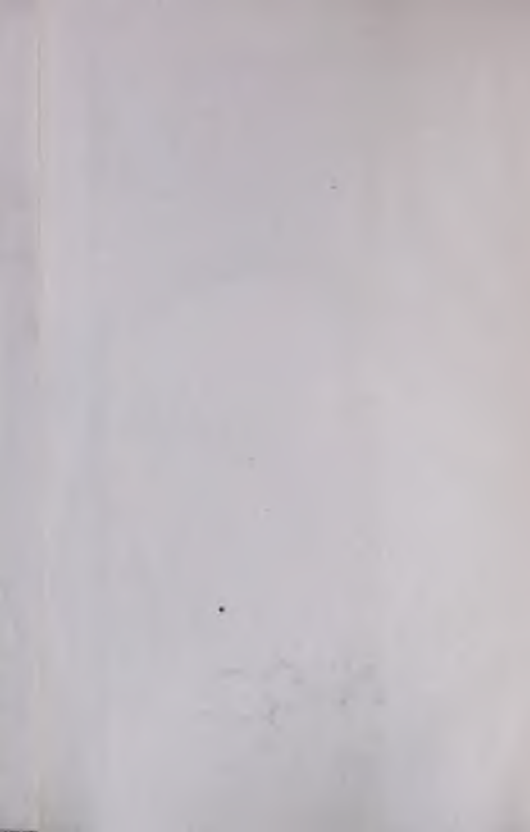

Ա. Ա. ՇՏԻԿՅԱՆ

ՆԱՅ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1851-1865

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. Х. АВЕГЯНА

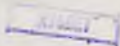
С. А. ШТИКЯН

ХРОНОЛОГИЯ
НОВОЙ
АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(1851—1865)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

29.981.09

ԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Ա. ՇՏԻԿՅԱՆ

4

83937

Հ Ա Յ

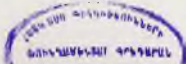
ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1851—1865)

Սեյր Ասրյանին, իմ
պեկանության լավ հարգով և
հույսով, շնորհակալ
հայտնաբերում եմ

Ասրյանին
17.1.84 թ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրադարանային
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանում եմ խմբագիր՝ քանասիրական գիտ. քնննածու

Հ. Մ. ԴԱՎԹՅԱՆ

Գիրքը նրատեսակության են հրաշխավորել գրախոսներ՝
քանաս. գիտ. դոկտոր Ս. Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ,
քանաս. գիտ. քնննածու Լ. Ա. ԱՍՄԱՐՑԱՆԸ

Հ 917 Շտիկյան Ա. Ա.

Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1851—
1865) / Պատ. խմբ.՝ Հ. Մ. Դավթյան.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1983.— 538 էջ.

«Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն» երկրորդ գիրքը
ընդգրկում է հայկական գրական-հասարակական կյանքի 1851—
1865 թվականների ժամանակահատվածը: Ընդգրկված են այդ տա-
րիներին իրենց գործունեությունը ծավալած մշակութային գործիչ-
ները, գրական-հասարակական կազմակերպությունները, հայախղու
պարբերականներն ու նրանցում հղած գրական-քանասիրական
ընդթի նյութերը, հրատարակված գեղարվեստական-թարգմանա-
կան գրականությունն ու հայագիտական աշխատությունները, ժա-
մանակաշրջանի պատմաքաղաքական դեպքերը՝ հատկապես գրական-
հասարակական իրադրությունների հետ: Հանդեսագրվում է հայ գրա-
կանության պատմությամբ հետաքրքրվողներին:

4603000000

Հ ————— 42—83
703 (02)—88

ԳՄԴ 83.321
8Apr

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ նրատեսակություն, 1983

Ա Ռ Ա Զ Ա Ր Ա Ն

«Քանզի ոչ է պատմութիւն նշմարիտ ա-
ռանց ժամանակագրութեան» (Մ. Խոբեհացի,
Պատմութիւն Հայոց, Բ., ԶԲ.):

«Դրանք միայն են ժամանակագրութեանը
հրկու աշխարհն են պատմութեան» (Վ. Հյուզս):

Ընթերցող և գիտական հասարակայնության ուշադրությանը ներկա-
յացվող «Հայ նոր գրականության ժամանակագրության» ներկա՝ երկրորդ
գիրքը, ուղղակի շարունակություն է այդ նույն խորագիրը կրող մեր
աշխատության առաջին հատորի, որն ինչպես հայտնի է, հրատարակվել
է Երևանում, 1973 թվականին: Նյութի ընդգրկման, նրա՝ ըստ ամենայնի
ներկայացման, զանազան բնութի բացատրականներ տալու և այլ՝ այս
կարգի խնդիրները, ինչ խոսք, իրենց հետ բերեցին որոշակի առանձնա-
հատկություններ, որոնք առկա են այս երկրորդ գրքում, բայց դրանք,
նախորդի համեմատությամբ էական տարբերություն չունեն, և այստեղ
ներանց բնութագրման վրա ծանրանալը ավելորդ է: Մի կարևոր հանգա-
մանք, սակայն, որն իրենով որոշ իմաստով պայմանավորում է «Հայ
նոր գրականության ժամանակագրության» երկրորդ գրքի ոչ միայն կա-
ռուցվածքը, այլև ներքին բովանդակությունը, արժանի է փոքր-ինչ
հանգամանալից բնութայն, քանզի նա րանալի է հանդիսանում սույն
ժամանակահատվածի գրական-մշակութային կյանքը ավելի ճիշտ հաս-
կանալու համար: Ինչպես հայտնի է, նախորդ հիսնամյակի նման հայ
ժողովրդի հոգեւոր և հասարակական կյանքը դարձյալ շէր զարգանում
Հայաստան աշխարհի տարածքում, այլ շատ ավելի հեռուններում, ըն-
դունված տերմինով ասած՝ գաղութներում: Իսկ XIX դարի երկրորդ կի-
սին, հասարակական-քաղաքական մի շարք պատճառների հետևանքով,
մեր գաղթաշխարհներում զգալի տեղաշարժեր էին կատարվել: Ասպա-
րեզից հիմնականում և ըստ ամենայնի դուրս էր եկել դաթի առաջին կի-
սի նշանավոր մշակութային-մտավոր կենտրոններից մեկը՝ հնդկահայ
գաղութը: Զկար այդ գաղութի պահպան հրեշտակը՝ հախուռն, անհան-
գիստ ու եռանդաշատ Մեսրոպ Թադիսայանը, որն իր գրական, թարգ-

մանական, խմբագրական և հրապարակախոսական գործունեությամբ և երբեմն էլ գրեթե մեն-մենակ (մի բան, որը բազում առիթներով արձանագրել է նաև ինքը) կարողանում էր կազմակերպել ամբողջ Հնդկահայության գրական-հասարակական կյանքը և համագգային անուն ու ճանաչում ապահովել նրա համար։ Թաղիադյանի մահվանից հետո (1858 թ., Պարսկաստանի Շիրազ քաղաք), յնայած այդ համայնքը կաղն ի կաղն շարունակեց իր գոյությունն ու մշակութային գործունեությունը, հրատարակվեցին մի քանի ինքնուրույն և թարգմանական բնույթի գեղարվեստական ստեղծագործություններ, յնայած այն բանին, որ շարունակում էր իր կրթական գործունեությունը դեռ 1821 թ. հիմնադրված Կալկաթայի Մարդասիրական ճեմարանը, որը 60-ական թվականներին նույնիսկ նշանակալից բարգավաճման էր հասել ու որպես այդպիսին մեծ անուն ու հեղինակություն էր ձեռք բերել հայաշատ վայրերում, սակայն իրագրությունը չփոխվեց։ Հնդկահայ համայնքը, XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած, աստիճանաբար հետընթացք ունեցավ և իր գործունեությամբ այլևս չկարողացավ որևէ կայուն հետք թողնել ժամանակի հայկական գրական-մշակութային կյանքում։

Դրությունը, սակայն, բոլորովին այլ էր Զմյուռնիայի հայկական գաղութում։ Դեռ անցյալ դարի վերջերին թե՛ գրական-մշակութային և թե՛ հասարակական-քաղաքական առումով իր գոյությունն ազդարարած Զմյուռնիայի գաղթօջախը, մեր ժամանակագրության ներկա գրքում արդեն հանգես էր գալիս իր ամբողջ ձայնով։ Իր ասեստերյուր ընթացքն էր շարունակում Ղուկաս Պալազարյանի «Արշալույս» արատյան շարաթաթերթը, որը կայուն հետևողականությամբ բարձրացնում էր հայ ժողովրդի հետագա քաղաքական ճակատագրի, նրա զարգացման հեռանկարների, նրա՝ առ Օսմանյան կայսրությունն ունեցած իրավունքների ու պարտավորությունների հետ առնչվող բազում սազապահական խնդիրներ, ոչ սակավ դեպքում հրատարակում էր ինքնուրույն և թարգմանական այլևայլ բնույթի գեղարվեստական ստեղծագործություններ։ Շուտով նրան իր ձայնը միացրեց Հարություն, Կարապետ և Սարգիս Տետեյան եղբայրների համատեղ խմբագրությամբ հրատարակվող «Արփի» արարատյան գրական, բանասիրական, սազապին և ուսումնական ամսագիրը, որը, սակայն, ի տարբերություն հասարակական հարցեր բարձրացնող իր «քույր» շարաթաթերթի, ուներ որոշակի գրական թեքում։ Ջրաղվում էր հիմնականում գեղարվեստական գրականության հրատարակությամբ ու թարգմանությամբ։ «Արփի» արարատյանին էջերում էր, օրինակ, որ առաջին անգամ, Տետեյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած աղեմտահայերեն արձակ թարգմանությամբ ու ծանոթագրություններով, հրատարակվեց Վ. Շեքսպիրի «Կատակեր»

գություն սխալանաց գործը և Հակոբ Ոսկանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լատինոթ թարգմանությամբ, Ռուսի գը Լիլի «Մարսելյոզը»։ Զմյուտնիայի հայկական համայնքը, վերջապես, ունեցավ «Թուֆակ Հայկազյան» և ապա, սրա շարունակությունը հանդիսացող «Բողոք» պատանեկական-աշակերտական պարբերականները, որոնք լույս էին տեսնում տեղի Մեսրոպյան վարժարանի՝ բարձր դասարանի աշակերտների ջանքերով, ունեցավ «Ափեղցփեղ» և «Դիմակ» հանդեսները, որոնք ըստ ամենայնի երգիծական բնույթ ու նպատակաուղղվածությամբ ունեին, ունեցավ կանացի հագուստների ու նորաձևությունների «Հավերժահարս» ամսագիրը և այլն։

Պարբերականների ու հրապարակախոսության բնագավառում ծայր առած այս արթնացումը լրացվում ու ինչ-որ տեղ նաև ամբողջացվում էր գրական-ստեղծագործական և թարգմանական բնույթի հռահայապետ Ճի գործունեությամբ։ Այս առումով իզմիրահայ գաղութը, համանման բնույթի մեր մյուս օջախների համեմատությամբ, թերևս առաջինն էր, որ արդեն ուներ թե՛ իր «մասնագիտացված» բանաստեղծները, արձակագիրներն ու դրամատուրգները և թե՛ իր թարգմանիչները։ Դրանցից՝ Թովմաս Ըփհայմի «Տարերք մտավորական փրիսոփայության» աշխատության Ղազարոս Պողոսյանի կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունը (Զմյուտնիա, 1851 թ.), 1853 թ. Տեոեյան եղբայրների ջանքերով հրատարակված «Պատմություն Օսմանյան...» աշխատությունը, որտեղ բերված ուշագրավ փաստերը չեն հնացել առ այսօր, նույն Տեոեյաններից՝ Տիգրան-Հարություն Տեոեյանի՝ Մոլիերի «Ագահ», «Ակամա բժիշկ»։ «Սերը բժիշկ է» կատակերգությունների՝ բնագրերից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությունները (Անդ, 1854—1855 թթ.), գալիս են հենց մեր ասածն ապացուցելու ժողմիրահայ գիտուն Գալուստ Կոստանդյանի ստեղծած «Հասարակաց թանգարան» մատենաշարը, որը բաղկացած էր տասնվեց հատորիկներից և որտեղ գիտահանրամատչելի մակարդակով քննվում էր՝ բնական և հասարակական կյանքի այլևայլ երևույթները (օրինակ՝ Կենդանաբանություն, Բուսաբանություն, Երկրաբանություն համառոտ, Առողջապահություն և այլն), Հովհաննես Վանանդեցու «Տեսարան հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ և Արայի» գեղարվեստական ստեղծագործությունը (Անդ, 1856 թ.), որը նույն հեղինակի գրչին պատկանող «Արփիական Հայաստանի» (Անդ, 1836 թ.) և «Ոսկիդար Հայաստանի» (Անդ, 1841 թ.) գործերի հետ միասին, եկավ հավաստելու հայկական կլասիցիզմի՝ իզմիրահայ թևի վերջնականապես ամբողջացման և որպես այդպիսին իր ինքնուրույն գոյությունն ազդարարելու փաստը, բավարար հստակությամբ ի ցույց են հանում

Հասարակական-գեղագիտական հարցերի այն համախումբը, որոնք իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Զմյուռնիայի հայկական համայնքը:

Այս առիթի փոխարեն, XIX դարի 50—60-ական թվականների մեր մշակութային-մտավոր շարժման անդաստանում, ալեկի ու ալեկի կայուն հետևողականությամբ, սկսում են իրենց գաղափարական փայլաժափեր բերել մեր գեորածինն գաղթօջախները: Այս տեսակետից դարգացում և պատմահասարակական յուրօրինակ վարքագիծ դրսևորեց Փարիզի հայկական համայնքը: XIX դարի նույնիսկ 30-ական թվականներին, նրա մասին մեր պարբերականներում տպագրվող զանազան տեղեկությունները հիմնականում զետեղվում էին Վեմերալուրքս բաժնում և օգնականափակվում տեղական այս կամ այն դպրոցում հայ ուսանողների տված ավարտական քննությունների նկարագրության, կամ «Համազգի եղբայրներին» կազմակերպած հերթական ճանաչեա-ճաշկերույթին» կամ որն է նշանավոր ազգային Փարիզ գալու և տեղի ժայռունակից բարեկամներին» հանդիպելու մասին տրվող մի քանի տողանոց կարճառոտ հաղորդումներով: Սակայն հետագայում փարիզահայ համայնքը սկսեց այնպիսի եռանդուն վերելք ու զարգացում ապրել, որ արդեն կարողացավ որոշիչ, իսկ ինչ-որ տեղ նաև վճռական դեր ունենալ ամբողջ հայ ժողովրդի թե գրական-մշակութային և թե հասարակական կյանքում: Քննության ենթակա ներկա ժամանակահատվածում, փարիզահայ համայնքն արդեն ուներ իր սեփական հրատարակչական կենտրոնը, որն էր Եանիկ Արամյանի հանրահայտ տպարանը և որտեղ, անհրաժեշտության դեպքում, կարող էին շարվածքներ կատարել նաև ֆրանսերեն լեզվով, ուներ իր երկու տպագիր պարբերականները՝ Գաբրիել Ալվազովսկու Վեսայաց աղավնին հայերեն-ֆրանսերեն երկլեզու ամսագիրը և Ստեփան Ոսկանյանի Վերելքը, ապա Վերելքը կիսամսյա հանդեսները: Նրեկատի ունենանք, որ վերջիններս, հայկական հասարակական երկու տարբեր հոսանքների ձայնավորներն էին: Համայնքը, վերջապես, ուներ դեռ 1849 թ. սկզբներին հաստատված և այս ժամանակաշրջանում իր եռանդալից գործունեությունը շարունակող կրթալուսավորչական Վերադարձյալն ընկերությունը (նախագահներ՝ Հակոբ Արզումանյան, Հովսեփ Շիրմանյան-Սերենց, Կարապետ Ութուրյան և այլն), ինչպես նաև 1855 թ. օգոստոսից Գ. Ալվազովսկու տեսչությամբ իր գոյությունն սկսած Վերելքյան բազմալեզու վարժարանը, որը ծաղկուն ժամանակ մինչև քառասուն աշակերտ ունեցավ: Չմոռանանք, որ այդ տարիներին իր ոչ պակաս եռանդուն գործունեություն էր ծավալել նաև Վենետիկի Միտթարյան միաբանության տնօրինության ներքո գտնվող և շուրջ քսան աշակերտ ունեցող Մուրատյան վարժարանը: Այսպիսին է ազդողի ոգին

մայրաքաղաքին մեջ» հայազգիների ծավալած գործունեության համա-
ռոտակի նկարագրությունը:

Գրեթե նույնը պետք է ասել նաև Մոսկվայի հայկական համայնքի
մասին, որը նույնպես, մեր քննելիք ժամանակաշրջանում, արդեն լրիվ
Ասյնով ազդարարում էր իր գոյություն փաստը: Այստեղ էր, որ 1858 թ.,
հունվարից, Ստեփաննոս Նազարյանցի խմբագրությամբ սկսեց հրատա-
րակվել հանրաճանաչ «Հյուսիսսփայլ» ամսագիրը, որն առաջին իսկ
համարից սկսած, վստահորեն իր ձեռքը վերցրեց ազգի մտավոր զար-
գացմանը տոն և ուղղություն տալու պարտականությունը և անվարան
կերպով այն առաջ տարավ իր ամբողջ գոյության ընթացքում: Այստեղ,
Մոսկվայում էր, որ իր գիտական ու թարգմանական գործունեությունն էր
ծավալել նույն Ստեփաննոս Նազարյանցը: Մոսկվայում և «Հյուսիսս-
փայլի» էջերում էր, որ ձևավորվեց և իր «այրական կերպարանքին» հա-
սավա մեր գրական-մշակութային կյանքի մյուս մեծությունը՝ Միքայել
Նալբանդյանը: «Հյուսիսսփայլի» հետ միաժամանակ, նույն 1858 թվա-
կանին էր, վերջապես, որ Զարմայր և Մսեր մագիստրոս Մսերյանցների
խմբագրությամբ, իր գոյությունն սկսեց կղերապահպանողական «Ճոռ-
քաղ» ամսագիրը: Նման փաստեր կարելի է էլի բերել, սակայն, ասվածն
էլ հստակորեն գալիս է արձանագրելու Մոսկվայում հայկական համայն-
քի՝ մանավանդ դարի երկրորդ կեսին անուրանալի առաջընթաց ապրելու
փաստը:

Այսպիսին է, համառոտակի, հայկական գաղութների կյանքում
տեղի ունեցած պատմահասարակական տեղաշարժերի ընդհանուր բը-
նութագրությունը, որի հետևանքով ծայր առած գրական-մշակութային
բնույթի երևակումները չէին կարող իրենց համապատասխան անդրա-
դարձումը չգտնել «Հայ» նոր գրականության ժամանակագրությանն ներկա
գրքում:

1850—60-ական թվականների ժամանակահատվածը, որը կազմում
է մեր «Ժամանակագրության» ներկա՝ երկրորդ հատորի տարողությունը,
մասնազդիտական գրականության մեջ գրեթե միանման գիտական գնա-
հատականի ու բնութագրության է արժանացել: Այդ տարիները համար-
վել են որպես «Հայ ժողովրդի արթնացումն ու ակնառու վերելքը ցույց
տվող մի շրջան» (Ն. Տառչ), որպես «Խոշոր շափեր ընդունող մտավոր
շարժման տարիներ» (Լեո), որպես «Գրական-իդեական զարթոնքի ու
հեղաբեկման մի ժամանակամիջոց» (Աշ. Հովհաննիսյան) և այլն: Այդ-
պիսին է եղել նաև հայ գրականության պատմաբանների, արվեստի տե-
սաբանների, մեր հասարակական կյանքի այլևայլ հետազոտողների, տե-

սական-փիլիսոփայական մտքի ներկայացուցիչների՝ վերոհիշյալ տարի-ներին տրված բնութագրականները: XIX դարի 50—60-ական թվական-ներին ծայր առած հասարակական-քաղաքական նշանավոր դեպքերը, ինչպես նաև այն ներքին հեղաքեկումները, որոնք աստիճանաբար խմոր-վելով ու հասունանալով մեր ժողովրդի մտավոր ընդերքում կարողացան ամբողջ ուժով ու ներքին թափով դրսևորել իրենց և դրանով իսկ որա-կական նորանոր փոփոխություններ ապահովել ամբողջ ազգի զարգաց-ման համար, գալիս են իսկապես ապացուցելու, որ աննախագեղ վե-րելքի ու գրական-մտավոր-մշակութային զարթոնքի մի մեծ շարժում էր ծայր առել:

Այդ շարժումը ծնող քաղաքական պատճառներից թերևս ամենակա-րևորն այն էր, որ հայ ժողովուրդը վերոհիշյալ ժամանակահատվածում, գրեթե չներգրավվեց մեծ տերությունների սանձազերծած աշխարհավեր պատերազմների մեջ: Եթե նախորդ՝ 1801—1850 թվականների շրջանում կովկասի տարածքում ապրող հայությունը տեսավ երկու ոռոս-թուրքա-կան (1806—1812 և 1828—1829 թթ.) և երկու ոռոս-պարսկական (1804—1813 և 1826—1828 թթ.) պատերազմներ, որոնք հիմնականում մղվում էին հայկական, բնաշխարհում և որոնք բանականների կոխան դարձրեցին ամբողջ երկիրը, իրենց հետ բերելով կոտորածներ, սով, արյուն-ավեր և վճռականորեն կասեցրեցին մտավոր-մշակութային առանց այն էլ ան-նախանձելի մակարդակ ունեցող մեր երկրի զարգացումը, ապա այս ա-ռումով, իրադարձությունները բոլորովին այլ ձևով են ներկայանում մեզ ներկա՝ 1850—60-ական թվականների ընթացքում: Այս ժամանակա-հասվածում հայկական աշխարհի անդորրը խախտվեց միայն մեկ պա-տերազմով, որը հետագայում, պաշտոնական գրականության մեջ ստա-ցավ Վրիմի կամ արևելյան պատերազմն անվանումը, որը տևեց շուրջ հրեք տարի (1853—1856 թթ.), և որը իր առջև ծառացած խնդիրների ու նպատակների տեսակետից, բոլորովին այլ առաջադիր իրականացնե-լիքներ ուներ, քան նախորդները: Այդ պատերազմը ամբողջ աշխարհին և առաջին հերթին իրենց՝ Ռուսական միապետական կայսրությանն ու օսմանյան թագավորությանը ամենայն հստակությամբ ցույց տվեց նը-րանց կատարյալ հետամնացությունն ու երկրի ղեկավարության հարցում քթամտության հասնող ապաշնորհությունը: Հետևանքն այն՝ եղավ, որ երկու տերությունների ղեկավարներն էլ անհապաղ ձեռնամուխ եղան իրենց երկրների հասարակական առաջընթացը կազմակերպելու աշխա-տանքներին, այսինքն՝ Վ. Ի. Լենինի բառերով ասած՝ կայսրությունն ու թագավորությունը սվերեից՝ վերափոխվում: 1856 թվականին Կ. Պոլ-սում հրատարակված «Խաթթի հումայուն» անունը կրող արքայական հրովարտակը և 1861 թվականին Պետերբուրգում տրված հանրածանոթ

«Մանիֆեստը», որն ազդարարում էր Ռուսաստանում ճորտատիրական կարգերի վերացման փաստը, եկան ապացուցելու, որ երկու վիթխարի տերություններն էլ, լավ-վատ, բռնել էին իրենց ներքին օրինաչափությունների թելադրությամբ պայմանավորվող զարգացման ուղին:

Ի թիվս մյուս ազգությունների, Թուրքիայի և Ռուսաստանի տարածքում ապրող հայ ժողովրդի համար էլ համեմատաբար տանելի պայմաններ ստեղծվեցին գրական-հասարակական առաջընթացը կազմակերպելու համար: Համազգային այդ եռքը նախ սկսվեց արևմտահայության մեջ և դրա իրավական դրսևորումը եղավ աղգի սահմանադրական կանոնադրություն ստեղծելու գաղափար-մտահղացումը, որը երկսրատե քաշքշուկներից, ավելացում-պակասացումներից հետո, նյութական կերպարանք ստացավ 1863 թ. մարտի 17-ին, Անգլային սահմանադրությունն անունով:

Իհարկե, ազգայնորեն նշանավոր այս երևույթը շատ շուտով ծնեց նաև իր հակադիր մտայնությունը: Հայ ժողովրդի քիչ ավելի հեռատես զավակները, որոնք ի վիճակի էին երևույթները քննել վերլուծող ուղեղներին բնորոշ սթափ տրամաբանությամբ, կարողացան կանխատեսել Անգլային սահմանադրության՝ աղգի համար ընդամենը մեղրածոր խոստում լինելը, և շտապեցին հանդես գալ նախազգուշացնող բնույթի ոչ քիչ թվով հողվածներով, բացեիքաց հրատարակելով իրենց տարակույսները: Ոսկանյանն օրինակ, «մեռելածին» անվանեց Անգլային սահմանադրությունը, Նալբանդյանը՝ «թլպատված», Սըվաճյանը՝ «թղթե օղապարիկ», Պարոնյանը այն կոչեց «ազգային սանձադրություն»: Այս բնութագրականները տարբեր առիթներով նրանք կրկնեցին հետագայում էլ: Բայց սկզբնական շրջանում, այսինքն սահմանադրության «մեղրամիսային» տարիներին, երբ հայ ժողովրդի մի սովոր հասւմածը իր մեծ ու փոքր պարբերականների բերանով փառք ու օվսաննա էր գուլում թուրքական «առաստագութ» ու «հայասեր» սովթանի հասցեին, այս հակառակ մտայնությունը լկարողացավ որևէ վճռական դեր ունենալ և, հետևաբար, նկատելի ազդեցություն թողնել: Դեռ տարիներ էին անցնելու, դեռ գալու էին 80 և մանավանդ 90-ական թվականները, երբ պատմական դեպքերի անկասելի ընթացքը ի վերջո ակնբախորեն ցույց էր տալու, որ նրանք էին ճշմարիտն ու իրավացին:

Անգլային սահմանադրության հետ առնչվող դեպքերին քիչ ավելի մասնրամասն անդրադառնալու պատճառն այն է, որպեսզի ըմբռնելի լինի արևմտահայության ներսում ծայր առած համազգային վերելքի հիմնական շարժառիթները: Դրա առաջին ու ամենացայտուն արտահայտություններից մեկը եղավ տարապայման սերն ու մղումը դեպի ուսումն ու ուսումնասիրությունը: Անգլային զարթոնքի հատկանշական գը-

ծերից մեկն էլ ազգային գիր-գրականութիւնն ու մշակութիւնն դարձեալ առաջու հակումն է, այսինքն ուսումնական-կրթական գործի խթանումը, Այս միտքը իր առաջին հրաշալի գրաւորումն է գտնում բոլոր այն դեպքերում, երբ քննում ենք արեւմտահայութեան և արեւելահայութեան հոգեւոր արթնացումը ժողովրդի ներքին շարժառիթները, նորանոր դպրոցներ բանալու, բացվածները հովանավորելու ու գոյութիւնը մշտնջենական դարձնելու համար ջանքեր թափելու, գործող դպրոցներն ավելի բարեկարգելու և ուսուցչական ըստ հնարավորին բարձրորակ ուժերով համալրելու և այլ այս կարգի աշխատանքները դառնում են XIX դարի երկրորդ կեսի մեր հասարակական կյանքի ամենաբնորոշ երևույթներից մեկը, Բավական է ասել, որ 1860-ական թվականներին, Կ. Պոլսում արդեն գործում էր 30 հայկական դպրոց, որից շուրջ վեցը իգական, Թիֆլիսում՝ 25, Բաքվում՝ 12:

Կրթական-դպրոցական գործի այս վերելքը, իհարկե այս դեպքում էլ, ուներ իր սոցիալական խորքը, և, հետևաբար, ժանրանիստ պատճառաբանութիւնը, Հայաքնակ վայրերում հայկական դպրոցների՝ դարասկզբին նկատվող սակավութիւնը, իսկ որոշ դեպքերում էլ պարզապէս գոյութիւն չունենալը մի կողմից, ալիք-ալիք աճող հայազգի ապարմանիներին ուսման տալու արդեն արթնացած կենսական պահանջը մյուս կողմից, աստիճանաբար սկսեց հանգեցնել այն անցանկալի երևույթին, որ հայկական ընտանիքներում ծնված ու մեծացած հայ երեխաները ըստիպված եղան ուսումնառութեան համար հաճախել ֆրանսիական, անգլիական, հունական, ռուսական, իսկ հետագա տարիներին՝ նաև գերմանական դպրոցները: Հիշյալ 1860-ական թվականներին օրինակ, երբ, ինչպէս ասացինք, հայութիւնը Կ. Պոլսում ուներ երեսուն ազգային դպրոց, հույները նույն այդ ժամանակաշրջանում ունեին յոթանասուներեք, իսկ հրեաները՝ հիսուներկու համանման տիպի հաստատութիւններ, և սա այն դեպքում, երբ թե՛ հույները, և թե՛ հրեաները Կ. Պոլսի հայութեան հետ համեմատած, քանական իմաստով փոքրամասնութիւն էին կազմում: Օտարադավան դպրոց գնալու և, հետևաբար, ազգայինից ու սեփականից խորթանալու, իսկ հազվագյուտ լին նաև դեպքերը՝ վերջիններիս նկատմամբ թշնամութեամբ ու արհամարհանքով լցվելու՝ ավելի ու ավելի որոշակի կայունութեամբ նկատվող փաստերը տագնապ ու ներքին անհանգստութիւն առաջացրեցին այլևայլ քաղաքներում ապրող հայկական ինտելիգենցիայի մեծ ու փոքր ներկայացուցիչների մոտ, որոնք շտապեցին իրենց վրա վերցնել այդ գործի կազմակերպումը: Աշխատանքների մյուս և ամենեւին էլ ոչ պակաս կարևոր մասը, այսինքն՝ դպրոցների հետ կապված կազմակերպչական հոգսերը, ավանդվող առարկաների ընտրութիւնը, տարբեր դպրոցներում՝ կապված նրանց

տեղի ու պայմանների հետ, առարկաների տեսակների ու քանակի որոշումը, ուսուցչական կազմի ապահովումը և այլն, էլքիաձնի տնօրինութեամբ, իր վրա վերցրեց հայկական հոգևորականութունը: Դպրոցների կազմակերպման ու բացման՝ թեկուզ վերևում բերված օրինակները փոքրինչ ուշադրութեամբ նայելիս, պշից չի վրիպում այն հանգամանքը, որ նման բնույթ ունեցող աշխատանքների ըստ ամենայնի խթանման գործում իրենց զգալի փայտածինն ունեն հոգևորականները, իսկ նրանցից՝ Արեւ Միխիթայանի, Կարապետ Եանազարյանի, Գևորգ Վեհապետյանի, Սուքիաս Պարզանցի, Խորեն Ստեփանեի, Վահան Բաստամյանցի, Մեսրոպ Սմբատյանի, Սարգիս Զաւալյանի և էլի ուրիշների անունները առնդմիշտ կապված են XIX դարի երկրորդ կեսի հայկական դպրոցական-կրթական շարժման հետ:

Այս գործերը ամօքի հաստատուն ու տևական հիմքերի վրա դնելու պահանջը աստիճանաբար ծնեց, իսկ այս ժամանակաշրջանում արդեն տիրապետող երևույթ դարձրեց հասարակական-կազմակերպչական բընույթի մի այլ դեկավար մարմնի գոյութունը, այն է՝ մշակութային բնկերութիւն: Ժամանակագրական առումով սկիզբը դարձաւ դրեց արեւմտահայութիւնը Կ. Պոլսում հիմնված «Ընթերցասիրաց» (1852 թ. հիմն. Նիկողայոս Պալյան), «Սենեքերիմյան» (1852 թ., հիմն. Լ. և Գ. Օղաբաշյաններ), «Ազգասիրաց» (հիմն. 1853 թ.), «Բաժանորդական» (1858 թ., հիմն. Գր. Օտյան) բնկերութիւններին, աստիճանաբար լրացնելու եկան Տրապիզոնի «Գայանյան» (1852 թ., հիմն. Աղաջան Հովհաննիսյան), Ալեքսանդրապոլի «Բարենպատակ» (հիմն. 1869 թ.) և բազում ուրիշ, այդ բնույթի հաստատութիւնները: Տարբեր էին նրանց անվանումները և առավել քան տարբեր աշխատանքային գործունեութիւն նրանց մեթոդները, բայց նրանց բոլորի մօտ, առանց բացառութիւն, հիմնական սկիտ-նպատակներից մեկը, որպես կանոն, նշվում էր սաստարել ազգին լուսավորութեանը, ընպաստել դպրոցին աշխատանքներուն, ժողովար ըլլալ ազգին կրթութեանը, սաստարել գիրքերուն հրատարակութեանը և այլն:

Կրթական-մշակութային այս վերելքը, սկսած դեռ 1840-ական թըվականներից, մի ուրիշ երևակում էլ ունեցավ, որի համառոտակի քննութիւնը դարձաւ մտնում է մեր խնդիրների մեջ: Դա՝ ընդհանուր ձևով ասած, դեպի ժամանակի առաջավոր մտավորական կենտրոնները ուսումնառութեան մեկնելն էր: Այս երևույթը նախապես դարձաւ ծայր առավարեւտահայութեան մեջ, և այն ծնող սոցիալական պատճառները հասկանալու համար պետք է հիշենք հետևյալը: Օսմանյան անժայրածիր կայսրութեան մեջ, սկսած 1789 թ. սուլթան Սելիմ Գ-ի հրովարտակից, որով պաշտոնապես խրախուսվում ու խթանվում էր ուսումնառութիւնը,

«գլավուրներին», այսինքն այլազգիներին, թուրքական որևէ տիպի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվելն արգելված էր։ Եվ միայն 1841 թվականին, սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի պետական հրովարտակով, թույլատրվեց որ «հայոց, հունաց ու հրեից ազգերեն այ աշակերտ առնվի» 4. Պոսում դեռ 1826 թ. իր գոյութունն սկսած միակ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ Ձինվորական բժիշկների բարձրագույն վարժարանը (որտեղ ի դեպ, դասավանդումը կասաբովում էր ֆրանսերեն լեզվով), թեև այդ էլ կապվում էր «գլավուրներին» համար մեծամեծ խոչընդոտների ու սահմանափակումների հետ։ Իսկ եթե հավելենք, որ միայն 1851 թվականին հրատարակվեց թուրքերեն լեզվի առաջին քերականության դասագիրքը, իսկ 1858 թվականին բացվեց թուրքական առաջին իգական տարրական դպրոցը, եթե շմոռնանք, որ հազիվ 1882 թ. հրատարակվեց թուրքական գրականության պատմության առաջին դասընթացը և սկսած 1885 թվականից միայն՝ լույս տեսավ թուրքերեն առաջին աշակերտական հանդեսը «Օրինակ առաջադիմության» վերնագրով, իսկ հազիվ դարավերջին, այսինքն 1900 թվականին, նոր միայն սկսեց իր առաջին ուսումնական տարեշրջանը Ստամբուլի համալսարանը¹, ապա հասկանալի կդառնա, թե ինչպիսի աննախանձելի վիճակում էր գտնվում կրթության վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, և թե ինչու արևմտահայ երիտասարդությունը, իր ազգային դպրոցներում ուսում ստանալուց հետո, կայսրության տարածքում հնարավորություն չունենալով ավելի բարձր գիտելիքների հաղորդակից լինել, կամ ընդունված ոճով ասած՝ «կրթության երկրորդ աստիճանն ստանալ», պետք է մեկնեի Եվրոպա, ավելի ճիշտ՝ հիմնականում Փարիզ։ Դա մի կատարյալ ուխտագնացություն էր, ուսումնառություն ու գիտելիքներ ձեռք բերելու համար արվող մի իսկական զոհողություն, որի նմանը հայկական հասարակական կյանքում նկատվում է գերազանցապես այս ժամանակահատվածում։ Առանց ուտելիքի ու հանդերձանքի, առանց փողի, թողած տուն ու տեղ, հարազատներին ու մանկութ սիրելի վայրերը, ցավագործն հաշտված այն սև մտքի հետ, որ ճակատագրական բաժանումը տեկու է տարիներ, հույսը դրած Փարիզում ապրող ծանոթ-բարեկամների օգնության վրա կամ ապավինելով որևէ հայ «մեծատունի» առատածնուն խոստմանը, քիչ ծանոթ լինելով ֆրանսերեն լեզվին և բոլորովին անծանոթ փարիզյան վարք ու բարքին, սովորույթներին ու հասարակական կյանքին, հայազգի պարամանիները մեկը մյուսի հետևից հայտնվում էին Փարիզում։ Եվ դա՝ միայն ու բացառապես հանուն ուսման, հանուն գիտելիքների։

¹ Желтяков А. Д., Петросян Ю. А., История просвещения в Турции, М., 1965, стр. 168—170.

Ուսումնառութեան մաղախը, ըստ մեզ հայտնի տվյալների, XIX դարում առաջին անգամ իր ուսն առավ Հակոբ Կրճիկյանը, որը 1825—43 թթ. (ընդհատումներով) կարողացավ հասարակագիտություն ու լեզվի դասեր լսել Սորբոնում և որի հետևանքով պետական աշքի ընկնող գործիչի ճանապարհ հարթեց իր համար։ Այս ամեն կամ պակաս ընդմիջումներով, իրար հաջորդեցին Սերովբե Վիենյանը՝ հետագայի հասարակական գործիչ Սերվիլենը (1834—1839 թթ. ավարտել է Փարիզի Բարձրագույն բժշկական համալսարանը), Նահապետ Ռուսինյանը (1840—1843 թթ. «Սենտ-Բարպ» վարժարան, ապա 1844—1849 թթ. Փարիզի Բարձրագույն բժշկական համալսարան), Հարություն Սըվաճյանը («Սենտ-Բարպ» վարժարան), Հարություն-Գարեգին Տատյանը (1844—1848 թթ. ավարտել է Փարիզի Բարձրագույն տեխնիկական համալսարանը), սրա հետ դրեթե միաժամանակ՝ Նիկողայոս Զորայանը (1844—1847 թթ. ունկընդդեմ է Փարիզի համալսարանի բարձրագույն տնտեսական դասընթացները), փոքր-ինչ անց, Փարիզի ճանապարհը բռնեցին Նիկողայոս և Սարգիս Պալյան եղբայրները, որոնք տեղի Գեղարվեստից բարձրագույն դպրոցն ավարտելուց հետո, Կ. Պոլիս վերադարձան որպես ճարտարապետ-շինարարներ և վիթխարի ավանդ ներդրեցին այդ գործում, ապա՝ Զանիկ Արամյանը, որը Փարիզում այլևայլ ուսմունքների հետևեց ամբողջ տասընվեց տարի (1846—1862 թթ.), Ստեփան Ոսկանյանը (1846—1852 թթ. «Սենտ-Բարպ», ապա Սորբոնի համալսարանի պատմության և գրականության բաժին), քիչ հետո՝ Կարապետ Ութուշյանը (1848—1851 թթ. ավարտել է Փարիզի «Առևտրական բարձրագույն վարժարանը»), Հովսեփ Շիշմանյանը՝ հետագայի հանրահայտ պատմավիպասան Մերենցը (1848—1853 թթ. ավարտել է Փարիզի Բարձրագույն բժշկական համալսարանը), ապա՝ Ավետիս և Թովմաս Խորասանճյան եղբայրները, որոնք հետագայում պետք է հայտնի դառնային իրենց մշակութային-հասարակական գործունեությամբ և ուրիշներ։

Վերահիշյալ անունները մենք բերել ենք առանց որևէ նախնական ընտրության, կամ առավել հայտնիները առաջին հերթին ներկայացնելու ընդունված սկզբունքի։ Բայց անունների այս ցանկը թեկուզ թեթևակի նայելիս անգամ, արդեն ընդունելի է դառնում այն մեծ դերը, որը արևմտահայ գրական-մշակութային կյանքում կարողացան կատարել «Փարիզյան շկուլայի» հայազգի ներկայացուցիչները և որը, ի պատիվ իրենց, նրանք կատարեցին առավել քան ջանասիրությամբ ու եռանդով։

Փոքր-ինչ պակաս չափերով, բայց դրուժյունը հիմնականում նույնն էր նաև Արևելյան Հայաստանում. ուսման նկատմամբ ծայր առած համազգային եզրը այստեղ էլ խոշոր չափով զգացնել էր տալիս իրեն։ Իսկ քանի որ վերևում հիշատակված «Ղրիմի» կամ արևելյան պատերազ-

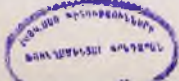
մումս եվրոպական պետությունները և մասնավորապես Ֆրանսիան, Անգլիան ու Իտալիան հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն Քարթլայի և ընդդեմ Ռուսաստանի, և այդ քաղաքականությունը հետեռակառուցող շարունակվեց պատերազմից շատ հետո էլ, ընականաբար արեհալհայ երիտասարդության՝ Եվրոպա ուսումնառության մեկնելու հարցը ասպարեզից դուրս էր գալիս։ Մնում էր Ռուսական կայսրության՝ այդ խմաստով նշանավոր քաղաքները՝ Դորպատը, Պետերբուրգն ու Մոսկվան, և սկսած 1840-ական թվականներից, մտքի այդ կենտրոններում էլ իրար հետեից սկսում են հայտնվել արեհալհայ երիտասարդության առաջին ներկայացուցիչները։ Հիմքը XIX դարում դնում են մեր մշակույթի երկու մեծերը՝ Խաչատուր Աբովյանն ու Ստեփաննոս Նազարյանցը, որոնցից առաջինը Դորպատում ուսանեց ամբողջ վեց տարի (1830—1836 թթ.), իսկ երկրորդը՝ հինգ (1835—1840 թթ.), և որոնց կատարած վիթխարի դերը մեր ժողովրդի հոգևոր կյանքում հանրահայտ է։ Ժամանակի առումով փոքր-ինչ ավելի ուշ Մոսկվա ուսումնառության մեկնողների պարագլուխները եղան Միքայել Նալբանդյանը (1853—1859 թթ.) և Ռաֆայել Պատկանյանը (1852—1855 թթ.)։ Այնուհետև իրար են հաջորդում վերոհիշյալ քաղաքներում սովորող հայազգի երիտասարդների ոչ պակաս հանրաճանաչ այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են Պետրոս Սիմոնյան (Դորպատ, 1851—1853 թթ., տնտեսագիտական ֆակուլտետ), Քերովբե Պատկանյան (Դորպատ, 1851—1852 թթ., նույնը), Նիկողայոս Ալադաթյան (1855—1859 թթ., Մոսկվա, բժշկական ֆակուլտետ), Անանիա Սուլթանշահ (Մոսկվա, 1856—1861 թթ., նույնը), Հովհաննես Գուրգենբեկյան (Մոսկվա, 1856—1859 թթ., իրավաբանական ֆակուլտետ), Գևորգ Դոդոխյանց (1852—1859 թթ., Դորպատ, դիվանագիտական ֆակուլտետ), Գարրիել Տեր-Հովհաննիսյան (Մոսկվա, 1860—1865 թթ., բժշկական ֆակուլտետ), Գրիգոր Արծրունի (Մոսկվա, 1863—1864 թթ., Պետերբուրգ, 1864—1865 թթ., երկու դեպքում էլ բնագիտական ֆակուլտետ) և այլն²։ Եվ եթե ավելացնենք, որ Մոսկվայի համալսարանում էր, որ խմորվեց և աստիճանաբար հասունացավ «Գամառ-Քաթիպա» գրական ընկերությունը, որը 1855 թ. Պետերբուրգում իր հրատարակած առաջին տետրակով ոչ միայն ազդաբարեց հայ նոր գրականության պատմության մեջ նշանակալից ավանդ հանդիսացող նոր երեվույթի առկայության փաստը, այլև հռչակեց հայ մի նոր դասականի ծնունդը և եթե լմուռնանք, որ Մոսկվայի համալսարանում հայազգի

² Ելումաս, 1903 թ. № 6 («Գիտմանական Դարդաստ համալսարանը և նրա հայ ուսանողները»), «Հանդես Ամսորյա», 1941 թ., № 1—6, 7—12 («Եվրոպայի հայ ուսանողությունը»), Արշաունի Ա., Մոսկվայի համալսարանը ու հայ առաջավոր ինտելեկտներն, Նրեան, 1955։

ուսանողների սաւարմամբ տրվող հայկական ներկայացումները իր տեսակի մեջ առաջինը լինելով՝ մշակութային վիթխարի գործ կատարեցին, շուրջ տասը տարվա գոյութիւն ընթացքում յուրացնելով ութ անուն նոր գործի բեմադրութիւն (չհաշված այդ բեմադրութիւնների կրկնութիւնները), իսկ այդ ներկայացումների մասին Նալբանդյանի և Նազարյանցի դրվատական կարծիքները հանրահայտ են, ապա այս կապակցութեամբ էլ մեր ասելիքը կամրոջանաւ:

Այսպիսին է առ Նվորպա և առ Ռուսական կայսրութեան մտավոր-լուսավորական կենտրոնները արեւելահայ և արեւմտահայ երիտասարդութեան՝ ուսումնառութեան մեկնելու հարցի համառոտ պատմութիւնը և այն ծնող սոցիալ-քաղաքական ու հասարակական պատճառների բացատրութիւնը:

Հարցը, սակայն, ամենէին էլ շէր սպառնում սոսկ ուսումնառութեամբ, այս հասկացողութեան գիտաակադեմիական իմաստով, Ուսանելու մեկնած հայազգի երիտասարդները, շփվելով ժամանակի տիրապետող մտայնութեան հետ, կարողացել էին լավ-վատ մարտնչ ազգային առաջադիմութեան, լուսավորութեան՝ իբրեւ գիտակցված անհրաժեշտութեան, կրթութեանը զարկ տալու և այն սոցիալապես խրախուսելու, կղերականութեան կատարած պահպանողական դերի և նրա դեմ պայքար ծավալելու և այլ նման բնույթի այն նոր ու բարձր գաղափարները, որոնցով այնպես լիովին հագեցած էին Փարիզը, Մոսկվան, Գորպատն ու Պետերբուրգը: Այդ գաղափարները կլանվում էին ազահ հետաքրքրութեամբ, նրանց շուրջը կըքոտ վեճեր ու եռանդալից բանախոսութիւններ էին տեղի ունենում հայազգի սովորողների զանազան ուսանողական խմբակներում, երիտասարդ ու աշխույժ մտքերը աշխատում էին գտնել տվյալ հարցի ամենաբանական, հետևաբար ամենաճիշտ լուծումը, այսինքն՝ ի վերջո աշխատում էին ըստ ամենայնի ավելի խորանիստ ու ավելի բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել տվյալ նոր մտայնութիւնը կամ նրա այս կամ այն հասարակական դրսևորումը: Այդ գաղափարներով էլ զինված նրանք վերադարձան իրենց հայրենի բնօրրանը և, որ կարևորն է, իսկույն ու անհապաղ ձեռնամուխ եղան այդ նոր գաղափարները հայկական հասարակական կյանքում ներդնելու աշխատանքներին: Այս էլ էր նորութիւն և հանդիսանում էր XIX դարի երկրորդ կեսի հայկական հասարակական կյանքը բնութագրող ինքնատիպ երևույթներից մեկը: Մի բան, որն իր նախորդը չունի ոչ դարի առաջին կեսին, և ոչ էլ նախորդ ժամանակաշրջանում: Իրենց հայրենի երկիրը վերադարձած բոլոր երիտասարդները, անկախ մասնագիտութիւնից, զբաղեցրած հասարակական տեղից ու դիրքից, թե Արևելյան Հայաստանում և թե Արևմտյան Հայաստանում, դեմառդեմ հանդիպեցին ազգային հետամնացութեան,

կրթական-մշակութային միանգամայն աննախանձելի միճակի, ոչնչով չհիմնավորվող ու չպատճառաբանվող բռնությունների և մեծ կորուսով ու ավյունով ձեռնամուխ եղան այդ ամենը իրենց կարողությունների ու հրեմարավորությունների սահմաններում վերացնելու աշխատանքներին։ Թե այս կապակցությամբ ինչեր կարողացան անել նահապետ Ռուսիյանը, Հարություն Սըվաճյանը, Նիկողայոս Զորայանը, Ստեփան Ոսկանյանը, Ստեփաննոս Նազարյանցը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Գրիգոր Արծրունին և էլի ուրիշներ, ասված է ու բազում անգամ վերլուծված։ Նշենք միայն, որ դարի երկրորդ կեսին, ազգի մեջ ծայր առած համընդհանուր վերելքի շարժումը, բարեբախտաբար հենց սկզբից իսկ գտնվեց հուսալի ձեռքերում, և նրանք էլ, Եվրոպայում կրթություն առած ազգայինները, հիմնականում կարողացան ճիշտ ուղղություն տալ և առավել քան բանիմացությամբ ներքին բովանդակություն հաղորդել այդ շարժմանը։

Այդ մեծ վերելքը, երբ խոսքը վերաբերում է մշակութային գործունեությանը, ակնհայտորեն երևում է, երբ նախ՝ քննության ենք առնում հայկական մեծ ու փոքր պարբերականների հրատարակությունների հետ կապված հարցերը։ Եթե 1801—1850 թվականների ժամանակաշրջանում հայկական թերթերի ու ամսագրերի աշխարհագրական տարածվածությունը հիմնականում տեղակայվում էր Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների տարածքներում և այն էլ մեծ մասամբ սահմանափակվում էր մեկ-երկու միավոր-անուններով, ապա պատկերը շեշտակիորեն փոխվում է հաջորդ տարիների ընթացքում։ Իրար հետևից հայալեզու պարբերական օրգաններ են սկսում հանդես գալ Զմյուռնիայում (սկսվել արարատյան, 1853—1856 թթ.), Փարիզում (սկսվել, 1855—1856 թթ., սկսվել Լուստը, 1859, 1864—1865), Վանի արվարձանը հանդիսացող Վարագում (սկսվել Վասպուրականի, 1856—1864 թթ.), Փարիզ—Թեոդոսիայում (սկսված աղավնի, 1855—1865 թթ.), Վիեննայում (սկսվել, 1858—1863 թթ.), Մոսկվայում (սկսվել սահման, 1858—1864 թթ., սկսվել, 1858—1862 թթ., սկսվել Լուստը, 1861—1864 թթ.) և այլն։ Արդեն շենք խոսում է. Պոլսի մասին, որը, ինչպես նախորդ հիսնամյակում, իսկ ավելի մեծ չափով մասնավորապես ժամանակաշրջանում, իր վրա էր վերցրել հայկական ժողովրդային կայսրության գործի առյուծի բաժինը։ 1850—60-ական թվականներին հրատարակվող հայագիր պարբերականների թիվը մոտենում էր մինչև երեսուն անվան, իսկ նրանցից «Բանասերի» (1851—1852 թթ.), «Մասիսի» (1852—1908 թթ.), «Մեղվի» (1856—1874 թթ.), Հ. Չամուռյանի «Երևակի» (1857—1866 թթ.), «Մուգալը Մասյացի» (1857—1858 թթ.), «Փոնչի» (1860—1907 թթ.) և էլի ուրիշների անունները հանրահայտ են ու հանրաճանաչ, իսկ նրանց կատարած գործը մասնավորապես, այսօր էլ հանդիսանում է մասնագետներ-

րի անընդմեջ քննության և ըստ ամենայնի ուսումնասիրության առարկան: Զմոռանանք նաև այն հանգամանքը, որ դարի երկրորդ կեսին իրենց ամբողջ կարողությամբ և ներքին հնարավորությունների ու ունակությունների լրիվ դրսևորմամբ շարունակում էին հանդես գալ մեր այն պարբերականները, որոնք կյանքի են կոչվել զեռես նախորդ հիսնամյակին, այսինքն՝ «Արշալույս արարատյան» շաբաթաթերթը (հիմն. 1840 թ.), «Բազմավեպ» հանդեսը (հիմն. 1843 թ.) և այլն:

Բայց սա հարցի մի կողմն էր միայն, եթե կարելի է այսպես ասել, ժամանակաշրջանի մշակութային երևակման սոսկ քանակական դրսևորումը: Այդ քանակի՝ իր հետևից որոշակիորեն նոր որակի բերելն անմիջապես նկատելի է դառնում, երբ սկսում ենք, թեկուզ ընդհանուր ժանոթության սահմաններում, քննության առնել մեր պարբերականներին նյութեր մատակարարող անձանց ցանկը և մասնավանդ նրանց գիտական-մասնագիտական պատրաստվածության չափը: Այդ նոր մակարդակը ավելի հեշտությամբ պատկերացնելու համար միտ առնենք, որ Զմյուռնիայում, դարի քառասնական թվականներին սկսելով իր «Արշալույս արարատյան» հրատարակությունը, խմբագիր Ղուկաս Պալղազարյանը ամենատարբեր առիթներով ու հաճախ էլ առանց առիթների, հորդոր էր կարդում իր «համազգի եղբայրներին» լքաշվել իր շաբաթաթերթին թղթակցելուց, առանց վախի ու ներքին անհամարություն, հակադրվել տիրող «հետախաղաց մտադրությունը», այսինքն՝ տարածված հետադիմական կարծիքին, ըստ որի «կազեթաճիությունը ամոթ կսեպվի եղբրս: Բազմաթիվ դեպքեր նշեց և մեկից ավելի օրինակներով փաստեց, որ եվրոպական դասական գրականության շատ ներկայացուցիչներ իրենց գրական բեմելն սկսել են պարբերականներին թղթակցելուց, մինչև իրենց կյանքի վերջին օրերն իսկ չեն հրաժարվել դրանից, և, որ կարևոր է՝ այդ անելը միշտ էլ մեծ պատիվ ու հպարտություն են համարել իրենց համար և այլն»:

Այսպիսին էր ընդհանուր իրավիճակը XIX դարի 30-ական թվականներին, որը հաստատուն հետևողականությամբ բարեփոխվեց հետագա տարիների ընթացքում: Եվրոպական երկրներում իրենց դաստիարակությունն ստացած և պարբերականների՝ որպես հասարակության վրա անմիջաբար ներգործելու կոնկրետ միջոցի՝ բարձր գիտակցությունն ունեցող հայ երիտասարդությունը, աստիճանաբար այս ասպարեզում էլ կարողացավ իր ձեռքը վերցնել տիրապետող բարձունքները, կարողացավ այդ տրամադրություններով էլ վարակել տեղական ազգայիններին և հայրենական լրագրագիտության բնագավառում իրեն դրսևորել հրապարա-

կախոսական, գրական-գեղարվեստական, գրականագիտական, պատմա-բանասիրական և այլ բնագավառների այնպիսի նշանավոր անուններով, որոնք այսօր էլ կայուն ու անընդմեջ հետաքրքրություն են պահպանում իրենց նկատմամբ: Դրանցից՝ Ստ. Նազարյանցի, Մ. Նալբանդյանի, Աբ. Հովհաննիսյանի, Հ. Սըվաճյանի, Գալուստ Կոստանդյանի, Հայր և որդի Մսերյանների, Մ. Թադիսյանի, Նիկ. Զորայանի, Կ. Ութուլյանի, Մկրտիչ Խրիմյանի և շատ ուրիշների անունները և նրանց կատարած մեծ գործը հանրահայտ է: Այստեղ հավելենք, որ նրանց գործունեությունը նոր լիցք ու շարժում հաղորդեց հայկական հասարակական կյանքին, նրա պատկառողքն այդ կյանքը դեպի զարգացման մինչ այդ անհայտ հորիզոններ և այդ բոլորի հետևանքով որակային ավելի բարձր մակարդակ ապահովեց նրա համար:

Այս ամենը շատ որոշակի է դառնում և բացահայտվում առավել քան ցցուն ձևով, երբ ի մոտոք քննում ենք հարցերի այն համախումբը, որոնք իրենց թերթերում ու ամսագրերում բարձրացնում էին հայազգի հոգվածագիրները: 1852 թ. «Եվրոպան» (№ 6), «Խորհրդածությունք ազգային լեզվի վրա» հոդվածով քննում էր լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերության հարցերն ու դրանց դրսևորումները հայ գրականության մեջ, իսկ «Բանասերը» (№ 11), իր «Յաղագս սկզբնաւորութեան թատերական արուեստին այլ և այլ ազգս ուսումնասիրությամբ, եվրոպական դրամատուրգիայի համառոտ ու խորանիստ բնութագրությունը տալուց հետո, առանձին մի հատված էլ նվիրում է հայ թատրոնի պատմությանն ու այդ հենքի վրա՝ նրա առաջիկա անելիքներին: 1851 թ. նույն «Բանասերը» (№ 2), տպագրեց «Լեզվի և գրության (ի՛մա. գրականության—Ս. Շ.) վրա» հոդվածը, որտեղ վերլուծության առարկա է դարձված արդի գրականության մի քանի հարցերը, 1852 թ. «Նույն աղավնին» (№ 40) հրատարակեց Նիկողայոս Զորայանի «Վիպասանության վրա» խորհրդածությունն լրջմիտ «քննաքանությունը», որտեղ մատնանշեց հայ գեղարվեստական արձակի զարգացման ուղիները առաջիկայում, իսկ «Եվրոպան» նույն թվականին (№ 34), ի դեպ արդեն մի քանի անգամ, հարց հարուցեց՝ հավաքել, վերծանել և ուսումնասիրել Հայաստան երկրի տարածքում հանդիպող «սեպակերպ արձանագիրները»: Չանցած մի քանի տարի, նույն «Եվրոպան» (№ 3), «Շայերեն տեսակ-տեսակ գրքերուն... համեմատությունը հոգվածով, պահանջում էր ազգի հոգևոր ափսոսանքների համար ապահովել գիտատեսական, գործնական և գրական-գեղարվեստական բնույթի գրականությունը, «Մասիսը» (№ 58), նույն ուղղակիությամբ հայ մտավորականությանը պահանջում էր ըզրազվել ազգային հնօրյա ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ, «Բազմավեպը» (№ 7) և. Գալֆայանի «Բանաստեղծություն» հոդվածով քննում էր

Եվրոպական էպիտաֆիկ գրականության բնորոշ առանձնահատկությունները և այլև, Հարցեր ու խնդիրներ էին սրանք, որոնք գրեթե չէին կարող արծարծվել դարի առաջին կեսին, կամ, լավագույն դեպքում կարող էին արծարծվել մասնակի ու թնական ձևով, բայց որոնք բարձրացվում էին այս ժամանակաշրջանում և այն էլ ամբողջ ուժով ու ներքին լիակատար բովանդակությամբ: Մենք գիտակցաբար շինք խոսում Ստ. Նազարյանցի, Մ. Նալբանդյանի, Հար. Սրվաճյանի և այս խմբին դասվող մեր մյուս մտավորականների մասին, որոնց ծավալած գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը ազգային ձև և դիմագիծ տվեց մեր ժողովրդին:

Ազգային դարձոյնը նախապատրաստող և այն խրախուսող ու խթանող հայ գործիչները թավականին հեշտությամբ գտան այդ ամենին է՛լ ավելի դարկ տալու թերևս ամենաբանական ձևը, այն է՝ հայ ժողովրդին եվրոպական գեղարվեստական մտքի դասական ներկայացուցիչների հետ թարգմանաբար ծանոթացնելը: Այդ բանն անելը նրանց համար ինչ-որ տեղ համեմատաբար ավելի հեշտ էր, որովհետև Փարիզում, Մոսկվայում կամ Իտալիայում ուսում ստանալու հետևանքով, նրանցից յուրաքանչյուրը ոչ միայն գրական-գեղագիտական որոշակի ճաշակ ու ըմբռնումներ էր մշակել իր համար, այլև կարողացել էր զգինվել եվրոպական երկու-երեք լեզուներով: Մի բան, որն այս դեպքում ամենևին էլ երկրորդական չէր, ժամանակի երիտասարդ մտավորականությունը այս բնագավառում էլ աննախադեպ գործունեություն ծավալեց, և հետևանքը եղավ շափածո և արձակ թարգմանական ստեղծագործությունների, մեծ ու փոքր հոգված-ուսումնասիրությունների այնպիսի մի պատկանելի ու բազմակողմանի քանակություն, որը նույնիսկ դժվար էր սպասել, և որը, անվերապահորեն, կազմում է այդ ժամանակաշրջանի մեր գեղարվեստական գրականության ամենաուշագրավ մասը: Իրար հետևից աշխարհ եկած «Շիլլեր» («Բազմավեպ», 1851, № 1, հեղ. Ղ. Ալիշան), «Հոգվանես Ռասին» (Անդ, 1852, № 9), «Կարոլոս Գուղոնի» (Անդ, № 13), «Պետրոս Կորնել» (Անդ, № 16), «Աղեքսանդր Դյումա և յուր Կոմս Մոնտե-Քրիստոն» («Նոյան աղավնի», 1852, № 8), «Գուլիելմոս Շեքսպիր» («Բազմավեպ», 1853, № 6, հեղ. Խ. Գալֆայան), «Միքելի (Իմա. Միցկևիչ—Ս. Շ.) բանահյուսը» («Արևելք», 1855, № 12, հեղ. Ստ. Ոսկանյան), «Վիկտոր Ալֆիերի» («Բազմավեպ», 1855, № 4), «Ռուալո բանաստեղծը» (Անդ, № 22) և այլն, որոնցում ըստ հոգվածագիրների կարողության ու հնարավորության և ըստ տվյալ պարբերականի թելադրած հասարակական-աշխարհայեցքային պրոֆիլի, բնութագրվում էր տվյալ դասականն ու վերլուծվում նրա գործունեությունը, ոչ պակաս առատությամբ իրար հաջորդ-

դած չափածո և արձակ թարգմանությունների հոսքը, որոնցից՝ Ալեքսանդր Դյումայի «Մոնտե-Քրիստո» վեպի թերթոնային թարգմանությունը (սեռյան աղափնի», 1852, № 8, մնացել է անավարտ), Վիկտոր Հյուգոյի «Աղոթք հասարակաց» («Բազմավեպ», 1853, № 12, թարգ. Կ. Գալֆայան), «Յոյս Աստուած» (Անդ, № 17), Համարթինի «Հովիտ» («Արփի արարատյան», 1853, № 5) բանաստեղծությունների գրաբար և աշխարհաբար թարգմանությունները, Վոլտերի «Ջատիկ կամ նախախնամություն» և ապա՝ «Ժերմակ ու սեռ վիպականի»՝ Մ. Մամուրյանի «Բնագիրեն կատարված հայեցումը» («Մասիս», 1854, № 106... և 153...), որոնք այնքան լայն վեճերի պատճառ դարձան, Գյոթեի «Գիշերական երգ» («Եվրոպա», 1854, № 16), Ֆելիցիտե Լամբլեյի «Արի գինվոր» և «Վտարանդի» («Արեւելք», 1855, № 1, թարգ. Ստ. Ոսկանյանի), Պետրարկայի «Լաւրա երկինս», «Տեսիլ», «Խոնարհութիւն առաջի աստուծոյ», «Ջիդջ» («Բազմավեպ», 1855, № 11), Լ. Հայնեի «Անմխիթարքն» և «Բարեաւ մնայք» (Անդ, № 12), չափածո ստեղծագործությունները և մանավանդ 1854 թ. Հակոբ Ոսկանի գրաբար թարգմանությամբ հրատարակված «Երգ հայրենի ազատութեան» բանաստեղծությունը, այսինքն՝ հանրաճանաչ ու հռչակավոր «Մարսելյոզը» («Արփի արարատյան», № 12), արդեն գեղեցիկ կերպով խոսում են իրենց մասին և միաժամանակ ցույց տալիս հոգեւոր սնունդի այն բարձր աստիճանը, որը մատուցվում էր դարի երկրորդ կեսի հայ ընթերցող հասարակությանը:

Այս բոլորից հետո արդեն հասկանալի է, որ իր ամբողջ ձայնով պետք է հանդես գար ժամանակի հայկական գրական-գեղարվեստական միտքը: Եթե նախորդ ժամանակահատվածում չափածո և արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունները հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում այնքան էլ որոշիչ ու վճռական որակ չէին կազմում և գերազանցապես սահմանափակվում էին անկայուն հաջորդականությամբ հրատարակվող միավոր թվով գրաբար բանաստեղծություններով ու արձակ գեղարվեստական ստեղծագործություններով, ապա այս տասնհինգ տարիների ընթացքում գրությունը դարձյալ նկատելիորեն փոխվում է: Հայկական գեղարվեստական խոսքն աննախադեպորեն աճում է՝ թե՛ քանակական, և թե՛ որակական իմաստով: Հանդես եկող հեղինակներին, արդեն առանց վերապահության կարելի է բնութագրել «բանաստեղծ» և «արձակագիր» հասկացություններով: Մտածողության դրսևորման ձևը՝ գրաբար լեզուն, այժմ աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր դիրքերը, և այս բոլորի հետևանքով հայ բանաստեղծությունն ու արձակը, մի բուռն ընտրյալների սեփականություն ու նրանց «անհատական» գործը լինելուց, ինչպես որ էր առաջ, դարձել էր հայկական ավելի լայն զանգվածների սեփականությունը և այդ առումով շատ ավելի էր մոտեցել ժո-

դոմրդին, ժամանակի պարբերականներում շարունակում էր տպագրվել Հարություն Ալամդարյանը, որի «Յամասուսները» ապրիլի...» և «Մոխակի հոգևարս» բանաստեղծությունները (սեռյան աղավնի, 1853, № 45), որոնցից վերջինը, հեղինակի մասին դրվատական խոսքով արտասպասք «Արփի արարատյանը» (1854, № 9), գալիս էին ապացուցելու, որ նրան սիրում ու կարգում էին նախկին ուժով, Մեծապես տպագրվում էին նաև Սրապիոն Հեքիմյանն ու Թովմաս Թերզյանը, հայ ընթերցողների սեղանից անպակաս էին Ղևոնդ Ալիշանի բանաստեղծությունները, որոնք պարբերաբար հրատարակվում էին «Բազմավեպի» էջերում և որոնցից «նահապետ» ստորագրությունն ունեցող ընդամենը ինն անուն գործերը (հետագայում՝ տասնմեկ), արդեն վաթսուհինյակյան թվականներին համազգային բանաստեղծի անկապտելի անուն և հայ պոեզիայի նահապետի հրուշակ բերեցին նրան, 1851 թվականին, «Բազմավեպը» հրատարակում է ոչնչով աչքի չընկնող գրաբար մի բանաստեղծություն՝ «Երգ մօրի վերայ մանկան ննջելոյ» խորագրով, որը սակայն, ուներ «Մկրտիչ Պեշկեթաշլեան, յաշակերտաց Մուրատեան վարժարանին» ստորագրությունը և որն իրենով ազդարարեց հայ նոր դասականի ծնունդը, Գրեթե նույնը, նույն թվականին կրկնվեց նաև Կովկասում, երբ Գաբրիել քահանա Պատկանյանը իր խմբագրած «Արարատ» շաբաթաթերթում, ի թիվս այլ գործերի, չափածո և արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունների, հրատարակեց մի շարքային գրաբար բանաստեղծություն՝ «Ժամանակ» խորագրով, և նրան կցված «Միջայլէ նայրանդեանց, յաշակերտութենէ տեառն Գաբրիել Պատկանեան ի նոր-նախիջևան» բավականին երկարաշունչ ըստորագրությամբ, Չանցած մի քանի ամիս, նույն «Արարատը» իրար անմիջապես հաջորդող երկու համարներում (№ 23, 24), տպագրեց «Առավոտյան երգ շինականաց» և «Երեկոյան երգ շինականաց» աշխարհարար բանաստեղծությունները՝ «Ռափայել Պատկանյան» ստորագրությամբ, Այստեղ, ի պատիվ Գաբրիել քահանայի նշենք, որ հին մանկավարժի և բանաստեղծի իր փորձված Քլադով, նա կարողացել էր նկատել իր որդու և դպրոցի իր սիրասուն սանիկի՝ գեղարվեստական գրականության բնագավառում վառ արտահայտված կարողությունները և անվարան ու համարձակորեն ասպարեզ էր կոչել նրանց, քահանայի ծառայությունն այս իմաստով, դժվար է գերազնահատել:

Մեր գեղարվեստական մտքի զարթոնքի բնագավառում իր ինքնատիպ խոսքն ասաց նաև Մոսկվան: Գործի գլուխ այս անգամ կանգնած էր ժամանակի ամենաշողուտ մտավորականներից մեկը՝ Ստեփաննոս Նազարյանցը, իսկ «Ելուսավոր գաղափարների մուտքը ազգի մեջ» իրականացնելու միջոցը դարձյալ ընտրված էր պարբերականը, որն էր հանրահայտ «Հյուսիսափայլը»: Ժամանակի գրական-գեղարվեստական

խոսքը կազմակերպելու, նրան հմրուպական դասական գրականագիտության շափանիշներով տոն և ուղղութիւն տալու, եմրուպական, ռուսական և արեւելյան մեկից ավելի հեղինակներին թարգմանաբար հայերին ներկայացնելու քնազավառում հիացնող ճաշակ և ընտրության զարմանալի շրջահայեցութիւն ցուցաբերելու հարցում Ստ. Նազարյանցի կատարած գործը արժանի է ամենաբարձր զնահատկանքների միայն, «Հյուսիսափայլի» էջերում էր, որ աստիճանաբար որպէս այդպիսին ձեւավորվեցին Սմբատ Շահազիզն ու Րաֆֆին, սկսեց տպագրվել Քերով-ը Պատկանյանը, որպէս բանաստեղծ ու թարգմանիչ հասունացած Գեւորգ Բարխուդարյանը, իրենց ինքնուրույն գործերով ուղադրության արժանացան Մովսէս Բուդաղյանը, Հովհաննէս Քուլութեկյանը, Ռուբին Հասան-Ջալալյանը, Նրեմիա Սահակյանը և էլի ուրիշներ, իր ավագ ընկերոջ ու խորհրդատուի՝ Ստեփաննոս Նազարյանցի հետ միասին, ինչպէս ինքնուրույն, այնպէս էլ թարգմանական ընտելի ուղագրով ստեղծագործութիւններով, պարբերաբար հանդես էր գալիս Միքայել Նալբանդյանը, «Հյուսիսափայլի» էջերում էր, որ սկսեց հրատարակվել ժամանակի արձակի ընտիր գործերից մեկը՝ Մոսկվայի համալսարանի ուսանող Գաբրիէլ Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր Սարգիս» ազգային վիպասանութիւնը (1861, № 5), որը, ընայած իր թերատությանը, իր վրա հրավիրեց ժամանակի առաջադիմական մտքի շատ ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև Միքայել Նալբանդյանի ուղադրութիւնը, «Հյուսիսափայլի» թարգմանութիւնների բաժինն էր, վերջապէս, որ հայ ընթերցողներին էր ներկայացնում Բերանժեի Եվայր ընկնող աստղերը, «Աղջատ կին», «Մեծ մայր» (թարգ. Մ. Նալբանդյան), Կարամզինի «Եեղճ կիզա» (թարգ. Հ. Բերբերյան), Շիլլերի «Թուրանդոթ», «Մեծսինական հարսը» պիեսները (թարգ. Ստ. Նազարյանց) և այլ բանաստեղծութիւններ, Ալֆիերիի «Փիլիպոս երկրորդ, թագավոր Սպանիայի», Պուշկինի «Մէ, իմ երջանիկ օրերը», «Այո, ես սիրում էի ձեզ» (թարգ. Գ. Բարխուդարյան), Հայնեի «Գրենադներ» (նույնի թարգմանությամբ) և շատ ուրիշների զեղարվեստական գործերի թարգմանութիւնները, իհարկե դրանք կրճատված կամ հարմարեցված ժամանակի զեղագիտական ոգուն ու հասարակական-գրական պահանջմունքներին, իսկ ամսագրի 1864 թ. № 1-ում հրատարակված Մ. Լերմոնտովի «Դեկ»՝ Մանուկ Սահաթյանի կատարած արեւելահայերեն շափածո թարգմանութիւնն այնպիսին էր, որ գրական առհասկէտ անմահութիւն բերեց թարգմանիին, նվվերջապէս ավելացնենք, որ «Հյուսիսափայլի» լույս աշխարհ գալու գրեթէ սկզբից, 1858 թ. № 4-ից, սկսեց հրատարակվել Մ. Նալբանդյանի «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրական թերթերից հրապարակախոսական-հուշագրական երկը, որը ժիր նմանը լուսնի ոչ միայն Նալ-

բանդանի ստեղծագործության, այլև իր ժամանակի ամբողջ հայ գրականության մեջ⁴, իսկ նույն ճշգրտակարանի շարունակության՝ 1859 թ. Մ 9-ում, լույս տեսավ հռչակավոր Շերգ ազատության քառասունգծությունը:

Այս կապակցությամբ հարց է ծագում. գրական-գեղարվեստական ինչ սկզբունքներ էր դաժանում Ստեփաննոս Նազարյանցը:

Նախ՝ սերտորեն համերաշխելով ժամանակի առաջադեմ մտավորականության հետ, Նազարյանցը զարգացնում ու գիտականորեն հիմնավորում էր այն միտքը, որ հայ մշակույթի հին ձևը, այսինքն, գրաբար լեզուն, արդեն չի կարողանում համապատասխանել նոր բովանդակությանը, այսինքն՝ գրական-գեղագիտական այն նոր գաղափարաբանությանը, որը XIX դարի կեսերից ավելի ու ավելի է մտնում իր հասարակական իրավունքների մեջ, և ուրեմն, պետք է աստիճանաբար դիջի իր տեղն ու իրավունքները: Պատմական նախորդ ժամանակաշրջանում այդ հին ձևն անշուշտ, կատարել է իր անվիճելիորեն մեծ դերը, բայց վերահիշյալ ժամանակաշրջանից սկսած, նա սոսկ և միայն հնացած կաղապար է հանդիսանում:

Հին ձևի, այսինքն գրաբար լեզվի հետ մեկտեղ, Նազարյանցն անվերապահորեն բացասում է նաև հին բովանդակությունը, իր իսկ բառերով ասած՝ «հայկական կլասիկական գրականությունը»: Իր արժանի գիտական տուրքը տալով կլասիցիզմին, որպես հայ գրականության՝ մի որոշակի շրջանն արտացոլող գրական ուղղության, Նազարյանցը դրանով հանդերձ գտնում էր, որ այն ևս, որպես մտածողության հնացած որակ, պետք է աստիճանաբար ու առանց մնացորդի դուրս գա հայ գրականության ու գեղագիտության ասպարեզից: Իսկ դրա փոխարեն, շարունակում է իր միտքը զարգացնել Նազարյանցը, գոյություն ունի հայ ժողովրդի մտածողության ճեղքածին գոյավիճակը՝ այսինքն՝ ռոմանտիկական գրական ուղղությունը, որը լինելով պատմականորեն ավելի նորն ու առաջադիմականը, աստիճանաբար և հետևողականորեն կարողանում է նվաճել գրականության տիրապետող բարձունքները, նոր ժամանակի մտածողության նոր բովանդակությունը դառնալու համար: Եվ Նազարյանցի համակրանքը ոչ միայն ներածին ռոմանտիկական գրական ուղղության կողմն է, այլև նա որոշակիորեն գտնում է, որ անհրաժեշտ է ըստ հնարավորին եռանդուն պայքար մղել բոլոր տիպի համոզների դեմ, այդ նոր ուղղությունը հնարավորության չափ շուտ հայկական կյանքում հաստատելու համար⁵:

⁴ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. առաջին, Երևան, 1945, էջ 525:

⁵ Насарянц Ст., Обзорные истории Гаянканской письменности..., стр. 148.

Ռոմանտիկական գրականությունը պաշտպանելու, այն արպես պատմականորեն նորը դիտելու նազարյանցի այս եզրահանգումներին, առատորեն կարելի է հանդիպել նրա երկու աշխատություններում, իսկ այս հանգամանքը մի անգամ ևս գալիս է հավաստելու, որ նա իրոք և առանց որևէ դիշման կանգնած էր ժամանակի առաջադիմականորեն տրամադրված մեր գործիչներին առաջին շարքերում:

Այսպես մտածող, գրական-գեղագիտական այս աշխարհայացքն ունեցող և գրականության հարցերն այսպիսի տեսանկյունով քննող ու մեկնաբանող մարդու համար արդեն դժվար չի լինի ասել, թե ինչ ուղղությամբ պետք է դավաներ նրա հիմնադրած և խմբագրած «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը: Բավական է թեկուզ թեթևակիորեն նայել այդ պարբերականում լույս տեսած ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանածո քնույթի՝ չափածո և արձակ ստեղծագործությունների վերևում հիշատակված անունները, համոզվելու, որ նազարյանցը իր մոտ տպագրվելու համար, անվիճելի գերակշռությամբ իրավունք էր տալիս այն գործերին, որոնք պատկանում էին ռոմանտիկական գրական ուղղությանը: Այստեղ հավելենք, որ «Հյուսիսափայլի» էջերում, հուսական գրողներից, օրինակ, արևելահայերեն թարգմանությամբ, նազարյանցը հայազգի ընթերցողներին էր ներկայացնում Կարամզինին, Բենեդիկտովին, Պուշկինին, Լերմոնտովին, սակայն նույն «Հյուսիսափայլի» էջերում երբեք տեղ չգտան, ասենք, Գերժավինը կամ Սումարոկովը կամ Տրեգլակովսկին: Գերմանական գրողներից թարգմանաբար ներկայացվեցին Վիլհելմ Լաոֆը, Էրենստ Լոֆմանը, Լայնեն և մանավանդ Շիլլերը, որը ոչ միայն բացարձակ հեղինակություն էր նազարյանցի համար, այլև գրական այն նախօրինակն էր, որի «նմանողությամբ» կամ «հետևությամբ» աշխատում էին ստեղծագործել հայ հյուսիսափայլականները: Սակայն նույն այդ գերմանական գրականությունից «Հյուսիսափայլի» էջերում տեղ չգտան ո՛չ Լեսինգը, ո՛չ Կլոպշտոկը, ո՛չ Ավգուստ Կոցերուն, ո՛չ Հերդերը: Ֆրանսիական գրականությունից, վերջապես, ներկայացվում էր Շատոբրիանը, Լյուդովիկոս Դելատրը, Կլեմանս Ռոբերտը, իսկ ավելի հաճախ և ավելի սիրով Բերանտեն—սրա ազդեցությունը ևս այնքան մեծ էր, որ իրեն «հետևողաբար» գրողների մի ամբողջ համախումբ ուներ, այսինքն հեղինակներ, որոնց գրական ուղղության հարցը որևէ տարակույս չի վերցնում և ընդհակառակը, «Հյուսիսափայլի» էջերում իզուր կլինի որոնել ֆրանսիական գրականության կլասիցիստական թևի ներկայացուցիչներին:

Մեր գրականության այս նոր շարժումը խրախուսելու և նրան որոշակի ուղղություն ու տեսական-գրականագիտական հագեցվածություն հաղորդելու գործում իր ինքնուրույն խոսքն ասաց նաև Փարիզի հայկա-

կան համայնքի մտավորականությունը։ Համայնքի ինքնատիպություններին մեկն էլ, ի դեպ, կայանում էր նրանում, որ ճշգրտությամբ հայտնի են նրա՝ որպես գրական-մշակութային միավորի ձևավորման և որպես այդպիսին ամբողջանալու տարիները։ Այն համընկնում է 1830—1890-ական թվականներին, իսկ ընդհանուր պատմությանը ժանրի ամեն ոգ գիտե, թե Ֆրանսիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում ինչ դեր ունեին հատկապես այդ թվականները։ Ամբողջ Ֆրանսիան և մասնավանդ նրա մտավոր-քաղաքական կենտրոնը՝ Փարիզը, եռում-բռնաբռնվում էին հին ու նոր գաղափարների պայքարից, գրականության հին ու նոր ուղղությունների կատաղի բախումներից, որոնք հաճախ վերածվում էին պայքարի, այս հասկացողության ամենաուղղակի իմաստով։ Հախուռն ու եռանդալատ ֆրանսիացիք, «Կորլի»-ներով և «Անկյի»-ներով էին մերժում գրական նախորդ ուղղությունը՝ կլասիցիզմը, և դրոշմաբեր Վիկտոր Հյուգոյին, լամարթինին, Ալֆրեդ Մյուսսեին, Ալեքսանդր Դյումային, բարձրաբարձառ ազդարարում էին պատմականորեն ավելի նոր ու առաջադիմական՝ ռոմանտիկական գրական ուղղության առկայության փաստը։ Ժամկետանց հնի և իր իրավունքները որոշակիորեն ազդարարող նորի անգիշում պայքարը հիմնավորապես համակել էր նաև ֆրանսիական գրականագիտական միտքն ու այդ մտքի ներկայացուցիչներին։

Այս բոլորից հետո ըմբռնելի է, որ գրական-հասարակական նման փոթորկում իրադարձությունների շրջապատւոյտում գտնվող Փարիզի հայկական համայնքի քիչ ավելի հասուն ներկայացուցիչները պետք է հարեն ռոմանտիկական գրական ուղղությանը, ապա և՛ դառնային այդ ուղղության ջատագույններն ու հայկական իրականության պայմաններում նրա ջերմ հովանավորողներն ու խրախուսողները։ Եվ հասկանալի է թե ինչու, սկսելով իր «Արևելք» ապա և «Արևմուտք» պարբերականների հրատարակությունը, փարիզահայ համայնքի նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Ստեփան Ոսկանյանը իր պարբերականների միջոցով պետք է ամեն կերպ խրախուսեր այդ ուղղությանը դավանող ինչպես ֆրանսիացի, այնպես էլ հայ հեղինակներին ու մասնավանդ նրանց ստեղծագործությունները։ Այս կապակցությամբ Ոսկանյանի տեսակետը որևէ երկբայության տեղիք չի տալիս։ Վերլուծելով ֆրանսիական ռոմանտիկական գրականության ներկայացուցիչ, արձակագիր, դրամատուրգ և թարգմանիչ Ժերար դե Ներվալի ստեղծագործությունը, նա գրում էր. «Մինչ այս մինչ այն, Ֆրանսիայի գրագիտության մեջ ահագին քանակով մը կրճաթի։ Մեկ կողմն հին, սինլոր. դասականները (classique) և մեկալ կողմն արի ու անվեհեր վիպականները (romantique) իրարու վրա երամովին կդիմեն, ամեն զենք կշարժեն, ամեն պատենը կհնարեն, որ

իրար կործանեն և բանի մը չեն խնայեր, մանավանդ վիպականները՝ ժերար աս ետքիններու կողմը կրոնն, արիարար կննտվի բանակովին մեջ և իր ազդու գրիչն վերափոխած շատ դասականներ, հինումին գիրքերու փոշիին վրա կտապալին և կիսամահ կմոռանան»⁶։

Այսպես, «անվեհեր վիպականները», այսինքն ռոմանտիկները, անխնա և անզիշույմ պայքար են մղում գրական նախկին ուղղության՝ «սինքլոր դասականներին», այսինքն՝ կլասիցիստներին դեմ և ի վերջո, անողորմ կործանման են չառապարտում այնպես հիմնովին, որ սղանց ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել, քան «հինումին գիրքերու փոշիին» ապավինել և ապա «կիսամահ մոռալով» ընդունել իրենց անվերապահ պարտությունը։ Ըթն ուրիշ ոչինչ էլ նկատի չունենանք, ապա գրական ուղղություններին տրված Ոսկանյանի պիտակավորումները արդեն բավական են աներկբայորեն գալու այն եպրակսցությունը, թե վերջինս, դրանցից որի շատագույն ու հովանավորողն էր հանդիսանում։ Այստեղ ամենազանց, որ «Արևելքում» և «Արևմուտքում» թարգմանաբար հրատարակվելու պատվին էին արժանանում Վիկտոր Հյուգոն, Լամարթինը, Ֆելիքստե Լամընյեն, Շատորրիանը, կոմսուհի Դուրան, Ժան-Պիեր Ֆլորիանը և ֆրանսիական գրականությունից էլի ուրիշները, որոնց «տեսակությունը» որևէ տարակույս չի վերցնում։ Այս առումով, այսինքն իրենց վարած գրական քաղաքականության տեսակետից, Ոսկանյանն ու նազարյանը ընթանում էին ոտն ընդ ոտն։

Գրական-գեղարվեստական և թարգմանական գրականության այս համընդհանուր վերելքի պայմաններում իրեն շուտով ի հայտ բերեց նաև հայկական գեղարվեստական արձակը։ Դարասկզբին համեմատաբար լայն տարածում ստացած և Ղուկաս Ինձիճյանի կողմից նույնիսկ տեսության մակարդակի բարձրացված այն մտայնությունը, որ հայի գեղարվեստական մտածողությունը իր առավել ճշմարտացի ու բանական դրսևորումը գտնում է միայն չափածո ձևի մեջ, որի հետևանքով էլ հայերը հիմնականում «բանաստեղծասեր» ազգ են⁷, դարի երկրորդ կեսից սկսած, աստիճանաբար ու հաստատուն կերպով սկսեց վերածվել իր հակադրությանը։ Այս իմաստով առաջին օրինակը տվեց «Բանասերը», որի լույս աշխարհ գալու (1851) առաջին իսկ համարից, սկսում է հրատարակվել խմբագրի՝ Մ. Հիսարյանի «նոսրով և Մաքրուհի» վեպը։ Ապա, սրան հաջորդած գեղարվեստական մեծ ու փոքր արձակ ստեղծագործությունների թվում, հիշատակելի են Ստ. Ոսկանյանի «Հայր Ազուլիկ» («Արևելք», 1855, № 2 և հտն.) և «Հայ դուռնադուհի մը» («Արև-

⁶ «Արևելք», 1855, № 2, («ժերարը զք ներվալ»)։

⁷ Ղ. Ինձիճյան, Գիտելիք բանասիրական, յազագո բանաստեղծութեան, «Երզնակ» Քրիստոսական, Վենետիկ, 1818 և հտն.։

մուտք, 1859, № 3 և հտն.) գործերը, Կ. Պոլսում 1856 թ. հրատարակված և իր ժամանակ աշխույժ ասուլիսի տեղիք տված՝ անհայտ հեղինակի ժողովարդա վիպասանությունը (Ա. հատոր), Լ. Սըվաճյանի՝ «Մեղվում» հաջորդաբար հրատարակվող «Թոքախտավորի մը վերջին ժամը և իր կնոջը ըրած պատվերները» («Մեղում», 1856, № 1 և հտն.), «Պանդուխտն ի պանդուկ մահու մահճին մեջ» (Անդ, 1857, № 9...), «Քաթինկա (ճշմարիտ պատմություն մը)» (Անդ, 1858, № 7 և հտն.) վիպակները, որոնց հեղինակը, ինչպես ենթադրվում է, Հարություն Սըվաճյանն է, 1856 թ. Փարիզում հրատարակված Գրիգոր Խաչարանցի Կարապետյանի «Ընծա, հորդորանք միաբանություն» երգիծական վիպակը, որը որպես այդպիսին իր կայուն տեղն ունի մինչպարոնյանական շրջանի հայ երգիծական գրականության մեջ, և որի շուրջ ծայր առած աշխույժ բանավեճը ուշագրավ է առ այսօր, Մ. Նալբանդյանի «Մեռելահարցուկը» («Հյուսիսասիայ», 1859, № 8), որին այնպես էլ վիճակված չէր ամբողջանալ, Ա. Հայկունու «Ելիզա կամ վերջին Արևելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպք մը» երկհատորանոց վեպը (Զմյուռնիա, 1861, 1862), Վերջապես, 1862 թ. հունվարից, «Բազմավեպ» ամսագրում «Հայագիր»⁸ ընդհանուր խորագրի ներքո հրատարակվող՝ Ղևոնդ Ալիշանի պատմագեղարվեստական արձակ ստեղծագործությունը, որին հետագայում վիճակված էր ամբողջանալ երկու առանձին հատորներում «Հուշիկ» հայրենյաց հայոց ընդհանուր խորագրի ներքո (Վենետիկ, 1869 և 1870), գալիս է հիմնավորապես հավաստելու, որ դարի երկրորդ կեսին հայկական գեղարվեստական արձակ միտքը արդեն կարողացել էր ամենայն որոշակիությամբ բացահայտել իրեն։

Հայ գեղարվեստական գրականության զարգացման տեսակետից, բախտորոշ նշանակություն ունեցավ 1858 թվականը։ Այդ թվականին Թիֆլիսում աշխարհաբար լեզվով հրատարակվեց Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպը և Վենետիկում, զբաբար լեզվով՝ Արսեն Բազրատունու «Հայկ Դիցազն» վիպերգությունը։ Նույն ժամանակաշրջանում հրատարակված այս երկու գործերը, սակայն, մեկը մյուսի տրամաբանական բացասումն են հանդիսանում։ «Հայկ Դիցազնը» գալիս էր իրենով ազդարարելու գրական նախորդ ուղղության՝ կլասիցիզմի վերջնագիծը հայ գրականության մեջ, այդ ուղղության «ավարտը»։ «Վերք Հայաստանին» հրապարակում էր հայկական գրականության մեջ մի նոր ուղղության՝ ռոմանտիզմի առկայության փաստը, ազդարարում էր մեզ մոտ այդ նոր ուղղության սկիզբը. այս հանգաման-

⁸ Մեր ձեռնգրական տոների և հիշատակության արժանի աշխարհիկ իրողարձությունների ցուցակ. գոսավորված հայկական ամիսների հերթականության կարգով։

քը սկզբից իսկ որոշիչ դեր խաղաց նրանց գրական ճակատագրերի հարցում: Տրամագծորեն տարբեր էր նաև Շչայկ Դիցագնին և Վեբը Հայաստանի լայն կատարած գրապատմական դերը այն ուղղութիւններէ զեղագիտական կյանքում, որոնց առավել բնութագրական ներկայացուցիչներն էին հանդիսանում զրանք: Շչայկ Դիցագնը լույս աշխարհ եկավ այն ժամանակ, երբ հայկական կլասիցիզմը, որպէս գեղարվեստական մտածողութեան ձև, որպէս հասարակական կյանքի արտացոլման որոշակի զեղագիտական սիստեմ, արդեն սպառել էր իրեն և մեր իրականութեան պայմաններում արդեն որևէ դեր չէր կատարում: Եվ իր գրական ուղղութեան Վեբը հրատարակված Շչայկ Դիցագնը ոչինչ չբարոդացավ անել հայկական կլասիցիզմին զեղագիտական սկզբունքներ թելադրելու, նրան որոշակի հասարակահայեցութեամբ դաստիարակելու հարցում:

Խայատուր Աբովյանի Վեբը Հայաստանին», ընդհակառակը, հանդես եկավ այնպիսի մի ժամանակ, երբ նոր-նոր էր սկսում ձևավորվել գրական նոր ուղղութիւնը՝ հայկական ռոմանտիզմը, դեռ մշակվելու ընթացքի մեջ էին գտնվում այդ ուղղութեան թե՛ զեղագիտական և թե՛ հասարակական սկզբունքները: Այս առումով, Աբովյանի պատմավեպը թե՛ գրական կերպարների ստեղծման, թե՛ ստեղծագործութեան համար անհրաժեշտ թեմայի ընտրութեան և բազում այլ հարցերի կապակցութեամբ, որոշակի ու հաստատուն սկզբունքներ թելադրեց իր մոտակա ու հեռավոր հաջորդներին, զեղագիտական որոշակի սիստեմի բերեց նրանց գրական մտածողութեան համակարգը, այսինքն՝ իրենով կարողացավ ձևավորել ու ամրապնդել հայկական ռոմանտիկական գրական ուղղութիւնը: Այս իմաստով Վեբը Հայաստանին պատմավեպին վիճակվեց իր գրական ուղղութեան որոշակակիւր լինելու մեծ ու բարձր պատիվը:

1859 թվականին, Աբովյանի գլուխգործոցի փայլուն դրվատական գրախոսականով փարիզյան իր Արևմուտքում հանդես եկավ Ստեփան Ոսկանյանը և անվերապա պաշտպանութեան ներքո առավ թե՛ Վեբը Հայաստանին, և թե՛ նրա գրական ուղղութիւնը: Հագիվ կես տարի անց, Վեբի հարցուկին իր հայտնի ծանոթագրութեան մեջ, Վեբը Հայաստանին պատմավեպին անդրադարձավ նաև Միքայել Նալբանդյանը: Նալբանդյանն էլ արեց տեսական-գրականագիտական իր ոչ պակաս ուշագրավ դիտարկումները կապված Վեբը Հայաստանին և նրա գրական ուղղութեան հետ:

Իրադարձութիւնների հետագա զարգացումը մեզ տանում է Վենետիկ, դեպի համբավավոր Միսիթարյան միաբանութիւնը և կապվում է ժամանակաշրջանի համար շրջադարձային հանդիսացած երկու կարևոր գրական երևութիւնների քննութեան հետ, որոնք, սակայն, միահյուսվում

են միեւնույն անձնավորութիւն՝ Ղեոնդ Ալիշանի անվանը 1852 թվականին Վենետիկում հրատարակվեց փոքրիկ մի գրքույկ «Հայոց երգք ուսմականք» խորագրով, որը պարունակում էր ընդամենը տասներեք ժողովրդական ստեղծագործութիւններ, և որոնք հավաքել, անգլերեն թարգմանել և համապատասխան առաջաբանով ու հայերեն-անգլերեն ծանոթագրութիւններով ամբողջացնելով, հրատարակութիւն էր պատրաստել Ղեոնդ Ալիշանը: Գրքույկը էլի երեք վերահրատարակութիւն ունեցավ՝ ամեն անգամ ուղեկցվելով մեծագույն դրվատանքներով ու տարփոխումներով, նրանում եղած «ուսմական» երգերը նախանձելի փութաշատութեամբ ու համապատասխան ներբողականներով սկսեցին աւտատպել մեր այլալ մեծ ու փոքր պարբերականները, նրանց մասին դրվատական գրախոսականներով հանդես եկան «Բոստոն Պոստ», «Բոստոն էքզերթայզեր», «Չիկագո պոստ» և ուրիշ ամերիկյան թերթեր, իսկ այդ երգերի՝ մեր ժողովրդի կյանքում կատարած պատմահասարակական դերի ու ազգային նշանակութիւն մասին առանձին գրքույկով հանդես եկավ Ֆրանսիացի հայագետ էդուարդ Դյուլլոյրին: Ո՛չ գրքույկին վերագրված մեծ դերը, և ո՛չ էլ նրա առթիվ եղած գովասանքը չափազանցութիւն չէին, և այդ ամենը ի մոտո հասկանալու համար չպետք է մոռանանք հետևյալը:

Իր գեղագիտական իրավունքների մեջ վերջնականապես հաստատված նախորդ ուղղութիւնը՝ հայկական կլասիցիզմը, անուշադրութիւն չմատնեց նաև ազգային-ժողովրդական ստեղծագործութիւնները և այս առիթով էլ ունեցավ ասելու իր բավականին ինքնատիպ խոսքը: Ըստ հայ կլասիցիստների զարգացրած տեսութիւն, ժողովրդական ստեղծագործութիւններն ընդհանուր առմամբ, դրանց մեջ իհարկե, ներառած նաև ազգային-հայկականը, ստեղծագործող-ինտելեկտուալի կողմից չպետք է համապատասխան ուշադրութիւն արժանանան, առավել ևս՝ քննութիւն կամ ուսումնասիրութիւն նյութ դառնան, քանզի հասարակութիւն ժողովրդական խավը, գտնվելով մտավոր-գեղագիտական զարգացման ժողովրդական մակարդակի վրա և ելնելով իր այդ գոյավիճակից, չի կարող ստեղծել չափածո այնպիսի արժեքներ, որոնք կարողանային արժանի լինել «բարձր» ժանրի ներկայացուցիչների, այսինքն բանաստեղծի քննութիւնն ու ուշադրութիւնը: Տեսութիւնն, ինչպես հայտնի է, նոր չէր և գալիս էր եվրոպական կլասիցիզմի հոգևոր հորից՝ Բուալոյից, որը և շահասիրարար կրկնում ու տարածում էին նրա մեծ ու փոքր հաշորդները: Այդ էլ ահա, գրական ուղղութիւն հետ միասին ժողովրդական Բուա-

⁵ «Այդ անհոռի, անտաշ գոլագիւնները,— գրում էր գրականութիւն տեսաբան Պանոսյան,— կենդանի կենդանիները, գոմանքների ազրահառը, առնէ ժայռերը... ծառերի անկանոն խմբերը, որոնք թողնված են քննութիւն կամքին, կաղամբների բանջար»:

լոյի հայազգի աշակերտները և փոքր-ինչ ձևափոխելով հայկական միջավայրի ու պայմանների համեմատ, ներկայացրեցին հայ հանրութ-
յանը, ռեալիստներն առհասարակաւ ըստիկով էր որակված հայկական
ժողովրդական բառ ու բանը, նրանց անդրադառնալով՝ անիմատո ու ան-
կարեւոր աշխատանք, իսկ նրանց ուսումնասիրելը կամ քննութեան նյութ
դարձնելը՝ ժամանակի անտեղի ու անօգտաւետ կորուստ։ Այսպիսին էր
ժողովրդական բառ ու բանի վերաբերյալ հայկական կլասիցիզմի տե-
սակետը XIX դարի 40-ական թվականներին, սակայն հասարակական-
քաղաքական նոր դեպքերի արդյունքը հանդիսացող ուսման տիկական
մտածողութիւնը եկավ աստիճանաբար խարխուլելու ապա և տապալելու
հայկական կլասիցիզմի նաև այս հիմնասյունը։

Խոտիվ ժամանակագրական իմաստով առաջինը՝ Ղուկաս Պալդա-
զարյանի՝ Իզմիրյան «Արշալույս արարատյան» շաբաթաթերթին էր, որն
իր 1843 թ. ապրիլյան համարում մի հոդված հրատարակեց հայկական
ժողովրդական երգ ու տաղի արժեքավորութեան մասին և ընթերցող
ազգայիններուն տեղեկացրեց, որ նման բնույթի գործեր ստանալու
դեպքում իրենց կհրատարակեն։ Պալդազարյանն, իհարկե, ոչ այդ ստեղ-
ծագործութիւնների գիտական արժեքավորողն էր և ոչ էլ նրանց պատ-
մական դերի ու հասարակական նշանակութեան բացահայտողը. նա պար-
զապես քանասեր խմբագիր էր, որն աշխատում էր հնարավորին լսի
շատ և բազմաթիւ նյութեր հավաքել իր «Արշալույս արարատյան»
համար, նրա սթանասիրականքն բաժնից նյութերն անպակաս անելու
պարզ տրամաբանութիւնից ելնելով։ Իսկ քանի որ հայկական ժողովրդ-
ական երգն ու խոսքը Օսմանյան կայսրութեան կամ նրա հավատի դեմ
ոչ մի վտանգավոր միտք կամ նկրտում չէին պարունակում, այսինքն
նրանց տպագրելը ոչնչով չէր սպառնալու շաբաթաթերթին, ուստի Պա-
լդազարյանը այդպիսի մի քանի գործեր հրատարակեց իր մոտ, թեև այդ
աշխատանքները լայն ընթացք չստացան և շատ շուտով էլ դադարե-
ցին։

Հարցին ըստ ամենայնի իրենց պարբերականի՝ «Բազմավեպի» մի-
ջոցով անդրադարձավ Ալիշանը։ Հենց առաջին տարվա՝ 1843 թ. նոյեմ-
բերի համարում հրատարակվեց քաներեքամյա երիտասարդ վարդա-
պետի «Ազգային երգերու և ուրիշ ավանդներու վրաս հոդվածը, որտեղ
հեղինակը վճռական կոչ էր անում «ազգայիններին» պարբերաբար և
հետևողականորեն զբաղվել ժողովրդական բառ ու բանը հավաքելով ու
հրատարակելով։ Չանցած մի քանի տարի, Ալիշանը դարձաւ անդա-

բանցները. — դրանց վրա չի կարող կանգ առնել բարեկիրթ ժողովուրդագրութիւնը։
(Ան, Հայոց պատմութիւն, հատ. 3-րդ, Երևան, 1946, էջ 939)։

դառնալով այդ երգերին, տալիս է նրանց միանգամայն անվերապահ գիտական արժեքավորումը, այսինքն՝ «Այսպիսի երգերը շատ անգամ ավելի լավ կիմացնեն ազգին հանճարը, քան թե ծանր գրվածներ և կըգտնվին անոնց մեջ անասնկ սքանչելի զուրջվածք, որ միայն իրենց ռամկական անուխին համար հասարակ բան մը կկարծվին, բայց ճշմարիտը՝ գերագույն գրվածոց կարգը անցնելու են»¹⁰։ Նման օրինակներ կարելի է էլի բերել քննութագրելու համար ինչպես Ալիշանի, այնպես էլ Ռազմավեպին մշակած գեղագիտական վարքագիծը մեր ազգային քառ ու բանի նկատմամբ, որն իր հերթին գալիս է մատնանշելու այն առաջադիմական դերը, որը նրանց վիճակվեց կատարել այդ քնագավառում։

Ալիշան գեղագետն իր հաջորդ նորարարական խոսքն ասաց 1857 թվականին, երբ հայ ընթերցող ու գիտական հասարակայնության սեղանին սկսեցին հայտնվել նրա գրաբար բանաստեղծությունների ու պոեմների ժողովածուների հատորները «Նուագը» ընդհանուր խորագրի ներքո և մանավանդ այդ ժողովածվի երրորդ հատորը, որը նաև ուներ «Հայրունի» ենթախորագիրը։ «Նուագը» թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ հատորները հիմնականում նոր բան շտվեցին հայ ժողովրդի ոչ հոգուն և ոչ էլ սրտին։ Այստեղ իր գրական նախորդներից ոչնչով չափաբերվող Մխիթարյան միաբանության վարդապետն է, որն ունի ոգևորության ու ներշնչանքի նույն աղբյուրները, ունի վաղուց արդեն ընտրված և իր համար սիրելի թեմաները, ունի նույնիսկ պատկերավոր մտածողության ու աշխարհայացքի գեղարվեստական համակարգի՝ իր ավագների կողմից արդեն հիմնավորապես հղկված ու ճշգրտված ձևային դրսևորումները։

Այսպես սկսեց Ալիշանը, բայց այս չէր Ալիշանը։ Նա մի շարքային, սովորական բանաստեղծ չէր, որը պետք է զբաղվեր իր նախորդ հայրերի գրական ավանդների ծանրատաղտուկ կրկնությամբ, կամ հանդիսանար նրանց գործի կարծրամտորեն-ավանդապահ շարունակողը։ Նա իր խոսքն ուներ ասելու աշխարհին՝ նախորդներից միանգամայն տարբեր ու ինքնուրույն խոսքը, որով պետք է շտրկված ուղիներ հարթեր ինչպես Մխիթարյան, այնտեղ էլ XIX դարի հայ գեղարվեստական գրականության անդաստանում։ Գրական այդ շրջաբեկման սկիզբը 1847 թ. հունիսին էր, երբ «Թագմավեպը» առ այդօր անհայտ ու անանուն ծնահայեց կեղծանունով, հրատարակեց նշանավոր «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծությունը, որին աստիճանաբար հաջորդեցին «Պղպուլն Ավարայրի» պոեմը, «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ», «Հրազդան», «Մասիսու սարերն», «Հուսրևկայն գերեզմանաց հայոց» և մյուս ստեղծագործու-

¹⁰ «Թագմավեպ», 1847, № 6 («Ազգային երգեր»)։

թյունները, որոնք հրճվալից խանդավառությամբ ընդունվեցին հայ հանրության կողմից, անհապաղ արտաստվեցին հայկական պարբերականներում ու գետեղվեցին այլևայլ բնույթի ժողովածուներում, արժանացան մեր գրականության մեծերի հիացական գնահատականներին և որոնք լեզվաոճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո, «Ծրագր Նահապետի» ընդհանուր խորագրով, գետեղվեցին 1857 թ. հրատարակված «Նուագը»-ների երրորդ հատորում: Թե հայկական կյանքում գրապատմական ինչ անփոխարինելի դեր կատարեց «Ծրագր Նահապետի» բանաստեղծաշարը մասնավորապես և ժայռունի՜ն հատորում գետեղված ազգային-հայրենասիրական հրաշունչ բանաստեղծություններն ու պոեմները ընդհանուր առմամբ, անհրաժեշտ խորությամբ ու խնամքով մեզ մետ արդեն քննված է¹¹: Այստեղ արձանագրենք միայն, որ Ալիշանն այն բանաստեղծը եղավ, որը նաև այս քնազավառում կարողացավ հիմնավորապես խարխլել հայկական կլասիցիզմի հաստատահիմն շինությունը և ճանապարհ հարթել գրական հաջորդ ուղղության՝ ողմանտիզմի համար: Այսպիսով, գրական այդ ուղղությունը 1852 թ. կարողացավ հավաստել իրեն ժողովրդական բանահյուսության քնավագառում և լայն ճանաչման արժանանալ: կարողացավ հավաստել իր գոյությունը 1857 թ. գեղարվեստական շափածոյի քնազավառում և այստեղ էլ ապացուցել, որ նորի և հետևաբար առաջավորի իրավունքով իրեն է պատկանում ասպարեզը: վերջապես 1858 թ. Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպով, որոշակիորեն ցույց տվեց, որ գեղարվեստական արձակի քնազավառը նույնպես ճնշված է իր կողմից: Մնում էր այդ ամենի հենքի վրա հայկական ողմանտիզմի տեսությունը մշակելը, որով, ինչպես ասացինք, հիմնավորապես զբաղվում էին Ոսկանյանի «Արեւելքն» ու «Արեւմուտքն» և Նազարյանցի «Շշուխասափայլը»:

Իհարկե, հայկական ողմանտիկական գրական ուղղությունը եվրոպականի՝ ընդամենը մեխանիկական տեղափոխությունը չէր և այդպիսին չէր էլ կարող լինել: Մեր պայմաններում նա ունեցավ իր ինքնուրույն դրսևորումները, ստեղծագործական ու հասարակական-մեթոդոլոգիական իր ինքնատիպ առանձնահատկությունները: Այս առիթով քննության արժանի է մի երևույթ, որը կազմում է ժամանակի առանձնահատկություններից մեկը և որը հայտնի է «Երվապայքար» հավաքական անունով:

Ասել ենք, թե գրական-հասարակական ինչ պայմանների թելադրությամբ ենք, որ հայկական կլասիցիստական գրականությունը, որպես իր մտածողության համար առավել բնութագրական ձև, նախընտրեց

11 Սարգիսյան Ս., Հայկական ողմանտիզմ, Երևան, 1966, էջ 211—262, Երևանի Ս. Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործությունը, Երևան, 1967. 220 էջ:

գրաբարը, որը և, աստիճանաբար դարձավ նրա սեփական առտահայտամիջոցը. երևելթ, որը հատուկ էր բացառապես հայ գրականությանը¹². Արդ՝ հերթափոխության եկած գրական հաջորդ ուղղությունը՝ ռոմանտիզմը, ինչպես և պետք էր սպասել, աշխարհ բերեց նոր թեմաներ, նոր ու նախորդից տարբեր գրական մտածողություն, գրական կերպարների ստեղծման ու նրանց հասարակահայեցողության միանգամայն նոր եղանակներ և այլն: Այս նոր մտածողությունը շատ շուտով բախվեց հին ձևին՝ գրաբար լեզվին և աստիճանաբար ու հիմնավորապես հակադրվեց նրան: Նորը, ռոմանտիկական գաղափարաբանությունը, վճռականորեն պահանջում էր երևակման իր և նախորդից հիմնավորապես տարբեր ձևը. հարցեր, որոնք այնպես ուղղակիորեն բարձրացնում էին Արավյանը, ապա և՛ Րաֆֆին, իրենց վեպերի հանրածանոթ առաջաբաններում: Այս նոր գաղափարաբանությունը համեմատաբար հեշտությամբ գտավ իրեն համապատասխանող դրսևորման ձևը, որն էր աշխարհաբար լեզուն, որն էլ աստիճանաբար դարձավ հայկական ռոմանտիկական գրականության (իսկ հետագայում՝ նաև ռեալիզմի) սեփական լեզուն: Քանի որ ասպարեզում կար հինը՝ գրաբարը, որը ճիշտ է, ոչ 30—40-ական թվականների միահեծանությամբ, բայց դեռևս շարունակում էր իշխել և անգամ տիրապետող բարձունքներ ունենալ, ապա ռոմանտիկ նորերում էր վերջո տապալվեց նրան, այսինքն՝ նաև գեղարվեստական մտածողության այն համակարգին, որն արտահայտվում էր նրա միջոցով: Շէին ձևը,— այս առիթով պատգամում էր Ստ. Նազարյանցը,— որն այլևս չի կարողանում համապատասխանել նոր առաջացած գոյավիճակին, և որը կտրվել է ժողովրդական կյանքից ու հասարակական կիրառությունից, արդեն կորցրել է իր նշանակությունը և չի կարող ժամանակակից հայորդիների համար նոր բովանդակության հաղորդիչը հանդիսանալ: ...Մի խոսքով, պահանջվում է մեր դարի պահանջները բավարարող նոր ազգային գրականության զարգացումը¹³: Իսկ նախնադասի տեսակետներն այս կապակցությամբ, հանրածանոթ են:

Այսպիսով, մեր գրական-գեղագիտական մտածողության երկու ձևերը՝ կլասիցիստական և ռոմանտիկական գրական ուղղությունները, ունեցան իրենց երևակման սեփական և իրար տրամագծորեն հակադիր արտահայտամիջոցները՝ գրաբար և աշխարհաբար լեզուները: Այս ինքնատիպությունը իր հետ քննության արժանի մի երևույթ էլ բերեց, որը

¹² Շտիկլե Ս., Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801—1850), Երևան, 1973, էջ 33—34:

¹³ Назарян С. Обзор истории Гайканской письменности..., Казань, 1846, стр. 148.

դարձյալ առկա է միայն մեզ մոտ: Եվրոպական գրականության մեջ օրինակ, ռոմանտիկական գրական ուղղությունը, բացասելով կլասիցիզմին բնութագրական թեմատիկան, ոչ միայն չբացասեց այդ գրականության ձևը, այսինքն նրա լեզուն, այլ նույնությամբ և ինչ-որ տեղ հարգալից շնորհակալությամբ, վերցրեց այն, իր գաղափարաբանությունն արտահայտելու համար¹⁴: Ֆրանսիացի ռոմանտիկները Լամարթիներ, Շատոբրիանն ու Վիկտոր Հյուգոն գրում էին այն նույն ֆրանսերենով, որով իրենց ժամանակին գրել էին կլասիցիստներ Պիեր Կորնելն ու Ժան Բասինը, անգլիական ռոմանտիկներ Շեքսպիրն ու Բայրոնը ստեղծագործում էին նույն անգլերենով, որով ստեղծել են իրենց գործերը կլասիցիստներ Ջոն Միլտոնը, Ալեքսանդր Պոպն ու Ջոն Դրայդենը, վերջապես ռուսական ռոմանտիկները՝ Պուշկինը, Ժուկովսկին կամ Լերմոնտովը գրում էին այն նույն ռուսերենով, որով գրում էին Վասիլի Տրեգլիակովսկին, Կանտեմիրը, Սումարոկովը, Միխայիլ Լոմոնոսովը և այլն: Այսպես էր դրությունը եվրոպական երկրներում ու Ռուսաստանում, սակայն այդ ամենը ամենևին էլ աշդպես չեղավ մեզ մոտ: Ռոմանտիկական գրականության ներկայացուցիչ խաչատուր Աբովյանը ամենևին էլ չէր գրում այն լեզվով, ինչ գրում էր Մեսրոպ Թադիագյանը, Սմբատ Շահազիզը երբեք չգրեց այն լեզվով, ինչ գրում էր Մանվել Ջախջախյանը, Պետրոս Դուրյանը չէր ստեղծագործում Արսեն Բագրատունու լեզվով և այլն: Այսպիսին էր մեր իրականության ինքնատիպ առանձնահատկությունը: «Ժամանակագրության» այս հատորից օգտվողը հեշտությամբ կարող է նկատել զրաբարալեզու ստեղծագործությունների և հետևաբար կլասիցիստական գրական դպրոցին պատկանող գործերի՝ կայուն հետևողականությամբ և տարեցտարի քանալը ու ընդհանրացնել, աշխարհաբարով գրված և նոր՝ ռոմանտիկական ուղղությանը դավանող ինչպես շափածո, այնպես էլ արձակ գեղարվեստական ստեղծագործություններ ի հարաբերական համամասնությամբ ավելանալը:

Վերևում ասվածից հետո, արդեն դժվար չէ մակարերելը, թե ինչու դարի երկրորդ կեսին, հայկական գեղարվեստական-գեղագիտական կյանքում հաստատվելու, ապա և՛ աստիճանաբար տիրապետող բարձունքների էր հասնելու ռոմանտիկական գրական ուղղությունը: Այն քննության առարկա դարձրած գրեթե բոլոր տեսաբանները (Նիխտրա-

¹⁴ Խոսքն այստեղ վերաբերում է լեզվի՝ որպես մատենագրության մի օրաշարի համակարգի դրսևորմանը և նրա, մեկը մյուսով փոխարինվելու հետ կապված օրինաչափություններին և ոչ թե անհատ հեղինակի արտահայտչամիջոցին: Դժվար չէ հասկանալ, որ որպես ստեղծագործող անհատներ, Պուշկինի լեզուն չէր կարող իր լեզվառճական տարբերությունները լուսննալ ժուլգովսկու լեզվից, կամ Կորնելի լեզուն՝ Ժան Բասինի լեզվից: Լեզվաբանների ամերիկացի քննության տոարկան հանգիստացող և նեղ-մասնագիտական բնույթ ունեցող այս հոբբը չէ, որի մասին խոսք է գնում մեզ մոտ:

տողա, Ռեիզով, Սարինյան), ամենատարբեր հարցերի ու այլևայլ դրույթների կապակցությամբ քանազաններով իրար հետ, մի հարցում միայն կենտ առ կենտ համերաշխում են, այն է՝ որ ռոմանտիզմը, համառոտակի ասած, բնութագրական ուղղութիւնն է հիմնականում այն ազգերի համար, որոնք զաղափարական զարթոնք ու համընդհանուր վերելք են ապրում: Քննեցինք արդեն, թե քաղաքական ու հասարակական բարենպաստ պայմանների հետևանքով ինչպիսի արթնացում, գրական-գեղարվեստական ինչպիսի աշխուժացում ու մտավոր եռք էր սկսվել հայ ժողովրդի կյանքում, ուստի զարմանալի չէ, որ հենց այդ պայմաններն էլ պետք է առավել քան նպաստավոր հող ստեղծեին ռոմանտիկական գրական ուղղության՝ մեզ մոտ հաստատվելու ու կայունանալու համար: Հետևաբար այս նոր պայմաններն ու ավերելքային տրամագրությունները գեղարվեստական գրականության մեջ արտացոլելու համար արդեն չէին կարող պիտանի լինել կլասիցիստական գրականության անկենդան, մարմարիոնի պես սառը, ասեմ քանոնով ու կարկինով գծված հերոսները: Նոր պայմաններին ու իրավիճակին համապատասխան՝ անհրաժեշտ էին հախուռն, կյանքով ու կրքով լի կերպարներ, որոնք գիտեին հուժկու կերպով սիրել, բայց և գիտեին կատաղորեն ատել, որոնք ահարկու են ու մոլեգին իրենց զայրույթի պահին, բայց և կանացիորեն քնքույշ են ու թուլության հասնող զթասիրտ: Հասարակական այս նոր իրավիճակն արտահայտելու համար նույնպես չէին կարող պիտանի լինել կլասիցիստական գրականության միագիծ, սխեմատիկ տրամաբանության օրինաչափություններով կառուցված սյուժեները, դեպքերի սկզբնավորման, զարգացման ու ավարտի իրենց որոշակիորեն գծագրված անփոփոխ հաջորդականությամբ, որտեղ ամեն ինչ պայմանակի և ոչ թե տարածության մեջ: Այստեղ արդեն անհրաժեշտ էին բազմապլան սյուժե տալիս կառույցներ, դեպքերի զարգացման ու հաջորդականության խստիվ արտահայտված զիգզագավորումներ, ընթերցողի զգայական աշխարհի վրա ներգործող խորհրդավոր դրվագների ու կառկածածին իրադարձությունների պատկերումներ և այլն: Այս էր պարտադրում հայկական ռոմանտիկական գրականության պոետիկան, ելնելով այն նոր իրավիճակից, որի մասին խոսվեց, և այդպես էլ եղավ:

Համազգային ու համընդհանուր վերելքը հստակորեն ի հայտ է գալիս, երբ քննում ենք ժամանակաշրջանի գրական արտագրանջը: Իր ազգային-քաղաքական հասունացումն ապրող ժողովրդի համար, առաջնահերթորեն կարևոր խնդիր-նպատակներից մեկն էլ դառնում է ինչպես իր պատմական անցյալի քննական ուսումնասիրությունը, այնպես էլ առաջիկա զարգացման համար նորանոր ուղիների մատնանշումը: Հայ

Ժաղովրդի պատմական անցյալի փառքը կազմող մեծությունների (հո-
րենացի, Եդիշե, Փաղառոս և այլն) անընդմեջ հրատարակությունների,
այդ անցյալն արտացոլող գեղարվեստական գրականության (վեպեր,
դրամատուրգիա, դուցեազներգություն), գեղարվեստական բնույթի ամե-
նազանազան թարգմանությունների կողքին, որոնցից բազում օրինակ-
ներ կարելի է գտնել ներկա հատորում, հիշյալ ժամանակաշրջանում
սկսում են հանդես գալ գործեր, որոնք հենց այդ մտայնության ար-
տահայտություններն են: 1853 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվում է Ս. Վա-
հանյանի «Սկզբունք քիմիական գիտության...» ծավալուն (395 էջ) աշ-
խատությունը, որի վերնագիրն արդեն խոսում է նրա խնդիրների ու նը-
պատակների մասին, 1861 թ. Ա. Կրճիկյանի «Առողջաբանություն կամ
առողջ ապրելու մասնավոր և ընդհանուր կանոններ» գիրքը, որի երեք
պրակներում հեղինակն անդրադառնում է մաքուր օդի, համապատաս-
խան ֆիզիկական վարժությունների, ջրային լողանքների և այլ միջոց-
ներով առողջությունը պահպանելու խնդիրներին, Ճանիկ Արամյանը
1864 թ. Կ. Պոլսում հրատարակում է «Խնդիր ազգային եկամտի» գիրքը,
պահանջելով հիմնել սպանքաներ և դրամատուներ: ազգի ֆինանսական
կարիքների համար, 1862 թ. Քիֆիսով հրատարակված Հ. Մամիկոն-
յանի «Արվեստ քաղցրավենի շինելու» խոհարարական ձեռնարկը եկավ
ապացուցելու, որ վերելք ապրող ազգի համար կենսականորեն անհրա-
ժեշտ պահանջմունքներից մեկն էլ իր ներքին-անհատական կյանքի
ճիշտ կազմակերպումն է և այլն: Զենք խոսում Արմենակ Հայկունու
գրական ժառանգության մասին, որի գերակշիռ մասը բժշկական-առող-
ջաբանական բնույթի ուսումնասիրություններ են:

Այսպիսին էր իրադարձությունների այն համախումբը, որոնք իրենց
ամբողջ հստակությամբ ի հայտ են գալիս, երբ քննում ենք մեր կյան-
քի ներկա ժամանակահատվածը: Թվում էր, թե ամեն ինչ հնարավորին
լափ բարեհաջող էր դասավորվել հայկական գրական-հասարակական
կյանքի՝ էլ ավելի զարգացման ու բարգավաճման համար, երբ ազգա-
յին-քաղաքական բնույթի մի իրողություն ազդարարեց հետադիմական
մի պայքարի սկիզբը հայկական կյանքում: Այն կապվում էր գերազան-
ցապես մի մարդու՝ Անտոն Հասունյանի անվան հետ:

Անտոն Զաղուբ իրն Նուսեֆ Օղլու Հասունյանը (այսպես էր գրվում
նա սկզբնական շրջանում, որովհետև հոր կողմից առերի էր), իր գոր-
ծունեությունն սկսեց դեռ 1846 թ., երբ կարողացավ ընտրվել Կ. Պոլսի
կաթոլիկ հայոց պատրիարք և հետևաբար քիչ ավելի ազատ կերպով
ծավալել իր տեսական-հոգեբանական եղբայրությունները: Սկզբնական շը-
րջանում այդ եղբայրությունները զուրկ չէին համոզելու տրամաբանությու-
նից և հիմնականում հանգեցվում էին հետևյալին: Հայ ժողովրդի այն

հատվածը, որն արդեն ընդունել է կաթոլիկ հավատը, որպես իր համար քաղաքական ու սոցիալական հենարան ունի ամբողջ կաթոլիկ աշխարհը: Իսկ ո՞րն էր լուսավորչական հայության քաղաքական հենարանը, հարցնում էր Հասունյանը և ոչ առանց հեղինակների պատասխանում. «Հնարույր ու կիսակործան էլմիածինը»: Այստեղից էլ արվում էր պարզ եզրակացություն. իրենց հասարակական գոյությունն ըստ ամենայնի ապահովելու համար, հայերը պետք է դինվորագրվեն կաթոլիկ հավատին, և որքան շուտ, այնքան լավ:

Հասունյանի այս տեսությունը 50—60-ական թվականներին րավականին լայն տարածում ստացավ, ունեցավ հայ համակիրների ամենեին էլ ոչ փոքր մի քանակություն, րադկացած հիմնականում Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի և մերձակա գավառների հայության վերնախավներից, և այդ հենքի վրա էլ իր ձևավորումն ու հասարակական ամբողջացումն ստացավ ժամանակին ոչ անհայտ «Հասունյան կուսակցությունը»:

Սակայն իրադարձությունները տակն ի վեր փոխվեցին 1860-ական թվականներից, երբ Հասունյանը, դարձյալ անազնիվ ու խարդախ եղանակների օգնությամբ ընտրվեց կաթոլիկ հայոց կաթողիկոս (1867 թ.) և արդեն սկսեց հանդես գալ առանց նախկին զգուշությունների ու համապատասխան դիվանագիտական պաճուճանքների: Իրար հաջորդեցին իր կամ իր անմիջական մասնակցությամբ գրած գրքերի, կոնդակների, բանադրանքների, ամենազանազան բնույթի ճեկատողությունների» այնպիսի պատկառելի մի քանակություն (դրանցից մի մասը օտար լեզուներով), որի նմանը հազվադեպ է հայ կաթոլիկ հոգևորական գործիչներից նույնիսկ ամենաբեղմնավորի կյանքում: Այստեղ էլ Հասունյանն ուներ իր «դրությունը», այսինքն՝ գործունեության ու աշխարհայացքային իր ծրագիր-սխտեմը, որը հիմք և ակունք հանդիսացավ ամբողջ արևմտահայության մեջ արդեն ծայր առած բզկտուքին նոր թափ հաղորդելու համար և որը հիմնականում հանգում էր հետևյալին: Կաթոլիկությունն ընդունած հայերը, քանի որ տիրացել են գաղափարական առումով ավելի րարձր հավատի, ուրեմն նրանք բոլորովին նոր ազգային որակ են հանդիսանում (Հասունյանը սրանց անվանում էր «ֆրանկ») և հետևաբար ոչինչ ընդհանուր բան չպետք է ունենան լուսավորչական հայերի հետ, որոնք էլ իրենց հերթին որակվում էին ամենավիրավորական ածականներով («հերձվածողներ», «խավարամիտներ», «հետամերձացներ և այլն»): Հասունյանը լրջորեն պահանջում էր կաթոլիկ հայերից, չգնալ այն եկեղեցիները, որտեղ գնում էին հայ-լուսավորչականները, մասնակցություն չերել ազգային այն բոլոր գործերին, որոնք նախաձեռնել կամ որոնցում մաս ունեին «հերձվածողները», լուղարկել իրենց երեխաներին այն դպրոցները, որոնք գտնվում են լուսավորչական հայե-

րի տնօրինության ներքո, և նույնիսկ պահանջում էր աղքիկ շտալ թի կնութիւնն կամ կին չվերցնել թի ընտանիսն այն դեպքում, եթե այն առնչվում է հերձվածողին հետ և այլն:

Ապա. Հասունյանի և նրա կողմնակիցների հատուկ ռուշտրու-թյանն էր արժանանում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութունը: Վերջիններս մեղադրվում էին այն բանում, որ գոյութան կոչված լինելով նախ և առաջ որպէս կաթողիկական հաստատութիւն, սկսած XIX դարի սկզբներից և մանավանդ այդ դարի կեսերին, մեծապէս շեղվել էին իրենց այդ հիմնական ուղղութիւնից և զբաղվում էին քակաթիկ հավատին վնասող գործունեութեամբ, այն է՝ հայագիտութեամբ, լեզվաբանութեամբ, հայ պատմիչների քննական հրատարակութեամբ, բառարանագրութեամբ և այլն. մի բան, որն ամենեւին չպետք է մտնի միաբանութեան աշխատանքային նկարագրի մեջ, քանզի նրա դերը սոսկ և միայն հավատի սպասավորներ պատրաստելն է: Այս տեսանկյունից էլ քննադատվում էին Մխիթարյան միաբանութեան տնօրինութեան ներքո գտնւող դպրոցները (Կ. Պոլսում, Ձմշուռնիայում) և մանավանդ նրանց Մուրատյան և Ռափայելյան վարժարանները: Այսինքն. փոխանակ զբաղվելու առաջին հերթին կաթողիկ հավատի դասավանդմամբ, հայ երեխաներին այդ ոճով ու տրամաբանութեամբ դաստիարակելու համար, Մխիթարյանների դպրոցները ավանդում էին ազգային ու հայկական առարկաներ (հայ դրականութիւն, հայ ժողովրդի պատմութիւն, մայրենի լեզու, աշխարհագրութիւն և այլն), երեխաների մոտ խրախուսում էին ժազգասիրական տրամադրութիւններն ու սքրզութնն այդ քնույթի մտքերը: Հետեանքն այն է լինում, որ այնտեղ գերակշիռ մեծամասնութեամբ աճում են ոչ թե կաթողիկ ձմշուռնաւորներն, այլ հայազններ, բանասերներ, մտավորականներ և այլն. մի բան, որը դարձաւ չպետք է մտնի Մխիթարյանների դպրոցական գործունեութեան խնդիրների մեջ:

Հասունյանի ուղադրութիւնից չվրիպեց նաև հայ գրականութիւնը: Նա պահանջում էր գեղարվեստական ստեղծագործութեան հերոսների քերանով դրվատիք հյուսել Վատիկանի, Հռոմի պապերի ու նրանց հավատի վերաբերյալ, դրականի ու բարոյականի մարմնացում դարձնել այն կերպարները, որոնք դավանում էին կաթողիկական ռուզղափառ հավատին և ընդհակառակը՝ քացասական երանգի ամենախիտ գույններով ներկայացնել քոլոր նրանց, ովքեր հերձվածողներն էին, այսինքն՝ հետեւում էին էջմիածնական ուղղութիւնը: Ոչ մի այլ մտտեցում, այս հարցադրումների նկատմամբ որնէ ուրիշ տեսակետի կամ անհատական կարծիքի դրսևորում Հասունյանը չէր ընդունում և չէր հանդուրժում. հակառակ դեպքում պատրաստ էր բանադրանքի, իսկ ոչ սակավ դեպքե-

րում՝ Հոռմի պապին ու «Հավատո քննության խորհրդին» («Պրոպագանդա ֆիդելի») տեղիակ դարձնելու և այդ ձևով տվյալ ստեղծագործությունն արգելելու ու խափանելու՝ իրեն վաղուց արդարացրած ձևը՝ Հիշենք թեկուղ էոթեն Սյուրի «Թափառական հրեայի» արևմտահայերեն թարգմանության (թարգ. Ստ. Ոսկանյան) առաջին հատորի հետ կապված պատմությունը, երբ իմանալով նրա աշխարհ գալու մասին, Հասունյանն շտապեց այդ տեղեկացնել և Պապ Պիոս 9-ին (Հասունյանն անձամբ ծանոթ էր նրան և վայելում էր «գերապայծառի» հովանավորությունն ու պաշտպանությունը), որն էլ հատուկ շրջաբերականով «անդրադարձավ այդ «որոմնացան» գործին» Հիշենք Հովսեփ Վարդանյանի «Ազգային պատմությունը վեպի ճակատագիրը. մի վեպ, որը հրատարակվելուն պես բանադրեց ինքը՝ Հասունյանը, ապա հավաստիաբանում էր իր բանադրանքի անուժեղության մեջ, դարձյալ աճապարեց Հոռմ, նրա մասին դարձյալ տեղեկացրեց թուր որ անկ էր, և վեպն արժանացավ «Հավատո քննության խորհրդին» նրա տարածումն ու ընթերցումն արգելելու մասին հրահանգավորմանը և այլն» Պատրաստ էր նաև ուրիշ՝ աշխատանքային ավելի գծուծ եղանակ էլ, որից դարձյալ չէր խորշում ասորական ծնունդ ունեցող հայոց կաթողիկոսը, այն է՝ մատնությունը բանտարկել տալու, թուրքական կառավարության բարձրաստիճան ներկայացուցիչներին մեծ կաշառքներ տալու միջոցով իր համար անցանկալի անձնավորությունը կործանելու և այլ, այս բնույթի գործունեության եղանակը, որը նույնպես, Օսմանյան կայսրության պայմաններում վաղուց արդարացնում էր իրեն...»¹⁵։

Մենք միայն ամենաընդհանուր գծերով շարադրեցինք իրեն Հուսեֆ Օղլու Անտոն կաթողիկոսի աշխատանքային ու ազգային-հասարակական գործունեությունը, սակայն պսված էլ բավական է այն որոշակի եզրակացությանը գալու համար, որ կարելի է որակել միայն ազգային հետադիմությունն արտահայտությունը։ Մերոնով օտար, սրտով պապական, հոգով ճիգվիթ (Հր. Աճառյան) այդ մարդը, կաթողիկական աշխարհին յուրայիններին ստորադասելու, հետևաբար պոլսահայություն (և ոչ միայն պոլսահայություն) մեջ ազգային գույնն ու ոգին ոչնչանելու իր վարած ձախլիկ քաղաքականությանը, անսխադեպ աղմուկ ու կրքերի բախում առաջացրեց. մի քաղաքականություն, որը մեր մեծ երգիծաբանի՝ Հակոբ Պարոնյանի դիպուկ ընդթափանցմամբ հանգեցնում էր սոսկ թիրեց ազգային իրավունքները Ս. Պապին հողաթափներուն մեջ տեսնել, քան իրենց ձեռներուն մեջ անհոռամիտ տրամաբանությունը։

¹⁵ Տճ՝ Առիւրյոմ 2, Հասունյան քաղաքականություն, Տիգրես, 1868, էջ 828։

Հետևանքը նախ այն եղավ, որ «Հասունյան» կուսակցությունից անշատվեց նրա քիչ ավելի առաջադիմական թևը, և աստիճանաբար ձևացնելով նոր՝ «Հակահասունյան» կուսակցությունը, անհապաղ բողոքի ադմուկ բարձրացրեց իրենց իսկ կաթողիկոսի վարած կաթոլիկամուլ քաղաքականության դեմ, ի դեպ, կիրառության մեջ դնելով պայքարի հենց այն ձևերն ու եղանակները, որոնք իր զինանոցում ուներ Հասունյանը։ Իսկ քանի որ այդ պայքարը՝ չէր սահմանափակվում սոսկ և միայն երկու հակընդդեմ կողմերի նեղ-կրոնական բախումով, այլ ընդգրկում էր ամբողջ հայության և մանավանդ պոլսահայության ազգային և գրական-հասարակական շահերը, ապա այն, ինչպես այդ եղավ Գաբրիել Ալվազովսկու կապակցությամբ, շուտով տեղափոխվեց նաև գրականության ու մամուլի բնագավառը։ Գրականության՝ գրեթե բոլոր ժանրերին պատկանող գործերով սկսեցին հանդես գալ մեր գրողներն ու մտավորականները, քննվեց ու վերլուծվեց Հասունյանի ժողովրդունենքի աջն ու ահյակը, մատնացույց արվեց այն ամեն բացասականը, որն իր հետ բերում էր Հասունյանի ծավալած գործունեությունը և այլն։ Քիչ էր կաթոլիկ-լուսավորչական դավանաբանական պայքարը, որը ներկա հաստորի ժամանակագրական տարածքում շարունակում էր տեսլ և բորբոքվել նոր ուժով, քիչ էր Ալվազովսկու և նրա համախոհների հետ առնչվող իրադարձությունների աղմկաշատ պատմությունը և ահա մի նոր ազգային խառնակում էլ, զարդարված բավականին ճոճում՝ «Հասունյան-հակահասունյան» դադափարական պայքարն անունով, եկավ լրացնելու պակասը։ Այս դեպքում էլ՝ նյութերի մի զգալի մասը արտացոլված է ժամանակագրության ներկա հատորում, և օգտվողները հեշտությամբ կարող են նկատել, թե մտքի ինչպիսի աշխատանք, գրական-գիտական կարողություններ ու եռանդաշատ ջանքեր էին վատնում հայոց մեծերը, ընդհանուր առմամբ ոչ մի արժեք չներկայացնող ու ժամանակավրեպ այդ պայքարներում։ Եվ այս ամենը տեղի էր ունենում XIX դարի ընթացքում ու առավելապես նրա կեսերին, երբ աշխարհին էր հայտնի, թե ինչպիսի բարձունքների էր հասել եվրոպական գիտական միտքը, որն իր դարակազմիկ ու հռչակավոր դրսևորումներով՝ ինչպիսի հպարտության մարմարում համայն մարդկության նոր առաջընթացի մի ավելի նոր և բարձր աստիճանի առկայության փաստը, երբ հենց այդ դարն էր, որ նրա բոլոր մեծ ու փոքր և ամենատարբեր բնույթի քննասիրողներին կողմից գրեթե միաբերան որակվել էր խիստ բնութագրական «Լուսավորության» դարն ձևով։ Եվ լուսավորության այդ դարում, մամուլում, հայերը միանգամայն լրջորեն զբաղված էին բանավիճելով այնպիսի «գիտական» հարցերի մասին, թե հայ լուսավորչական բնատանիքի երեխան կարո՞ղ է արդյոք հայ կաթոլիկի ընտանիքի երեխայի հետ

միասին հաճախել նույն դպրոցն ու նստել դպրոցական նույն նստարանին։ Թե Ալվազովսկու ու նրա համախոհներին վերադարձը իրենց մայրենի եկեղեցու գիրկը չի՝ կարող արդյոք երկու կողմերի տեսանկյունից էլ դիտվել որպես բացասական երևույթ, և հետևաբար խաբխրել երկու հավատաների էլ ժողովրդի մեջ ունեցած հենարանը։ Թե արդյոք ճիշտ վարվեց արքունի վառոդապետ Պողոս ամիրա Տատյանը, որը Փարիզի արքեպիսկոպոսի հետ ունեցած իր զրույցի ժամանակ հայ ժողովրդին որակեց որպես բնական մի լեզու և մի հավատ ունեցող, քանզի հայ ժողովուրդն այդ ժամանակ դավանում էր ոչ թե մի, այլ երկու հավատների և այլն։

Սրանք՝ են հիշյալ ժամանակաշրջանի գրապատմական բովանդակությունը կազմող դեպքերի համառոտ բնութագրությունը, որոնց աշայ նոր գրականության ժամանակագրությանն ներկա հատորի ընդհանուր բնույթից ու խնդիրներից ելնելով, համառոտակի անդրադարձանք։

Աշայ նոր գրականության ժամանակագրությանն առաջին հատորի հրատարակության առիթով մեր (և ոչ միայն մեր) պարբերականներում հրատարակվեցին գրախոսականներ, որոնց հեղինակները արձանագրելով հատորի դրական առանձնահատկությունները, նշեցին նաև որոշ թերություններ, վրիպումներ ու բացթողումներ։ Անաչառորեն արված դիտողությունները մեծապես օգտակար են եղել մեզ համար, և դրանք նկատի ենք ունեցել ռեֆերատագրությանն երկրորդ գիրքը պատրաստելու ժամանակ։

Հունվար. Պոլսում, Հովհաննես Հիսարյանի խմբագրությամբ, արևմտահայերեն լեզվով, սկսում է հրատարակվել «Բանասեր» ազգային բանասիրական և քաղաքական ամսագիրը: Իր գոյությունը շարունակում է մինչև տարվա վերջը:

Առաջաբանից («Նախաշավիղ»): «Ազգի մը առաջադիմությունը ըսելը, ամենքը գիտեն այսօր, թե նույն ազգին լուսավորությունը ըսել է, և թե սա լուսավորությունը բոլոր հասարակության վրա սփռելու միակ միջոցն է բոլոր հասարակության մեջ ողջախոհ գաղափարներ սփռել, կամ ծուռ գաղափարները շտկելու ջանալ:

...Քիչ գիրք կամ սահմանյալ գրություններ կգտնվին մեր մեջը, որոնք լուսավորություն, կրթություն քարոզեն, սորվեցնեն ու ազգային առաջադիմության առաջնորդեն հաստատուն կերպով: Զկան չենք ըսեր: Բայց մեր մեջ գտնված նաև պարապ գրքերը քիչ չեն:

Շատերեն լսեցինք, թե ո՛ր է այս կամ այն արվեստին, այս կամ այն կրթության գրությունները: Դար մը առաջ աս հարցմունքը թե որ ընեին, գուցե ամոթ մի չի սեպվեր ազգին: Սակայն այսօրս, ուր տպագրությունը իր կատարելության դենիթն է, ուր ամեն ազգ անոր միջնորդությամբ կփնտռեն ու կդիմեն միշտ դեպի լավագույն վիճակ մը, ամոթ չէ մեզի քարքարոսաց պես գրեթե անգիր ու տիմար մնալ:

...Այս նյութերն են, որ ուրիշ նյութոց հետ, կուգենք ամփոփել շրջանավոր գրության մը մեջ, որն որ ամսն ամիս բովանդակելով, որչափ որ կարելին է՝ ընտիր հավաքում մը քարոյական, ուսումնական քաղաքական և զվարճալի ընծայե ընթերցողաց:

Հունվար. Պոլսում, Սուրբ Սահակյան վարժարանի աշակերտների ջանքերով, արևմտահայերեն լեզվով, սկսում է հրատարակվել «Բուրաստան Սուրբ Սահակյան» խորագիրը կրող ամսագիրը: Իր գոյությունը շարունակում է մինչև 1852 թ. հուլիսը:

Առաջաբանից («Հայտարարություն»): «Ամսագիրը կհրատարակվի վարժարանին զարգացած աշակերտներուն աշխատասիրու-

թյամբը, ամիսը անգամ մը ութածալ թերթով. չորս գլխավոր մասերու մէջ ամփոփված. Բարոյական, քաղաքական, տնտեսական և ուսումնական, որոնք պիտի ըլլան զանազան ուսմանց և գիտութեանց վերաբերյալ և տեղեկութեան արժանի հոգովածներ և զանազան լեզուներէ թարգմանութիւններ, գրաբար և աշխարհաբար ճառեր և ոտանավորներ, հետաքրքրական նյութեր, բարոյական խորհրդածութիւններ և առակներ, զվարճալի հատվածներ և պատմութիւններ և բնութեան սքանչելիացը վերաբերյալ գրութիւններ, արհեստական գլուտներ և կերպեր, զանազան խնդիրներ և առաջարկութիւններ և անոնց լուծումները և դպրոցիս ու ընկերութեանս վերաբերյալ լուրեր և տեղեկութիւններ»:

Հունվարի առաջին կես. Երազմավեպը (№ 1), արևմտահայերէն, հրատարակում է Ղևոնդ Ալիշանի Եղիլներ հոգովածը:

Տրված է Ֆրիդրիխ Շիլլերի համառոտ գիտական կենսագրութիւնը, ապա վերլուծված են նրա գրական-գեղարվեստական ստեղծագործութիւնները, հատկապէս շեշտը դնելով թատերական գործերի վրա:

Հունվարի 5. Եկրալույս արարատյանը (№ 380) գրաբար, հրատարակում է Արմենակ Սարգիս Պալապանյանի «Եւ սրբազնասուրբ... Ներսէս Ե, ի մուտս նորոյ տարւոյս ներբողականը»:

Վերջինիս ստեղծագործութիւնները հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականութեամբ.

Ինքնուրույն գործեր. «Եւ չորեքհարիւրերորդ թերթ Արալուսոյ արարատեան» (№ 401, հոկտեմբերի 26). «Առ վսեմափալ վեհագնեայ... Մկրտիչ ամիրա Էնզայրիբեան» (1852, № 406, հունվարի 4). «Գարուն. աղօթք գեղջուկ ծերունւոյ» (№ 413, ապրիլի 11). «Եւ շնորհաւորութիւն երեքտասաներորդ տարեդարձի Արալուսոյ արարատեան» (№ 422, օգոստոսի 15). «Մանուկ ի գիրկս ծնողին...» (1853, № 437, մայիսի 13). «Ողորմութիւն և ճշտապահութիւն պատահեսցին...» (№ 448, օգոստոսի 14), «Արփի արարատեան առ բարերարս իւր» («Արփի արարատյան», 1853, № 4, հոկտեմբեր), «Նոր տարի (առ Արալույս արարատեան)» («Արալույս արարատյան», 1854, հունվարի 1, № 458), «Եւ փոխումս յաշխարհէ... Գալստեան Գալուստ աւագերիցու...» (№ 463, մարտի 12), «Առաջներորդ տարեդարձ Արալույ արարատեան» («Արփի արարատյան», 1854, № 1, հուլիս), «Մահ խօթացելոյ ազադադին» (№ 4, հոկտեմբեր), «Արալույս արարատեան առ նոր տարի» («Ար-

շալույս արարատյան, 1854, № 484, դեկտեմբերի 31), «Երգ ի կուսական ծնունդ փրկչին եւ ի կուտորած անմեղ մանկանց Բեթղեհեմին» («Արփի արարատյան», 1855, հունվար, № 7. ավարտ՝ հաշորդ համարում), «Հայկական տառք, տագնապ փրկչին ի Գեթսեմանին» («Արշալույս արարատյան», 1855, № 490, մարտի 25), «Յերոքորդ տարեդարձ Արփույ արարատեան» («Արփի արարատյան», 1855, հուլիս, № 1), «Հանդէս վայելչաշուք նաւակատեաց վեշտասաներորդ տարեդարձի Արշալուսոյ արարատեան» («Արշալույս արարատյան», 1855, № 500, օգոստոսի 12), «Տրիտուր առաքինութեան» (1856, № 512, հունվարի 27), «Անկումն մարդոյ եւ վախճան» (№ 531, նոյեմբերի 3), «Ի սգալի մահ արծա-նայարգ Ռուբեն Անդրէաս Փափազեան բաղմահմուտ վարժապետի...» (1857, № 541, մարտի 22), «Ի սգալի մահ... կոմս Յարութիւնի Յովհաննէսէան լազարեանց...» (№ 547, հունիսի 14) «Արշալույս արարատեան յուլիստասաներորդումն տարեդարձի» (№ 522, օգոստոսի 23), «Ուղևոր ի Պուրնապա» (նոյեմբերի 16), «Կեցցէ յաւերժ տեր Մատթէոս» (1859, № 597, մայիսի 15), «Նոր մեզ ծագի օր, բարենշան պերճ...» (1863, № 699, ապրիլի 20) և այլն:

Թարգմանութիւններ. «Մանկութիւն եւ սէր» (Թարգմանարար, իտալերեն բնագրից. «Նոյան աղաւնի», 1852, № 15, հունիսի 5), «Գարուն և ծաղկունք» (հեղ. էվարիստ—Դեզիրե Պարնի, Թարգարար, Ֆրանս. բնագրից. «Արշալույս արարատյան» 1858, № 568, ապրիլի 14), «Յանկամ մնալ պատանին» (հեղ. էմիլ Սուվէստեր, Թարգ. գրաբար, Ֆրանս. բնագրից. № 575, հուլիսի 11) և այլն:

Հունվար. «Բանասերը» (№ 1), արեւտահայերեն, սկսում է հրատարակել Հովհաննէս Հիսարյանի «Խոսքում ու Մաքրուհի» վիպասանութիւնը: Ավարտ՝ № 10 (հոկտեմբեր):

Նույն համարում. Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեւտահայերեն Թարգմանութիւն, սկսում է հրատարակվել Բերնարդին դը Սեն-Պիերի «Հնդկաստանի տնակը» վիպակը (ավարտ՝ № 6, հունիս): Թարգմանչի մասին «Ծանոթութիւն» մեջ նշված է. «Առաջիկա Թարգմանութիւնը աղջկան մը գործ է, որն որ կուզե անծանոթ մնալ»:

Նույն համարում. արեւտահայերեն սկսում է հրատարակվել Հովհաննէս Հիսարյանի «Վեցհազարյակ հայտնյալ կամ տեսութիւն ռամկական սնապաշտութիւնի վրա» ուսումնասիրութիւնը, որը շարունակվում է մինչև տարվա վերջ: Քննութիւն է առնված

հայկական ժողովրդական հավատալիքները (կոապաշտություն, սատանա, վհուկ, հմայություններ, երազագիտություն, հուռուժք, առեղ, մեռելոց ոգի, ձեռնահմայություն և այլն)։

Հունվարի 6. Եկրարատը (Թիֆլիս, № 17), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մսեր Մսերյանի Եվասակ հոգվածը և նույնի Եվասակի դժոխս գրաբար բանաստեղծությունը։

Հունվարի 15. Եկրարատը (Թիֆլիս, № 18), աշխարհաբար հրատարակում է Ռաֆայել Պատկանյանի «Ազգասիրական հանդեսը հոգվածը, Ավետիք Խաչեղյանցի «Ի ժնունդ քրիստոսի յամի 1851» և Գրանգատ զլարաշուք բաղդէ գրաբար բանաստեղծությունները և Երեմիա Իսահակյանցի՝ ուսեծերեն բնագրից կատարված գրաբար շափածո թարգմանությամբ, Ի. Կռիլովի Գրան և գայլ առակը։

Ավետիք Խաչեղյանցը հետագայում հրատարակել է «Ելք նախաստեղծից Ի դրախտէ» (№ 26, մարտի 10), «Աշխարհ» (№ 31, ապրիլի 14) և ուրիշ ստեղծագործություններ։

Երեմիա Իսահակյանի (նաև՝ Սահակյան) գործերը հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. «Եղծ բաղդի» (արևմտ., № 20, հունվարի 27), «Դրուատ, ասացեալ Ի մեծաշուք հանդիսի հարցաքննութեան ներսիսեան վարժարանի...» («Արշալույս արարատյան», 1852, № 407, հունվարի 18, գրաբար), «Էգուց արի» («Մեղու Հայաստանի», 1858, № 9, մարտի 1, արևմտ.), «Անձկայրեաց Հայաստանի» («Ըռաքաղ», 1859, № 5, մայիս), «Խորհուրդ մկանց» (№ 6, հունիս, աշխ.) «***» («Գարշ, աղտեղի մկան անսաս...» № 9, սեպտեմբեր, գրաբար), «Ի հիշատակ հանգուցյալ Ստեփաննոս նորընծա քահանայի Սահակյանց» (1860, № 9 հոկտեմբեր, աշխ.), «Ներսիսյան դպրոց» (№ 10, դեկտեմբեր, աշխ.), «Տեսիլ» (1861, № 11, հունվարի առաջին կես, արևմտ.), «Ալեկոծություն» (№ 12, հունվարի երկրորդ կես, աշխ.), «Կական» («Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1861, № 3, մարտ, աշխ.), «Առանձնություն», «Տեսիլք», «Կյանք» («Հյուսիսափայլ», 1861, № 6, հունիս, արևմտ.), «Երգ նժոհհի» (№ 9, սեպտեմբեր, աշխ.), «Արձագանք Մասիսի» (1862, № 2, արեւել. պոեմ, անավարտ) և այլն։

Հունվարի 16. «Եվրոպան» (№ 4), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Ավագակաց այլը, կամ անօրենն իր փորած խորխորատին մեջ կիյնա վիպակը, Ավարտ՝ № 15 (ապրիլի 3)։

Հունվարի 20. Եկրարատը (Թիֆլիս, № 19) արևելահայերեն հրատարակում է Ղազարոս Կարախանյանցի «Բաղդ» բանաստեղծությունը։

Վերջինս հետագայում հրատարակել է «Եզու» (№ 22, փետրվարի 10), «Միտք և մեղու» (№ 23, փետրվարի 17) և ուրիշ ստեղծագործություններ:

Հունվարի 29. «Եվրոպան» (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Բարեկուն և բարեկացիք» ռառամնասիրությունը: Ավարտ № 9 (փետրվարի 20):

Նույն համարում արևմտահայերեն թարգմանությամբ հրատարակվում է «Բարի հայր և ապերախտ ու անգութ որդի» պատմվածքը:

Հունվարի 27. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 20), հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Ժամանակ» գրաբար քանաստեղծությունը: Ունի «Միքայել Նալբանդեանց, յաշակերտութենէ տեառն Գաբրիելի Պատկանեան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությունը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. I, Երևան, 1945, էջ 15—16, 491—492): Նույն համարում արևմտահայերեն հրատարակվել է նաև «Հոմերոս» հոդվածը:

Հունվարի 30. «Եվրոպան» (№ 6) արևմտահայերեն հրատարակում է «Մատթեոս Ուռհայեցի և պ[արոն] Դյուլլորիեն» հոդվածը:

Հին և միջնադարյան հայ պատմագիտական գրականության՝ աշխարհի համար ունեցած մեծ արժեքը բացահայտելուց հետո, ներկայացված է Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմութիւն հայոց» աշխատության մի մասը կազմող «Խաչակրաց արշավանքի պատմության» էջ. Դյուլլորիի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որը հրատարակվել էր Փարիզում, 1850 թ.: Բերված է թարգմանյի առաջաբանը, որտեղ նշված է, որ՝ «Հայաստանի գրականությունն իր հարստությամբ ու ինքնատիպությամբ, անշուշտ առանց հակառակության ամենեն նշանավորն է բոլոր այն գրականություններուն մեջ, որոնք արևելք քրիստոնեության ազդեցությամբը ծագելեցան ու զարգացան»: Որ՝ «Երեւելի եղած են իրենց մատենագիրներեն շատերը, բարձրագույն աստիճանով մը կգտնվին հինգերորդ դարուն երկու պատմագրացը վրա, որ են Մովսէս Խորենացի ու Նղիշե, որոնք իրավամբ իրենց հայրենակիցներուն մեջ դասական գիրք եղած են և որոնց շարագրությունները կհիշեցնեն ան մեծ կազապարները, զորոնք Հռոմ ու Ելլադա մեղի թողուցին»:

Հռոմի կաթողիկոսի Կոնստանտին Բ-ի հրահանգով (1864), Գաբրիել Ալվադուս-կո՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար շափածո թարգմանություն, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթիեի «Բերթոլդտ և Կոնստանտին Բ-ի ժամանակ» բանաստեղծությունը:

Ավագում, գրաբարով, տրված է բանաստեղծության գրության պատմությունը:

Փետրվարի 3. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 21) գրաբար հրատարակում է Ջեյմս ինչ ընդ թորգոմ, ի սկզբան ամանորայ բանաստեղծությունը (հեղ. Գաբ. Պատկանյան (?)) և Ռաֆայել Պատկանյանի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած աշխարհաբար շափածո թարգմանությամբ, Մ. Լոմոնոսովի «Համակերպություն Հորան պոեմը (տե՛ս Ռաֆայել Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 278—281, 362):

Փետրվարի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 3) Դևոնդ Ալիշանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրիդրիխ Շիլլերի «Շրջագայություն» բանաստեղծությունը:

Նույն համալրում գրաբար հրատարակվում է Մկրտիչ Պեշկ-թալյանի «Երգ մօր ի վերայ մանկան ննջելու» բանաստեղծությունը (տե՛ս Մ. Պեշկթալյան, Տաղեր, կազմ. Ա. Ինճիկյան, Երևան, 1947, էջ 61—62):

Փետրվարի 16. «Արշալույս արարատյանը» (№ 383) գրաբար հրատարակում է Միհրդատ Ազարիկ նիկոմիդացու «Ի կանխահաս մահ քաջատոհմիկ Յոհաննոս... որդու տեսնել խաչատրու իշխանապետի... Եղիազարեանց» եղերերգությունը:

Հանդես էր գալիս նաև «Ազարիկ-Միհրդատ Գեորգյան», «Ա. Մ. Գ.» ձևով. հետագայում հրատարակել է «Պարոյր հայկորդի, առաջին թագակալ ի հայս» (№ 387, ապրիլի 13), «Հովուերգություն» (№ 391, հունիսի 8), «Ունայնություն ունայնություն, ամենայն ինչ ունայն է» (№ 400, հոկտեմբերի 12) և այլ գործեր:

Փետրվար. «Բուրաստան սուրբ Սահակյան» ամսագիրը (№ 2) գրաբար, հրատարակում է Հարություն-Արամ Ալտրնյանի «Նուագ ներդրական, առ... Ճանիկ ամիրայ բարերար այցելու մեր» բանաստեղծությունը:

Վերջինս հետագայում հրատարակել է «Մեղու և ճանճ» (№ 5, մայիս, առակ, արևմտահայերեն), «Արկածք մշակի ուրուք, լերեսաց յանկարծադէպ առիծու» (№ 6, հունիս, գրաբար) և ուրիշ գործեր:

Փետրվար 17. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 23), աշխարհաբար, հրատարակում է Հովհաննես Սալաթյանցի «Վիճակ մարդու և Ռաֆայել

Պատկանյանի «Առավոտյան» երգ շինականաց» բանաստեղծությունները (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. առաջին, Երեւան, 1963, էջ 11, 267)։

Լույն ճամբարում, գրաբար, հրատարակվում է Հ. Տեր-Շմավոնյանցի «Շնորհազարդ» հայրա նամակ-բացատրականը, Բանավիճելով «Բազմավեպի» հետ, որն իր ընթերցողներին ներկայացնելով «Թշուառութիւն սոխակի» գրաբար բանաստեղծությունը, այն համարել է մեր նախնիների ստեղծագործություն (տե՛ս «Բազմավեպ», 1850, № 22, նոյեմբերի երկրորդ կես), նամակագիրն ապացուցում է, որ «Թշուառութիւն սոխակի» ասացեալ բանաստեղծությունն տպեալն ի «Բազմավեպ» օրագրի, չէ նախնեաց, այլ սեփական աշխատասիրություն է հանգուցեալ Յ. վ. Ալամդարեանն։

Փետրվարի 18. Թավրիզում, Սահակ արքեպիսկոպոս Սաղունյանցի նախածնունդով, հիմնվում է արական շորսդասյա դպրոց, որը ըստանում է «Թավրիզի Արամյան դպրոց» անվանումը։ Դպրոցն ուներ 115 աշակերտ, ավանդվում էր հայոց լեզու, հայոց պատմություն, պարսկերեն, կրոն, իսկ հետագայում ավելացվեցին ֆրանսերեն և ռուսերեն։ «Թավրիզի Արամյան դպրոցը», որոշ ընդհատումներով, գոյություն ունի առ այսօր։

«Մեղու Հայաստանի», 1874, № 8 («Մեծապատիվ խմբագիր»), № 12 («Մեծապատիվ խմբագիր»), № 35 («Դավթեծ»), 1875, № 36 («Դավթեծ»)։ Մշակ, 1913, № 29 («Թավրիզի Արամյան դպրոցի...»), № 43 («Արամյան դպրոցի 60-ամյակի առիթով»)։

Տեր-Վաղանյան Լ., Համառոտ պատմություն Թավրիզի Արամյան դպրոցի 60-ամյա գոյության, Թավրիզ, 1913, 48 էջ., Գեորգյան Կ., Ամենուն տարեգրքը, Բնյութ, 1958, էջ 418—428։

Փետրվարի 24. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 24), աշխարհաբար, հրատարակում է Ռաֆայել Պատկանյանի «Երեկոյան» երգ շինականաց» բանաստեղծությունը (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. առաջին, Երեւան 1963, էջ 12, 267)։

Մարտ. «Բուրաստան» սուրբ Սահակյան ամսագիրը (№ 3) աշխարհաբար հրատարակում է Սարգիս-Վահագն Շամլյանցի «Աղվես և որսորդ, կամ լարակամության պատիժը» առակը, իսկ № 12-ում (դեկտեմբեր) «Տարի առ Բուրաստան» բանաստեղծությունը։

Մարտի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 5), գրաբար հրատարակում է Ղևոնդ Ալիշանի «Ցաղագս Մովսիսի Խորենեցու Դ. անուանեալ գրոցն պատմութեան» հոդվածը։

Հայ մասնագործների և մասնավորապես իր՝ Մովսես Խորենեցու «Պատմութիւն հայոցի» հազարամյակ ավելների թնությանից հետո, հոգ-

վածագիրը հղարկացնում է, որ հորենացու հիշյալ երկաթուղուց անհ-
ջել է լուրջորոգ դերժ կամ դրվագ հա, որը, սակայն, մեզ չի հասել:

Մաքսի 15. Գլադգոյում ծնվեց շոտլանդացի հայազետ Վիլիամ
Ռամզեյը (William Ramsay): Վախճ. 1939 թ. ապրիլի 20-ին:

«Հանգեռ ամսօրյա», 1947, № 1 (սկզբնական հունիսը հայագիտական
դարաի վրա):

Մաքսի 17. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 27), հրատարակում է Միքա-
յել Նալբանդյանի «Բանաստեղծական» գրաքար ստեղծագործությունը
(«Մի՛ ալլ յաստեղս լուսաճաճանչս Ուրանիա սիգասցի...»), որն
ունի «Միքայել Նալբանդյան, յաշակերտութենէ տեառն Գարրիելի
Պատկանեան ի Նոր-Նախիջևանս ասորագրությունը (տե՛ս Մ. Նալբան-
դյան, Ելժ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 17, 491—492):

Նույն համալրում, տպագրված է նաև Մովսես Զոհրապյանի
«Այցելու գերեզմանատան» գրաքար պոեմի առաջին հատվածը:
Մյուս հատվածները, նույն վերնագրի պահպանումով, հաջորդա-
բար հրատարակվել են № 28 (մարտի 24), № 29 (մարտի 31), № 30
(ապրիլի 7), № 32 (ապրիլի 21) և № 33 (ապրիլի 28)-ում:

Մաքսի 24. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 28), գրաքար, հրատարակում
է Մսեր Գրիգորյան Զմյուռնիացու (իմա՛. Մսեր Մսերյան) «Ցաղթանակ
հաւատոյ մեծին Վարդանայ» պոեմը (ավարտ՝ № 31, ապրիլի 14) և Գա-
վիթ Մամիկոնյանի «Վասն յաբութեան և համբարձման... ըստ առակի
հարսին և փեսայի» բանաստեղծությունը:

Մաքսի 29. Ցարական կառավարության հրամանագիրը («УКАЗ»)՝
Անդրկովկասում լույս տեսնող գրքերն ու ալլ հրատարակությունները
աշտոնական գրաքննության ենթարկելու մասին: Ստեղծվում է «Կով-
կասյան գրաքննական կոմիտեն»:

Հրամանագրից. «...Գրաքննչի պարտականությունները մինչև
վերջերս դրված էին գիմնագիտի ուսուցիչների վրա: Ելնելով նը-
րանց կողմից այդ պարտականության կատարման անհարմարու-
թյունից և նկատի ունենալով, որ հրատարակվում կամ արտասահ-
մանից ներբերվում են մեծ քանակությամբ գրքեր, անհրաժեշտ
համարվեց ստեղծել հատուկ գրաքննիչներից բաղկացած «Կովկաս-
յան գրաքննական կոմիտեն»:

«Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссией,
под редакцией Адольф Берже». Тифлис, 1885, т. X, стр. V, 897¹.

¹ Ելնելով՝ «Акты...».

Ապրիլի 7. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 30), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Սյամթնովյանցի «Ջգուշութին մարդկային» և «Թշուառութին աշխարհի» բանաստեղծությունները:

Ապրիլ. «Բանասերը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է Սրապիոն Հեթմյանի «Կինն Զարմայրա» պոեմը:

Ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Առաջիկա տաղը կամ հակերգությունը նմանություն մըն է «Արարատ» անուն Թիֆլիսի որագրին մեջ (թիվ 18, 1850 թ.) հրատարակված «Մահ Զարմայրա» քերթվածուն, որն... սքանչելի քնարերգական կտոր մըն է (վերջինս Ռափ. Պատկանյանի ստեղծագործությունն է—Ս. Շ.), և որուն ահա, գովելի հետևությունը, ուշիմ երկտասարդ մը շարունակություն կամ պատասխան կու տա մեզիս:

Ապրիլի 12. Թիֆլիսում, մեծ հանդիսավորությամբ, իր գոյությունն է սկսում Գաթրիել Հովհաննեսի Թամամշեի քաղաքային թատրոնը: Հիմնադրման աշխատանքներն սկսվել էին 1847 թ. ապրիլի 15-ից (փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովը նախագիծը հաստատել էր 1846 թ. հոկտեմբերի 12-ին), գլխավոր ճարտարապետ՝ Սկուդիերի:

Թատրոնում իրենց ներկայացումներն են տվել ուսական, վրացական, իտալական, հայկական բազմաթիվ խմբեր, բալետային մենապարուհիներ, եվրոպական նվագախմբեր:

Акты... т. XI, стр. 880 (доку. № 849). Записки... т. I, 2-я часть, 1855, с. 85.

Ապրիլի 13. «Արշալույս արարատյանը» (№ 387), գրաբար, հրատարակում է Վահան Հովհաննես Սիմոնյանի «Եր դիմաց հայկազն պատանու, շարագան ի կենաց վճարեալ» և Տիգրան Հարություն Տետեյանի «Արագածի վայրկեանք կենաց» բանաստեղծությունները:

Ապրիլի 14. «Արարատը» (Թիֆլիս, № 31), Սուլումն Վարձեյանցի՝ գերմաներենից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է լոնգոսի «Եփանիս և Քլոյա» հովվերգությունը:

Ապրիլի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 7), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Հակոբ Դելիլ» (իմա. Ժակ Դելիլ. Jacques Delille) հոգվածը, որտեղ, վերջինիս կյանքի և գրական-հասարակական գործունեության բնութագիրը տալուց հետո, ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ, ղեկավարում է նրա «Անմահութիւն հոգւոյ» պոեմը:

Նույն համարում, «Ազգային կամ հայախոս առածք» ընդհանուր խորագրի ներքո, սկսում է հրատարակվել հայկական ժողովրդական ասացվածքների առաջին փունջը, որը խմբագրությանն էր

ուղարկում Աբել Մխիթարյանը, Որոշ ընդհատումներով, հրատարակությունը շարունակվում է մինչև տարվա վերջ:

Ապրիլի 21. Եկրարատը (Թիֆլիս, № 32), աշխարհաբար, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Հիմարաց» ուսման վրա ունեցած կարծիքը՝ բանաստեղծությունը, որն ունի «Միքայել Նալբանդանց, աշակերտ տեառն Գաբրիելի Պատկանեան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությունը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 18, 491—492):

Ապրիլի 24. Եմվրոպան (№ 18), արևմտահայերեն թարգմանություն, սկսում է հրատարակել «Դեղձանիկ, կամ հույսն աստծու վրա դնողը լամշնար» վիպակը: Ավարտ՝ № 32 (հուլիսի 31):

Ապրիլի 27. Եկրարատը (№ 388), Աբել Մխիթարյանի՝ հունարեն բնագրից կատարված գրաբար լափածո թարգմանություն, հրատարակում է Եղովյուսի Եկրարար եւ շուն, Ենապաստակց եւ գորտը, Երու եւ գիշերահաւ, Եկրուէս եւ շուն եւ Ուլիսար եւ շուն առակները:

Ապրիլի 28. Եկրարատը (Թիֆլիս, № 33), գրաբար, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Հերթումն յիմարական կարծեաց, գոր՝ անմիտք ունին ի վերայ ուսման» բանաստեղծությունը, որն ունի «Միքայել Ղ. Նալբանդանց, յաշակերտութենէ տեառն Գաբրիելի Պատկանեան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությունը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 1, էջ 19—20, 491—492):

Մայիսի 8. Եմվրոպան (№ 20), հրատարակում է «Ռուսաստանի հայոց առաջմունքը» հոդվածը: Ավարտ՝ № 24 (հունիսի 5):

Հոգվածից. Եմթե Ռուսաստանյա հայագրիներն աս փուլը շարունակելով՝ ասանկ առիթներն օգուտ կթաղեն ու տերություն տված շնորհները շնորհակալությամբ կգործածեն, ան ատեն կարելի կըլլա իրենց՝ առջնին բաց եղած ասպարեզին վրա առաջանալ և ուսման անանկ մեկ բարձր աստիճանը հասնիլ, որ ինչպես դիրքով Եմվրոպայի վերջին սահմանին կից են, այնպես գովելի ազգային կրթությամբ ու մտաց ճշմարիտ լուսավորությամբ ալ եմս ամելի՝ բարեկիրթ Եմվրոպացիոց կարող կըլլան նմանիլ, ու իրենց բնակած երկիրը թե որ Ասիայի չէ նե՝ գտնե մեր երկրին Եմվրոպան ըսվիւ:

Մայիս. Երանասերը (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է Երանաստեղծություն հոգվածը, որտեղ քննվում և գիտական վերլուծության են ենթարկվում Գողթան երգերը: Վերջում զետեղված է դիցաբանական Արտավազդին փառաբանող Գողթան մի երգ:

Նորագույն Գողթան երգ խորագիրը կրող կրթոտ պատասխան-հոգվածով հանդես է գալիս Եմվրոպան (№ 33, օգոստոսի

7), և Արտավազդին վերագրված Գողթան երգը հանգամանորեն վերլուծելուց հետո, ապացուցում է, որ այն գրական կեղծիք է։ Նախիջ հանդես դալով «Հնուրթյանց հարգն ու արժեքը» վերնագրով «Երգերի մասնակցության», «Բանասերը» (№ 8, օգոստոս) պնդում է իր տեսակետը և հավելում, որ ժողովրդական բառ ու բանի հինքի վրա կատարվող վերարտադրությունը չի կարելի պայմարակնի հրե-վույթ համարել։

Մայիսի 8. Պոլսում (Խազգյուղ) ծնվեց Հրապարակախոս, պատմա-բան-գրականագետ, բանաստեղծ, խմբագիր Եղիա Կարապետի Տե-միրճիպաշյանը։ Վախճ. 1908 թ. հուլիսի 6-ին, իր ծննդավայրում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Գրասեր Ատոմ», «Նուրանիա», «Մելանիա», «Թեանիո», «Մոնազն», «Զոպ Հայրան», «Ծգնավոր», «Ժին Հակոբ», «Մշակ», «Ա. Ազատախաչ-յան» (նաև՝ «Ազատախաչյան»), «Զ. Խայթունի», «Շարժենց» և այլ կեղծանուններով։

1884—1888 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Երկրագունդ» հանդե-սը, 1888—1888 թթ.՝ «Գրական և իմաստասիրական շարժում» ամսագիրը (1885—1888 թթ. ամսագիրը կոչվել է «Շարժում գրա-կան և իմաստասիրական»)։

«Հանգես ամսօրյա», 1900, № 2 («Ազգագրության համընդհանրացում»), 1900, № 1 («Զգայի Կրթություն»), «Բազմակց», 1900, № 12 («Հեն-սագրական»), 1900, № 11—12... («Եղիա համընդհանրացում»), Մամիկ-յան Ռ., Եղիա համընդհանրացում, Պոլս, 1900, 31 էջ, Լուսակունք Ն., Եղիա համընդհանրացում, Պոլս, 1900, 15 էջ, Լայ Կար Կարակունքյան Կատմություն, հատ. 3, Երևան, 1904, էջ 650—654։

Մայիսի 17. Թիֆլիսում ծնվեց Հրապարակախոս, բանասեր, հոգև-ծագիր (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) Գրիգոր Ավետիսի Զանշ-յանը (Զանշին)։ Վախճ. 1900 թ. հուլիսի 17-ին, Մոսկվայում։

«Արարատ» (Էլմիսին), 1900, № 8—9 («Գրիգոր Զանշյան»), «Մշակ», 1900, № 132 («Գրիգոր Զանշյան»), 1910, № 160 («Մարգարե Հրապարակախոսի հիշատակ», «Անգագական մարդը...»)։

Մայիսի 20. Պոլսում ծնվեց Հայ դասական բանաստեղծ, դրամա-տուրգ, Հրապարակագիր Պետրոս Աբրահամի Գուրյանը։ Վախճ. 1872 թ. հունվարի 21-ին, իր ծննդավայրում։

Լեւոնդյան Բ., Ընդամենը կենսագրության բարեհիշատակ Պետրոս Գուրյանի, Պոլս, 1883, 114 էջ, Գալակյան Ա., Պետրոս Գուրյանի կյանքն ու գործը, Երևան, 1902, 248 էջ, Շարժում Ա., Պետրոս Գուրյան (կյանքն ու գործը), Երևան, 1902, 358 էջ։

Հունիս. Բանասերը (№ 6), Բանաստեղծությունն ընդհանուր խորագրի ներքո, արևմտահայերեն, հրատարակում է ուսումնասիրություն հայկական ժողովրդական երգերի մասին: Վերջում բերված են քառյակներ նահապետ Քուլակից:

Հունիսի 22. Եկրշալույս արարատյանը (№ 392), իտալերեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է Եկուակ ստեղծագործությունը:

Հուլիսի 3. Եմլրուկան (№ 28), հրատարակում է Եկզգային հնությունը ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 30 (հուլիսի 17):

Հողվածից. Եթող ամեն մարդ՝ զեղացի ըլլա, քաղաքացի ըլլա, հնություններուն հարգի ու հարկավոր ըլլալը միայն իմանա ու համոզվի, բավական է: Եթող ձեռքն անցած բաներն անարատ պահե, Եթող ամեն տեսակ հնությունն ալ առանց զանազանության հավաքե, բավական է:

Հուլիս. Բուրաստան սուրբ Սահակյան ամսագիրը (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է Միքայել Առանձար Մարգարյանի Եկրծանագիր Հենրիկո Եեկինսա բանաստեղծությունը:

Վերջինիս ստեղծագործությունները հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. ԵՄ հայր (գրաբար, № 11, նոյեմբեր), ԵՄեղու և մանուկ (առակ, գրաբար), Եմղերերգություն (գրաբար, № 12, դեկտեմբեր), ԵԱնմեղություն (գրաբար, 1852, փետրվար, № 2), Եերգ առաւօտեան (գրաբար, № 5, մայիս): ԵՔոլը (գրաբար, № 7, հուլիս. որպես բնաբան այստեղ բերված մի քառյակ Շեքսպիրից) և այլն:

Հուլիսի երկրորդ կես. Բազմավեպը (№ 14), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ղեոնդ Ալիշանի ԵՀովհաննես վարդապետ Երզնկացի հոդվածը:

Սգոտոս. Բուրաստան սուրբ Սահակյան ամսագիրը (№ 8), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հեթում Սմբատ Եղիայանի ԵԾեր և առույգ աղվեսը կամ ագահության պատիժը առակը:

Վերջինս հետագայում հրատարակել է. Եմրկու գայլ և մեղուք, 1852 № 2 (փետրվար), ԵՔնար հայկական ի մահ մեծին Միհրդատ, 1852, № 6 (հունիս), ԵԱմառ (գրաբար), Եերգ օրորոցի, Եերգ փոքրիկ մանկական կորուսելու (արևմտահայերեն, № 7, հուլիս):

Սգոտոսի 91. Եկրշալույս արարատյանը (№ 397), արևելահայերեն, հրատարակում է ԵՀարզո հրատարակիչ հոդվածը (հեղ. ԵՌմն ի ազգասիրաց): Քննարկված է Փավստոսի ազգության, Քսենոֆոնի

պատմության, Մովսես Խորենացու ժամանակաշրջանի և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության հետ առնչվող մի քանի հարցեր:

Վիճարկելով հոգվածի որոշ դրույթները, նույն պարբերականում (№ 401, հոկտեմբերի 26) հանդես եկավ Հովհաննես Պրուսացի Զամուռեյան-Տերոյինցը, որին իր հերթին նորից պատասխանեց «Ոմն ի ազգասիրացը» № 403—408-ում (նոյեմբերի 23—28), մասնավորապես կոնկրետանալով Փավստոսին առնչվող հարցերում:

Սեպտեմբերի 6. Պոլսում ծնվեց գրականագետ-բանասեր, թարգմանիչ (հունարենից և ֆրանսերենից հայերեն) Արսեն Սուքրյանը (նաև՝ Սուքրի): Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1873 թ. օգոստոսի 24-ից, վախճ. 1882 թ. օգոստոսի 7-ին:

Ակղճնական շրջանում թաղմավեպում հանդես էր գալիս «Ա. Ս.» ստորագրությամբ:

«Թաղմավեպ», 1932, № 8—9... («Արսեն Սուքրի»):

Սեպտեմբեր. Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Գևորգ Ութուրյանը: Արմաշի միաբանության անդամ էր 1875 թ., վախճ. 1945 թ. փետրվարին, իր ծննդավայրում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Հայաստան-ցին» կեղծանունով:

Թեոդիկ, Ամենան տարեցույցը, Պոլիս, 1914, էջ 234—237: «Հայաստանի կռիվներ», 1945, № 27 («Հայ ազգային կյանք»):

Սեպտեմբերի 14. Աբղալուլյա արարատյանը (№ 298), հրատարակում է Մեսրոպ Թադիաղյանի «Ազգասէր արարատեան, այս երրորդ անգամ» գրաքար հոգվածը:

Հեղինակը տեղեկացնում է, որ արդեն երրորդ տարին է, ինչ ինքը մեծ դժվարությամբ հրատարակում է իր «Ազգասեր արարատյան» պարբերականը (ինչպես հայտնի է, վերջինս սկսել էր հրապարակվել 1848 թ. սեպտեմբերից) և նախազգուշացնում է, որ գրական-հասարակական-տնտեսական բնույթի այլևայլ արգելքների պատճառով, նրա հետագա գոյությունը լուրջ սպառնալիքի տակ է դրվում:

Սեպտեմբեր. «Բանասերը» (№ 9), գրաքար, հրատարակում է «Զաղագս սրբազան բանաստեղծութեան առ հայս ուսումնասիրությունը և «Ռամկական երգեր» ընդհանուր խորագրի ներքո՝ «Յոգ յարոջ», «Գինի» ժողովրդական բանաստեղծությունները:

Սեպտեմբերի 18. «Ծմյուրական» (№ 39), գեթմաներեն քնազրից կատարված արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, սկսում է հրա-

տարակել Քրիստափոր Շմիդտի «Փերդինանդոս կամ խղճմտանքի զորութիւնը» վիպակը: Ավարտ՝ 1852 թ. № 15 (ապրիլի 1):

Հոկտեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 20), գրաբար, հրատարակում է Ղևոնդ Ալիշանի «Առանձաք սեպուհ Ամատունի, հայոց զնդին հեծելապետ» բանաստեղծութիւնը: Լեզվաոճական որոշ փոփոխութիւններից հետո, արտատպվել է «Եռագրի» Գ («Հայրունի») հատորում (Վենետիկ, 1867, էջ 104—107):

Հոկտեմբեր. «Բանասերը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Լեզվի և գրութիւն (իմա. գրականութիւն—Ս. Շ.) վրա» ուսումնասիրութիւնը:

Նոյեմբերի 6. «Եմբոպան» (№ 46), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է Վիկտոր Լանգուայի «Ռուբինյան թագավորներուն մինչև հիմա չհրատարակված դրամները» հոդվածը: Ավարտ՝ 1852 թ. № 16 (ապրիլի 8):

Նոյեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 21), Կարապետ Ութուշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Լոնտրայի մեջ առավոտ մը, կամ պահպանողական ու աշխարհակործան ընկերականութիւն» ուսումնասիրութիւնը:

Որոշ ընդհատումներով, շարունակվում է մինչև «Բազմավեպի» 1852 թ. № 8-ը (ապրիլի երկրորդ կես):

Նոյեմբերի 26. Վենետիկում վախճանվեց բանաստեղծ, աշխարհագրագետ, բանասեր, թարգմանիչ (անգլերենից, ֆրանսերենից, ռուսերենից հայերեն) Մինաս Մանուկի Թժկյանը: Ծնվ. 1777 թ. հոկտեմբերի 15-ին Տրապիզոնում, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութիւն անդամ էր 1804 թ.:

«Բազմավեպ», 1852, № 10 («Փոխումն այտեացս... Մինաս Թժկեան...»): Մխիթարյան հոբելյան, Վենետիկ, 1901, էջ 230:

Նոյեմբեր. «Բանասերը» (№ 11), գրաբար, հրատարակում է «Յաղագս սկզբնատրութեան թատերական արուեստին յայլ և այլ ազգս» ուսումնասիրութիւնը:

Հունական, իտալական, ֆրանսիական, գերմանական և այլ երկրների թատրոնների համառոտ բնութագրականները տալուց հետո, մի առանձին հատված էլ հատկացված է հայ թատրոնի պատմութեանը:

Դեկտեմբերի 21. Սամսոնում (Հյուսիս. Թուրքիա) ծնվեց հրապարակախոս, արձակագիր, գրականութիւն պատմաբան, թարգմանիչ (ֆրանս-

սերենից հայերեն) Արփիար Փիլիպոսի Արփիարյանը: Վախճ. 1908 թ. փետրվարի 12-ին, Կահիրեում:

1884—1887 և 1889—1891 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Մասիս» լրագիրը, իսկ 1890—1893 թթ.՝ «Հայրենիք» օրաթերթը: 1902—1903 թթ. Վենետիկում խմբագրել է «Հայ հանդես» կիսամյակը, 1905—1907 թթ. Կահիրեում՝ «Շիրակ» ամսագիրը:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «...», «Հայկական», «Հ.», «Հրազդան», «Հրապետ», «Սկիստիկ» կեղծանուններով:

Ստեփանյան Գ., Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955, 254 էջ:

Վերջեր. Կարինում, Գրիգորիս վարդապետ Զորաբաբելյանի նախաձեռնությամբ, հիմնվում է կրթական-լուսավորական «Արժնյան» ընկերությունը: Որոշ փոփոխություններից հետո, ընկերությունը հարատևեց մինչև 1870-ական թվականները:

«Հանդես ամսօրյա», 1858, № 11—12 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների»):

— Տրապիզոնում ծնվեց պետական գործիչ, դիվանագետ, հայության կրթական-մշակութային գործունեության սատարող Արամ Հովհաննեսի Երեմյանը: Վախճ. 1926 թ. նոյեմբերի 17-ին, Պոլսում:

«Բազմավեպ», 1927, № 1 («Եղևթանի Արամ Երամ էֆենդի»):

— Այնթապում (Հար. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, հայ եկեղեցու պատմաբան, լրագրող Սարգիս Լեոնյանը: Վախճ. 1909 թ. ապրիլի 15-ին, Ադանայում (Հար. Թուրքիա):

«Վկա» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Թեոֆիլ. Ամենան տարեցույցը, Պոլիս, 1910, էջ 377—378:

— Վերին Ադուլիսում, իր գոյությունն է սկսում «Ազուլիսի առևտրական ուսումնարանը»: Ուսումնարանը գտնվում էր Կովկասյան դիրկցիայի տնօրինության ներքո, ուներ քսանմեկ հոգուց բաղկացած հոգաբարձություն, մասնագիտական առարկաներից բացի ավանդվում էին հայերեն, ռուսերեն և պարսկերեն լեզուներ: Այն փակվեց 1864 թվականին:

«Մեղու Հայաստան», 1859, № 28 («Տեղեկություն...»), 1865, № 30 («Հարգա խմբագիր»):

— Պոլսում ծնվեց թատերական գործերի հեղինակ, Պ. Դուրյանի մտերիմ ընկեր Վարդան Թադևոսի Լյուիֆյանը: Վախճ. 1871 թ. մայիսի 22-ին, իր ծննդավայրում:

«Մասիս», 1871, № 1091 («Ազգ»), Դաւյան Պ., Երկերի ժողովածու,
Հատ. 1, Երևան, 1971, էջ 191—193, 248—250, 357.

— Կալակաթայում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հոգև-
ծագիր (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), թարգմանիչ (հայերենից
անգլերեն) Կրեկորի Մարգարը (Գրիգոր Մարգարի Գրիգորյան), Վախճ.
1920 թ. խնդրոսով:

1913 թ. խնդրոսով հիմնել և մինչև 1918 թ. խմբագրել է
«Արալ» անգլերեն ամսագիրը:

«Բազմավեպ», 1917, № 8 («Գեղապետ Գ. Մ. Կրեկոր»), Ստեփան-
յան Գ., Կենսագրական բառարան, Հատ. Ա., Երևան, 1973, էջ 260: «Կոչ-
նակ Հայաստանի», 1920, № 40 («Գեղապետ Գ. Մ. Կրեկոր»):

— Կեմերեկ գյուղում (Կենտր. Թուրքիա, Սեբաստիայից հարավ-
արևմուտք) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և
անգլերեն լեզուներով), խմբագիր Անդրանիկ Այվազյանը: Վախճ. 1919 թ.
Նյու-Յորքում:

1875—1884 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Ավետարներ» շաբա-
թաթերթը:

Սահակ—Մեսրոպ, Հայուն տարեցույցը, Պոլիս, 1918, էջ 250—251:
Պոտուրյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 143:

— Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական, ՀՍՍՀ) ծնվեց մշակու-
թային գործիչ, թարգմանիչ (անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներե-
նից, իտալերենից հայերեն) Ավետիք Եզեկյանը: Վախճ. 1916 թ. Նոյեմ-
բերի 26-ին, Թիֆլիսում:

«Մշակ», 1916, № 266 («Ավետիք Մ. Եզեկյան»), № 268 («Ա. Եզեկ-
յանի մահվան շուրջը», «Զույգ սիրելիներ»), № 273 («Ավ. Եզեկյանի մահ-
վան առիթով»):

— Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, բանասեր, թարգ-
մանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Նշան Ճիվանյանը: Վախճ. 1933 թ.
հոկտեմբերին:

«Հորոն կեղծանունով, հանդես էր գալիս ժամանակի պարբե-
րականներում:

Հոռո, Թարթափումների գրական հանելուկներու շուրջ, հավելյալ կեն-
սագրական նոթեր, Պոլիս, 1926, 36 էջ: «Հայաստանի կոչնակ», 1933, № 42
(«Հայ ազգային կյանք»), № 47 («Հորոն»):

— Թիֆլիսում ծնվեց դերասան, թատերական քննադատ, արձակա-
գիր Հովհաննես (Վանո) Գրիգորի Տեր-Գրիգորյանը: Վախճ. 1931 թ. իր
ձեռագրավայրում:

«Վանոս, «Է. Տ. Գ.», «Անհայտ» և այլ կենդանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Յմշկյան Գ., Իմ հիշատակաւոր, Երևան, 1953, էջ 224: Սուհրովյան Գ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 1951, էջ 639:

— 1851 (?). Ադրիանապոլսում (Ծվրոպական Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող Սահակ Պարթևյանը: Վախճ. 1900 թ. հոկտեմբերի 7-ին, Տենիզլիում (Հարավ-արևմտյան Թուրքիա):

«Բյուզանդիոն», 1900, № 1229 («Իրագետ քառանայի մը մահը»)

— 1851 (?). Սեբաստիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով) Պողոս Պառնասյանը: Վախճ. 1902 թ. մայիսի 2-ին, Պոլսում:

«Վաղարշակ—Պողոս Պառնասյան», «Վ. Պ. Պառնաս», «Վաղարշ» կենդանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Խմբագրապետ Սեր» հանդեսին, զոր 1864 ապրիլին սկսելով, երեք տարի վարած է Մադաթիա Գարագաշյանին հետ ու աշխատակից օրաթերթ «Մասիսին», ուր քաղաքական տեսություններ, տնտեսական ու բանասիրական հոդվածներ գրած է 1870-են 1880, Պառնաս էֆենդի 1868-են մինչև 1888 աշխատակցած է նաև Ֆիլիպ էֆենդիի հրատարակած թուրքերեն թերթերուն և ամենեն վերջը «Թարիդին» (իմա՝ «Պատմություն—Ս. Շ.»), ինչպես նաև Ահմեդ-Միդհատ էֆենդիի տնօրինությամբ հրատարակվող «Օսմանլի» ֆրանսերեն քաղաքական կիսաշաբաթաթերթին. սա վերջինիս մեջ հայտնի էր «Սալիհ» խմբագրական անունով («Մասիս», 1902, № 19):

«Մասիս», 1902, № 18 («Մաս»), № 19 («Պառնաս Պողոս էֆենդի»):

— 1851 (?). Պոլսում ծնվեց Թարգմանիչ (Թուրքերենից և ֆրանսերենից հայերեն), լրագրող, խմբագիր Տիգրան Աղամյանը: Վախճ. 1908 թ. փետրվարի 12-ին, իր ծննդավայրում:

Պոլսում խմբագրել է «Ճերիտեյի շարգին» (իմա՝ «Արևելյան լրագիր») հայատառ թուրքերեն թերթը:

«Բյուզանդիոն», 1908, № 3461 («Մահագուշտ»), № 3463 («Վաղարշ խմբագիր...»), Թեոֆիլ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1910, էջ 16: Դուրյան Պ., Երկերի ժողովածու, հատ. 3, Երևան, 1971, էջ 160—183, 324—345, 356:

— 1851 (?). Խարբերդում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ,

հայերեն և թուրքերեն դասագրքերի հեղինակ, լրագրող Սարգիս Գասապ-
յանը: Վախճ. 1907 թ. Պարտիզակում:

Պարստմյան Մ., Ակն և ակնքիթ, Փարիզ, 1952, էջ 690:

— 1851 (?). Եռլիում (Լեոնային Ղարաբաղ) ծնվեց բանասեր,
թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), մշակութային գործիչ Գրիգոր Տեր-
Միքելյանը (կեղծանունը Մեթրմնացան): Վախճ. 1908 թ. ապրիլի 7-ին:

«Մշակ», 1908, № 79... («Գրիգոր Տեր-Միքելյան»):

— 1851 (?). Պոլսում ծնվեց երգիծաբան-գրող, խմբագիր Անտոն
Սադայանը: Վախճ. 1927 թ. փետրվարի 19-ին:

1875—1877 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Միմոս» եռօրյա հա-
յերեն-թուրքերեն պարբերականը:

«Հայաստանի կոչնակ», 1927, № 13 («Գաղութներ»): Թեոդիկ, Ամե-
նան տարեցույցը, Պոլիս, 1928, էջ 644:

— 1851 (?). Ախալցխայում (այժմ՝ Վրացական ՍՍՀ) ծնվեց մշա-
կութային գործիչ, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) Ալեքսանդր Ար-
րաճաժի Ղազաղյանը (մասնագիտությամբ բժիշկ): Վախճ. 1913 թ.
հունվարի 31-ին, Թիֆլիսում:

«Մշակ», 1913, № 25 («Բժիշկ Ալ. Ղազաղյան»), № 28 («Արաճաժ-
սական»), № 28 («Հանգուցյալ Ալ. Ղազաղյանի հիշատակին»):

— 1851 (?). Տիգրանակերտում (Հարավ-արևելյան Թուրքիա) ծնվեց
ամերիկահայ կրթական-մշակութային գործիչ, դրամատուրգ Արմենակ
Շիրմանյանը: Վախճ. 1911 թ. օգոստոսի 3-ին, Ուեստ Նոպթըրնում (ԱՄՆ):

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1912, էջ 358:

— 1851 (?). Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրա-
գրող, թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) Հովհաննես Կրճիկյանը: Վախճ.
1912 թ. աշնանը, իր ծննդավայրում:

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1914, էջ 301:

— 1851 (?). Արարկերում (Հարավ-արևելյան Թուրքիա) ծնվեց հոգ-
վածագիր, թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն) Հակոբ Զրաքյանը:
Վախճ. 1910 թ. օգոստոսի 19-ին, Պոլսում:

«Բյուզանդիկոն», 1910, № 4213 («Մահազզ»), Քեղեղիկ, Ամենեւիս աս-
րեցույցը, Պոլիս, 1911, էջ 277:

— 1851 (?). Կամարակուպ գյուղում (Ակնի շրջ. Արենի. Թուրքիա)
ծնվեց լրագրող, արձակագիր, ազգագրագետ Արմենակ Շաիրյանը: Վախճ.
1913 թ. Պոլսում:

Ազատյան Բ., Ակն և լեկնդիթ, Պոլիս, 1942, էջ 79:

— 1851 (?). Մնվեց լրագրող, գրական-մշակութային գործիչ, թարգ-
մանիչ (գերմաներենից հայերեն) Գրիգոր Խարիտոնի Շահուդաղյանը:
Վախճ. 1913 թ. Նոյեմբերի 6-ին, Թիֆլիսում:

«Մշակ», 1913, № 248 («Մահախոտական»), № 249 («Գրիգոր Շահ-
ուդաղյանի թաղումը»):

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ամբրոսիոս
Գալֆայանի «Համառոտություն ժամանակակից պատմության» աշխա-
տությունը: 237 էջ:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Վրույր Որմզդանի (էդ.
Հյուրմյուզյան) «Թուրաստանը» պոեմը: 83 էջ:

Հետևելով Վիրգիլիոսին, որն իր «Գեոգրիկայում» գյուղացուն
բացատրում է հողագործության օրենքներն ու օրինաչափություննե-
րը, Հյուրմյուզյանն էլ տվել է պատմական Հայաստանի տարած-
քում գտնվող ծաղկատեսակների նկարագրությունները, ապա և՛
«Խրատք առ ի խնամս...» որակ հողոյ ստածիչ նոցին, ցան սեր-
մանց, քաղհան մուլախոտոյ, հնարք ընդդէմ ճճեաց վնասակարաց...
պատասպարութիւն ծաղկոցի ի հողմոց, բաշխ բուսական և ոռոգ-
մանն նոցին զգուշութիւնքս:

— Վենետիկում, գրաբար, վերահրատարակվում է Գրիգոր Նարեկա-
ցու «Մատենան ողբերգութեան» պոեմը: 600+66 էջ: («Շարք ընտիր
մատենագրաց նախնայաց», հատ. Ծ):

Գիրքն ունի «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի ողբերգու-
թիւն» վերնագիրը: Վերջում, «Աւետարանք բժշկութեան» խորագրի
ներքո, գետնդված են Քրիստոսի վարքը նկարագրող զանազան
հատվածներ շորս ավետարանիչների գործերից:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Եփրեմ Սեթի «Իրա-
վագիտութիւն. բնական օրենք գրաւական, տոհմային և ազգային իրա-
ւունք» աշխատությունը: 656 էջ:

Առաջաբանից. «Գիտութիւնս այս, որ նկրտի զիրաւունս ուսու-
ցանել և զպարտս մարդոյ և ազգի, անուանի Իրաւունք բնութեան»:

և ազգաց: Բովանդակեալ գտանին ի սմա ամենայն սկզբունք բարոյականք, զի ուսուցանէ զկանոնս գործոց առանձին մարդոյ ընդ իւրումն նմանելոյ յամենայն պէտս կենաց, ընդ անձին և ընդ աստուծոյ և քաղաքացոյ զհպատակութիւն օրինաց և հրամանահան իշխանութեան պետաց իւրոց՝ յօրէնսդրութեան և ի վարչութեան, նոյնպէս և ազգաց զպարտս կալոյ ի խաղաղութեան ընդ միմեանս և դնէ շափ պահանջանաց նոցա ի պատերազմիս:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Եփրեմ Զագրեյանի «Պատմություն Հայոց, Հայկազանց տեղութիւնս սկսելեն մինչև մեր ժամանակները» աշխատությունը: 483 էջ: («Մատենադարան Արամյան ընկերության», Հատ. Դ):

Նույնը 1872 թ., որոշ կրճատումներով: 420 էջ:

Առաջաբանից. «...Ինչպես որ ընթերցողնիս պիտ' որ տեսնեն, զիսավոր ջանքերնիս այն հղած է, որ պատմություննիս պարզ և միանգամայն կարելի հղածին շափ կատարյալ ընենք և հարկավոր բան մը դուրս թող շտանք: Ասոր համար ամեն ազգային պատմագիրներն և նաև մեր ազգին վրա խոսող հին ու նոր օտարազգի հեղինակաց մեծ մասը կարդալով՝ անոնց մեջն կարելի տեղեկություններն, որչափ որ գրքերնուս շափը կներեր, քաղեցինք: Բայց որպէսզի գրքերնիս շափեն ավելի շտանրացրենք, եկեղեցական դպրերն և կրօնական խնդիրները պատմեն ուրիշ տեղով և ժամանակի թող տվինք և միայն այնպիսի դպրերը հիշեցինք, որոնք ազգային պատմության հետ անբաժան կապակցություն մը ունենին և անոնց աղեկ հասկըցվելուն համար անհրաժեշտ հարկավոր էին»:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Կղեմես Սիպիլյանի «Տրդատա առանձնանալը, վերջին օրերն ու մեռնիլը» ստեղծագործությունը: 51 էջ: («Կրթական և զրոսալի տնտրական», Հատ. ԺԱ):

«Տրդատա առանձնանալն ու մահը խորագրով, հատվածաբար հրատարակվում էր Վիեննայի «Նմրոպա» հանդեսում, 1851, № 13-ից (մարտի 20) մինչև № 26 (հուլիսի 19)»:

Առաջաբանից. «Տրդատա՝ թագավորութենեն հրաժարիլն, առանձնանալն ու մահը մեր ազգային պատմության զիսավոր ողբերգական նյութերն մեկը կրնա սեպվիլ»:

Տրդատ իր թագավորության ատեն Հայաստանին մեծամեծ բարիքներ ըրած էր, մանավանդ քրիստոնեության դառնալին հոգը սաստիկ կջանար, որ բաղոյականությունը, քաղաքական կարգ ու կանոնը ծաղկեցնեն և նախարարներուն եռանդն արթնցնեն, որ իր բարի բաղձանացը նպաստավոր ըլլան ու երկիրը շենցընելու

փուլի տանին, Այս բաղձանքը թեպետ ըստ մասին կատարվեցավ, բայց շատ անգամ այլ անպտուղ կմնար: Մանավանդ իր ժերու-թյան ատեն՝ նախարարներն իրեն նեցուկ ըլլալու և տերության ու ազգին առաջադիմության նպաստելով, իրենց հայրենյաց հորը մխիթարությունն ավելցնելու տեղ, կարծես թե անոր սրտին ցավն ու դառնությունը սաստկացնելու կջանային»:

— Վիեննայում, ֆրանսերեն քննգրից կատարված արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Արևելյան հիշատակագիր-ներ նամակներն քաղված» ժողովածուն: 90 էջ: (Երթական և զրոսա-լի տետրակներ», հատ. ԺԲ):

Առաջաբանից. «...Այս տեսակ գրվածոց մեջ ստուգիվ առաջին կարգը դրվելու արժանի են ըստ մեծի մասին Գաղղիացիներեն գրված շինիչ ու հետաքրքրական նամակները, որոնք իրեն սկզբ-նական գաղղիարեն լեզվովը շատ անգամ հրատարակվել են զատ, միանգամայն ուրիշ լեզուներու ալ թարգմանված ու հրատարակված են: ...նույն հավաքման ամենեն ավելի կատարյալն ու կարգա-վորյալը Մերիկո գրածախի Փարիզ տպել տվածն է, որն որ քսան-վեց հատոր բաժնված ու 1780—1783-ին հրատարակած է: Առա-ջին շորս հատորները կրովանդական Արևելյան հիշատակագիրները, որոնց մեջ Տաճկաստանի, Հայաստանի, Եթովպիայի, Եգիպտոսի... և ուրիշ մոտավոր երկիրներու վրա տեղեկություններ կան: Մեր այս անգամ հրատարակած տետրակը բոլոր հավաքման Ա հատո-րեն քաղված է, ուստի և Արևելյան հիշատակարաններուն Հայկա-կան մասը կըրովանդակեն»:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ղեկնդ Հով-հանյանի «Մեծն Ներսես և Հայաստանի վրա ունեցած ազդեցությունը» աշխատությունը: 82 էջ: (Երթական և զրոսալի տետրակներ» հատ. ԺԹ):

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Եվրոպայում», 1851 թ. հունվարի 26-ից (№ 27) մինչև սեպտեմբերի 25-ը (№ 40):

Առաջաբանից. «Պատմությանց մեջ շատ անգամ առջևնիս անձինք կելնեն, որոնց անվան հետ անանկ քաղցր հիշատակներ և այնչափ մեծարգո գաղափարներ անքակ միացյալ են, որ կարծես թե հետերին ի բնե կապված է նաև ուրիշներուն սրտին մեջ սեր և մեծարանք շարժելու հատկություն մը: Մեր ազգային պատմու-թյան մեջ ալ ասանկ անձինք շատ կգտնվին, բայց չենք սխալիր, թե որ անոնց առաջին կարգիներուն մեջ դասենք զՄեծն Ներսես: Այս պատճառով պատշաճ սեպտեմբեր նույն նշանավոր ու սուրբ հայրապետին վարքը հրատարակելու Որովհետև Մեծն Ներսես իր

գործածներովը գրեթե բոլոր կենացը մեջ Հայաստանի բախտին վրա մեծ ազդեցութիւն մը ըրած ըլլալով, իր վարուց հետ մեկտեղ, հարկավ, կապված պետք է որ ըլլան մեր ազգային պատմութեան նույն ժամանակվան դեպքերը:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հովսեփ Գաթրճյանի Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց աշխատութիւնը: 62 էջ: (Վերջական և զրոսալի տետրակներն, հատ. Ի):

Ընդգրկում է հիմնական անգիր շրջանի բանաստեղծութիւնները (Ձերկնէր երկին, Քեզ ասեմ այր քաջ Արտաշէս, Վարդգէս մանուկ և այլն, վերլուծված են նրանց գրականագիտական, տաղաչափական, լեզվաբանական առանձնահատկութիւնները:

— Վիեննայում, Կղեմես Սիպիլյանի ազատ փոխադրութեամբ, հրատարակվում է Քենդանդ Գորգեզ (Ի՛մա. էռնան Կորտես — Ս. Շ.) կամ Մեքսիկոյի առնվիլը Վեպը: 218 էջ:

Առաջաբանից (սեխաշափիդ ծանոթութիւնն). Անս գրվածքին մեջ մեղի առաջնորդ առած ենք Հենրիկոս Լըբրեոնին նույն նյութին վրա գրած պատմութիւնը, որն որ ըստ մեծի մասին յարգմանած ենք, բայց բոլորն ուրիշ երեւելի մատենագիրներու, մանավանդ Սոլիսին ու Ռոբերտսոնին հետ բաղդատելով, տեղ-տեղ համառոտեցրենելով կամ ընդարձակելով, տեղ-տեղ ավելորդ սեպած կտորնիս մեկդի ձգելով և ուրիշ տեղեր ալ պակաս սեպածնիս ավելցրենելով:

— Վիեննայում, Փիլիպոս Ժամճյանի՝ գերմաներեն ընագրից կատարած արեւմտահայերեն համառոտ թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Մորից (Մավրիտիոս) Վագների «Ժանապարհորդութիւն ի Հայաստան աշխատութիւնը: 218 էջ:

Ունի ժամանակ. սակայն հետագա մասերը չեն հրատարակվել: Վերջում (էջ 161—218) «նպաստ ի բնական պատմութեան բարձր Հայաստանի» խորագրի ներքո, տրված է Հայաստանի օգերևութեանական, բուսական և կենդանական աշխարհի նրկարագրութիւնը:

Առաջաբանից. «Մեր թարգմանութեան կերպին գալով... քաղիւղով առած ենք, այսինքն՝ նախ անանկ մասերը դուրս թող տված ենք, որոնք ազգերնուս մեջ շատ հայտնի են, և որոնց հոս կրկնելը ձանձրութիւն կրնար բերել: Երկրորդ՝ որոնք որ հեղինակին օտարականութենն կամ անձանթութենն հետևյալ սխալ ըմբռնումներ էին և կամ անոր միայն անձնական տարակուսելի կարծիքը, Երրորդ՝ որոնք որ տերութեան կամ ազգի մը դեմ խիստ հոգով գրո-

ված էին, զորոնք կարելի հղած տեղ չափավորեցինք, իսկ ուր արկարելի շէր, իրենց պատվովը հեղինակին քով թողուցինք, և շորորդ, ան խորին մասերը, որոնք միայն երկրաբանության ու բուսաբանության մեջ շատ առաջացյալներուն սեփական էին։ Շատ տեղ նաև խնդիրը ծանոթութուններով լուսավորելու ջանացինք ու այլևայլ զաղափարներուն կարևոր ճշտութունը պահելու համար... հարկ հղած տեղ մեկնելու փուլը տարինք։

— Պոլսում, արեւմտահայերեն հրատարակվում է Նիկողայոս Զորայանի «Վարժութուն ընթերցանության ի պետս դպրոցաց» աշխատությունը։ 266 էջ։

— Պոլսում, հրատարակվում է Սեբեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն» աշխատությունը։ Բնագրային աշխատանքները, գրաբար առաջարանն ու ծանոթութունները Թադևոս Միհրդատյանցի։ 241 էջ։

Առաջարանից («Կանխաբանութիւն»)։ «Այլ այս ևս յայտ լիցի՝ զի գտաք գերկուս օրինակս. օրինակի միոյն չգոյր յիշատակարան և էր թերի. որ էր բոլոր գրով՝ հին թուղթ քամպակեայ և թուի թէ վեշտասաներորդ դարու գրեալ իցէ. բայց ամենայն մասամբ մաքուր գրութիւն ի հմուտ գրչէ, և էր դոշմեալ ի ճակատն. «Պատմագիրք Սեբեոսի ի Հերակլն»։

Ն. միւս օրինակին, զոր արարք մեզ քնագիր, դոր ընկալեալն էաք ի սրբոյ Վեհէն, որ էր գրեալ ՌՃԻԱ թուոյն ի Բաղէշ, ի վանս Յովհաննու Կարապետի, և ի սկիզբն «Սեբէոս եպիսկոպոսի ի Հերակլն»։ Բայց մենք եղաք «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն»։

— Պոլսում, հրատարակվում է Գրիգոր Օտյանի «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վրա» գրքույկը։ 12 էջ (տե՛ս 1952 թ. ապրիլի 11)։

Վերջարանից. «Մեր հույսն այն է, որ քիչ-քիչ գրաբար լեզվին ոճերը մտցնելով աշխարհաբարին մեջ և քառերն ալ իրենց աղավաղ կերպարանքն մերկացնելով, և հին ձևերին և ուժերին տալով կրնանք օր մը անդգայաբար հասնիլ գրաբարը հասարակաց լեզու ընելու։ Աշխարհաբարը, որ գրաբարին այլաեղակ վիժածն է, մեր առաջարկածին պես կոկված ու կանոնավորված միջնորդ լեզու մը կըլլա գրաբարին ու ուսմկորենին մեջ, երթալով իր ընդհանուր առնու, այսինքն՝ լեզվի կարգ մտնե, իր ժողովն կատարելութունները ստանալով»։

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է «Արշալույս արարատյան լրագրին 377 թվույն մեկ հոդվածին ու անոր մեջը տպված նախնական վրա ճշմարտասեր անձի մը խորհրդածութունները» գրքույկը։ 34 էջ։

«Արշալույս արարատյանի» հիշյալ համարում (1850 թ. նոյեմբերի 24), հրատարակված է կարդինալ Ֆրանսուանի ուղերձը Անտոն Հասունյանին, Պուլսի «Համազգյաց ընկերության» գործունեությունն արգելելու համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու մասին, և «Հարգո հրատարակիչ» խորագիրը կրող մի նամակ (ունի «...» ստորագրությունը), որտեղ դրվատվում է այդ ընկերությունն ու նրա կատարած ազգագույն գործը:

— Պուլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Զատագույն» թիվը Համազգյաց ընկերության, ճշմարտախոս անձն մը գրված աշխատությունը: 43 էջ:

— Պուլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Մկրտիչ Խրիմյանի «Հրավիրակ երկրին ամենայաց» շափածո ստեղծագործությունը: 143 էջ:

Նույնը՝ Երուսաղեմ, 1892 թ., փոփոխումներով ու լրացումներով, ԺԶ+159 էջ:

— Շամախիում, Մովսես Զոհրապյանի գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Գիտություն շնորհաց» աշխատությունը: 166 էջ:

— Կալկաթայում, գրաբար հրատարակվում է Ներսես Լամբրոնացու «Առնեաբանություն վասն միութեան եկեղեցւոյ և ճառք ի համբարձումն Քրիստոսի և ի զալուստ հոգւոյն սրբոյ» աշխատությունը: Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Մեսրոպ Թադևադյանը: 121 էջ:

Առաջաբանից («Ազգը»). «Վարդապետ մեր Զաքարիա եպիսկոպոս Գուլասպեանց, յուսուցանելն զճարտասանութիւն ի սուրբ էջմիածին, պատուէր տայր աշակերտաց իւրոց ստէպ վերժանութեամբ յինքնանս յանկուցանել զՍղիշէ, զՅովհաննէս կաթողիկոս և զսահնքն Լամբրոնացի: Որում հետեւել կամեցեալ, ալ ըստ բաւական զօրինակս ոչ գտեալ աստ՝ վերստին տպագրեցի առ ի պէտս աշակերտաց դպրոցիս:

Թէպէտեւ ի գործ յայմիկ անքամբաս ոչ մնասցի, ալ հոգամբնաւին իսկ ո՛չ, որ զճշմարիտ օգուտ Ազգիս մեծ ճանաչեմ, քան զհաճոյանալս մասնաւորաց:

— Զմյուսնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Լեռնե»-րուն վրայի գյուղը պատմվածքը: 32 էջ:

— Թիֆլիսում հրատարակվում է Միքայել Պատկանյանի կազմած «Ընթերցարանը»՝ «Պարզե մանկանց» խորագրով: 116 էջ:

Նույնը 1856 թ.: 111 էջ:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Նազար-

Առաջաբանից. «Համարիմ ոչ սուտ ինչ կամ անլուր իմն բարբառիլ, եթէ ասիցեմ թէ մանկտին հայոց ի Ռուսաստանեայս առ ի շգոյէ որ յաշխարհիկ լեզու հայախօս մատենից ըստ ազգ ազգ գիտութեանց՝ բունադատի հրաժարիլ յիւրն ի հայրենի լեզուէ, որ չէ նմա կամուրջ լուսաւորութեան և զոյգ ընդ օտար լեզուին և ձայնին, որով տարրանան ի նմա գաղափարք մտաց՝ օտարանայ հարկաւ և ի բաց մերկանայ յանձնէ զամենայն զիւր հայութիւն: ...Ոյինչ հարկ եւ արժան դատելով անդէն ի սկզբանն առաջի դնել զհայազգի ուսումնասիրին մատեան երկայնախօս գիմաստասիրական խընդրոց՝ շատ համարեցաք զդիւսաւորսն վարդապետութեանց հոգեբանութեան աւանդել նմա, ոչ կարի խորութեամբ և ոչ կարի յայտնութեամբ, այլ միջակ ուսմամբ տալով զծանօթութիւն գիտելեացն: Զքովանդակ նիթ ճառիս բաշխեալ ի հնդեակ հասարածո՝ ուրոյն ուրոյն ի քննութիւն գալով կարողութեանց հոգոյ և գործականութեանց նորա ի մարդումս, յաւելաք ի կատարածն կոյս զհարեանցի տեսութիւն կանոնաց դաստիարակութեան և այն՝ խորհրդով և ոչ դիպուածով, վասնզի յանհրաժարելեացն մեզ թուեցաւ տեսականին հուպ դնել զգործականն, որպէսզի աւանդեալքն յառաջնում անդ, ակնյանդիման կացուցեալ ի յետնումս՝ լուսափայլ ևս ընդառաջ ելցեն մտացա:»

1 8 5 2

Հունվար. Պոլսում (Գումգարու), Նիկողոս Պալյանի սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային «Ընթերցասիրաց ընկերությունը», որն իր առջև նպատակ էր դնում «ազգի մեջ զրքեր տարածել և ընթերցասիրություն սերմանել»: Ընկերությունը 1870-ական թվականներին դեռ գոյություն ունի:

Կառնադարձությունից. «Ընկերության անդամ կրնան գրվիլ կրոնքով լուսավորչական և վարքով համեստ անձեր» (հոդ. 11): «Կիներ ալ կրնան անդամագրվիլ, բայց անոնք ոչ ընթերցարան կրնան գալ, և ոչ ալ պաշտոնեից կարգը անցնիլ» (հոդ. 14):

Պոլսումե Ե., Պատմության հայ մշակութային ընկերություններու, հատ. Ա, Վիճենա, 1957, էջ 809—812:

Հունվարի 25. Նոր-Բայազեդում (այժմ՝ Կամո, ՀՍՍՀ) ծնվեց լրագրող, բանասեր Սարգիս Եպիսկոպոս Փիլոյանը։ Էջմիածնի միաքանուքյան անդամ էր 1873 թ., վախճ. 1915 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Սևանում։

«Արարատ» (էջմիածին), 1915, № 9—10 («Սարգիս Եպիսկոպոս Փիլոյան»)։

Հունվարի 29. «Եվրոպան» (№ 6) սկսում է հրատարակել «Խորհրդածություն» ազգային լեզվի վրա ուսումնասիրությունը։ Շարունակվում է մինչև № 30 (հուլիսի 14)–ը և մնում է անավարտ։

Հոդվածից. «Ազգի մը լեզուն կարգավորել՝ անոր մտածմունքը կարգավորել է։ Ազգի մը լեզուն զարդարել՝ անոր միտքը զարդարել է։ Կարգավորյալ լեզուն կարգավորյալ մտքի հատակ հայելին է։ Առաջադեմ ազգ և առաջադեմ լեզու իրարու հետ անանկ սերտ կապ ունին, որ մեկն առանց մեկալին չի կրնար ըլլալ»։

Փետրվարի 2. Պոլսում, Կարապետ Ութուլյանի խմբագրությամբ, արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Մասիս» ազգային, քաղաքական, տնտեսական և բանասիրական լրագիրը։ Պարբերականության և հասարակական-քաղաքական ուղղության որոշ փոփոխություններով, իր գոյությունը շարունակում է մինչև 1908 թ.։

Մինչև 1884 թ. Ութուլյանը իր լրագիրը խմբագրել է միայնակ (1863—1865 թթ. ժողովական խմբագիրն ունենալով Ազարիկ-Միհրդատ Գևորգյանին), որից հետո, ինքը մնալով որպես ժառանգատեր, խմբագրի պարտականությունները հաջորդաբար վարել են Գրիգոր Զոհրապը (սկզբում՝ Հրանտ Ասատուրի հետ մեկտեղ), Տիգրան Արփիարյանը, Միքայել Շամսանճյանը, Բյուզանդ Քեչյանը, Հրանտ Ասատուրը, Տիգրան Արփիարյանը (երկրորդ անգամ), Նոթ Արմենը։

Առաջնորդողից (սնպատակ լրագրության)։ «Մեկ խոսքով, օրագրիս գլխավոր նպատակը պիտի ըլլա իր թերթերուն մեջ հետըզհետ բացատրել ու հաստատել աշխատության ամենամեծ զորությունը, բարի վարույց՝ աշխատության վրա ունեցած ներգործությունը, և այս երկուքին մեկտեղ գալով՝ ծագելիք խաղաղություն ու երջանկություն»։

Փետրվարի 23. Պոլսում հրատարակվում է Անտոն Հասունյանի կոնդակը, որով նա բանադրում և արգելված գիրք է հայտարարում Հովսեփ Վարդանյանի «Ազգայի հիցյախսի» («Ազգային պատմություն») հայատառ թուրքերեն վեպը։

Կոնդակից. «Մենք ալ, այս օրերս, տեսնելով «Ազգայի հից-

լայնսիւս անվամբ դարեհնուս ապականված մտքով տաճկերեն շարադրված ու հոս տպված գրքույկ մը, մեր հովվական հսկողութեան պարտուցը հարմար քննեցինք զանիկա ու այլ հմուտ եկեղեցականներու ալ քննել տվեցինք, ...ու վերահիշյալ գրքույկը մանավանդ բարի վարուց ապականիչ ու երիտասարդական թարմ ոգին լարի գրգռող դատեցինք:

Արշալոյս արտատւան, 1852, № 411 (սեզգային), «Տեղեկագիր», 1955, № 8 (սԻՒ պարզարանում սեզգային կապակցութեամբ), 1956, № 11 (սեզգ պարզարանումներ սեզգային վեպի մասին):

Փետրվարի 28. Պոլսում, Գրիգոր Մարկոսյանի և Սահակ Ապրուսանի համատեղ խմբագրութեամբ, արեւմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել Յնոյան Աղավին քաղաքական, ազգային, բանասիրական և առևտրական շաբաթաթերթը: 1853 թ. օգոստոսի 8-ին, հրատարակելով իր 74-րդ համարը, Յնոյան աղավինին դադարում է:

Շաբաթաթերթի հրատարակութունն ազգարարող սեպտեմբերի 20-ին, 1853 թ. մարտի 14-ից, Յնոյան աղավինին սկսում է հրատարակվել Արապյան տպարանում (մինչ այդ հրատարակվում էր իր սեփական՝ Յնոյան աղավինու տպարանում):

Առաջաբանից. սեպտեմբերի 20-ից սեպտեմբերի 20-ից նաև աս տեղս, որ շահախնդիր լրջալուծին՝ կողմնասեր ալ լաիտի կրնանք ըլլալ: Ուստի անկողմնապաշտօնները և ոչ թե կոռուպցիոններ մեզ առաջնորդ ընելիքն իս խոստանալով, այս մասին կասկած ու երկուցուցանող քանի մը փոքրահոգի անձանց սիրտերը կհանգարտեցնենք:

Փետրվարի 29. Պոլսում ծնվեց գրահրատարակիչ, գրական—մշակութային գործիչ, լրագրող Կարապետ Ա. Պարոնյանը: Վախճ. 1915 թ. սեպտեմբերի 7-ին, իր ծննդավայրում:

«Դիմակ» և «Ապոստոլ» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում, մասնավորապես «Մամուլ» շաբաթաթերթում:

Յնոգիկ, Յիւ ու տառ, Պոլս, 1912, էջ 105—106, Ամենուն տարեգրույցը, Պոլս, 1921, էջ 323:

Մարտ. Բուրաստան սուրբ Սահակյան ամսագիրը (№ 3), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Վահան Կրճիկյանի «Ի մեծն Իսահակ պարթև, աստուածաբան» հայրապետ բանաստեղծութունը:

Հետագայում հրատարակել է «Մեկնութեան» և «Մեկնութեան» (տառով, արևմտա-

Հայերեն, № 4, ապրիլ), «Երգ և շնորհաբեր այցելութիւն... Գէորգ ամիրայի Երամանա (գործարար, № 5, մայիս) և այլ գործեր:

Մարտի 22. «Մասիսը» (№ 8), հաշվի առնելով ընթերցողների ցանկութիւնը, ստեղծում է հատուկ ենթաբաժին «Էրագիր տղայոց» խորագրի ներքո, որտեղ, անկանոն պարբերականութեամբ, սկսում է հրատարակել ինքնուրույն և թարգմանական բնույթի գեղարվեստական փոքրակտավ ստեղծագործութիւններ: Ենթաբաժինը դադարում է 1854 թ. սկզբներին:

«Հայտարարութիւնից». «Մասիսը» այս թիվն սկսելով, իր թերթերուն փոքրիկ մեկ մասն ալ մանկանց պիտի հատկացնէ «Էրագիր տղայոց» անվամբ, և անոր իր նորափթիթ ընթերցողներուն մտաքը ու ախորժակին համեմատ նյութեր հրատարակելով, զանոնք գրոսացուցած ժամանակը խրատելու ալ պիտի ջանա:

Տղայք իրենց վիճակովը, գերդաստաններուն իրեն թէ հոնտերը նմանելին ընդունելին ետև, և իրենց պաշտոնովը ամեն ընկերական բարեկարգութեան զխաւոր տարերքը համարելին ետև, ասանկ լրագրի մը մեջ... տղայոց համար ալ մաս մը չի պահելը՝ անենքելի պակասութիւն մը ընել պիտի համարվեն:

Ապրիլի 10. «Նոյան աղավնին» (№ 7), Սմբատ Սարգսյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ժան Ռասինի «Եի մահ արքային Բարիլոնեան» բանաստեղծութիւնը:

Ապրիլի 11. «Արշալույս արարատեանը» (№ 413), արեւելահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Օտյանի «Առաջարկութիւն աշխարհաբար լեզուն կանոնավորելու և հասարակաց լեզու ընելու վրա» հոդվածը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ապրիլի 17. «Նոյան աղավնին» (№ 8), Հարութիւն Տետեյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել Ալեքսանդր Դյումայի «Կոմս Մոնտե Քրիստո» վեպը: Աննշան ընդհատումներով շարունակվում է մինչև տարվա վերջը և մնում անավարտ:

Ապրիլի 23. «Մասիսը» (№ 13), արևմտահայերեն, հրատարակում է յոթագլուտ հայերեն մատյան մը գրախոսականը (հեղ. Հ. Հ. Գ.): Գրախոսված է Սեբեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գիրքը:

Ապրիլի 24. «Նոյան աղավնին» (№ 9), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Կոստանդնուպոլսո մէջ և շրջակայքը գտնված ազգային ուսումնարաններուն վրա տեղեկութիւններ» հոդվածը: Որոշ ընդհատումներով, շարունակվում է մինչև № 30 (սեպտեմբերի 28):

Հողվածից. «Մայրաքաղաքիս և շրջակա գյուղերուն մեջ երեսուն կամ երեսունևհինգ մեծ և փոքր ուսումնարաններ կգտնվին, որոնք, ինչպես որ հայտնի է ամենուն, քիչ կամ շատ կարգադրության կարոտ են»:

Ապրիլի 28. Սուլթան Աբդուլ Մեջիթի կարգադրութիւնը՝ օտար լեզվով (ոչ թուրքերէն) հրատարակվող գրքերի համար նախապէս պետութեան համապատասխան մարմիններից անհրաժեշտ թույլտվութիւն ստանալու մասին:

Կարգադրութիւնից. «Տպագրութեան արհեստով զբաղյալ օտարականները (ի՛մա. ոչ թուրքերը— Ս. Շ.) աս մոտերս բարձրագույն պետութեան ակադեմիայի և կանոնացր հակառակ տաճկերեն և ուրիշ լեզուներով գիրքեր և տետրակներ տպելու վրա են, Որովհետև աս տեսակ վարձուներին կերպ կերպ անկարգութեանց առաջ գալուն պատճառը կրնա ըլլալ, մասնավանդ որ տպագրութեան արհեստը ըստ ինքեան դժվար բան մըն է, հարմար շտեմանվիր, որ ամեն մարդ յուր ազատ կամացը համեմատ հիշյալ արհեստը բանեցընեւ Ուստի որոշվեցավ, որ օտարականաց տպագրատունները տաճկերեն լեզվով ուրիշ գիրք կամ տետրակ չտպվի, բացի անոնցմե, որոնց տպագրվիլը թույլատրած է, և օտար լեզուներով տպվելու գիրքերուն համար ալ տպագրիլը առաջագույն բարձրագույն Դռնեն հրաման ստանաւ»:

Ենոյան աղաքնիւ, 1853, № 10:

Ապրիլ. «Բուրաստան սուրբ Սահակյան» ամսագիրը (№ 4), գրաբար, հրատարակում է Թովմա-Գեղամ Պալճյանցի «Գարուն» բանաստեղծութիւնը: «Հայաստանի ռամկական երգ մը» խորագրով, ժողովրդական լեզվով, տպագրված է նաև աղդային մի բանաստեղծութիւն («Հմ սիրուն կառնուկ, էմեն հեղ էտպես»):

Պալճյանցը հետագայում հրատարակել է «Շանը ունեցած ընկան ձիւրքերը» (արևմտահայերեն, № 5, մայիս), «Նուագ» (գրաբար, № 6 հունիս) և այլ բանաստեղծութիւններ:

Ապրիլի 29. «Եմրոպան» (№ 19), արևմտահայերեն թարգմանութեամբ սկսում է հրատարակել «Վրեժխնդրութիւն» վեպը. Ավարտ՝ 1853 թ. № 8 (փետրվարի 9):

Մայիսի՝ առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 9), արևմտահայերեն, տպագրում է «Հովհաննես Ռասին» (ի՛մա Ժան Ռասին) հոգվածը:

Հողվածից. «Եմրոպական ազգաց մեջ իրավամբ թատերգութեան վերանորոգող սեպված են Գաղղիացիք, որո... ողբերգակ քերթողներուն մեջ անվանիներն են Պետրոս Կորնել ու Հովհաննես Ռասին, որոնց մեկը նվիրապիղծս ու երկրորդը Սոֆոկլ Գաղ-

դիտ ըսվեցան: Ասոր համար կարծեմ, որ մենք այլ համառոտ տեղեկություններ տանք այս երևելի քերթողներուն վրա, Ռասխենս սկսելովս:

Մայիսի 12. Ենթոպան (№ 21), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Սերեոս եպիսկոպոս պատմագիր» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 31 (հուլիսի 21): (Վերջին հատվածն ունի «Բանասիրական հայեցված մը Սերեոսի պատմագրության վրա» ենթավերնագիրը):

Մայիս. Բուրաստան սուրբ Սահակյան ամսագիրը (№ 5) Գարեգին-Հովհաննես Տեր-Կարապետյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալեքսանդր Պոպի «Բանք քրիստոնէի ի կէտ մահուան եղելոյ առ հոգին» քանաստեղծությունը:

Մայիսի 22. Ենոյան աղավինն (№ 13) Արմենակ Պալապանյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, տպագրում է Կեսար Քանդուի «Բարեկիրթ մարդ» պատմվածքը: Ավարտ № 21 (հուլիսի 17):

Մայիսի 23. Հոռոմ վախճանվեց հայ եկեղեցու պատմաբան, արվեստի տեսաբան, քանասեր Իգնատիոս Փափազյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1786 թ. հունվարի 4-ից, ծնվ. 1765 թ. դեկտեմբերի 26-ին, Պոլսում:

«Բազմավեպ», 1852 թ. № 14 (սեպտեմբեր... Իգնատիոսի Փափազյան...): Մխիթարյան հորեւյան, Վենետիկ, 1901, էջ 219:

Մայիսի 25. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, արձակագիր, լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով) Միհրան Բաղդասարի Բաղդասարյանը: Վախճ. 1927 թ. ապրիլի 23-ին, Թավրիզում: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Ականատես» կեղծանունով:

Պոռուսյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 362:

Հունիսի 1. Թեմիզդուլեկում (այժմ՝ Արևիկ, Ախուրյանի շրջ., ՀՍՍՀ) ծնվեց քանասեր, գրականագետ Բարսեղ Սարգիսյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1878 թ. ապրիլի 21-ից, վախճ. 1921 թ. օգոստոսի 1-ին, Վենետիկում:

«Բազմավեպ», 1921, № 8 (սեպտեմբեր Բարսեղ Սարգիսյանի):

Հունիսի 5. Ենոյան աղավինն (№ 15), գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Մուկն եւ ձագ իւր», «Մուկն եւ գորտ» առակները, և «Բանասեր ոմնի» «Բանասիրական տեղեկություն ի վերա նորատիպ պատմության Սերեոսի» գրախոսականը արևմտահայերեն:

Հովիտի 3. Պոլսում ծնվեց հասարակական գործիչ, հայկական գրական-մշակութային կյանքի տեսաբան, հոգվածագիր (հայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով), թարգմանիչ (հայերենից ֆրանսերեն), խմբագիր Մինաս Գրիգորի Զեռազը (Զեռազյան), Վախճ. 1929 թ. մարտի 27-ին, Մարսելում:

1889 թ. լոնդոնում հիմնադրել և մինչև 1908 թ. խմբագրել է «Z' Armentie» ֆրանսալեզու (եբրեմե՝ անգլերեն հավելվածով) քաղաքական և գրական թերթը:

Ալգուանյան Ա., Մինաս Զեռազ (իբ կյանքը և գործը): Կահիրե, 1927, 368 էջ: Ճանաչում: Մ., Պատմության արդի հայ գրականության, Վենետիկ, 1953, էջ 249—251:

Հովիտի առաջին կես. «Թագմավեպի» № 13-ում տպագրվում է «Կարոս Գուրգենի» հոդվածը:

Հոդվածից. «Զկա թատերադասկ մը, որ իրեն շուրջ շատ միանգամայն և աշխարհի ընտիր բան գրած ըլլա, անանկ որ, քուր իր շինած թատերադրությունները երկու հարյուր կտորեն ավելի կհամըրվին, որոնց գրեթե ամենուն մեջ ալ իր աշխույժը, հանդարը, հանկարծական գյուտերը, նոր-նոր դարձվածքները, լեզվին հրատակ մարդությունը... դարմանալի կերպով մը կփայլին»:

Օգոստոսի 4. «Եվրոպան» (№ 33), ֆրանսերեն ընագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Մուրացիկ մը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Օգոստոսի 10. Դավալու գյուղում (այժմ. ք. Արարատ, ՀՍՍՀ) ծնվեց հայ իրավունքի տեսաբան, բանասեր, արձակագիր (գրում էր հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), պրոֆեսոր Սողոմոն Աղամի Եղիազարյանը (Եղիազարով): Վախճ. 1935 թ. հոկտեմբերի 15-ին, Քիշինևում (այժմ՝ Մոլդավական ՍՍՀ):

Պետուցյան Ա., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 674, 959:
Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 300—301:

Օգոստոսի 11. «Եվրոպան» (№ 34), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Պարսից Վշտասպյան Դարեհ թագավորին Հայաստանի կամ հայոց հին պատմության վերաբերյալ սեպակերպ արձանագիտություն» հոդվածը: Ավարտ № 41 (սեպտեմբերի 29):

Օգոստոսի 20. Մարզվանում (Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), պատմաբան-բանասեր, հասարակական գործիչ Կարապետ Թումայանը: Վախճ. 1939 թ. հոկտեմբերի 19-ին, լոնդոնում:

«Հայաստանի կոչնակ», 1920, № 9—10 («Հոբելյար պրոֆ. Կարապետ Քումայան»), № 15 («Պրոֆ. Կարապետ Քումայան»), 1939, № 47 («Պրոֆ. Կ. Քումայանի մահը»), № 48 («Պրոֆ. Կ. Քումայան»):

Ազոստոսի երկրորդ կես. «Բաղմավեպը» (№16), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գևորգ Հյուսիսուղյանի «Պետրոս Կոռնել» (ի՛մա. «Պիեր Կոռնել») հոգվածը: Հաջորդ համարում, նույնի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած զարաբար լատինո թարգմանությամբ, հրատարակվում է մի հատված (4-րդ արարվածը) Կոռնելի «Պոլիկտոս» ողբերգությունից:

Սեպտեմբեր. Պոլսում ծնվեց մաթեմատիկական դասագրքերի հեղինակ Մեսրոպ Սահակյանը: Վենետիկի Միսթարյան միաբանության անդամ էր 1873 թ. օգոստոսի 24-ից, վախճ. 1918 թ. մարտի 22-ին, իր ծննդավայրում:

Միխայել Բորելյան, Վենետիկ, 1901, էջ 223, Փոստն 2., Գերեզմանատուն կաթողիկե հայոց Կ. Պոլսո, Վիեննա, 1931, էջ 63:

Սեպտեմբերի 12. «Արշալույս արարատյանը» (№424), գրաբար, հրատարակում է Հակոբ Ոսկանի «Առ դերապատիւ նախագահ արհիեպիսկոպոս հայոց հոռվմեականաց Ա. Հասունեան...» երգիծական բանաստեղծությունը:

Ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Հոժարամիտ կհրատարակե՞ք այս շնորհավորական գրվածք, որուն իմաստը և ոճը մասնավոր ուշադրության արժանի է, քանզի անոր մեջ հղած բարեմաղթությունները ամենքն ալ պայմանավ և թույլատրե՞ն: Ըսել է, որ եթե հիշյալ արքեպիսկոպոսը նույն պայմանաց և թույլանց հակառակը ի գործ դրած է, ապա և բարեմաղթությունները հակառակ ներգործություն ունենալու համար գրված են, կամ լեղած պիտի համարվին»:

Հոկտեմբերի 20. Շմբորդական (№44), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Կարս քաղաքն ու համանուն կուսակալությունը» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ №48:

Նոյեմբերի 8. «Նույան աղավնին» (№36) հրատարակում է մի հատված Մոսես Կաղանկատվացու «Պատմություն աղուանից» գրքից:

Տպագրված է «Մահ օրհասական Ջիւանշիր մեծի իշխանին» հատվածը: Հաջորդ համարում (№37, նոյեմբերի 15) զետեղված է Դավթակ քերթողի «Ողբ ի մահն Զուանշիրի մեծի իշխանին» պոեմը: Ավարտ՝ 1853 թ. №53 (ապրիլի 18):

Նոյեմբեր. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, իրավական-օրենսգետ Գաբրիել Գրիգորի Նորատունկյանը: Վախճ. 1936 թ. նոյեմբերի 26-ին, Փարիզում:

«Հանդես ամսօրյա», 1898, № 8—9 (սնդրատունիկյան Գարրիելի էֆենդի): Ընդարձակ տարեգիրք ազգային հիմնականցի, Պոլիս, 1937, էջ 409—410: «Բազմավեպ», 1937, № 1 («Գարրիելի սնդրատունիկյան»):

Դեկտեմբերի 6. «Նոյան աղավին» (№ 40), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ո. Բ.-ի (Նիկողայոս Զորայա՞ն) «Վիպասանություն վրա խորհրդածություն» հոդվածը և Մատթեոս Հալեպլյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ՝ սկսանքոս և յուր սիրահարը պատմվածքը:

Տառնվերդ. Պոլսում, Հովսեփ և Գեորգ. Օդարաշյանների սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում մշակութային «Սենդեքերվյան ընկերությունը»: Վերջինիս նպատակն էր «Սերաստիո մեջ գտնված ազգային երկսեռ վարժարանները քարեկարգել... և ձեռնասուս լինել Սերաստիո վիճակին մեջ գտնված գյուղերուն վարժարանաց»: Ընկերությունը, որոշ ընդհատումներով, գոյություն ունեցավ մինչև 1922 թ. վերջը:

«Հանդես ամսօրյա», 1960, № 10—12 («Գատություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

— Տրապիզոնում իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային «Գայանյան ընկերությունը»: Իր նոր շրջանն սկսում է 1856 թ. սկզբներից, երբ գործի գլուխ է անցնում Արեւ Մխիթարյանը: «Գայանյան ընկերությունը» գոյություն ունեցավ մինչև 1860-ական թվականները, և ծաղկուն ժամանակ ուներ մինչև 500 անդամ:

«Հանդես ամսօրյա», 1964, № 10—11 («Գատություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

— Բաղդադում, Մեսրոպ քահանա Դավթյանի ջանքերով և Մանվել Դիլանյանի տեսչությամբ, իր գոյությունն է սկսում տեղի արական գպրոցը, «Սուրբ Թարգմանչաց վարժարան» անունով, 1917 թ. Վիկտորիա Փափազյանի նախաձեռնությամբ, «Սուրբ Թարգմանչաց վարժարանը» միացվում է տեղի «Զապելյան աղջկաց վարժարանին» հետ (հիմն. 1895 թ.), դառնում է ութնամյա «Թարգմանչաց-Զապելյան երկսեռ վարժարան» անունով: 1948 թ. հիշյալ վարժարանին միացվում է նաև երրորդ՝ «Մըվաճյան վարժարանը» (հիմն. 1921 թ.), տրվում է նոր՝ «Թարգմանչաց-Մըվաճյան միացյալ վարժարան» անվանումը, որը գոյություն ունի առ այսօր, ունենալով հազար աշակերտ և 42 ուսուցիչ:

Դիպրոյան Կ., Ամենուն տարեգիրքը, Բեյրութ, 1957, էջ 405—415, 433—435:

— Պոլսում (?) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, ճշգրիտ գիտություն դասագրքերի հեղինակ Երվանդ Գարթալյանը, Վախճ. 1922 թ. հունվարի 4-ին:

Թևոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 413:

— Պոլսում (?) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող Թագլոր Կարադոզյանը, Վախճ. 1918 թ. մայիսի 23-ին:

Թևոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1921, էջ 324:

— Պոլսում ծնվեց դրական-մշակութային գործիչ, ֆեյխտոնիստ Սարգիս Փափազյանը, Վախճ. 1907 թ. մայիսի 30-ին:

Թևոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1908, էջ 257:

— Պոլսում ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող (մասնագիտությամբ բժիշկ) Հովհաննես Արշակունին, Վախճ. 1925 թ. օգոստոսի 1-ին, Նյու Յորքում:

«Կուլակ Հայաստանի», 1925, № 33 (սեպտեմբեր Հովհաննես Արշակունի):

— Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ (հայերենից թուրքերեն), խմբագիր Տիգրան Զիվելեկյանը, Վախճ. 1907 թ. փետրվարի 14-ին:

Եղիշ է «Թերևհմանը էֆթյար» (ստեղծերի թարգմանք, 1878—1884 թթ.), «Ճերիտեյի շարգին» (սերահայտյան լրագիր, 1885—1907 թթ.) հայատառ թուրքերեն թերթերի և սուրհանդակ (1899—1907 թթ.) օրաթերթի հիմնադիրն ու խմբագիրը:

Թևոդիկ, Տիպ ու տառ, Պոլիս, 1912, էջ 111—112: Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1908, էջ 225: «Հանդես ամսօրյա», 1907, № 4 (սեպտեմբեր):

Մայիսի 1. Վաղարշապատում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, արձակագիր, բանաստեղծ (մասնագիտությամբ բժիշկ) Բազում Աբրահամի Նավասարդյանը, Վախճ. 1934 թ. Թիֆլիսում:

Փառազանյան Ռ., Հայ բժշկության պատմությունից, Երևան, 1958, էջ 147—150, ԶԱՅԱԹ, Բ. Նավասարդյանի ֆոնդ:

— Պոլսում ծնվեց արձակագիր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), Գրիգոր Մարգարյանը, Վախճ. 1922 թ. սեպտեմբերի 15-ին, իր ծննդավայրում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Տիշեկյան» ժածկանունով:

Փետրվարի, Ամենայն տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 418: Ստեփան-
յան Գ., Կենսագրական բառարան, Հաս. Ք., Երևան, 1981, էջ 303—304:

— Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող Գրի-
գոր Ավետիսի խան Շամսյանը: Վախճ. 1907 թ. փետրվարի 1-ին:

Հեղարձակ տարեցույց Ս. Փրկչյան հիմնադրանքի, Պոլիս, 1908,
էջ 453—454:

— Վաղարշապատում ծնվեց եկեղեցական երաժշտության մասնա-
գետ, լրագրող Ղևոնդ Հովակիմյանը: Էջմիածնի միաբանության անդամ
էր 1873 թ. մայիսի 12-ից, վախճ. 1915 թ. սեպտեմբերի 14-ին:

«Ղևոնդ վարդապետ» և «Ղևոնդ հայրակապոս» ստորագրու-
թյուններով հանդես էր գալիս «Արարատում»:

«Արարատ», 1915, № 9—10 («Ղևոնդ հայրակապոս Հովակիմյան») և
Մատենադարանում Արարատ ամսագրի (կազմեց Ս. Կոճիյան), Երևան,
1970, էջ 243:

— Թիֆլիսում ծնվեց մանկավարժ, թարգմանիչ (ռուսերենից և
ֆրանսերենից հայերեն), լրագրող Գայանե Հարությունի Մատակյանը
(Հովհաննիսյան): Վախճ. 1900 թ. սեպտեմբերի 28-ին, Պոլսում:

«Բյուզանդիստ», 1900, № 1212—1218 («Տիկին Գայանե Մատակ-
յան»): «Էջմիածին», 1958, № 8. («Հայրենանվեր մանկավարժուհի Գա-
յանե Հովհաննիսյան-Մատակյան»):

— Թիֆլիսում ծնվեց երաժշտագետ, քանասեր, լրագրող, խմբագիր
Ծղնիկ քահանա Հարությունի Երզնկյանը: Վախճ. 1919 թ.:

1906 թ. Թիֆլիսում հիմնել և մինչև 1910 թ. խմբագրել է
«Հովիվ» շաբաթաթերթը, որը 1910-ին վերանվանվելով «Հովիտ»,
շարունակել է իր գոյությունը մինչև 1917 թ.: Ժամանակի պար-
բերականներում հանդես էր գալիս ԵՍ. Բ. ստորագրությամբ:

ԶԱԳԱԹ, Ծղնիկ Երզնկյանի ֆոնդ: Ստեփանյան Դ., Կենսագրական բա-
ռարան, Հաս. Ա., էջ 311:

— Թիֆլիսում ծնվեց արձակագիր, գրամատուրգ, մանկավարժա-
կան աշխատությունների հեղինակ, լրագրող Էմմանուել քահանա Նա-
զարյանը: Վախճ. 1912 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Մոսկվայում:

«Լուսա», 1912, № 10—11 («Էմմանուել քահանա Նազարյան»):
«Արարատ», 1912, № 10—11 («Մառցույց»): «Մշակ», 1912, № 228—
232 («Էմմանուել Նազարյան»):

— Երևանում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), գրական քննադատ Պողոս Իզմայիլյանը, Վախճ. 1895 թ. մարտի 5-ին, Մոսկվայում:

«Մշակ», 1895, № 27 («Պաշտ և Իզմայիլյան»), Ձմռան Գ., Իմ հիշատակարար, Երևան, 1953, էջ 215, Ստեփանյան Գ., նշվ. աշխ., հատ. Բ., Երևան, 1981, էջ 9:

— Դամասկոսում ծնվեց լրագրող, գրական-ենկեղեցական գործիչ Ղևոնդ Մաքսուդյանը, Երուսաղեմի միաբանության անդամ էր 1877 թ., վախճ. 1922 թ. ապրիլի 15-ին, Երուսաղեմում:

Մկրտիչ Ազավեռեթ, Միաբան և այլերից հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 233:

— Ջալալօղլիում (այժմ՝ Ստեփանավան, ՀՍՍՀ) ծնվեց լրագրող, հոգվածագիր (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) Միքայել Եգորի Սաղաթելյանը, Վախճ. 1910 թ. հունվարի 17-ին, Քիֆլիսում:

«Մշակ», 1910, № 11 («Մահախոտական»), № 13 («Միքայել Սաղաթելյան»):

— Քարաշեն գյուղում (ՀՍՍՀ, Գորիսի շրջան) ծնվեց գուսան (ըստեղծագործել է հայերեն և թուրքերեն լեզուներով), ժողովրդական երգերի կատարող, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ (1939 թ.) Աթան (Աթանես Սուլչոյի Սայիլյան), Վախճ. 1942 թ.:

Խաչատրյան Լ., Գրական առկապատ, Երևան, 1981, էջ 14—15:

— 1852 (?). Կարսում ծնվեց հասարակական գործիչ, լրագրող, բանաստեղծ, հուշագիր Խաչատուր Ավետիսի Ղորիսմազյանը, Վախճ. 1911 թ. հուլիսի 26-ին, Բաքվում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Կոռո կեղծանունով»:

«Մշակ», 1911, № 171 («Խաչատուր Ղորիսմազյան—Կոռ»):

— 1852 (?) Կերմիրում (Կեսարիա, Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ (անգլերենից, ֆրանսերենից, թուրքերենից հայերեն) Հարություն Նշանյանը, Վախճ. 1908 թ. Կեսարիայում:

Ալոյրանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հատոր Ա, Կահիրե, 1937, էջ 1222:

— Վենետիկում, գրարար, հրատարակվում է Մխիթարյան միաբանության բանաստեղծների շափաժո ստեղծագործությունների ժողովա-

ծուի Ա. Հատորը, «Տաղք մխիթարեան վարդապետաց» խորագրով:
260 էջ:

Ջետեղված են Արսեն Բագրատունու (Հայտնի նաև՝ «Առան Սիսակյան» կեղծանունով) բանաստեղծությունները, պոեմները և Հոմերոսից, Վիրգիլիոսից, Կատուլլոսից, Ֆեդրայից, Լաֆոնտենից, Միլտոնից և Օսսիանից կատարած նրա թարգմանությունները:

Երկրորդ հատոր. 1853, 196 էջ:

Ջետեղված են Գաբրիել Ավետիքյանի, Մանվել Զախախյանի (Հայտնի նաև՝ «Վահրամ Ռուբինյան» կեղծանունով) և Ծղիա Թովմաճանի (Հայտնի նաև՝ «Անտիդիոս Սիրիացի» կեղծանունով) հատընտիր բանաստեղծություններն ու պոեմները:

Երրորդ հատոր. 1854, 175 էջ:

Ջետեղված է էդուարդ Հյուրմյուզյանի ինքնուրույն բանաստեղծություններն ու թարգմանությունները:

Առաջաբանից. «Քանզի լսփովն բանք կամ տունք, ևս առաւել յանգք, ինքնին կապանք իմն են՝ յորս իբրեւ աղատօրէն Համարձակութեամբ ճախր առեալ ստեղծաբանին հանճարոյ, առաթուր կոխելով զամենայն խոշ և գիտութիւն, աւելի ինչ յունկն և միտս թուի ազգել զուարճութիւն ի սուղ քերթուածս, թող զիմաստիցն և զգեղայարմար դաշնակաց՝ որ բուն հոգին իսկ են, յայն աղագա սիրեցին իմն զոգցես ախորժելով տաղաշափք այլ ևս յաւելուլ անձանց կապանս, որպէս թէ նովին զհանճարսն աճեցուցեալ և զքերկրութիւնս:

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Վենետիկու Մխիթարյան անանուն պարսավագրին դեմ» աշխատությունը: 115 էջ:

1852 թ. մայիսին, Պոլսում, իտալերեն լեզվով հրատարակվեց Անտոն Հասունյանի «Վենետիկի Մխիթարյանները» գիրքը, որտեղ հեղինակը դատապարտում էր Մխիթարյաններին, որ վերջիններս կաթոլիկական-դավանաբանական գործունեություն ծավալելու և այդ բնույթի գրքեր հրատարակելու փոխարեն, զջաղվում են հայագիտական, բանասիրական, լեզվաբանական և այս բնույթի աշխատանքներով: Վերոհիշյալ աշխատությունը պատասխան է Հասունյանի գրքին:

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Ջառագողություն շատ անգամ Մխիթարյանց վրա եղած զրպարտություններուն պատճառները բացատրելով» գրքույկը: 34 էջ:

— Վենետիկում, հրատարակվում է «Հայոց երգք ռամկականք ժողովածուն: Բանաստեղծությունների ընտրությունը, անգլերեն թարգմա-

նությունը, անգլերեն առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ղևոնդ Ալիշանի:

Բովանդակութուն. «Ի Հետն որդի Հեթմո Ա., «Սուգ դստեր մեծի իշխանի», «Ողբ Զուդայեցվոյ», «Ի նախկոծյալն ի ծովուն վանա», «Մեկ հպիկոպոս մի նոր ալգի տնկեր է», «Ողբ Ադամա», «Ողբ ի վաղամեռիկ որդին», «Ի նույն», «Երգ Հարսին», «Երգ Հարսանյաց փեսայի», «Պանդուխտ առ կոունկ», «Ողբ կաքավո», «Երգ կաքավո», «Երգ արագի», «Մանուկն և ջուրն», «Մերն ու նաւն», «Երգ երեխայից», «Արջ, աղվես և գալլ», «Տաղս խաղալիկ է ի լախու»:

— Վենետիկում, անգլերեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ և անգլերեն-գրաբար համատեղ տեքստերով, հրատարակվում է «Մաղկաքաղ ճերթողաց անգլիացւոց» ժողովածուն: 233 էջ:

• Զետեղված են. Զորք Բայրոնի երեք նամակները ուղղված Մուրին և Մրենին. խորհնացու պատմության ղանաղան հատվածներից կատարած Բայրոնի անգլերեն թարգմանությունները. ներսես լամբրոնացու Ատենաբանության մի հատվածի, Կորնթացիների թղթի և Պոդոսի թղթի՝ Բայրոնի կատարած թարգմանությունները: Հաջորդ՝ «Լորդ Պայրոնի ճերթուածք» բաժնում (թարգ. Ղ. Ալիշան), զետեղված են հետևյալ գործերի թարգմանությունները. «Կոտորած քանակին Սենեքերիմայ», «Ուղերձ առ Ուկիանոս», «Ի Վադերլու», «Առ ժամանակ», «Տաղ երգեալ ի շանթաձիգ մրրկի», «Տաճար Ս. Պետրոսի», Զետեղված են նաև թարգմանություններ Ալեքսանդր Պոպից (սեմաուր տօնի ս. Կեկիլիայ», «Մեսիա»), Թովմաս Գրեյից (սեդերերգութիւն ի գիւղական գերեզմանատուն», «Տապանագիր», «Ի մահ սիրելոյ կատուի», «Ամ քրիստոնեական»), Դերբայից (սեմա իմաստութեան) և Զոն Միլտոնից (սեմախտ կորուսեալի առաջաբանը):

— Վենետիկում, գրաբար, վերահրատարակվում է Նդիշեի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին աշխատությունը: Բնագրագիտական աշխատանքները, առաջաբանն ու անվանացանկը Արսեն Բազրատունու: 392 էջ:

Վերջում (էջ 369—378) զետեղված է նույնի՝ «Բան խրատու յաղագս միանձանց» ճառը:

Առաջաբանից (սեմա). «Զսրբոյ վարդապետին Նդիշէի գՊատմութեան գիրսն կամեցեալ ի նորոգ յոյս ընծայել, յաւելեալ եղաք և զտարբերութիւնս. գտեալս յերկաթագիր հին օրինակին, որ ի իմ. աւագ, զի ոչ անթերի՝ ալլ միայն առաջնոյ և երկրորդի գրոցն հին էր գրութիւն և ի Բիւզանդացոյ տպագիր օրինա-

կացն լրացեալ նօտարացի տառիւք, զորս մեք ըստ առաջին մե-
րումս տպագրի յերիւրեալ թողաք անփոփոխաւ:

— Վենետիկում, Ղևոնդ Ալիշանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած
արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալֆոնսոս Լի-
գուորիի «Պատրաստութիւն մահու կամ խորհրդածութիւնք ի վերա
հավիտենական ճշմարտությանց» աշխատութիւնը: 585+63 էջ:

Նույնը փոքրադիր, 1855 թ., 318 էջ և 1893 թ.:

Վերջում զետեղված են գրաբար բանաստեղծութիւններ Ալ-
փոնսոսի երգք զղջականք առ Յիսուս՝ և առ Մարիամս խորագրով:

— Վենետիկում, գրաբար մեկնաբանութիւններով, հրատարակվում
է Արսեն Բագրատունու «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացե-
լոց» աշխատութիւնը: 744 էջ:

Վերջում, գրաբարով (էջ 1—22), զետեղված է «Յաղագս
հնչման և Ղ տառից մերոց» ուսումնասիրութիւնը:

Առաջաբանից. «Ամենայն լեզուաց են օրէնք ինչ ընդհա-
նուրք, հասարակք եւ անխախուտք, ըստ հասարակաց մտաց: Են
և օրէնք սեպհականք միոյ միոյ առանձինն և ըստ իւրաքանչիւր
պատշաճի ընդ փոփոխութեամբ արկեալ: Առաջինքն են նիւթ
ընդհանուր քերականութեան, որ է գիտութիւն: Երկրորդքն՝ նիւթ
մասնաւոր քերականութեան, որ է արուեստ, զոր և ուսուցանել
առեալս է զմերս»:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Գաբրիել Այվա-
զովսկու «Տեսութիւն կարծեաց տեառն Արսենի Բագրատունու, յաղագս
հնչման Ղ և լ տառից» աշխատութիւնը, 23 էջ (տե՛ս նախորդը):

— Վիեննայում, Սամվել Գաթըրճյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է
Բրունի «Տարվույն շորս եղանակները, կամ նկարագիր սքանչելյաց բը-
նության» գիրքը (սկրթական և զրոսալի տետրակներ» հատ. ԻԱ),
384 էջ:

Առաջաբանից. «Ուսումնական մատյաններն ավելի չէ՝ գեթ
անոնցմե նվազ լուսավորութիւն չեն պատճառեք ան գրքերը,
որոնց նպատակն է զրոսասեր հասարակութիւնը զվարճացնելով
կրթել: Շատ անգամ մարդ զրոսանքով լսածներեն ու կարդա-
ցածներեն անանկ բաներ կսորվի, որ ետքը ինքն ալ կզարմանա,
թե զասոնք երբ սորվեցաւ»:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Սահակ
Թոռնյանի «Արտաշեսյան Արտավազդա բարքն ու վախճանը» վիպակը
(սկրթական և զրոսալի տետրակներ», հատ. ԻԳ), 84 էջ:

«Արտավազդ արտաշեսյան» խորագրով, հատվածաբար հրատարակվում էր «Եվրոպայում», 1852 թ. մարտի 18-ից (№ 13) մինչև օգոստոսի 18 (№ 35)։

Առաջագրեմից. «Արտաշես Բ. աշխարհաշեն թագավորին պատմությունն արդեն ժանոթ է։ Ասոր թագավորության դեպքերուն մեջ՝ Արտավազդին գործքերն ալ նշանավոր են և մարդու վրա մեծ ազդեցություն կրնան ընել, ցուցնելով թե հպարտ ու անձնապաօտան մարդիկներուն վախճանն որն է։ ...Ըստ կանցնինք աս երկուքեն բաղկացած գրվածի մը, որն որ զվարճալի ըլլալն զատ, շատ օգուտ ալ կրնա տալ և փառքն անհագ սրտերուն ու համառ և նախանձոտ ոգիներուն ընդունած աղետը ներկայացնելու։ — Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ղեկնդ Հովնանյանի «Միբրդայան Մանուկ պեյին վարուց պատմությունը» գրքույկը (Երթական և զրոսալի տեսրակներ» հատ. Ի է) 91 էջ։

Առաջագրեմից. «...Ուզեցինք իր վարքը համառոտիվ պատմել, վասնզի, կվախնալինք, որ եթե զինքը ճանչցող և հետը կենակից եղող քիչ անձինքներուն գիտցածը գիր լավանդվի նե, գուցե ժամանակն մը վերջը իր հիշատակը կամ գոնե իր գործքերուն մեկ մասը բոլորովին մոռացության տակ թաղվի, ինչպես որ դժբախտությանը շատերուն պատահած է։ Եվ որովհետև Մանուկ պեյին վարքն Օսմանյան տերության մեջ 1808-ին պատահած նշանավոր դեպքերուն հետ խառն է, անոր համար հարկ է, որ իր պատմության հետ հյուսենք նաև նույն դեպքերուն և անոնց առիթ ըլլող պատահարներուն պատմությունը։

— Վիեննայում, Եփրեմ Զաքրճյանի՝ լատիներեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մարկոս Տուլիոս Կիկերոնի «Ղեկնդ կամ վասն բարեկամութեան առ Պոմպիլիոս Ատալիկոս» գիրքը։ 50 էջ։

— Վիեննայում, գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ֆերդինանդ Շմիդտի «Վարդուհի Եղևարերդյան կամ դուցազնական հայրասիրություն» վիպակը։ 180 էջ։

Նույնը անփոփոխ՝ 1861 թվականին, 184 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Նիկողայոս Զորայանի «Ընթերցասիրություն, կամ գիրք կարդալու միջոցով մտավորական մշակության հասնելու օգտակար խրատներ» աշխատությունը։ 401 էջ։

Առաջարքանից. «Որչափ հնար էր, աշխատությունս օգտակար ընելու համար շանացի, որ այս նյութին վրայոք գրող հեղինակներուն շատին խորհուրդ հարցունեմ և անոնց փորձառությունը և դիտողությունը եզրակացությունը հավատարմաբար ավանդեմ բարեմիտ ընթերցողներուս մտառությանը: Բայց և այնպես պետք է միշտ հիշել, որ այս գործը ազգակիցներուս կնվիրեմ ոչ իբրև գիտության աղբյուր մը, որով կարող ըլլան իրենց ծարավը անցնելու, այլ իբրև փոքրիկ նպաստ մը՝ մտավոր մշակության հասնելու համար իրենց ընելիք ճիշդ արդյունավորելու: Բոլոր նպատակս ուրիշ բան չէր, այլ հասկցունել ընթերցողներուս, թե «Գիտությունը կարողություն է» կամ թե «Գաղափարները աշխարհք կկառավարեն», «Կամք եղած տեղը հնարք ալ կըլլա» և թե «Դժվարը անհնար ըսել չէ»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ավետիս Պերպերյանի «Խոսակերպ» և հայերեն պարսավագրքերուն հերթումը գերքույկը: 58 էջ:

Առաջարքանից. «Ցավալին այն է, որ այս անիրավ գրքերս պատճառ եղան այս լուսավորչալ և ամենափափուկ ժամանակիս մեջ հինուց մոռցված, փտած և ապականված գեշությունները նորեն երևան հանել, հասարակության մեջ երկպառակություն սերմանել, համազգի և համարյուն երկու եղբայր իրարմ բաժանել, անոնց մեջ փոխանակ եղբայրսիրության և ձեռնտվության՝ աստելություն, կռիվ, իրարու ծուռ նայել և թշնամանք ձգել: Մտածե՛ք ասոնցմե ատալ գալիք վնասակար հետևանքը»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Շոտլանդական հայ ճամբորդի մը հայտարարությունը Մխիթարյան միաբանութենեն չ[ալր] Պետրոս Մինասյանի վրա» գրքույկը:

Գրքույկի գոյովությունը հավաստում է թե՛ Գ. Զարրհանայանը (Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883, էջ 362), և թե՛ Ղազիկյանը (Հայկական նոր մատենագիտություն..., էջ 1614): Այն գտնել մեզ չի հաջողվել:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Ավետարանին վարդապետությունը ու բողոքականներուն կարծիքները բողոքականներուն դեմ» աշխատության առաջին գրքույկը (հեղինակ՝ «Մ. Տ. Ս.»): 62 էջ:

Երկրորդ գրքույկ՝ 1853, 90 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Քանի մը խոսք անունով Վենետիկի Մխիթարյանց վանքեն հրատարակված տետրակի մը առաջին պատասխանը» (հեղինակ՝ «Ոմն յազգասիրաց»): 17 էջ:

Աշխատութիւնից. թիսկ եթե քանի մը հայազգի ուխտադրուծ Վասակներու և Սուրմակներու վրա հույսներնին հիմնած՝ կսպասեն, որ պապականութիւնը հայոց մեջ մտնա, խոնարհաբար և հարգանքով կհայտնեմ մեր արգո իմաստունին (ի՛մա Ղ. Զամուռնյանին—Ս. Շ.), թե ավելի դյուրին է համատալ, որ արեգակը արեւմուտքեն կելլա, քան թե այսօրինակ ակնկալութիւն մը կատարուի կգտնաւ:

— Պոլսում, գրաբար, վերահրատարակվում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» պոեմը: 430 էջ:

Վերջում զետեղված են ռեալ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացույ ասացեալք, շնորոգեալ առ Սուրբ Աստուածածինն, Մխիթար Գոշին վերագրվող ռեալոստութիւն աղօթիցքս Առաքել վարդապետի ոտանավորը և հատվածներ շորս ավետարանիչներից:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է «Երկպառակութիւն սիրող հոռվմեադավան հայերուն և անոնց ուսուցչացը դեմ վերջաբանութիւն մը» գրքույկը (ունի ռեալին տերտիրոշներեն մեկըստորագրութիւնը): 16 էջ:

Վերջաբանից. «Ա՛լ այսուհետեւ հայ անունը որ պատկանելի է ամենայն աղագց, կստիպեմ որ իրենց վրային վերցնեն և իրենց խոռվարար, երկպառակիչ և որոմնացան բնավորութիւնցը հարմար անուն մը դնեն: Զենե մենք կդնեմք, գուցե իրենց ալ հաճելի չըլլար. թե որ բանը մեզի ըլլալու ըլլա, իրենց անուն մը կրնամք դնել: Բայց այս տեղս գիտեմք, որ պիտի ըսեն, ինչպես կրնա ըլլալ, որ մենք ազգութիւննիս բոլորովին կորսցընեմք: Մենք ալ կուտամք ատոր պատասխանը, որ երազ է, երեւակայութիւն է կամ թե ցնորք է ձեր հայութիւնը ձեր վրաս:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն մեկնաբանութիւններով, հրատարակվում է «Բառատեօր, կամ ժողովածու հայերեն պիտանի բառերու» գիրքը:

— Պոլսում, գրաբար առաջաբանով ու ծանոթագրութիւններով, հրատարակվում է Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» աշխատութիւնը: 398 էջ:

Առաջաբանից. «Օրինակ մատենիս ընտիր ձեռագիր գրեալ ի վասն Աղթամարայ ի թուին ԶՄԲ և... շնորհեալ քանգարանին Վերածնութեան, բաւական էր ի տպագրութիւն գրոցս: Սակայն ցանկալի եղեւ և ալլ զաղափարս գտանել ի համեմատութիւն և առաւելապէս ի լրումն պակասորդաց ինչ հնագիր օրինակին: Գրտան երկու յետնագիր օրինակք ձեռագրեալք յայսմ դարու ի նօտր ասացեալ տարազ գրոյ, սակայն որ ինչ ի հին օրինակին՝ նոյն և

երկուսին ի սոսա պակասէր, զորս բանիւ հնոյ օրինակին նշանակեցաք ի տեղիս իւրաքանչիւրս:

— Մոսկվայում, ռուսերեն և գրաբար զուգահեռ բնագրերով, հրատարակվում է Հարություն Կոկյանցի «Մանօթութիւն յաղագս կենաց զօրագլխի Պօղոս Մովսիսեան Մելիքեանց» գրքույկը՝ 29 էջ:

— Մոսկվայում, գրաբար և ռուսերեն զուգահեռ բնագրերով, հրատարակվում է «Բարձրագոյն Հրովարտակք, կանոնադրութիւն և ցուցակ Հաղարեանց ճեմարանի Արևելեան լեզուաց ի Մոսկով, և կանոնք նորին բարձրագոյնս Հաստատեալք» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն, 109 էջ:

Բովանդակություն. 1) Նիկոլայ I կայսեր հրամանագիրը Սենատին, իր վավերացրած՝ Հաղարյան ճեմարանի կանոնադրությունն ու աշխատակիցների ցուցակը ի կատարումն ընդունելու մասին: 2) Նույնի հրովարտակք Սենատին, հիշյալ փաստաթղթերը որպես գործողության ուղեցույց ընդունելու մասին: 3) Նույնի հրամանագիրը՝ Համապատասխան լրացումներով իրեն ներկայացված Կանոնադրությունն ու աշխատակիցների ցուցակը վավերացնելու մասին: 4) Հաղարյան ճեմարանի կանոնադրությունը (վեց գլուխ, 90 կետ): 5) Հաղարյան ճեմարանի աշխատակիցների ցուցակը: 6) Կայսեր ուղերձը Սենատին, Հաղարյան ճեմարանին կից Նախակրթական բաժնի բանալը թույլատրելու մասին:

— Մոսկվայում, հրատարակվում է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունների առաջին ժողովածուն՝ «Սայաթ-Նովա, լուս զցած աշխատասիրութենով» խորագրով: Բնագրագիտական աշխատանքները, ընդարձակ առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Գևորգ Ախվերդյանի: 172 էջ:

Ախվերդյանը նախատեսել էր պարբերաբար հրատարակել հայ աշուղների ստեղծագործությունների ժողովածուները, այդ պատճառով էլ գիրքն ունի նաև «Գուսանք Ա.» ընդհանուր խորագիրը: Այդ մտադրությունը, սակայն, չի իրականացվել: «Գուսանքի» Բ. գիրքը լույս է տեսել 1903 թ. Մանե Ախվերդյանի ջանքերով:

Բովանդակություն. «Ամեն սագի մեղքն զոված», «Թեզուզ քու քաշըն մարբրիտ տան», «Արի ինձ անգաճ կալ», «Վունց որ զարիբ բույրուլըն», «Մե խոսկ ունիմ իլթիմազով», «Մեջլումի պես կորավ յարս», «Առանց քիզ ինչ կունիմ սոյրաթն ու սազն», «Գուն էն գլխեն իմաստուն իս», «Ըս մե դարիբ բլրուլի պես», «Ուստի գու քաս, դարիբ բլրուլ», «Նոսկիրդ մալում իմ արի», «Շատ մարթ կոսն», «Ինձ ու իմ սիրեկան յարին», «Հենդուր աչկըս չէ ցամաքում», «Զիս ասում թե լաց իս էլի», «Ջենդդ քաղցր ունիս», «Հս օր իմ յարին տեսա», «Աշխարումըս ախ չիմ քաշի», «Ինձ սիրեցիր»:

սինչ կոնիւմ հեքիմն», «Անգին ակըն վընդ շարած», «էշխեմեդ հի-
վանդացիլ իմ», «Շատ սիրուն իս Շախաթայի», «Ես քու դիմեթըն
լիմ գիտի», «Թամամ աշխար պըտուտ էկա», «Գուզիմ ումբըս
հենց անց կացնիմ», «Դուն էն հուրին իս», «Աշար քու սիրտըն ու
շինից», «Դարդ մի անի», «Դիբա ու էնդիդունիա», «էշխըն վառ
կրակ է», «Արի համով դուլուդ արա», «Բլըուլի հիդ», «Աշխարըս
մե փանշարա է», «Պատկիրցդ դաւամով քաշած», «էշխեմեդ ան-
դանակ ելա», «Աշար քանի ժամանակ է», «Դաստամազըդ սիմ ու
շարբար», «Զար քիզ իսկի զավալ լըլի», «Քանի վուր լան իմ»,
«Մողդդ նըստողըն կու հարփի», «Անգաւ արա բարիթավուր», «Ես
կանչում իմ լալանին», «Խմեցուր ձեռիդ թասեմեն»:

— Երուսաղեմում, Գարրիկ Գեորգյան Փողիշանցու՝ իտալերեն բնա-
գրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մեկ-
քորի «Տարերք իմաստասիրութեան ի պէտս համբակաց» աշխատու-
թյունը: 180 էջ:

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է Պողոս քահանա Յո-
տեմիշցու բանաստեղծությունների ժողովածուն, «Հայելի վիրաց, որում
ցուցանին յոռութիւնք եօթանց մահացու մեղաց» խորագրով: 220 էջ:

— Կալկաթայում, գրաբար, հրատարակվում է Գեորգ Զաքարյան
Ջուղայեցու «Ջավա» աշխատությունը: 340 էջ:

Լրիվ վերնագիրն է. «Ջավա կամ ընդհանուր ծանօթութիւն
բազմակզի ծովու արեւելյան հնդկաց, ուր շարժի հոլանտացւոց
տէրութիւն. ընդ նմին և հարկատր գիտելիք զկղզեաց և զբնակաց,
զսովորութեանց և զվարուց ազգացըն, զքնիկ և զօրինական կա-
ռավարութեանց և զայլ և այլ կարգադրութեանց. համառօտիւ առեալ
յաշխարհագրութենէ հնդկաց, հոլանտացւոց, և յաւելեալ ի նա
զպէսպէս պիտանաւոր ծանօթութիւնս ի վանազան գրոց, ի հաւա-
տարիմ լրոց և յականատես անձանց»:

— Ջմյուռնիայում, անգլերեն բնագրից կատարված արեւմտահայե-
րեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Աշխատալի գիշեր, կամ
քնտանեկան պատմութիւն հարավային օվկիանոսի կղզիները առջի
խրկված քարոզիչներու աշխատությանցը ստեղծագործութիւնը»: 369 էջ:

Երեսուն անգլիացի միսիոներներ, 1796 թ. ինդոնից մեկնում
են Տաիտի կղզին (որտեղ հասնում են 1797 թ.), տեղացիներին
սօգտակար բաներ սորվեցնելու համար (էջ 15): Այս հենքի վրա
տրված է կղզու պատմաաշխարհագրական նկարագրութիւնը, բը-
նակիչների վարքն ու բարքը, նրանց սովորութիւնները, նկարա-
գրված է նրանց ազգային կենցաղը, հավատալիքները, նրանց լե-

զուն ու ստեղծած մշակույթը, տրված է նրանց երգերի, պարերի, ժողովրդական բանահյուսության նկարագրություներ:

1853

Հունվարի 3. Նոյան աղավնին» (№ 44), գրաբար, հրատարակում է Արեւի Մխիթարյանի «Ողբերգութիւն ալլաբանաբար, ի դարձ անառակ որդւոյն» պոեմը: Պոեմում հեղինակը ի նկատի է ունեցել Ստեփան Ռսկանյանին:

Հունվարի 5. «Եվրոպան» (№ 3), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Շալաբեն տեսակ տեսակ գրքերուն իրարու հետ կարճառոտ համեմատութիւնը ուսումնասիրութիւնը:

Հոգւածից. «Կճանչնանք, որ ազգին խիստ հարկավոր են Ա. տեսական գիտնական գրքեր, զանազան ուսմանց վրա: Բ. գործնական գիտնական (արվեստական, տնտեսական...) գրքեր և Գ. Բանաստեղծական գրքեր: Սակայն մեկալ կողմանե անոնցմե ալ ավելի հարկավոր են Ա. Տեսական-աստվածաբանական ուսմանց գրքեր, հիմնական կերպով ու ամեն ճյուղերով: Բ. Գործնական-կրօնական հոգևոր գրքեր և Գ. Դաստիարակության բազմակերպ գրքեր՝ մանավանդ աղջկաց կրթության համար, որոնք գրեթե բոլորովին կպակսին»:

Հունվարի 17. Նոյան աղավնին» (№ 45), հրատարակում է Հարություն Ալամդարյանի «Ասացեալ Յարութիւն վարդապետէ Ալամդարեանց ի լինել նորին ի վասն Հաղբատայ յուսահատեալ» («Յամասավերջն ապրիլի, զպատուհանս քացի...») և «Սոխակ ի հոգևարս» բանաստեղծութիւնները: Հրատարակված է նաև Թեոդորոս Խատամյան Ղրիմեցու ժողովրդական գԱնի քաղաքէ» պոեմը: Այն թերթի խմբագրությանն է ներկայացրել Արեւի Մխիթարյանը:

Հունվարի 20. Բիթասում (նաև՝ Պեյթաս. Մուսալեռի շրջ. Կիլիկիա, Հար. Թուրքիա) ծնվեց հասարակական գործիչ Հ. Ֆիլանը: Վախճ. 1942 թ. հուլիսի 23-ին, Լոս-Անջելոսում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոյնակ», 1942, № 34 (սվեր. Հ. Ֆիլանի մահը և հուղարկավորութիւնը):

Հունվարի 24. Նոյան աղավնին» (№ 46) հրատարակում է Հարություն Ալամդարյանի «Կոկովանք վարդի» և «Վարդակոորոյս» բանաստեղծութիւնները: Թիֆլիսի բարձրագոյն հրատարակված է նաև «Անյութ և էջ» առակը:

Հունվարի 28. «Մասիսը» (№ 53), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Կարապետ Ռիթուշյանի «Հարսնացու աղջկան մը օղերը, կամ տնական

կառավարության վրայոք խրատներն պատմվածքը: Ավարտ № 57 (փետրվարի 25):

Հունվարի 30. «Արշալույս արարատյանը» (№ 434), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արամ-Կարապետ Տետեյանի «Բարեկենդանի անցած» մեք. հանելուկը առ հետսամուտս: ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 437 տրվարի 25):

Քննության են առնված հայկական ժողովրդական հանելուկները, առեղծվածները, բառախաղերը, առածները, բերված են ինքնուրույն և թարգմանական բազմաթիվ օրինակներ:

Փետրվարի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է Բառնաբաս Եսայանի «Հին լատինացոց մատենագրությանը վրա տեղեկությունն ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 8 (ապրիլի երկրորդ կես):

Փետրվարի 13. «Արշալույս արարատյանը» (№ 453), Գարեգին-Հովհաննես Տճր-Կարապետյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Երկնավոր ցնծության ճաշակ մը» պատմվածքը:

Փետրվարի 18. Ղարապետյան քաղաքում (այժմ՝ Բելոգորսկ, Ղրիմի մարզ) ծնվեց երաժշտական-հասարակական գործիչ, երգահան, խմբավար Քրիստափոր Մարգարի Կարա-Մուրզան: Վախճ. 1902 թ. մարտի 27-ին, Թիֆլիսում:

Մուրզյան Մ., Քրիստափոր Կարա-Մուրզան և բազմաձայնության արմատավորումը հայ երաժշտության մեջ, Երևան, 1956, 285 էջ: Մանվելյան Ա., Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959, էջ 267—290:

Փետրվարի 28. «Նույն աղավաղներ» (№ 51), Հայկ-Կոստանդ Պրիգոր Կոստանդյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Արապ մը և յուր ձին» նովելը: Նույնի՝ արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է նաև «Նախախնամություն» պատմվածքը:

Իզմիրահայ գործիչներ Կոստանդյանների ընտանիքի և նրանց ստորագրությունների բացահայտման մասին տե՛ս մեր հոդվածը «Բանասիրական ճշգրտումներ» խորագրով («Լրաբեր», 1979, № 6, էջ 85—92):

Մարտի 4. «Մասիսը» (№ 58), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Մատթեոս Ավատյանի «Զեռագիրներու խուզարկության առաջարկություն մը և քանի մը հին ձեռագիրներու վրա տեղեկությունն գրականագիտական-բանասիրական հոդվածը: Ավարտ «Մասիս» № 62 (մարտի 31):

Մարտի 13. Խարբերդում (Արևել. Թուրքիա) ժնվեց մշակութային գործիչ Հարություն Հակոբյանը: Երուսաղեմի միաբանության անդամ 1877 թ., վախճ. 1920 թ. օգոստոսի 20-ին, Կահիրեում:

Մկրտիչ Ազմվետնի. Միաբանք և այցելութ հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 345:

Մարտի 13. Վերջապա արարատյանը (№ 437), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գալուստ Կոստանդյանի «Արագիլ և օձ» առակը:

Մարտի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 6), արևմտահայերեն, հրատարակում է Խորեն Գալֆայանի «Գուլիլեմոս (իմա. Վիլյամ—Ս. Շ.) Շեքսպիր» հոդվածը:

Հոդվածից. «...Իր թատերագույնության մեջ թատերական արվեստին կանոնները պահած չէ, որովհետև ոչ ժամանակի, ոչ տեղի ու ոչ գործողության միություն կա: Ողբերգություն ունի, որ դուրսագնին բոլոր վարքն է՝ մանկութենեն սկսյալ ինչպե՛ս մահը: Տեսարանը մեկ մը Վենետիկեն Կիպրոս կիտիս, մեկ մը Սկովտիայեն Ինկլիթեռտա կանցնի...: Ողբերգություններուն մեջ ուղվականներ, վճռվաներ, կատակերգականներ, կոշկակարներ ու հյուսներ կմտցնե ու տեսարանին վրա ձիերով պատերազմ ընել կու տա: Դարձյալ ամենեն վսեմ կտորներուն մեջ, ծիծաղական բաներ կմտցնե: Ասոնք ամենն ալ թատերագույնության կանոնները չգիտնալուն պատճառովն է»:

Մարտի 16. Վեյրուպանք (№ 13), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Պզտիկ գաղափար մը Լեհաստանի հայոց առաջվան վիճակի վրա» հոդվածը:

Տրված է լեհահայոց հասարակական-քաղաքական և գրական կյանքի նկարագիրը 1060—1672 թվականների ընթացքում:

Ապրիլի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 7), արևմտահայերեն, հրատարակում է Խորեն Գալֆայանի «Բանաստեղծություն» ուսումնասիրությունը:

Հեղինակը քննության առարկա է դարձրել եվրոպական մի բանի բանաստեղծների (Լուկիանոսի, Զ. Զոսսերի, Մ. Սերվանտեսի, Գ. Մետաստազիոյի, Գ. Կլալտոկի, Ա. Շենիեյի և այլն) մերձիմաց գրված բանաստեղծությունները:

Ապրիլի 4. Նոյան աղավին (№ 56), Հայկ-Կոստանդ Գրիգորի Կոստանդյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Աքիլլեսի կրթությունը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ապրիլի 10. Վերջապա արարատյանը (№ 439), գրաբար, հրա-

տարակում է Հակոբ Ոսկանի «Առ սուրբն Սահակ» և «Երգ» բանաստեղծությունները:

Ապրիլի 15. «Մասիսը» (№ 64), արևմտահայերեն, հրատարակում է Թադևոս Միհրդատյանցի «Մեքենոսի նորագույն մատենին վրա մինչև ցայժմ հրեցած դատաքննություններուն վրայոք քանի մը խոսք» հոդվածը:

Ապրիլի 19. «Նյու-Յորք դեյլի տրիբյուն» թերթում («New-York Daily Tribune») հրատարակվում է Ֆր. էնգելսի «Թուրքական հարցը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը դրվատանքով է խոսում հայ ժողովրդի՝ Թուրքիայում ժամալած հասարակական-քաղաքական գործունեության մասին:

К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, Москва, 1957, стр. 20—27.

Մայիսի 2. «Նոյան աղավենին» (№ 60), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի (?) հոդվածը:

Հոդվածագիրը դրական է գնահատում Հովսեփ Վարդանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից թուրքերեն կատարած Ալին Լեսաթի «Կաղ սատանայի» թարգմանությունը և պաշտպանում է Վարդանյանի «Աղապի հիքայեսի» («Աղապիի պատմությունը») հայատառ թուրքերեն վեպը Անտոն Հասունյանի բանադրանքից (տե՛ս 1852 թ. փետրվարի 23):

Մայիսի 4. «Եվրոպան» (№ 20), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ազգային» հոդվածը, որտեղ, հասարակական-քաղաքական կյանքի ֆոնի վրա, վերլուծված է տվյալ ժամանակաշրջանի գրականությունը:

Հոդվածից. «Մեր ուսումնականության պատմությունը երկու բևեռ ունի, որոնց վրա միայն միշտ կթափվի. Մեսրոպ և Մխիթար: Ազգին բովանդակ ուսումնական մթերքն ու բոլոր մտավորական հարստությունն աս երկու հարց ժառանգությունն է: Մեր գրագիտության երկվորյակ Դիոսկուրներն ասոնք են»:

Մայիսի 5. Պոլսում վախճանվեց կրոնական մատենագիր, կրթական-մշակութային գործիչ Պողոս Գրիգորյանը: Մեմբ. 1763 թ. Ադրիանապոլսում (Եվրոպական Թուրքիա):

Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մասն. - Երրորդ, Երուսաղեմ, 1927, էջ. 3438—3440, 3444—3450, 3541—3543, 3894—3896:

Մայիսի 8. «Արշալույս արարատյանը» (№ 441), արևմտահայերեն, հրատարակում է Տետեյանի (Արամ?) «Ջայլ և հույհույք սոխակին որոգայթելու» երգիծական պոեմը:

Նույն ճամբարում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի՝ Անտոն Հասունյանի դեմ գրված «Հանելուկ» երգիծական բանաստեղծությունը («Թե որ կուզես զիս Հանշնալ, վերարկուհս մի խարվիր...»), տե՛ս Պեշիկթաշլյան Մ., Տաղեր, Երեվան, 1961, էջ 86:

Մայիսի Խոաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 9), արևմտահայերեն, հրատարակում է Համազասպ Թերճիմանյանի «Համառոտ տեսություն մրանգլիացվոց մատենագրության և ուսումնական վիճակին վրա» հոդվածը:

Բնութագրված են IV—XVII դարերի անգլիական գրական-մշակութային և գիտական կյանքի ներկայացուցիչները (Օստիան, Զ. Զոսաներ, Զ. Գովեր, Ֆր. Բեկոն, Հ. Սպենսեր, Վ. Շեքսպիր, Զ. Միլտոն, Ի. Նյուտոն, Զ. Լոկկ, Ադամ Սմիտ և այլն):

Մայիսի 23. Նոյան աղավնին» (№ 63), արևմտահայերեն, վերահրատարակում է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի՝ Անտոն Հասունյանի դեմ գրված «Հանելուկ» երգիծական բանաստեղծությունը, և այդ բանաստեղծությունը վերծանող Հակոբ Տետեյանի «Ելուծումներ»:

Հունիսի 5. «Արշալույս արարատյանը» (№ 443) «Բարոյական պատմությունք» ընդհանուր խորագրի ներքո, արևմտահայերեն թարգմանություն, հրատարակում է յոթ նովելներ:

Հունիսի 8. Նոյան աղավնին» (№ 65), արևմտահայերեն, հրատարակում է մեկական առակ Մխիթար Գոշից և Եզովպոսից, երեք առակ Արմենակ Պալապանյանից:

Հունիսի 8. Թիֆլիսում ծնվեց քերականագետ, թարգմանիչ (իտալերենից հայերեն) Հուսիկ Մեհրաբյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1874 թ. մայիսի 24-ից:

Մխիթարյան հոբելյան, Վենետիկ, 1901, էջ 225:

Հունիսի Խոաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 11), հորեն Գալֆայանի անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանություն, հրատարակում է մի հատված Վիլյամ Շեքսպիրի «Հուլիոս Կեսար» ողբերգությունից (երրորդ գործողություն, երկրորդ պատկեր): Սկզբում տրված է ողբերգության համառոտ բովանդակությունը և ներկայացվող հատվածի թարգմանության հանգամանքները:

Հունիսի 8. Տրապիզոնում ծնվեց հայագետ-քանասեր, թարգմանիչ (իտալերենից և ֆրանսերենից հայերեն) Արիստակես Հովսեփի Գառգանտիլյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1874 թ. մայիսի 24-ից, վախճ. 1942 թ. հունվարի 19-ին, Վենետիկում:

«Բազմազան», 1924, № 6, «Հիսնամյա հորեկյան քահանայության Արիստակես Գառաւտիլյանի...» 1942, № 1—2 («Հանգիստ... Արիստակես Գառաւտիլյանի»):

Հունիսի երկրորդ կես. «Բազմազան» (№ 12), խորհն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաքար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Աղօթք հասարակաց» բանաստեղծությունը:

Հուլիսի 1. Նյու-Յորք դեյլի տրիբուն» թերթում («New-York Daily Tribune») հրատարակվում է Կ. Մարքսի «Անգլիայի բարգավաճումը. գործադուլներ. Թուրքական հարցը, Հնդկաստան» հոդվածը: Անդրադառնալով Թուրքիային, Մարքսը բնութագրում է լոնդոնում ապրող, համայն հայության անունից հանդես եկող իշխան Լևոն Լուսինյանին և մեղ է բերում նրա ուղերձը ուղղված հայ ժողովրդին:

К. Маркс, Ф. Энгельс «Сочинения», т. IX, М., 1957, стр. 136—144.

Հուլիսի 2. Ռուսական 80000-ոց բանակը Միխայիլ Դմիտրիևիչ Գորչակովի հրամանատարությամբ, անցնելով Դանուբը, մարտեր է սկսում Օմեր փաշայի հրամանատարությամբ գործող Թուրքական 150000-ոց բանակի դեմ: Ակսվում է Արևելյան կամ Ղրիմի պատերազմը:

Պատերազմի՝ առավել բնորոշ մանրամասնությունները հետևյալներն են: Հոկտեմբերի 4. Թուրքական սուլթանը պատերազմ է հայտարարում Ռուսաստանին: Հոկտեմբերի 16. Սկսում են ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում: Նոյեմբերի 2. Ռուսական բանակը (հրամ. Գրիգորի Դմիտրիևիչ Օրբելիանի, 7000 զինվոր) Բայանդուր գյուղի մոտ հետ է մղում Թուրքերին (հրամ. Աբդի փաշա, 40000 զինվոր): Նոյեմբերի 6. Արեքսանդր II-ի մանիֆեստը Թուրքիայի հետ պատերազմ սկսելու մասին: Նոյեմբերի 14. Ռուսական բանակը (զեկ. Իվան Մալխազևիչ Անդրոնիկով, 7000 զինվոր) Ախալցխայի տակ ջախջախում է Թուրքերին (հրամ. Ալի փաշա, 18000 զինվոր): Նոյեմբերի 19. Ռուսական բանակը (ընդ. հրամանատար Վասիլի Օսիպովիչ Բերուտով, 10000 զինվոր) Բաշ-Կադըքլար գյուղի մոտ ջախջախում է Թուրքական 30000-ոց բանակը (հրամ. Ահմեդ փաշա):

1854 թ. հուլիսի 17. Ռուսական բանակը (3,5 հազար զինվոր, հրամ. Կարլ Կարլովիչ Վրանգել) Զինգիլյան բարձունքներում ջախջախում է Սելիմ փաշայի 12000-ոց բանակը և հուլիսի 19-ին գրավում է Բայազեդը: Հուլիսի 24. Ռուսական բանակը (ընդ. հրամանատար Վասիլի Օսիպովիչ Բերուտով, 18000 զինվոր), Քյուրակ-

դարա գյուղի մոտ ջախջախում է թուրքերին (Հրամ. Մուստաֆա—
Ջարիֆ փաշա, 60000 զինվոր):

1855 թ. Մայիսի 31. Ռուսական զորքերը գնն. Ե. Կովալևսկու
Հրամանատարությունում գրավում են Արգահանը, օգոստոսի 30-ին,
Պենյակ գյուղի մոտ ջախջախում են Ալի փաշայի 3000-ոց բանակը:
Սեպտեմբերի 17. Ռուսական 7000-ոց բանակը Նիկոլայ Նիկոլաևիչ
Մուրավյովի Հրամանատարությունում, սկսում է հարձակումը Կարսի
վրա, որն ավարտվում է ռուսների պարտությունով: Նոյեմբերի 18.
Զգիմանայով շրջապատմանը, Կարսում գտնվող թուրքական բանա-
կը (Հրամ. Մուշիր-Վասիֆ փաշա, 33,000 զինվոր) անձնատուր է
լինում: 1856 թ. մարտի 18-ին, Փարիզում, վեց պետությունների
ներկայացուցիչների կնքած հաշտության պայմանագրով, Արևելյան
կամ Ղրիմի պատերազմը համարվում է ավարտված (տե՛ս մեզ
մոտ, այդ թվականը):

Հիշյալ ռազմական գործողությունների ժամանակ, ռուսական
քանակների հրամանատարները իրենց զեկուցագրերում բազմիցս
նշել են հայ ժողովրդի՝ իրենց ցույց տված մեծ ռազմական և օժան-
դակության, ինչպես նաև հայկական կամավորական ջոկատների
ցուցաբերած անձնվիրության ու խիզախության մասին:

«Акты»... т. X, стр. 764 (док. № 725); стр. 766 (док. № 727);
стр. 787 (док. № 738); стр. 771 (док. № 731); стр. 779 (док. № 733);
стр. 772 (док. № 732); стр. 783 (док. 734); стр. 786 (док. № 737);
стр. 804 (док. № 758); стр. 805 (док. № 759); стр. 806 (док. №
760); стр. 807 (док. № 761); стр. 809 (762); стр. 814 (док. № 765);
т. XI стр. 203 (док. № 189); стр. 86 (док. № 68); стр. 92 (док. №
69); стр. 96 (док. № 71); стр. 106 (док. № 72); стр. 115 (док. № 79);
стр. 152 (док. № 127). Тарле Е. В. Крымская война, М. Л., 1950,
т. II, 567 стр, т. 2, 655 стр.

Հատկություն Ն., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանա-
կագրություն, Երևան, 1953, էջ 100—111:

Հուլիսի 3. «Արշալույս արարատյանը» (№ 445), արևմտահայերեն,
հրատարակում է Գալուստ Կոստանդյանի «Գայլ և զառնիթ» առակը:

Հուլիս. Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել
«Արփի արարատյան (օրագիր բանասիրական, ազգային, տնտեսական և
ուսումնական)» ամսագիրը: Այն խմբագրում և հրատարակում էին
Կարապետ, Սարգիս և Հարություն Տետեյան եղբայրները, հրատարա-
կության մասին ծանուցումը հրապարակվել է 1853 թ. մայիսի 2-ին:
«Արփի արարատյանը» հրատարակվել է մինչև 1855 թ. վերջը:

Հուլիս. Պոլսում (Խասգյուղ), Մատթեոս Մամուրյանի տեսչությանը,

իր գոյությունն է սկսում աղջիկների հինգդասյա դպրոցը, Վ. Ներսիս-
յանն անունով: Ավանդվում էր հայերեն, ճարտասանություն, պատմու-
թյուն, ֆրանսերեն, թվարանություն, գրահաշիվ, աշխարհագրություն,
երաժշտություն և վայելագորություն: 1854 թ. դպրոցը դառնում է երկ-
սեռ: 1955 թ. տեսուչն էր Ա. Չալբյանը (դպրոցի մասին 1955 թ. հետո
տեղեկություններ գտնել չենք կարողացել):

«Մասիս», 1853, № 77 (շնչագլխին), 1854, № 143 («Ազգային»),
1857, № 259 («Մեծարգո տնօրեն...»), «Հայաստանի կուլակ», 1955,
№ 18 («Պոլսո հայ վարժարաններ»):

Հուլիսի 11. «Նոյան աղավին» (№ 70), գրաբար, հրատարակում է
Արմենակ Պալապանյանի «Մոսկոսի խորհնացի» հոդվածը:

Նույն ճամբարում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Վիեն-
նայում «Ծմրուկ» լրագիրը...» անստորագիր գրախոսականը, ի
պաշտպանություն Ստ. Ոսկանյանի «Ներքին համագուման» գրքուկի:
Հուլիսի 31. «Արշալույս արարատյանը» (№ 447), արևմտահայերեն,
հրատարակում է Գրիգոր Խապարաճի Կարապետյանի «Յունի փիլիսո-
փային՝ իր Նարսես աղջկանը մահվան վրա ողբ...» պոեմը: Ավարտ՝ հա-
ջորդ համարում:

Օգոստոս. «Արփի արարատյանը» (№ 2), անգլերեն բնագրից կա-
տարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է էդիսոնի
«Տեսություն Միրզայի» պատմվածքը և Զարմայր Ազեհիբցու (նաև՝
Զարմայր Ստեփան Ազեհիբցի, Զարմայր Ստեփան Զախբյան, Զ. Ս. Ա.)
«Ի մեծագոր կայսրն օսմանեան» գրաբար բանաստեղծությունը:

Վերջինս հետագայում հրատարակել է «Ի մահ Տ. Գալստեան
գերապատիւ Գալուստ աւագերնց քահանայի Զմիւռնիոյ» (Անդ, № 10,
1854 թ. ապրիլ): Ի սգալի մահ մեծահամբաւ Ռուբեն Անդրեաս Փա-
փագեան...» («Արշալույս արարատյան», 1857, № 542, ապրի-
լի 5): «Ուղերձ առ... Տէր Մատթէոս կաթողիկոս» (Անդ, № 582,
հոկտեմբերի 17): «Ի մահ Քրիստոսի» (հեղ. էմիլ դը ժիրարդեն,
թարգ. ֆրանս. բնագրից գրաբար. Անդ, 1859, № 594, ապրիլի
3), և ինքնուրույն ու թարգմանական այլ ստեղծագործություն-
ներ:

Օգոստոսի 5. «Մասիսը» (№ 80), Վահագն Տեր-Բարսեղյանի՝ ֆրան-
սերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում
է հրատարակել «Օսթ քաղաքին բորոտը» պատմվածքը: Շարունակվում է
մինչև № 84 (սեպտեմբերի 2):

Օգոստոսի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 15), աշխարհաբար,
հրատարակում է Ղեոնդ Ալիշանի «Անոթի որսորդ» պոեմը: Լեզվաոճական

որոշ փոփոխութիւններէն հետո, զետեղվել է Ալիշանի «Նուագգրի» երրորդ՝ «Մաղթունի» հատորում (Վենետիկ, 1857, էջ 142—146)։

Ոգոստոսի 26. Նոր-Ջուղայում, Բատավիա քաղաքի նախկին բնակչուհիներ Մարիամ Հարութիւնյան և Բագուհի Մանուկյան քույրերի սատարմամբ, իր գոյութիւնն է սկսում «Մանուկ Հարութիւնյան» արական ուսումնարանը։ 1883 թ. սրան է միացվում «Հայկական հայրենասիրական ուսումնարան» կոչվող արական դպրոցը (հիմն. 1844 թ. Հովհան Գալստյանի և Հարութիւն Արզարյանի ջանքերով, ունեին հարյուր աշակերտ), ամբողջ հաստատութիւնը տրվում է նոր՝ «Ազգային կենտրոնական դպրոց» անվանումը։ «Ազգային կենտրոնական դպրոցը» գոյութիւն ունեցավ մինչև 1935 թ. վերջերը։

«Եղրարասեր», 1862, № 3 («Գարատունք ի Զուղա»)։ «Արշալույս արարատյան», 1861, № 662 («Կանոնադրութիւնը Մանուկ և Հարութիւնյան ուսումնարանին...»)։ Գեորգյան Կ., Ամենուն տարեգրքը, Բելուսի, 1958, էջ 477—480։

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 17), Ֆրանսերեն բնագրերից կատարված գրաբար չափածո թարգմանութիւն, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Ծոյս յլստուած» բանաստեղծութիւնը և Հովսեփ Մարաստյանի համառոտ թարգմանութիւն, Ֆրանսուա Ֆենելոնի «Ըանապարհորդութիւն հանդից կղզու մեջ» պատմվածքը։ Սկզբում տրված է Ֆենելոնի կյանքի և գործունեության բնութագրութիւնը։

Սեպտեմբերի 25. «Արշալույս արարատյանը» (№ 451), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանութիւն, հրատարակում է «Զկա երջանկութիւն առանց առաքինութիւն» պատմվածքը։ Ավարտ՝ № 453 (հոկտեմբերի 9)։

Սեպտեմբերի երկուրդ կես. «Բազմավեպը» (№ 18), Ղևոնդ Ալիշանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանութիւն, հրատարակում է Ն. Ուիլիսի «Ազար յանապատի» բանաստեղծութիւնը։

Սեպտեմբերի 30. Եղիսաբեթպոլսում (այժմ՝ Դումբրովեն, Ռումինիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ Թեոդորոս Գողուլայանը։ Վախճ. 1895 թ. մարտի 6-ին։

«Հանդես ամսօրյա», 1907, № 11 («Թեոդորոս Գողուլայան»)։

Հոկտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 19), գրաբար, հրատարակում է խորեն Գալֆայանի «Ի սուրբն Դաւիթ Դունեցի, տաղ» բանաստեղծութիւնը։

Վերջինիս ստեղծագործութիւնները հետագայում հրատարակ-

վել են հետևյալ հաջորդականությամբ. «Ի նախապկայն սուրբ Ստեփաննոս» (№ 24, դեկտեմբերի երկրորդ կես): «Առ Յորդանան ողջոյնք» (1854 թ. № 1, հունվարի առաջին կես): «Հմայակ Մամիկոնեան, հայոց գնդին համախմբող» (№ 4, փետրվարի երկրորդ կես): «Գիշեր» (№ 5, մարտի առաջին կես): «Օրհնեցէք թոշնք երկնից» (№ 8, ապրիլի երկրորդ կես): «Յարեաւ աստուած» (№ 9, մայիսի առաջին կես): «Մանկութիւն» (№ 14, հուլիսի երկրորդ կես): «Առ Մարիամ, մայր աստուծո և մարդկան» (№ 20, հոկտեմբերի երկրորդ կես), «Ի սաղմոսն Թ. յարասութիւն» (№ 22, նոյեմբերի երկրորդ կես): «Մանկութիւն» (№ 24, դեկտեմբերի երկրորդ կես): «Ապագայք» (1855 թ. № 1, հունվարի առաջին կես): «Ի սգալի մահ ազնուազարմ սեպհոյ Արրահամու Աղանուրեան» (№ 2, հունվարի երկրորդ կես): «Բնութիւնք կամ մեծութիւն մարդոյ» (№ 14, հուլիսի երկրորդ կես): «Առ նախահայրն» (№ 16, օգոստոսի երկրորդ կես): «Յամբառնալ ի մեծապայծառ... Պաղոսի, Միհրանայ և Տիգրանայ աւագ սեպհոց հայոց» (№ 18, սեպտեմբերի երկրորդ կես): «Առ աստեղս» (№ 19, հոկտեմբերի առաջին կես): «Առ կանթեղն իմ» (№ 21, նոյեմբերի առաջին կես): «Յարփիւն» (1856 թ. № 3, փետրվարի առաջին կես): «Ի փոխումն աստուածամօրն» (№ 16, օգոստոսի երկրորդ կես), «Ի նա ուրախ եղիցն սիրտք մեր» 1856 թ. № 20, հոկտեմբերի երկրորդ կես): «Տէր, ե՞րբ տեսցես» (№ 22, նոյեմբերի երկրորդ կես): «Յիշատակ սիրելիաց» (1857 թ., № 1, հունվարի առաջին կես): «Յառաջին մանուշակն» (№ 6, մարտի երկրորդ կես): «Զղջութիւն» (№ 7, ապրիլի առաջին կես): «Անդրջութիւն» (№ 8, ապրիլի երկրորդ կես): «Գարուն» (№ 9, մայիսի առաջին կես) և այլն:

Հոկտեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեպք» (№ 20), արևմտահայերեն, հրատարակում է լեոնարդո դա Վինչի» հոդվածը:

Հոդվածից. «Հանճար արդարեւ վսեմական և հանրագետ... և գերագույն յուր ժամանակի ամենայն իմաստնոց և գիտնոց, Իրեն գլուտեռովը քնդարձակեց զինվորական գիտութիւնը, տեսական և գործնական մեքենականութիւնը, քրաբաշխութիւնը, աստեղաբաշխութիւնը, երկրաչափութիւնը, բնաբանութիւնը, բնական պատմութիւնը, անդամազննութիւնը և երաժշտութիւնը»:

Հոկտեմբերի 22. Պոլսում, արևմտահայութիւն ուսման գործը կազմակերպելու և խթանելու նպատակով, ստեղծվում է «Ուսումնական խորհուրդ» Սերվիլենի (Սերովբե Վիլենյան) նախագահությամբ և ազգային 13 նշանավոր դեմքերի անդամակցությամբ (գրանց թվում են

Կարապետ Ութուքյանը, Նիկողոս Պալյանը, Խաչատուր Պարտիզպանյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Առաքել, Հարություն և Սիմոն Տատյանները և այլն), Հոկտեմբերի 28-ին, պաշտոնական «Հայտարարություն» «Ուսումնական խորհրդի» գոյություն փաստը տեղեկացվեց հայ ժողովրդին, իսկ այն գոյատևեց մինչև 1863 թ. սկիզբը:

«Բյուզանդիստ», 1903, № 2160 («Կրթական հիմնական մը»)...

Հոկտեմբերի 25. Պոլսում ծնվեց գրահրատարակիչ, բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր Ստեփան Տամատյանը: Վախճ. 1925 թ. օգոստոսին, Փարիզում:

1884 թ. Պոլսում հիմնադրել և մինչև 1906 թ. խմբագրել է (Զարհ Յուսուֆյանի հետ մեկտեղ) «Արևելք» ամսագիրը:

Փնդիկ. Տիպ առաջ, Պոլս. 1912, էջ 112: Փնդիկ, Ամենայն տարեցույցը, Պոլս., 1926, էջ 722:

Նոյեմբերի 6. «Արշալույս» արարատյանը (№ 454), արևմտահայերեն, հրատարակում է Փանի մը խոսքը խորագիրը կրող գրախոսականը: Ավարտ՝ № 460 (դեկտեմբերի 18): Այն ուղղված է «նույն» աղավախում հրատարակված «Ճանապարհորդություն ի Երուսաղեմ» հոդվածաշարի դեմ (1853 թ., № 59 և հտն.):

Նույն համարում, Պետրոս Բուստյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում են վեց մանրապատումներ, «Հետաքրքրական պատմություն» ընդհանուր խորագրի ներքո:

Նոյեմբերի առաջին կես. «Թագմավեպը» (№ 21), հորեն Գալֆայանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար լսափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է մի հատված Զ. Բալրոնի «Զալլը Հարուդի ուստագնացությունը» պոեմից: Տպագրված է պոեմի առաջին երգի № 72—80 տները:

Նոյեմբերի 15. «Նյու-Յորք դեյլի տրիբուն» թերթում («New-York Daily Tribune») հրատարակվում է Ֆր. Էնգելսի «Մորազան պատերազմ» հոդվածը: Հեղինակը ընդլայնում է Կովկասյան ռազմաճակատը, տալիս է Հայաստանի աշխարհագրական ընդլայնությունը, ապա և՛ Արաքս գետ-Երևան, և Երևան-Կարս ճանապարհների ռազմական նկարագրությունը:

Մ. Մարքս, Փ. Էնգելս. «Сочинения», т. 9, М., 1957, стр. 449—453.

Նոյեմբեր. «Արփի» արարատյանը (№ 5), Գարեգին-Հովհաննես Տեր-Կարապետյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լսափածո թարգ-

մանուֆյաւթ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Հոփիտ» բանաստեղծութիւնը, ինչպէս նաև՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար շափածո թարգմանութիւնը, «ի տապան վաղամեռիկ մանկան» եղերերգը։ Նոյեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 22), գրաբար, հրատարակում է Ղևոնդ Ալիշանի «Էմանաւար» երիտասարդի» բանաստեղծութիւնը։

Նույնութիւնը արտատպված է Ալիշանի բանաստեղծութիւնների հինգհատորյա ժողովածվի՝ «Նուագրի» երկրորդ՝ «Մաղթունի» հատորում (Վենետիկ, 1857, էջ 136—139)։

Նոյեմբերի 29. Թիֆլիսում ծնվեց բանասեր, լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Համազասպ Պետրոսի Սաֆարյանը։ Վենետիկի Միսիթարյան միաբանութեան անդամ էր 1873 թ. դեկտեմբերի 8-ից վախճ. 1919 թ. փետրվարի 28-ին։

«Բազմավեպ», 1921, № 7 («Համազասպ Սաֆարյան...»)։

Դեկտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 23), արեւմտահայերեն, հրատարակում է ռուսահայտնէս (իմա՝ Ջովանի. Ս. Շ) Բոկաչիոն «Հոգվածը» (հեղ. Վ. Զ.—Նիկողայոս Զիքի?)։

Հոգվածից. «Ետալերեն գրականութեան հայերեն մեկը և արձակ շարագրութեան արվեստաբեր արուսյակը եղավ Բոկաչիոն իր սուր և վառվռուն հանճարովը, որն որ Դանտեի հավասար արդյունք ունեցավ իտալական մատենագրութեան ասպարեզին մեջ, որով և անմահի անուն թողուց իր գրվածքներովը»։

Դեկտեմբերի 4. «Արշալույս արարատյանը» (№ 456), Ռեթնոս Գրիգորյանցի՝ պարսկերեն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանութիւնը, հրատարակում է Ջարիս հատուցանել փոխանակ բարեացք բանաստեղծութիւնը։

Դեկտեմբերի 5. Գրիգորիոսով քաղաքում (այժմ՝ Մոլդավական ՍՍՀ, Տիրասպոլի շրջան) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, պատմաբան, բանասեր, լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) Խաչատուր Հովհաննեսի Հովհաննիսյանը։ Վախճ. 1920 թ.։

«Քուլուկ Հովհաննիսյան», «Մ. Շովրյան», «Խ. Ծնգիբարյան» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում։

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բոժարուն, հատ. Բ., է. 210, ԶԱԳԱԹ, և. Հովհաննիսյանի ֆուդ, ՊՊ 84, 85, 86 («Անձնական փոփոխութեան»)։

Դեկտեմբերի 18. «Արշալույս արարատյանը» (№ 457), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննէս Մալեգյանի (Վահան Մալեգյանի պապը)

«Մաղթանք առ աստուած» և Ստեփաննոս Եղիազարյանցի «Զինուոր ռմն եւ ծրար նարտից» բանաստեղծութիւնները:

Դեկտեմբեր. «Արփի արարատյանը» (№ 6), գրաբար, հրատարակում է Ռուբեն Անդրեաս Փափազյանի «Ի խրախոյս ուսումնասէր համբակաց» պոեմը: Հրատարակված է նաև «Երգ Հայաստանի (երգի գոյն «Գիւղական աղջիկ եմ» երգոյն)» բանաստեղծութիւնը, որի քառյակները առաջին տառերը կազմում են «Արել» անունը (Մխիթարյան?):

Վերջեր. «Արփի արարատյանը» (հավելված), Կարապետ Տետեյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն արձակ թարգմանությամբ և թարգմանչի առաջարկով ու ծանոթագրութիւններով, սկսում է հրատարակել Վիլյամ Շեքսպիրի «Կատակերգութիւն սխալակաց» պիեսը: Երեք արարված հրատարակվելուց հետո (հինգ արարվածից), այն անավարտ է մնում:

«Այստեղ եւ Տետեյանը հավատարիմ է մնացել իր թարգմանական սկզբունքներին,—գրում է թատերագետ Լ. Սամվելյանը,—դրանք են. թարգմանութիւն արձակ լեզուն, ոճի առօրեականութիւնը, անունների լատինա-հունական տառադարձութիւնը, շեքսպիրյան երկդիմի կատակների, բառախաղերի բացատրութիւնները՝ բերված թարգմանութիւն տողատակերին, բացի պիեսի բուն տեքստից, բնագրին կցված լրացուցիչ կոմենտար նյութերի թարգմանութիւնը»:

«Գործն», 1976, № 8, օգոստոս (սեպտեմբերի 2-ի Տեքսպիրի 2-րդ թարգմանութիւնների պատմութիւնից):

—Պոլսում ծնվեց բանաստեղծ, արձակագիր, գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող Հովհաննէս Սենեքերեմի Սեթյանը: Վախճ. 1930 թ. մարտի 27-ին, Կահիրեում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Ենսեյ Վանանդսեհ» կեղծանունով:

«Հայաստանի կոյնակ», 1930, № 19 («Անհետացող դժբեր»)։
Ընդարձակ տարեցույց, Պոլս, 1931, էջ 213: Զարգարյան Վ., Հիշատակութեան, Կահիրե, 1932, էջ 46—47:

—Պոլսում ծնվեց երաժիշտ-երգահան, բանաստեղծ, արձակագիր Ստեփան Սուրենյանը: Վախճ. 1899 թ. հոկտեմբերի 9-ին:

Թեղիկ, Ամենուր տարեցույցը, Պոլս, 1913, էջ 254—255:

—Պոլսում ծնվեց թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն), լեզվաբան, հրապարակագիր Մելքոն Նազիկյանը: Վախճ. 1914 թ. սեպտեմբերի 25-ին:

— Պոլսում (Սամաթիա) իր գոյութունն է սկսում կրթական-հրատարակչական «Ազգասիրական ընկերությունը»: Գոյատևել է մինչև 1860-ական թվականները և 1854 թվականից իր հովանավորության ներքո է վերցրել Պոլսի «Ընտանի իմաստասեր» քարոյական և մատենագրական ամսագիրը:

Պաղոսյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հատ. Ա, Վիեննա, 1957, էջ 584:

— Մարաշում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց հոգևածագիր (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), պատմաբան Սարգիս Ենոպեյանը: Վախճ. Ադենում (Կալիֆորնիա, ԱՄՆ):

Պետրոյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 685:

— Մարաշում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ Ղևոնդ քահանա Տեր-Նահապետյանը: Վախճ. 1943 թ. Կահիրե-ում:

«Մարութ ճգնավոր» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Սյուրմեկյան Ա., Պատմություն Հալեպի հայոց, հատ. 2, Փարիզ, 1950, էջ 889—891:

— Արևաստանում (Կիլիկիա, Հար. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (հայերենից թուրքերեն), խմբագիր Ստեփանոս Յաղուբյանը: Վախճ. 1925 թ. նոյեմբերի 2-ին, Բասսենտինում (Կալիֆորնիա, ԱՄՆ):

1916 թ. Նյու-Յորքում հիմնադրել և մինչև 1920 թ. խմբագրել է «Կիլիկիա» հայատառ թուրքերեն շաբաթաթերթը:

«Հայաստանի կռիակ», 1926, № 8 («Ստեփան Յաղուբյան»), № 12 («Ս. Յաղուբյան»): Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1927, էջ 619:

— Կարինում ծնվեց մշակութային գործիչ, կրոնական մատենագիր Ավգուստինիոս Ամրիկյանը: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1878 թ., վախճ. 1934 թ. փետրվարին, Պոլսում:

«Հայաստանի կռիակ», 1934, № 6 («Հանգիստ հայր Ամրիկյանի»):

— Վանում ծնվեց բանաստեղծ, կրթական-մշակութային գործիչ Միքայել Թերլեմեզյանը: Վախճ. 1928 թ., Թիֆլիսում:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Ա., էջ 360:

— Թիֆլիսում ծնվեց լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), հուլիսի, կրթական-մշակութային գործիչ Գևորգ Թումանյանը (Туманов), Վախճ. 1920:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 379.

— Խարբերդում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող Սարգիս Սողիկյանը, Վախճ. 1935 թ. մայիսի 28-ին, Ռուչեստերում (Նյու-Յորքի շտատ, ԱՄՆ):

Թեոֆիլ, Ամենու տարեցույցը, Գոլիթ, 1916—1920, էջ 167—168, շաբաթաթի կռնակ, 1933, № 26 (Գործ. Ս. Սողիկյանի մահը):

— Վենետիկում, գրաբար հրատարակվում է Ղևոնդ Ալիշանի «Քաղաքական աշխարհագրութիւն և կարագոյց պատկերօք աշխատութիւնը» 802 էջ:

Հրատարակության ազդարարութիւնը՝ «Բաղմավեպ», 1854 թ. № 3 («Քաղաքական աշխարհագրութիւն Հ. Ղևոնդայ վ. Ալիշանեան»):

Առաջաբանից. «Եսկ մեր զառաշինն օրինակ կալեալ էր գործոյս՝ քարգմանօրէն զաշխարհագրութիւն Շօշարայ և Միւնցայ գաղղիացւոց, զորոյ և զպատկերսն զաղափարեցաք: Այլ ի յապաղել յայնժամ տպագրութեանն և քաղաքական փոփոխութեանց ի վերայ հասանել, ապախտ արարաք զնովաւ, և գրեալքէ վերստին ձուլեցաք զայս վաստակ քննութեամբ ստուգագոյն և նորագոյն մատենից, զոր մի ըստ միոյքէ բերաք ի ձեռս: Յորոց յամենեցուն քննեալ և համեմատեալ զվիճակագրականն և զայլսն միանգամայն, ընտրեցաք զլաւն ըստ մերս դատողութեան. թէպէտև առ խառն բազմութեան անուանց տեղագրութեանս, և սղութեան ժամանակի և ուղեորութեան ի մէջ անկելոյ, ոչ ժամանեցաք զամենայն մանր ճշդել:

Ի պատրաստութեան կամ ի նախաշաւեղս անդ աշխարհագրութեանս՝ համառօտ յոյժ անցաք ընդ բնական գիտելիս օրինաց երկրի և գրեալքէ իսպառ զանց արարաք զտիեզերականօքն. ալսինքն են զբնական և զուսումնական անուանեալ աշխարհագրութեամբք... Մեր առաւել ուշ նպատակի ի քաղաքականն էր, կամ ի տեղագրութիւնս և ի վիճակս աշխարհացա:

— Վենետիկում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Ղևոնդ Ալիշանի «Ենմանութիւն Ալոիսիոսի Գոնզակա, պաշտպանի մանկաց աշխատութիւնը: 174 էջ: Վերջում, «Յաղթանակ սրբոյն Ալոյիզեայ» խորագրի ներքո՝ զետեղված են Ալիշանի գրաբար բանաստեղծութիւնները:

— Վենետիկում, Ղեռնդ Ալիշանի՝ լատիներեն քնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալֆոնսոս Լիգուորիի «Կրթություն սիրելի զՀիսուս» աշխատությունը: 466 էջ:

Նույնը 1885 թ., որոշ կրճատումներով՝ 357 էջ:

— Վենետիկում, գերմաներեն քնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել Քրիստափոր Շմիդտի «Մատենադարան մանկանց» մատենաշարի հետագա հատորները: Հրատարակվում են «Քարայր ապաշխարություն» (Մատենադարան մանկանց հատ. Ը), 95 էջ, «Թեոփիլի կամ պզտի ճգնավոր» (հատ. Թ), 87 էջ, «Լյուդովիկոս կամ կորսված տղա» (հատ. Ժ), 97 էջ, «Ռեզալիա, Պալեմո քաղաքին մեկ գեղեն» (հատ. ԺԱ), 123 էջ, «Քրիստինե կամ գառնուկ» (հատ. ԺԲ), 106 էջ, «Ֆենհեյմ կամ առաքինություն վարձատրյալ» (հատ. ԺԳ), 119 էջ, և վերջապես՝ «Ֆելիշե կամ որր տղա» (հատ. ԺԴ), 167 էջ, վիպակները: Այս գործերից մի քանիսը հետագայում վերահրատարակվել են (տե՛ս նաև Ս. Շաիկյան, Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն, 1801—1850 թթ., Երևան, 1973, էջ 229—230):

— Վենետիկում, էդուարդ Հյուբյուզյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ժան-Պիեր Ֆլորիանի «Նումա Պոմպիլիոս, երկրորդ արքա Հռովմայ» վեպը: 362 էջ: Նույնը անփոփոխ 1866 թվականին, 372 էջ:

Առաջաբանից («Ձեկուցումն»): «Բայց լիցի ինձ օրէն գրերթողհօրն մերոյ ի դէպ ևս երկրորդել աստանօր, զի թարգմանչին անգէտ մերումս գոլով արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր (նկատի ունի 1812 թ. Մարգարիտ հրատարակությունը, տե՛ս այդ թվականը մեր «Ժամանակագրության» առաջին գրքում): Վասն որոյ, բարեբարին ոչ խնայեալ ի ծախս, դարձեալ վերստին զայն արդ նորոգ թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայեցուցանէ՝ օրինակ բարի ի յորդոր ազգասիրութեան տուեալ համազգեացա:

— Վենետիկում, գրաբար, սկսում է հրատարակվել «Սոփերք հայկականք» ընդհանուր խորագրի ներքո լույս տեսնող առաջին գրքովը, «Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց» վերնագրով: Բնագրագիտական աշխատանքները, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ղեռնդ Ալիշանի: 72 էջ:

Առաջաբանից. «Ձնախնի իմաստասիրացն բանս, զոր իբր երախայրիս Հայկական Սոփերաց ընծայեմք ի վայելս մերոյ ժողովրդեան, հաւաքեալ ամփոփեցաք ի հինգ և ասելի գրչագիր մատենից, յորս ցրիւ սփռնալք էինս:

«Սոփերք հայկականք» հետագա հատորիկները, որոնցում հետաքրքրական տեղեկություններ կան մեր հին ու միջնադարյան հեղինակնե-

րի, ազգային ու հոգեւորական գործիչների մասին, Ալիշանը հետազայում հրատարակել է հետեւյալ հաջորդականութեամբ:

«Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին» (սովորեալ հայկականք, հատ. Բ.): 162 էջ:

«Յովհաննու Սարկավագ վարդապետի յաղագս քահանայութեան և քահանայից և զխոյս նոցին» (հատ. Գ.): 84 էջ:

Առաջաբանից «Մի» միայն օրինակ կայր առ մեզ ճառիս, գրեալ յմրզնկա ի թուիս ՉՂԲ, որ թէպէտեւ ընտիր, այլ տա փափագել այլում գաղափարին:

«Յովհաննու Ոսկեբերանի և Գրիգորի Սարկաւագապետի ներբողեանք ի սուրբ Գրիգոր ի ռուսաւորիչ» (հատ. Գ.): 157 էջ:

Առաջաբանից. «Ճառից Ոսկեբերանին բազում օրինակք էին առ մեզ: Սարկաւագապետին Գրիգորի, որոյ ժամանակն անյայտ, մի օրինակ գրեալ ի ՈՎԴ (=1215 թ.— Ս. Շ.) սակաւագոյն մի գրեալ ի ՉՂԲ (=1343 թ.— Ս. Շ.), իսկ Վարդանայն և Երզնկացոյն երկուք, մին գրեալ ի ՉՂԲ (=1343 թ.— Ս. Շ.), միւսն անթուական: «Յովհաննու Սարկաւագայ, Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ, Հովհաննու Երզնկացոյ ներբողեանք ի Գրիգոր ի ռուսաւորիչ» (հատ. Ե.): 164 էջ:

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետին» (հատ. Զ.): 147 էջ:

Առաջաբանից. «Օրինակք վեց կամ եօթն կային առ մեզ պատմութեանս. յորոց բնագիր ընտրեցաք զերկաթագիր տոնականի, գրելոյ յԺԲ դարու, զոր և բուն օրինակ կոչեմք ի ծանօթութիւնս. և Բ. օրինակ զսքանչելի գրուած բոլորգիր ԺԳ դարու. զանց արարեալ զայլովքն, բայց միայն և զերկու երկաթագիր հատուածս նոյն պատմութեան... ակն արկանելով և ի նոսառ:

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի, հայոց հայրապետին» (հատ. Է.): 80 էջ:

Հաղորդում է նորանոր տվյալներ Ներսես Պարթևի ազգային-կրօնական գործունեության վերաբերյալ, որոշ ճշտումներ կատարելով նախորդ հատորիկում:

«Վկայաբանութիւն և զիւտ նշխարաց սուրբ Թադէի առաքելոց և Սանդուխտ կուսի» (հատ. Ը.): 102 էջ:

Առաջաբանից. «Ճամառոտ պատմութիւնն Սանդխտոյ՝ յերկաթագիր տոնականս մերմե է, յԺԲ դարու գրելոյ, համեմատեալ ուրեք և ընդ այլում օրինակի, գրելոյ ի ԺԳ դարու. իսկ այլքն ի պատմութեանց՝ յայլոց ուստեք յընտիր գրչագրաց հաւաքեցան:

Այս հատորիկի նյութերի հենքի վրա, հետազայում Ալիշանը գրեց իր հանրահայտ «Շուշանն Շավարշանա» պոեմը:

«Վկայաբանութիւն սրբոյն Շուշանկան, դստեր Մեծին Վարդանայ» (Հատ. Թ.), 61 էջ:

«Ներբողեան յորդիս և ի թողունս սրբոյ Լուսաւորչին» («Սոփերք հայկականք», 1854, Հատ Ժ), 73 էջ:

«Կերին վարդապետի պատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ» (Հատ. ԺԱ), 59 էջ:

«Ողբք վասն շարեացն աշխարհիս հայոց և վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ Գողթնացոյ» (Հատ. ԺԳ.), 100 էջ:

«Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալույ պատմութիւն վարուց» (Հատ. ԺԴ), 87 էջ:

Առաջարանից. «...Որպէս և վարքս այս գրեալք ոչ յետ բազմաց երջանիկ փոխմանն և որա՝ վկայեացեն. որոյ և ոճ և գրութեան յատակ և գեղեցկազարդ՝ արժանի մաքրափայլ և քաղցրաբան հայրապետին»:

«Գրիգորի Սկեւացոյ և ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի» (Հատ. ԺԵ), 90 էջ:

«Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սարգսի զօրավարի, թարգմանեալ ի Ներսէսէ Շնորհալույ» (Հատ. ԺԶ), 89 էջ:

«Աղօթամատոյց Յովհաննու Սարկաւազայ վարդապետի» (Հատ. ԺԷ), 145 էջ:

«Ողիշէի քահանայի ճառ յայլակերպութիւն տեառն» (Հատ. ԺԸ), 86 էջ:

«Պատմութիւն վարուց սրբոյն Շմաւոնի եպիսկոպոսի և ճառ ի վկայսն Արեւելից» (Հատ. Ի), 158 էջ:

Առաջարանից. «Իսկ զայժմուս գտեալ ի հնում երկաթագիր մատենի՝ թերի որպէս և էրն ի գլխոյ, ի միջոյ և ի վերջնոյ տամք ի լոյս, ոչ ունելով յոյս ի մոտոյ ուստեք ընդ պակասորդն, այլ ի ժամանակն անյայտ ապաստան արարեալ, եթէ չիցէն իսպառ բնաշինք»:

«Աղօթք Յովհաննու Վանանդեցոյ, Բենիկ կոչեցեալ վարդապետի» («Սոփերք հայկականք», Վենետիկ, 1861 թ., Հատ. ԻԱ), 143 էջ:

«Պատմութիւն սրբոյն Յակովբայ Մծբնայ հայրապետին» (Հատ. ԻԲ), 187 էջ:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Ոսկի գրքույկ կամ գործնական խոնարհություն» դասագիրքը, 88 էջ:

— Վիեննայում, գրաբար մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Սրապիոն էմինյանի «Երեք լեզուեան բառգիրք, այսինքն՝ գաղղիերէն-հայերէն-տաճկերէն» աշխատութիւնը, 1358 էջ:

Նույնը՝ 1871 թ., 1224 էջ, որոշ հավելումներով:

Առաջաբանից (I հրատ.) «Առաջնորդ մեզ վասն Գաղղիական լեզուի կալաք զհամբաւեալն և զհռչակաւոր Բառագիրս Գաղղիական ճեմարանի, Զազնուութենէ և զկատարելութենէ մերոյ առաջնորդին՝ շկայ իսկ հարկ ճառել աստեան ի սմին, քանզի և անունն իսկ ինքնին բաւական է տալ զանձնէ վկայութիւն: Իսկ զհայերէնն և զտաճկերէնն բազում շանիւք և խղճիւ յօղեալ պատշաճեցաք ըստ մերում կարի, Այնմ իմն ուշ կալաք զի զնշանակութիւնս Գաղղիական բառիցն ճշդիւ և մեկնագոյնս ի մեր բարբառ հանիցեմք. և եթէ ուրեք երբեք պակասէին ինչ հայ անուանք, զայն նորոգ իսկ յօղեցաք: Ոչ միայն զամենայն անուանս, այլ և զքնաւ նշանակութիւնս որ գտանէին ի նմին՝ մութաք ի մեր անդր. նա ուրեք ուրեք և աւելի եւս: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և ոճս բազումս և առակս դժուարիմացս եղաք ի տեղիս տեղիս յառաւելագոյն դիւրութիւն հայ մանկուոյն: — Պոլսում, արևմտահայերեն մեկնաբանութիւններով, հրատարակվում է նահապետ Ռուսիյանի «Ուղղախոսութիւն արդի հայ լեզվին» աշխատութիւնը: 119 էջ:

Առաջաբանից. «Մեր ազգն ալ շատուց ի վեր իր հին լեզուն, ան վսեմ գրաբառը կորսնալով, կրկնապէս իր կրթութիւնը համար ընդհանուրին հասկնալի ազգային լեզուի մը կարոտութիւնը: Աս լեզուն կար, բայց անշափ խեղճ վիճակի մեջ էր, որ ոչ ոք կհամարձակեր լեզու ըսելու անոր: Սակայն տաս-տասնհինգ տարին ի վեր ուսումնական անձեր, մասնավոր ու պարբերական գրվածներով զանի շատ շտկեցին, և ազգն այսօր ունի... եթե ոչ կատարալ, գեթ բավական գործածելի արդի լեզու մը ազգային: ...Արդ՝ աս արդի լեզուն կանոնավորելու և միանգամայն կատարելութեան շաղկին մեջ քայլ մը առաջ մղելու մտքով է, այսինքն՝ անոր ազելի պարզութիւն, անուշութիւն, ուղղագրութեանը դյուրութիւն ու բառերուն համառոտութիւն տալու մտքով է, որ ձեռք զարկինք՝ ուսումնական անձերու խորհրդակցութեամբ ուղղախոսութիւն մը հորինելու նույն լեզվին:»

— Պոլսում, արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է «Վարք հնվեմտիացի բարեկարգին Զուինկին» գիրքը: 1

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Ավետիս Անտոնյանի «Հայկազեան, վասն լինելոյ ի սմա աղերսախառն բողոք յերեսաց հետեւոց առ սրբազան հարս և ազգասէր իշխանս Հայկազենայս» պոեմը: 73 էջ:

— Պոլսում, Մտեփան Ոսկանյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ ու առաջաբանով, հրատարակվում

է Էոժեն Սյուրի «Թափառական Հրեա» վիպասանության առաջին հատորը՝ 530 էջ։

Հայոցը հատորները չեն հրատարակվել։

Առաջաբանից. «Այս սքանչելի գործքը, ինչպես որ կարդացողը կտեսնե, պարզ վիպասանություն մը չէ, այլ իրական ստույգ անցքերու և հղելությունց վրա հիմնյալ ըլլալուն՝ կրնանք ավելի ճիշտ անվամբ այս գործքը բանաստեղծական աշխույժ լեզվով գրված պատմություն մը կոչել, քան թե վիպասանություն։ Դարձյալ ասոր մէջ ճիշդփոխներուն ինչ դադափարի տեր և ինչ ակզբանց ծառայող անձինք ըլլալին և ասանկ խորամանկ, խաբեբա, նենգաւոր և ամբարիշտ կեղծավորներու մը խումբ, մարդկության որչափ մնասակար ըլլալը ազդու և քաջահայտ կերպով հայտնած, մանրամասնաբար նկարագրած և անժխտելի փաստերով ապացոյցած ըլլալուն, իրավամբ կրնամք ևս ըսել «Բնախոսություն ճիշդփոխներու» քան թե «վիպասանություն»։ ...Այս վիպասանությունը մեր հարգի հասարակությանը պարզ աշխարհաբար լեզվովը թարգմանելով՝ կրկին նպատակի հասնելու ակնկալությունը ունեցանք։ Նախ՝ ուղեցինք մարդկային ազգին առաջադիմությունը դեմ հեղո թշնամիները, սրտեք և ինչ տեսակ մարդ ըլլալին մերայնոց հասկըցնելու Երկրորդ՝ ճիշդփոխութեան ինչ ըլլալը մեր հայ հասարակության աղէկ մը հասկըցնելով, ցանկանայինք, որ եթե մեջերին համազգի ճիշդփոխներու ալ պատահելու ըլլան՝ որոշել դիտանալու Որպեսզի իրենց ազգին հառաջադիմությունը համար աշխատած ժամանակին՝ իրենց քանքը և աշխատությունը պարապը հանելու համար անոնց կողմանե դեմերին ելլող խոշոր դատները հասկընալով զանոնք մերժելու և ոչնչացունելու աշխատին, և ճիշդփոխներու անոնք կտուցին ճարակ ըլլալու համար միշտ զգուշ կենանա։

— Պոլսում, Ա. Լ.-ի՝ ֆրանսերեն քննադրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Արեւելյան խնդիր. Տաճկաստանու և Ռուսիո բաղդաւատությունը ուսումնական և կրթութեան մասին, Ռուսաց սկիզբն ու լեզուն և իրենց կառավարությունը տակ ըլլող ժողովրդոց վիճակը» գրքույկը։ 42 էջ։

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է «Հարիւրեակ բարոյական խրատուց, յորս բովանդակին բարոյական առածք և զօւարճալի պատմութիւնք» ժողովածուն։ 173 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Հռովմայի պապը» հայոց ազգին հետ ինչ բան ունի» գրքույկը։ 36 էջ։

«Հռովմայի կրօնքին քնությունը ազգությունը ուրանալ առաջ կրերն։ Աշխարհիս մէջ ուր կերթա աս կրօնքը կրցածին շափ կնայի

պապին հնազանդեցնել մարդիկը: ...Հայոց, իրենց նախնիքը և լեզուն մոռնալ կուտա և երկունքն ալ ամոթ կսեպեն»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Հայաստանյայց վարդապետի մը խոսք ի պատասխանի Գոլեթցվոց պարսապագրքին դեմ՝ Մխիթարյանց հանած տետրակին քանի մը հատվածոց» գրքույկը: 48 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Նույան աղավնի», 1853 թ. № 52 (մարտի 13)—№ 55 (մարտի 19)—ում, նույն պարբերականը վկայում է նաև, որ վերոհիշյալ «հոգվածը էջմիածինեն ուղարկված ձեռագիր մըն է»:

— Պոլսում, «Մուրթ Սահակյան վարժարանի» աշակերտների՝ գրաբարից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունում, հրատարակվում է ներսես Շնորհալու «Ընդհանրական թուղթը կամ նամակը» աշխատությունը: 151 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Ոսկանյանի «Ներքին համոզումն. նվրդալ լրագրույն ներքին համոզմանը դեմ քուն հայու մը ներքին համոզմամբ տրված Ա. պատասխանը» գրքույկը: 34 էջ:

«Ըստ իմ կարծյաց, Վասակին և Մխիթարյանի մը մեջ բնավ տարբերություն չկա: Մեկը զմեզ պարսկադավան ուղեց ընել և «Էրբեզ զշուն մեռավ... չգտաւ տեղի գերեզմանի նորա» կըսե Նզիշն պատմիչը: Մյուսն ալ պապադավան կուգե կոր ընել մեր ազգը և չգիտեմ ինչ պսակ պիտի ընդունի անկողմնապահ պատմիչ մը»:

...Մենք շնորհակալ ենք մեծապես Վիեննայի միաբանությունեն, որ ըսավ, թե հայոց ազգը հերետիկոսի տեղ զննելին իրենց ներքին համոզումն է, վասնդի ներքին համոզումը սուրբ և պաշտելի բան է: Ուստի նույն պատկառելի միաբանությունը թող չբարկանա եթե ըսենք մեր կողմեն, թե պապականությունը հերետիկոսությունն ալ շատ վատ բան է, վասնզի այս խոսքը արտաքին թշնամանք չէ, մեր ներքին համոզումն է»:

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Մկրտիչ Խրիմյանի «Անձնանուէր հայրենասիրի որումն բան առ Մխիթարեան ուխտն, ի դիմաց լուսաւորչական հայոց» գրքույկը: 32 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Պետիկին գրքույկը» ստեղծագործությունը: 48 էջ:

«Թեպետև տղայոց համար գրված է, բայց նյութը երբեք տղայական չէ, ինչու որ փիլիսոփայական սկզբունքներուն մեկուն բացատրությունը ըլլալով, մեծերեն շատերուն անգամ օգտավետ ըլլալեն զատ՝ տղայոց կրթության վիճակը մասնավորապես լավացնելուն կնպաստե. և անոնց տրամաբանել ու հետաքրքրություն

սորվեցնելով, մարդոց դասը կշանա զանոնք անցունելու: (Մասիս, 1853 թ., № 88):

— Պոլսում, Գրիգոր վարդապետ Խապառաճի Կարապետյանի՝ ֆրանսերեն լեզուներից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունը, Կարապետ Ութուշյանի ընծայականով, հրատարակվում է «Պարոն Տրյուվալի աղջիկները կամ հաղթանակ բարեկրթության» վիպակը: 80 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Մասիսում», 1852 թ.

№ 39 (հոկտեմբերի 22)-ից մինչև № 44 (նոյեմբերի 26)-ը:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Բարեկարգություն, գյուղական, եկեղեցական և դպրոցական իրողությանց Մունճուսունի, որ ի Կեսարիա խորագիրը կրող օրենքների ժողովածուն:

Առաջարանից (Ձեկուցումն)». «Եվ հիմակուհիմա... բարեկարգության կարոտ միայն երեք գլխավոր բան ունինք, որք են. նախ՝ դպրոցական օրինավոր կերպով բարեկարգությունն և օրավուր զարգացումը, երկրորդ՝ եկեղեցվույն գոյիցը և ստացվածոցը կարգադրությունը և երրորդ՝ գյուղին մեջ հարկ եղած ազգային գործերուն արժանավոր կերպով գործադրությունը»:

— Պոլսում, Հովհաննես Պրոսպեր Զամուռյանի՝ ֆրանսերեն լեզուներից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակվում է «Զորք եղբայրք. պատմություն, որ կցուցնե, թե մարդույս երջանկությունը ինչպես կրլլա» վիպակը:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Ղազար Փարպեցու «Թուղթ առ Վահան տէրն Մամիկոնէից» գործը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջարանն ու ծանոթագրությունները Մկրտիչ էմինի, 221 էջ:

Առաջարանից մի հատված ընկարագիր կենաց Ղազարայ Փարպեցույ և ժամանակին, յորում եկացա խորագրով, հետագայում հրատարակել է Արշալույս արարատյանը 1859 թ. № 592 (մարտի 6)-ից մինչև № 595 (ապրիլի 17)-ը:

Առաջարանից. «...Թէն երկու էին օրինակք, որոց բաղդատութեամբ այս մեր տպագիրս արարաւ, սակայն երկուքի այն՝ ընդօրինակեալ գոլով ի միոյ գաղափարէ մի համարելի են: Սմին իրի և մթութիւնք, որոց հանդիպելոց է ընթերցող ի յոլով տեղիս Թղթոյս այսորիկ՝ անլուծանելի մնան մինչև ի յայտ եկեսցէ այլ ճշտագոյն և մաքուր օրինակ նորին: Առ ժամս գուն գործեցի ծանօթեամբք պարզաբանել զպատմական եւեթ յիշատակութիւնս ի նմին ղեռալս՝ առ ի դիւրահաս առնելոյ զայն Թուղթ վասն յոլովից, զայլ թերութիւնս նորին ժամանակին թողլով լցուցանել քան զմեզ հմտագունիցս:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Հովհաննես Վանանյանի «Ճառ ներքողական ի սուրբ խաչն Քրիստոսի և պատմագրական առասպելին ի սուրբ նշանն Վարազայ» շափածո ստեղծագործությունը: Գիրքը հրատարակության է պատրաստել Մսեր Գրիգորյանը (Մսերյան), 118 էջ:

Վերջում (էջ 103—118), Մսերյանը գետնից է Սերբիանոս եպիսկոպոս Գարազացու «Ճառ ի վերայ բանին, թէ հուր եկի արկանել յերկիրս գործը, որի ձեռագիրը 1827 թ. Ակնա Ս. Փրկիչ վանքում գտել է ինքը:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն հայոց» աշխատությունը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մկրտիչ էմինի, 219 էջ:

Առաջաբանից (սնախերգանք). «Առաջիկայ մերս տպագիր արարաւ ի գրչագիր անթուական օրինակէ աբգոյ և դիտնական բարեկամի մերոյ՝ Մսերայ մագիստրոսէ Զմիտնիացոյ: ...Ահա զսոյն զայս գրչագիր օրինակ կալաք մեզ գաղափար յառաջիկայ տպագրութեանս: Ոչ անելորդ դատեցաք բաղգատել զայն նաև ընդ Երուսաղէմ տպագրելոյն (տե՛ս մեր «Ժամանակագրութեան» Ա. դիրքը, 1843 թ.), զորոյ և զտարբեր ընթերցուածն ի վերջ մատենիս զգուշութեամբ եղաքս:

— Մոսկվայում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Նազարյանի «Վարդապետարան կրոնի, հասարակաց հայախոսութեամբ» աշխատության Առաջին մասը: Աշխատության հաջորդ մասերը չեն հրատարակվել:

Առաջաբանից. «Այս աշխատության մեջ... կանոն և օրենք դրեցինք մեզ, որ այնպես խոսենք մեր հայազգի հասարակության հետ, ինչպես ամենայն հայ անձը կարող էր հասկանալ մեր գրվածը, եթե միայն գիտեր յուր մայրենի գործածական լեզուն և կարդար փոքր ի շատե մտածելով: Մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնավոր կամ առանձին բարբառ, այլ մոտավորապես այն մաքուր և հստակ հայախոսությունը, որ լսվում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից, ուր և գտանվելին նոքա: ...Հայերը, ինչպես նոցա ներկա դրութիւնն է՝ ունին միայն երկու հոգեղեն անոթ. Լեզուն և Կրօնը: Քաղաքական անոթը, արդարև մի անշափելի մեծակշիռ անոթ, յուր և օտարի մեղքովը ոչնչացել և չկա այժմուս: Ուրեմն հայերի իմացական և բարոյական գործակատարության հանդեսը մեռացել է լեզուն և

կրոնը, թեպետև սոքա՝ անտուն և անհայրենիք, որք և պանդուխտ, առանց կարող ձեռքի հովանավորութիւնն:

— Մոսկվայում, աշխարհաբար մեկնաբանութիւններով, հրատարակվում է Ստեփաննոս Նազարյանի «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեխաների համար» ձեռնարկը: 103 էջ:

Վերաբարեից. «Յանկայի էր մեզ, պատվելի հայ ծնողներ, սորանից ավելի բաներ դնել ձեր երեխաների առաջը, բայց կասկածելով՝ թե մի գուցե ծանրաբեռնի նոցա միտքը... բավականացա փոքր ի շատե տեղեկութիւն տալով այն առարկաների մասին, որոնց վերա հիմնված է ձեր ժամանակի լուսավորութիւնը... Մեր ասածը հասկանալի կլինի այն հայերին, որ գիտեն, թե հոգին առավել է քան թե մարմինը, և հոգեղեն պիտույքը նախապատիվ էին, քան թե մարմնավորքը»:

— Զմյուռնիայում, գրաբար, հրատարակվում է Հովհաննես Վանանդեցու «Ընթրումն կարծեաց գնալոյ սրբոյն Պետրոսի ի Հռովմա աշխատութիւնը» 44 էջ:

— Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Փափազյանի «Նոր դասագիրք քերականութիւն հայերեն գրաբար և աշխարհաբար լեզվաց» աշխատութիւնը:

Նույնը Պոլիս, 1860 թ., 1863 թ., 1865 թ., 1868 թ., ամեն անգամ որոշ փոփոխումներով ու լրացումներով:

Առաջաբանից (V հրատ.). «Արդ մենք, փորձով տեսնելով գրաբարի մշակութիւն և զարգացման դժվարութիւնները և ազգային մանկտովոյն ըրած ժամանակի կորուստը, նկատողութիւն տակ առնելով նաև գրաբարի և աշխարհաբարի կուսակիցներուն առարկութիւնները, ոչ մեկին և ոչ մյուսին զիրար չնջելու կարծիքն ընդունելով, երկուքին միանգամայն ուսումը կարևոր համարելով, և երկու կողմին ալ փոխադարձ զիջումներ ընել տալով, գրաբարի և աշխարհաբարի ուսմանը միանգամայն նոր դասագիրքս պատրաստեցինք, մեզի նպատակ և սահման ունենալով ազգային վարժարանաց մեջ մայրենի լեզվին ընդհանուր ուսմանը հիմ րոնել, ճշաբարը հասկանալ, աշխարհաբար գրել»:

— Զմյուռնիայում, Հովհաննես Եզեկյանի՝ իտալերեն քննադրից կատարած գրաբար լսափածո թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Պիետրո Մետաստազիոյի «Ապաստանարան սիրոյ» դրուցազնեցութիւնը: 16 էջ:

— Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Կարապետ, Սարգիս և Լարութիւն Տետեյան եղբայրների համատեղ հեղինակութիւն հանդիսացող «Պատմութիւն օսմանյան, սկսյալ ի սուլթան Օսմանա մինչև ցմեր ժամանակա» աշխատութիւնը: 204 էջ:

Հիշյալ աշխատութիւնը հրատարակվում էր որպէս «Արփի արարատյանի» հանդիման (թե՛ն կա նաև առանձին գրքով) և պարբերականի դադարելու հետեանքով անավարտ է մնացել: Օսմանյան կայսրութիւնն պատմութիւնը հասցված է մինչև Սուլթան Բայազիդ Բ-ի (887—1481) թագավորութիւնը:

— Թիֆլիսում, Հակոբ Կարենյանցի և Միքայել Պատկանյանցի՝ ռուսերենից կատարած համատեղ աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Լեոնարդ Գալլուայի «Ինկվիզիցիա» աշխատութիւնն Ա. հատորը: 102 էջ:

Երկրորդ հատոր՝ նույն թվականին, 63 էջ:

— Սինգապուրում, Ազարիա Միքայելյանի՝ անգլերենից (?) կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Վիմոս կամ բանք զուարճալիքն ժողովածուն:

«Այս գրքուկը, որ երկու հարյուր ութ զվարճալի համառոտ պատմութիւններ կպարուծակե, պարզ և դուրսահասկանալի գրաբար լեզվով շարադրյալ է, որուն մեկ փոքրիկ ճաշակը մեր հարգո ընթերցողաց տալու համար, արժան համարեցինք քանի մը կտոր բան հրատարակել, առաջիկա թվույս բանասիրականի մեջ» («Արշալույս արարատյան», 1853, № 454): Այս ժողովածուն գտնել մեզ չի հաջողվել:

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է Մարգար Խոճենց Երևանցու «Կտակագիր հոգեշահ բանից» աշխատութիւնը: 224 էջ:

Առաջաբանից. «Եթէ դաստիարակութիւն ողջամիտ, ի խրատս յաւէտ առանձնականս և դժուարինն ի բարոյական դասատուութեան, արժանի գովեստից իցէ, և մեծագոյն ոգուտ հոգւոյ և մարմնոյ անտի կրթիցի, ոչ ինչ վեհերեալ զանգիտեմ զառաջիկայ մատենաս զնոյն վարկանել: Թէպէտև ամենայն հասակք մարդկութեան անհրաժեշտ իմն հարկաւ պէտտ խրատուց ունիցին... այլ առաւել պատանեկութեան է այն սեփականեալ իմն իրաւունք. այն ինչ յորժամ երիտասարդական հասակին յեռանդն վառեալ ի տապեռանդն և դժուարասանձ կրիցն մըըրկախառն ի բորբ ընդ միտս ի վեր ծառացեալ՝ զբանականութեան լոյս մթափնէ և արգել արգէլ ընտրութեան քարուց և շարի անձինն լինի»:

Հունվար. «Արփի արարատյանը» (№ 7), գրաբար, հրատարակում է Արամ Կարապետ Տետեյանի (սկզբում՝ Կարապետ Տետեյան) «Ամանորական» բանաստեղծությունը:

Նույն համադրում, գրաբար, հրատարակվում է Արմենակ Պալապանյանի «Ի պատասխանի նախընթաց քերթուածոյն» բանաստեղծությունը, որը գրված է որպես պատասխան Ռուբեն Անդրեաս Փափազյանին (տե՛ս «Արփի արարատյան», 1853, № 6, դեկտեմբեր):

Հունվարի 28. Տրապիզոնում ծնվեց պատմաբան-բանասեր, գրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), լրագրող (հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով) Մինաս Վարդևանի Նուրիխանյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1871 թ. օգոստոսի 2-ից, վախճ. 1929 թ. հունիսի 7-ին, Պադուայում (Հս. Իտալիա):

«Բազմաձեպ», 1923, № 9 («Հիշատակա հորհյան... Մինաս Նուրիխանի...»); 1929, № 6 («Մինաս Նուրիխան»):

Փետրվարի 2. Պիոս 9-րդ պապի կոնգալը Պոլսի հայկական կաթողիկ համայնքին, նրանց նկատմամբ Վատիկանի «ուշադրությունն ու հագադարությունն» անպակաս անելու մասին:

Կոնգալից. «Ամենուր ալ ծանոթ է մեծարգո եղբարք և սիրելի որդիք, թե ինչպիսի բուրբուռի հայրական գթով մեր նախորդ հոռվմանական քահանայապետները հնուց ի վեր ձեր ձեր անշափ մեծահամբավ հայ ազգը խնամեցին և ինչպիսի փութով և հոգաբարձությամբ նույն ազգը Կաթողիկե միության ջանացին բերել, Անտեղյակ շենք, թե նույն մեր նախորդներն ձեր ազգին ըրած ջանքերն ինչ պտուղներ քաղեցին և ինչպիսի ուրախությամբ լեցվեցան, երբ որ հաջողեցավ իրենց, որ շատ հայեր կաթողիկե միության դավանության դառնալով, անոր մեջ հաստատուն և անշարժ կեցան, իմ ձեզի հայտնի և ծանոթ է, թե ինչպիսի զարմանալի առաքինությամբ և իրենց անվան մեծ պատվովն ուղղափառ հայերն ազմկալից ժամանակներու մեջ նույնիսկ կենաց վտանգով ամեն տեսակ նեղություններ քաջությամբ կրեցին, կաթողիկե հավատքն ու միությունը պաշտպանելուն ու դավանելուն համար:

...Ստուգիվ անհավատալի մխիթարությամբ կլեցվեինք ու բնդհանուր եկեղեցին մեծավ ուրախությամբ կցնծար, եթե բովանդակ հայ ազգը կաթողիկե միության դառնար:» («Եմվրոպա», 1854, № 10):

Փետրվարի առաջին կես. *Բազմավեպը* (№ 3), *Խորեն Գալֆայանի՝* ռուսերեն ընագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությունը, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի *Մանուկ յորրանի* և *Երեղաստան* բանաստեղծությունները, Սկզբում տրված է նրանց ստեղծման գրական-բանասիրական պատմությունը, Հրատարակված է նաև *Մանվել Զախ-չախյանի* ժեստուսիկ բարեկամա գրաբար բանաստեղծությունը:

Փետրվարի 26. *Արշալույս* արարատյանը (№ 462), գրաբար, հրատարակում է *Մկրտիչ Հակոբյանի* ժառանգ եղանակը տալույ. Ա. Ձմեռն բանաստեղծությունը, Հետագայում հրատարակվել է *Բ. Գարուն* (Անդ, № 466), *Բ. Ամառն* (Անդ, № 475) և *Բ. Աշուն* (Անդ, № 479) գործերը, նվիրված տարվա տվյալ եղանակներին:

Նույն ճամբարում. *Նոյնգար Զայանի՝* ֆրանսերեն ընագրից կատարած արեմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակվում է մի նովել *Ալեքսանդր Մակեդոնացու* կյանքից:

Մարտի 3. Վենետիկում վախճանվեց աստվածաբան, բառարանագիր, բնագրագետ-բանասեր, թարգմանիչ (լատիներենից, հունարենից հայերեն) *Մկրտիչ Հայրապետի Ավգերյանը*: Մեզ. 1762 թ. նոյեմբերի 11-ին Գաղատիայում (Անկյուրա, Թուրքիա), Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1786 թ. հունվարի 4-ից:

Բազմավեպ, 1854, № 5 (աշունգիստ... Մկրտիչ Ավգերյանի...),
Մխիթարյան Հոբելյան, Վենետիկ, 1901, էջ 101—108, 219:

Մարտ. *Անրիի* արարատյանը (№ 9), հրատարակում է Հարություն Ալամդարյանի *Եսոխակն ի հոգևարս* բանաստեղծությունը: Բանաստեղծության առաջին տառերը կազմում են *Ալամդարեանց*:

Մարտի 14. Պոլսում ծնվեց լրագրող, գրահրատարակիչ Տիգրան Տողրամաճյանը: Վախճ. 1941 թ. ապրիլի 1-ին, իր ծննդավայրում:

Թեոֆիլ. Տիպ ու տառ, Պոլս, 1912, էջ 127, աշխատանքի կոչված, 1933, № 14 (աշխ աղգային կյանք): 1941, № 40 (Տողրամաճյանի մահը):

Մարտի 18. Շամշուղա գյուղում (Վրացական ՍՍՀ) ծնվեց արձակագիր, բանաստեղծ, լրագրող Ալեքսանդր Պետրոսի Արարատյանը: Վախճ. 1884 թ. դեկտեմբերի 23-ին, Թիֆլիսում:

Տեղ-Առավմառույնց Հ., Բառարան հալ կենսագրություն, Թիֆլիս, 1904, էջ 136—138:

Մարտի 22. *Եմվրուպան*, (№ 18), գրաբար, հրատարակում է *Բուսույի* հետևությունը գրված *Բատիլ*, սուտ և ճշմարիտ բանաստեղծությունը:

Մարտի 28. Իր կայսրության և դաշնակից Ֆրանսիական կառավարության անունից, Անգլիան հրապարակում է Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու հրավարտակը, նպատակ ունենալով այդ ձևով օգնել Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ գտնվող Քուրքիային (տե՛ս 1853 թ. հուլիսի 2)։

Հռովմառակից. Քաղաքացիական պարտք կսեպե, այնպիսի դաշնակցի մը նկատմամբ, որուն տերութիւնն ամբողջութեամբն ու անկախութիւնը Եվրոպայի խաղաղութիւնը ամենահարկավոր սեպված է (իմա՝ Օսմանյան կայսրութիւնը — Ս. Շ.), անիրավութիւնն դնմ իրավունքը պաշտպանելու համար իր ժողովրդից անհրաժեշտ համակրութիւնը տեսնելով... Քաղաքացիական պարտք կսեպե Գաղղիոյ կայսեր հետ միաբանութեամբ զինքը ձեռք առնել, Սուլթանը պաշտպանելու համար։

«Մարտ», 1854, № 113 («Պատերազմի հայտարարութիւն»)։
История дипломатии, т. I. М., 1941, стр. 446.

Ապրիլ. «Արփի արարատյանը» (№ 10), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա Ռենե Շատոբրիանի «Երկրի և տազնայ սրտի» (անմահութիւն հոգւոյ) պատմվածքը։

Ապրիլի 9. «Արշալույս արարատյանը» (№ 465), Համազասպ Եղիազար Չայանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Պետրոս, կամ աստուծո ըրած բաները ամենն ալ աղեկ են» վիպակը։ Ավարտ՝ № 468 (մայիսի 21)։

Ապրիլի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 7), Մկրտիչ Ռաֆայելյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա Ֆենելոնի «Դեպք պառավ թագուհւոյն և գեղչուկ Բերոնելին» նովելը։

Ապրիլի 12. «Եվրոպան» (№ 16), գերմաներեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է Յոհան Վոլֆգանգ Գյոթեի «Գիշերական երգ» քառյակը։

Ապրիլի 21. «Եվրոպան» (№ 17), իտալերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանցիսկոս Սոալվեի «Ուտկեր Դանեմարքացին» պատմվածքը։ Ավարտ՝ № 19 (մայիսի 3)։

Մայիսի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 9), գրաբար, հրատարակում է Մանվել Զախչախյանի «Բարոյական առակ» բանաստեղծութիւնը և նրա այլաբանական իմաստի մեկնութիւնը։

Մայիսի 17. Վեպրոպանա (№ 21) արևմտահայերեն, հրատարակում է Վեդնիկ Կողբացի հոդվածը:

Գրախոսված է Ուզնիկ Կողբացու «Ողջ աղանդոցի»՝ 1853 թ. Փարիզում հրատարակված ֆրանսերեն թարգմանությունը (թարգ. էդ. Ֆլորիսի): Թարգմանական բնույթի մի քանի դիտողություններ անելով հանդերձ, աշխատանքն իր ամբողջության մեջ բարձր է գնահատված:

Հունիսի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 11), ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Անցանէ ամենայն» բանաստեղծությունը:

Հունիսի 4. «Արշալույս արարությանը» (№ 469), Սթաա Պապյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Անձրևոտ օր» պատմվածքը: Ավարտ՝ № 472 (հուլիսի 16):

Հունիսի 7. Վեպրոպանա (№ 24), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Պարոն Դյուվորիեին հայոց վրա գրածը» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 27 (հունիսի 28):

Դյուվորիեն քննել է հին հայկական ավանդությունները, ապա նրանց լեզվական առանձնահատկությունները: Այնուհետև վերլուծված են հին հայերեն այն գործերի թարգմանությունները, որոնց հունարեն բնագրերը մեղ չեն հասել: Միջնադարյան հայ գրականությունը քննելուց և նրա առանձնահատկությունները՝ բնութագրելուց հետո, վերլուծված է XIX դարի հայկական պոեզիան և մասնավորապես Ղևոնդ Ալիշանի լափածո ստեղծագործությունները: Ի վերջո բնութագրված են Մխիթարյանները (Վենետիկի և Վիեննայի) ու նրանց կատարած գործը:

Հունիս. «Արփի արարատյանը» (№ 12), Հակոբ Ոսկանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վերգ հայրենի ազատութեան (Մարսելից)» բանաստեղծությունը: Այն հրատարակվել է «Զվարճալիք» ընդհանուր խորագրի ներքո:

Հունիսի 27. Շուշիում (լեռնային Ղարաբաղ) վախճանվեց մշակութային գործիչ, բառարանագիր Բաղդասար մետրոպոլիտ Դանիել-բեկի Հասան-Ջալալյանը: Մեղ. 1775 թ. հունվարի 12-ին, Գանձասարում (այժմ՝ Վանք, Լեռնային Ղարաբաղ):

Առ, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր պարոցի, Թիֆլիս, 1915, էջ 90—178:

Հովիտի 2. «Արշալույս արարատյանը» (№ 471), Գրիգոր Հովակիմյանի (իմա՝ Զիլինկիրյան — Ս. Շ.), հունարեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Յուրությունդի» պատմվածքը՝ Վերարտադրված է մի դրվագ պարսիկ բանաստեղծ Ֆիրդուսի կյանքից։

Հովիտ. Պոլսում (Նաուլզարու) Մանուկ Գաբամանյանի, Մինաս Թոգաթյանի, Ստեփան Թուղյանյանի և Հովհաննես Մուպահանյանի սատարմամբ, ստեղծվում է գրական-մշակութային «Մովսես Խորենացի» ընկերությունը։ Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1880-ական թվականները։

Պոլսոյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հատ. 1, Վիեննա, 1957, էջ 589—593։

Հովիտի 5. «Եմվրուպան» (№ 28), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ազգը առաջանալու համար պետք է որ հրապարակական արդյունք ցուցնեն» հոդվածը։ Ավարտ՝ № 31 (հուլիսի 26)։

Հոդվածից. «Այս օրվան օրս, մեր ազգին վիճակին մեջը գրտնըվող ազգ մը, որպեսզի ժամանակիս առաջադիմութենեն հտ չըմնա, երկու գլխավոր պայմանի կկարոտի. մեյմ՝ որ ներքուստ բուն ազգին անձինքն իրենց կողմանե գործնականապես, ժուրթյամբ և ամեն կարելի միջոցներով առաջանալու և իրար առաջացնելու հոգով վառյալ ըլլան ու աշխատին. և երկրորդ, որ իրենց գովելի ընթացքովն արժանի ըլլան արտաքուստ այն նույն տերության՝ որուն հովանավորությանը ներքե գտնվիւր են»։

Հովիտ. «Արփի արարատյանը» (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Սմբատ Ստեփան Սարգսյանի «Յանբրժություն» բանաստեղծությունը, իսկ № 3-ում (սեպտեմբեր)՝ «Վռամշապուհ խաղաղասէր արքայ» պոեմը։

Հովիտի 30. «Արշալույս արարատյանը» (№ 473), Վռամշապուհ Մելքոն Ոսկանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Քրիստոնյա ընտանիք» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Սգոստոսի 13. «Արշալույս արարատյանը» (№ 474), գրաբար, հրատարակում է Համազասպ Չալանի «Ի սուրբ թարգմանիչս մեր» բանաստեղծությունը։

Սգոստոսի երկուրդ կես. «Բազմավեպը» (№ 17), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Սժ ու խարտոց» առակը։

Սեպտեմբեր. «Արփի արարատյանը» (№ 3), գրաբար, հրատարակում

է Ավետիս Պերպերյանի «Նուագը ի նուէր հնգետասաներորդ տարեդարձի Արշալուսոյ արարատեան» ըանաստեղծութիւնը:

Սեպտեմբերի 27. Ակնում (Արեւել. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հրապարակագիր (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով), բանաստեղծ, բանասեր Երվանդ Թիմուրյանը: Եղեռնամահ՝ 1915 թ. Սեբաստիայում:

«Երկաթյան Երվանդ», «Աշոտ Երկաթ» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Աղստանյան Ա., Պատմութեան հայ Կնասիրտ, Ա. հատ., Կահիրե, 1937, էջ 1201—1203: Պարտմյան Մ., Ակն և Ակնցիթ, Փարիզ, 1952, էջ 891:

Սեպտեմբերի 30. «Մասիսը» (№ 140), հաշիկ Կյումուշյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել «Պեարոս Ռափիեռ» վիպակը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև № 145 (նոյեմբերի 4):

Հոկտեմբերի 23. Արտանուշում (Արեւել. Թուրքիա, Զորոխ գետի Արտանուշ վտակի ափին) ծնվեց մանկավարժ, լրագրող Կյուրեղ Եղոյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութեան անդամ էր 1878 թ. դեկտեմբերի 25-ից, վախճ. 1908 թ. փետրվարի 16-ին, Եկատերինոպոլսում (այժմ՝ Կրասնոդար):

«Բազմավեպ», 1908, № 4 (սկսուրդը Եղոյանն):

Նոյեմբերի 5. «Արշալուստ արարատեանը» (№ 480), գրաբար, հրատարակում է Միքայել Առանձար Մարգարյանի «Ի մահ ազնուուհի օրիորդին Թագուհույն հղերերգը»:

Հետագայում հրատարակել է «Կեցցէ ոգին ազգասէր» (№ 481, նոյեմբերի 19), «Մանուկ հայկազն հրաւիրեալ ի յԱյրարատ օգոստոսիս» (1855 թ. հուլիսի 1, № 497), «Հրաժէշտ առ պարոն Մարտիրոս Թօթվալեան» («Մեղու», 1857 թ. № 15, ապրիլի 15):

Նոյեմբերի 18. «Մասիսը» (№ 147), Հարություն Զաքըճյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է «Ռյու դը Լանֆեռ փողոցին տունը» վիպակը: Ավարտ՝ № 150 (դեկտեմբերի 9):

Նոյեմբերի 24. Վենետիկում վախճանվեց բառարանագիր, աստվածաբան, պատմաբան-բանասեր, թարգմանիչ (լատիներենից, անգլերենից, իտալերենից հայերեն, հայերենից իտալերեն) Հարություն Հայրապետի Ավգերյանը: Մեռ. 1774 թ. հունիսին Անկյուրայում, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանութեան անդամ էր 1798 թ.:

Եւրոպական, 1856, № 24 (աշխարհի համալսարան... Հարստության
Ազգային...): Միջինարևելյան հարկեր, 1901, էջ 101—108, 220:

Դեկտեմբերի 1. Շուշիում (Լեռնային Ղարաբաղ) ծնվեց հայ գրա-
կանության դասական, ակադեմիկոս արձակագիր, դրամատուրգ Մուրա-
ցյանը (Գրիգոր Աստվածատուրի Տեր-Հովհաննիսյան): Վախճ. 1908 թ.
օգոստոսի 30-ին, Քիֆլիսում:

Շահնազ ամսագրում, 1909, № 1 (սուրբաշուն): Ֆրանսիացի Ա.
Հայ կուսակից, Երևան, 1944, էջ 485—507 (սուրբաշուն): Պարսիկա-
նի Վ., Մարտի, կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1956, 557 էջ:
Ստրիկով Ա., Մարտի, Երևան, 1978, 232 էջ:

Դեկտեմբերի 4. Կալկաթայում ծնվեց լրագրող (հայերեն և անգլի-
երեն լեզուներով), գրական-մշակութային գործիչ (մասնագիտությամբ
բժիշկ) Սարգիս Թադևոսի Ավետույանցը:

Շահնազ ամսագրում, 1896, № 8 (սարգիս բժիշկ Թադևոսյան Ավե-
տույանց):

Оганесян Л. А., История медицины в Армении, т. 4, Ереван,
1947, стр. 207—208.

Դեկտեմբերի 17. Երևանում արարատյանը (№ 483) ֆրանսերեն
բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարա-
կում է Վրենտիսդրական ամսագրությունը պատմվածքը (թարգ. «Խա-
լիկ»): Ավարտ՝ № 491:

Դեկտեմբերի 18. Երևանում (№ 52), արևմտահայերեն թարգմա-
նությամբ, սկսում է հրատարակել Մայրական սեր կամ ձմեռվան դժ-
բախտ գիշեր մը վիպակը: Ավարտ՝ 1855 թ. № 7 (փետրվարի 7):

Դեկտեմբերի 30. Մասիսը (№ 153), Մատթեոս Մամուլյանի՝
ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ,
հրատարակում է Վոլտերի Երեմյակ ու սև վիպակը: Ավարտ՝ 1855 թ.
№ 155 (հունվարի 13):

— Պոլսում ծնվեց բանասեր-լեզվաբան, բառարանագիր, խմբագիր
Միհրան Ասքանաղյանը: Վախճ. 1904 թ. դեկտեմբերի 20-ին, Ալեքսան-
դրիայում (Եգիպտոս):

1891 թ. Պոլսում խմբագրել է «Մաղիկ մանկանց» շաբաթա-
թերթը (լույս է տեսել 22 համար): 1903 թ. Ալեքսանդրիայում հիմ-
նադրել և մինչև իր մահը խմբագրել է «Պարտեզ» շաբաթական
հանդեսը:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Մեղ-
րածած» կեղծանունով:

— Պուխում ծնվեց լեզվաբան-բանասեր, աշխարհագրագետ, գրական-մշակութային գործիչ Առաքել Պիպեռյանը: Վախճ. 1923 թ. սեպտեմբերի 26-ին, իր ծննդավայրում:

Քեռդիկ, Ամենուս տարեցույցը, Պուխ, 1925, էջ 375:

— Պուխում ծնվեց լրագրող, խմբագիր Մարտիրոս Պապոնյանը: Վախճ. 1910 թ. ապրիլի 6-ին:

1906 թ. Պուխում խմբագրել է «Հանրագիտակ» գրական և գեղարվեստական-գիտական շաբաթաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Նոպապա» կեղծանունով:

Քեռդիկ, Ամենուս տարեցույցը, Պուխ, 1911, էջ 372:

— Պուխում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, հայկական թերթերի և թատրոնների գրաքննիչ, լրագրող (հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով) Մինաս Կամսարը (Մինաս Հակոբի Պոռնսուզյան): Վախճ. 1908 թ. մայիսի 30-ին:

«Բյուզանդիոն», 1908, № 3551 («Մահ Մինաս էֆենդի»): № 3552 («Հուզարկավորութիւն Մինաս էֆենդի»):

— Թիֆլիսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով), արևելագետ Միքայել Հովհաննեսի Թամամյանը: Վախճ. 1908 թ. հունվարի 24-ին, իր ծննդավայրում:

«Արարատ», 1908, № 1 («Մանր լուրեր»): «Մշակ», 1908, № 19 («Միքայել Թամամյան»), № 27 («Միքայել Թամամյան»):

— Նոր-Ջուղայում (Պարսկաստան) ծնվեց մշակութային գործիչ, պատմաբան, լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով) Դիանա Աղաբեկի Արզարյանը: Վախճ. 1937 թ. հուլիսին, Յուկահամայում (Ճապոնիա):

Պոտուլյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 12—13:
Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 9:

— Կարինում ծնվեց մշակութային գործիչ լրագրող Հակոբ Նշկյանը: Վախճ. 1934 թ. փետրվարի 15-ին, Ֆրեզնոյում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կուլտուր», 1934, № 8 («Մահ Հակոբ Նշկյանի»), № 13 («Հակոբ Նշկյան»):

— Ագրիանապոլսում (Եվրոպական Թուրքիա) ծնվեց բանաստեղծ (գրում էր հայերեն և թուրքերեն լեզուներով) Միհրան Աղասյանը, Եղեռնամահ՝ 1915 թ.:

Պետության Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 868:

— Կահիրեում, Կարապետ Տեր-Գալուստյանի նախաձեռնությամբ և Նազարեթ Աղազարմի տնտեսությամբ, իր գոյությունն է սկսում քառամյա երկսեռ դպրոցը, ճեղքնային ազգային վարժարան՝ անունով, որն այդպես էր կոչվում ի պատիվ Մովսես Խորենացու, 1864 թ. վարժարանն ստանում է նոր՝ Գալուստյան ազգային վարժարան անունը, դառնում է ութամյա և այդպես էլ գոյություն ունի առ այսօր, ունենալով 750 երկսեռ աշակերտ և 50 ուսուցիչ:

Արշադունի Վ., Մեր դպրոցները զաղույթներու մեջ, Անգլոսոնդիա, 1932, էջ 53—74: Գալուստյան ազգային վարժարան (հաղորդագրություն): Կահիրե, 1970, 15 էջ:

— Պոլսում (Կեստիկ փաշա) տիրացու Հակոբ Եվդոկիացու սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում տեղի արական դպրոցը, որն ուներ «Մեսրոպյան վարժարան» անվանումը: Ավանդվում էր քերականություն, ճարտասանություն և շարադրություն: Դարավերջին դպրոցն արդեն երկսեռ էր, ուներ 228 աշակերտ և 222 աշակերտուհի: «Մեսրոպյան վարժարանը» գոյություն ունի առ այսօր և 1955 թ. ուներ 22 ուսուցիչ և 508 աշակերտ: Վարժարանի տնօրենն էր Պողոս Շապույանը:

«Մասիս», 1856, № 234 («Ազգային»): «Հայաստանի կոչակ», 1927, № 22 («Հայ կյանքը Թուրքիոյ մեջ»), 1955, № 18 («Պոլսո հայ վարժարաններ»):

— Վենետիկում գերմաներեն քննադրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Քրիստափոր Շմիդտի «Բարդուղիմեոս կամ հովիվ քարոզիչ» վիպակը, 106 էջ («Մատենադարան մանկանց», հատ. Ժն):

Նույնն անփոփոխ՝ 1866 թ.:

Ք. Շմիդտի և այս մատենադարի մասին տե՛ս Ս. Եռվիկյան, Հայ եօր գրականություն ժամանակագրություն (1801—1850), Երևան, 1973, էջ 229—230:

— Վենետիկում, Գրիգորիոս Մերճանճյանի՝ անգլերեն քննադրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Հարրիսթ Բիլլըր Ստուդի (գրքի վրա, նշված է «Հենրիկե Պիլլըր Սթոյ») «Աղքար Թովմասի տնակը» վեպի առաջին հատորը, 368 էջ:

Երկրորդ հատոր, նույն թվականին, 495 էջ:

Երկու հատորների վերահրատարակությունն անփոփոխ՝ 1906 թ., 672 էջ, նույնը սրբագրված և որոշ ուղղումներով՝ 1928 թ.:

Առաջաբանից. (I հրատ.) «Բայց այս բոլոր մարդկությունն նվաստացնող գործիս, զորն որ աստվածային և բնական օրենք կարգելուն, մարդուս միտքը և սիրտը ինքնիրեն դեմ կրողքն, կարելի չեղավ հեշտությամբ սանձ դնել: Հիմա գլխավորապես Միացյալ Նահանգաց մեջ տեղ-տեղ իր առջի ուժը պահած է այս անգութ շահասիրությունը:

...Առհու խաթունը պզտիկուց ի վեր այս խեղճ գերյացը վերտացը ականատես և կարեկից եղած ըլլալով, շատ ճիշտ և պատշաճ կերպով անոնց վիճակը կստորագրե և ավելի մարդուս սրտին և մտացը հետ խոսելով, մարդկային բնության այնպիսի թելերին կդիպչի, որ անկարելի է թե չգա ընթերցողը: Իր այս զգայուն գրչին զորությամբն է, որ իր հայրենակցացը և օտարացը դիմաց համբավ ստանալեն զատ, նաև անոնց մտաց համոզողությունը տիրեց, որով իր հայրենյացը շատ նահանգներ, այս գրքիս հրատարակվելեն վերջը ինքիրենցմե շարժյալ գերեհատացության օրենքը մեջերսին վերցուցին»:

— Վենետիկում, Գաբրիել Ալվազովսկու՝ իտալերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Միլիոն Բելլիկոյի «Հաղագս մարդկային պարտուց» մանկավարժական տրակտատը: 193 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Բազմավեպում», 1849 թ.

№ 9 (մայիսի առաջին կեսից) մինչև 1851 թ. № 24 (դեկտեմբերի երկրորդ կես):

— Վենետիկում, Պետրոս Մինասյանի՝ իտալերեն ընագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Իդնատիոս Լոյոլայի «Հրահանգ կրթութեան յախտենական կենաց» աշխատությունը: 468 էջ:

— Վենետիկում, հրատարակվում է Մխիթար Գոշի գրաբար առակների ժողովածուն «Առակք» ընդհանուր խորագրով («Շարք ընտիր մատենագրաց նախնեաց», հատ. Թ.), 167 էջ:

Զետեղված են Գոշի 190 առակները: Վերջում (էջ 169—187)

«Առակք Ողոմպիանու» խորագրի ներքո տրված են Ոլիմպիանոսի 23 առակները:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Մկրտիչ Ավգերյանի կրոնական բանաստեղծությունների ժողովածուն «Նուէր սիրոյ» խորագրով: 186 էջ:

— Վիեննայում, լատիններեն և արևմտահայերեն համառոտ ընա-
դրերով, հրատարակվում է Պիոս 9-րդ պապի նաեւրի ժողովածուն, «Հա-
մառոտագիր Պիոսի Թ» քահանայապետի առ ամենայն եկեղեցական և աշ-
խարհական հավատացյալս ուղղափառ ազգին հայոց, գաղափարն Կոս-
տանդնուպոլսոյ խորագրով: 20 էջ:

Զեանդված եւ. 1) Պիոս 9-ի կոնդակը «Առ ամենայն հավա-
տացյալս ուղղափառ ազգին հայոց գաղափարն Կոստանդնուպոլսոյ»
(տե՛ս ներկա հատորը, 1854 թ., փետրվարի 2): 2) «Փառնի մը գըր-
վածքներուն դատապարտութեան հրովարտակը» (դրանց թվում կան
նաեւ հայ հեղինակների գործեր): 3) «Եպիսկոպոսաց ընտրութեան
հրահանգը և 4) «Կոստանդնուպոլսո մեջ հայազգի միանձանց վան-
քեր հաստատելու համար տրված հրովարտակը»:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Սահակ Թոռն-
յանի «Արկածք Վարդա Մամիկոնենոյ» պատմավեպը: 215 էջ:

Նույնը որոշ վերածաղկումներով՝ 1869 թ., 195 էջ:

«Վարդ Մամիկոնյան» խորագրով, հատվածաբար հրատարակ-
վում էր «Ճիւղապայում», 1853 թ. փետրվարի 2-ից (№ 7), մինչև
№ 52 (դեկտեմբերի 14):

Առաջաբանից (II հրատ.). «Ահա վասիկ մեր ազգին պատանե-
կաց ալ գրգիռ մը, որպեսզի ազգային ճշմարիտ պատմութեանց
աղբյուրներուն դիմեն և անկից լէ թե միայն մեկներու երեւելի ու
աստվածապաշտ անձանց քաջութիւններն ու գործքերը սորվին ու
անոնց նմանին, հապա նույնպիսի բոլոր հռչակավոր քաջաց կամ
նշանավոր վասաց գործքերը տեսնելով, երկու տեսակներն ալ դաս
առնեն, սորվելով միանգամայն այն պատմութիւնը, որն որ ամեն
մարդուն պարտքն է գիտնալ, այսինքն՝ իր ազգային պատմութիւն-
նը»:

— Վիեննայում, գրաբար, հրատարակվում է Նուսագք ի վեշտասան
չեզուա, ի յորելինի քահանայութեան Տեառն Արիստակեայ Ազարեան
արքեպիսկոպոս Կեսարիայ և ընդհանրական աբբայի Մխիթարեան ուխ-
տին Վիեննայ ժողովածուն:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Աստվածա-
տուր Ավագյանի «Չվարճալիք ընապատմութեան (Շուն)» գրքուկը («Կըր-
թական և գրոսալի տետրակներ», հատ. I.) 96 էջ:

Առաջաբանից. «Բնական պատմութեան անվամբ շատ տեսակ
գիտութիւններ կրնան իմացվիլ: Մեր աս՝ բնական պատմութենե
առած հատվածները... շատ դուրեմբունելի են և ամենուն առջևը
խիստ զրոսալի տեսարան մը կրնան: Կենդանյաց վրա առանձին
խոսելու ժամանակնիս՝ կենդանախոսից դրած կարգերուն, ցեղե-

րումն ու տեսականերուն շենք հետևիր. մեր վախճանն ան չէ, որ կարգավորյալ կենդանարանական բնապատմություն մը գրենք, այլ կենդանյաց զարմանալի հատկություններն ու ձիրքերը ընթերցողաց առջև դնելով, ընդհանուր բնական դիտությունաց ծանոթության առաջնորդենք: Սա գրքուկովս կընենք շուն կենդանին, անոր օգտակարությունն առ մարդ ու հատկությունները:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Գյուտերուն պատմությունը, հին ժամանակներն մինչև մեր ատենները» գրքուկը (Եկթական և գրոսալի տետրակներ, հատ. 18.) 72 էջ:

Առաջաքանից. «Մեր հոստեղը նույն նյութերուն վրա տալու համառոտ տեղեկությունը երեք մասի բաժնելով, նախ՝ կիսոսինք քրիստոնեությունե առաջ հին ժամանակները, երկրորդ՝ քրիստոսե ետքը մինչև ժն դար, և երրորդ՝ ժն դարեն մինչև մեր ատենները եղած գյուտերուն վրա»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Շայք և իրենց թշնամիները» գրքուկը: 22 էջ:

— Պոլսում, Պողոս Արփաճյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Բարի Ֆոխտուենը և շար Թիերին» պատմվածքը: 116 էջ:

Հատված Բ. գլխից. «Ֆոխտուեն ինքզինքը լափազանց երջանիկ կսնպեր, ուտելու հաց, խմելու զովարար ջուր և ուտելու քանի մը պտուղ ունենալուն համար: Որովհետև գիտեր, որ երկրիս վրա շատ մարդիկ կան, որ ոչ ուտելու հաց ունին, ոչ խմելու ջուր. ուստի բոլորով սրտիվ շնորհակալ կըլլար Աստուծո: Քանի որ շատ մարդիկ կան, որոնք քաղցրահամ կերակուրներ կուտեն և պատվական գինիներ կխմեն և ամենակարողին ամենափոքր շնորհակալություն մը ընել մտքերնուն անգամ չեն անցըներ, որ իրենց այնչափ մեծ բարիքներ կշնորհե»:

— Պոլսում, Հովհաննես Կրճիկյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Անբարեխառնություն (ճառ Ա.)» աշխատությունը: 55 էջ:

Թարգմանչի առաջաքանից. «Տեսնելով իմ սիրելի ազգիս, օրավուր գրականության մասին ունեցած հարատև հոանդն ու աշխույժը, տեսնելով անոր ընթերցասիրության մեջ ցուցրցած թնայտ սկար, բայց անընդհատ ախորժակն ու փափագը... Ազգին ըստ կարյաց ծառայելու դիտավորությամբ ուղեցինք անանկ մեկ գիրք մը ընտրել, որ մանավանդ հայազգի ընթերցողաց բարոյականին վրա գոնե քիչ մը ազդեցություն կարենա ընել: Եվ այս է «Անբարեխառնությունը», որուն՝ վեց ճառերի բաղկացյալ ընտիր գրքուկ

մը ձեռքերնիս անցնելով, անոր ամեն մեկ ճառերը հետզհետե, զատ-զատ թարգմանաբար պիտի ընծայենք Ազգինս:

Այս մտադրութիւնը սակայն, մեզ անհայտ պատճառներով չի իրականացվել: Թարգմանվել և հրատարակվել է միայն առաջին ճառը:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հակոբոս Տիվիթ-ճյանի «Առաջադիմութիւն ազգային դաստիարակութեան» աշխատութիւնը: 20 էջ:

«Կարծեմ այսչափ ապացույցը բավական է, որ ազգը իր պարտքը ճաննա, ու իր մայրենի և նախնայացը լեզուն սորվեցնե. դպրոցներու մեջ գիտութեանց սկզբունքները աշխարհաբառ լեզվով դաս տրվի. գաղղիներենի, անգղիներենի և տաճկերենի համար եղած ծախքը, թարգմանութեան և հեղինակութեան տրվի. գիտութիւնը հասարակաց ըլլա և քիչ ծախքով ազգը լուսավորութիւն ստանա: Ահա այս է մեր նպատակը»:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հակոբոս Տիվիթ-ճյանի «Վարչութիւնը ընդհանուր ազգաց» աշխատութիւնը: 156 էջ:

Տրված է փյունիկեցիների, Հունաստանի, Հայաստանի, Քաղ-քեղոնի, Հռովմեական կայսրութեան և այլ պետութիւնների համառոտ պատմութիւնը, այդ հենքի վրա տրված է նրանց գրական-հասարակական և իրավական կյանքի ընդհանուր բնութագրութիւն-թիւնն ու վերլուծութիւնը:

— Պոլսում, գորաբար, հրատարակվում է Անդրեաս Ալեքսանդրյանի «Պատասխանի առ բանս ինչ տետրակին, անուանելոյ «Ժշմարտութիւն Կոստանդնուպոլսոյ հռովմեական հայոց նախագահ Հասուն գերապայ-ծառին հետ ունեցած դատին վրայօք» գրքույկը:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Եղիշե Թեոդոս-յանի «Ե պատասխանի «Մասիս» լրագրույն, հրատարակելու 1854 թ., 1 ապրիլ, թիվ 114» գրքույկը: 30 էջ:

«Մասիս» պարբերականի հիշյալ համարում, տպագրվել է Կա-րապետ Ութուլյանի «Պապութիւն և Մխիթարյանք» վերնագիրը կրող հոդվածը: Եղիշե Թեոդոսյանը հանդես է եկել այդ հոդվածի դրույթների դեմ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է «Շերքումն «Մա-սիս» լրագրույն մեջ եղած «Պապութիւն և Մխիթարյանք» հոդվածույն և ուղղափառ վարդապետութիւն գլխավորութեան հռովմեական սուրբ եկե-ղեցվոյ գրքույկը: 30 էջ:

Խոսքը վերաբերում է «Մասիս» 1854 թ. № 114 (հինգշաբթի, ապրիլի 1)-ում լույս տեսած Կ. Ութուլյանի «Պապութիւն և Մխի-

Թարյանքս վերնագիրը կրող հոգվածին, որի դեմ էլ հանդես է եկել գրքույկի հեղինակը:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է հաշատուր Միսաքյանի «Ծպիմենիդես ի Վոսթոր» աշխատությունը, 64 էջ:

Ընդդիմախոսական է, գրված «Հերքումն «Մասիս» լրագրույն մեջ եղած...» գրքույկի դեմ (տե՛ս վերևում):

— Պոլսում, Գաբրիել Գրասերյանցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Հենրիկոս կամ անառակ տղա» վիպակը: 144 էջ:

Նույնը նրուսադեմ՝ 1861 թ.:

Ջարբհանայանը (աշակական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883 թ., էջ 351), որպես գրքի հեղինակ նշում է «Հանֆել», Ա. Ղազիկյանը (աշակական նոր մատենագիտություն..., Վենետիկ, 1912 թ., էջ 1559) «Հանֆել», Գրքի հայերեն թարգմանության վրա հեղինակի անունը նշված չէ:

— Ջմյուռնիայում, Տիգրան-Հարություն Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մուխեբի «Ակամա բժիշկ» կատակերգությունը, 27 էջ:

Նույնը որող լրացումներով՝ 1882 թ., 44 էջ:

— Ջմյուռնիայում, Տիգրան-Հարություն Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մուխեբի «Ազահն» կատակերգությունը, 50 էջ:

Նույնը անփոփոխ՝ 1881 թ.:

— Ջմյուռնիայում, Հայկ-Հակոբ Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Երեսուն ու իրեք ծաղրաբանությունք Նասրեդդին խոջայի» գրքույկը: 18 էջ:

Նույնն անփոփոխ՝ 1858 թ. (ունի «Մաղրաբանությունք Նասրեդդին խոջայի» վերնագիրը) 16 էջ:

— Ջմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Լուսավորչակրոն հայու մը ուղիղ դատողությունները Հոովմա Պիոս Թ. պապին» Պոլսի հայազգի պապականներուն ուղղված կոնդակի վրա» գրքույկը: 14 էջ:

— Ջմյուռնիայում, գրաբար, հրատարակվում է Հովհաննես Շահինյանի (նույն ինքը՝ Հովհաննես Շահինյան Վանեցի Մարմեսցի), «Երթան ընդդէմ լուսաւորչական ազգիս հայոց քրիստոսահիմն և առաքելական եկեղեցւոյ անիրաւութեամբ աքացողաց» գրքույկը: 56 էջ:

— Ջմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Զարափառ հայ մըն-ի (ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան—Ս. Շ.) աշուղմեական պարզև» գրքույկը: 36 էջ:

— Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Պաշտպանություն Հայաստանյայց կաթողիկոս և առաքելական սուրբ եկեղեցվոց աշխատությունը, 92 էջ։

1853 թ. Վիեննայում, Ալեքսանդր Պալմյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալլալսի «Աթոռ սրբույն Պետրոսի առաքելապետի, կեդրոն միության, հիմն եկեղեցվո, աղքյուր իրավաբանության» աշխատությունը (40+288 էջ)։ Զմյուռնիայում հրատարակված վերահիշյալ աշխատությունը սրա դեմ գրված ընդդիմախոսական է։ Հեղինակն իրեն կոչում է «Արժանապատիվ վարդապետ ոմն, միաբան Ս. էջմիածնի» ձևով (=Աբել Մխիթարյան (?))։

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է Մկրտիչ Աթորունյանի «Բացատրություն հրաժարման և զղջման բանից սրբոց հարց և «Յիշեսցուք», «Աշխարհ ամենայն» և «Առաւօտ լուսոյ» երգոց Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալույժ աշխատությունը, 292 էջ։

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է Գրիգոր Փեշտմալճյանի «Տրամաբանություն կամ արուեստ բանական» աշխատությունը 312 էջ։ Այն հրատարակության է պատրաստել Երուսաղեմի պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Զմյուռնիացին։

Առաջաբանից («Բան ազդարար»)։ «...Արդ՝ քաջմարդիկն և մեծիմաստ հոգեւոյս Գրիգոր վարժապետն Փեշտմալճյան... քաջ գիտեւով զկարեւորութիւն կրթութեան կամաց և իմաստութեան մտաց մարդկան, առ ի բառնալ զսնոտի պատճառանս դաստոռաց ոմանց և դասառուաց, այս է զգծուարին մեթոտոսս առձեռն գտեալ տրամաբանութեանց, ի վաթսնամեայ հասակին աշխատասիրութեամբ ծաղկաքաղ հաւաքեալ յառաջնոցն յօրինեաց զայս գրքոյկ՝ Տրամաբանութիւն անուն եղեալ ի վերայ. որ չէ խրթնաբանութեամբ և մանուածոյ կապակցութեամբ և ընդ երկար բաժանմամբ՝ կամ վիճարանական խորհրդածութեամբք շարադրեալ. այլ զօրէ լնուզ գիդձ փափազանացն այնոցիկ՝ որք խնդրեն ուսուցանել կամ ուսանիլ զայս Արուեստ Բանական, ի լուսատրութիւն մտաց իւրեանց»։

— Շուշիում, գրաբար մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Միքայել Սալլանթյանի «Համառօտ քերականութիւն» աշխատությունը 438 էջ։

Չնայած հանդիսանում է նույն հեղինակի՝ 1827 թ. Մոսկվայում հրատարակված համանուն աշխատության վերահրատարակությունը (տե՛ս Ս. Շոխիյան, «Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801—1850)», էջ 156), բայց կատարված փոփո-

խումներն այնքան շատ են, որ վերջինս ինքնուրույն աշխատանքի արժեք է ստանում:

— Թիֆլիսում, գրաքար մեկնաբանութուններով, հրատարակվում է Գաբրիել Նրիցկոխյանի «Բառարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշխատութիւնը: 12+591 էջ:

Նոյնը փոփոխումներով ու հավելումներով՝ 1876 թ., 922 էջ:

Առաջարանից. «Քաջ հասու եղեալ անշուշտ կարևորութեան ընդարձակ բառարանի, ես ի բազում ամաց հետէ ջան ի գործ եղի և կազմեցի զԲառարան ի Ռուսաց ի հայ, յորում բովանդակին հարիւր քսան եւ հինգ հազար բառք Ռուսաց: Ի կազմելն զայս բառարան՝ ունեի ես ի ձեռին զքառարանս Սոկոլովսկոյ, Ռեյֆի, Օլդեկուպի և այլոց, առ որս յաւելեալ ի վերջին ամս և բառարանն կենդեցական Սլավոնական և Ռուսաց լեզուի. և զվերջինս, առաւել քան զառաջինսն կալայ ես ինձ առաջնորդ:

Այլ որովհետեւ տպագրութիւն այսօրինակ մեծի բառարանի զանցանէր զչափու իմում կարողութեան, ես թողի առ այժմ զտպագրութիւն նորին և քաղեալ յայնմանէ զառաւել կիրառական բառս իբրեւ քառասուն և հինգ հազար, կաղեկին ճիշտ ստուգաբանութեամբ, ըստ այլևայլ նշանակութեանց նոցին: Յայսմ բառարանի գտանին ըստ ամենայն մասանց զիտութեանց և արունստից բաղմաթիւ նոր արհեստական բառք հայոց՝ կազմեալք ի նորումս, որք տակաւին շեն մոծեալ ի բառարանս մերս:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Հովսեփ Գաթրճյանի «Քանի մը խոսք Մասիս» լրագրույն 114 թվույն մեկ հատվածին վրաս գրքույկը: 12 էջ:

«Մասիս» հիշված համարում, հրատարակվել է Կարապետ Ութուշյանի «Պապութիւն և Մխիթարյանք» հոդվածը, որի դեմ էլ գրված է Հովսեփ Գաթրճյանի վերահիշյալ գրքույկը:

1855

Հունվար. Փարիզում, Գաբրիել Այվազովսկու խմբագրությամբ, Սարգիս Թեոդորյանի ու Ամբրոսիոս Գալֆայանի աշակցությամբ, Ֆրանսերեն և արևմտահայերեն զուգահեռ տեքստերով, սկսում է հրատարակվել «Մասյաց աղալնի, ավետաբեր Հայաստանյայց» ամսագիրը (հրատարակութեան պաշտոնական ազդարարութիւնը «Հայտարարութիւն Մասյաց աղալնո» խորագրով՝ «Արշալույս արարատյան», 1855 թ., №. 489, մարտի 11): 1857 թ. հունվարից, պարբերականն ստանում է նոր՝ «Մաս-

յաց աղապնի և ծիածան Հայաստանյայց, հնգետասանօրյա հանդես» անվանումը, իսկ որպես խմբագիրներ նշվում են Գաբրիել վարդապետ Այվազյան և Ամբրոսիոս Գալֆայանս, 1859 թ. սկզբներին, Այվազովսկու՝ Թեոդոսիայում աշխատանքի անցնելու կապակցությամբ, պարբերականը փոխադրվում է Թեոդոսիա, սկսում է հրատարակվել այդ թվականի հուլիսից Վասյայց աղապնի և ծիածան Հայաստանյայց» խորագրով, հայերեն և ռուսերեն զուգահեռ տեքստերով, Գաբրիել Այվազովսկու խմբագրությամբ: Այդ ձևով, իր գոյությունը շարունակում է մինչև 1865 թ. կեսերը:

Հունվարի 1. Երևանում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, դրամատուրգ, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն), խմբագիր, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ (1934-ից), էմին Հովակիմի Տեր-Գրիգորյանը: Վախճ. 1939 թ. հուլիսի 26-ին, իր ծննդավայրում:

1883 թ. Երևանում հիմնադրել և մինչև 1885 թ. վերջը խմբագրել է «Երևանի հայտարարություններ» երկօրյա թերթը:

1901 թ. Երևանում հիմնել է «Эриванские объявления» երկօրյա թերթը, որը խմբագրել է մինչև 1908 թ. հունիսը:

«Բազմաձև», 1935, № 7—8 («Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը»), «Երեկոյան Երևան», 1975, № 93 («Երախտավոր Երևանցիներ»): Խաչատուրյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երևան, 1981, էջ 458—457:

Հունվարի 3. «Եմրուպան» (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է «1854 տարեկան ծերու մը վերջին խոսքը» պոեմը:

Հունվարի 25. Պատրիարքարանի գրավոր ուղերձը «Հայոց հոգևոր և ազգային կենտրոններուն» նահապետ Ռուսինյանի «Տարեցույց» և «Ուղղախոսություն» աշխատություններն արգելելու մասին:

Ուղերձից. «Անցյալ տարի տետրակ մը բերին ի Պատրիարքարանս, տպագրության հրաման առնելու, Հոգևոր ժողովրդ զայն քննելով, արժան շտեպով անոր հրատարակվելու: Այս տարի կտեսնենք, որ նույն տետրակին քանի մը տեղվանք փոխվելով՝ առանց Պատրիարքարան բերելու և առանց Հոգևոր ժողովույն գիտությանը «Տարեցույց» անվամբ տպվեր է:

...Դարձյալ ասկե առաջ, նույն հեղինակը ինքն իրեն աշխարհաբառ լեզուն կանոնավորելու մտոք քերականություն մ' ալ տպել տվեր էր «Ուղղախոսություն» անվամբ. անոր ալ տպվելուն Հոգևորական ժողովրդ տեղյակ չէր և ոչ ալ ազգին ուսումնականները անոր կարգին ու ոճույն հավնե՞ր էին: ...Ներկա ամսույս 18 թվականով գումարված Հոգևոր և Աշխարհական ժողովոց որոշմամբը և ազ-

գային ուսումնականաց խնդրանքը արգիլեցինք և հաստատեցինք, որ թե «Տարեցույցը» և թե «Ուղղախոսությունը» դպրոցները չի մտեն, դաս չի տրվին» («Մասիս», 1855, № 157, «Ազգային»):

Հունվարի 31. «Եվրոպան» (№ 8), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Հունաց թատրոններուն շենքերն ու հորինվածքը: Անոնց թատերախաղը: Դիմակներուն գործածությունը ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Փետրվար. «Արփի արարատյանը» (№ 8), գրաբար, հրատարակում է Գրիգոր Միրզայանցի «Բանաստեղծութիւն»-ը:

Բանաստեղծության տողերի առաջին տառերը ձևացնում են «Առ քաջ ճարտասանն խաչարաշխ» իմաստը, իսկ ընտրված բոլոր բառերն ունեն մեկ կամ մի քանի «Ա» տառ: Ստեղծագործություն կառուցելու այս ձևն ունի «Այբահավաք» անվանումը:

Փետրվարի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 4), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Գրիգորիս Ծելալյանի «Վիկտոր Ալֆիերի» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 19 (հոկտեմբերի առաջին կես):

Հոգվածից. «Իտալական թատրերգությունը Գաղղիացվոց ու Անգղիացվոց փառացը արժանի նախանձորդ՝ Վիկտոր Ալֆիերի մը հանեց, որուն վրա միայն հիմնած է իր ողբերգությունն ու պարծանքը: Բայց մտածություն մը ընենք հոս. այն Ալֆիերին, որ արժանապես իր բոլոր ազգայնոց զարմանքը զրավեց ու իրենց սերն ստացավ... իր ողբերգությանց մեջ իտալացվոց ազգը շնորհլայացներ մեզի, ինչպես որ կփափագեինք իմանալու: Ինքը Ալֆիերս ոգին միայն ցուցնելով, կուզե իր ազգը անոր վրա ձևացնել ու կազմել, որով ամբի իտալացվոց նույն ատենվան քաղաքական մտածության ու վիճակին գաղափարը կուտա, քան թե ազգային թատրերգության օրինակ»:

Մարտի 3. «Մասիսը» (№ 162), ֆրանսերեն քնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ոգին հակառակության» կատակերգությունը: Որոշ ընդհատումներով, ավարտ № 173 (մայիսի 19):

Մարտի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 5), խորեն Գալֆայանի ֆրանսերեն քնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Տաղ գիշերոյ» բանաստեղծությունը:

Մարտ. «Արփի արարատյանը» (№ 9), գրաբար, հրատարակում Հովհաննես Տեր-Կարապետյանի (ԻՄա. Չամուռճյան—Ս. Շ.) «Դաշնակից բանակը ի Պալլիք» և Գրիգոր Միրզայանցի «Բանաստեղծութիւն, ստեղծագործությունները»:

Վերջին բանաստեղծութիւնն համար հատկապէս ընտրված են այնպիսի բառեր, որոնց մէջ «Ա» տառը չկա: Գեղարվեստական ստեղծագործութիւն կառուցելու այս ձևն ունի «Անայր» անվանումը:

Մաքսի Երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 6), գրաբար, հրատարակում է Վրոյրի (Իմա. Եղուարդ Հյուսիսուզյան—Ս. Շ.) «Ե սգալի մահ ազգասիրի պլ[արոն] Աբրահամու Աղանուր, առ տիկինն և որա այրի» դամբանականը:

Ապրիլի 8. Մուշում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-հոգևորական գործիչ, լրագրող Հակոբ Թոփուզյանը: Եղեռնամահ՝ 1915 թ. Կուտինայի շրջանում:

«Հանդես ամսօրյա», 1920, № 1—3 («Հայ կաթողիկէ կղերին նահատակներն»):

Ապրիլ. «Արփի արարատյանը» (№ 10), գրաբար, հրատարակում է Գրիգոր Միրզայանցի «Բանաստեղծութիւն» ստեղծագործութիւնը: Վերջինիս համար հատկապէս ընտրված են այնպիսի բառեր, որոնք սկսվում են «ե» տառով:

Ապրիլի 10. Թիֆլիսում ծնվեց մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (իտալերենից, ֆրանսերենից, ռուսերենից հայերեն) Հովսէփ Մարգարյանը: Վեներտիկի Մխիթարյան միաբանութիւն անդամ էր 1878 թ. ապրիլի 21-ից, վախճ. 1939 թ. ապրիլի 10-ին, Վեներտիկում:

«Բազմավեպ», 1929, № 3—5 («Հանգիստ հողմ» Հովսէփի վարդապետ Մարգարյանի»):

Ապրիլի 23. Թուրքական կառավարութիւնն հայտարարութիւնը Պոլսի հայկական, հունական, կաթոլիկ պատրիարքներին և հրեական մեծ Ռաբբիին, ոչ մահմեդական օսմանյան հպատակներին բանտի զորակոչելու մասին:

Մինչև սույն որոշումը, Թուրքիայում ապրող ոչ մահմեդական հպատակները պաշտոնապէս ազատված էին զինվորական ծառայութիւնից, որի համար վճարում էին «Բեգել ասկերի» և «Ճեզիրե» կոչվող հարկերը:

Հայտարարութիւնից. «...Հայտնի է, որ տեղութիւն ամեն դասերը պարտավոր են կատարելու զպարտավորութիւնները, որ հրպատակութիւն պարտք են կծագին և այս պարտավորութիւնաց ամենն ծանրը զինվորական ծառայութիւնն է, զոր մինչև ցայսօր միայն մահմեդականները կրնին: Սակայն հայտնի է, որ հասարակաց հայրենյանց պաշտպանութիւնը ամենուն վերաբերյալ

պարտք մըն է։ Ուստի ժողովրդյան մյուս դասերը ևս կպարտավորվին մասնակից ըլլալ այս ծառայութեանը, որ միայն մեկուն հանձնրված էր։ ...Եթե զինվորներուն մեջ գտնվելու ըլլան այնպիսիները, որ հաշտակութեան ապացուցներ տված ըլլան պաշտոնատար (ի՛մա. սպա — Ս. Շ.) անվանվելու, կարող պիտի ըլլան հետ այսորիկ զինվորական պատիվներ և պաշտոններ ստանալու իրենց ծառայութեան և իրենց արժանավորութեան աստիճանին համեմատաբար (սկրշալույս արարատյան, 1855, № 493)։

Ապրիլի 29. Շուշիում (Լեռնային Ղարաբաղ) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հրապարակախոս, արձակագիր, թարգմանիչ (Ֆրանսերենից և ռուսերենից հայերեն), խմբագիր Համբարձում Աստվածատուրի Առաքելյանը։ Վախճ. 1918 թ. հուլիսի 6-ին, Թիֆլիսում։

1910 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել և մինչև 1913 թ. խմբագրել է «Արոր» գրական-գիտական ամսագիրը։ 1913 թ. հոկտեմբերից մինչև մահը խմբագրել է «Մշակ» օրաթերթը, ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Շահրիար» կեղծանունով։

«Մշակ», 1918, № 181 («Համբարձում Առաքելյան»), N 182 («Համբարձում Առաքելյան»)...

Մայիս. «Արփի արարատյանը» (№ 11), գրաբար, հրատարակում է Մարուգե դպիր Պողոսյանի «Ուսումնասիրի՛ր խնդալ ի տէր», Գրիգոր Միրզայանցի «Քաջուսումն եղբորդ ողջոյն սիրաշատ և սփարուն» բանաստեղծությունները (վերջինը՝ անստորագիր)։

Առաջին բանաստեղծութեան՝ տողերի առաջին տառերը ձևացնում են «Գրիգոր ժողիկ շնորհագեղ, քաջ վարժապետ իմաստագեղ, այս նորընծայ բանք են ցքեղ, սիրովդ քոյին հմա աղէկէզ» իմաստը, իսկ երկրորդը՝ «Տնկոյն ընտիր վսեմարոյս, վեհ Մարուգէ շնորհալոյս, զայս փանաքի փարահ թիոյս, ընկալ գոլով ոչ բրձախոյզ» իմաստը։

Մայիսի 5. Վիեննայում վախճանվեց բառարանագիր, կրոնական-մշակութային գործիչ Արիստակես Ազարյանը։ Մնվ. 1782 թ. հուլիսի 28-ին Պոլսում։ Մխիթարյան միաբանութեան անդամ էր 1803 թ.։ Վիեննայի Մխիթարյանների արքահայր (II-ը) 1826 թ. ապրիլի 19-ից։

Հուլիսի 29 (Գրական ժողովածու), Վիեննա, 1911, էջ 9—13։

Մայիսի 11. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, գրող, գրական քննադատ, բառարանագիր Միհրան Հովհաննիսյանը (Փափազյան)։ Վախճ. 1925 թ. նոյեմբերի 20-ին, իր ծննդավայրում։

ՅԼՈՂԻՆ, ԱՄԿՆԱԼ ԽԱՐԵՑԱՅՐ, 1910, էջ 251—252, 1927, էջ 619—620: Զվարթնոց տարեգրք, Պոլիս, 1931, էջ 81—84: «Հայաստանի հոյնակ», 1928, № 4 («Հոգևորական Միհրան»):

Մայիս. «Մասյաց աղավնին» (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գաբրիել Այվազովսկու «Մուրատյան վարժարանին շփոթություններ վրա քան է մը խոսք» հոդվածը: Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ հրատարակված է նաև Բարբիե դու Բոքսոի «Առաջարկություն հռոմեական հայ ժողովրդին զաղթական տանելու ի ձեզախր» հոդվածը: Ավարտ՝ № 8 (օգոստոս):

Այվազովսկու հոդվածին հաջորդում է Արսեն Բագրատունու «Ի բարեմաղթություն Հնդկային ճանապարհի Սարգիս վարդապետի Թեոդորեան, խրախույս» գրաբար բանաստեղծությունը:

Հունիսի 9. Պոլսում վախճանվեց կրթական-մշակութային գործիչ, տրամաբան, Ֆիզիկա Պոդոսը (Պոդոս Միմոնի Մելիքչյան): Մեմ. 1788 թ.:

Ֆիզիկա Պոդոս, Տրամաբանություն ի պէտս դպրոցականաց... Պոլիս, 1876, 88 էջ Զառարյան Վ., Հիշատակարան, Բ. Հատոր, Կահիրե, 1933, էջ 59—66: «Գիտություն և տեխնիկա», 1978, № 12 («Ֆիզիկա Պոդոս»):

Հունիս. «Արփի արարատյանը» (№ 12), գրաբար, հրատարակում է Գրիգոր Միոզայանցի «Բանաստեղծություն (պատասխանի գրույն պ. Յարութեան Քրեաղաճույն)» ստեղծագործությունը: Բանաստեղծության տողերի առաջին տառերը ձևացնում են «Յարութին սատանայ» իմաստը:

Հունիս. Պոլսում, Մկրտիչ Խրիմյանի խմբագրությամբ, արևմտահայերեն (ըրոշ հոդվածներ և առաջնորդողներ տպագրվում էին գրաբար), սկսում է հրատարակվել «Արծվի Վասպուրական, թուրքյալ հայրենասեր թևոք Արծրունի գահեն ի Վանտոսպ» ամսագիրը: 1858 թ. հունվարից, ամսագիրն սկսում է հրատարակվել Վարագում (ըստ այդմ վերանվանվում է «Արծվի Վասպուրական, թուրքյալ հայրենասեր թևոք Արծրունի մենաստանեն Վարագա») և որոշ ընդհատումներով շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1864 թ. սեպտեմբերը:

Առաջնորդողից. «Ի նիթս դուզնաքեայ թերթիս՝ ոչ համարձակիմք իբրև զբազմավէպ հանդիսանալ՝ գրելով ի վերայ բազմատեսակ նիթոց. այլ ըստ շափու կարեացս և ըստ նպատակի մերում՝ միայն հայրենավէպ լինել կամիմ և մանաւանդ գրել որ ինչ պիտանի թուին ի բանասիրական, բարոյական և դաստիարակութեան մասին: Նաև սիրելի է ինձ եւս առաւել սովորութեանս յաւէտ անդրանիկ և նախարարառ լեզուա գրել: Եւ այսու ըզձալի կամիմ առնել զայս նուէր դպրոցական ուսումնատենչիկ պատա-

նեկաց, որոց, գիտեմ, առաւել քաղցր է համեղ ճաշակ հալրենի ճոխագոյն լեզուին: Սակայն ըստ պահանջման նիւթոյն՝ բազում ուրեք և աշխարհիկ լեզուաւ գրել ոչ անդէպ վարկանիմքս:

Հունիսի 13. «Ենթոպան» (№ 25), արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Աննա կամ Թշվառության մեջ կրօնքի գորութիւնը» վիպակը: Ավարտ՝ № 35 (օգոստոսի 22):

Հունիս. «Արծվի վասպուրականը» (№ 1), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Գրաբառ և աշխարհաբառ լեզվին վրա» հոգովածը և գրաբար՝ «Թռիկ արծուիդ իմ» բանաստեղծութիւնը:

Հուլիս. Փարիզում, Ստեփան Ոսկանյանի խմբագրությամբ, արեւմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Արեւելք» կիսամսյա հանդեսը: 1856 թ. փետրվարին, 14 համար հրատարակելուց հետո, «Արեւելքը» դադարում է:

Առաջաբանից. «Արեւելքը» հիմա ի լույս կելլն և եթե մեր ազգին կողմն համակրութիւն և քաջալերութիւն տեսնն, իր նկարագիրը կատարելու համար աշխատանքի մը առջն չպիտի ընկրկի: Այդ նկարագիրը է. Հայաստանի լուսավորութիւնը. արդարեւ վեհ նպատակ և նվիրական պաշտօն մը... «Արեւելքը» գոնն առայժմ, քաղաքական նյութերն զատ ամեն առարկայի վրա կրնա գրել և գրելու ալ միտք ունի. այլ մասնավորաբար իր ընտրութիւնը պիտի ընն պատմական, դատական (իմա. քննադատական— Ս. Շ.) և վիպական և այլն խնդիրներու մեջ, որոնց համար մեր մեջը դեռ հատուկ հանդես մը չկա: Հոսամք թե ազգը քսան տարիե ի վեր իմաստականերու սուտումուտ գովեստը և անամոթ շողոքորթութիւնը լսելն ետեւ, քիչ մ' ալ ճշմարիտ քննութիւն և անշահասեր խրատի ականջ պիտի դնն և իր էական պակասութիւնները պիտի շտկն: «Արեւելքը» աքն աստիճան մեղր բերան չպիտի ըլլա, և քանի մը մարդերու հաճելի ըլլալու համար ճշմարտության երեսը չպիտի թքնն կամ մրտեն, այլ պիտի աշխատի, որ մեր ողորմելի ազգը իր այժմյա բուն վիճակը իմանա և իր մահաբույր վերքերու դարման մը տանիս:

Հուլիսի առաքին կես. «Արեւելքը» (№ 1), Ստեփան Ոսկանյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած արեւմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆելիքսիտե Լամընեի «Արի գինվոր» և «Վտարանգի» բանաստեղծութիւնները: Սկզբում տրված է Լամընեի գրական-հասարակական գործունեութիւն հակիրճ քնութագիրը: Սկսում է հրատարակվել նաև Դուրայի «Ուրիկա» վեպը, Ավարտ՝ № 6 (սեպտեմբերի երկրորդ կես):

Նույն ճամարում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Ոսկանյանի հոդվածը «Բանահյուսական» խորագրով, որտեղ պոեզիայի դերի ու նշանակության մասին խոսելուց և հայ ժողովրդի՝ այդ բնագավառում անմխիթար վիճակը արձանագրելուց հետո, հոգվածագիրը ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն լատինատի քարգմանությունը, հրատարակում է «Ապակա-նություն» բանաստեղծությունը։ Արևմտահայերեն հրատարակված է նաև Ոսկանյանի «Տիկին Ժիրարդենի մահը» հոդվածը, որը՝ ՄԵՐ դարու ամենեն երևելի կիներու կարգը կրնա դրվիլ։

Հուլիսի 4. «Եվրոպան» (№ 28), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Անաստուպուլի առջև գիշեր մը» բանաստեղծությունը։

Հուլիս. «Արծիվի Վասպուրականը» (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ազգային դպրոցաց անմիակերպ ընթացքին վրա» հոդվածը։

Հուլիսի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 13), հրատարակում է Վարդան Այգեկցու «Առիծն և աղուէսն» առակը։

Հետագայում Այգեկցու առակները հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. «Փայտահարն և ծառ» (№ 18, սեպտեմբերի երկրորդ կես)։ «Առիծն, աղուէսն և էջն» (№ 22, նոյեմբերի երկրորդ կես)։ «Ազուան և ձագը իւր» (1856 թ., № 3, փետրվարի առաջին կես)։

Հուլիսի երկրորդ կես. «Արեւելքը» (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Հայր Ազուլիկ» պատմվածքը և նույնի՝ «Ժերար դե Ներվալ» գրականագիտական հոդվածը։

Հուլիս. «Մասյաց աղավնին» (№ 7), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Պարոն Գևորգ Արվերդյան. — ազգային ռամկական երգ Սայաթ-Նովա բանաստեղծին» ուսումնասիրությունը։ Ավարտ՝ 1856 թ. № 7 (հուլիս)։ Վերջում, ֆրանսերեն և արևմտահայերեն համատեղ տեքստերով, հրատարակված է Սայաթ-Նովայի «Արի ինձ անգաճ կալ» բանաստեղծությունը։ Ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար լատինատի քարգմանությամբ, հրատարակված է նաև Ժան-Ժակ Բարտելեմիի «Առ վեհափառ Վիկտորիա թագուհի» բանաստեղծությունը։

Օգոստոս. «Արծիվի Վասպուրականը» (№ 3), գրաբար, հրատարակում է «Արձանական դիմառնություն ի տապան սրբոյ Նդիշէի» և «Դրուստ լատինական, առ հանգուցեալ Վարդպատրիկ սեպուհն» բանաստեղծությունները։

Օգոստոս. «Մասյաց աղավնին» (№ 8), Նիկողայոս Զորայանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն քարգմանությամբ, հրատարակում է «Առաջ գնացե՛քները» հոդվածը։

Բանակում երկու տեսակ զորավարներ կան։ Ոմանք «Առաջ

եկեք» կոչով, իրենց հետևից են տանում մնացածներին, երկրորդները «Առաջ գնացեք» հրամայելով, թաքնվում են գործողների թիկունքում: Այդպիսիք կան նաև մարդկային հասարակության մեջ, որոնք «Քու բարի խորհուրդներուդ ուշադրությամբ մտիկ կընեն, գործողությանդ պատճառներուն խելքերնին կպտկի... բայց երբ անոնց պաշտպանությունը և օգնությունը խնդրես, կխորշին խնդիրքեդ»: Վերլուծելով այս երկու կարգի մարդկանց հասարակական-մշակութային գործունեությունը, եզրակացվում է. «Առաջ գնացեք»-ներուն հիշատակը իրենց հետ կմեռնի... բայց «Առաջ եկեք»-ներն իրենց գործքովը միշտ կապրին:

Օգոստոս. Փարիզում, Գարրիել Այվազովսկու տեսչությամբ, Ամբրոսիոս և Խորեն Գալֆայանների, Սարգիս Բեողորյանի ուսուցչությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Արևելյան բազմալեզու վարժարանը»: Սկզբում ունեին տասներկու աշակերտ (ժաղկուն ժամանակ՝ 40), վարժարանը մի-դասյա էր, (հետագայում՝ երեքդասյա) և ավանդվում էր հայոց պատմություն, կրոն, հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն և ռուսերեն լեզուներ: «Արևելյան բազմալեզու վարժարանը» հետագայում վերստացավ «Հայկազյան վարժարան» անունը և շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1859 թ. նոյեմբերը:

Թեոդորեան Ա., Պատմություն Մուրաթեան և Հայկազյան վարժարանաց, հատ. 4, Փարիզ, 1866, էջ 1—263, Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մասն երրորդ, Սրուսաղիմ, 1927, ՅՃ 2682, 2685, 2700, Պաղոսյան Ն., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հատ. Ա, Վիեննա, 1957, էջ 678—681:

Օգոստոսի 7. Զմյուռնիայում վախճանվեց լրագրող, քանաստեղծ, արձակագիր Հովհաննես Շահինյանը: Մեմ. Մարմետ գյուղում:

«Յ. Շ., «Յ. Շ. Վ., «Յ. Շ. Վ. Մ.» (ի՛մա. Յոհաննէս Շահինեան Վանեցի Մարմետցի.— Ս. Շ.) ստորագրություններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Արշալույս արարառյան», 1855, № 500 («Մահ»), № 502 («Ե ցապի մահ պատուելի Յոհաննէս վարժապետի Շահինեան...»): «Արծիի Վասպուրական», 1855, № 3 («Արծուին թափառեալ ի Զմիւռնի, ողորտ ըդ մահ Յոհաննէս վարժապետի Շահինեան»):

Օգոստոսի 20. Կոստինայում (նաև՝ Քյոթահիա, Թուրքիա) ծնվեց եկեղեցական-կրթական գործիչ, լրագրող Պողոս Թերզյանը (լրիվ ձևով՝ Պողոս Պետրոս ԺԳ Թերզյան, կաթողիկոս-պատրիարք տանն Կիլիկիո): Վախճ. 1931 թ. դեկտեմբերի 15-ին, Հոռմում:

«Հանգես ամսօրյա», 1910, № 7 («Պաղոս Պետրոս ԺԳ Թերզյան...»): 1931, № 12 («Պաղոս Պետրոս ԺԳ Թերզյան...»):

Ազոստոսի առաջին կես. «Արևելքը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարմայի (Ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան—Ս. Շ.) ֆրանսիացի գրող ու հրապարակախոս էմիլ Գեյանեի ստեղծագործություններ նվիրված հոգվածը թրագիտական խորագրով Գրախոսված է նաև Աստվածատուր Զունդի «Մուրատյան վարժարան» գրքույկը։

Ազոստոսի առաջին կես. «Բաղմավեպը» (№ 15), հորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լատինո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Համարթինի «Առանձնություն» բանաստեղծությունը։

Ազոստոսի երկրորդ կես. «Արևելքը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Վենետիկի վանքին նենգությունը» և «Գիշերադեմ միաբանություն մը» հրապարակախոսական հոգվածները, Հարմայի (Ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան)՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն լատինո թարգմանությամբ «Թշվառության հառալը» բանաստեղծությունը և Տիգրան Փեշտիմալճյանի «Կոռնել» հոգվածը։

Սեպտեմբերի 1. «Մասիսը» (№ 188), Մատթեոս Մամուլյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Վոլտերի «Ժանն և Գուեն» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

«Հետևյալ բարոյական վեպը,—կարդում ենք պատմվածքին նախորդող առաջաբանում,—գաղղիերենն թարգմանված է և խիստ հանճարեղ ու օգտակար խրատ մըն է այն միամիտ ծնողներուն, որ կկարծեն և կամ ուրիշին խելքովը կմտածեն, որ միևնա՛կ հարուստությամբ իրենց զավակը մարդ կըլլա։ Նույնպես զգալի դաս մըն է այն երիտասարդներուն, որ միևնա՛կ քանի մը ծեցուծուռ խոսքեր ու շարժմունքներ ունենալը բավական կսպանն հաջողելու և ընկերությանց մեջ փայլելու համար»։

Սեպտեմբեր. «Արփի արարատյանը» (№ 3), Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, «Զվարճալիք» խորագրի ներքո, հրատարակում է վեց մանրապատում («Աշխարհս բանի օրեր կտրած է, իսկ կիրակի օրեր քառակուսի», «Արժանավոր վարժատուություն», «Անձրևը մարդը կշփոթե», «Անձնանվեր բարերար», «Գեշ հայելի» և «Եսուկի մը դեղ»)։

Սեպտեմբերի 5. «Ծվրոպան» (№ 5), արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Մեծին Պետրոսի վարքը» վիպակը։ Ավարտ՝ 1856 թ. № 34 (օգոստոսի 11)։

Սեպտեմբեր. «Մասյաց աղապնին» (№ 9), ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար լատինո թարգմանությամբ և ֆրանսերեն-գրաբար

զուգահեռ տեքստերով, հրատարակում է էդմոն Պերոնի «Կուինդոսի եզեր-
քը երեկոյան զրոսանք» և Ալֆոնսոս Լամարթինի «Յօրդորակ հաշտից»
քանաստեղծութիւնները:

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (N 17), էդուարդ Հյուր-
մյուզյանի՝ լատիներէն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմա-
նությամբ, հրատարակում է Վիրգիլիոսի «էնեականից» մի հատված
(հրատարակված է 8-րդ գրքի 555—702-րդ տողերը):

Սեպտեմբերի 20. Վերին Ագուիտում (այժմ՝ Նախիջևանի ԽՍՀ Օր-
դուբադի շրջանում) ծնվեց լրագրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ
(ռուսերենից հայերեն), խմբագիր Ալեքսանդր Հայրապետի Քալանթարը:
Վախճ. 1913 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Թիֆլիսում:

1893 թ. մինչև իր մահը, Թիֆլիսում, խմբագրել է «Մշակ»
օրաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս
«Սիրող» և «Վրճին» կեղծանուններով:

«Հանդես ամսօրյա», 1909, № 12 («Ալեքսանդր Քալանթարի 30-ամյա
հորելանք»), «Մշակ», 1913, № 234 (խմբողջ համարը), № 235, (խմբողջ
համարը)....

Սեպտեմբերի երկրորդ կես. «Արևելքը» (№ 6), արևմտահայերեն,
հրատարակում է Հարմայի (ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան)՝ «Ալեքսանդր
Դյումա տղուն թատերագութիւնը» հոդվածը: Նրա «Կես աշխարհ» թատեր-
գության վերլուծության հենքի վրա բացահայտված է թատերական ար-
վեստի դերն ու նշանակութիւնը ժողովրդի կյանքում:

Հոկտեմբերի 10. Շամախիում (Ադրբեջանական ՍՍՀ) ծնվեց մշա-
կութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), թարգմա-
նիչ-(անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից հայերեն) Ներսես Հա-
րութիւնի Արելյանը: Վախճ. 1933 թ. դեկտեմբերի 15-ին, Թբիլիսիում:

«Մոսկովյան» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի
պարբերականներում:

«Коммунист», 1966, № 245 («Нерсес Абелян (Дорогие нам име-
ня)»); Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 11.

Հոկտեմբերի առաջին կես. «Արևելքը» (№ 7), արևմտահայերեն, հրա-
տարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Հաշմայոտիին առականքը» հոդ-
վածը: Վերջում հոդվածագրի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմը-
տահայերեն շափածո թարգմանությամբ, տրված են նրա «Անանկ է նե՝
հիմա պարես», «Փայտ ու ածուխ», «Սաղիկ ու ամպ», «Կաթիլ ջրո»,
«Գառնուկ և թուփ» առականքը:

Հոդվածից. «Հաշմայոտիին առականքը ոճով և հյուսով գրեթե
կատարյալ են և եթե պակասութիւն մը ունին, այն հնարին

(invention) վրա կկայանա: Առականորու նյութը շատ անգամ նոր չէ և կրճնադատվինք ըսելու, թե երբեմն ալ ընտիր չէ: ...Ուրիշ թեթեւ պակասութիւն մ' ալ, մեր կարծիքին նայելով, առական գիրին քաղաքական տեսիլներն են (ի'մա. տեսականները— Ս. Շ.), Հեղինակը չափեն ազնիւ կ'հիշե զանոնք և այս կերպով իր դիրքին շատ վնաս կուտաւ: Հաշամպոտին ազատութիւնը, մարդկային ազգը շատ կսիրե, թշվառ մարգերու և հարստահար ազգերու վրա շատ կգթաւ: Մենք ալ իրեն համամիտ ենք այս կողմն, այլ կտարակուսինք, որ առականգիրը ազատութեան ճշմարիտ թշնամին ճանչցած և մարդկային սեռի առաջադիմութեան բուն արգելքը գտած ըլլաւ: Թարգմանողը այլ ասիկա պետք է հիշե, որ թարգմանելը կճյա արձանով կազմեն օրինակ հանելու կնամանի: Օրինակը հասակով, նյութով, և ուրիշ բանով կրնա տարբերիլ, այլ հարկ է, որ նմանութիւնը պահեն:

Հոկտեմբեր. «Արծիւի Վասպուրականը» (№ 5), գրաբար, հրատարակում է «Ողբ ի վերայ մեծի քաղաքին Սսոյ, հաննալ ի հին ձեռագիր յիշատակարանաց» բանաստեղծութիւնը:

Հոկտեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավիպը» (№ 20), խորեն Գալֆայանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Վիկտոր Ալֆիերիի «Սալվադ» ողբերգութիւնը: Ավարտ՝ «Բազմավիպի» № 23 (դեկտեմբերի առաջին կես):

Թարգմանչի առաջաբանից. «Առաջի ընծայեմք զսա ընթերցանելեացն, ոչ ի ճաշակ եւեթ հանգամանաց ոճոյ մեծի Ողբերգութին, այլ և յօրինակ եւ յորդոր նմանութեան. վասն որոյ եւ փոյթ խնամոց տարաք՝ որչափ մեզ զալ էր, ճշտիւ գտակա ի մերս անդ զմատենագրին միտս փոխաբերելոյ, Իսկ չափս ոտից՝ որպէս և այլուր՝ զայն եմք կալեալ, զոր պատշաճագոյնն յամարիմք յայս քերթուած, զնորոգեալն իմա ի Բազրատունոյ Քերթողահօրէն, որոյ ճապով և դաշնակաւոր ելեւէջք գեղեցիկս յոյժ համաձայնիցին ընդ փոփոխութեան ազգի կրից, որ ոգի իսկ ողբերգութեանց ենա:

Հոկտեմբեր. «Արփի արարատյանը» (№ 4), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է Շնրգ գաղղիացի գիւնվորին, որ դառնա ի հայրենիս» բանաստեղծութիւնը, և Գրիգոր Չիլինկիրյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, «Չվարճալիք» խորագրի ներքո՝ «Մաղրաթուի մը հանապատրաստից պատասխանը» և «Իմաստասիրի մը անմիտ հետաքրքրութեան դժբախտ հետեանքը» մանրապատումները:

Հոկտեմբերի երկրորդ կես. «Արևելքը» (№ 8), արևմտահայերեն,

հրատարակում է Հարմայի (ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան) «Մուրադյան ոգի» բանաստեղծությունը և Վահեի (ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան) «Հյուր-մյուզյանին տետրակը» գրախոսականը: Նույնի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել Ժան Պիեր Ֆլորիանի «Ժանո և Կոլեն» կատակերգությունը: Ավարտ «Արե-վելք» № 10 (նոյեմբերի երկրորդ կես):

Գրախոսականում քննադատված է էդ. Հյուրմյուզյանի «Մխի-թարյան միաբանություն» ֆրանսերեն գրքույկը (Փարիզ, 1855). «Բանավեճի ասպարեզին մեջ կալանավոր ես, սիրելի Հյուրմյուզ-յան, հարկ է որ պատիվդ պաշտպանես: Եթե արհամարհես՝ վատ ես, եթե լռես՝ սուտ ես, եթե անօրեն մարդերն օգնական խնդրես՝ անօրեն ես, եթե կռնակ դարձնես՝ հաղթահար ես և վառությամբ կնիքը ետևեդ պիտի հասնի և պիտի նշանակի գեղեցիկ»:

Ֆլորիանի կատակերգության թարգմանության առթիվ կարդում ենք, որ այն «իր սիրուն ու պարզ գեղովը շատ կգովվի գրագետ-ներին, Թեպետև Ֆլորիան առաջին կարգի հեղինակ չլլար և ազդու ոգի մը չունենար, սակայն իր գրվածները մինչև հիմա արժեք ունին: Իբրև առակագիր, կաֆոնտենն ետև, առաջինը ինքն է, իբրև արձակ մատենագիր անցյալ դարու երկրորդական կարգի հեղի-նակներն առաջադեմը կհամարվի»:

Հոկտեմբերի 17. «Ծվրուպան» (№ 43), արևմտահայերեն թարգմա-նությամբ, սկսում է հրատարակել «Ազնվական վրեժխնդրություն» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Նոյեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 6), գրաբար հրատարա-կում է Մարիամ Հովհաննեսյան Յաղուպանցի «Դրուստ գովեստից առ անարատ յղութիւն ամենօրհնեալ կուսին Մարիամու բանաստեղծությու-նը, որի տողերի առաջին տառերը կազմում են հայկական այբուբենը»:

Նոյեմբերի 10. «Մասիսը» (№ 198), Մկրտիչ Պ. Տառլանի՝ ֆրանսե-րեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատա-րակում է «Հեռ անուն կարծեցյալ հայու մը տեսիլը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Նոյեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 21), Ղևոնդ Ալիշանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրա-տարակում է Ու. Բրայանդի «Նոյեմբեր» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբերի առաջին կես. «Արեւելքը» (№ 9), արեւելահայերեն, հրա-տարակում է Հարմայի (ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան) «Հեծեզիր Մորոյին գիրքը» գրախոսականը (գրախոսված է նրա բանաստեղծությունների «Միողոտիս» խորագիրը կրող ֆրանսերեն ժողովածուն): Վերջում գրա-խոսի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանու-

թյամբ, հրատարակվում է Մորոյի «Հիվանդատունի հիշատակ մը» բանաստեղծութիւնը:

Հոգվածից. «Մեր դարը շատ հեղինակներու ծնունդ տվաւ, այլ ստուգիվ շատ քիչ անուն կա, որ դեռ կենդանի ըլլա և մինչև մեր օրերը իր փառքը պահէ: Հեղինակ կա հիմա Յրանսայի մեջ, որ կենդանի աչքով իր գրագիտական մահը կդիտե և իր գիրքերուն փոխիլը կ' ողբա: Ընդհակառակն անծանոթ անուններ կա, որ գերեզմանի մեջն կնկն և ոսկրերու փոշին թոթվելով, հարութիւն կառնեն իրենց գիրքերովը: Հեծեզիւր Մորոն այս ետքի կարգին է: ...Հեծեզիւր ավելի լավ համարեց ազատ և թշուառ մեռնիլ, քան թէ իր քնարը արատել և սիրտը վաճառել: Ազատութեան ճշմարիտ սիրահարները մեկ ապավեն մը ունին միայն՝ մահը: Եվ երբ գերութեան ու տառապանքի ժայռերու մեջ ընտրել կհարկադրին, մահվան գիրկը կնետնեն, այս ետքինին մոտենալովս:

Նոյեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 22), արևմտահայերէն, հրատարակում է «Բուալո բանաստեղծը» հոգվածը:

Հոգվածից. «Երգիծաբանութիւններն ետքը Բուալո շինեց քերթողական թղթեր, որ այսօրվան օրս անոնցմե ավելի վեր կսեպվին. ասոնց մեջ իր ոճը ավելի բնականութիւն ունի, բացատրութիւնները ավելի ազդու և ավելի զորավոր են: ...Ուզեց բանաստեղծութեան պատգամատու և կանոնագիր ըլլալ և գրեց «Արվեստ քերթողութեան» ըսված վարդապետական բանաստեղծութիւնը, որ շատ զոված է: ...Ինչպիսի հիմա ըսածներն բավականապէս կիմացվի, որ Բուալո, փափուկ ու փայլուն երեակայութեամբ բանաստեղծ չէր ու բնութեան տեսարաններուն կամ մարդկային զգացումներուն գեղեցկութիւնները երգելու համար ստեղծված չէր»:

Նոյեմբերի երկրորդ կես. «Արեւելքը» (№ 10), արևմտահայերէն, հրատարակում է Հարմայի (ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան) «Դատական գրաքննադատական հոգվածը և ֆրանսերէն բնագրից կատարված արեւմտահայերէն թարգմանութեամբ՝ «Ամիսի կամ սիրո նահատակ օրիորդ մը» պատմվածքը:

Հոգվածից. «Հայ բանադատը հետաքրքիր վիճակի մը մեջ կը գտնվի մեր օրերը և ստուգիվ որ կողմը դառնալը և ինչ կերպով իր պաշտօնը կատարելը ինքն ալ լավ մը չիտես: Եթէ ժողի (ի՛մա. համարձակվի—Ս. Շ.) հեղինակի մը գիրքը դատել կամ բանասերի մը հոգվածը քննել, եթէ քիչ մը ազատորեն իր կարծիքը հայտնե և եթէ պակասութիւն կամ թիւր կարծիք մը երևան հանե ու հերքե, շուտով ինքը թշնամի կհամարվի, կամբաստանվի և կդատապարտվի անողորմաբար: Հայու մը համար գիրք մը քննելը և անոր դեմ

ուղիղ դատում մը ընելը հեղինակին թշնամությունն ընել, կամ անոր տակ հորը փորել է, շար միտքով և շար կամքով: Զի կրնար երևակայել տակավին, թե հեղինակի մը պատիվը և տեսիլները (ի՞մա, արհեստները—Ս. Շ.) իրարու հետ հարաբերությունն մը շունին: Հեղինակը արգո մեկը կրնա ըլլալ և իր տեսիլները անարգ կամ արատավոր, ինչպես որ սիրուն ծառ մը կրնա անհամ պտուղ տալ, և անշուք թուփը շատ համեղ բերք մը: Հայր չի հասկընար, կամ շուգեր հասկնալ այս հասարակ ճշմարտութիւնը. գովե՛ կամ լռե՛ ահա այս է իր այժմյա կամքը: ...Այլ որքան որ դատականը մեր ազգին մեջ չի մտնա, արմատ չի գտնե, չի մշակվի, մեր ազգը ոչ առաջ երթալիք ունի և ոչ տոհմային գրագիտութեան մը տեղ ըլլալու է երբեք: Մեկդի թողունք մարդը, իր տեսիլները քննենք և դատելու վահանը ղգնունք մեյ մը, որ ճշմարիտ և հուսթի քանակութիւն մեր մեջն ալ մնա և զմեզ անձնական կոիվներե ազատե: ...Ահ, հայրենակիցք իմ, հերի՛ք է, ժամանակը եկավ, որ սթափվիք, նայինք դեպի ապագան և ոչ դեպի սուտ նախապաշարումները: Զի՛մոռանա՛նք երբեք, որ պատմութեան վճիռը ազգի մը վրա մահաբեր հարվածի ծանրութիւնը ունի: Զի՛մոռանա՛ք, որ այսպիսի հարվածի մը պատասխանատու մենք պիտի ըլլանք մեր թոռերու առջևը:

Դեկտեմբեր. «Արծաթի Վասպուրականը» (№ 7), գրաբար, հրատարակում է Մարգար Թոխմախյան Վանեցու «Զափաբերական բանք» պոեմը: Ավարտ՝ հաշորդ համարում:

Դեկտեմբերի առաջին կես. «Արեւելքը» (№ 11), Ստեփան Ոսկանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա-Ռենե Շատոբրիանի «Հետին ապենսերած» վեպը: Շարունակվում է մինչև «Արեւելք», 1856 թ. № 14-ը (հունվարի երկրորդ կես) և մնում է անավարտ: Թարգմանութեան սկզբում տրված է Շատոբրիանի կյանքի ու գործունեութեան համառոտ ընդմագիրը: Հ. Փիրիմյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակված է նաև Շատոբրիանի «Մեր հայրենյաց» ակնարկը և տիկին Ժանլիսի (Ստեֆանիա-Ֆելիցիտե Դուկրե) «Ժանլիս տիկին ու Ժ. Ժ. Ռուսոն» ակնարկը:

Հոդվածից. «Եթե Շատոբրիան հասարակ հեղինակի մը նմանք և եթե իր կյանքի մեջ միութիւնն մը նշմարվեր, գինքը դատելը դուրին կըլլար նաև հայ հասարակութեան առջև: Այլ մեղք, որ ոչ քաղաքական, ոչ կրօնական, և ոչ գրական միութիւնն մը կոեսնվի իր վրա և համազգի բանասերը շատ անգամ կշիռի կմնա, թող թե այլազգի մը: Շատոբրիան ինքն ալ կզգա իր այս կյանքի այ-

լանդակ շափիղը և իր հիշատակագիրներու մեջ հայտնի կիսատու-
վանի: Ամեն բանասեր դյուրավ կրնա երևակայել, թե այսպիսի
մարդ մը քննելու և դատելու համար անհնարին զգուշութիւն պետք
է և ամենն պզտի պարագայի ուշ դնելու է անաշու միտքով:

Դեկտեմբեր. «Մասյաց աղապնին» (№ 12), Նիկողայոս Զորայանի՝
անգլերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրա-
տարակում է «Հաղուցիութեան գտնելու գաղտնիքը» հոգւածը և Կարա-
պետ Գարագաշյանի «Ի վաղամեռիկ մահ քաջատոհմիկ պայազատի
Յովսէփայ Ալլահվերդեան, տաղ եղերերգական» գրաբար բանաստեղծու-
թիւնը:

Դեկտեմբերի 15. «Մասիսը» (№ 203), գրաբար, հրատարակում է «Ի
մահ Տիգրան Կարապետի» եղերերգութիւնը (հեղ. Թ. Ե.):

Վերջինս ունի հետեւյալ ծանոթագրութիւնը. «Լրագրույս բանա-
սիրականին մեջ ոտանավոր բանաստեղծութիւններ հրատարա-
կելու թեպետ սովորութիւն չունինք, բայց հետեւյալը... հոժար սըր-
սիվ կհրատարակենք»:

Դեկտեմբերի երկօրդ կես. «Արեւիքը» (№ 12), արեւմտահայերեն,
հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի՝ Ադամ Միքկէիշին նվիրւած
«Միքիշ բանահայուսը» հոգւածը և Մ. Վ.-ի (Ի՛մա. Ստեփան Ոսկանյան)
«Պ. Ժյուլ Սիմոնին գիրքը» գրախոսականը (գրախոսված է վերջինիս
«Իրավունք» ֆրանսերեն աշխատութիւնը. Փարիզ, 1854):

Հոդվածից. «Հաղիվ թե ամիս մը կա, Պոլսո մեջ մեռավ պ.
Միքիշ երեւելի բանահայուսը: Իր մահը Պոլսոյի (Ի՛մա. Լեհաս-
տանի—Ս. Շ.) համար անդարմանելի կորուստ մը է, և իր բոլոր
վտարանդի հայրենակիցներու ճշմարիտ հարված մը տվավ: Այս
անվանի անձը Պոլսոյի մեր դարու առաջին կարգի հեղինակն է և
Ալավ տոհմի մեջ քիչ բանահայուս կա, որ իրեն նման վառվառն և
սիրուն երևակայութիւն մը ունենա... Լեհերը այս բանահայուսը շատ
կգովեն և կարգն դուրս կսիրեն անոր գիրքերը: Տիկին Ժորժ Զանդ,
մեր դարու Ֆրանսայի առաջին հեղինակը, իր կողմն մինչև Պիրո-
նի կարգը կհանն զանիկա»:

Դեկտեմբերի 30. «Արշալույս արարատյանը» (№ 510), գրաբար,
հրատարակում է Սմբատ Կարապետ Պապայանի «Շնորհաւորութիւն նո-
րոյ տարւոյ առ արշալոյսն» բանաստեղծութիւնը: Նույնի՝ ֆրանսերէն
բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է
հրատարակվել «Հենրիկոս Իշենֆելլյան, կամ ինչպես այս պատանին
աստուծո վրա ծանոթութիւն ստացավ» վիպակը: Ավարտ՝ 1856 թ. ապրի-
լի 6 (№ 517):

— Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, տպարանատեր,

լրագրող, խմբագիր Արամ Աշճյանը, Վախճ. 1909 թ. իր ծննդավայրում:
1882 թ., Պոլսում, Սիմոն Գափամաճյանի հետ համատեղ,
հիմնել և մեկ տարի խմբագրել է «Ընտանիք» կիսամսյա հանդե-
սը: 1885—1888 թթ. խմբագրել է «Հապտեր Դիոգինյան» զավեշ-
տական շաբաթաթերթը:

Պետուրյան Մ., Հայ հանրագիտակ, 1938, Բախարհատ, էջ 186: Քեռ-
ղիկ, Տիպ ու տառ, Պոլիս, 1912, էջ 108:

— Պոլսում ծնվեց բանասեր, լրագրող, գրաբարագետ (մասնագի-
տությամբ բժիշկ), բանաստեղծ Տիրան Գափամաճյանը, Վախճ. 1926 թ.
հունիսի 23-ին, իր ծննդավայրում:

Փեռզիկ, Ամենայն տարեցույցը, Պոլիս, 1927, էջ 627: Ընդարձակ տա-
րեցույց, Պոլիս, 1929, էջ 145—147:

— Պոլսում ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող Տիրան Գևորգի
Փափազյանը, Վախճ. 1875 թ. սեպտեմբերի 25-ին, իր ծննդավայրում:

«Մատեն», 1875, Մ 1738 («Մահագույժ»):

— Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լեզվագետ (թուր-
քերեն և արաբերեն լեզուներ) Միհրան Աբիկի Աբիկյանը, Վախճ. 1938 թ.
դեկտեմբերի 15-ին, իր ծննդավայրում:

Նուր լուր», 1938, Մ 6425 («Մահ հանրածառնթ թրքագետ—հեղինակ
Միհրան Աբիկյանի»): Մ 6426 («Տիրան Միհրան Աբիկյան»):

— Պոլսում ծնվեց նովելիստ, լրագրող, գրականագետ Տիգրան Փի-
լիպոսի Աբիկարյանը, Վախճ. 1915 թ. դեկտեմբերի 15-ին:

«Գամեր» (երբեմն նաև՝ «Տիգրան») կեղծանուններով հանդես
էր գալիս ժամանակի պարբերականներում, 1901—1902 թթ. Կա-
հիրեում խմբագրել է «Փարոս» եռօրյա լրագիրը, 1908-ին, Պոլսում՝
«Սուրհանդակ» օրաթերթը:

Փեռզիկ, Ամենայն տարեցույցը, Պոլիս, 1921, էջ 322: Մեհաբեկ Մ.,
Երկերի ժողովածու, Երևան, 1956, էջ 348: Սոփիանյան Գ., Կենսագրական
բառարան, հատ. Ա., էջ 161:

— Պոլսում ծնվեց քանդակագործ, նկարիչ, հնագետ, լրագրող Ծր-
վանդ Ոսկանը, Վախճ. 1914 թ. հուլիսի 10-ին, իր ծննդավայրում:

Ընդարձակ տարեցույց, 1932, էջ 104—105: «Նովելիստական արվեստ»,
1965, Մ 2 («Երվանդ Ոսկան»):

— Աշտարակում ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող, բանաստեղծ Եփրեմ Սուրիասյանը: Էջմիածնի միաբանության անդամ էր 1876 թ. օգոստոսի 5-ին, վախճ. 1915 թ. օգոստոսի 4-ին, էջմիածնում:

«Սեթ» և «Սահրաթ» ստորագրություններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Արարատ», 1915, № 7—8 («Մայր աթոռ. Եփրեմ Եպիսկոպոս Սուրիասյան»):

— Ազուլիսիում (Նախիջևանի շրջան) ծնվեց լեզվաբան, բանասեր, լրագրող Սարգիս Սարգսյանը: Վախճ. 1892 թ. Մոսկվայում:

«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 6 («Եղիշե Մադաթյանի և Գրիգոր Խալաթյանի նամակագրությունից»):

— Ակնում ծնվեց լրագրող, երգիծաբան-գրող, խմբագիր Մելքոն Գալենտերը (Գալենտերյան): Վախճ. 1907 թ. հունիսի 20-ին, Պուսում:

1881 թ. Պուսում հիմնադրել և խմբագրել է «Վայելք» հանդեսը, իսկ 1886—1887 թթ.՝ «Եվա» պարբերականը:

Ընդարձակ օրացույց Ա. Փրկյուն հիվանդանոցի, Պոլս, 1898, էջ 467—468:

— Կամարակապ գյուղում (Ակնի շրջան) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, լեզվագետ Նշան Թորոսյանը: Վախճ. 1918 թ. մայիսի 14-ին, Պուսում:

Փետրվ. Ամենուհի տարեցույցը, Պոլս, 1921, էջ 324: Ազատյան Ք., Ակն և ակնցիք, Պոլս, 1943, էջ 103—104:

— Վանում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, արձակագիր Սեդրակ Սարգսի Տեվկանցը (Տեր-Սարգսյանց): Վախճ. 1941 թ. մայիսին, Նիցցայում (Հար. Ֆրանսիա):

«Հայաստանի կոլնակ», 1941, № 20 («Սեդրակ Տեվկանց»):

— Վանում ծնվեց գրականագետ-բանասեր, արձակագիր Խաչատուր Լևոնյանը: Վախճ. 1915 թ. դեկտեմբերի 15-ին, Երևանում:

«Միլլան», «Լ. Տոսպուլի», «Գազիկ», «Քենադատ», «Խոսնակ», «Դիտակ», «Շահ-Սվար», «Քրոնիկոս», «Մերուկ» և այլ կեդ-ժանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Ահմայան Հ., Քուրթուշի աղետը, էջմիածին, 1919, էջ 35—36: Փետրվ. Ամենուհի տարեցույցը, Պոլս, 1921, էջ 322: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Բ., էջ 28—29:

— Վանում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, պատմաբան-բանասեր Հարություն Զանգուլյանը, Եղեռնամահ՝ 1915 թ.:

Քեռիկ. Հուլարձան 1915 թ. ապրիլի 24-ի, Ալեքսանդրիա, 1939, էջ 81:

— Նոր-Ջուղայում (Պարսկաստան) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բանաստեղծ, արձակագիր Գևորգ Կարապետի Զորարյանը (նաև՝ Զոհրաբյան), Վախճ. 1926 թ. դեկտեմբերի 13-ին:

«Հայաստանի կույնակ», 1927, № 48 («Գեորգ Կ. Զորարյան»); Պատարյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 800—801:

— Շապին-Գարահիսարում (Հյուսիսարևելյան Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող Վոսմշապուհ (աշխարհական անվամբ՝ Նազարեթ) Փիպարյանը, Վախճ. 1940 թ. հունվարի 3-ին, Փարիզում:

Գեորգյան Կ., Ամենուհ տարեգրքը, Բեյրութ, 1959, էջ 305—306:

— Այնթապում (Հարավ. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով), խմբագիր Հովհաննես Գրիգորի Գրիգորյանը, Վախճ. 1942 թ. դեկտեմբերի 14-ին, Վաշինգտոնում (ԱՄՆ):

1902—1910 թթ., Պոլսում խմբագրել է «Ավեւտար» շաբաթաթերթը: 1910 թ. Պոլսում հիմնել և մինչև 1915 թ. խմբագրել է «Ռահնուս» («Ուղեցույց») հայատառ-թուրքերեն շաբաթաթերթը: Այն շարունակել է վերահրատարակել 1921—1930 թթ. Նյու-Յորքում:

«Հայաստանի կույնակ», 1930, № 7 («Պրոֆ. Հովհ. Գրիգորյանի ծննդյան 75-ամյակը»), 1942, № 51 («Պրոֆ. Հ. Գ. Գրիգորյանի մահը», 1943, № 2 («Պրոֆ. Հ. Գ. Գրիգորյան»), № 5 («Պրոֆ. Հովհ. Գ. Գրիգորյան»):

— Լեբրաք. քաղաքում (Հարավային Գերմանիա) ծնվեց գերմանացի հայագետ, թարգմանիչ (հայերենից գերմաներեն) Ադոլֆ Բաումգարտները (Adolf Baumgartner):

Ջադրենսլան Գ., Ուսումնասիրությունը Հայ լեզվի և մատենագրության հարմարություն, Վենետիկ, 1895, էջ 318—321:

— 1855 (?) Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հուշագիր, բանաստեղծ Գասպար Զեյրազը, Վախճ. 1928 թ.:

Ազատյան Բ., Այն և ակնքիթ, Պոլիս, 1943, էջ 79—80:

— 1855 (?) Պոլսում ծնվեց թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն),

լրագրող, խմբագիր Աթաբեի Սանտալճյանը։ Վախճ. 1926 թ. հունվարի 18-ին, իր ծննդավայրում։

«Հայաստանի կոչնակ», 1926, № 10 («Գաղութներ»)։ Թեղիկ։ Ամեն տարեցույցը, Պոլիս, 1927, էջ 621։

— 1855 (?) Զմյուռնիայում ծնվեց լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Գևորգ Խորասանճյանը։ Վախճ. 1910 թ. հոկտեմբերի 7-ին։

«Բյուզանդիստ», 1910, № 4255 («Մեծ Գևորգ Խորասանճյան»)։ Թեղիկ։ Ամեն տարեցույցը, Պոլիս, 1911, էջ 379։

— 1855 (?) Պրուս-Գրչլա գյուղում (Կեսարիայի շրջան, Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց դպրոցական-մշակութային գործիչ, լրագրող Մինաս Պետրոսյանը։ Եղեռնամահ՝ 1915 թ. հունիսի 8-ին, Կեսարիայի շրջանում։

Ժամանակի պարթերականներում հանդես էր գալիս «Ասուպ», «Պիտար» կեղծանուններով։

Ալլոյաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո (Ա. հատոր), Կահիրե, 1937, էջ 1229։

— 1855 (?) Կեսարիայում ծնվեց հրապարակախոս, գրական կյանքի տեսաբան, արձակագիր, խմբագիր Ս. Սապահգյուլյանը (Պետրոս Կյուրեղյան), Վախճ. 1928 թ. ապրիլի 28-ին, Նյու-Յորքում։

1898 թ. վառնայում (Բուլղարիա) հիմնադրել է հրատարակել է «Աշխարհ» շաբաթաթերթը։ 1903 թ. Բոստոնում հիմնադրել է մինչև 1917 (?) թ. խմբագրել է «Նորիտասարդ Հայաստան» եռօրյա թերթը։ 1919 թ. Զիկագոյում հիմնել է մինչև 1920 թ. խմբագրել է «Կուսն» շաբաթաթերթը։

«Հայաստանի կոչնակ», 1928, № 18 («Ս. Սապահգյուլյան մեռած»)։ Մկրտիչ Աղուկունի, Միարտես և այլքուք հայ երեսփոխան, Երուսաղեմ, 1929, էջ 533։

— 1855 (?) Կեսարիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-գործիչ, լրագրող Հակոբ Զամուրյանը։ Եղեռնամահ՝ 1915 թ.։

«Արմեն» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարթերականներում։ «1886-ի «Մասիս» մեջ «Վտարանդին» կկասկածիմ թե ինքն է» (Ա. Ալլոյաճյան)։

Ալլոյաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո (Հատ. Ա.), Կահիրե, 1937, էջ 1226—1227։

— 1855 (?) Զեյթունում (Հար. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, պատմաբան-քանասեր, խմբագիր Վարդավառ Գարան-ֆիլյանը: Վախճ. 1925 թ. Հալեպում:

1922 թ. Հալեպում հիմնադրել և մինչև 1925 թ. խմբագրել է «Սուրիական մամուլ» օրաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Վարդ-Մեխակ» կեղծանունով:

Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1926, էջ 727, Պոռտույան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 480:

— 1855 (?) Սարգսմիշ գյուղում (Բալուի շրջ. Արևել. Թուրքիա), ծնվեց կրթական-մշակութային և եկեղեցական գործիչ, լրագրող Կ. Կյուլյանը: Վախճ. 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ին, Նյու-Յորքում:

«Կոչնակ Հայաստանի», 1920, № 29 («Պատվի Կ. Կյուլյան»):

— 1855 (?) Ալեքսանդրապոլում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր Նդիշե Թոփյանը (Նովանդ Թամարյան), Վախճ. 1909 թ. հոկտեմբերի 13-ին, Հազրան գյուղում (Բաքերդի մոտ, Արևել. Թուրքիա):

1904 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել և մինչև 1905 թ. խմբագրել է «Լույս» պատկերազարդ տարեգիրքը:

«Մշակ», 1909, № 228 (սեներգիս լուրեր): № 229 (սե. Թոփյանի սպունքային առթիվ): № 231 (սեներգիս լուրեր):

— 1855 (?) Շումենում (Բուլղարիա) ծնվեց լրագրող, քանաստեղծ Տիգրան Աճեմյանը: Վախճ. 1927 թ. հունիսի 11-ին, Վառնայում:

Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1928, էջ 650—651:

— 1855 (?) Մեմեց մշակութային գործիչ, լրագրող, արձակագիր Նդիազար Աղվարենցը: Վախճ. 1928 թ. նոյեմբերի 29-ին, Նյու-Յորքում:

«Հայաստանի կոչնակ», 1928, № 51 (սե. Տ. Աղզարենցի մահը): Պոռտույան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 104:

— Մեմեց ֆրանսիացի հայագետ, թարգմանիչ (հայերենից ֆրանսերեն) Հովսեփ-Անդրեաս Գատտերիասը: Վախճ. 1883 թ. մայիսի 28-ին:

Չարհանալյան Գ., Ուսումնասիրությունք հայ լեզվի և մատենագիտության հարմուտ, Վենետիկ, 1895, էջ 237—238:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Ղևոնդ Ալիշանի «Տեղագիր հայոց մեծաց» աշխատությունը: 105 էջ:

նույնը ֆրանսերեն, էդուարդ Դյուլլորիեի թարգմանությամբ, «Ժուռնալ Ազիատիկ», 1863, № 3...

Առաջարանից. «Փոքր մի յերկարեցաք ի բնական նկարագրի աշխարհիս, զլերանցն պարաձգութիւնս և զհրարուիս զօրութիւնս և զգետոյն աղբերս և զօժանդակս, զանձանօթսն ի բազմաց, և մեզմեն իսկ համարձակեցաք զաղբերավայրսն գետոց և զպարս կամ զկոյտս լերանց որոշել. վասն որոյ և ական ունիմք ներողութեան բընախոյզ հետաքննաց՝ եթէ վրիպեցաքս, զի և մեք յապացն քննութիւն ապաստան առնեմք զուղղութիւն և զլրումն թերութեանցն: Աւելորդ վարկաք զվիճակացն իւրացանխոր գեօղեան թուել, թող զի և զբազմաց անգիտանամք տակաւին, այլ զգլխաւորսն և զնշանաւորս ոմանս ի հնումն կամ ի նորումս. և տեղեաց, զորոց անուանս առ օտարս օտար տառիւք գտաց գրեալս և երկրայիմք զստուգութենէ հնչմանց անուանցն, զտարակուսութեան նշան անընթեր եդաք: Իսկ զկարի նշանաւոր և զփափագանատենչ վայրացն ստորագրութիւն՝ սուղ ինչ ընդերկարեցաք, մանաւանդ զորոց և զտեղացոյց պատկերսն յանդիման առնեմք: Որովք և ական ունիմք հաճոյագոյն զվաստակս զայս ընծայեցուցանել հանդիպելոցն»:

— Վենետիկում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Մանվել Քաջունու «Հնախոսություն Հայաստանի ի պետս դպրոցաց աշխատություն»-ը: 303 էջ:

Առաջարանից. «...Առաջինը կրնանք սեպել մեր բազմարդյուն Ինճիճյան Ղուկաս վարդապետի... եռահատոր ընդարձակ «Հայոց հնախոսություն» (ի՛մա. «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհիս: Տե՛ս Շտիկլան Ս., Հայ նոր գրականութեան ժամանակագրութիւն (1801—1850), էջ 204), որի արդյունքը որչափ զօվելի և աշխատութիւնը բազմաբեղուն, բայց շատերուն անստանալի է, և ոճն ալ ավելի գիտնոց քան թե ժողովրդյան ու տղայոց կրնա օգտակար ըլլալ: Այս պատճառով ձեռք զարկի առաջիկա գործույս, որի մեջ նույն մեծարգո հնախոսին առաջնորդութիւնը հետեղ եղած եմ և մասնավոր կերպով ջանացած եմ դյուրըմբռնելի ընել ռամիկ ժողովրդյան և ուսումնասիր պատանայաց»:

— Վենետիկում, էդուարդ Հյուլմյուլլանի՝ լատիներեն բնագրից կատարած գրաբար լատինացի թարգմանությամբ, հրատարակվում է Փեդրոսի (ի՛մա. Ֆեդրա) «Առակք» խորագիրը կրող ժողովածուն: 111 էջ:

Զետեղված են Ֆեդրայի ինքնուրույն, կամ նրան վերագրվող 222 առակները:

Առաջաբովից. «...նախ՝ զերիս գիրս յայնցանէ ետ ի լոյս

(Փեղրոսը—Ս. Շ.), իբրեւ թարգմանութիւնս առականցն Եսովպոսի. ապա զլորրորդն առ ինքնակալութեամբ Կղաւդեայ և ապա զհինգերորդն յանձնէ ստեղծաբանեալ (ընդհանուր առմամբ վեց գիրք է—Ս. Շ.): Բայց Եսովպեանցն իսկ այնպիսի կերպարանս բանից յաւէլ, զի գեղով ոճոյն հաւասարէ հանճարոյ գիւտից բնագրին:

...Առակք նորա ընդ բազում դարս անծանօթ ի մատենադարանի ուրեք ծածկեալ, ի վերջ կոյս ժջ դարու ածան ի լոյս և համարին ընդ գրաւորական հրաշակերտս նախնեացս:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հարություն Յագութճյանի «Ուաշինկտոն, Հյուսիսային Ամերիկայի միացյալ տերությանց գահերեց» աշխատությունը (Եկրթական և զքոսալի տետրակներ» հատ. (Գ), 54 էջ:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Շպիցբերկի նավակոծյալները կամ աստուծո վստահելուն ու գործունյա կենաց օգուտը» վիպակը: 246 էջ:

— Մոսկվայում, Ոսկան Հովհաննիսյանցի (Երևանցի) ջանքերով ու նախաձեռնությամբ, հրատարակվում է հայկական աշուղական և ազգային երգերի առաջին ժողովածուն ռուս ջնար Հայաստանի, տետրակ Ա ընդհանուր խորագրով: 98 էջ: Ժողովածուն ունի ժաճանազան երգք հանգուցեալ Աղամայ Երևանեցու, Ազրար մականունելոյն ենթավերնագիրը և զետեղված են վերջինիս քսանհինգ ստեղծագործությունները:

Հիշյալ տետրակների հրատարակությունը հետագայում ընթացել է հետևյալ հաջորդականությամբ.

ժաճանազան երգք պարոն Հովհաննիսի Կարապետյան աշրգ Շիրին մականունելոյն (Տետրակ Բ) Մոսկվա, 1856: (Զետեղված են աշուղ Շիրինի քսանյոթ անուն բանաստեղծությունները): 51 էջ:

ժաճանազան երգք պարոն Հովհաննիսի Շահրամանյանց Նիրանի մականունելոյն (Տետրակ Գ), Մոսկվա, 1856: (Զետեղված են Նիրանու գրչին պատկանող տասնչորս անուն բանաստեղծությունները): 22 էջ:

ժաճանազան երգք պարոն Պետրոսի Տեր-Հովսեփյան Մաղաթյանց Շամախեցվո, Սեյադ մականվանելոյն (Տետրակ Դ), Մոսկվա, 1857: (Զետեղված են Սեյադի յոթանասուն անուն բանաստեղծությունները): 87 էջ:

Երկասիրությունք ազգային երգչաց (Տետրակ Ե) Մոսկվա, 1858: (Զետեղված են Մսեր Մսերյանի, Սեյադի, Աշուղ Շիրինի, Նիրանու, Ազրար Աղամի, Գյուրչի նավերի, Միսկին Բուրջու լափածո ստեղծագործությունները: Վերջում զետեղված Ծանոթությունքս

բաժնում բերված են Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» և «Հայոց աշխարհիկ» գործերը)։ 119 էջ։

«Զանազան հրգթ տ. Պետրոսի Տեր-Հովսեփյան Մաղաթյանց Շամախեցվո, Սեյադ Մականմանելո» (Տետրակ 2) Մոսկվա, 1859։ (Սկզբում, «Համառոտ տեղեկություն զհեղինակե տետրակիս» խորագրի ներքո տրված է Սեյադի համառոտ կենսագրությունը, ապա զետեղված են նրա հարյուր վեց անուն բանաստեղծությունները)։ 156 էջ։

«Նրկասիրությունը ազգային հրգչաց» (Տետրակ է) Մոսկվա, 1859։ (Զետեղված են Ոսկի Մաղաթյանցի, Սեյադի, Աշուղ Շիրինի, Գյուրջի Նավեի, Միսկին Բուրջու, Թուրինջի, Աղբար Ադամի, Շամչի Մեղքոյի, Ղազարի, Քիչիկ Օղլանի, Աղագուլի, Կարապետի, Սեդրակ Մանգինյանի, Քյանհան-որդու, Ռուստամի և Սուլթանի լափածո ստեղծագործությունները։ «Զան գյուլում, ջան ծաղիկ» խորագրի ներքո զետեղված են նաև 104 ժողովրդական խաղիկներ)։ 85 էջ։

— Մոսկվայում, Մսեր Մսերյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Յետին ժամք կենաց կայսեր նիկողայոսի առաջնոյ գրքույկը» 44 էջ։

— Պոլսում, Մաղաթիա-Տրդատ Մինասյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Հենրիկոս էշանֆել. բարոյական պատմություն» վիպակը։ 94 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Նահապետ Ռուսինյանի կաղմած «Տարեցույց 1855 թվականին Քրիստոսի» աշխատությունը։ 180 էջ։

Գրքի կազմողի մասին հավաստում է «Մասիսը» (1855 թ. № 154), թեև այդ հաստատող ոչ մի փաստ գրքի վրա չկա։ Տարեցույցային բնույթի մի շարք տեղեկություններից հետո (Ամիսների օրացույցներ, Քրիստոսի, օլիմպիական, հուլիական, հայոց, հիշրեթի թվականներ, տարբեր աշխարհամասերի գիտաաշխարհագրական նկարագրություն, նրանցում հղած պետություններ, մեկ տարվա ընթացքում հղած նշանավոր իրադարձություններ և այլն), կազմողը զետեղել է հայկական օրացույցի իր մշակած համակարգը, որը «գյուրավ կրնա գործածվի»։ Հստ այդմ՝ տարվա ամիսները վերանվանված են Բուսին, Մաղկին, Մարգին, Հնձար, Տոթար, Պաղար, Կթոն, Թառմոն, Միգոն, Չյուներ, Սառներ, Մորկեր և այլն, և յուրաքանչյուրը հաստատուն կերպով ունի 30 օր։ Տարվա վերջում ավելացող մի քանի օրն էլ կոչվել է «Լրօր»։ Նոր անուններ ունեն

նակ շաքաթվա օրերը. Երկօր, Եռօր, Քառօր, Հինգօր, Վեցօր, Յոթօր և Տիօր:

— Պոլսում, Հովհաննես Խորասանճյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Ռոտուֆ կամ յարություն զգաստացյալ» վեպը:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Աբել Մխիթարյանի «Ծանապարհորդություն յԱնի» աշխատությունը: 100 էջ:

Առաջաբանից. «...Իսկ մենք, որ ազգային այնպիսի անմահ հիշատակներ ունիմք նվիրույթի առջև, օրն օր կանհոգանամք ու անսիրույթ կըլլամք հայրենի հեռությանց մնացածները քննելու և գիտություն ստանալու տեղ տգետ կմնամք, մեկ մեկու վատուժության տալով օրինակ:

Ասիկա նպատակ բռնելով իմ ճամբորդությանս մեջ, բոլոր քսածներուս սիրքիկ օրինակ մը տալու համար, միջին ոճ բռնելու հմջ հին և նոր աշխարհագրության, որպեսզի ուր որ գրելու ըլլամք ճամբորդություննիս, ներկա ընելիք տեղագրությանը հետ նույն տեղի նախնի պատմությունն ալ համառոտեմք, առջի շինությունը, հետքի ավերածննդը և արդյան հեռությանց մնացածները. որովհետև այս բոնած ոճերնիս մեզի ալ կարևոր է, և ուրիշ մեծագույն գործի մը ձեռնտու պիտի ըլլա մեզի, թող որ ցանկալի ևս, և բավական նյութ թերի վաստակոցա:

— Փարիզում, Սարգիս Թեոդորյանի, Գաբրիել Այվազովսկու և Ամբրոսիոս Գալֆայանի համատեղ հեղինակությամբ, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Հայտարարություն անցից Մուրատյան վարժարանին» աշխատությունը: 243 էջ:

Առաջաբանից. «Երբոր երկար ժամանակ ազգային և հրապարակական պաշտոն մը կատարած անձինք, առիթ տված համարվին շատ մը զանազան խոսակցությանց և դիպվածոց, անհրաժեշտ պարտք է իրենց, որ ճշմարտությունը դուրս հանեն ի դեպ ժամանակի և տկարաց միտքը, որ զայնթակղած կրնա ըլլալ իրենց վարուց և սկզբանց և վարդապետությանը վրա՝ բժշկել շանան իրենց կողմանի: Այս սրբազան պարտքը կատարելու մտքով է միայն, որ հայտարարությանս ստորագրող երեք վարդապետքս հոժաբեցանք համառոտիվ ոճով մը ծանուցանել մեր ազգին առհասարակ, թե շորս տարի ի վեր Մուրատյան ազգային վարժարանին և անոր կառավարությունն ընող անձանցս գլխին անցածներն ինչ էին, ինչ պատճառով պատահեցան և ինչ հետևանքներ ունեցան:

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Աստվածատուր Զունդի «Մուրատյան վարժարան» գրքույկը: 91 էջ:

վերջաբանից. «Այսպես կարճառոտ և շտապով նշանակած-
ներես հայտնի կերևա, որ Բարերարին այդ ազգագույն նպատակը
(ի՛մա. Մուրադյան վարժարանի ստեղծումը— Ս. Շ.) իբրև շահա-
դիտության գործիք մը եղած է և ոչ մանկանց, տղայոց կամ որբոց
և աղքատաց կրթության միջոց կնկատվի. արդեն կամաց կամաց
սեպհականներու ճամբուն մեջ առաջացած է. խտրությամբ այժմին
ազգին մեծ մասին անմատչելի եղած է և թիշ հեռավոր ապագայի
մեջ՝ ազգին մյուս փոքր մասին ևս անընդունակ պիտի ըլլա, կամ
շուտ փոխադրությամբ և կամ ձրի աշակերտաց երևույթն անգամ
բոլորովին վերցնելով»:

— Փարիզում, արևմտահայերեն տրվող բացատրություններով,
հրատարակվում է Ամբրոսիոս Գալֆայանի «Առաջնորդ անգղիարեն և
հայերեն զրուցատրության, հնչմամբ անգղիարենին» բառարանը: 246 էջ:

— Փարիզում, արևմտահայերեն տրվող բացատրություններով, հրա-
տարակվում է Ամբրոսիոս Գալֆայանի «Առաջնորդ գաղղիարեն և հայե-
րեն զրուցատրության, հնչմամբ գաղղիարենին» աշխատությունը: 260 էջ:

— Չմյուռնիայում, Տիգրան Հարություն Տետեյանի՝ ֆրանսերեն ըր-
նագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակ-
վում է Մուրիերի «Աերը բժիշկ է» կատակերգությունը: 19 էջ:

Նույնը՝ 1870 (?) և 1881 թ. (32 էջ), որոշ վերամշակումներով:

— Չմյուռնիայում, Հայկ Հակոբ Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից
կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Հաս-
կաքաղ աղբիկը» թատերախաղը: 61 էջ:

Նույնը 1863 թ., որոշ կրճատումներով: 48 էջ:

Հետևելով Մխիթարյանների օրինակին, թարգմանիչը հայերեն
է թարգմանել նաև թատերախաղի հերոսների անունները: Ըստ
այդմ. նրանք կոչվում են պարոն Վահան, Աշոտ, Սաթենիկ, Հեղինե,
Վարդուհի և Արշակ:

— Թիֆլիսում, գրաբար և աշխարհաբար համատեղ տեքստերով,
հրատարակվում է «Բարոյական խրատը և հատուածք արձակը և լափա-
ւորք ի պէտս ընթերցանութեան մանկանց» ժողովածուն (Գիրք երկրորդ):
96 էջ:

Երրորդ գիրք 1866 թ.: 107 էջ:

Առաջին գրքի վերաբերյալ մանրամասնություններ չկարողա-
ցանք գտնել: Աստվածաշնչից բերված զանազան խրատական
հատվածներից հետո, ժողովածվում գետնողված են գործեր Մխիթար
Գոշից, Ներսես Շնորհալուց, Ղևոնդ Ալիշանից, Ի. Կոնյուկից, Մկր-
տիչ Պեշիկթաշլյանից և ուրիշներից:

— Պետերբուրգում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Գևորգ Թա-

նանյանի, Մնացական Թիմուրյանի և Ռաֆայել Պատկանյանի համատեղ հեղինակությամբ հանդիսացող «Գամառ Փաթիպայի արձակ և շափաքերական աշխատությունները» խորագիրը կրող ժողովածվի առաջին (փորձնական) տետրը՝ 14 էջ, Առաջին (հիմնական) տետր՝ նույն թվականին, 16 էջ, երկրորդ տետր՝ 1856 թ., 14 էջ, երրորդ տետր՝ նույն թվականին, 32 էջ, չորրորդ տետր՝ 1857 թ., 32 էջ, Բոլոր տետրերում Ռաֆայել Պատկանյանը հանդես է եկել մեկ կամ մի քանի բանաստեղծություններով, իսկ երկրորդ տետրում (էջ 9—12), հրատարակել է հուլիսյանը պերագրաֆի արտասուքը։

Առաջաբանից. «Հնկերներին հորդորանքն ստիպված՝ լույս ընծայում եմ փորձի համար այս անքանքար աշխատություններս, որ պարապ օրերս կես մի շարադրեր եմ և կես մի թարգմանել եմ ասար լեզուներից, Որովհետև ես զուրկ եմ այն գլխավոր արժանավորությունից, որով թարգմանիչը իրա թարգմանած հոգվածների մեջ ազգային ոգի է թափում, այդ պատճառով էլ իմ կարգացողները հեշտությամբ կարող են իմանալ, ո՞ր հոգվածը թարգմանած է և որը ոչ, ուրեմն ավելորդ էր ինձ ամենի առաջը կամ հետը որոշակի նշանակել։

Թե առաջին տետրակս սիրով ընդունեցին մեր ազգակիցք, միտք ունիմ մյուս ձեռագիրներիցն էլ կամաց-կամաց տարեկան փոշին թափ տալ և տպել. թե չէ՝ մնա ինչպես որ կա, Դորանից մեր ազգը մեծ վնաս չի քաշիլ, մանավանդ որ գրելու ժամանակ բացի մի քանի բարեկամներն ոչ ոքի միտք չունեի հաղորդել երիտասարդությանս այս խակ պտուղները։

1 8 5 6

Հունվարի 1. Աշտարակում ծնվեց գրականագետ-բանասեր, պատմաբան, Հայկական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1946 թ.) Երվանդ Ակիմի (Հովակիմի) Շահազիզը՝ Վախճ. 1951 թ. օգոստոսի 12-ին, Երևանում։

Անտոյան Հր., Երվանդ Շահազիզի երեսուն և հինգ ամյա հոբելյանն առթիվ..., Ե. Նախիբեան, 1917, 47 էջ։

Հաջությունյան Շ.. Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակակարգություն (1801—1917), Երևան, 1955, էջ 108։ Նույնի՝ Սովետական Հայաստանը 40 տարում (տարեգրություն), Երևան, 1960, էջ 334։

Հունվարի 10. «Մասիսը» (№ 208), ընթերցողներին ներկայացնելով Ֆրանսիացի բժիշկ Կենարի նամակը ուղղված Ստեփան Ոսկանյանին

(արտատպւած է «Արեւելք», 1855, № 10-ից, նոյնմբերի 15), դրվատում է նրա պարբերականն ու խմբագրին:

Հոգւածից. Յնամակը մեծ պատիվ կընն «Արեւելքին»: Այս լրագիրը յուր ազգասիրական նշանդուն ոգով և գեղեցիկ ու վառվռուն ոճովը հետզհետե հասարակութեան համակրութեանը գրավելու վրա է: Մանավանդ իր վերջին քանի մը ազգային հոգւածները ուշադրութեամբ կարդացվելու արժանի են: Արդեն մեծ վստահութիւն կուտա, որ ազգին օգտին ու պատվուն համար ունեցած գովելի նախանձը անկողմասիրութեամբ և խոհեմ չափավորութեամբ շարունակելով՝ օրըստօրե իր հարգն ու համարումը պիտի ավելցընն ազգին առջև:

Հունվարի առաջին կես. «Արեւելք» (№ 13), արեւտահայերեն, հրատարակում է Հարմայի (Ի՛մա—Ստեփան Ոսկանյան) «Պ[արոն] Բոնսարին կատակերգութիւնը» հոգւածը: Դրամատուրգ Յրենսիս Բոնսարի կյանքի ու գործունեութեան համառոտ բնութագրութիւնը տալուց հետո, քննադատը վերլուծում է նրա «Պատիվ և արծաթ» կատակերգութիւնը:

Հոգւածից. «Յրենսայի մեր օրերու թատրական գիրքերը երկու տեսակ են. ոմանք տեսարանի, զարդերու, պատկերներու և կեղծիքների հետ այնպիսի հոգ և հարաբերութիւն մը ունին, որ թատրի դուրս գլխից ամեն արժեք կկորսուցընեն: Ոմանք ընդհակառակն, գրական այնպիսի սիրուն հիւս և ճարտար շենք մը ունին, որ թեպետև տեսարանի վրա ալ աւելի փայլին և շքեղանան, սակայն անկե դուրս... դեռ արժեքնին կպահեն: ...Ուր որ թատր չիկա, հայտնի է թե այս ետքինները միայն ընդունելի և ընթերցանելի կրնան ըլլալ ընտիր հասարակութենէ: ...«Արեւելք» կշանա այս երկրորդ տեսակի հեղինակները մեր ազգին ճանչցնել և հույս ունի որ իր ի գերեւ չի պիտի ելլէ, վասնզի թատրը լուսավորութեան և արհեստի վառարան մը է, և այս վառարանը մեր մեջն ալ հարկ է որ գտնվի, եթէ ի բոլոր սրտե կփափագինք մեր «գրագիտութեան» ոգի մը տալ: Հունվարի առաջին կես. «Թագմամբայը» (№ 1), արեւտահայերեն, հրատարակում է «Հերդեր գերմանացին» ուսումնասիրութիւնը: Ավարտ՝ № 3 (փետրվարի առաջին կես):

Հոգւածից. «Հոգւածանես Կոստփրեստոս (Ի՛մա. Յոհան Գոտֆրիդ—Ս. Շ.) Հերդեր՝ անցյալ դարու գերմանական գրականութեան երևելազուն պարծանքներեն մեկն է և իր մարդկութիւն սիրող մըտածութեանը կողմանն նույն ժամանակի առաջին փիլիսոփան է»: Հունվարի երկրորդ կես. «Թագմամբայը» (№ 2), Պոլսի գալառաբարառով, հրատարակում է «Հրիտակատար» անստորագիր կատակերգու-

թյունը, Լևոն Ա. Ղազիկյանի (տե՛ս «Հայկական նոր մատենագիտություն» Վենետիկ, 1912, էջ 1061) հեղինակը Գևորգ Հյուրմյուզյանն է:

Խմբագրության առաջաբանից. «Ինչպես որ ամեն կրթյալ ազգերն վկայված է, ժողովրդյան մը բարոյականը շտկելու մեծապես կօգնեն կատակերգությունները, վասնզի մարդուս պակսությունները կատարելապես իրենց ամեն հանգամանքներովը դուրս կցատկեցնեն, ծաղրելի կընեն և զվարճություն տալով միանգամայն՝ կխրատեն ունկնդիրները: ... Եվ դարձյալ նույն խառնափնթոր, անոճ ու ծաղրական լեզուն բանեցընելով, թե քնականությունը ավելի պահելու համար և թե ինչպես կատակերգության անձինքներուն ուրիշ ախտերն ու պակսությունները, այսպես ալ խոսած լեզուներուն պակսությունները ծաղրելի ու զանելի ընելու համար: Եվ հուսանք, որ քիչ քիչ այս վախճաննուս ալ հասնելով, կարենանք որ մը նաև ազգային մաքուր լեզվով զվարճալի կատակերգություններ հրատարակելուս:

Հունվարի 21. Վաղարշապատում ծնվեց երաժիշտ-խմբավար, երգահան Մակար Գրիգորի Եկմալյանը, Վախճ. 1905 թ. մարտի 6-ին, Թիֆլիսում:

Շահվերդյան Ա., Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959, էջ 308—351. ԶԱԳԱԹ, երաժշտական բաժին, Մակար Եկմալյանի ֆոնդ:

Հունվար. «Մասյաց Աղավին» (№ 1), ֆրանսերեն ընագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Կադելի և Եղեգն» առակը:

Հունվարի 23. «Եմլրոպան» (№ 5), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Համառոտ տեսություն մը Գաղղիայի պատմության վրա, ի սկզբանե մինչև հիմա» ուսումնասիրությունը Ավարտ՝ № 17 (ապրիլի 16):

Հունվարի 25. Ամասիայում (Հյուս. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մրջակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր Հակոբ Շահվերդյանը, Վախճ. 1931 թ. օգոստոսի 30-ին, Սոֆիայում (Բուլղարիա):

1903 թ. Ռուսչուկում (նաև՝ Ռուսե. Բուլղարիա) հիմնադրել և խմբագրել է «Զիթենի» կիրակնօրյա մանկական թերթը: 1904 թ. թերթը փոխադրվել է Սոֆիա և որոշ ժամանակից հետո դադարել է:

«Հայաստանի կռնակ», 1931, № 44 («Հակոբ Շահվերդյան»):

Փետրվարի 11. «Եմլրոպան» (№ 6), իտալերեն ընագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանցիսկոս Սոավյեի «Հիվանդ ալրի» պատմվածքը:

Սոսվյեի գեղարվեստական գործերի թարգմանությունները «Եվրոպան» հրատարակել է հետևյալ հաջորդականությամբ: «Պատկեր» (№ 7, փետրվարի 6), «Ռիթարտոս Մաքսիլ» (№ 9, փետրվարի 20), «Դամոն ու Փիդիա» (№ 14, մարտի 26), «Եղեղեղեղեղ» (№ 29, հուլիսի 7), «Ալիմեթ կամ երջանկություն» (№ 32, հուլիսի 28, ավարտ՝ հաջորդ համարում), «Սիտին և Բադի» (№ 35, օգոստոսի 18), «Սիտին ու Ուտենեթ» (№ 36, օգոստոսի 25), «Փրեզերինոս Լանուլլի» (№ 38, սեպտեմբերի 8), «Փիրբո և Մենիգուլլիո» (№ 44, հոկտեմբերի 20, ավարտ՝ հաջորդ համարում), «Անտոն Լեոնելլի» (№ 48, նոյեմբերի 17) և այլն:

Փետրվար. «Մասյաց աղավինն» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Աշխարհագրական ծաղկեցնելու վրա» հոդվածը, ժամանակի լեզվի բնորոշ հատկանիշները թվելուց հետո, հեղինակը քննադատում է Մկրտիչ խրիմյանի, Ստեփաննոս Նազարյանցի, Գրիգոր Մսերյանցի լեզվագիտական աշխատությունները:

Փետրվարի 18. Սուլթան Արդու Մեջիդը հրապարակում է «Խաթթի հումայուն» (ի՛մա. Արքայական հրովարտակ) կոչվող օրինագիծը («Թանգիմաթ»), որով մի շարք արտոնություններ էր խոստացվում հպատակներին:

Հրովարտակից. «Իմ բոլոր հպատակների երջանկությունը, որոնց Ամենաբարձրյալը իմ տերության մեջ վստահել է ինձ, մըշտապես եղել է իմ ամենամեծ ցանկությունը: Գահ բարձրանալու օրվանից իսկ, ես չեմ դադարել այդ նպատակին ուղղելու իմ բոլոր ջանքերը և այդ անդադրում ջանքերը արդեն բերում են իրենց առատ և օգտաշատ պտուղները:

...Ես կամենում եմ մեծացնել երկրիս հզորությունը և հասնել իմ հպատակների լիակատար երջանկությանը. հպատակներ, որոնք բոլորն իմ աչքում հավասար են, բոլորն էլ հավասարապես թանկ են ինձ համար և կապված են իրար հետ, հայրենասիրության բարեկամական հարաբերությունների օղակով:

...Հոգևոր բնույթի բոլոր արտոնություններն ու առավելությունները, որոնք հնուց ի վեր տրված են եղել իմ նախորդների կողմից բոլոր քրիստոնեական և այլ՝ ոչ մուսուլմանական հավատին պատկանող համայնքներին, որոնք իմ բարձր հովանավորության ներքո գոյություն ունեն Կայսրության ներսում, վերահաստատվում են իրենց իրավունքների մեջ և պաշտպանվում են իմ կողմից:

...Իմ Բարձր Դուռը եռանդուն ջանքեր կթափի, որպեսզի ապահովի յուրաքանչյուր հավատի, ինչքան էլ սահմանափակ լինեն նրանց հետևողների թիվը, անկաշկանդ դրսևորման ազատությունը:

...Յուդաքանյութը ձգտում կամ միտում, որը նպատակ կունենա հաճատի, լեզվի կամ ազգության դիրքերից հլնելով, նսնմացնել իմ հպատակների մի դասակարգը մյուսի նկատմամբ, ընդմիջող կոշնչացվի, իսկ եթե մնացել են այդ բնույթի օրենքներ, ապա դրանք արմատախիլ կարվեն:

...Իմ տերության բոլոր հպատակները, առանց որևէ տարբերության, կարող են ընդունվել պետության քաղաքացիական և զինվորական դպրոցները, եթե միայն կարողանան բավարարել ընդունված տարիքային և քննությունների հետ կապվող պահանջներին:

...Քրիստոնեական և այլ հաճատի պատկանող բոլոր հպատակները, պետք է, մուսուլմանների նման և համաձայն արդեն ընդունված օրենքների, զինվորական պարտադիր ծառայություն անցնեն: Զորակոչիկին դրամով հետգնումը կամ նրան ուրիշով փոխարինելը թույլատրվում է:

...Իմ տերության բոլոր հպատակները, հարկադրման են ենթարկվում առանց կրոնական, ազգային, դասական կամ կրթական տարբերության, հավասար հիմունքներով:

Юзефович Т., Договоры России с востоком, политические и торговые, СПб., 1869, стр. 175—181. Քումայսե Կ., Պատմություն արևմելյան խնդրո և առաջնորդ Հայկական հարցի, Լոնդոն, 1905, էջ 613—623:

Փետրվարի 23. էդիրենում (նաև՝ Ադրիանապոլիս, Եվրոպական Թուրքիա) ծնվեց հուլազգի, հոգավածագիր (մասնագիտությամբ իրավաբան) Հակոբ Պապիկյանը: Վախճ. 1909 թ. հուլիսի 20-ին, Պոլսում:

Աղանյի եզեռը (հայացուց Հակոբ Սարգիսյան), Պոլիս, 1919, էջ 3—7:

Փետրվարի 27. «Եվրոպան» (№ 10), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթիի «Թիթեռնիկ» բանաստեղծությունը՝ «Ժան Լաֆոնտենի «Ժոռեկն ու մրջյուն» առակը:

Լաֆոնտենի թարգմանածո առակների հրատարակությունը «Եվրոպայում» հետագայում ընթացել է հետևյալ հաջորդականությամբ: «Ազգավն ու աղվեսը» (№ 11, մարտի 5), «Գորտն ու կովը» (№ 12, մարտի 12), «Երկու ջորի» (№ 13, մարտի 19), «Երինջը, այծն ու ույսար, առյուծին հետ ընկերացած» (№ 14, մարտի 26), «Գայլն ու շունը» (№ 15, ապրիլի 2), «Քաղաքի մուկն ու դաշտի մուկը» (№ 16, ապրիլի 9), «Տոպրակը» (№ 17, ապրիլի 16), «Գայլն ու գառնուկը» (№ 18, ապրիլի 23), «Մահն ու դժբախտը» (№ 19,

ապրիլի 30), «Մահն ու փայտահատը» (№ 20, մայիսի 7), «Աղվեսն ու արագիլը» (№ 21, մայիսի 14), «Քեղուշն ու եղեգը» (№ 22, մայիսի 21), «Հողամուկն (Չղջիկ) ու ագիսը» (№ 23, մայիսի 28), «Մատակ շունն ու իր ընկերը» (№ 24, հունիսի 4), «Սպունգակիր էշն ու աղակիր էշը» (№ 25, հունիսի 11), «Առյուծն ու յուկը» (№ 26, հունիսի 16), «Աղավնին ու մրջյունը» (№ 27, հունիսի 23), «Պար բռնող արջ մը» (№ 28, հունիսի 30), «Նապաստակն ու գորտերը» (№ 29, հուլիսի 7), «Հերային տրտնջող սիրամարգը» (№ 30, հուլիսի 14), «Հոփիվ եղած գայլը» (№ 31, հուլիսի 21), «Քաղաքի մ' ուզող դրտերը» (№ 32, հուլիսի 28), «Աղվեսն ու այծը» (№ 33, օգոստոսի 4), «Գալլ ու արագիլը» (№ 35, օգոստոսի 18), «Գայլերն ու ոչխարները» (№ 36, օգոստոսի 25), «Աղվեսն ու խաղողը» (№ 37, սեպտեմբերի 1), «Առյուծին նմանիլ ուզող ագռավը» (№ 43, հոկտեմբերի 13), «Մերացած առյուծը» (№ 46, նոյեմբերի 3), «Աքիսը շտեմարանի մը մեջ մտած» (№ 47, նոյեմբերի 10), «Էշն ու պզտիկ շունը» (№ 48, նոյեմբերի 17), «Մկերուն և աքիսներուն կոփը» (№ 49, նոյեմբերի 24), «Սիրամարգի փետրով զարդարված ագռավը» (№ 50, դեկտեմբերի 1), «Եղջերուն վրեժ առնուլ ուզող ձին» (№ 51, դեկտեմբերի 8), «Սոկրատին խոսքը» (№ 52, դեկտեմբերի 15), և այլն:

Հաֆոնտենի առակներից յուրաքանչյուրին, մեծ մասամբ նախորդում է Վիեննայի Մխիթարյան հայրերի գրչի արգասիք հանդիսացող, ավել կամ պակաս ծավալուն մի բանաստեղծություն, գրարար կամ արևմտահայերեն:

Փետրվարի երկրորդ կես. «Բազմապեպը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հոմերոսի Իլիական և Ոդիսական դյուցազններգություններուն վրա եղած խնդիրները ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 5 (մարտի առաջին կես):

Հոգվածից. «Կույր երգիչ մը, որուն հինք Հոմերոս անունը տրվին, Քրիստոսն 900 տարի առաջ, հունական բանաստեղծության հայր եղավ: ...Ուրեմն Հոմերոս այսչափ հին ատենի ժամանակակից մարդ մը ըլլալն հափ, արդյոք իր քերթությունները գրի վրա առած է, չե՞ն անոնք ավանդություններ բերնն բերան անցնելով... կենդանի մնացեր են: Եվ դարձյալ. Իլիական ու Ոդիսական դյուցազններգությունները արդյոք բոլորովին ամեն մասամբ իր հանճարին երկասիրություններն են, չե՞ն շատ բանաստեղծներու գործ են, գործնք հափար գրականին մեկը մեկտեղ ժողոված ըլլալ:

Փետրվար. «Արծվի վասպուրականը» (№ 9), Հովհաննես Նուրյանի՝
Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ,
Հրատարակում է Ժան Ռուսսոյի «Ավետարան» գեղարվեստական ման-
րապատումը և մի յուսակ Մխիթար Գոշից:

Մարտի 1. Ժավա կղզու Բատավիա քաղաքում (Ինդոնեզիա), սկսում
է գործել Մարիամ Հարությունյան և Թագուհի Մանուկյան քույրերի նա-
խաձեռնությամբ հիմնված դպրոցը, որն ուներ «Ուսումնարան Մանուկ-
Հարությունյան» անվանումը: Առաջին տեսուչն էր հաշիկ Թովմասյանը:
Ուսումնարանը փակվեց 1872 թվականին, սակայն հետագայում, նույն
անվանումով վերաբացվեց Սուրաբայա քաղաքում:

Հետագա մանրամասնությունները մեզ չհաջողվեց պարզել:
Հայտնի է միայն, որ 1926 թվականին, ուսումնարանը Սուրաբա-
յայում շարունակում էր գոյություն ունենալ:

«Արշալույս արարատյան», 1856, № 521 («Ազգային»), «Բաղմավնագ»,
1928, № 12 («Աթոռն Տիրոջնի հիշատակը ի մեզ»): «Տեղեկագիր»,
1968, № 7 («19-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումները և Ինդոնե-
զիայի հայ գաղութը»):

Մարտի 1. Թիֆլիսում ծնվեց պատմաբան, բանասեր, թարգմանիչ
(ռուսերենից, ֆրանսերենից հայերեն, գրաբարից աշխարհաբար) Գյուտ
քահանա Աղանյանը (Հարություն Տեր-Առաքելյանը): Վախճ. 1919 թ. դեկ-
տեմբերի 16-ին:

1896 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել և մինչև 1912 թ. խմբագրել է
«Ուսման ամսագիրը» (սկզբում՝ կիսամսյա):

Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1921, էջ 327:

Մարտի 5. «Եվրոպան» (№ 11), արևմտահայերեն, Հրատարակում է
«Շահավետ ծառայություն» պատմվածքը և «Ամենաանհնազանդ հիվանդ
մը» առակը:

Մարտի 12. Մարաշում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակու-
թային գործիչ, լրագրող Սարգիս Սամվելյանը: Եղեռնամահ՝ 1895 թ.:

Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1915, էջ 128—129:

Մարտ. «Մասյաց աղավնին» (№ 4), արևմտահայերեն, Հրատարա-
կում է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Ի վաղամեռիկ մահ աղնվական պա-
տանվույն Չամչյան Հակոբա» բանաստեղծությունը (տե՛ս Պեշիկթաշլյան
Մ., Տաղեր, Երևան, 1961, էջ 77—79: Բանաստեղծությունն այստեղ ունի
«Ի մահ Հակոբա Չամչյան վերնագիրը»): Ֆրանսերեն բնագրից կատար-
ված արևմտահայերեն լատինական թարգմանությամբ, Հրատարակված է
նաև Ժան Լաֆոնտենի «Գայլ և գառն» առակը:

Մաքուի առաջին կես. «Բաղմալնալը» (№ 5), ֆրանսերեն ընագրից կատարված գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Հակոբ (իմա. Ժակ— Ս. Ե.) Դըլիլի «Կարապ» բանաստեղծությունը, Հրատարակված են նաև Թովմաս Թերզյանի «Մանուկն և վտակ» և «Լերինք» բանաստեղծությունները:

Մաքուի 18. Փարիզում, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ալեքսեյ Օրլովի, Ավստրիական կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Կարլ-Ֆերդինանդ Շաուենշտայնի, Ֆրանսիական կայսրության արտաքին գործերի մինիստր Ալեքսանդր Վալեսկու, Մեծբրիտանիայի և Իռլանդիայի միացյալ թագավորության պետական քարտուղար Գեորգ-Վիլհելմ Կլարենտոնի, Սարդինիայի թագավորության Մինիստրների խորհրդի նախագահ Կամիլլո Բենզո Կավուրի և Թուրքական կայսրության գլխավոր վեզիր Մուհամմեդ-էմին-Ալի փաշայի միջև կնքվում է 34 հոդվածներից բաղկացած հաշտության պայմանագիր, որի երրորդ և իններորդ հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին:

Երրորդ հոդված. «Նորին մեծություն Ռուսաստանի կայսրը, պարտավորվում է Նորին մեծություն Սուլթանին վերադարձնել Կարս քաղաքն իր բերդով, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությանը պատկանող այն երկրամասերը, որոնք զբաղված են ռուսական զորքերի կողմից:

Իններորդ հոդված. «Նորին արքայական մեծություն Սուլթանը, մշտապես հոգալով իր հպատակների բարեկեցության մասին, ներանց տվել է ֆիրման (իմա. հաթթի Հյումայուն. տե՛ս 1856 թ. փետրվարի 18—Ս. Ե.), որով բարելավում է նրանց վիճակը, առանց ազգության ու հավատի տարբերության, և որով նորից է հավաստում իր մեծահոգի նպատակը կայսրության մեջ ապրող քրիստոնյա ազգաբնակչության նկատմամբ, ինչի մասին և, նա տեղեկացնում է պայմանագիրը ստորագրող Բարձր կողմերին»:

Юзефович Т., Договоры России с востоком, политические и торговые, СПб., 1869, стр. 107—122: Հոբաբյունյան Ե., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակագրություն, Երևան, 1955, էջ 110:

Մաքուի 29. «Մասիսը» (№ 218), Մատթեոս Մամուրյանի՝ ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Վոլտերի «Միկրոմեգաս. պատմություն իմաստասիրական» վիպակը: Որոշ ընդհատումներով ավարտ՝ № 229 (հունիսի 13):

Ապրիլի 5. «Դը պիպլը պեյպըր» թերթը («The people's Paper») սկսում է հրատարակել Կ. Մարքսի հոդվածաշարը, «Կարսի անկումը» խորագրով:

Տրված է Կարս քաղաքի, և մասնավորապես նրա բերդի ռազմատարատեղիական նկարագրությունը, թուրքական բանակի ցածր մարտունակության և նրա հետամնաց տեխնիկայի բնութագրությունը, ապա քացահայտված են համաշխարհային-քաղաքական ու ռազմական այն բարդ իրադարձությունները, որոնց հարկադրական ճնշման ներքո, թուրքերը պետք է հանձնեին Կարսը:

К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, т. 2, М., 1958, стр. 633—667:

Ապրիլի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 8), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակում է ժան Լաֆոնտենի «Ժանտամահեն բռնված կենդանիներ» առակը:

Ապրիլի 11. «Մասիսը» (№ 220), հրատարակում է Մ. Մամուրյանի նամակը, որտեղ նա պաշտպանում է «Միկրոմեդասի» իր թարգմանությունը և նրա հեղինակ Վոլտերին, Չամուռճյանի «Զոհալի» (Ի՛մա «Ծրեակ») հարձակումներից:

Նամակից. «Ի՛նչ է Միկրոմեդասին» հանցանքը: Միթե Վոլթերին գրչեն ծնի՞լն է: Բայց ամենուն հայտնի է, որ աս հուլակավոր մատենագիրը, իմաստասերը, պատմիչը, բանաստեղծը այնչափ բազմաթիվ գրվածք ունի, զորոնք կարդալը մարդուս կես կյանքին կարոտ է: Ուստի մենք ալ գաղղիացի մատենագիրն կրոնական թյուր տեսությունները դուրս ձգելով՝ հարկ սեպեցինք զատել և ընտրել անոր քանի մը քարոյական և իմաստալից վեպերը: «Զոհալը» ամենեն ավելի «Միկրոմեդասին» դեմ վառեր բորբոքեր էինչու համար. աստժո գոյությունը և մեծությունը հուլակելուն և անոր փառքը կապտել ուզող ճիզվիթականաց դպիելուն համար է: ...Վոլթերը կարդացողը մի՞թե անհավատ կըլլա: Պղատոն, Արիստոտել կարդացողը մի՞թե կռապաշտ կըլլա: :

Ապրիլի 20. «Արշալույս արարատյանը» (№ 518), Ռ. Մեսրոպ Նուպարյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակում է Արկածք Պրիլյան իշխանին՝ վիպակը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև օգոստոսի 10-ը (№ 526):

Մայիս. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 12), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Փափազյանի «Սոխակ» բանաստեղծությունը:

Մայիսի երկուրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարակում է էդուարդ Հյուրմյուզյանի «Հասարակաց դուրագին ծանրաչափներ» հոդվածը: Վերջում, հոդվածագրի՝ լատիներեն բնագրից կա-

տարված գրաքաղ շահածո թարգմանությանը, զետեղված է մի հատված Վիրգիլիոսի «Մշակականքից» (Ա. երգի 362—476-րդ տողերը)։

Հունիսի 1. Տրապիզոնում, Աղաջան Հովհաննիսյանի և Մելքոն Թուրքյանի նախաձեռնությամբ, իր գոյությունն է սկսում իգական ուսումնարանը, որն ունի «Մ. Գյանյան» անվանումը։ Սկզբում ունեին 72 աշակերտուհի, ավանդում էր հայոց լեզու, կրոն և ձեռագործ։

«Մատեն», 1856, № 236 («Ազգային»), № 253 («Ազգային»)։

Հունիսի երկուրդ կես. «Թաղմավեպը» (№ 12), էմմանուել Սայանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաքաղ շահածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Շարլ Միլլուայի «Անկումն տերևոց» բանաստեղծությունը։

Հունիսի 23. «Եվրոպան» (№ 27), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Մատենագրական խորհրդածություններ» հոդվածը («Հեղինակ՝ — Փիլիպոս Ժամէյան ?»)։ Ավարտ՝ № 37 («Եվրոպայի»)։

Տրված է հայ մատենագրության գնահատությունը, սկսած Սահակ-Մեսրոպից մինչև Մխիթար Սեբաստացին, որը բնութագրված է որպես «միայն թարգմանական»։ Նոր վերելքը հոդվածագիրը կապում է Մխիթար Սեբաստացու և մանավանդ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյանների ծավալած հայագիտական-բանասիրական և գրական գործունեության հետ, որը երբեմն հակադրվում է մյուս գաղթօջախներում ծավալված համանման գործունեությանը։

Հունիսի 1. Պոլսում ծնվեց բառարանագիր, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ (Ֆրանսերենից և իտալերենից հայերեն) Դանիել Ստեփանյանը։ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1878 թ. դեկտեմբերի 25-ից, Վախճ. 1931 թ. օգոստոսի 22-ին, Վենետիկում։

Մխիթարյան հոբելյան, Վենետիկ, 1901, էջ 225, «Թաղմավեպ», 1931, № 7—8 («Դանիել Ստեփանյան»)։

Օգոստոսի 11. «Եվրոպան» (№ 34), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Երասխին քովերը մանուկ մը» պոեմը։

Սեպտեմբերի 19. Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական) ծնվեց երգահան-երաժիշտ, հայկական ազգային երաժշտության մշակող, ՀՍՍՀ ժողովրդական երաժշտագետ (1933 թ.) Նիկողայոս Թադևոսի Տիգրանյանը։ Վախճ. 1951 թ. փետրվարի 17-ին, Երևանում։

«Թաղմավեպ», 1912, № 10—11 («Երաժշտագետ Նիկողայոս Տիգրանյան»)։ 1926, № 7... («Նիկողայոս Տիգրանյանի ինքնակենսագրությունը»)։ Հատարյունյան Շ., Սովետական Հայաստանը 40 տարում (Տարեգրություն), Երևան, 1960, էջ 202, 231։

Օգոստոսի 24. «Արշալույս արարատյանը» (№ 527), Պերճ Ավետիս Թադևոսյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լատինացի թարգմանությամբ, հրատարակում է «Տարեգարձ որբուն» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 8. «Եվրոպան» (№ 38), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն լատինացի թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Պիեր Ֆլորիանի «Հայիկ» ու ճշմարտությունը» առակը:

Սեպտեմբերի 15. Պոլսում, Հարություն Սըվաճյանի խմբագրությամբ, արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Մեղուն» («Հավաքածու բանասիրական, բարոյական, գրագիտական, տնտեսական, առևտրական և զվարճալի գիտելիքաց») կիսամյա հանդեսը: Սըվաճյանին, սկսած 1863 թ. սկզբներից, տարբեր ժամկետներով փոխարինել են Հովհաննես Հովսեփյանցը, Աբրահամ Մուրադյանը, Արմենակ Հայկունին, Գրիգոր Պարտիզպանյանը: 1870 թ. սեպտեմբերից, պարբերականի խմբագիրը կրկին դառնում է Հարություն Սըվաճյանը, որը 1872 թ. նոյեմբերին, այդ պատճառով լույս է հանում «Մեղուն» գոյատևել է մինչև 1874 թ. մարտը:

Առաջաբանից. «Եմ նպատակս, բարեկամ, ահա այս է. ազգին ճանաչել գիտությանց անհատնում օգուտները և անոնցմե դուրկ ըլլալը. ճշմարիտ ազգասերի մը սրտով, առանց շողոքորթելու, կամ սանկ ըսեմ, առանց խաբելու իր պարտականությունները իրեն գիտցնել. ինքզինքին վրա ունեցած լատինացի համարումը պակասեցնել. ուսմանց և գիտությանց մեջ չհառաջանալուն և անոնցմե շահելուն զխաղաղ պատճառներն մեկն ալ ծուռ դրությամբ և սխալ մեթոդներով ստանալ ուղեղն և զանոնք ձեռք բերելու ճշմարիտ միջոցներն ու մեր վիճակին հարմարած կանոններն որոնք ըլլալը ցուցնել անոր»:

Սեպտեմբերի 15. «Եվրոպան» (№ 39), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Բոլլաքի «Թեհրանեն Համազան ճամբորդությունը» ուղեգրական երկը: Ավարտ՝ № 41 (սեպտեմբերի 29):

Սեպտեմբերի 15. «Մեղուն» (№ 1), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Թեհրանավորի» մը վերջին ժամը և իր կնոջը ըրած պատմությունները՝ վիպակը: Ավարտ՝ № 6 (նոյեմբերի 30):

Կետեք. Կարապետ Շահնազարյանի՝ հայ ընթերցող և գիտական հասարակայնությանն ուղղված «Հայտարարությունը» Փարիզում, «Շար հայ պատմագրաց» մատենաշարով հայ պատմիչների քննական հրատարակություն սկսելու մասին: Նախորդված էր տալ հայերեն ճշգրտված բը-

նագիրը իր՝ Շահնազարյանի կատարած ֆրանսերեն թարգմանության հետ համատեղ, և դրան համապատասխանող ծանոթագրություններ այդ երկու լեզուներով: Մատենաշարի առաջին գործը՝ Ղևոնդ երեցի «Արշա-
ւանք արարաց ի հայս» աշխատությունը հրատարակվել է 1857 թ. (տե՛ս
այդ թվականը), ընդհանուր առմամբ հրատարակվել է յոթ անուն գիրք,
որոշված տասնչորսի փոխարեն: «Շար հայ պատմագրացը» դադարում
է 1862 թվականին:

Հայտարարությունից. «Զի՛ք ամենևին տարակույս, թե վարդա-
պետական հոգեկից գրվածքներեն ետքը՝ պատմագրությունը հայոց
գրականության ճոխագույն և կարևորագույն մասն է... Այլ ավաղ,
որ այսպիսի ազգային գրականության ընտիր և ճոխագույն մասը
տակավին մենաստաններու և ստվերամած գրատուններու անկյուն-
ները մասամբ փոշեցած և ցեցակեր կթավալին, որոնց արդյունքեն
ազգերնիս զրկված է: ...Հայաստան ճամբորդությունը ըրած ատենըս
ազգային պատմիչներ հավաքեցի և օրինակեցի՝ հուսալով որ թրեւս
օր մը կարողանամ պիտի հայրենասիրաց օգնականությամբ տպել:
Փարիզի կայսերական գրատանը մեջն ալ քանի մը հազվագյուտ
պատմիչներ գտա, զորս հետզհետե օրինակեմ: ...Սմին իրի որոշեցի
առ ժամս «Շար հայ պատմագրաց» անունով 14 պատմաբան հեղի-
նակներ հրատարակել, որ հազվագյուտ ըլլալնուն՝ մինչև ցայսօր
անտիպ մնացեր են:

Ահավասիկ հիշյալ պատմագրաց անուններն: 1. Ղևոնդ վարդա-
պետ. 2. Մովսես Կաղանկատվացի. 3. Ստեփաննոս Ասողիկ. 4.
Մատթեոս Եղեսպցի. 5. Կիրակոս Գանձակեցի. 6. Վահրամ Եղեսպ-
ցի. 7. Մաղաթիա արեղա. 8. Սամուել Անեցի. 9. Վարդան վար-
դապետ. 10. Միքայել Ասորի. 11. Մխիթար Այրիվանեցի. 12.
Ստեփաննոս Օրբելյանց, 13. Թովմա Արծրունի, 14. Սմբատ Սպա-
րապետ:

Մեր կողմանե հանձն կառնումք ասոնց վայելուլ, անսխալ և
հավատարիմ տպագրությանն անձանձիր հոգ տանել: Նմանապես
կարևոր ծանոթություններ՝ խրթին տեղերը բացատրելու և վիպակ-
ները ուղղելու համար ավելցունել, եվս և յուրաքանչյուր հեղինա-
կի ճակատը՝ անոր վարուց համառոտ պատմությունը կարգելա:

«Մատիս», 1856, № 249 («Հայտարարություն»):

Սեպտեմբերի 15. Հարավային Թուրքիչում (Անգլիա) ծնվեց անգ-
լիացի հայագետ, ձեռագրագետ, թարգմանիչ (հայերենից անգլերեն)
Ֆրեդերիկ Կոնիբեյր (Frederick Conybeare): Վախճ. 1924 թ. հուն-
վարի 9-ին, Յուկատոնում (Անգլիա):

Սեպտեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեղ» (№ 18), Խորեն Գալֆա-
յանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանու-
թյամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթիէի «Աշուն» բանաստեղ-
ծությունը: Արեւմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակված
է նաև Ժան Լաֆոնտենի «Միծեռնիկ և թռչնիկ» առակը:

Սեպտեմբերի 21. «Արշալույս արարատյանը» (№ 529), գրաբար,
հրատարակում է Դեմետրիոս Պրուսիի «ի վսեմափայլ պայազատ Պոդոս
պեյ Տյուզեան» բանաստեղծությունը:

Վերջինս ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Մուղավիայի բո-
յարներեն Դեմետրիոս Պրուսի ազնվականը ի նշան յուր երախտա-
գիտության առ հանգուցյալ վսեմափայլ Պոդոս պեյն Տյուզյան, այս
ոտանաւոր գովեստը հունարեն լեզվով շարադրեր է և հայերենի
թարգմանել տալով, ուղարկած է մեզ ի հրատարակություն»:

Հոկտեմբերի 8. Թիֆլիսում ծնվեց դրամատուրգ, թարգմանիչ (ռու-
սերենից հայերեն), մանկագիր, թատերական գործիչ Արամ Թովմասի
Սարգսյան-Արեւատյանը: Վախճ. 1913 թ. հուլիսի 1-ին, իր ծննդա-
վայրում:

«Ռշտունի» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պար-
բերականներում:

«Մշակ», 1918, № 144 («Ազատ Սարգսյան-Արեւատյան»), № 147
(«Ազատ Սարգսյան Ռշտունի, Արեւատյան»):

Հոկտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեղ» (№ 19), Ղևոնդ Ալիշա-
նի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանու-
թյամբ, հրատարակում է Լյուդվիգ Ուլանդի «Երգ աղքատին» բանաստեղ-
ծությունը:

Հոկտեմբերի 8. «Մեղուն» (№ 2), արեւմտահայերեն, հրատարակում է
«Ով աշխատի, ով վաստը կի» նովելը (հեղինակ^{***}) և Վանի բարբա-
ռով մի հանելուկ «Վանեցվոց հանելուկ» խորագրով:

Հոկտեմբերի 15. «Մեղուն» (№ 3), ֆրանսերեն բնագրից կատարված
արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆելիքստե Լամբե-
յի «Մշակներ» արձակ բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբերի 31. «Մեղուն» (№ 4), արեւմտահայերեն թարգմանու-
թյամբ, հրատարակում է «Հովհաննա Գրեյ» պատմվածքը, Հրատարակ-

ված է նաև «Հարուստ երիտասարդի մը սենյակը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Նոյեմբերի օտոպից կեռ. «Բազմավեպը» (№ 20), խորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Անմահութիւն» բանաստեղծութիւնը:

Նոյեմբերի 24. «Եմլոպան» (№ 49), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Երդ ռամկական. ձյուն» բանաստեղծութիւնը:

Նոյեմբերի երկուրդ կեռ. «Բազմավեպը» (№ 22), խորեն Գալֆայանի հունարեն բնագրից կատարած արեւմտահայերէն թարգմանությամբ, հրատարակում է Պլատոնի «էր կամ Արա Հայկազն» գործը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Թարգմանված է Պլատոնի «Հասարակապետութիւն» աշխատության երկրորդ գրքի այն հատվածը, որտեղ հնդինակը պատմում է էր կամ Արա Հայկազն դուցազն արքայի մասին: Սա վերականուցում է իր երկիրը, բնակչության տեղ տալով իր որդիներից ու թոռներից յուրաքանչյուրին, և հաղթական պատերազմներ է մղողում իրենց նվաճելու եկած հարեան պետության հետ:

Նոյեմբեր. «Մասայց աղավնին» (№ 12), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Աղվես և ագռավ» առակը:

Դեկտեմբերի 15. Ակնում (Արեւել. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, պատմաբան-բանասեր, խմբագիր Սմբատ Գաբրիելյանը: Վախճ. 1919 թ. հունիսի 3-ին, Նյու-Յորքում:

1891 թ. Նյու-Յորքում հիմնել և մինչև 1898 թ. խմբագրել է «Հայք» կիսամսյա հանդեսը:

Մուշեղ Խալիսկոյան, Ամերիկահայ տարեցույց, Բոստոն, 1912, էջ 282: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 212, «Կոչնակ», 1919, № 23 («Մահուցու»), № 24 («Տոբոբ Սմբատ Գաբրիելյան»), «...Հուզարկավորութիւն»), № 26 («Սմբատ Գաբրիելյան»):

Դեկտեմբերի 15. «Եմլոպան» (№ 52), արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ռենոս գետին ողողելը» վիպակը: Ավարտ՝ 1857 թ. № 7 (փետրվարի 2):

Դեկտեմբերի 15. «Մեղուն» (№ 7), Արմենակ Ութուչյանի և Նորայր Վարժապետյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Վարձակալին աղչիկը կամ որդիական սեր» վիպակը: Ավարտ՝ 1857, № 18 (մայիսի 31): Հրատա-

րեկված է նաև Հ. Տոլսայանի (Հ. Սըվաճյան ?) «Առ նորին քարձրաթոռ ընծայաբերություն հ. Գրիգոր վարդապետ Կարապետ Խաչատուհան» պամֆլետը և գրաբար՝ Միքայել Առանձար Մարգարյանի «Մահ Հերիքայ» եղերերգությունը:

Դեկտեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 24), գրաբար, հրատարակում է Թովմաս Թերզյանի «Մահ Ահարոնի» բանաստեղծությունը և ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ՝ Անտուան Առնոլի «Տերեն անտառի» բանաստեղծությունը:

— Պոլսում վախճանվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բանասեր ճանիկ Սիմյոնի Փափազյանը (նաև՝ Սիմյոնյան-Փափազյան), Մեմֆ. 1766 թ. Ակնում (Արևել. Թուրքիա):

Ազատյան Թ., Ակն և Ակնցիթ, Պոլս., 1943, էջ 58—59.

— Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (հայերենից և ֆրանսերենից թուրքերեն), լրագրող, խմբագիր Հովհաննես Թուլայանը, Վախճ. 1936 թ. մայիսի 16-ին, իր ծննդավայրում:

1885 թ. Պոլսում հիմնադրել և մինչև 1914 թ. խմբագրել է «Մեջմուլայի ախպար» (ի՛մա. «Նորերի տեղեկատու») հայատառ թուրքերեն պարբերականը, Վերջինս 1912 թ. հունիսի 9-ին բանագրվել է Պողոս ԺԳ Թերզյան կարդինալի կողմից, հակակաթոլիկական նյութեր հրատարակելու համար:

Թեոֆիլ, Տիպ ու տառ, Պոլս., 1912, էջ 114: «Նոր լուր», 1936, № 5493 («Մահ Հովհաննես Թուլայանի»), № 5493 («Հովհաննես Թուլայան»):

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, ճշգրիտ գիտությունների դասադրքերի հեղինակ Գարեգին Գավաֆյանը, Վախճ. 1923 թ. նոյեմբերի 29-ին:

Թեոֆիլ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլս., 1925, էջ 376.

— Պոլսում ծնվեց երաժիշտ, հայկական երաժշտության տեսաբան և պատմաբան, լրագրող Արիստակես (մինչև հոգևոր կոչում ստանալը՝ Վրթանես) Հիսարյանը, Վախճ. 1937 թ.:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ., էջ 184:

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, բանաստեղծ, գրական-մշակութային գործիչ Գրիգոր Հովհաննեսի Մարգարյանը, Վախճ. 1909 թ. հունիսի 26-ին, Զմյուռնիայում:

«Գ. Տրենց Մարգարյան», «Գ. Տ. Մ.», ստորագրություններով
հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Արեւելյան մամուլ», 1909, № 26 («Գրեգոր Տրենց Մարգարյան»),
«Բյուզանդիոն», 1909, հուլիսի 14, № 3868 («Գրեգոր Հիմնդի Տրենց Մար-
գարյան»):

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, մշակութային գործիչ Հովհաննես Թա-
թարյանը, Վախճ. 1899 թ. հունվարի 24-ին, իր ծննդավայրում:

«Բյուզանդիոն», 1899, № 691 («Մահ»):

— Թիֆլիսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բանասեր
Գևորգ Աբուլյանը, Վախճ. 1933 թ. սեպտեմբերի 16-ին, Կլամարում
(Հյուսիսային Ֆրանսիա):

Պոտոլյան Մ., Հայ հանրագիտակ Բուխարեստ, 1938, էջ 22:

— Ռոդոստոյում ծնվեց լրագրող, ճշգրիտ գիտությունների դասա-
գրքերի հեղինակ (հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով) Հակոբ Պոլաճյանը,
Վախճ. 1922 թ. դեկտեմբերի 8-ին, Պոլսում:

Քեոքիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1925, էջ 370—371:

— Տրապիզոնում ծնվեց լրագրող, խմբագիր Հովհաննես Շահնա-
զարը (Շահնազարյան), Վախճ. 1942 թ. Պոլսում:

1891—1909 թթ. (ընդհատումներով), Պոլսում, խմբագրել է
«Հայրենիք» օրաթերթը:

«Ընդարձակ տարեգիրք ազգային հիմնականացի», Պոլիս, 1943,
էջ 300—301:

— Զերեպոյե ավանում (Լեհաստան, Ստանիսլավի վոևոդոթյուն-
այժմ՝ Ուկրաինական ՍՍՀ, Իվանոֆո-Ֆրանկովսկի մարզ) ծնվեց լեհահայ
բանասեր, արձակագիր, լրագրող (լեհերեն լեզվով) Կայետանոս Արզա-
րովիչը, Վախճ. 1909 թ. հուլիսի 27-ին, Տրուսկովեց քաղաքում (այժմ՝
Լվովի մարզ, Ուկրաինա):

Պարբերականներում հանդես էր գալիս «Արզար-Սոլթան» կեղ-
ծանունով, իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում ու գի-
տական աշխատություններում Արզարովիչը բազմիցս անդրադար-
ձել է հայկական կյանքին ու հայ մշակույթին:

Պետություն Մ., Հայ հանրագիտակ, Բովսարեստ, 1933, էջ 13—14:
Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Ա., էջ 9:

— Անյրգի գյուղում (Կենտր. Թուրքիա, Արաբկիրի գավառ) ծնվեց
կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, Սարգիս Ամատյանը, Վախճ.
1920 թ. Զմյուռնիայում:

Տեր-Աստվածատրյան Հ., Բառարան հայ կենսագրության, Թիֆլիս,
1904, էջ 86—87, Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Ա.,
էջ 79: Պետություն Մ., Հայ հանրագիտակ, էջ 123—124:

— Օշականում ծնվեց բառարանագիր, պատմաբան-բանասեր, լրագրող Սահակ Ամատունին (Բաղդասար Գևորգի Բաղդասարյան): էջմիած-
նի միաբանության անդամ: Վախճ. էջմիածնում, 1917 թ.:

սՍ. Վ.», սՍահակ Վարդապետ», սՍաղդասարյան Սահակ»,
սՍաղդասարյան Բաղդասար» ստորագրություններով հանդես էր
գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Ա., էջ 80: Հայկա-
կան Սովետական հանրագիտարան, հատ. Ա., Երևան, 1974, էջ 276—277.

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ռաֆայել
Թրյանցի ռուս մարդավարություն ի պետս ազգային վարժարանաց աշ-
խատությունը: 155 էջ:

Նույնը անփոփոխ՝ 1885 թ., 157 էջ:

Առաջաբանից (1 հրատ). սՍարգկային ընկերությանը քաղց-
րությունները վայելելու համար կան պատշաճավորություններ,
որոնց որ մարդ պետք է մասնավոր մտադրություն ընել: Իսկ այս
ընկերական պատշաճողությունները սՍարգավարությունն անվանե-
ցինք, սՍաղաքավարությանն անունն ուրիշ կենցաղագիտական
ուսմանց պահելով:

...Այս համառոտ մարդավարությունը գրելու ատեն գլխավո-
րապես գաղղիացի ալլևայլ մատենագիրներին աչքն անցուցինք,
որովհետև մեր դարուն մեզ այսպիսի վայելչությանց գրեթե օրինա-
դիր այս ազգը եղած է բոլոր Եվրոպիոս:

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Հովհաննես
Ճամպազյանի սՍարեկիրթ պատանի (Բարեկիրթ դաստիարակության
պտուղները արդյունավոր ընելու նախադհետ զգուշություններ)» աշխա-
տությունը: 111 էջ:

— Վենետիկում, Աբրահամ Ճարյանի՝ լատիներեն բնագրից կատարած դրարար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Գալոս Սալուստիոսի «Պատմութիւն Կատիլինեան դաւակցութեան և յուզութեան պատերազմին» աշխատությունը, 369 էջ:

Գրքի 21—137 էջերում ամփոփված է «Պատմութիւն Կատիլինեան դաւակցութեան» աշխատությունը, իսկ 139—369 էջերում՝ «Պատերազմ Յուզութեան»-ը: Թարգմանի փոքրիկ առաջաբանից բացի, ունի նաև ժամրդ Սալուստիայն կենսագրականը (էջ Ա—ԺԲ):

— Վենետիկում, արեմտահայերեն, հրատարակվում է Գարեգին Զարրհանալյանի «Պատմութիւն մատենագրության հունաց, հռովմայնցւո և հարց եկեղեցւոյն աշխատությունը, 855 էջ:

Առաջաբանից. «Քաղաքական պատմության ուսմանը վերաբերյալ այլևայլ բնտիր երկասիրությունը ազգերնուս մեջ երևնալեն հտըը՝ մարդկային ազգին պատմությունն ամբողջացնելու համար ընդհանուր մատենագրության պատմություն մը կպակսեր, և այս պակասը լեցընելու դիտմամբ ձեռք զարկինք համառոտ երկասիրության»:

Ասիկա է հասկանիկ, մեր աս երկասիրության ալ նպատակը: Համառոտ ոճով մը, բայց առանց կարևոր գիտելիքները դուրս թողնելու, ավանդել ազգերնուս ընդհանուր մատենագիտության պատմություն մը, ճանլըցնել թե որչափ անվանի մարդիկ երեցած են, որոնք իրենց հանճարովն անմահական անուն ստացան: Հունաց ազգին մատենագրությանը պատմութենեն սկսանք: Ծտքը դրինք հռովմականը, իրենց գրականությանը սկզբնավորութենեն ինչվան Քրիստոսի երրորդ դարը, որում տերություններուն հետ մատենագրությունին ալ ընկավ և քրիստոնեական կրոնքն, որ ինչվան ան ատեն ստիպված էր կոապաշտության հետ պատերազմելու, հաղթանակելով երեցուց սրբազան մատենագրությունը: Ասիկա է մեր երկասիրության երրորդ մասին նյութը»:

— Վենետիկում, Ռափայել Թրյանցի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արեմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Թովմաս Թրոփզի «Տրամաբանություն» աշխատությունը, 299 էջ:

Առաջաբանը. («Մանոթություն») «Նեապոլսեցի տեր Թովմաս Թրոփզի շարադրած է աս համառոտ տրամաբանությունը: Տեսնելով որ շատ դուրին կերպ թռնած է աս փորձ վարժապետն այսպիսի հարկավոր գիտություն մը տղայոց հասողությանը հարմարընելու, փափագեցանք մենք ալ մեր ազգային տղայոց վրանուն փորձն ընել. և իրավ տեսանք, որ մեր վարժարաններուն

մեջն ալ տեղ տեղ վարժապետաց համառոտ քացատրութիւններովն անդգալի եղանակով մը տղայոց միտքը կրանա ճշմարտութիւնը մոլութիւն ականաւորներն գյուրով զանազանելու Աստուածաբանութիւնն ոճը շէ թե միայն նեապոլիս, հապա ընդհանուր Իտալիա ընդունելի անցավ, և մինչև հիմա Միլան միայն ութը տպագրութեանն ավելի եղած է: Հոսանք, որ մեր ազգին մեջն ալ իր գլուրիմաց ոճովն ամեն ուսումնասիրաց զգտակար ըլլաւ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Մատթեոս արքեպիսկոպոսի (իմա. Մատթեոս Զուխաճյան, հետադաշում՝ Մատթեոս Ա. կաթողիկոս ամենայն հայոց) «Բարի մարդ և բարի քրիստոնյա» աշխատութիւնը: 319 էջ:

Նույնը՝ Թիֆլիս, 1860, 287 էջ:

Կրօնագաւառականական բնույթի խնդիրների քննութիւնից հետո, աշխատութիւն վերջում, հեղինակն անդադառնում է հայ մշակութի հետ առնչվող մի շարք հարցերի:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հակոբ Տիվլիթ-ճյանի «Գիրք բնութիւն» ստեղծագործութիւնը: 44 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է «Շնորհաբար» վիպասանութիւն Ա. հատորը: 49 էջ: Հետագա հատորները չեն հրատարակվել:

Առաջաբանից. «Յժմ, որ մինակ խուցս նստած վիպասանութիւնս վերջին տողերը գրելու վրա էի, բարեկամներնս մեկը ինձի այցելութիւնն եկավ ու զիս աշխատանքի վրա տեսնելով հարցուց, թե ինչ է գրածս:

— Վիպասանութիւն մը կշինեմ,— ըսի իրեն:

— Բայց ես կցավիմ որ,— ըսավ,— փուռ տեղը աշխատեի ես:

— Ի՞նչ պատճառով:

— Որովհետեւ աս տեսակ դիրքը մեր ազգը չի կարգար, մանավանդ թե հայերեն գրված է: Ի՞նչ մտքով աս գիրքը կուզես ազգին մեջ տարածել:

— Աս մտքով, թե նախ և առաջ իմ ազգիս գիրք մը ընծայած կըլլամ... երկրորդ որ՝ մեր գեշ սովորութիւնները, որոնք աս գրքին մեջ աղեկ նկարելու ջանք եմ ըրած, կուզեմ ազգիս հիշել, ինչպես որ գիտենք թե վիպասանութիւն մը բուն նյութը ան է, երրորդ՝ ընթերցողաց լեզու սովորեցունել, որի հարկը է՛ն ամենն կարեւոր է: Միով բանիմ՝ կուզեմ հայը հայ պահել:

— Պոլսում, Ա. Մ. Պահատրոյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած

արևմտահայերեն արձակ թարգմանություններ, հրատարակվում է Վիլհելմ-
ցո Մոնտիի «Արխատոգեմ» ողբերգությունը 80 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Լուսավորյալ
դար ու հարգելի ժամանակ, որ շարադրեց հոգեմեծական ճշմարտասեր
ու ազատամիտ հայազգի մը» գրքույկը ԺԲ + 91 էջ:

«... Կրոնք, ազգություն, հավատք, օրենք, ծես և արարողու-
թյունք՝ այսօրվա օրը զիրար խառնվեցավ: Ազգատյացք, շահա-
սերք, բախտախնդիրք, կրոնավորաց հալածիչք զլուխ վերցուցին:
Դարձյալ՝ անիրավությունք, հափշտակությունք, գրգռությունք,
սոսկալի ստությունք, ծաղրածու խաբեությունք և այլն, նորեն
ապստամբեցան» (էջ 66—67):

— Պոլսում, ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն
թարգմանություններ, հրատարակվում է Վիլհելմ Աուենկուրի «Օտար
աղջկանը պատմությունը» վեպի առաջին հատորը: 477 էջ:

Երկրորդ հատոր՝ 1858 թ., 130 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն թարգմանություններ, հրատարակվում
է «Երջանիկ ազատություն» պատմվածքը: 28 էջ:

— Պոլսում, ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն
թարգմանություններ, հրատարակվում է «Ըշմարիտ բարեկամ տղայոց»
վիպակը: 128 էջ:

— Փարիզում, Ամբրոսիոս Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն թարգմանություններ և ֆրանսերեն-արևմտահա-
յերեն զուգահեռ բնագրերով, հրատարակվում է Ֆրանսուա Ֆենելոնի
«Հաղագս դաստիարակության աղջկանց» մանկավարժական ստեղծա-
գործությունը: 378 էջ:

Առաջաբանից. («Օմանուցում») «Քանի որ մեր ազգը մանչ
և աղջիկ տղայոց դաստիարակության ամենամեծ հարկավորու-
թյունը կոեսեն, տարակույս լուսինք, որ Ֆենելոնի այս շնաշխար-
հիկ գրվածին հարգն ալ ավելի պիտի ճաննա և արժանավոր
մտադրությամբ կարդա ու կարդացեն: Այսու խորհրդածությամբ
հորդորվեցանք առաջին թարգմանությունն իս աշխն անցնելով
սրբագրելու (նկատի ունի 1850 թ. հրատարակությունը: ՏԵՍ
Նաիկյան Ա., Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն
(1801—1850), էջ 327) և ընթերցողաց հոժարամտությամբ հա-
մեմատ ըստ կարի կատարելություն մը տալու անոր: Ասկեց ի զատ,
փափագեցանք, որ մեր ազգային ծնողք և դաստիարակք, ոչ միայն
իրենք կարդան իբրև խրատական գրվածք, այլև կարենան դա-
սաստետրի մը պես իրենց զավակաց ձեռքը տալ նաև գաղղիարեն

սովորեցնելու և գաղղիարենն աշխարհաբար թարգմանություն ընել տալու համար:

— Փարիզում, Ամբրոսիոս Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաքար թարգմանությամբ և ֆրանսերեն-գրաքար զուգահեռ բնագրերով, հրատարակվում է Բեռնարդեն դը Սեն-Պիերի «Պօզ և Վիրգիլնէ» վեպը: 172 էջ: Նույն թվականին հրատարակվել է նաև միայն գրաքարը: 85 էջ:

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գրիգոր Խապուածի Կարապետյանի (հետագայում՝ Գրիգոր Գապարաճյան) «Ընծա, հորդորանք միաբանության, սովորվ շծախվիր, ձրի կրաշխվի» երգիծական վիպակը: 180 էջ:

«Այս գիրքը Հայաստանյայց ազգին, կրօնին, եկեղեցականացը դեմ անճոռնի ոճով և արհեստագործական խնամքով և մտածություններու ժողովածու մըն է, որ կրնանք իրավամբ «Խառնախոսարան» կոչել» («Մասիս», 1856, № 254):

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Թ. (Երբեմն՝ Թոռնակ) Կրկոթկյանի «Ընդունելություն ընծայի, ստեղծվ կծախվի, ձրի լը բաշխվիր» գիրքը: 140 էջ:

Վերջինս պատասխան է, գրված նախորդ երգիծական վիպակի դեմ: Գեո իր ժամանակ, բանավեճի առարկա դարձավ այն հարցը, թե ո՞վ էր թաքնված «Թ. Կրկոթկյան» կեղծանվան ներքո: Հնարավոր թեկնածուների թվում հիշատակվում էին Խաչատուր «պոետ» Միսաքյանը, Ճանիկ Արամյանը և Աստվածատուր Զունդը: Բայց սույն գրքի լույս տեսնելուց անմիջապես հետո, «Մասիս»-ում հանդես եկավ Խաչատուր «պոետ» Միսաքյանը և իր ու Աստվածատուր Զունդի անունից հայտնեց, որ «Թ. Կրկոթկյանը» իրենք լեն («Մասիս», 1857, № 260): Նույն հավաստումը շուտով կրկնեց նաև Աստվածատուր Զունդը (Անդ, 1857, № 261), հավելելով, որ այդ կեղծանվան ներքո թաքնված անձնավորությունը նույնիսկ պոլսեցի չէ: Շուրջ երեք ամիս անց, այս ամենը, նորից և վերջնականապես կրկին անգամ հավաստեց Խաչատուր Միսաքյանը (Անդ, 1857, № 267) և ըստ այդմ, հեղինակների թվում մնաց միայն Ճանիկ Արամյանը, որն իրոք պոլսեցի չէր, այլ նիկոմեդիացի: Ավելացնենք, որ «Թ. Կրկոթկյանի» միայն Ճանիկ Արամյան լինելը ուղղակիորեն հավաստում է նաև Ա. Ղազիկյանը (Տե՛ս Հայկական նոր մատենագիտություն, Վենետիկ, 1912, էջ 227, 697, 1282):

Մեր օրերի անվանի պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը գրքուկի հեղինակ է համարում Խաչատուր Միսաքյանին, իսկ

Արամյանը «ըստ երևույթին, գրքի հրատարակողն էր սոսկ».
(ՏԵ՛ս նալրանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 2, Ծրեան, 1956,
էջ 437):

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Օ. Թույսուզ-
յանի «Հայու գրով տաճկերեն օրագիր հանելու վրա «Մեհմուայը հա-
վատիսի» խմբագրին պատասխան» գրքուկը: 22 էջ:

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Գաբրիել Այվազյանի
(Այվազովսկի) «Օրէնք վայելուշ կենցաղավարութեան ի պէտս ուսում-
նասէր մանկտուն» լատիաժո ստեղծագործությունը: 44 էջ:

Նույնը Թեոդոսիայում, 1871 թ., 47 էջ:

Հեղինակը քսանմեկ լատիաժո դասերով, սովորեցնում է ըն-
թերցող «մտադրեամ մանկտուն», թե որոնք են նրա անելիքները
իր ծնողների և ազգակիցների նկատմամբ կամ դրամական պարտք
ունենալիս, ինչպիսի «շարժուածք» պիտի ունենա նա հասարա-
կության մեջ, ինչպես պետք է պահի իրեն ճանապարհորդության
կամ խրախճանքի ժամանակ, ինչ դեր ունեն քահանաներն ու կրո-
նական դաստիարակությունը նրա կյանքում, ինչքան կարևոր է
խաղը Երեխայի համար, ինչ պետք է անի նա հիվանդության ժա-
մանակ և այլն: Այդ ամենը թրացատրեսցին նոցա ի վարժապե-
տացն և տացին սերտիւ ուսանել ի բերան տուն առ տուն ի ժամս
պարապոյն:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ղևոնդ Հով-
նանյանի «Պատմություն քաղաքականության եվրոպական տերությունց
ընդհանրապես քառահատոր աշխատության Ա. հատորը («Մատենա-
դարան Արամյան ընկերության», հատ. Ե.), էջ 24+358: (Ընդգրկում է
Եվրոպայի քաղաքական պատմությունը սկզբից մինչև 1761 թվականը):
Երկրորդ հատոր, 1865, 16+334 էջ («Մատենադարան...», հատ. Զ):
Ընդգրկում է հիշյալ աշխարհամասի քաղաքական պատմությունը մինչև
1786 թվականը: Երրորդ հատոր, (առաջին մաս), Անդ, 1857, 17+360 էջ:
(«Մատենադարան...», հատ. Թ.): Ընդգրկում է Եվրոպայի քաղաքական
պատմությունը մինչև 18-րդ դարի վերջը: Զորրորդ հատոր (երրորդ հա-
տորի երկրորդ մասը), Անդ, 1860, էջ 18+445 («Մատենադարան...»,
հատ. Ժ.): Տրված է Եվրոպայի քաղաքական պատմությունը մինչև
19-րդ դարի 60-ական թվականները:

— Վիեննայում, ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայե-
րեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Մայրական սեր, կամ ձմեռ-
վան դժբախտ գիշեր մը» վիպակը («Կրթական և զրոսալի տետրակներ»,
հատ. 17) և «Աննա...» պատմվածքը: 120 էջ:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Մեսրոպ Սաղիկյանի «Պետրոս Մեծ և իր նորոգութիւնք» աշխատութիւնը: 254 էջ:

Առաջաբանից. «Իրավամբ կըսեն մատենագիր մը, թե Ամերիկայի գյուտեն ետքը, պատմութիւնը Ռուսիայի բարոյական ու քաղաքական փոփոխութիւններն զատ կարևոր ու մտադրութեան արժանի դեպ մը չունի: Ազգ մը, որ դար մը առաջ Ասիայի ուրիշ ազգաց մեջ խառնված ու կորսված կհամարվեր, իբրև թե մոգիչ խոսքն մը դրդված ու հափշտակված՝ զգաց իր որոշումը: Շուտով մը եվրոպական արվեստներու և սովորութեանց վարժելով, հսկայական քայլերով ելավ եվրոպական տերութեանց առաջին կարգը անցավ»:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Սմբատ Սպարապետի (իմա. Սմբատ Գունդստարլ) «Պատմութիւն յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և հայոց մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց» աշխատութիւնը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջաբանն ու ծանոթագրութիւնները Ոսկան Հովհաննիսյանի (Երևանցի): 134 էջ:

Առաջաբանից. «Ճպագրութիւն մատենիս եղև ըստ միոյ ևեթ գրչագիր օրինակի՝ գոր ունէի ի ձեռիս: Ուստի և չհամարձակելով առանց բաղդատութեան ընդ այլում օրինակի՝ ըստ մտի ինչ առնել ուղղագրութիւնս, ուշ եղի պահել յամենայնի զհարազատութիւն բնագրին, մինչև ըզխոնարհմունս անգամ քայից և զհոլովս ինչ անուանց, որք բազում ուրեք ըստ ձեռք աշխարհիկ լեզուի այնր ժամանակի եղեալ էին, անփոփոխ նոյնութեամբ պահել ջանացայ: Միայն զյայտնի տառասխալս գրչի և զկնտադրութիւնսն ուղղեալ ըստ կարի՝ ոչինչ խղճեցի, ակն ունելով, թէ անբասիր կացուցեն զիս յայսմ բարեմիտ ընթերցողք»:

— Մոսկվայում, աշխարհաբար մեկնարանութիւններով, հրատարակվում է Զորմայր Մսերյանցի «Նոր այբբենարան հայերեն լեզվի, ռուսերեն թարգմանութեամբ» աշխատութիւնը: 96 էջ:

Նույնը անփոփոխ, 1863 թ.:

Առաջաբանից («Ան մանկավարժս») «...Բայց ավելորդ չհամարիմ այսքանս միայն ծանուցանել, որ այս տետրակիս մեջ աշխատեցա ես. Ա. հեգելո (այսինքն՝ գիր կապելո) օրինակները ավելի ընդարձակ և որոշ առաջի դնել, զանազան դասերով: Բ. հայկական բառերու հանդեպ ռուսերենները ևս կարգել, առաջուց ռուսերենը ուսանող մանկանց համար: Գ. Գրավարժութեան հետ ուրիշ օգուտներ ևս ընծայելու համար, հավելացուցանել ոչ միայն հարկավոր աղոթքներ, այլև կարճառոտ հատվածներ օրենց մեջ պա-

րունակին ազգային պատմութեան վերաբերյալ զանազան տեղեկութիւններ:

Եվ այս առանձին հանգամանքներու պատճառով, պատշաճ համարեցաւ այս տետրակին ընդ Սրբեմնարանն անունը տալ:

— Մոսկվայում, գրաքար, հրատարակվում է Մսեր Մսերյանի «Յիշատակարան կենաց և զործոց մեծանուն պայազատաց Լազարեան տոհմի» աշխատութիւնը: 60+109+159 էջ:

Առաջաբանից («Գիտելիք».) Վեր ինչ տեղեկութիւնք ի մատենիս կան զանձանցն՝ զորոյ հարկ էր ինձ պատմող լինել և որ ինչ դարձեալ զանցից իրացն՝ որք արժանի գրոցս էին յիշատակի, քաղեցան ճշգրտ և հաւատարմութեամբ, կէս մի ի գրոց տպագրելոց և կէս մի ի գրչագրացն, զորս ինքնին ջան տարան այլք, հասուցանել յիմ ձեռս ընդ ժամանակս ժամանակս:

Զրովանդակութիւն գործոյս պատշաճ դատեցի յերիս տրոհել մասունս: Զոմանս ի հրովարտակացն և ի պարզեւագրաց և ի վկայականացն թղթոց և ի նամակաց ի մատենիս շարայարելոյ՝ ես ինքնին ի մերս թարգմանեցի բարբառ. և զոմանց զառ ի յայլոցն թարգմանութիւնս՝ որ արդէն ի տպագիր մատենանս կամ ի ձեռագիր գտանէին, պէտ անձին արարի ծայր ի ծայր ընդօրինակել: Զճառս և զքերթուածս գրեալս առաջնոց աշակերտաց կամ ի վարժապետաց ճեմարանին և կամ յայլոց ոմանց ի համբաւելոցն գիտնականութեամբ, պարտ վարկայ՝ որպիսի և էին ի տպագրեալ օրինակս կամ ի բուն իսկ ձեռագիրս յօրինողացն՝ ամբողջ և անփոփոխ ի մէջ ածել:

— Զմյուռնիայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Գալուստ Կոստանդյանի «Միպել կամ բնական գիտութեան պիտանի մասերուն համառոտ պատմութիւնը» աշխատութիւնը: 72 էջ:

— Զմյուռնիայում, գրաքար, հրատարակվում է Հովհան Վանանդեցու «Տեսարան հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ և Արայի» դրոցազներգութիւնը: 151 էջ:

Առաջաբանից. «Եկն ի յիս եռանդն, որ թէպէտ ի հայրենի քաջամասնութեանցն հոգւոյ յետնեալ բնաւին, այլ ի նոյն սերնդոց ծնունդ եմ յետին ժամանակի, զնորուն իսկ զմերս արմատոյն զհանգէսս ի հագնեցակ պատմագրութիւնս ոտանաւորել ի յորդորանաց հարազատ աշակերտի իմոյ Գրիգորի Կոստանդեան (ի՛մա. Գալուստ Գրիգոր Կոստանդյան— Ս. Շ.) ... Եւ զինչ ապա յանդրեւութեանս յառաջամատոյց. հայրենասիրութեանն կայծ և յիս փոքու իմն նշողիք փայլակնաւոր ընդ մոխրով գրադմանց անթեղեալ... ոչ որպէս արժանն է դիցազնական երգոց կայծընկեց

բոցափայլութեան, այլ որքան կարելին էր ինձ: Զունելով իսկ
և տեսութիւն անգամ նախնի հագներգութեանց մերոց կամ օտար
ազգաց յայս վաստակ յարացոյց և ոչ ևս ի նոյն պիտանեգոյն
զամբողջ հնախօս մատնանս:

— Զմյուռնիայում, Գրիգոր Հովակիմյանի (ի՛մա. Զիլինկիրյան)'
հունարեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանությամբ,
հրատարակվում է Ֆերդինանդոսի և Վալերիայի «Պատմութիւն քարո-
յական» վիպակը: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Արշալույս արա-
րատյանի» 1855 թվականի №№ 493—496, 498—499, և 501—506-ում,
«Սպանիական պատմութիւն» վերնագրով:

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է «Զառք և խոստո-
վանութիւնք հաւատոյ» գիրքը, 216 էջ:

Զեռնելված են Գրիգոր նարեկացու «Վասն ուղիղ հաւատոյ
և մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ նորին հարազատի
Վարդանայ դիւանադպրի» և Վահրամ Վարդապետի (ի՛մա. Վահ-
րամ Բարունի) «Եղոստվանութիւն հաւատոյ», «Ի մարդեղութիւնն
Քրիստոսի» ճառերը:

— Պետերբուրգում հրատարակվում է Ռաֆայել Պատկանյանի
կազմած ժողովածուն՝ «Ազգային երգարան հայոց. ծաղկաքաղ հին և նոր
գործածական ամեն պարունակութեան երգերու կամ տաղերու, այրուքե-
նական կարգով» խորագրով: 211 էջ, Վերջում (7 էջ), «Երաժշտական
խաղեր» խորագրի ներքո, տրված է ժողովածվում եղած մի քանի
հայկական երգերի նոտագրութիւնները, որը կատարել է նիկոլայ Տրի-
ֆանովը:

Առաջաբանից. «Երգերից և մանավանդ ազգային երգերից
մենք իմանում ենք մի ազգի ոգին, նորա բարքը, գաղափարը
և զգացողութիւնը այն պատճառով, որ ամեն ազգ ունի իրա հա-
մար առանձին առանձին աստիճաններ զգացողութեան և երևակա-
յութեան: Հայի բուն սեպհական երգերը համաձայն պատմական
կենաց, միշտ տխրալի են և սրտաշարժ: Մեր հայրերը, ասես թե
իրանց երգերի մեջ թափել են իրանց հոգին և ամեն օրվա մտած-
մունքը, որ մենք իզուր պետք է պըտրեինք մեր բազմահատոր
գրքերումը»:

— Թիֆլիսում, գրաբար, հրատարակվում է Արել Մխիթարյանի
«Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ» աշխատութիւնը: 90 էջ:

— Շամախիում հրատարակվում է Մովսէս Զոհրապյանց Արցա-
խեցու «Պարապոյ ժամք» խորագիրը կրող գրաբար ժողովածվի առա-
ջին մասը: 156 էջ:

Երկրորդ մաս՝ 1859 թ., 127 էջ:

Ձեռնդրված են. (առաջին մասում) ինքնուրույն և թարգմանական երեսունչորս անուն բանաստեղծություններ: Վերջում, անգլերեն քնադրից կատարված շափածո թարգմանությամբ, տրված է Ջորջ Բայրոնի «Շիլիոյան կալանավոր» պոեմը: Երկորդ մասում, հրատարակված են քսանվեց ինքնուրույն բանաստեղծություններ, իսկ վերջում, «Ջուարճալի բանք» խորագրի ներքո, հեղինակը շափածո վերամշակման է ենթարկել 68 առակներ:

1857

Հունվարի 1. Պոլսում (խաղաղ), Հովհաննես Թույսուզյանի և Հովհաննես Հովույանի սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթալուսավորական Մանկերցասիրաց ընկերությունը: Այն իր առջև նպատակ էր դնում բոլոր միջոցներով զարկ տալ գրականությանն ու մշակույթին: 1860-ական թվականներին ընկերությունը դեռ գոյություն ուներ:

Պոզոսյան Ն., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, Վիեննա, 1957, էջ 456:

Հունվարի սկիզբ. Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գրիգոր Կարապետյան խապառաճյանի (ի՛մա. Գրիգոր խապառաճի Կարապետյան) «Բ. Կրկոկլյան և իր մանտալ (ի՛մա. ափեղջիփեղ— Ս. Շ.), ծուրերան, թացվարտիկ, անօրենք և այլն թղթակիցներուն պատասխանի» ընդդիմախոսականը: Վերջինս պատասխան է իր Մանտա, հորդորանք միարանության... գրքի առթիվ ժայր առած թեր և դեմ քննադատության (տե՛ս 1856 թ.):

Մառնադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 185, Վալ. № 110: «Մասիոս», 1857, № 260 («Ազգային»):

Սկիզբ. Ապուլեյի գյուղում (Ակնի գավառ, Արևել. Թուրքիա) Աբրահամ Պեկյանի և Արիստակես Տեր-Պոզոսյանի սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային Մարշալույս բարենպատակ ընկերությունը: Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1880-ական թվականները:

«Հանդես ամսօրյա», 1864, № 1—3 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների»):

Հունվարի առաջին կես. Պոլսում, Հովհաննես Պրուսացի Տեր-Կարապետյան Տերոյեցի (ի՛մա. Չամուռեյան) խմբագրությամբ, արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Երևակ» կիսամյա պարբերականը:

1862 թ. հուլիսից մինչև 1863 թ. վերջը, հրատարակվում է անկայուն պարբերականությունով, իսկ 1864 թ. հունվարից վերածվում է ութօրյա՝ հանդեսի՝ «Երևակը» դադարում է 1866 թ. դեկտեմբերին:

1855 թ. հունվարից, Հովհաննես Տերոյենցը, Պոլսում, սկսում է հրատարակել «Զոհայ» (ի՛մա. «Երևակ») հայատառ թուրքերեն ամսագիրը: Չնայած այն բանին, որ 1856-ին «Զոհայը» դադարում է հրկշարաթափերի և ընթերցողների ավելի մեծ քանակություն է հավաքում, բայց տարվա վերջից խմբագիրը դադարեցնում է իր պարբերականը և լեզուն ու անվանումը փոխելով հայերենի, սկսում է հրատարակել նոր՝ «Երևակ» անվամբ: Չամուռճյանը «Երևակը» համարում էր «Զոհայի» բնականոն շարունակությունը, բայց վերջինս նոր և ինքնուրույն պարբերականի սկիզբ է համարվում: «Երևակում» զետեղված ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանական նյութերի գերակշիռ մասը ստորագրված չեն, բայց ելնելով այն բանից, որ պարբերականն ունի «Տնօրին» և հորին «Հովհաննես Տերոյենց» նշումը, պետք է մականերել, որ նրանք պատկանում են Չամուռճյանի գրչին:

Հունվարի 5. «Եվրոպան» (№ 3), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն լատիներ թարգմանությունով, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Գանձը կորսուցընող ազահը» առակը:

Հետագայում Լաֆոնտենի առակների թարգմանությունը «Եվրոպայի» էջերում ընթացել է հետևյալ հաջորդականությամբ. «Հորձ պտուկն ու երկաթն սանը» (№ 5, հունվարի 19), «Եներն ու տղաք» (№ 6, հունվարի 26), «Նապաստակին ականջները» (№ 7, փետրվարի 2), «Պոչը կտրած աղվեսը» (№ 8, փետրվարի 9), «Զինն ու գալլը» (№ 9, փետրվարի 16), «Մենդական լեռը» (№ 11, մարտի 2), «Հողագործն ու իր տղաքը» (№ 16, ապրիլի 6), «Ոսկեղեն հավկիթ ածող հավը» (№ 17, ապրիլի 13) և այլն:

Հունվարի երկրորդ կես. «Երևակը» (№ 2), անգլերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել կղերականական դասական պատմաբան Ուայզմենի «Պատմություն գիտության լեզվաց» ուսումնասիրությունը: Շարունակվում է մինչև 1858 թ. № 29-ը (մարտի առաջին կես):

«Անցյալ ԺԸ դարուն կարգացողները, Վոլտեր, Դիդրո, Գ* Ալամբեր, Ռուսո և այլն, որ փիլիսոփայական անուն առնելով վրանին՝ նույն պատվական անունը աղտոտեցին, աշխարհիս մեջ գտնվող բոլոր մարդիկ մեկ հորմե և մեկ մորմե առաջ եկած ըլլալնին չէին հավատար, կամ չհավատալ կկեղծեին, սուրբ գրոց

Հունվարի 31. «Մեղուն» (№ 10). արեւմտահայերեն, հրատարակում է ժառանգական մայրա և Հովհ. Ազնաւանյանի՝ իտալերեն ընագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ «Ի ստորե կարծւած կատու մը» պատմվածքները։

Թարգմանածո պատմվածքին կցված է հետեւյալ վերջաբանը։
«Այս պատմութենէն կրնան օրինակ և խրատ առնուլ ծնողք իրենց տղաքը լավ դաստիարակելու։ Վասնզի կան անանկ ծնողքներ, մանավանդ մեր ազգին մէջ, որոնք սնոտի վախերով տղայոց միտքը կպշարեն, անոնց պզտիկութենէն ի վեր զանազան անճոռնի ճիւղաղներու հազար ու մեկ անտեղի անուններ տալով անոնց փափուկ երեւակայութիւնը կվախցընեն»։

Փետրվարի 7. «Մասիսը» (№ 263), գրաբար, հրատարակում է Դ. Մելիքյանի «Պատմութիւն սրբոյ Նղիշէ վարդապետի պատերազմին հայոց, թարգմանեալ երկասիրութեամբ պարոն Պ. Շանշեան ի ուսաց լեզու...» գրախոսականը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։ Հոգւածը թարգմանված է ռուսական «Кавказ» լրագրից։

Փետրվարի 9. «Ենթոյան» (№ 8), գերմաներեն ընագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է «Գուլիւմնոս (Իմա. Վիլհելմ—Ս. Շ.) Տելք պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Փետրվարի 13. Վերին Ագուլիսում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻԽՄՀ, Օրդուբաթի շրջան) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, ակնամկոր հրապարակախոս, խմբագիր, թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն) Ավետիք Մկրտումի Արասխանյանը։ Վախճ. 1912 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Ախալքալաղում։

1889 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել և մինչև 1901 թ. խմբագրել է «Մուրճ» ամսագիրը, որտեղ հանդես է եկել «Լուսինի», «Հ» և այլ կեղծ անուններով։

Առաջնայան Ա., Նշանակնագրութիւն, Թիֆլիս, 1912, 8 էջ։
«Մշակ», 1912, № 270 («Ավետիք Արասխանյան») ... Ստրեյան Ռ. Ն., Ավետիք Արասխանյան, Երևան, 1980, 146 էջ։ Մատենագիտութիւն «Մուրճ» ամսագրի, Երևան, 1977, էջ V—XX։

Փետրվարի 21. «Մասիսը» (№ 265), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Տիգրան Յուսուֆյանի «Հայկական տեսարան ի Օրթագյուղ» գրախոսականը։ Ավարտ՝ № 273 (ապրիլի 18)։

Բնութագրված է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի մշակութային և

գրական-թատերական գործունեությունը, ապա գրախոսված է նրա «Կոռնակ» ողբերգությունն ու դրա բեմադրությունը:

Փետրվարի 23. «Եվրոպական» (№ 10), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանություն, հրատարակում է Շտրալիի Ռիֆթի թռակ, իսկ ըրավա երգիծական բանաստեղծությունը: Նույն պարբերականի № 13-ում (մարտի 16) հրատարակվում է Շտրալիի «Առաքինություն», իսկ № 17-ում (ապրիլի 13) «Անաս բարով» բանաստեղծությունները:

Մարտի 1. Դիարբեցիրում (Արևել. Թուրքիա) հիմնվում է կրթական-մշակութային «Լուսավորչական ընկերությունը»։ Վերջինս «շուտով ունեցավ քառասուն անգամ, որք... բացին մեծ դպրոց մը, որով երկու հարյուր տղաք սկսան ուսում առնել... երկու եկեղեցիի մեջ ալ երկու աղջկանց դպրոց բացվեցավ, ուր 70 և 50 աղջիկներ կկրթվին»:

Պոլսոյն Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, հատ. Բ., Վիեննա, 1963, էջ 443—444:

Մարտի 1. Վարագում (Վանից հյուսիս-արևելք), Մկրտիչ Խրիմյանի նախաձեռնությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Ժառանգավորաց վարժարանը» (որոշ ժամանակ՝ «Հայրիկյան ժառանգավորաց վարժարան»)։ Այն շորսդասյա էր (ժողկույն ժամանակ՝ վեցդասյա), ուներ 43 աշակերտ (ժողկույն ժամանակ՝ 100), շորս ուսուցիչ և ավանդվում էր հայերեն, կրոն, եկեղեցու պատմություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, հետագայում ավելացվեց նաև ֆրանսերեն, թուրքերեն, երգեցողություն: Նույն թվականին վարժարանը, Գարեգին Սրվանձըտյանցի վերատեսչությամբ, ունենում է իր տպարանը, որը գոյատևում է մինչև 1862 թվականը: «Ժառանգավորաց վարժարանը» 1910 թ. հունիսի 20-ին հանդիսավորաբար նշեց իր գոյության հիսնամյակը (քաղաքական աննպաստ դեպքերի պատճառով հորիլյանը նշվեց որոշ ուշացումով) և 1914 թ. ապրիլին դադարեց գոյություն ունենալուց:

Բաֆֆի, Արծիվ Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1883, 134 էջ: «Մշակ», 1908, № 250 (սեպտեմբերին), 1910, № 96 («Վարագի վանքի հորելյանի առթիվ»), № 118 («Վարագի 50-ամյա հորելյանի շուրջը») ... «Շանդհա ամսօրյա», 1908, № 12 («Վարագա դպրոցին 50-ամյակը»), 1909, № 4 («Վարագա Հայրիկյան վարժարանը»)։

Վարժարանի մասին մեզ որոշ տեղեկություններ են հաղորդել Մարտիրոս Վեսպերը, Մայրանուշ և Հարություն Դեմազյանները, որոնց հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

Մարտի 2. «Եվրոպական» (№ 11), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Գայլա-

սարի մատուռը (հին գերմանական ավանդություն մը)» վիպակը: Ավարտ՝ № 17 (ապրիլի 13):

Մարտի 7. Ենվրոպան (№ 12), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել ռուսական ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 18 (ապրիլի 20):

Մարտի 7. Մասիսը (№ 267), արևմտահայերեն, հրատարակում է մի հոդված (սկսվում է «Հետևյալ հոդվածը...» բառերով), որտեղ վերլուծված է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Կեսար» ողբերգությունն ու նրա բեմադրությունը:

Հոդվածն ունի ** ստորագրությունը և գրվել է նույն թվականի փետրվարի 1-ին: Ճեյս գործիս շարադրությունը մաքուր, ոճը ընտիր և լի է գերազանց իմաստներով,— կարգում ենք այնտեղ,— մանավանդ քանի մը կտոր կան, որ իրավապես ամենագերազանց կրնան ըսվիլ, ինչպես Բրուտոսի և Անտոնիոսի ատենաբանությունները: Նմանապես Մեծին Կեսարա մեկ քանի մտերիմ խոսակցությունները, որոնք լի են քարճարգույն իմաստասիրության գործնական սկզբունքներով և առածներով: Որպես և իցե, մեծ պատիվ կրերե հեղինակին, որո պարտք կհամարինք հայտնել մեր հրապարական շնորհակալությունը:

Մարտի 8. Մերշալույս արարատյանը (№ 540), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մկրտիչ Զանըմյանի «Հայկական տեսարանին վերջին հանդեսը» գրախոսականը և Քանի մը խոսք հայկական թատրոնին վրայոք, որ ի Կոստանդնուպոլիս» (հեղ. **): Թատերադիտական հոդվածը, թե գրախոսականում և թե այստեղ քննության են առնված Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Կոռնակ» ողբերգության և «Մավուդ», «Մահ Կեսարու» գործերի թարգմանությունների ու նրանց բեմադրությունների հետ առնչվող հարցերը:

Մարտի Թուրքին կես. «Բազմավազը» (№ 5), Ղևոնդ Ալիշանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ն. Ուրլիսիի «Աբխազում» բանաստեղծությունը:

Մարտի 15. «Մեղուն» (№ 13) հրատարակում է Հարություն Սվաճյանի «Վերջին թվով ծանուցված նամակը և մեր պատասխանը» հրապարակախոսական հոդվածը:

Հոդվածից. «Մենք կկարծենք, թե լրագրապետ ըլլա, հեղինակ ըլլա, ամենևին չպիտի մտածե, թե ազգը ինչպես պիտի ընդունի զինքը, ինչ անուն պիտի տա անոր. ինք պարտավոր է ազգին կատարելությունները գոված տտենը, պակասություններն ալ հաշվելու և ցուցնելու: Մեր անխելքն է այն, որ կհամարձակի ըսել, թե վերք մը ծածկելով կբժշկվի»:

Մարտի 20. Անճաքանդապետում (այժմ՝ Լենինական) ծնվեց գուսան Շերամը (Գրիգոր Կարապետի Տալան), ՍՍՀՄ զորղնների միության անդամ 1936 թ.՝ Վախճ. 1938 թ. հուլիսի 3-ին, Երևանում:

«Բազմավեպ» 1980, № 7—8... («Աշուղ Գրիգոր Տալան (Շերամ)»): «Գրական թերթ», 1948, № 25 («Շերամ. մահվան տասնամյակի տոթիվ»): «Գրական տեղեկատու, (կազմեց Լ. խալատրյանը), Երևան, 1975, էջ 554—555:

Մարտի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 6), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանություն, սկսում է հրատարակել Աննա-Մարիամի «Աքսորյալն հոգի» վիպակը: Որոշ ընդհատումներով հրատարակությունը շարունակվում է մինչև տարվա վերջը:

Թարգմանչի առաջաբանը. «Արևմտյան վկայագիրք կազմանդեն, թե քրիստոնեից դեմ հարուցած վերջին դժնդակ հալածանացատեն Դիոկղետիանոս կայսեր պաշտոնյայք քրիստոնյա ընտանիք մը բռնելով ի մահ դատապարտեցին: Հայրն ու երկու որդիքը աներկյուղ քրիստոսի հավատքը դավանելով վերջի շունչերին տվին. բայց կինը երբոր դահճաց սրույն տակ կխոնարհեցներ իր պարանոցը, դիպվածով իմացվեցավ, թե քիչ ատենեն ուրիշ զավկի մը ալ մայր ըլլալու վիճակի մեջ էր: Ուստի մահվան պատուհասեն ազատելով՝ նորեն բանտ դրին և հոն դուստր մը ունեցավ: Գաղղիացի մատենագիր մը՝ Աննա-Մարիամ, այս դեպքին վրա պարզ ու սրտաշարժ վեպ մը շարագրեց, որուն եվրոպական ազգաց մեջ գտած ընդունելությունը տեսնելով, ուզեցինք օրագրիս թերթերուն մեջ ալ հրատարակել և հույս ունինք, թե շատերուն մեծապես հաճու օգտակար ըլլա այս վիպասանությունս»:

Մարտ. «Մասյաց աղավնին» (№ 3), ֆրանսերեն թարգմանությամբ և ֆրանսերեն-հայերեն ղուգահեռ տեքստերով, վերահրատարակում է Ռաֆայել Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը:

Բանաստեղծության ֆրանսերեն թարգմանությունը կատարել է հայագետ էդ. Դյուլյորին, որը և դրվատանքով է արտահայտվել նրա մասին. «Բազմական է կարդալ «Արաքսի արտասուքը»,—գրել է նա իր ընկերոջը,— որ իմանաս, թե քանի անգամ բարձր են բուն հայերը՝ կեղծյալ կիսահայ վեհերիկցիներից» (տե՛ս Սաղյան Մ., Ռաֆայել Պատկանյան, Երևան, 1980, էջ 174 ևն): Տպագրված է նաև դրվատական բնութի մի գրախոսական Ռ. Պատկանյանի «Ազգային երգարան հայոց» ժողովածվի մասին:

Մարտի 31. «Մեղուն» (№ 14), Հովհաննես Հովույանցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է

հրատարակել Ալ. Գյումայի «Գաբրիել Լամբոն» վիպակը: Ավարտ՝ № 22 (հուլիսի 31):

Ապրիլի 5. «Արշալույս արարատյանը» (№ 542), գրաբար, հրատարակում է Մարգար Զովհաննեսի Վանանդեցու «Ողբերգություն ի սգալի փոխումն յայտեհացս ներսիսի Ն...» նշերերգությունը:

Ապրիլի 17. Շուշիում (Լեոնային Ղարաբաղ) ծնվեց երգիծարան, լրագրող (մասնագիտությամբ գյուղատնտես) Տմբալի Խաչանը (Կոստանտին Կարապետի Մելիք-Շահնազարյան): ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934-ից: Վախճ. 1940 թ. հուլիսի 10-ին, Երևանում:

Ամերիկացի ճանաչողական (տարեգիրք)՝ Բոստոն, 1925, էջ 165—170: «Գրական քերթ», 1940, № 20 («Կոստանտին Մելիք-Շահնազարյան»): Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 572—578: Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երևան, 1981, էջ 463:

Ապրիլի երկուրդ կես. «Բազմավեպը» (№ 8). Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն լսափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Գայլն ու գառը» առակը: Հրատարակված է նաև հոբեն Գալֆայանի «Անզղչություն» գրաբար բանաստեղծությունը:

Մայիսի 2. «Մասիսը» (№ 275) հրատարակում է Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյանի «Նուէր նախախայրեաց Արծուլն Վասպուրականի» գրաբար բանաստեղծությունը:

Մայիս. Վանում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, հուշագիր Համբարձում Հարությունի Երամյանը: Վախճ. 1929 թ. դեկտեմբերի 20-ին, Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս):

Երամյան Հ., Ըուշարձան Վան—Վասպուրականի, հատ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929, 50 էջ, հատ. Բ., անդ. և. թ. 542 էջ: «Հայերենից (ամսագիր)» Բոստոն, 1930, № 4, էջ 178: «Հայաստանի կոչակ», 1930, № 6 («Համբարձում Երամյանի մահը»):

Մայիսի 9. «Մասիսը» (№ 276), Կարապետ Ութուլյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Լանգլուայի «Հայաստանի բռնած տեղը աշխարհի պատմության մեջ» հոդվածը: Ավարտ՝ № 278 (մայիսի 23):

Մայիս. «Մասյաց աղավին» (№ 5), գրաբար, հրատարակում է հոբեն Գալֆայանի «Ան ջուրն իմ սիրեցեալ Ա. Հ. Վարդուհի» բանաստեղծությունը:

Մայիսի 15. «Մեղուն» (№ 17), արևմտահայերեն, հրատարակում է Կ. Ս. Քոխտոֆի «Հարգո հրատարակիչ «Մեղուն» պատվական հանդե-

սինս հողվածքը Դրական գնահատելով վերջին շրջանում հրատարակված հայ հեղինակներից մի քանիսի ժողովածուները (Սայաթ-Նովա, Սեյադ, Գամառ-Քաթիպա, Ազրար Աղամ), հողվածագիրը հրատարակության է ներկայացրել Գաբրիել Պատկանյանի «Արամ—երգ» պոեմից մի հատված:

Մայիսի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 10), Արսեն Բագրատունու՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է մի հատված Զոն Միլտոնի «Դրախտ Կորուսյալի» հինգերորդ գրքից:

Մայիսի 30. «Մասիսը» (№ 279), արտատպում է Ստեփաննոս Նազարյանցի «Հանդես նոր հայախոսության» աշխատության առաջաբանը (ավարտ՝ հաջորդ համարում) և այդ առիթով տալիս է նրա գործունեության համառոտ բնութագրությունը:

«Մոսկվայի լազարյանց ճեմարանին մեջ Արևելյան լեզվագիտության դասատու, արժանապատիվ պ. Ստեփաննոս Նազարյանց բազմահմուտ վարժապետը,— կարդում ենք ընծայականում,— այս օրերս երևելի գործ մը շինած է, «Հանդես նոր հայախոսության» անունով: ...Այս պատվական աշխատության մեջ հիշյալ բարեջան վարժապետը մասնավոր փուլի մը ունեցած է Ռուսաստանի Հայոց աշխարհարառ լեզուն մաքրելու և բավականին ալ հաջողեր է: Կհուսանք, որ տակավին մնացած քանի մը խորթ և մաքուր հայերեն լեզվի մեջ տեղի շունեցող մասնիկներն ալ հետզհետե վերցնելով, իր իրեն օրինակ ցուցուցած գրավոր աշխարհարառին մեջեն, անոնց պակասը մեր գրաբառ լեզվեն լեցնելու հոգ կտանի»:

Մայիսի 31. «Մեղուն» (№ 18), հրատարակում է Գևորգ Միրիմանյանի «Հայոց աղջիկներ» բանաստեղծությունը:

Հունիսի 10. Նոր Բայազետում (այժմ՝ Կամո, ՀՍՍՀ) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բառարանագիր, խմբագիր (մասնագիտությամբ՝ բժիշկ), արձակագիր, գիտության վաստակավոր գործիչ (1930 թ.) Վահան Մարգարի Արծրունին: Վախճ. 1947 թ. հուլիսի 29-ին, Երևանում:

1903 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել և մինչև 1905 թ. խմբագրել է «Առողջապահիկ թերթ» կիսամսյա հանդեսը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Վահունի», «Ֆեկիքս» կեղծանուններով:

Հունիսի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 11), իտալերեն բնագրից
կատարված գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է
Ֆրանչեսկա Պետրարկայի «Լաուրա յերկինս», «Տեսիլ», «Խոնարհութիւն
առաջի աստուծոյ» և «Զիղջ» սոնետները։

Սկզբում տրված է Պետրարկայի կյանքի ու գործունեության
համառոտ ընութագրությունը՝ «Ասոր նման հանճար մը,— կար-
դում ենք այնտեղ,— օդերեւոյթի պես պետք էր որ փայլեր Ժ՛հ դա-
րուն մութ սկիզբները։ ...Աս մեծ քերթողը թեպետև շատ քերթված
ու գրվածք ալ հանեց, բայց իր համբավը իր քնարերգություննե-
րովը պիտի ստանար։ Այս նվագներուն ու տաղերուն մեծագույն
մասը նվիրած է Պետրարկա ի գովեստ և ի հիշատակ Լաուրա կամ
Լորա գաղղիացի տիկնոջը։

Հունիսի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 12), գերմաներեն բնա-
գրից կատարված գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է
Հայերիս Հայնեի «Լեմխիթարքն» և «Բարեալ մնայք» բանաստեղծու-
թյունները։

Հունիսի 15. «Մեղուն» (№ 19), արևմտահայերեն, հրատարակում է
Նազարեթ Ասլանյանի «Թե հայոց փառաց դարձավ առավոտ» և «Վարդ
ու սոխակ» բանաստեղծությունները։

Հունիսի 27. «Մասիսը» (№ 283), արևմտահայերեն, հրատարա-
կում է «Ազգային միության և կրթության վրա քանի մը խորհրդածու-
թյուններ» հոդվածը (ունի *** ստորագրությունը)։ Ավարտ՝ հաջորդ հա-
մարում։

Հոգվածից. «Ազգի մը էությունը հայրենյաց, կրոնքին և բար-
բառին վրա հիմնյալ է. այսինքն՝ ԱԶԳ բառը կնշանակե խումբ մը
մարդիկ, որք մեկ հայրենյաց որդիք են, մեկ կրոնք և մեկ լեզու
ունին։ ...Ազգի մը բարբառը անոր բարուց և գլխավորապես սովո-
րությանց և կենցաղավարության վրա գերագույն ազդեցություն
ունի։ Եվ ահա սույն պատճառով ազգի մը գրականությունը անոր
առաջադիմության ընթացքը քայլ առ քայլ կնշանակեն։

Հուլիսի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 13), ֆրանսերեն բնագրից
կատարված արևմտահայերեն լափածո թարգմանությամբ հրատարա-
կում է Ժան Լաֆոնտենի «Գայլ և շուն» առակը և գրաբար լափածո թարգ-
մանությամբ՝ Վիկտոր Հյուգոյի «Գոհութիւն» բանաստեղծությունը։

Հուլիսի 14. Նոր Զուլայում (Պարսկաստան) ծնվեց լրագրող, թարգ-

մանիւ (անգլերենից հայերեն), արձակագիր (մասնագիտությամբ բժիշկ) Մինաս Բարսեղյանը՝ Վախճ. 1922 թ. հուլիսի 19-ին, Նիցցայում (Հար. Ֆրանսիա)։

«Պազիլ խան» ստորագրությամբ հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում։

Քննդիվ, Ամենույն տարեցույցը, Պշխ., 1923, էջ 416—417։

Հուլիսի 15. «Մեղուն» (№ 21), աշխարհաբար, հրատարակում է «Աղասիի երգը» բանաստեղծությունը, հանված խաչատուր Աբովյանի օղևը Հայաստանի պատմավեպից։

Նույն ճամբարում. Մանուցելով Սրապիոն Հեքիմյանի «Տաղը, քերթուածք և թատերագությունը» ժողովածվի հրատարակությունը, ղեկավար է նրա «Առաջին իմ երգ սիրոյ» գրարար բանաստեղծությունը։

Հուլիսի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 14), ֆրանսերեն քնագրից կատարված արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Երկինք և այծ և ոչխար» առակը։

Հուլիս. «Մասյաց աղավինն» (№ 7) հրատարակում է Ռաֆայել Պատկանյանի «Ի հրաժեշտ Ղազրամանյան պարոնին» և «Ի հրաժեշտ Իզմիրյանց պարոնին» բանաստեղծությունները (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1963, էջ 70—72)։

Ունեն հետևյալ ծանոթությունը. «Մուսաստանեն եկան Փարիզ մոտերս՝ ուրիշ քանի մը ազգականներն զատ, Շուշեցի պ. Սարգիս Ղազրամանյան Հովհաննիսյանց եռանդուն և խոհական երիտասարդը և Ղզլարցի պ. Հովսեփ Իզմիրյանց։ Ասոնց ազգասիրությանը մենք ալ ականատեսս վկա ըլլալով, սիրով կը հրատարակեմք հոս Պատկանյան պ. Ռաֆայելին՝ անոնց Փետրպուրկեն ճամբա ելած ժամանակը շարադրած երկու ոտանավորները, որ թե հեղինակին պատիվ կը բերեն և թե այն ազգասեր բարեկամներուն։

Հուլիսի 31. «Մեղուն» (№ 22), արևելահայերեն, հրատարակում է Սմբատ Շահազիզի «Հայոց աղլիկ» բանաստեղծությունը և առանց ստորագրության՝ «Որդիական սեր» պատմվածքը։ Ավարտ՝ № 24 (օգոստոսի 31)։

Օգոստոսի 8. «Մասիսը» (№ 289), Կարապետ Ութուզյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է սենամակ Պոլսո շան մը, առ Փարիզի շուն մը» երգիծական պատմվածքը (ունի ռեթորիկա (ի՛մա. Շանորդի—Ս. Շ.) ստորագրությունը)։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Ոգոստոս. «Մասյաց աղապնին» (N 8), գրաբար, հրատարակում է հորեն Գալֆայանի ժառուր երկնապարզ Ժննդոց սիրայնոց հոր իմոյ ծննդաւեր սրտի դոյզն ինչ թելադրութիւնք» բանաստեղծութիւնը:

Հետագայում, Գալֆայանի ստեղծագործութիւնները հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. «Օրհնեալ, որ սիրեն ըզհէգ Հայաստան» (պոեմ, 1858, N 1, հունվար): «Առ քոյրն իմ Վարդուհի-Աննիկ», «Աստղն երեկորին» (N 2, փետրվար): «Առ ազնուազարմ և մեծապատիւ Առաքել Լճենտի Տատյան», «Լուսին», «Անձուկք հայրենեաց» (N 4, ապրիլ. ունեն «Խորխոռունի» կեղծանունը): «Ո՛հ, հիշեցեք զՀայաստան» (N 5, մայիս, ստոր. «Խորխոռունի»): «Աղօթք վասն հայրենեաց» (N 6, հունիս): «Հայկազուն մօր օրորք, առ մարս Հայկազանց» (N 7, հուլիս): «Վահան Մամիկոնեան» (N 9, սեպտեմբեր, ունի «Խորխոռունի» ստորագրութիւնը): «Աստղն առաօտու» (N 10, հոկտեմբեր, ունի «Խորխոռունի» ստորագրութիւնը): «Ազգատեացք առ որդիս Մեռութանայ» (N 11, նոյեմբեր): «Ի մեծահանգէս ատուր օծութեան... Մատթէոսի սրբազնակատար քահանայապետի» («Մասյաց աղապնին», 1860, N 3, մարտ): «Յետին ողջոյնք տունալ սրբոյ աղօթատան Հայկազեան վարժարանին» («Արծվի Վասպուրականին», 1860, ապրիլ, N 4): «Լոյս պարոն, նահատակ Թէոդոսիոյ» («Մասյաց աղապնին», 1860, N 6, հունիս): «Աստղ բնեռական» (N 8, օգոստոս) և այլն:

Օգոստոսի 31. «Մեղուն» (N 24) հրատարակում է Հարութիւն Սըվաճյանի «Կուսակցական ոգին» հրապարակախոսական հոդվածը:

Հոգովածից. «Մեղուն» կուսակցության ոգվույն դժոխային սահմանները ոտք չկոխեք և զանի ալ իր սահմանը չընդունիր: «Մեղուն» մաքուր ու անարատ ծաղիկներեն կժողովե իր մեղրին նյութը: «Մեղուն» բնավ մեկ կողմը մը չէ ու ամեն կողմն է. ըսել կուզեմ, թե ճշմարտության ու արդարության կողմնն է: «Մեղուն» հայրենիքը ճշմարտութիւնն է»:

Սեպտեմբերի 7. Պոլսում, Արմենակ Ճիզմեճյանի (Ի՛մա. Արմենակ Հայկունի) խմբագրությամբ, արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Մուղայք Մասյաց» թատերական շաբաթաթերթը: Իր գոյութիւնը շարունակում է մինչև 1858 թ. հունվարը:

Այս համարից, Արմենակ Ճիզմեճյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել «Հերսիլիա» ողբերգութիւնը: Ավարտ՝ N 6 (նոյեմբերի 2):

Սեպտեմբերի 9. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, դրամատուրգ, մանկագիր, խմբագիր Վահրամ Հարությունի Մարգարյանը: Վախճ. 1950 թ.:

1910 թ. Պոլսում հիմնել և խմբագրել է «Նոր բնմ» շաբաթաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Պահլավունի» կեղծանունով:

Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Պոլիս, 1912, էջ 101—102:

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (N 17), գերմաներեն քննարկից կատարված գրաքար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Լյուդվիգ Ուլանդի. «Անէծք դուսանի» բանաստեղծությունը: Արեմտահայերեն սկսում է հրատարակվել նաև «Սկանդինավիո հին բանաստեղծությունը» հոգվածը: Ավարտ՝ N 20 (հոկտեմբերի երկրորդ կես):

Սեպտեմբերի 1-1. Իստ Օրենջում (Նյու Ջերսիի նահանգ, ԱՄՆ) ծնվեց ամերիկացի լրագրող, մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (հայերենից անգլերեն) Ալիս Սթոուն Բլեքվելը (Alice Stone Blackwell), Վախճ. 1950 թ. մարտի 15-ին, Քեմբրիջում (ԱՄՆ, Մասսաչուզետս նահանգ):

«Коммунист», 1969, № 124 («Друг я переводчик армянской поэзии»):

Հոկտեմբերի 3. Սղնախում (Վրացական ՍՍՀ) ծնվեց ականավոր նկարիչ, արձակագիր Գևորգ Զաքարի Բաշինչաղյանը: Վախճ. 1925 թ. հոկտեմբերի 4-ին, Թիֆլիսում:

Հաբոբյանյան Շ., Սովետական Հայաստանը 40 տարում (տարեգրություն), Երևան, 1960, էջ 142:

Հոկտեմբեր. Ռուսշուկում (նաև՝ Ռուսե. Բուլղարիա) ծնվեց եկեղեցական գործիչ, մատենագիր, բանաստեղծ Կարապետ Կարապետի Պոյաճյանցը: Վախճ. 1911 թ. դեկտեմբերի 10-ին, Պոլսում:

Գաղութաբնակ տաղերգի (խմբ. Մ. Պոստրյան), Բուխարեստ, 1939, էջ 241—242:

Հոկտեմբերի 12. «Մուկայե Մասյաց» շաբաթաթերթը (N 3) սկսում է հրատարակել Արմենակ Հայկունու «Տեղեկություն թատրոնական ուսումնասիրությունը: Շարունակվում է մինչև N 10-ը և անավարտ է:

«... Թատրոնին բնծայած երեք գլխավոր օգուտներն են. առաջին. ժողովրդյան մը վարքն ու բարքը ուղղելը, երկրորդ. հասարակությանը մաքուր և հստակ ոճով խոսակցություն սորվեց-

նեկը, երրորդ. սիրո մեջ բռնելիք ընթացքը սորվեցնելու համար դպրոց մը հանդիսանալը:

Այլ չեմ տարակուսիր, որ ընթերցողներս վերոհիշյալ քննությունները կարդալով լավ համոզվեցան, թե մեր ազգն ալ թատրոնի մը ընծայած երեք գլխավոր օգուտներուն անդիի ծայր կարոտություն ունի: Ուրեմն կհարցնեմ հիմա անաշառ կերպով խորհողներուն. մենք ալ Հայկական լեզվով մասնավոր թատրոն մը շունենալու ենք մի: Քանի որ մեր ազգը բոլոր ճիգը կթափե քաղաքականութեան և լուսավորութեան ասպարեզին մեջ առաջ երթալու, ուրեմն ինչո՞ւ համար այս բազմաշահավետ միջոցը ի գործ դնելու կդանդաղիս:

Հոկտեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 19), Ղևոնդ Ալիշանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ուիլյամ Բրայանդի «Առ աստղն հիւսիսոյ» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբերի 25. Ախալցխայում (Վրացական ՍՍՀ) ծնվեց լեզվաբան, բառարանագիր, պատմաբան-բանասեր, քննական բնագրերի հրատարակիչ, թարգմանիչ (անգլերենից, գերմաներենից հայերեն) Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ (1943 թ.) Ստեփաննոս Սարգսի Մալխասյանցը: Վախճ. 1947 թ. հունիսի 21-ին, Երևանում:

Ստեփան Սարգսի Մալխասյանց (Աստեղագիտություն, կազմ. Ռ. Բաբաջանյան), Երևան, 1962, 78 էջ:

Հոկտեմբերի 26. «Եվրոպան» (№ 45), Եդիշե Գաֆթանճյանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել «Եդիսարեթ», խաչակրաց ժամանակն վեպ մը գործը: Ավարտ՝ № 52 (դեկտեմբերի 14):

Նոյեմբերի 9. «Մուգայք Մասյաց» շաբաթաթերթը (№ 7), Արմենակ Հայկունու (Արմենակ Զիզմենճյան)՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել «Կատարինե» ռոբերտությունը: Ավարտ՝ № 13 (դեկտեմբերի 21):

Թարգմանչի առաջարկից. «Կատարինե» ռոբերտութեան նյութը... Ռումանս օվ ուր (ի՛մա. պատերազմական վեպեր—Ս. Շ.) ըսված անգղիարեն վիպասանութենն առնված է: Կհամարձակիմ ըսել, որ հիշյալ վիպասանությունը Անգղիո մեջ հրատարակված ամենն սրտաշարժ և գեղեցիկ բարոյականներով լեցուն գործերն մեկն է. որուն իմ սրտիս վրա սաստիկ ազդեցություն ընելը

կիսաստովանիմ: Արդ ուզելով նույն սքանչելի գործուն յատճառած զգացումը ընթերցողացս ալ հաղորդել, ողբերգության դարձուցած եմ զայն մեր հասարակութեան ճաշակին հարմարցընելու համար, մեջը քիչ շատ փոփոխութիւններ մտցնելով:

Նոյեմբերի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 21), Խորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած դրաբար լատինոյ թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ալֆրեստո Լամարթինի «Բանաստեղծութիւն Գեթսեմանի, կամ մահ Յուդիայ ստեղծագործութիւնը»:

Նոյեմբերի 16. «Մուզայք Մասյաց» շաբաթաթերթը (№ 8), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Օտար երկրի մը մեջ անցուցած առաջին գիշերս» և «Ինչ եղավ իմ նազելվույս» բանաստեղծութիւնները: Այդ երկուսն էլ ուղարկված են Բուզարիայից:

Դեկտեմբերի 7. Կարինում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց աստվածաբան — Բանասեր, բառարանագիր, թարգմանիչ (իտալերենից հայերեն) Անանիա Գոնտաքճյանը (նաև՝ Ղոնտախճյան): Վենետիկի Միսիթարյան միաբանութեան անդամ էր 1883 թ. օգոստոսի 15-ից: Վախճ. 1925 թ. հուլիսի 7-ին, Վենետիկում:

Մխիթարյան ճորիլան, Վենետիկ, 1901, էջ 226: Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլս, 1926, էջ 731:

Դեկտեմբերի 7. «Մուզայք Մասյաց» շաբաթաթերթը (№ 11), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Ողջուն հրաժարական», «Պանդրիստութիւն» և «Զեյթունցին իր զինյալ սիրունվույն» բանաստեղծութիւնները (վերջինն ունի *** ստորագրութիւնը):

Դեկտեմբերի 13. «Արշալույս արարատյանը» (№ 560), գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսերյանի «Օթեանք դիւցազանց հայոց» պոեմը (ավարտ՝ 1858 թ. № 565, փետրվարի 21) և «Արտասուք յիշեալ քերթողի» բանաստեղծութիւնը:

Դեկտեմբերի երկրորդ կես. «Բազմավեպը» (№ 24), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Գոթաց գրականութիւնը» հոդվածը:

Հոդվածից. «Գերմանական ազգաց մեջ ազնվականագույնը. առանց բացառութեան ու տարակույսի Գոթերն են, ինչպես որ կցուցընեն իրենց աշխարհակալութիւնները, իրենց կարգերն ու սովորութիւնները»:

— Պոլսում ծնվեց գեղանկարիչ, լրագրող Սիմոն Հակոբյանը: Վախճ. 1920 թ. մայիսի 16-ին, իր ծննդավայրում:

Քեռդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1912, էջ 247—248, 1922, էջ 210:

— Պոլսում ծնվեց թատերական-մշակութային գործիչ, դերասան Գևորգ Հոլասը: Վախճ. 1907 թ. մայիսի 9-ին, իր ծննդավայրում:

Քեռդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1908, էջ 257, 1913, էջ 263:

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, կրթական-մշակութային գործիչ Հովսեփ Բարդուղիմեոսի Յուսուֆյանը: Վախճ. 1913 թ. օգոստոսի 12-ին:

«Արա ձեղձանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Բյուզանդիւն», 1913, № 5120: Քեռդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1914, էջ 397—398, Առաջում Գիթապձերներ, Պոլիս, էջ 236, 285:

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, արձակագիր Մեսրոպ Ամատունին: Վախճ. 1939 թ. Այթոս քաղաքում (Բուլղարիա):

Պետուրյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 124—125, 875:

— Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող Գրիգոր Շահրազը: Վախճ. 1921 թ. հոկտեմբերի 16-ին, իր ծննդավայրում:

Քեռդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1922, էջ 417:

— Մոսկվայում ծնվեց հնագետ-թանասեր, լրագրող, Սիմեոն Սիմեոնի Աբամելիք-Լազարե (Աբամելիք-Լազարյան): Վախճ. 1916 թ. սեպտեմբերի 19-ին, Կիսլովոդսկում, թաղում՝ Պետրոգրադում:

Ստեփանյան Գ., Ելվ. աշխ., հատ. Ա., էջ 7:

«Պատմա-թանասիրական հանգես», 1982, №, («С. С. Агапелек—Лазарян»):

— Երևանում ծնվեց լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով). գրական-մշակութային գործիչ, խմբագիր Սիմեոն Ստեփանոսի Գուլամիրյանը: Վախճ. 1899 թ. հոկտեմբերի 12-ին:

1887 թ. Պետերբուրգում հիմնադրել և մինչև 1898 թ. խմբագրել է «Արաքս» գրական-գեղարվեստական հանգեսը (վեցամսյա):

«Մշակ», 1899, № 191 («Սիմեոն Գուլամիրյան»), «Հանգես ամսօրյա», 1899, № 12 («Սիմեոն Գուլամիրյան»): Հնդարձակ օրացույց ազգային հիմնադրողի, Պոլիս, 1903, էջ 105:

— Օրբազարում (Ղրիմ) ծնվեց գեղանկարիչ, գրական-մշակութային գործիչ Մանուկ Մահտեսյանը։ Վախճ. 1908 թ. Նոյեմբերի 6-ին, Սիմֆերոպոլում։

«Մշակ», 1908, № 246 (սիմֆերոպոլից... հեռագրում ենք, «Մանուկ Մահտեսյան»)։

— Զենկիլերում (Պրուսայի շրջան, Թուրքիա) ծնվեց դերասան, կրթական-թատերական գործիչ, թարգմանիչ (Թուրքերենից հայերեն) Հարություն խաչիկի Ալիքսանյանը։ Վախճ. 1918 թ. հունվարի 1-ին, Պոլսում։

Քեռդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1914, էջ 264—271, 1926, էջ 413—430։

— Ներքին Ազուլիսում, Մկրտիչ Զարգարյանցի և Պողոս Աղամալյանցի սատարմամբ, Հակոբ քահանա Տեր-Անդրեասյանցի վերատեսչությամբ, սկսում է գործել Ներքին Ազուլիսի հոգևոր դպրոցը։ Ավանդվում էին հայերեն և ռուսերեն լեզուներ, կրոն, ազգային պատմություն, իսկ 1866 թվականից ավելացվեց նաև ֆրանսերեն լեզու։ Ներքին Ազուլիսի հոգևոր դպրոցը 1868 թ. սեպտեմբերին դադարեց գոյություն ունենալուց։

«Մեզու Հայաստանի», 1864, № 42 («Ազգային»)։ 1867, № 13 («Նաժակ»)։ 1869, № 12 («Ներքին Ազուլիսի ուսումնարան»)։

— Վենետիկում, Վարդան Շիրմանյանի՝ ֆրանսերեն քննադից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Պողոս Պիդուպի (Պաուլ Բիտորե) «Հոմերոսի գեղեցիկ» վիպասանությունը։ 259 էջ։

Նույնը որոշ վերամշակումներով, 1867 թ., 271 էջ։

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ռաֆայել Թրյանցի «Տարերք ժամանակագրության, ի պետս ազգային վարժարանաց» աշխատությունը։ 46 էջ։

Առաջաբանից. «Պատմությունը տղայոց դաստիարակության մեջ կարևոր բաներն են մեկն համարված է, բայց թե բարոյական և թե կենցաղագիտական փիլիսոփայությանց մեջ պատմության օգուտը քաղելու համար ժամանակագրությունը շատ հարկավոր է։ ...Իսկ ժամանակագրությունը երկու կերպով կը մտածվի. մեկ մը ժամանակին բաժանմանը կամ շափին նայելով, երկրորդ՝ աշխարհքիս մեջ հանդիպած դիպվածոց կարգը մտածելով։

Մեր այս համառոտ գրվածքը կուսուցանե... տղայոց, թե հին ու նոր ազգեր ժամանակին վրա ինչ կերպ մտածություններ ունեցին են ու ինչպիսի բաժանմունքներ ու շափեր հնարեր են. որպեսզի հին ու նոր, ազգային ու օտար մատենագիրներու պատմությունները կարգալու առեն այլևայլ հաշիվներ որ հանդիպին, իրարու հետ շփոթեն ու աշխարհքիս դիպվածները խառնափնթոր բան մը չընեն:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Ղևոնդ Ալիշանի շափածո ստեղծագործությունների ժողովածվի (սնուագք) Ա. հատորը (սՄանկունի) 229 էջ. Բ. տիպ, 1881, 171 էջ:

Բ. հատոր (սՄաղթունի, սեռունի, սԲնունի), 1857, 267 էջ: Բ. տիպ, 1885, 258 էջ:

Գ. հատոր (սՀայրունի. այստեղ զետեղված են սՀովհիվ Շիրակայ գեղարվեստական արձակ մանրապատումները և սԵրզն Նահապետի շարքը) անդ, 1858, 298 էջ: Բ. տիպ, 1867, 357 էջ:

Դ. հատոր (սՏէրունի), անդ, 1858, 286 էջ: Բ. տիպ, 1886, 291 էջ:

Ե. հատոր (սՏարունի), անդ. 1858, 236 էջ: Բ. տիպ, 1886, 244 էջ:

Երկրորդ հրատարակության պատրաստելով իր սնուագք-ների հինգհատորյակը, Ալիշանը գրեթե բոլոր գործերում կատարել է լեզվա-ոճական բնույթի զգալի մշակումներ, իսկ սԵրզն Նահապետի շարքում ավելացրել է սՎերջին երգ վիրավոր բամբուռահարին և սՀայ հանճար քանաստեղծությունները:

— Վենետիկում, անգլերեն քնագրից կասկածաշուկներ են թարգմանությանը, հրատարակվում է Ուայլմենի «Փարիզյա կամ ստորերկրյա գերեզմանաց եկեղեցի» վեպը: 691 էջ: Թարգմանությունը կատարել են Ռաֆայելյան վարժարանի չորրորդ դասարանի աշակերտները:

— Վենետիկում, Արսեն Բագրատունու խմբագրությամբ, գրաբար, հրատարակվում է «Սկզբունք ուղիղ խորհելույ և բարութ կեցույ» աշխատությունը: 144 էջ:

Առաջաբանից. «Ձայդ աստիկ յանձն առեալ խոստանայ առնել գրքոյկս այս, համառոտութիւն մեծամեծ հատորոց. բայց ոչ թէ բովանդակ Ուղղախոհութեան արուեստ և Բարոյական, այլ հիմունք եեթ և սկզբունք նոցին. զոր ըստ կրկին մասանցն յերկուց նշանաւոր միախոհ միահաւան իմաստնոց եւրոպեականաց ազատօրէն ծայրաքաղ արարեալ է ի պէտս ազգիս և հակիրճ տեղեկութիւնս ի նոյնս յաւելեալ, զոր փոքր ի շատէ ընթերցմունք մեր մեզ ի միտ արկինա»:

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Մանվել Քաչունու «Աշխարհագրություն հին և նոր Հայաստանյայց» աշխատությունը: 296 էջ:

Առաջաբանից. «Աշխարհագրության մեջ մեզի առաջնորդ բռնեցինք Ղուկաս Ինճիճյանի «Հին և նոր Հայաստանը» (ի՛մա. «Ստորագրություն հին Հայաստանի» — Ս. Շ.), որոնք վաստակասեր հեղինակին բազմամյա ուսմանց և հետազոտությանը արգասիք են: Բայց տեղ տեղ ալ հարկ եղավ մեզի իրեն քանի մը սխալները ուղղագրել, ձևովն ունենալով նաև այնպիսի երկասիրությունք թե հին նախնի մատենագրաց, և թե արդի ազգային և օտար ճանապարհորդաց, որոնք Ինճիճյան վարդապետին ժամանակ չկային»:

— Վիեննայում, իտալերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Սոավյեի պատմվածքների ժողովածուն «Փրանցիսկոս Սոավյին բարոյական պատմությունները» խորագրով (սկզբական և զբոսալի տետրակներ), հատ. 1է), 100 էջ:

Բովանդակություն. «Հիմանդ ալրի», «Պատկեր», «Թերեզա Պալտուշի»:

— Վիեննայում, Եփրեմ Զաքրճյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Նանդուգեղցի Արտուր Կորտոն Բիմին պատահարները» վիպակը (սկզբական և զբոսալի տետրակներ), հատ. 1է), 93 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Եվրոպայում» նույն թվականի օգոստոսի 10-ից (№ 34), մինչև հոկտեմբերի 26-ը (№ 45):

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գրիգորիս Տոնիկյանի «Գուգ» (ի՛մա. Զեմս Կուկ — Ս. Շ.) նավապետին վարուցն և իր՝ աշխարհքիս բոլորտիքն ըրած երեք ճամբորդությանը պատմությունը» գործը (սկզբական և զբոսալի տետրակներ), հատ. 1Զ), 100 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Եվրոպայում» նույն թվականի ապրիլի 27-ից (№ 19) մինչև օգոստոսի 10-ը (№ 34):

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Պողոս Լոմանյանի «Մարդկային լեզուին սկզբան, հանգամանաց, միության ու բաժանման և ազգային լեզվաց վրա քննական տեսություն մը» աշխատությունը: 138 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Եվրոպայում», 1856 թ. սեպտեմբերի 15-ից (№ 39) մինչև դեկտեմբերի 15-ը (№ 52), որտեղ սակայն, ունի +* ստորագրությունը: Քանի որ գրքի առանձին հրատարակության վրա արդեն նշված է հեղինակի ով լինելը՝

Պողոս Հովնանյան, որեմն և բացահայտվում է «Եվրոպայում»
եղած ստորագրությունը:

Առաջաբանը. «Ուսման ու գիտության» ուստի և մարդուն
մտալոր առաջադիմության, բարձրագույն կրթության և ազնվու-
թյան սկիզբն ու հիմն է լեզուն: Ինչ որ արտաքուստ կամ գրով
կապանով, հառաջագույն մտաց մեջ պիտի որ ծնանի, հասունանա
ու կատարելության հասնի, որ ետքն ալ իբրև ուսմանց ու հմտու-
թյան նյութ ավանդվի: Ուրեմն մարդկային կենաց ազնվագույն
վիճակի մեջ մտնելու ու առաջադիմություն ընելու սկզբնական կա-
ռնոր միջոցորդն ու առաջացուցիչը մարդկային լեզուն է, որուն
հանգամանացը վրա շատ հիմնական ու հարկավոր տեղեկու-
թյուններ կան, զորոնք ավանդելը մեր աս համառոտ գրության
նպատակն է:

— Փարիզում, Աստվածատուր Զունդի՝ դերմաներեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակվում է «Հա-
յեր» գրքուկը: 51 էջ:

Առաջաբանից («Ազգաբարոյություն».) «Եթե աստարար հեղի-
նակին ճիշտ ով ըլլալը մեզի անծանոթ է, բայց ոճին նայելով,
որն որ հարավային Գերմանիո լեզվին գունավորությունը և դարձ-
վածները ունի, կարծեմ շնք սյալիւր, եթե որ նույնը Մյունխենի
արքունի մատենադարանին այժմյան տեսուչ, հայագետ և հայա-
սեր պարոն Նայմանին ընծայենք, որն որ հայոց գրականության
վրա գրած ուրիշ սքանչելի և մեծահասուր աշխատությունովը ար-
դեն գերմանական գրագիտությունը հարստացուցած է: ...Ասիկա
կարծիք է և իբրև հավանականություն միայն կուտամ:

... «Էրգենցունգս բլետներ» գրքին մեջ (իմա. «Հավելյալ
թերթեր».*Ergänzungsblätter. U. U.*) ազգերնուս վրա գրված
հոգվածին գերմաներեն թարգմանությունս, որն որ երկու տարի
առաջ շարված և «Արևելքին» խափանվելուն պատճառներովը
լույս ընծայված չէր (ակնարկում է Ստ. Ոսկանյանի պարբերա-
կանը— Ս. Շ.), այս անգամ քանի մը ազգասիրաց առաջարկու-
թյամբը տպվելու հավանությունս տվի...:

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Դարբին Լյ-
վազովսկու «Ուրվագիծ ոգվո և ընթացից Միսթարյան միաբանության
Վենետիկո» աշխատությունը: 160 էջ:

Նույնը Պոլսում, 1875 թ., 107 էջ, Թեոդոսիայում, 1876 թ., 107 էջ,
ամեն անգամ որոշ ուղղումներով ու լրացումներով:

Վերջաբանից. «...Զարմա՞նք է, որ մեծավորը, իր հպատակ-
ներուն միտքը և լեզուն կաշկանդելու համար, ոչ միայն վանքը

լրտեսներով լեցնեի, այլև քաղաքական իշխանության արթն-
թյունն ու հսկողությունը իր բռնակալությանը օգնական առնու-
որպեսզի լրլրա թե հանկարծ ծածուկ թղթակցություն մը պատահի
իր հպատակներուն ու անոնց ծնողացն ու աղգականացը մեջ...

Մեկ խոսքով, զարմա՞նք է, որ այսպիսի խեղաթյուր սկզբունք-
ներով՝ ամբարտապան բռնակալությունը արիական կառավարության
տեղ դրվի, խարդախությունը՝ խոհմտության տեղ, կծծիությունը՝
կամավոր աղքատության տեղ, արհամարհոտությունը՝ համբերու-
թյան տեղ, ծնողաց դեմ անողորմությունը՝ անձնուրացության
տեղ, իրարու դեմ դավաճանությունը՝ հասարակասիրության տեղ,
ազգին իրավունքը օտարաց մատնելը՝ ազգասիրության տեղ,
և զլուխ ամենայնի՝ փարիսական կեղծավորությունը՝ կրոնական
բարեպաշտության տեղ»:

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Ղևոնդ Երեցի (նաև՝
Ղևոնդ Պատմիչ) ՌԱՐՀԱՎԱՆՔ արաբացի ի հայստ աշխատությունը: (Շար-
հայ պատմագրաց», հատ. Ա): Բնագրագիտական աշխատանքները,
գրաբար առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Կարապետ վարդապետ
Շահնազարյանի: 240 էջ:

Առաջաբանից. «Տպագրութիւն մատենիս արարաւ ըստ միոյ
հւեթ օրինակի, առ ի շգոյէ երկրորդին. վասն որոյ և ոյ ի սպառ
համարեալ զերծ յակամայ վրիպակաց, զորս գրիչք ներմուծեալ
կարող էին ի նա, յընթացս գրեա թէ հազարաւոր ամաց: Սակայն
զուն գործեցաք ըստ մերովսանն քացատրել ծանօթութեամբք
զմթին և զանիմանալի բանս և բառս, զորս արժանի դատեցաք
մեկնութեան՝ ջանալով յամենայնի կատարեալ առնել զայն և օգ-
տակար ընթերցողաց. որոց նուիրեմ սիրով զաշխատութիւնս իմ,
հայցելով փոխարէն զաղօթից մասն առ ի կարել յաւարտ հա-
նել զձեռնարկ իմ»:

— Մոսկվայում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս
Նազարյանցի՝ «Հանդես նոր հայախոսության» աշխատության Ա մասը:
503 էջ:

Բ մաս, նույն թվականին, 504 էջ:

Առաջաբանից («Ողջույն և ծանուցումն») «Մեր խորհուրդը
այն լինելով, որ մի հարմարավոր ընթերցանության գիրք տալինք
ազգին, թե արժանապես ժամանակ անցուցանելու և թե յուրյանց
միտքը ճոխացնելու այնպիսի ծանոթութեններով, որ հարկա-
վոր էին մեր ժամանակի փոքր ի շատե կրթյալ հայ մարդուն...
ընտիր ընտիր եվրոպական աղբյուրներից հանեցինք զանազան

իմաստալից զրույցք, պատմութիւնք, առակք, նմանախոսութիւնք, բնագիտական ճառեր, բարոյական ժտածութիւնք, բնական և ար-վեստական տեսարանների նկարագիրք, պատմաբանական և իմաս-տասիրական ճառեր, երևելի մարդերի վարքագրութիւնք և ար-ժանի հիշատակի իրողութիւնք բնական և մարդկեղեն աշխար-հի մեջ: Այս աշխատութիւնը բաժանեցինք երկու մասն, առա-ջինը ավելի թեթև նյութերով և ավելի պարզ ոճով որպէս նա-խակրթութիւն, երկրորդը ավելի վերամբարձ և իմաստասիրական նյութերով, ավելի երկար և պարունակ ճառերով, յեզուն ևս ավելի գերապանծ և ոճը ավելի ճիշտ ուսումնական: ...Երկրորդ մասը սահմանեցինք առավելապէս, փոքր ի շատե կրթյալ և գիտուն հա-յերի համար:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Սերովբե Պատկան-յանի լատինական ստեղծագործութիւնների ժողովածուն, «Երգք Սերովբէ վարժապետի Պատկանեան» խորագրով: Այն հրատարակութեան է պատ-րաստել Ավետիք Խաչեղյանը: 92 էջ:

Առաջաբանից. «Մի ի յականաւոր երգարանիցս էր այժմ, Սե-րովբէ Տեր Պետրոսեան Պատկանեան Կոստանդնուպոլսեցի, երևնալ յութութասաներորդ դարու, որոյ քաղցրաձայն նուագերգութիւնք հռչակ հարին զանուն նորա. ի Պոլիս, յԱստրախան, ի Վրաստան, ի Ղզլար և ի Նոր-Նախիջևան: ...Այլ աւա՞ղ, զի ցարդ ոչ ումեք ի համազգեաց եղև փոյթ ի լոյս ածել զգովանի երկասիրութիւն սորին, մինչ յայլ ազինս սոյնօրինակ վաստակք յաճախակի տպա-գրութեամբ տարածին և յաւերժանան յազգի: ...Ահա այս ինչ շարժառիթ եղև ինձ խմբագրել զայսոսիկ երգս զյաւէտ գործածա-կանս և զընտիր ի բազմաց և ի լոյս ընծայել: Ի լուսաբանութիւն երգոցս կարգեցի առընթեր իւրաքանչիւրոց զառանձինն ժանօթու-թիւնս, որք կարևոր էին յոյժ վասն ընթերցողաց: ...Ցաւելի ի վերջն կոյս զուրիշ ցանկ, ուր ցուցանէ, թե որ երգ, որում ժամանակի, և ուր երգեալ իցէն:

— Մոսկվայում, Միքայել Նալբանդյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած աշխարհաբար թարգմանութեամբ, հրատարակվում է էոթեն Սյուի «Թափառական հրեա» վիպասանութեան առաջին հատորը: 382 էջ: Հետագա հատորները չեն հրատարակվել: Թարգմանութեան սկզբում (էջ 1—98), «Հիսուսայանք» խորագրի ներքո, Նալբանդյանը գնտեղել է իր ուսումնասիրութիւնը, նվիրված Հիսուսյան (ի՞մա. Ճիզվիտական) կար-գին:

Առաջաբանից. «...Մի երկու խոսք պատշաճ եմ համարում ասել այն մասին, թե իմ այս աշխատութեան մեջ գործ դրել եմ

ամենայն ջանք, որ իմ գրածը պարզ լինի և հասկանալի և որքան կարելի է մոտ ժողովրդի կենդանի լեզվին: Բայց արդյոք հասել եմ նպատակիս. այդ խնդիրը իմ գործ չէ լուծանել: Նոր լեզուն դեռևս մանուկ է. դեռ շատ և շատ դժվարությունք կան այս լեզվով գեղեցիկ և հաջող խոսելու. այդ կհոգա ժամանակը, երբ նոր լեզուն հեղինակների գրչի տակ ճախարակվելով, կստանա յուր այրական հասակը. մանավանդ որ, այժմ դեռ շատ բաներ կան, որոնց մասին հայերը ամենևին գաղափար ևս չունենալով, չունին հետևաբար և այն անոթները, այսինքն այն ոճերը և դարձվածքները, այո, շատ անգամ և բառերը, որոնց մեջ կարելի էր պարունակել նոր մտքերը, որ մինչև այժմ չկային հայերի մեջ:

Ես լավ գիտեմ, որ իմ խոսակցության ձևը ունի պակասություններ, բայց ի՞նչ առնես, ամենայն մարդ յուր պես կխոսի, անհատությունը չէ կարելի ոչնչացնել: Իմ խորհուրդը այն չէ եղել, որ իմ գրածը ուրիշին օրինակ դառնա. ես միայն ցանկացել եմ, որ այս վիպասանությունը և Հիսուսյան կարգի պատմությունը հայերի համար ևս կենդանի լինի աշխարհի երեսին:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արեւ Մխիթարյանի «Վեպա գաղթականության հայոց Տրապիզոնում» աշխատությունը: 163 էջ:

Առաջաբանից. (սեփականություն) «...Մեր ուզածն էր, գտնել հիշյալ Պոնտոսի պատմությունը մեջ հետևյալ խնդրոց լուծումը: Նախ՝ թե հայոց ազգը Հայտատանի ո՞ր մասեն գաղթել է Տրապիզոն, ե՞րբ և որքա՞ն է այդ գաղթականությունը, ի՞նչ տեսակ ազգային դեպքեր անցած է մեջերնին, ի սկզբանե մինչև մեր օրերը: Երկրորդ՝ գտնել թե ի՞նչ ատեն և ինչ դիպվածով հերձված է ազգեն ներկա հայալատին մասը և ինչ կրոնական խռովություններ պատճառած է անիկայ: Երրորդ՝ ազգերնուս հոգևոր առաջնորդաց կարգը և հաջորդությունը որոշ թվականով, հանդերձ կարևոր անցքերով: Զորրորդ՝ եկեղեցյաց ստորագրությունները հիշատակաց արձանագիրներով մեկտեղել, որոնք պատմաբանական կարգին լույս կուտան, հմուտ պատմիչներեն ավելիք:

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Մրապիոն Հեթիմյանի չափածո ստեղծագործությունների ժողովածուն, «Տաղք, քերթուածք և թատերգություններ» խորագրով: 527 էջ:

Վերջաբանը. «Ե՛րթ ո՞ւմ մատենադ իմ, երթ տըխեղծ

և անկատար պատկեր սրտիս

Ոգեալդ յանհաւասար խնդի ի վայրս և յաղիտից:

երկանցս հասնալ ի զըրաւ ըղղառնութիւն ըզգամ փորձոյդ,
Եւ թէ միտք անայլայլակ և խաղաղիկ սիրտ քան զիմս,
Զոր ոյ տաղնապք կենցաղի պաշարիցն և հոգք անդաւ
Մարթին լոկ վստահք և գոհք հասարակց գալ ի հանդէս:
Ո՛ր ազգդ հայոց, մի զթերութիւն զեռանդն և եթ դատեա զսի-
րոյսն:

— Շամախիում, Մովսես Զոհրապյանի՝ անզերեն բնագրից կա-
տարած գրաբար լատինոս թարգմանությամբ, հրատարակվում է Զորջ
Բայրունի «ԵՃիլոնյան կալանավոր» պոեմը: 24 էջ:

Գիրքն ունի թերկրորդ տիպ» նշումը: Թարգմանության առա-
ջին հրատարակությունը զետեղված է «Պարապո ժամք» ժողո-
վածվի առաջին մասում (տե՛ս 1856 թ. Տե՛ս նաև. Դավթյան Հ.,
Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967, էջ 224):

— Թիֆլիսում, գրաբար, հրատարակվում է «Պատմութիւն» և պատ-
ճառք վերադարձի երից վարդապետացս հայոց Սարգսի, Գաբրիելի
և Ամբրոսեայ ընդ հովանեաւ Լուսաւորչական սուրբ աթոռոյ Հայաս-
տանեայց եկեղեցւոյ» գրքույկը: 48 էջ: Վերահրատարակվել է նույն
թվականին, Հակոբ Կարենյանի սատարմամբ ու առաջարկով:

Առաջաբանից. («Ծանուցումն») «Հայտնի է ամենեցուն, որ
երբ մեր ազգի բարեգուշակ աստղը աղոտացավ, երբ մեր աշ-
խարհքը սահմանակից նաև հեռավոր աղգերից ոտնակոխ եղավ...
էն ժամանակը, կաղնավոր ու անկացին՝ այս ընկած ժառի վրա
խափվեցան: Հոռվմը, քաղաքաց մայրը, փոխանակ քրիստոնեա-
կան կարեկցությամբ վեր ընկածը ոտի կանգնեցնելու, սկսավ Հա-
յաստանի բորբոքյալ կրակների վրա ձեռքերը տաքացնել: Հոռվ-
մա քարոզիչ ունիթոոները սկսան Հայաստան մտնել ոչ թե սեր
և միաբանություն քարոզելու, այլ բաժանումն:

— Պետերբուրգում, Գամառ Քաթիպյաի (ի՛մա. Ռափայել Պատ-
կանյան)՝ ֆրանսերեն համառոտ օրինակից կատարած արևելահայերեն
թարգմանությամբ, հրատարակվում է Դանիել Դեֆոյի «Դոքտրինըն Կոու-
զոյի պատմությունը» վեպը: 187 էջ: Գիրքը նկարագրագել է թարգմանի
ավագ եղբայր Հովհաննես Պատկանյանը:

Առաջաբանից. («Ազդ») «Մեր նախազաղափարը գաղղիներն էր,
որ համառոտել է և երեխայոց համար հարմարել է մի անհայտ աշ-
խատասեր: Թարգմանության ժամանակ մենք աշխատեցանք որ-
քան կարելի է պարզ հայտնել մեր միտքը, որպեսզի կարդալով՝
երեխայք չի դժվարանան հասկանալու... Մենք զխավորապես
աշխատեցանք այդ օտարոտի բառերը դուրս ձգել մեր թարգմա-

նությունից և նոցա տեղ զորժ ածել քուն հայոց խոսքերը: ...Այդ նորամուտ բառերը թեև հայոց բազմութիւնը հայտնի չեն, ուստի կարող են դժվարացնել նոցա հասկանալու: Մենք աշխատեցանք այդ դժվարութիւնն ևս հեռացնել, գրքի քամակումը ավելացնելով փոքրիկ բառարան, որ մեկնեցինք դժվար բառերու նշանակութիւնները:

— Զմյուռնիայում, Սարգիս Գասպարյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Զոնաթան Սվիֆտի «Եմմա ընդդէմ Կոլիվերի ի զանազան հեռակա ազգս աշխարհի» վեպը: 643 էջ: Սկզբում (էջ է—ԻԳ), թարգմանիչը տվել է Սվիֆտի համառոտ կենսագրութիւնն ու նրա ստեղծագործութեան բնութագրութիւնը «Կենսագրական տեղեկութեան Հոլմսթան Սվիֆտա» խորագրի ներքո:

Առաջարանից. «Ընթերցողիս դուրսհասկանալի ընելու համար՝ աշխատեցաւ պարզ և հստակ աշխարհաբար ոճով թարգմանելու, սակայն բնագրին իմաստին երբեք չվնասելու և հարազատ թարգմանութեանը համար մասնավոր ուշադրութեամբ հոգ տարի: Այս պատճառով հարկ եղավ մեր լեզվին մեջ չի գտնված քանի մը մասնավոր հայերեն բառեր հնարելու, ու հեղինակին դարձնել մանավանդ և հին պատմութեանց տեղյակ չեղողներուն դուրսից համար՝ պետք և կաժ տեղերը ծանոթութեամբ բացատրելու: Սակայն հատուկ անուկները անգղիարեն հնչմամբ և չափերն ու ժամերը ըստ եվրոպացւոց թողուլ արժան սեպեցին»:

— Երեսուղեմում, գրաբար, հրատարակվում է Մխիթար Ակեռացու «Պատասխանիք յաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոց» աշխատութիւնը: Բնագիրը հրատարակութեան է պատրաստել Անտոն-Մաղաթիս Գարագաշյանը: 70 էջ:

Նույնը՝ 1860 թ. անփոփոխ և 1865 թ., որոշ լրացումներով ու հավելումներով: 88 էջ:

Առաջարանից. («Ազգ» III հրատ.). «Զառաշիկալ մատենա... երրորդ անգամ ընծայեմք ի տիպ հանդերձ յաւելութեով ինչ ինչ գլխոց, որք յառաջին տպագրութիւնսն ի բաց թողեալք էին՝ իբրու արտաքոյ լինել նոցա: Իսկ մեք զարդիս յաւելումք և զնոսին վասն երկուց. նախ՝ առ ի բովանդակել ի մի զգրատոր երկս աշխատանաց բարենախանձ հեղինակիս, որոյ մէջ մի երկասիրութիւն հազարս արժէ որոց... Երկրորդ, զի ի յաւելութեան անդ խօսի հեղինակս և զայլոց խնդրոց վերաբերելոց յառաջնութեան և նախապատուութեան աթոռոց»:

Հունվար. Մոսկվայում, Ստեփաննոս Նազարյանցի խմբագրությամբ, աշխարհաբար, սկսում է հրատարակվել «Հյուսիսսփայլ» (օրագիր ընդհանուր ազգային լուսավորության և դաստիարակության)» ամսագիրը։ Հրատարակության ազգագիրը եղել է 1857 թ. մայիսի 30-ին, Գրաքննչական կոմիտեն առաջին համարը հրատարակության է թույլատրել նույն թվականի դեկտեմբերին։ «Հյուսիսսփայլը» իր գոյությունը շարունակեց մինչև 1864 թ. վերջը, 1863 թ. հունվարից մինչև դեկտեմբերը այն չի հրատարակվել։

Առաջաբանից. «...Այս պատճառով, «Հյուսիսսփայլ» օրագիրը կրճատվի չորս առանձին հոդված, պարունակելով յուր մեջ ճառեր այսպիսի նյութերի վրա։

Առաջին հոդված. սորա մեջ գրվելու են ճառեր ընդհանուր երկրագիտության, ուշադիր լինելով Հայաստանի և Ռուսաստանի աշխարհագրության ու ստատիստիկային. այլև դանազան աշխարհների նկարագրությունը, նոցա բնական կերպարանությունը և դոցանից առաջացած հետևանքը ազգային քաղաքակրթության մասին։

Երկրորդ հոդված. սորա մեջ կպարունակվին համաշխարհական պատմության վերա ճառեր, ուշադիր լինելով Ռուսաց ազգի պատմությունը։ Այստեղ լինելու են հիշատակի արժանավոր անցքերը համաշխարհական պատմության մեջ, վարձագրական պատկերացույցք երևելի մարդերի, թե Եվրոպայի, թե Ասիայի և թե Ռուսաստանի մեջ հատկապես...

Երրորդ հոդված. սորա մեջ կպարունակվին բնագիտական ճառեր, այսինքն խոսք և զրույցք այն օրենքների վերա, որ ներգործում են մարմնեղեն աշխարհի մեջ...

Չորրորդ հոդված. բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր. այստեղ գրվելու են առավել պատվական մտածությունք և առավել պատվական զգացողությունք թե ուրանավոր և թե արձակ ոճով. ընտիր ընտիր թարգմանած հատվածք հին հայկական լեզվից և եվրոպական մատենագրութենից. այլև քննողական ճառեր թե նոր և թե հին հայերեն հրատարակած գրքերի վերա։

Հունվարի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 1), արևելահայերեն, հրատարակում է Գևորգ Բարխուդարյանցի «Առակ (հավատարմություն կամ գող և շուն)», «Օրորոցի երգ», «Առ Հայաստան», «Փոթորիկ» բանաստեղծությունները և իսահակ Սահառունու «Հանելուկը»։

Վերջինիս ստեղծագործությունները հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. «Ազոավ և աղվես» (առակ. № 2, հունվարի 11), «Հիվանդ առյուծ և աղվես» (առակ. № 3, հունվարի 18), «Հանելուկ» (№ 4, հունվարի 25), «Առյուծ և կապիկ» (առակ. № 5, փետրվարի 1), «Հանելուկ» (№ 6, փետրվարի 8), «Գալլ և կոունկն», «Հանելուկ» (№ 9, մարտի 1), «Հանելուկ» (№ 19, մայիսի 10), «Հանելուկ» (№ 23, հունիսի 7), «Հանելուկ» (№ 24, հունիսի 14), «Հանելուկ» (№ 26, հունիսի 18), «Հանելուկ» (№ 29, հուլիսի 19), «Հանելուկ» (№ 37, սեպտեմբերի 13), «Հանելուկ» (№ 44, նոյեմբերի 1, անստորագիր), «Հանելուկ» (№ 1859 թ. № 5, հունվարի 31) և այլն:

Հունվարի 1. Թիֆլիսում, Ստեփաննոս քահանա Մանդինյանցի խմբագրությամբ, արևելահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Մեղու Հայաստանի» քաղաքական, բանասիրական և առևտրական շաբաթաթերթը: Հրատարակությունն սկսելու պաշտոնական ազդագիրը («Հայաստարական թուղթ») լույս էր տեսել 1857 թ. սեպտեմբերի 4-ին: «Մեղու Հայաստանին» պարբերականության որոշ փոփոխություններով, իր գոյությունը շարունակեց մինչև 1886 թ. և 1863 թ. հունվարից, այն դառնում է տասնօրյա լրագիր և խմբագիր նշվում է Պետրոս Սիմոնյանցը: Մերթնդ մերթ, որպես խմբագիր, հիշատակվում էր նաև Ստեփաննոս Ստեփանեն (ի՛մա. Խորեն Ստեփանեն):

Հունվար. Ամարաս գյուղում (Լեռնային Ղարաբաղ), ներսես վարդապետ Միրզա-Ավագյանցի և Գևորգ Ամբրոսյանի ջանքերով, հիմնադրվում է հայկական տղայոց դպրոց, իր քառասուն աշակերտներով: Ավանդվում էր կրոն, հայերեն և ռուսերեն լեզուներ: Նույն թվականի ապրիլի 23-ին, դպրոցը հիմնում է իր տպարանը:

«Մեղու Հայաստանի», 1859, № 5 (սեռն լուրեր), № 22 (Ղարաբաղ), «Եռացաղ», 1861, № 13 (սուրեր):

Հունվարի 1. «Մուգայք մասյաց» շաբաթաթերթը (№ 14), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Հայկունու (Ճիզմեճյան) ժերնալի պատմական ողբերգությունը: Ավարտ՝ № 18 (հունվարի 25):

Հունվար. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 1), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Բուրաստան բարոյական առաքինություն» հոդվածը:

Հետևելով Նվրդայում լայնորեն տարածված այն սովորության, որ տվյալ անձնավորությունը հասարակական առումով որոշ դիրքի ու կոչման հասնելուց հետո իր առաջին, այսինքն ժենդյան

անվան առջևից ավելացնում էր նաև երկրորդը՝ հարգականը, Գարեգին Սրվանձտյանցն էլ իր գործերի մեծ մասը ստորագրում էր Գարեգին Հովհաննես Սրվանձտյանց (կամ համառոտ՝ «Գ. Հ. Սրվանձտյանց», «Գ. Հ. Ս.»): Շփոթություն շառաղացնելու նպատակով, մշտապես պահպանել ենք հանրահայտ Գարեգին Սրվանձտյանց ձևը:

Հունվարի սկիզբ. Մոսկվայում, Մսեր Մսերյանցի և նրա որդու՝ Զարմայր Մսերյանցի խմբագրությամբ, սկսում է հրատարակվել «Եռաքաղ» բանասիրական ամսագիրը: Այն հրատարակվում էր թե գրաբար և թե աշխարհաբար, թեև գերիշխում էր գրաբարը: Ամսագիրն իր գոյությունը շարունակում է մինչև 1862 թվականը:

1858 թվականի ընթացքում հրատարակվում էր որպես կիսամյա հանդես և ուներ «Եռաքաղ արձակ և ի շափածոյ բանից հին և նոր մատենագրաց» անվանումը: 1859 թ. հունվարից այն դառնում է ամսագիր, և շարունակվում է այդպես մինչև դադարելը, թեև հիշյալ ժամանակաշրջանում նրա պարբերականությունը փոփոխվել է:

Հունվարի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 2), գրաբար, հրատարակում է Գրիգոր Հակոբ Ամիրայան Մամիկոնյանցի «Հանելուկը»: Համանման մի գործ է՝ հաջորդ (№ 3, հունվարի 16) համարում:

Հունվար. «Հյուսիսսփայլը», աշխարհաբար, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Կրիտիկա, հանդես նոր հայախոսության» հոդվածը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Եժ, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 142—149): Մտեփանեոս Նազարյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակված է նաև «Շեյխը և նորա դուստրը» պատմվածքը:

Հոգվածից. «Մեր ազգի մեջ մի սխալ կարծիք է տարածված. թե կրիտիկան վատ բան է, թե նա մարդ է խայտառակում, թե նա հեղինակի պակասությունները երեսին զտրկելով ծիծաղում է նորա վերա և ցույց է տալիս հասարակությանը մի այդպիսի հեղինակի տգիտությունը որևիցե բանի մեջ: Այս կարծիքով մոլորված են մինչև անգամ և շատերը այն հայազգի սխոլաստիկ ուսումնականներից, որոնք մի երկու բառ ուսանելով ծուռ ու սխալ միմյանց մոտ շարել, համարում էին յուրյանց անձը Խորենացի ու Եղիշի: ...Այո՞, կրիտիկան մի սուրբ և անկողմնապահ դատաստան է, մի այնպիսի դատաստան, որի առաջև միևնույն են բարեկամ և թշնամի, որ և մի անաշառ դատավորի նման քննում է մի գործի արժանավորություն և պակասություն: Նա վերահա-

սու է լինում գործին ամենայն հիմնավորությամբ, տեղեկանում է նորա խորհրդին և վճռում է, թե ինչ շահով ու սահմանով կատարել էր հեղինակը յուր պարտականությունը:

Հունվարի առաջին կես. «Բազմավեպը» (N 1), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Մաղաթիա Տլվիկյանի «Պլատոնի փիլիսոփայության համառոտ բովանդակությունը ուսումնասիրությունը Ավարտ» N 12 (դեկտեմբերի առաջին կես):

Հոլվածից. «Իր դրության ամեն մասերը պայծառ ըմբռնելու համար նկատելու է Պլատոն իբրև ընազանցախոս (Ի՛մա. մեծաֆիզիկ—Ս. Շ.), իբրև քաղաքագետ ու բարոյախոս, և իբրև բնաբան: Եվ ընթերցողին միտքը աստիճանաբար բարձրացնելու դիտմամբ, բնաբանութենե կսկսինք: Ետքը կխոսինք քաղաքագիտության վրա, որուն մեջ կպարունակվի նաև բարոյականը: Եվ հուսկ ուրեմն կանցնինք գաղափարաց տեսության վրա, որ Պլատոնի փիլիսոփայության գերագույն կետն է:»

Հունվարի առաջին կես. «Եմբոպան» (N 1), Եփրեմ Զազրճյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ճաշվալի դատապարտյալը» վիպակը: Ավարտ՝ N 16 (օգոստոսի առաջին կես):

Հունվարի 15. «Մեղուն» (N 1), Խայատուր Կյումուշյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակում է «Կանժի մարկիզուհին» վիպակը: Ավարտ՝ N 6 (մարտի 31): Սկսում է հրատարակել նաև՝ «Ժոնդասի վաստակի միջոցները» կատակերգությունը: Ավարտ՝ N 8 (ապրիլի 31):

Հունվարի 18. «Մեղու Հայաստանին» (N 3), գրաբար, հրատարակում է Դավիթ Մշեցու (Ի՛մա. Դավիթ Սալսձորեցի) «Գովասանութիւն ի վերայ ժողկանցք քանաստեղծությունը (սկզբում տրված է նրա հայտնաբերման քանասիրական պատմությունը), և արևելահայերեն՝ Հովսեփ Քիֆլիզեցու «Ազգային երգեր» չափածո ստեղծագործությունները:

Հունվարի 18. «Մուզայք Մասյաց» շաբաթաթերթը (N 17), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արմենակ Հայկունու (Ճիզմեճյան) «Տաղը, քերթվածք և թատերերգությունը Սրապիոնի Հերիմյան» թատերախոսականը:

Հունվար-հունիս. «Ճռաքաղը» (N 1) գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի («Տէրունական ազօթք»), «Իմաստք ՃԸ—երոդ սաղմոսի», «Ազուս և աղուէս», «Դիմառնութիւն (տապան Նոյի, Գրգուռ, Մասիս)», «Ջայլ Շամիրամայ ի վերայ Արայի անկելու ի մարտի» Գեւորգ Սայաթնյանցի («Տփղիս») և աշխարհարար, աշուղ Թուրինչի («Երգ

նախաստեղծից վերաքանաստեղծութիւնները: Գրաբարով, հրատարակված է նաև Շուէր քանի առ Տ. Ներսէս Ե կաթողիկոսն ներքողը (ունի «Ողբալ ի քանասիրէ ումմնէ» ստորագրութիւնը):

Հունվարի 25. «Մուգայք Մասյաց» շաբաթաթերթը (№ 18). արևմտահայերէն, հրատարակում է Արմենակ Հայկունու (Ճիզմեճյան) «Ո՛հ, մինչև ե՛րբ գիս շին ձգեմ գիշերադեմ տխուր դեպքերս և Գարեգին Չափրաստեայանի «Քաջ զինվորի մը սև աչքով», «Քեզ տեսա սիրուն» քանաստեղծութիւնները: Արմենակ Հայկունու՝ անզւերեն բնագրից կատարած արևմտահայերէն թարգմանությամբ հրատարակվում է նաև «Մերունի գերիին ողբը» քանաստեղծութիւնը, որին կցված համառոտ ներածականում («Ամերիկայի գերիները») թարգմանիլը պախարակում է գերեզմանառութիւնը և այդ առիթով անդրադառնում Հ. Բիշրր Ստոուի «Քեռի Թովմասի տնակը» վեպին:

Հունվարի երկրորդ կես. «Եվրոպան» (№ 2), արևմտահայերէն, հրատարակում է «Երգ բարեկենդանի (Ակոռիի խորհուրդը)» քանաստեղծութիւնը: Զուգահեռ տրված է քանաստեղծութիւնն նոտագրութիւնը:

Համանման ձևն ունեցող գործեր, «Եվրոպան» հետադաշում հրատարակել է հետևյալ հաջորդականությամբ. «Արտավազդ ի վիհն Մասյաց» (№ 11, հունիսի առաջին կես): «Պատանեկութիւն» (№ 26, դեկտեմբերի երկրորդ կես, հավելված): «Սեղանի երգ (բարեկենդան)» (1859 թ. № 4, փետրվարի երկրորդ կես): «Մասյաց ստորոտը հրաժեշտ» (1860 թ. № 3, փետրվարի առաջին կես): «Բոսպորոս» (ի՛մա. Բոսֆոր) (№ 12, հունիսի երկրորդ կես) և այլն: Հունվարի 25. «Մեղու Հայաստանին» (№ 4), գրաբար, հրատարակում է Խաչատուր Արսլյանի նամակ-քանաստեղծութիւնը Սարգիս արքեպիսկոպոս Զաւլայանցին: Տրված է նաև նրա հայտնաբերման բանասիրական պատմութիւնը (տե՛ս Խ. Արսլյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1948, էջ 235—236):

Փետրվարի առաջին կես. «Բազմավեպը» (№ 2), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերէն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Հաֆտտենի «Պարկն» առակը և շէտնաց ողբերգութիւն ընդհանուր պատմութիւնը» հոդվածը:

Փետրվարի 8. «Մեղու Հայաստանին» (№ 6), գրաբար, հրատարակում է Հարութիւն Ալամդարյանի «Սոխակ ի հոգեւարս» քանաստեղծութիւնը: Տրված է նաև Ալամդարյանի համառոտ կենսագրութիւնը:

Փետրվար. «Մասյաց աղավինն» (№ 2), արևմտահայերէն, հրատարակում է Գամառ-Փաթիպայի նամակը (ունի 1857 թ. նոյեմբերի 20, Վ. Պետերբուրգ, թվագրութիւնը) հասցեագրված Գաբրիել Ավագով-

սկուն (տւ'ւ Թ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, Հատ. 6, Երևան, 1970, էջ 177)։

Փետրվարի 15. «Մեղու Հայաստանին» (№ 7), արևելահայերեն, հրատարակում է Գ. Փափաղյանցի «Թափառական հրեա» բանաստեղծությունը և Միքայել Միանսարյանցի «Մի քանի մտքեր ազգային առաջադիմության համար» հոդվածը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Նույն համարում, գրաբար լեզվով, հրատարակվում է Առաքել Արարատյանի «Նուսխայ հոգևոր բժշկութեան» բանաստեղծությունը։ Սրան, գրաբար և աշխարհաբար, հաջորդել են. «Ըղձակաթ սրբոյ էջմիածնի» (№ 28, հուլիսի 12)։ «Կաշաղակ և սոխակ» (№ 46, նոյեմբերի 15, առակ)։ «Մեղուն շնորհավորելով ձեր նոր տարին... խնդրե՛ք ականջ դնել իրան» (1859 թ. № 1, հունարի 1)։ «Մի քանի կաթ արտասուք հավերակսն Անվու» (№ 4, հունվարի 24)։ «Բարդի և թթենի» (№ 9, փետրվարի 28)։ «Մեղվի գատկի շնորհավորությունը» (№ 15, ապրիլի 12)։ «Ալանք և Շամիլ ի ձեռս Ռուսաց» (№ 38, սեպտեմբերի 19)։ «Ձորի և կապիկ» («Ճռաքաղ», 1859 թ. նոյեմբեր, № 11)։ «Լույս և առավոտ բարի քեզ» («Մեղու Հայաստանի, 1860 թ., հունվարի 1, № 1)։ «Էնծութիւն և աղաղակ առն, ի... վախճան ամուսնոյ իւրոյս» (№ 9, փետրվարի 27)։ «Առեղծուած գիմառնութեամբ մասանց բառին» (№ 23, հունիսի 4)։ «Սև խուրմի ծառ» (№ 38, սեպտեմբերի 17)։ «Ղարաղալա, Նարինդալա, Մթածմինդա և Մետեխի» (նոյեմբերի 5, № 45)։ «Նոր տարի» (1861 թ., № 1, հունվարի 1)։

Փետրվար. «Հյուսիսամիայլը» (№ 2), արևելահայերեն, հրատարակում է Կոմս էմմանուելի (Իմա Մ. Նալբանդյան) «Վայր ընկնող աստղեր» բանաստեղծությունը։ Չնայած այն հանդիսանում է Պիեր-Ժան Բեքանժի նույնանուն բանաստեղծության ռուսերենից կատարված փոխադրությունը, բայց կատարված հավելումներն ու լրացումներն այնքան շատ են, որ այն ինքնուրույն ստեղծագործության արժեք է ստանում։ («Նա Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատոր 1, Երևան, 1945, էջ 74—76)։ Հրատարակվել է նաև «Մահացուցակ» (հատոր 2, Երևան, 1947, էջ 150—157. չստեղծ ունի «Գնորդ Գեղամյանց» վերնագիրը) և «Դամբանական ճառ» (էջ 158—159) հոդվածները։ Սրանք ունեն «Մ. Նալբանդյանց» ստորագրությունը։

Փետրվարի 15. «Մեղուն» (№ 3), գրաբար, հրատարակում է Հովսեփ Մալեդյանի («Վահան Մալեդյանի պապը») «Ի հանդես բարեբաստիկ հարսանեաց...» ներբողականը։

Փետրվարի 25. խորհրդում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց գրական-

մշակութային և կրթական գործիչ, լրագրող Կարապետ Հովհաննեսի Պեշկոթյուրյանը՝ Վախճ. 1941 թ. օգոստոսի 16-ին, Դեմոկրատ (ԱՄՆ)։

«Հայաստանի կռիւն», 1941, № 35 («Պրոֆ. Կ. Հ. Պեշկոթյուրյանի մահը»), № 37 («Կարապետ Հ. Պեշկոթյուրյան»)։

Մարտի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 9), արեւելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (Պետրոս Մաղաթյան) «Առ հարազատ մեղուն Հայաստանի» և Հովհաննես Սայաթնովյանցի «Ազգային երգ. աշխատասիրություն» բանաստեղծությունները։

Մարտ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 3), գրաքար, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանի «Ուղերձ ի դիմաց աշակերտաց ժառանգավորաց դպրոցին» բանաստեղծությունը։

Մարտ. «Բազմավեպը» (№ 3), ֆրանսերեն քնադրից կատարված գրաքար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Քսավիե դը Մեստրի «Թիթենիկն» բանաստեղծությունը։ Սկզբում տրված է հեղինակի կենսագրությունն ու բանաստեղծության գրության պատմությունը։

Մարտի 8. «Մեղու Հայաստանին» (№ 10), արեւելահայերեն, հրատարակում է Բաղդասարյանցի «Գանգատ բախտի վրա (ազգային երգ)» բանաստեղծությունը, և Մ. Ս. Մանդինյանցի (Սեդրակ Մանդինյանց ?) «Առակ (շուն և շվաք)» գործը։

Մարտ. «Հյուսիսափայլը» (№ 3), արեւելահայերեն, հրատարակում է Կոմս էմմանուելի (Իմա՝ Մ. Նալբանդյան) «Աղքատ կին» բանաստեղծությունը։ Չնայած այն հանդիսանում է Պիր-Ժան Բերանժեի նույնանուն բանաստեղծության՝ ռուսերենից կատարված փոխադրությունը, բայց կատարված հավելումներն ու լրացումներն այնքան շատ են, որ ինքնուրույն ստեղծագործության արժեք է ստանում։ Տպագրված է նաև նույնի՝ «Հայ մարդու հայրենիքը» բանաստեղծությունը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 77—79 և 80—81)։

Նույն համարում. «Ազգային բանաստեղծություն» ընդհանուր խորագրի ներքո, հրատարակվում է «Մի քանի ասիական առասպելք», «Երախտագետ հոգին», «Մի թագավոր, որ յուր ժերության օրերումը բաղդավորվում է», «Չինական առակ հյուրասիրության վարձի մասին» և «Մի խայտառակված քուրմ» ավանդությունները։ Դրանք հավաքել, թարգմանել և հրատարակության է պատրաստել Ստ. Նազարյանցը։

Մարտի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 12), Հովհաննես Ղայթմազյանցի՝ ռուսերեն քնադրից կատարած գրաքար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վասիլի Ժուկովսկու «Ընտրություն խալի» բա-

նաստեղծությունը և Արրահամ Բարայանցի թարգմանությամբ՝ «Խուլեր» պատմվածքը:

Մարտի 29. «Մեղու Հայաստանին» (№ 13), Ս. Բ.-ի գրաբար աղատ թարգմանությամբ, հրատարակում է սկիու և տատրակա բանաստեղծությունը և Գարեգին Տեր-Գրիգորյան Մուրադյանցի (հետագայում՝ Մելքիսեդեկ Մուրադյանց)՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, «Փաշասիրտ բարեկամություն» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ապրիլ. «Արծվի վասպուրականը» (№ 4), արևմտահայերեն, «Թանգարան հայկական դպրությանց» խորագրի ներքո, հրատարակում է Բաֆֆու (Հակոբ Միրզայան Մելիք-Հակոբյան) նամակը Մկրտիչ Խրիմյանին և անստորագիր՝ «Բարոյական առակ» բանաստեղծությունը:

Ապրիլի 5. «Մեղու Հայաստանին» (№ 14), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի «Ուղերձ Մեղվին նորածին», Մովսես Զոհրապյանցի «Գարուն Հայաստանի» և գրաբար՝ Հակոբ Զահանա էմիսիացու «Աշխարհ» բանաստեղծությունները:

Մովսես Զոհրապյանցի (նաև՝ Մովսես Զոհրապյանց—Արցախցի, Մ. Զ., Մ. Զ. Ա.) գործերը հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. «Ուղերձ վերստին Մեղվին նորածին» (անդ, № 15, ապրիլի 12): «Բարեմաղթություն Մեղվին» (անդ, 1859, № 3, հունվարի 17): «Արկածը Շամախվո» (անդ, № 34, օգոստոսի 22) և այլն:

Ապրիլի 7. Շամախիում (Ադրբեջանական ՍՍՀ) ծնվեց ականավոր ռեալիստ դրող, արձակագիր, դրամատուրգ, Հայաստանի և Ադրբեջանի ժողովրդական գրող (1930 թ.), Անդրկովկասի կուլտուրայի վաստակավոր գործիչ (1930 թ.) Ալեքսանդր Շիրվանզադեն (Ալեքսանդր Մինասի Մովսիսյան): Վախճ. 1935 թ. օգոստոսի 7-ին, Կիսլովոդսկում, թաղումը օգոստոսի 16-ին, Երևանի քաղաքային պանթեոնում (այժմ՝ Կոմիտասի անվան դրոսայգի):

«Աղ. Մովսիսյանց», «Ա. Մ.», «Մաղթոս», «Մեխտեն», «Մել.», «Մենավոր», «А. Шенский» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Տեղեկություն. Մ. Շիրվանզադե. հայ ընթանիքի և ինտելիգենցիայի վիպասանը, Քիֆլիս, 1911, 197 էջ: Տեղեկություն. Մ. Շիրվանզադեի գրական ժողերի հանրագիտարանը, Երևան, 1959, 424 էջ: Թամրալյան Լ., Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Երևան, 1956, 179 էջ: Նույնը՝ վերափոխված աւթագրած, 1961, 591, էջ: Тамразян Гр., Ширванзаде, М., 1967, 386 стр.: Թամրալյան Լ., Շիրվանզադեի գրամատուրգիան, Երևան, 1954, 212 էջ: Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մասնագիտություն, Երևան, 1959, 244 էջ:

Ապրիլի 12. «Մեղու Հայաստանին» (№ 15), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Սայաթնովյանցի «Շնորհազարդ հայր, խմբագիր «Մեղու Հայաստանի» պատվական լրագրի» հոդվածը: Քննության է առնված Սայաթ-Նովայի, Ազբար Աղամի, Շիրիների, Նիրանու և Սեյադի գործերը, որոնք հիմնականում բարձր են գնահատված:

Ապրիլի առաջին կես. «Երևակը» (№ 31) սկսում է հրատարակել «Որսորդություն» վիպակը՝ արևմտահայերեն: Շարունակվում է մինչև հունիսի առաջին կեսը (№ 35):

Ապրիլի 15. «Մեղուն» (№ 7), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Քաթինքա (Նշմարիտ պատմություն մը)» վիպակը: Ավարտ՝ № 17 (սեպտեմբերի 15):

Ապրիլի 19. «Մեղու Հայաստանին» (№ 16), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (Պետրոս Մադաթյան) «Երգ Մադաթովա, Հովհաննես Արզանյանի «Պատասխանի Սայաթնովա» և գրաբար՝ Մխիթարյանի (Աբել ?) «Խոսք ընդ անձին» բանաստեղծությունները, Հովհաննես Բաղդասարյանցի՝ ուսուցիչ Բնագրից կատարված արևելահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալ. Պուշկինի «Ձուկն և ձկնորս» (ի՛մա. «Ուսկն ձկնիկ») հեքիաթը:

Նույն համադրում. արևելահայերեն, հրատարակվում է Ստեփաննոս Մանգինյանցի «Մի քանի խոսք գերապատվելի Ստեփաննոս Տեր-Ծսայան Նազարյանցի գրած մատյանների վրա» հոդվածը: Գրախոսը բացասաբար է գնահատում Նազարյանցի ինչպես հրապարակախոսական, այնպես էլ գրական-հասարակական գործն ու գործունեությունը:

Ապրիլի 20. Պոլսում ծնվեց գրականագետ-բանասեր, լրագրող, կենսագիր (մասնագիտությամբ բժիշկ) Վահրամ Թորգոմյանը: Վախճ. 1942 թ. ապրիլի 20-ին, Փարիզում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Թոռություն» և «Վրեն» ժառանգություններով:

«Հանդես ամսօրյա», 1912, № 7 («Մտնեհադիտական»), 1947, № 1 (սկզբնական հունիսը հայագիտական գալտի վրա): «Բազմազեպ», 1943, № 7—12 («Վահրամ Թորգոմյան»):

Ապրիլ. «Հյուսիսափայլը» (№ 4), արևելահայերեն, սկսում է հրատարակել Կոմս էմմանուելի (ի՛մա. Մ. Նալբանդյան) օրագիրը, «Հիշատակարան Կոմս էմմանուելի օրագրության թերթերից» ընդհանուր խորագրով: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1860 թ. № 6-ը (հունիս), իսկ 1859 թ. № 9-ում (սեպտեմբեր) հրատարակվում է հուշակվոր «Երգ ազատության» բանաստեղծությունը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան,

ծլծ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 305—488, Այստեղ ունի «Հիշատակա-
րանա խորագիրը»։ Հրատարակված է նաև Կոմս էմմանուելի «Լուսին»
բանաստեղծությունը, «Նամակ առ հրատարակողը» հոդվածը (տե՛ս
նշվ. հրատարակությունը, էջ 82 և հատ. 2, 1947, էջ 182—184), ինչպես
նաև՝ արևելահայերեն թարգմանությամբ, «Պրոպերցիա Րոսսի (Լուդո-
վիկոս Դելատրի պատմությունը)» պատմվածքը։ Թարգմանությունն ունի
«Մ. Նալբանդյանց» ստորագրությունը։

Ապրիլ. «Բազմավեպը» (№ 4), հրատարակում է Ղևոնդ Ալիշանի՝
Նահապետ ստորագրությամբ «Լուսինյան գերեզմանաց հայոց» աշխար-
հարար բանաստեղծությունը, որին նախորդում է հետևյալ ժանոթու-
թյունը։

Նահապետին զգայուն սրտին «Հայոց գերեզմանաց լուսն-
կային» հետ ըրած խոսակցությունը օրագրիս մեջ հրատարակելու
ատեն, հարկ կհամարինք ծանուցանելու բանասեր ընթերցողաց,
թե քերթողին, այսինքն հայր Ղևոնդ Մարգարի Ալիշանյան վար-
դապետին այս սրտաշարժ տողերն և ուրիշ շատ բանաստեղծու-
թյունները, որոնցմե ոմանք ալ «Բազմավեպիս» թերթերուն ալլե-
ալլ ժամանակ փալլ մը տված են, ի լույս ելին մոտերքս առան-
ձին տպագրությամբ, ի վայելումն քերթողասեր ախորժակաց, հինգ
փոքրիկ հատորներ բաժնված»։

«Բազմավեպն» այսպիսով, պաշտոնապես հավաստում է, որ
«Նահապետը» Ղևոնդ Ալիշանի կեղծանունն է։

Ապրիլի երկուրդ կես. «Երևակը» (№ 32), արևմտահայերեն, սկսում
է հրատարակել «Ակակիոս և Փոտինե» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ
համարում։

Ապրիլի 26. «Մեղու Հայաստանին» (№ 17), Միքայել Պատկանյա-
նի՝ ուսերենից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է «Ով է կերել երրորդ հացը» պատմվածքը։ Ավարտ՝ № 21
(մայիսի 24)։ Գրաբարով, հրատարակված է նաև Հակոբ Երեց էմիա-
սիացու «Ե մահ դստեր իւրոյ» բանաստեղծությունը։

Մայիս. «Բազմավեպը» (№ 5), ֆրանսերեն ընագրից կատարված
գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Բատիստ
Ռուսսոյի (հայերեն ունի «Շնվհաննես Մկրտիչ Ռուսսո» ստորագրու-
թյունը) «Ե սոխակն» բանաստեղծությունը և անստորագիր՝ «Անդրեաս
Շենիե» հոդվածը։

Հոդվածից. «Շենիեի քերթությանց վրա գալով, անոնք ընդ-
հանրապես փոքր տարածություն ունին և են հովվերգություններ,
եղերերգություններ, տաղեր և քերթվածներու մնացորդներ։ ...Մեծ

Հանճար կխոստանար. առատ երեակայությամբ ու ընտիր ախորժակով զարդարված միտք մը ունենալին զատ, սրտի բանաստեղծ էր ու իր երկասիրությունները ազնվական, գործվալից ու փայլուն իմաստներով հյուսված են:

Մայիսի 2. Վերջալույս արարատյանը (Ն 570), գրաբար, հրատարակում է Հակոբ Ոսկանի «Ի յիշատակ արքունի ճարտարապետ վաղամեռիկ Նիկողոս աղայի Պալեան» բանաստեղծությունը:

Մայիս. «Մասյաց աղավնին» (Ն 5), արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է իսպանացի դրամատուրգ Լուպե դը Ռուետայի «Զիթնապտուղ» զավիշը, արևմտահայերեն՝ «Կալոթոռիկ և խոռանչ», «Յորեանք և չոր կնձի» առակները և գրաբար՝ Նիկողայ Մելիքյանի «Ի սգալի մահ արքունի ճարտարապետ Նիկողոսի Պալեան, յիշատակ տխուր» բանաստեղծությունը:

Մայիսի 10. Վեդու Հայաստանին (Ն 19), գրաբար, հրատարակում է Հարություն Ալամդարյանի «Վարդակոթոյս» բանաստեղծությունը:

Մայիս. «Հյուսիսփայլը» (Ն 5), արևելահայերեն, հրատարակում է Կոմս Էմմանուելի (Իմա. Մ. Նալբանդյան) «Առօրյա աշխարհ» բանաստեղծությունը, որը ռուս բանաստեղծ Վլադիմիր Բենեդիկտովի «Ի»-ն էս աղմկում բանաստեղծության աղատ փոխադրություն է (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 83): Հրատարակված է նաև «Մխիթար Սերաստացի և Մխիթարյանք» ուսումնասիրությունը (շարունակվում է Ն 6 (հունիս) և Ն 11 (նոյեմբեր) և մնում է անավարտ) և «Կրիտիկա (ժողովրդական լեզվով թարգմանված և տպված Ռոբինզոնի պատմություն)» գրախոսականը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, վերը նշվ. հրատ. հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 185—231 և 232—235): Վերջին երկուսն ունեն «Մ. Նալբանդյան» ստորագրությունը: Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ դանիական բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվել է «Նատ թանկ գնով ստացած (ընտանեկան անցք)» պատմվածքը:

Գրախոսականից. «Այսպիսի ուրախ հոգով ողջունեցինք այս օրերիս Ռոբինզոն Կոուզոյի հայերեն թարգմանությունը, Գամառ Քաթիպայի աշխատությամբ լույս հանած և շինած ազգային ժառանգություն: Ընթերցասիրելով այս գիրքը զվարճացանք հոգեպես, որովհետև դուրս աշխարհ հայտնվելը ևս բարի խորհուրդ ուներ մեր ազգի համար: ...Դուրս ընդհանուր արժանավերջության վերա պիտո է այսքան ասել, որ դա շինած է երեխաների դաստիարակության համար, ցույց տալով նեղությունները և տառապանքները հառաչացած անհնազանդութենից ծնողների կամքին:

...Գրեմի ժողովրդական լեզվով առանց ծառայանալու գաղափարական բարբառներին, միևնույն ժամանակ ամբողջ պահելով լեզվի ժողովրդականությունը, մշակել այդ լեզուն, ներս բերելով դորա մեջ նոր մարդավայել և արժանի եվրոպական անունի գաղափարներ, ահա այն մի հատիկ գործը, որով պիտո է պարապելն հոգիազգյաց հեղինակները և թարգմանիչքը մեր ազգի, ուր և իցենք։

Մայիսի 13. Ակոմորոխ ավանում (Լեհաստան) ծնվեց հայագետ, պատմաբան-քանասեր (գրում էր լեհերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և հայերեն լեզուներով) Հովհաննես Անտոնիևիչը՝ Վախճ. 1922 թ. սեպտեմբերի 29-ին, Լվովում։

Պառուլյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 173։

Մայիսի 15. «Մեղուն» (№ 9), ֆրանսերեն քնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Բատիստ Ռուսսոյի «Խիղճ մտաց», Ժորժ Բյուֆոնի «Խակ քնությունը և մշակված քնությունը»՝ արձակ մանրապատումները և սկսում է հրատարակել «Մտացածին ձվածեղ մըս կատակերգությունը, Ավարտը՝ № 14 (հուլիսի 31)։

Մայիսի 23. Ակնում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց գրականագետ-բանասեր, լեզվագետ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), արձակագիր, խմբագիր Սմբատ Դավթյանը՝ Վախճ. 1926 թ. հոկտեմբերի 1-ին, Պուսում։

1901—1903 թթ. Պուսում, խմբագրել է «Բյուրակն» շաբաթաթերթը, ժամանակի պարբերականներում հանդես է եկել «Ապրրոսամ», «Արծվիկ», «Մվիկ», «Սիրարիս» կեղծանուններով։

«Հայաստանի կաշնակ», 1926, № 47 («Սմբատ Դավթյան»)։ Փետրվար, Ամենուն տարեցույցը, Պուխ, 1927, էջ 600—601, 1928, էջ 835։ «Ընդարձակ տարեցույց Ազգային հիմնադառնոցի», Պուխ, 1927, էջ 437։ Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիթ, Պուխ, 1943, էջ 75։

Մայիսի 24. «Մեղուն» Հայաստանին» (№ 21), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի («Դետրոս Մադաթյան») «Ներգործություն երևակայության» պոեմը։

Մայիսի 30. «Արշալույս արարատյանը» (№ 572), «Բանասիրականք» ընդհանուր խորագրի ներքո, հրատարակում է տեսական-բանասիրական վերլուծություն հայկական հանելուկների մասին («Հեղինակ՝ ***») և ապա զետեղում է ներսես Ենորհալու քառասունութ անուն հանելուկները։

Մայիսի երկուրդ կես. «Նրևակը» (№ 34), արևմտահայերեն, հրա-

տարակուսում է «Սաբինոս և յուր ամուսինը (կնկան մը ամուսնական սերը և իշխանի մը անդթութիւնը. հոռվմանացվոց պատմութենէ առնված)» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հունիսի 7. «Մեղու Հայաստանին» (№ 23), գրաբար, հրատարակում է Գեորգ Սայաթնյանցի «նուէր գոհութեան առ Մկրտիչ Սանասարեանց» բանաստեղծութիւնը:

Հունիս. «Բազմավեպը» (№ 6), Խորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերէն ընագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթիի «Առ ծով» բանաստեղծութիւնը: Գերմաներէն ընագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանութեամբ հրատարակված է նաև էմիլ Տեշանի «Ովկեան», Լեոպոլդ Շտոլբերգի «Առ ծով» բանաստեղծութիւնները և անգլերէն ընագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանութեամբ՝ Ուիլյամ Բրայանդի «նուագը ի ծով» և Զորջ Բայրոնի «Առ Ովկեան» բանաստեղծութիւնները: Վերջին երկուսի թարգմանիչը Ղևոնդ Ալիշանն է:

Հունիսի 14. «Մեղու Հայաստանին» (№ 24), արեւելահայերէն, սկսում է հրատարակել Վահան Արամյանի (Իժա. Մսեր Մսերյանց) հոգվածաշարը՝ ուղղված Ստ. Նազարյանցի և նրա «Հյուսիսսփայլի» դեմ, ավարտ՝ № 35 (օգոստոսի 30), և գրաբար՝ Հակոբ Մխիթարյանի «Երգ ի գարունն կամ մայիս» բանաստեղծութիւնը:

Հոդվածից. «Մեղադրելի չէր լինի գերապատիվ վարդապետն (Իժա. Ստ. Նազարյանցը—Ս. Շ.), եթէ ինքն ևս գրող լեզվին հոգ տաներ: Բայց ցավելի և հույժ ցավելի է արդարեւ, որ նա փոխանակ գրող լեզվի երկարակեցության և անմահութեան փափագելու և փոխանակ նորա բարգավաճութեան ջանք տանելու, ցանկանում է նրա մահվան: ...Նրա մինչև ցայժմ տպւյալ և հրատարակյալ գրվածքն, որք են ժանգոտ «Հոգեբանութիւն», անհամ, անալի «Հոգեղեն կերակուր», անհարազատ «Վարդապետարան կրոնի», լարիւրիթոսական «Հանդես նոր հայախոսութեան» այս ամենը կտոր, բրթուճ, կիսատ, թերատ, կարկատուն, կապկըպուն բաներ են, ըստ մեծի մասին օտարալեզու գրքերից և օրինակներից թարգմանած, հավաքված, զորս դժվարին չէ ինձ ցույց տալ մի ըստ միոյեւ: ...Զարմանք բան է, թէ ինչպէս ամենայն ջանքուք աշխատում է պարոն Վարդապետն անհիմն, անհաստատ և իբր ստահող երեւցնելու զայն ամենայն հեռութեանց հիշատակարանքը և զվաղեմի ազանդութիւնքը, որք մեր ազգի և հայրենյաց փառքը կամ պարծանքը աճեցնելով քաղցր զգացում ծնուցանում են: ...Ինչպէս վերջին ամսատետրակումը նկատեցի» («Հյուսիսսփայլ»

լիս, — Ս. Ե.) այդ օրագրի հրատարակողն արժանավոր նյութոց կողմանն հարստութիւն չունենալով, դժվարանում է ամեն ամսումը անխափան հրատարակել... և յուր զայս պակասութիւնը կամ անձեռնհասութիւնը ծածկելու համար բռնադատվում է թերթերի մի մասը լցնել այնպիսի լնչնագույն, տգեղ, անհամ, անալի խոսվածքներով և վարագուրված, բայց անարժեք և գեղչուկ երգիծարանութիւնք, որք առաքինասեր և ազնվամիտ ընթերցողի սրտին լոկ զգմանք կարեն պատճառել և ոչ այլ ինչս:

Հունիս. Մասնաց աղապնին (№ 6), Խորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած զրաբար լափածո թարգմանութիւնք, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Տաղ Առաւօտու քանաստեղծութիւնք»:

Հունիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 6), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ դանիական բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանութիւնք, հրատարակում է «Ծերունի Բարունին» պատմվածքը:

Հունիսի 18. Պոլսում վախճանվեց կրթական-մշակութային գործիչ, քանասեր Նիկողոս Հովույանը: Ծնվ. 1796 թ. Ապուլեի գյուղում (Ակնի շրջ., Արեւել. Թուրքիա):

«Մասիս», 1858, № 335 («Մահագույժ»): Ալիշան Ղ., Նամակներ, բնագիրք, առաջաբանն ու ծանօթագրութիւնները Ս. Շտիկլանի, Երևան, 1989, էջ 13—14: «Ընդարձակ բողոքայն Ազգային հիմնադրոցի», Պոլս, 1901, էջ 56: Ազատյան Բ., Ակն և ակնցիք, Պոլս, 1943, էջ 105:

Հունիսի 27. Ռերշաւույս արարատյանը (№ 574), Հակոբ Դավթյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութիւնք, հրատարակում է «Գուռքերն ու զողը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հունիսի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 26), Արրահամ Բաբայանցի՝ ռուսերենից կատարած արեւելահայերեն թարգմանութիւնք, հրատարակում է «Հիմարներ» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հունիսի 31. «Մեղուն» (№ 12), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Խաչատուր Կյումուշյանի «Ալրի կնոջ մը իր վերջին խոսքերը իր մատղաշ աղջկան» քանաստեղծութիւնը:

Հուլիսի առաջին կես. «Երեւակը» (№ 37), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր-Հակոբ Ամիրայան Մամիկոնյանցի (Կարնեցի) «Մարդվանու լարխափան Ս. Աստվածածնի վանքը» հոգվածը: Վերլուծված է Հովհաննես Եպիսկոպոսի, Արրահամ պատրիարքի և Գևորգ Եպիսկոպոսի լափածո գեղարվեստական ստեղծագործութիւնները: Հրա-

տարակված է նաև լեզվագիտությունն պարտականությունը ուսումնասիրությունը՝ Ավարտ՝ № 39 (օգոստոսի առաջին կես)։

Հուլիսի 12. «Մեղու Հայաստանին» (№ 26), Սամսոն Հարությունյանցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանություն, հրատարակում է Վոլտերի «Ժանոս» և Կոլենն պատմվածքը։

Հուլիսի 13. Կոլոդենկա գյուղում (Ստանիսլավի շրջան, Արևմտյան Ուկրաինա) ծնվեց լեհ հայագետ, արևելագետ, թարգմանիչ (հայերենից լեհերեն) Հովհաննես (Յան) Հանուշը (Jan Hlanusz)։ Վախճ. 1887 թ. հուլիսի 26-ին, Փարիզում։

«Մշակ», 1887, № 103 (սեպտեմբեր)։ «Գաղափարական հանգե», 1960, № 2 («Идеяи Гануш, как исследователь языка западноукраинских языков»).

Հուլիս. «Բազմալեզու» (№ 7), հունարեն բնագրից կատարված գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է մի հատված Վիրգիլիոսի «Մշակականք» (իմա. «Գեորգիկա») - ից։

Ունի հետևյալ ծանոթությունը. «Վայելուչ կհամարինք հոստեղ Վիրգիլիոսի «Մշակականք» մեջն Որփեոսի և Ծվրիդիկյա սրտաշարժ և ընտիր դրվագը օրագրիս մեջ հրատարակել... ցուցնելու համար, թե Վարդապետական ճերթվածոց մեջ բանաստեղծը կրնա ճարտարությամբ աղվոր դրվագներ մտցնել ու անող վալելի հարգ տալ բանաստեղծությանը»։

Հուլիս. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 7), հրատարակում է Բաֆֆու (Հակոբ Միրզայան Մեկիք-Հակոբյանց) նամակը ուղղված Մկրտիչ Խրիմյանին։

Նամակից. «Հայաստանն արդեն քրիստոնեական ժամանակներումն կոսսնցուց լուր վեհափառ թագավորներն. այնուհետև ազգի պահպանությունն ընկավ հոգևոր կառավարության տակ, Բայց ափսո՜ս. զի որպես առաջնույն կործանման պատճառն նախանձն, երկպառակությունն եղավ, նույնպես և հետնույն օրըստավուր տկարանալուն պատճառն նույն սաղայելի ոգին եղավ՝ Փառասիրություն տիրեց ամենեցուն, վանքերն մեկ մեկ դղյակներ դարձան, մեր պատվելի խաղաղություն ամենեցուն ասողներն առանձնացան նոցա մեջ, ... Թեպետ ազգի հովիվներն զինքն անտերունչ, հազանաց ժանիքումն թողած՝ ինքյանք հեռացել են, բայց նա միշտ յուր սրտին մեջ պահպանում է յուր ապերախտ կրոնավորաց հարգն» (տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 10, Երևան, 1959, էջ 518—521)։

Հուլիսի 15. «Մեղուն» (№ 13), հունարեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Պլուտարքոսի «Տաղոս» գրվածքը և խաչատուր Կյումուշյանի՝ ֆրանսերենի հետևությամբ գրված «Աշենան ընթերցի օրերը» պատմվածքը:

Հուլիսի 19. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 29), արևելահայերեն, հրատարակում է «Պարոն Ստեփաննոս Նազարյանցը և նորա գրավոր վաստակը» հոդվածը (հեղ. Մ. Ղ.): Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հնդկածից. «Գերապատիվ վարդապետը ինչպես տեսանց վերև, հայոց հին լեզուն կոչում է անհյուսթ, աննյուսթ, անծուծ և անկենդան: Ապա ուրեմն ո՞ր լեզուն է համարում մեր հեղինակը արժանի մեր ուշադրության: Ինչպե՞ս լիմացաք, որ աշխարհաբառ լեզուն է նրա սիրելի լեզուն: ... Հայտնի է, որ մեր աշխարհաբառ լեզուն զանազան զավառներում տեսակ տեսակ է, ապա ուրեմն ինքը ո՞ր լեզվով է գրում: Նա գրում է նոր ընտրած լեզվով, որ ոչ մի տեղ չեն խոսում, նշանակում է՝ չէ նա հայոց լեզու, այլ պարոն Նազարյանցի լեզու:

Հուլիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 7), արևելահայերեն, հրատարակում է Բնասենի (Ի՛մա. Քերովբե Պատկանյան) «Հայաստանի աղբիկ» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., «Հյուսիսափայլի» պոեզիան, էջ 243—255) և ընամակ առ հրատարակողը՝ հոգվածը, որն ունի «Մերովբե խաչատուրյան Շահբազ» ստորագրությունը: Ինքնագրվում է, որ այս կեղծանունով ստորագրել է Մ. Նալբանդյանը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԺ, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 236—239):

Հուլիսի 26. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 30), արևելահայերեն, հրատարակում է Մովսես Զոհրապյանցի «Տեղեկություն աղագային երգոց» հոգվածը: Կից բերված է «Այ գյուլում» ժողովրդական երգը:

Հուլիս-դեկտեմբեր. «Ճռաքաղը» (№ 2), գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Ե՛ մեծալաղթն Տրդատէս», «Մխախոտ» բանաստեղծությունները, «Հովիւ և ուշաբա», «Գեղջուկ և Դիոս» առակները և արևմտահայերեն, «Ներսես Ենորհալի» և «Հին ավանդություն Հայաստանյայց» հոդվածները: Հրատարակված է նաև Մանուկ Սաղաթյանցի «Արտաւազդ» գրաբար բանաստեղծությունը:

Հուլիս. «Մասյաց աղավին» (№ 7), գրաբար, հրատարակում է Մկրտիչ Եկնեյանի «Ե՛ գալուստ կայսերապսակ առաջնորդի Գարրիկի (Ի՛մա. Գարրիկ Ավազովսկու— Ս. Շ.) հայրենասէր վարդապետի» և «Խրախոյս աստուածասէր և հայրենասէր հայկազուն» բանաստեղծությունները:

Օգոստոսի 2. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 31), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Զորս եղանակ տարվոց»

գեղարվեստական ստեղծագործությունը: Ավարտ՝ № 43 (հոկտեմբերի 25):

Հեքիաթի հորինվածքով, սկզբում արձակով, հեղինակը տալիս է տարվա տվյալ եղանակի (ամառ, աշուն, գարուն, ձմեռ) գեղարվեստական նկարագրությունը, ապա շափածոյով, շարադրում է այդ եղանակի ժամանակ երկրագործի կամ պարտիզպանի անելիքները:

Օգոստոս. «Բարձրավեպը» (№ 8), ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Ի Լյուդովիկ Ժէ» բանաստեղծությունը: Արեւելահայերեն լեզվով, սկսում է հրատարակվել նաև «Անդար, արարացի քերթված» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ 1859 թ. № 5 (մայիս):

Ուսումնասիրությունից. «Անդար կամ Անդարա (615 թ.), կանձնավորե ժամանակի արաբական բանաստեղծությունը: Արարացիք զվարճությամբ կլսեն անոր զարմանալից հյուսված շարագրածները, որ սրտաշարժ և թատերական պատմության մը գեղեցկության հետ ունին նաև քաղցր և տարփալի ներդաշնակություն մը: Անոնց մեջ զիրենք վառող ամեն դրացմունք և ամեն կիրքերը մեկտեղ կգտնեն, այնպիսի լեզվով մը նկարված, որ կարծես թե աս տեսակ բացատրությանց համար ստեղծվեր է»:

Օգոստոսի 15. «Մեղուն» (№ 15), հունարեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Պլուտարքոսի «Հայրերուն և մայրերուն սերը իրենց որդիոց վրա» հոդվածը և անստորագիր՝ «Սուրբ Ժրենիկի» պատմվածքը: Հրատարակված է նաև «Առ շքնաղածնունդ մանկիկ Գ. Ե. Մ. Մ. (Ի՛մա. Գեորգ-Ծովանդ Մարտիրոսի Մյուհենդիլյան—Ս. Շ.)» գրաբար անստորագիր ներբողը:

Օգոստոսի 22. Քիւում (Հյուսիսային Գերմանիա) ծնվեց գերմանացի հայագետ, թարգմանիչ (հայերենից գերմաներեն) էդուարդ Շվարցը (Eduard Schwarz): Վախճ. 1940 թ. փետրվարի 13-ին, Մյունխենում:

«Հանգես ամսօրյա», 1947, № 1 (սեպտեմբեր հոկտեմբեր հայագիտական դաշտի վրա):

Օգոստոսի 23. «Մեղու Հայաստանին» (№ 34), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Սայաթ-Նովյանցի «Հայելի կենաց կամ խնդիր երջանկության բանաստեղծությունը»:

Օգոստոսի 31. «Մեղուն» (№ 16), հունարեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Պլուտարքոսի «Կանոնք ամուսնության աշխատությունը և անստորագիր՝ «Փրասքովի» պատմվածքը: Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգ-

մանությամբ, սկսում է հրատարակվել նաև՝ «Լուսնի փողոցը» կատակերգությունը՝ Ավարտ՝ № 20 (հոկտեմբերի 31)։

Սեպտեմբերի 6. «Մեղու Հայաստանին» (№ 36), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Բառաքնություն» հոգավածը (հեղ. Մ. Ղ.), որն ուղղոված է Ստ. Նազարյանցի դեմ։

Հոդվածից. «Պարոն Նազարյանցը խանգարում է հայոց լեզուն. ափսո՛ս, շատ ափսոս։ Մենք ուրախ ենք գոնյա, որ ժողովուրդը չի սեփականում նրա հնարած քերականական ձևերը և զարմանալի էլ չէ։ Տալեյրան ասում է. աշխարհում մեկ էնպես բան կա, որ ավելի խելոք է քանց թե ինքն մեծ նապոլեոնը, մեկ էնպես բան կա, որ Վոլտերի վրա սրամիտ ու հանճարեղ է։ էս է ժողովուրդը, դիփուանք»։

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Երեւակը» (№ 41), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Մատթեոս Ուռհայեցիին ժամանակագրությունը» հոգավածը։

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Եմվրուպան» (№ 17), արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Անիրավության պատիժը» վիպակը։ Ավարտ՝ № 23 (նոյեմբերի առաջին կես)։

Սեպտեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (№ 9), Լ. Բերբերյանցի՝ ուսանողից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Նիկոլայ Կարամզինի «Թշվառ Նդիսարեթը» պատմվածքը։ Հրատարակված է նաև Կոմս էմմանուելի (ի՛մա. Մ. Նալբանդյան) «Առաջարկություն» բանաստեղծությունը։ Ընթացիկում է, որ այն թարգմանություն է ուսանողից (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵՊՀ, հատ. առաջին, 1945, էջ 85—87)։

Սեպտեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 9), արևմտահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մադաթյան) «Քնար Հայաստանի» բանաստեղծությունը և Լ. Արշավիրի (ի՛մա. Հակոբ-Արշավիր Փոխանյան) «Երկու շուն և գալը» առակը։

Սեպտեմբերի 20. «Մեղու Հայաստանին» (№ 38), գրաբար, հրատարակում է Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի «Կանոնք խոհեմութեան» բանաստեղծությունը։

Սեպտեմբերի երկրորդ կես. «Երեւակը» (№ 42), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Մատենական հիշատակարաններ» հոդվածը՝ Ավարտ՝ № 44 (հոկտեմբերի երկրորդ կես)։ Վերլուծաբար ներկայացվում է Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Ներսես Հայրապետի տեսիլքը, Ղուկաս, Իգնատիոս վարդապետների մեկնությունները, Մովսեսի հինգ գրոց մեկնաբանությունը և այլն։

Սեպտեմբերի 29. Շուշիում (Լեոնային Ղարաբաղ) ծնվեց խմբագիր-հրատարակիչ, Թարգմանիչ (Ֆրանսերենից, ռուսերենից հայերեն), լրագրող, մանկագիր Տիգրան Նազարյանցը։ Վախճ. 1926 թ. սեպտեմբերի 14-ին, Թիֆլիսում։

1833 թ. Թիֆլիսում հիմնել և մինչև 1918 թ. խմբագրել է «Աղբյուր» մանկական ամսագիրը։ 1890 թ. Թիֆլիսում հիմնել և մինչև 1919 թ. խմբագրել է «Տարազ» գրական շաբաթաթերթը (1909-ից՝ ամսագիր)։ 1907—1912 թթ. «Տարազն» ունեւ հավելված-ամսագիր «Գեղասիրիկ» անվամբ։ Ժամանակի պարբերականներում Նազարյանցը հանդես էր գալիս «Շուշեցի», «Արցախեցի», «Զարուհի» կեղծանուններով։

«Հանդես ամսորյա», 1909, № 2 («Գրական»)։ Տոս ու ձահ, Թիֆլիս, 1908, 89 էջ, նոսք և գործ, Թիֆլիս, 1914, 80 էջ, Գյուլեազարյան Խ., Ավարկներ հայ մանկական գրականության պատմության, Երևան, 1961, էջ 63—73։

Սեպտեմբերի 31. «Մեղուն» (№ 18), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Թագուհի» վիպակը։ Շարունակվում է հաջորդ համարում և մնում է անավարտ։

Հոկտեմբեր. «Թագմավեպը» (№ 10), հրատարակում է ժողովրդական սերդ Արազլիս բանաստեղծությունը։ Այն հրատարակության էր պատրաստել Ղևոնդ Ալիշանը (տե՛ս ներկա հատորը, 1852 թ., «Հայոց երգը ուսմկական»)։

Հոկտեմբերի 3. «Արշալույս արարատյանը» (N 581), Ստեփան Խարակոյանի՝ Ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանություն, հրատարակում է «Զարմանալի ազատություն» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հոկտեմբերի 7. Շամախի քաղաքում (Ադրբեջանական ՍՍՀ) ծնվեց դրամատուրգ, արձակագիր Ալեքսանդր Հարությունի Աբելյանը։ Վախճ 1940 թ. մայիսի 6-ին, Գոնի Ռոստովում։

Հառաբայեյան Շ., Հայ ժողովրդի պոեմության համառոտ ժամանակագրություն, Երևան, 1955, էջ 116։

Հոկտեմբերի առաջին կես. «Երևակը» (№ 43), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Հունդինդընի դպրոցը» վիպակը։ Ավարտ՝ № 46 (նոյեմբերի երկրորդ կես)։

Հոկտեմբերի 12. Թեոդոսիայում (Ղրիմ), Գարրիել Ավագովսկու վերատեսչությամբ և Հարություն Խալիպյանի ֆինանսական օժանդակությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Խալիպյան ազգային ուսումնա-

րանը»։ Առաջին տեսուչն էր Սարգիս Տիգրանյանը, սկզբում ունեին հիսուն (ժողովուն ժամանակ՝ 300) աշակերտ, ուսումնարանը վեցամյա էր, ավանդվում էր ռուսերեն, ֆրանսերեն, հայերեն և տաճկերեն լեզուներ, կրոն, հայկաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, սեռալիալյան ազգային ուսումնարանը» իր գոյությունը դադարեցրեց 1871 թ. սկզբներին (փակման Կայսերական վճիռը տրվել է 1870 թ. դեկտեմբերի 4-ին)։

Այլովդուռն Գ., Պատմություն իտալական ուսումնարանին ազգիտ հո-
յոց, Տիգրիս, 1880, 395 էջ։

Հոկտեմբերի 15. «Մեղուն» (№ 19), արևմտահայերեն, հրատարակում է ռուկերեցիա Դավիթսուն և «Մետաստագիտ» հոդվածները։

Վերջին ճողվածից. «Մեթասագիտ» իր բոլոր կենացը մեջ որչափ թատրոնական բանաստեղծություն որ շինեց նե, ամենն ալ հավերժեցան։ Ութսուներկու տարու էր մեռավ, ու վաթսուներեք քնարերգակ ողբերգություն, տասներկու հոգեոր քերթվածներ, մանր նվագներ, շատ ողբերգական տաղեր, գեղուններ և ուրիշ երգեր թողուց, որոնց շատը գլուխգործոց ըսվելու արժանի եղան»։
Հոկտեմբերի 17. Լոնդոնում ծնվեց անգլիացի հայագետ Դավիթ Մարգոլիուիթը (David Margoliouth), Վախճ. 1940 թ. մարտի 22-ին։

Շէանգես ամսագրոյ, 1947, № 1 («Մահվան հանձնքը հայագիտական դաշտի վրայ»)։

Հոկտեմբերի 25. «Մեղու Հայաստանի» (№ 43), Հովհաննես Փուշուրեկյանցի՝ ռուսերենից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Շէանգեսի գրականությունը հոդվածը։ Այն թարգմանված է «Северная пчела» թերթից (1856, № 246, 6-го ноября)։

Հոկտեմբերի 31. «Արշալույս արարատյանը» (№ 583), գրաբար, հրատարակում է Թադևոս Խաչիկ Ավետույանի «Բանասիրական» խորագիրը կրող հոդվածը։ Հեղինակը կենսագրական մի շարք տվյալներ է հաղորդում նոր վախճանված Մեսրոպ Թադևոսյանի մասին, ապա հրատարակում է իր գրաբար բանաստեղծությունը գրված այդ առիթով։

Հոկտեմբեր. «Արծիվի Վասպուրականը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արսեն Թոխմախյանի «Պառավ և աղախին» առակը և Սեյադի (Պետրոս Մադաթյան) «Քնար Հայաստանի (Սա տապան նստյալ ի գագաթ սարին)» բանաստեղծությունը։

Ինչպես ընդունված էր արևմտահայ մտավորականության շրջանում, Արսեն Թոխմախյանն էլ, որոշ դիրքի հասնելուց հետո, իր գործերը ստորագրում էր «Արսեն-Հարություն Թոխմախյանց»,

«Ա. Զ. Թոխմախյանց», «Ա. Զ. Թ.» ձևերով: Հնարավոր շփոթություններից խուսափելու համար պահպանել ենք մեկ՝ Արսեն Թոխմախյան ձևը (տե՛ս ներկա հատորը, 1858 թ. հունվար):

Հոկտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 10), Հարություն Համասփյուռի (ի՛մա. Հովհաննես Քուլտրեկյան) ուսանողի բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությանը, հրատարակում է «Նոր Անտիգոնա» վիպակը: Հրատարակված է նաև Մ. Նալբանդյանի «Նկատողությունք» հոդվածը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 254—264), և Ստ. Նազարյանցի «Կրիտիկա. Թափառական հրեա, գործ էո՞ժեն Սյու Ֆրանսիացու անավարտ գրախոսականը»:

Գրախոսականից. «Անարժան ենք համարում այստեղ բան խոսել մի քանի վատթար հոգիների մասին, որ կենդանի լեզվի հաղթական հանդեսը տեսանելով, օրհասական արջերի պես, կատաղված այս կողմ, այն կողմ են վազում փրկություն որոնելու յուրյանց համար և բերանները թշնամանքով ու հայհոյանքով լի, մոլորեցնում են յուրյանց պես տկարամիտների սիրտը և հոգին, ամենայն տեսակ հիմար կարծիքներ տարածելով նոր հայախոսության և դորա հեղինակների վրա: ...Ուրախ ենք, որ առաքինի պատերազմողը չեն թուլանում յուրյանց գովանի գործի մեջ, ժողովրդի հետ խոսող հեղինակները օրե օր հրատարակում են նորանոր գրվածք ազգի դաստիարակության համար: Այդ առաքինի, հոգիացած մարդերից մինն է և պարոն Նալբանդյանցը: Մենք այստեղ գործ ունինք նորա «Թափառական հրեա» գրքի թարգմանությանը հետ, գործ էո՞ժեն Սյու Ֆրանսիացու և այսպես է մեր դատողությունը: Լուռ մնալ մի հեղինակի աշխատության մասին, որ ազգը չիմանա դորա ոչ լավը և ոչ վատը, կամ թե չխոստովանել օտարի արժանավորությունը... վատթար գործ է: Բայց դարձյալ բերան իսնալ մի հեղինակի գործի վերա այն խորհրդով միայն, որ մի ծայրից մյուս ծայր համարեինք նորան պակասավոր, սխալված, անպիտան և դատապարտելի, այդ ոչ թե կրիտիկա է, այլ մի թունավոր, գժոխալին հոգու գործ»:

Նոյեմբերի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 44), գրաբար, հրատարակում է Գրիգոր Թամամշյանցի «Պանդուխտ հայ» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 11), գրաբար, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մաղաթյան) «Քնար Հայաստանի» («Ես դալար ծառ մի տնկեալ ի Հայկայ»), Մարտիրոս Փափազյանի «Անձուկ հայրենեաց» բանաստեղծությունները, Արշամ Գրիգորյանի «Սոխակ և բազէ» առակը և աշխարհաբար, Գեղամ Աբրահամյանի «Կատու և մրկներ» առակը:

Նոյեմբեր 8. Մեղու Հայաստանին (№ 45), Ստեփաննոս Մանգին-
յանցի ֆրանսերեն (2) բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմա-
նությամբ, հրատարակում է Շաղազս բաղդին գրական-փիլիսոփայա-
կան տրակտատը։ Ավարտ՝ 1859 թ. № 4 (հուլիսի 24)։

Նոյեմբեր. «Բազմապնայը» (№ 11), գրաբար, հրատարակում է Ղե-
վոնդ Ալիշանի «Ի յիշատակի ամենայն սրբոց» պոեմը։ Այն ամսագրում
ունի 1844 թ. նշումը։

Նոյեմբեր. Մասյաց աղավնին (№ 11), արևմտահայերեն, հրատա-
րակում է Նիկողայոս Զորայանի «Գերապատիվ և սրբասուն տեր» խո-
րագիրը կրող նամակ-հոգվածը։

Հոգվածագիրն անդրադարձել է Մասյաց աղավնու նախորդ
համարում (№ 10, հոկտեմբեր) հրատարակված «Փանի մի խոսք
տեր» և «ազա» բառից գործածությունը վրա՝ խորագիրը կրող
հոգվածին, ապա քննարկել է Ամբրոսիոս Գալֆայանի «Շալ գաղ-
ղիարեն բառգիրքը» և խորեն Գալֆայանի՝ Մասյաց աղավնու
նախորդ համարում հրատարակված բանաստեղծությունները։

Նոյեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (№ 11), Ստեփաննոս Նազարյանցի
ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է խոսեն դր Լավալի «Կոմս Մոնգոմմերի» վիպակը։ Հրա-
տարակված է նաև Կոմս էմմանուելի (իմա. Մ. Նալբանդյան) «Երազ»
բանաստեղծությունը, որը 2. Հայնի համանուն գործի՝ Մ. Մխիթարյանի
նուսերեն թարգմանությունից կատարված ազատ փոխադրություն է
(տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 88—91), և «Նա-
մակ առ հրատարակողը» հոգվածը (Անդ, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 265—
273)։

Հոգվածից. «Փառք աստուծո, այժմ կա մեր մեջ մի հասարա-
կաց բերան՝ «Հյուսիսափայլը», ձեր և մեր նվիրականը, թո՛ղ նա
կատարե յոգ պաշտոնը, թո՛ղ նա լցուցանե յուր վեհ կոչման
պարտքը, լինելու՝ ազգային դաստիարակության սպասավոր. թո՛ղ
խոսե նա անդադար, թո՛ղ բարձր ձայնով քարոզե նա և լավը
և վատը. թո՛ղ շնորհակալ լինի լավի համար, բայց և ըմբռնա
դատապարտել վատը և խոտելին։ Թո՛ղ վերջապես ազնիվ սրտե-
րը, որ գտանվում են հայոց մեջ, մի փոքր մխիթարվին տեսանե-
լով վատթարության դատապարտվիր բանականության ատենի
առջև։

Նոյեմբերի 22. Մեղու Հայաստանին (№ 47), արևելահայերեն,
հրատարակում է Սեյադի «Ի դիմաց յուրաքանչյուր հայկազնվո» բա-
նաստեղծությունը։

Նոյեմբերի 23. Պոլսում (Սեւամիհ) Գրիգոր Օտյանի, Հովհաննես

Մարգարյանի, Գարեգին Փափազյանի, Նշան Օտյանի և այլոց նախաձեռնությամբ, հիմնվում է կրթական-հասարակական «Բաժանորդական ընկերությունը», որի նպատակն էր «Բարոյապետ ազգային միություն, իսկ նյութապես երկրագործություն»։ 1860-ական թվականներին ընկերությունն արգելվեց թուրքական կառավարության կողմից։

«Հանգե» ամսույթ, 1854, № 11—12, («Պատմության հայ մշակութային ընկերություններ»)։

Նոյեմբերի 29. «Մեղու Հայաստանին» (№ 48), արևելահայերեն, հրատարակում է Թովմաս Դավթյանի «Ժողովրդական լեզվի վրա» հոդվածը։

Խ. Արուսյանի, Ստ. Նազարյանցի, Հ. Կարենյանցի, Մ. Պատկանյանի և մեր գրականության այլ ներկայացուցիչների գործերի վերլուծության հենքի վրա, բնութագրված են արևելահայերենն ու արևմտահայերենը, բացահայտված են նրանց առավել քան հատկանշական առանձնահատկությունները։

Դեկտեմբերի 9. Փարիզում վախճանվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բանասեր, թարգմանիչ (Ֆրանսերենից հայերեն) Ռաֆայել Թրյանցը։ Մեզ. 1799 թ. մայիսի 15-ին, Պոլսում, Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության անդամ էր դարձել 1819 թ. օգոստոսի 29-ից։

«Բարձրագույն», 1859, № 3 («Հանգիստ հավիտենից... Հ. Ռաֆայելի Թրյանց...»)։

Դեկտեմբերի 13. «Մեղու Հայաստանին» (№ 50), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Բաղդասարյանցի «Եզն և ձի» առակը, իսկ հաջորդ համարում (№ 51, դեկտեմբերի 20)՝ Աբրահամ Ալվազյանի «Մարդ յաշխարհ» բանաստեղծությունը։

Դեկտեմբերի երկուսդ կես. «Եվրոպան» (№ 25, հավելված), ներսես Շյուքուրյանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Գոնեբատ կայսրը» վիպակը։ Ավարտ՝ 1859 թ. № 10 (մայիսի երկրորդ կես)։

Դեկտեմբեր. «Հյուսիսամիսյը» (№ 12), Միքայել Նալբանդյանի՝ ռուսերենից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆարդ Գ՝ Օլիվյեի «Թալիսմաններ» վիպակը։

Դեկտեմբերի երկուսդ կես. «Եվրոպան» (№ 24), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Մուսերամարտության վարպետ մը» պատմվածքը։

Դեկտեմբերի երկուսդ կես. «Երևակը» (№ 48), արևմտահայերեն,

սկսում է հրատարակել «Մովսես Խորենացի» հոգովածը: Ավարտ՝ հաշորդ համարում:

— Կեսարիայում (Կենտր. Թուրքիա), Մարտիրոս քահ. Տեր-Նիկողոսյանի շանքերով, իր գոյությունն է սկսում «Հայկուհյան օրիորդաց վարժարանը»: Մադկուն ժամանակ վարժարանն ուներ 300 աշակերտուհի և շորս ուսուցիչ (որոնցից երկուսը կիև), ավանդում էր կրոն, հայոց պատմություն, լեզուներ, կարուծել: «Հայկուհյան օրիորդաց վարժարանը» գոյություն ունեցավ մինչև 1895 թ.:

Ալզոլաեյան Ա., Պատմության հայ Կեսարի, Ա. հասար, Կահիրե, 1937, էջ 1105:

— Աստրախանում, Մատթևոս արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի շանքերով, իր գոյությունն է սկսում «Աստրախանի հոգևոր արական ուսումնարանը», որը պաշտոնապես ճանաչվում է 1861 թվականին: Ուսումնարանն իր գոյությունը դադարեցնում է 1864 թվականին:

«Մեզո. Հայաստան», 1872, № 15 («Ազգային»):

— Նոր-Ջուղայում, Բատալիա քաղաքի (Ժամա կղզի) բնակիչ Մանուկ Հորդանանյանի շանքերով, իր գոյությունն է սկսում երկդասյա իգական դպրոցը, «Մ. Կատարիյան» անվամբ: Դպրոցում ավանդում էր հայոց լեզու, կրոն, կարուծել, սկզբնական շրջանում ունեին շուրջ 50 աշակերտուհի: «Մ. Կատարիյան» իգական դպրոցը գոյություն ունի առ այսօր, ունի մինչև 350 աշակերտուհի և 20 ուսուցիչ-ուսուցչուհի:

«Եղբայրասեր», 1882, № 10 («Եղբայրասեր»): «Արարատ», 1908, № 9 («Մանր լուրեր»), Գևորգյան Կ., «Ամենուն տարեգրքը», Բելուսթ, 1958, էջ 477—480:

— Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական) ծնվեց պատմաբան, բանասեր, աղագրագետ, լեզվագետ (հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն) Գրիգոր Աբրահամի Խալաթյանը: Վախճ. 1912 թ. փետրվարի 8-ին, Թիֆլիսում:

«Հանդես ամսօրյա», 1912, № 4 («Պրոֆեսոր Գրիգոր Ա. Խալաթյան»): «Արարատ», 1912, № 3 («Գրիգոր Խալաթյան»):

— Թիֆլիսում ծնվեց լրագրային գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ (ռուսերենից, ֆրանսերենից, վրացերենից հայերեն) Հովհաննես Սարգսի Տեր-Մարկոսյանը: Վախճ. 1913 թ. օգոստոսի 22-ին:

«Մշակ», 1913, № 185 («Հովհաննես Տեր-Մարկոսյան»), № 186 («Հովհաննես Տեր-Մարկոսյանի հիշատակին»):

— Թիֆլիսում ծնվեց արձակագիր, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) գյուղագիր Սանդայր (Ալեքսանդր Պողոսի Պետրոսյան): Վախճ. 1922 թ. իր ծննդավայրում:

Ղարաբաղի Գ. (Ս. Ս. Արհամեզ), Սանդայր և նրա վեպերը (Քենսա-
գասական վերլուծություն), Թիֆլիս, 1929, (կազմի վրա՝ 1930), 133 էջ:
Հայ գյուղագիրներ (կազմ. Արմ. Թամազյան), Երևան, 1950, էջ 574:

— Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, բանաստեղծ, արձակագիր Ալեքսանդր Գևորգի Փանոսյանը: Վախճ. 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ին, իր ծննդավայրում:

«Ալիսիսյան», «Սողոմոնյան», «Աստիկ», «Արիստղոմ», «Ապա-
նոզյան», «Ա. Գևորգյան» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժա-
մանակի պարբերականներում:

Փեռլիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1911, էջ 137, 1912, էջ 74,
1918—20, էջ 207, 1921, էջ 327: Ալեքսանդր Փանոսյան, հոբելյանի հիշա-
սակ..., Պոլիս, 1919, 80 էջ:

— Պոլսում ծնվեց լրագրող (թուրքերեն լեզվով), խմբագիր Սամ-
վել Հարությունյանը: Վախճ. 1928 թ. մարտի 17-ին:

1880 (?)—1914 թթ. Պոլսում, խմբագրել է «Ավետարներ»
հայատառ թուրքերեն շաբաթաթերթը:

«Հայաստանի կոչնակ», 1928, № 22 («Սամվել Գ. Հարությունյան»):

— Պոլսում ծնվեց երաժշտագետ, հայ երաժշտության տեսաբան
Թադևոս էքսերճյանը: Վախճ. 1913 թ. մարտի 10-ին, իր ծննդավայրում:

Փեռլիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1914, էջ 394:

— Յուպեում (հետագայում՝ Հոպե, այժմ Յաֆֆա, դառնում է Իս-
րայելում) ծնվեց գրականագետ-բանասեր, լրագրող (գերմաներեն և հա-
յերեն լեզուներով) Ֆրեդերիկ Հակոբի Մուրադյանը: Վախճ. 1931 թ.
մայիսին, Երուսաղեմում:

Մկրտիչ Աղավճունի, Միաբանք և այցելուք հայ երուսաղեմի, Երու-
սաղեմ, 1929, էջ 533—534: «Հայաստանի կոչնակ», 1932, № 23 («Հայ
ազգային կյանք»):

— Պոլսում (?) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող Հովհաննես
Կարապետյանը: Վախճ. 1940 թ. սեպտտոսին, Օլդ Գրինիչում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոչնակ», 1940, № 33, («Վեր. Հովհաննես Կարապետ-
յան»), № 38 («Վեր. Հովհաննես Կարապետյան»):

— Պոլսում (?) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող,

խմբագիր Ստեփան Մամիկոնյանը՝ Վախճ. 1923 թ. փետրվարի 28-ին, Թիֆլիսում:

Խմբագրել և հրատարակել է ուսերեն մի քանի պարբերականներ:

Քեռիկ. Ամենուս տարացույցը, Պոլս, 1925, էջ 372:

— Բեռլինում (?) ծնվեց գերմանացի հայագետ, թարգմանիչ (հայերենից գերմաներեն), խմբագիր Հովհաննես Ռիխարդի Լեպսիուսը (Jean Richard Lepsius), Վախճ. 1926 թ. փետրվարի 3-ին, Մերթսում (Թիբոլի մարզ, Հս. Իտալիա):

1914 թ. հիմնադրել և խմբագրել է «Մեսրոպ» երկնագլխան (հայերեն և գերմաներեն) ամսագիրը:

Տեղյաստանի կոլեակ, 1926, № 29 («Գեղաբ» Հովհաննես Լեպսիուս):

— Վենետիկում, Ղեոնդ Ալիշանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանություն, գերմաներեն և գրաբար զուգահեռ տեքստերով, առաջարանով ու ծանոթագրություններով, հրատարակվում է Հովհաննես Բիրքերի (իմա. Յոհան-Հադիսլավ Պուրկեր) «Ռոտտոլի Հաբերդոնի» (իմա. Ռոտտոլֆ Հաբսբուրգ) դուցազններգությունը, 475 էջ:

Աշխատելով խստիվ կերպով հավատարիմ մնալ բնագրին, թարգմանիչը հայերեն է թարգմանել անգամ անծանոններն ու տեղանունները: «Հաբսբուրգ» թարգմանվել է «Հաբերդոնի», «Լեմբերգը»՝ «Աուլոնթաթիլ», «Քյունիգսբերգը»՝ «Արքայաթիլ», «Համբուրգը»՝ «Համբերգ», «Նյուրնբերգը»՝ «Նորիկ-թիլ», «Նեպպոլը»՝ «Նորաքաղաք» և այլն:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Հովհաննես Ավդալյանի «Ըստ ի ժողովի անդամոց Հայկական մարդասիրական ճեմարանի, որ ի Կալկաթա գիրքը, 39 էջ:

— Վենետիկում, Գևորգ Հյուրմյուզյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանություն, և ֆրանսերեն-գրաբար համատեղ տեքստերով, հրատարակվում է Պիեր Կոռնելի «Պոլիկոտս վկա հայկազն» ողբերգությունը, 157 էջ:

Նույնը՝ 1873 թվականին, միայն գրաբար թարգմանությունը, 113 էջ:

Վերջում (էջ 84—113), «Նորին թարգմանչի ինքնատիպ քերթուածը խորագրի ներքո, զետեղված են Հյուրմյուզյանի տասնչորս գրաբար բանաստեղծությունները (սի ծնունդ Փրկչին, Յոդդորակ, Յոդդերգ ի Յուդաս, Յոդդերգութիւն սրբոյն Քեռորի և Միհրդատայ մեծին, Յոդդերգութիւն Քեմիստոկլեայ, Յոդդ ի

խստորն բռնայանք» և այլն)։ Թե թարգմանությունը և թե բանաստեղծություններն ունեն Ն. Գ. Վ. Ն. ստորագրությունը (Ի՛մա. Հայր Գևորգ Վարդապետ Հյուրմյուսյան)։

— Վենետիկում, Եփրեմ Սեթյանի՝ հունարեն քննարկից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ավգուստինոս Հիպպոնայի «Առանձնախոսությունք և առձեռնական» աշխատությունը։ 250 էջ

Թարգմանելով հույն նշանավոր փիլիսոփա-աստվածաբան Ավգուստին Երանելու (354—430 թթ., 395 թվականից՝ Աֆրիկայում գտնվող Հիպպոնա քաղաքի եպիսկոպոս) վերոհիշյալ երկու աշխատությունները, թարգմանիչն առաջաբանում զարգացնում է այն տեսությունը, որ դրանք, և մասնավորապես առաջինը՝ «Առանձնախոսությունքը» (ռուս. թարգ. «Исповедь») աղբյուր են հանդիսացել Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողորդութեան» գործի համար, քանզի Տեորին սիրարուն սրտի է սեպհական՝ ոճ կրկնութեան անդադար՝ նմաւոր կարծեցեալ բառից և բանից, որպէս, ի Նարեկն, նոյնպէս և ի պիտառութիւնս Աւգուստինոսիս։

«Առանձնախոսութիւնք»։ «Զի՞» ևս տէր։ Դու իսկութեամբ բարի, և ես չար. դու բարեգութ, և ես անբարիշտ. դու սուրբ և ես տառապեալ, դու արդար և ես անիրաւ։ Դու լոյս ես և ես կոյր. դու կենդանութիւն և ես մեռելութիւն. դու դեղ դարմանոյ, իսկ ես ախտացեալ. դու խնդութիւն՝ և ես տրտմութիւն։ Դու ամենեւին ճշմարտութիւն և ես բովանդակ ունայնութիւն և որպէս ամենայն մարդ կենդանի՝ Վա՛յ ինձ, ...զի արարած եմ քո, և ահա կորնչիմ. աստեղծուած եմ քո և արդ աւանիկ մեռանիմ. հրաշակեբտ եմ քո, արդ փոքր մի ևս, ի հող դառնամ։ ...Զի՞նչ եմ ես՝ զի ընդ քեզ խօսեցայց. դիակն եմ նեխեալ, կերակուր որդանց, անօթ զարշուփեան և ճարակ հրոյ։ Զի՞նչ եմ ես՝ զի ընդ քեզ խօսեցայց. մարդ եմ մեղաւոր՝ կանանցածին սակաւակեաց և նշաւակ աղետից բազմաց. մարդ մնտի, հաւասարեալ անասնոց անբանից և նմանեալ նոցա։ Դարձեալ զի՞նչ իցեմ ես։ Անդունդք խաւարին, երկիր աղիտից, որդի բարկութեան, անօթ արհամարհութեան, ծնեալ մեղօք, կեցեալ ի վիշտս և տառապանօք հասեալ ի մահ» և այլն։

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Արսեն Բագրատունու «Հայկ Դիւցազն» դիւցազներգությունը (քսան գլուխ, որոնք ունեն «Դրուագ» անվանումը, 22, 210 տող)։ 621 էջ։

«Հայկ Դիւցազնից» մի հատված (9-րդ դրվագի 1120-րդ տողից մինչև վերջ, և 10-րդ դրվագի 119—221-րդ տողերը) Հովսեփ Կապուվետտու խաւերեն լատինական թարգմանությամբ, հրատար-

րակվել է Վենետիկում, «Porane» խորագրով, 1859 թ., 16 էջ։
Հետևելով եվրոպական գրականագիտության այն սկզբունքին, որ
ստեղծագործության բովանդակությունն ու սյուժետային կառուց-
վածքն է որոշում նրա ժանրը, Բագրատունին իր գործն անվանել է
«վեպ» (Հիշենք, որ Պուշկինն իր «Եվգենի Օնեգինն» անվանել է
«Զամատն վեպ», Գոգոլն իր «Մեռած հոգիները»՝ «Պոեմ» և այլն)։

— Վիեննայում, Եղիշե Գաֆթանյանի՝ գերմաներեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Եղիա-
սարեթ», խաչակրաց ժամանակն է վեպ մը» ստեղծագործությունը
(«Կրթական և զբոսալի տետրակներ», հատ. Խ)։

— Վիեննայում, Եփրեմ Զադրէյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատա-
րած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է
«Ճամբայի դատապարտւալը» վիպակը։ 129 էջ («Կրթական և զբոսալի
տետրակներ», հատ. ԼԸ)։

— Վիեննայում, դերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն
թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Բարոյական վեպեր կամ տղոց
սիրտը կրթելու համար պատմություններ» խորագիրը կրող ժողովածուն։
(«Կրթական և զբոսալի տետրակներ», հատ. ԼԹ)։ 64 էջ։ Ձեռնդրած են
«Ռենոս գետին ողողելը» և «Գալլասարի մատուռը» պատմվածքները։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Լուսավորյալներն
ու լուսավորությունը» գրքույկը։ 24 էջ։

«Ո՛վ ջատագույր լուսավորության, բացատրեցեք մեզ այն լու-
սավորությունը, որ Ձեր դրոշին վրա գրված է...»

... Եկեղեցի ստեպ չերթալ, Ենթադրություն չընել, և չի խա-
չակնելի, քանզի այն ռամկական սովորություն մ' է։ Հին գաղա-
փարի տեր մարդիկը անարգել և չի պատվել։ Եվրոպայի մեջ շրջիլ
դեթ մեկ ամիս և եվրոպացվոց սովորությանց և արտաքին ձևե-
րուն ըստ կարի հարմարիլ, մինչև անգամ անոնց շարժմանց և
քաղաքության կնրպը առնուլ, թատրոն և պարահանդես երթալ,
պարել, երգել, մեկ խոսքով ավաֆրանկա ըլլալ, Ահա ասոնք են
մեր և մեդի նման լուսավորելոց տիտղոսները։ Ան՝ որ չունի ա-
սոնք, ստոր է, տգետ է, խաղարացյալ է, հին է, պահպանողա-
կան է, լուսավորության թշնամի է։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Ընթերցարան
մանկանց, որ է հավաքումն զվարձալի պատմություններու, պիտանի
իրատներու, բարոյական առաժներու և երգերու» ժողովածուն։ 332 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Խաչատուր Կյու-
մուշյանի «Առաջնորդ քաղաքակրթության, մայրերուն դաստիարակու-
թյունը» աշխատությունը։ 134 էջ։

Առաջաբանից. Երիտմամբ և փորձով համոզված էինք, որ ամեն բանին կատարելությունը իր սկզբին կատարելութենեն կախում ունի, հետևաբար մարդուս ալ կատարելությունը տղայության ժամանակ, իրեն տրված դաստիարակութենեն. որուն գլխավոր առաջնորդը միայն մայրերը կրնան ըլլալ: Այս ճշմարտությունը հայտնելու համար, դաստիարակության վրա գրող հեղինակներն առաջնորդ բռնելով... այդ սկզբունքները պարզ և համառոտ կերպով, որքան որ մեր բավականությունը (իմա. կարողությունները—Ս. Շ.) կներեր նե՞ այս գրքին մեջ բացատրեցինք:

— Պոլսում, Խաչատուր Կյումուշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Եկանթի մարկիզուհին՝ վիպակը: 90 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր Մեղուս կիսամսյա հանդեսում, նույն թվականի հունվարի 15-ից (№ 1), մինչև մարտի 31-ը (№ 6):

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Վարժութիւն նամակաց, որ է հաւաքածոյ փունջ իմն երփնագունեղ ծաղկանց շնորհագիծ ճոխիմաստ բանից պիտանացուաց ժողովածուն: 600 էջ:

Պարունակում է ամենազանազան բնույթ ու բովանդակություն ունեցող մոտ հինգ հարյուր նամակաձևեր: Ժողովածուն, դպրոցի իր աշակերտների ոգնությամբ, հրատարակության է պատրաստել Գրիգոր Դերձակյանը:

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Գրիգոր Նարեկացու Մատեն Ողբերգութեան պոեմը: 368 էջ:

Վերջում գեղեղված են. թիշատակ վարուց հոգեկիր հոնտորի սրբոյն Գրիգորի, Երիգորի Նարեկացույ ներքողեան առ աստուածածինն (Երումարք խմբից), Էլամառօտութիւն աղօթից... Մխիթարայ Գոշի..., Եկաքել վարդապետի ասացեալ ներքողեան ի սուրբ Գրիգոր Նարեկացին՝ գործերը և բժշկությանը վերաբերող զանազան հատվածներ լորս ավետարաններից: Գիրքն ավարտվում է Նշանակութիւնք խրթին բառից ինչ մատենիս՝ խորագիրն ունեցող բառարանով:

— Պոլսում, Գարեգին Չափրաստեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Յրանսուա Շատոբրիանի Մթալա. սիրավեպ և Ռերնե՝ վիպասանությունները: 248 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ-Համբարձում Ճիզմեճյանի (իմա. Արմենակ Հաչիունի) Վատ սիրտ, կամ սոսկալի գիշեր մը Սիրակուզայի մեջ՝ ողբերգությունը: 12 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ-Համբարձում Ճիզմեճյանի «Ողիմպիադա» ողբերգությունը: 126 էջ:

Առաջաբանից. (սուղերձ առ բարերարն»), «Ողիմպիադա» ողբերգության բարոյականը գլխավորապես հայտնել է ամենուն. նախ՝ թե ինչ է թագավորի մը պարտականությունը: Երկրորդ, ինչ է հպարտ և անձնասեր թագավորի մը հարուցած շարիքը: Երրորդ, ցույցնել ամենուն այն հրեշը, որն որ պատճառ եղավ մեր հայրենյաց թշվառությունը: Ներքեք ինձի հրապարակավ քարոզելու սա ճշմարտությունը, թե ազգասիրությունն է միայն այն ճշմարիտ հարստությունը, որով ամեն մարդ կրնա իրավամբ պարծենալ և չէ թե աշխարհային հարստությունը, ներկա դարու քաղաքավարական ձևերը և կամ ուսումնականությունը. չէ՛: Ընչից հարստությամբ միայն, չի կրնար մեկը երկնից հաճո գործ մը ընել և ոչ ալ լոկ ուսումնականությամբ, բայց ազգասիրությամբ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ-Համբարձում Ճիզմեճյանի «Արա Գեղեցիկ» երաժշտական ողբերգությունը: 40 էջ:

Առաջաբանից. («Հարգո համազգիք»), «Առայժմ պատրաստ ունիմ հրատարակելու հետևյալ ողբերգությունները. «Վատ սիրտ կամ սոսկալի գիշեր մը Սիրակուզայի մեջ», «Ողիմպիադա», «Մեծն Ներսես», «Արշակ Բ», «Անհավատարիմ սիրտ կամ դիվարնակ բերդ»:

— Պոլսում, Հովհաննես Պրուսացի Տերոյենցի (ի՛մա. Չամուռճյան)՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է ֆրանսիացի մանկավարժ Բարիլիի «Տղա կրթելու վրա» գրքույկը: 28 էջ: Առաջաբանում թարգմանիչը քննության առարկա է դարձրել իր թարգմանության և ժամանակակից մանկավարժության հետ առնչվող մի քանի անկյունաքարային հարցեր:

— Պոլսում, Խաչատուր Ութուչյանի՝ խաչերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Զոն Պլանշարի «Սկզբունք դաստիարակության» աշխատության Ա հատորը: 226 էջ:

Երկրորդ հատոր՝ 1862 թվականին, 201 էջ:

Թարգմանչի առաջաբանից. (Խաչերեն բնագրի գնահատականը տալուց հետո) «Մենք ալ ամփոփելով թարգմանեցինք հիշյալ խաչական բնագրեն և մեր ընթերցասիրաց ալիլի օգտակար ընելու համար այս գործը, զանազան հավելվածներ ըրինք շարունակության առանձին գլուխներու և ծանոթության ձևով»:

— Պոլսում, Հովհաննես Տերոյենցի (Ի՛մա. Զամուռյան)՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Գաղտնիք» վիպակը: 127 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Սարգիս Վանանդեցյանի (Ի՛մա. Վանանդեցու) «Միհրդատ» պատմական ողբերգությունը: 54 էջ:

Առաջաբանից. «Եվրոպիո յուրաքանչյուր լուսավորյալ ազգաց մեջ թատրոնությունը վրա եղած խնամքները և հոգատարությունները և այս նյութոյս վրա ունեցած մեծ համակրությունն՝ զգալի հայտարար մըն է այս ազատական արհեստին ուսմանց և բարեկարգությանց նպաստավոր քլլալուն, զորն որ օր քստ օրն ալ ավելի կատարելության ծայրը հասցընելու կաշխատին: Բայց գոհացուցիչ է տեսնել, ազգայնոցս մեծագույն և լուսավորյալ մասին՝ մանավանդ այս վերջին տարվոյս մեջ առանձնակի ըրած կամ ընելու սիրով վառված քանի մը նախակրթական սկզբունքները: Երանի՜ թե, որչափ կարելի է շուտ ծագեր այն հայկազանցս ավետարար օրը, որով և ազդն ալ մասնավոր թատրոն մը, ուսումնական տեսարաններու խումբ մը և ազգային վսեմ տեսարաններ ներկայացնելու փափագելի միջոցը ստանար»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Սարգիս Վանանդեցյանի «Վիրգինիա» պատմական ողբերգությունը: 48 էջ:

— Պոլսում (?) Կարապետ Տեր-Հակոբյանի (Բինկյանցի)՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Հայր Պեթրոսի քարանձավը» վիպը: 224 էջ:

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար առաջաբանով, հրատարակվում է Հակոբ Կարենյանցի «Բաղդատուսի» պատմության Մովսիսի Խորենացու, տպագրելուց ի վեներելի, ընդ երկուց ձեռագրաց աշխատությունը: 130 էջ:

Առաջաբանից. «Զեռագիր օրինակները անվանեցինք առաջին և երկրորդ, իրանց գրած տարվույն հսկայանք հետեւելով ներկա տնտրակիս մեջ դուրս բերինք միայն այն զանազանությունը, որոնք շատ ու քիչ բանի մտքին փոփոխություն կտան, տեղ տեղ ևս այն բաները և բառերը, որոնք քերականության ճիշտ կանոնները պահպանելու ապացույց կարեն լինիլ, իսկ եթե երկրորդ օրինակի միջի բոլոր անզգալի զանազանությունը, կետադրությունը, ուղղագրությունը, մակրայից բայերի մոտ հարմար դասավորությունը և այլ այդպիսիքը դնելու լինեինք, համարյա թե այն գրքի կեսը տպած կլինեինք: Այս նոր ձեռք բերած ձեռագրի մեջ,

թե հատուկ, և թե հասարակ բառերը սկզբից մինչև վերջը միևնույն տառերով են գրած. ուստի այն բառերը, որոնք տպագրվածի մեջ ուրիշ են և ձևագրի մեջ ուրիշ, մի կամ երկու անգամ դրեցինք մեր համեմատության մեջ»:

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Մանդինյանի «Չորս եղանակ տարվո» աշխատությունը: 55 էջ:

— Թիֆլիսում, գրաբար, հրատարակվում է Առաքել Արարատյանի «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոյ ամենապատուական լեզուիս հայոց» աշխատությունը: 110 էջ:

Առաջբանից. «Ողորմելով վիճակն անմեղ մանկանց մերոց և ամենեցուն, որք միամտութեամբ ընդունին զնոյնպիսի գործս նորա (ի՛մա. Ստ. Նաղարյանցի—Ս. Շ.), իբր օգտակարս և հարկաւորս յառաւելութիւն ուսման իւրեանց, բանամ և առաջի առնեմ զամենայն տեսակս սխալանաց նորա և դուք տեսեք և անձամբ անծին համեմատեցէ՛ք զնոսա ընդ քնագրին. ձեզէն դատաստան արարէք, թէ այն ամենայն պատուական՝ և ընտիր բառք մեր և ոճք որպէս խաղալիկ ծաղրական իմն յառաջ բերին, որպէս անկարգ և անկանոն այսր և անդր ձգձգին ըստ կամաց որպէս աւար անտերունչ անկեալ ի ձեռքս թշնամեաց: Որքան բառք և տողք, նոյնքան գրեթէ սխալք և զարտուղութիւնք յօրինաց հայկաբանութեան»:

— Թիֆլիսում հրատարակվում է հայ գրականության դասական խաչատուր Արուսյանի «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի. պատմական վեպ» ստեղծագործությունը, որը հրատարակության էր պատրաստել Հովսեփ Փռնդոյանը: 275 էջ:

Դեռ 1830 թվականին, Արուսյանի մոտ ծնվում է հայ ժողովրդական հերոս Աղասու մասին գեղարվեստական ստեղծագործություն գրելու նախագաղափարը, որն ավելի խմորվում ու հասունանում է Դորպատում ուսանելու տարիներին (1830—1836 թթ.), Ուսումնառությունն ավարտելուց հետո վերադառնալով Թիֆլիս (1836 թ.) և ծառայության անցնելով տեղի գաղառական պանսիոնատում (1837 թ. փետրվարի 12), նա մեծ շրջագայություններ է կատարում Հայաստանում (Շուլավեր, Հաղպատ, Սանահին, Լոռի, Անի, Երեան) և տեսնում ու գրի է առնում այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր իրեն: 1838 թ. Արուսյանն արդեն որոշել էր, որ ինքը գրելու էր դարասկզբի հայկական հասարակական-քաղաքական կյանքն արտացոլող պատմական վեպ, և որի առանցքային կերպարը լինելու էր ժողովրդական հերոս Աղասին: 1841 թ. փետրվարից նա ձեռնամուխ է լինում «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի» խորագիրը կրող իր պատմավեպի գրությանը (որի մի

գլխի մասը՝ լափածո), որը քրտնաշան մշակումներին, կրճատումներին ու փոփոխումներին հետո, ավարտում է 1842 թ. վերջերին: Իր պատմավեպին էլ, ավել կամ պակաս մեծության հատվածներ նա կարդացել էր Թիֆլիսի պանսիոնատի իր աշակերտների համար (Գ. Աքիմյան, Ալ. Խատիսյան, Մ. Ռոտինյան), որոնք այդպիսով, տեղյակ էին նրա մասին: 1850 թ. Դորպատյան ուսումնառությունից Թիֆլիս վերադարձած Գ. Աքիմյանը, հանդիպում է երկու տարի առաջ թիր զլուխը մահու տված Արովյանի այրուն՝ էմիլիա Լոռզեին, նրա թույլտվությամբ նայում է վերջինիս արխիվը, գտնում է «Վերքի» ձեռագիրը, արտագրում է այն և իր հետ արտագրությունը տանում Դորպատ: «Վերքը» դառնում է այնտեղ ուսանող հայերի հանապազօրյա ընթերցանության առարկան ու հորդարուկ ոգևորության աղբյուրը, որից՝ ամբողջ զլուխներ անգիր իմանալու և այն գեղարվեստորեն կարդալու գործում առանձնապես աչքի էր ընկնում Ք. Պատկանյանը: 1853 թ. ավարտելով ուսումը Դորպատում, Գ. Աքիմյանը գալիս է Թիֆլիս և ձեռնամուկ լինում «Վերքի» հրատարակության աշխատանքներին: Երկարատև ջանքերից հետո, նա կարողանում է գործի մեջ ներգրավել Ներսիսյան դպրոցի նախկին տեսուչ Լուսինի Փոնդոյանին, որն էլ, ի վերջո կարողանում է վերնում հիշատակված 1858 թվականին գիրքը լույս ընծայել: Փոնդոյանի հրատարակությունը, սակայն, պակասավոր է, ոխալաշատ, կատարված են բնագրում մեկից ավելի կրճատումներ ինչպես իր, այնպես էլ Գրաքննական կոմիտեի կողմից (տե՛ս Ե. Մանագիզ, Խաչատուր Արովյանի կենսագրությունը, Երևան, 1945, էջ 98—108): Հակոբյան Պ., Խաչատուր Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի ստեղծագործական պատմությունը, Երևան, 1955, 255 էջ):

— Թիֆլիսում, գրաբար, հրատարակվում է Առաքել Արարատյանի «Սխալանք գրոցն, որ կոչի Վարդապետարան կրոնի» աշխատությունը: 100 էջ:

Վերջապահից. «Վշտացեալ հոգով, դառնացեալ սրտի ընթերցալ գվարդապետարանն կրոնի և զՀանդիս նորոյ Հայախօսութեան վարդապետին Նազարեանց, մասն Ա, զբազում ինչ գտի ի նոսին ընդդէմ հաւատոյ մերոյ և աստուածաշունչ սուրբ գրոց, մանաւանդ ամենապատուական լեզուիս Արամեան: Հարկ հայութեան համարեցայ, ստիպեալ ի խղճէ, աշխատութիւն հոգեմաշ հանձն առի... ի մտի յայն ձանձրալի հանդէս և ի քստմենի Վարդապետարան, և անաշուքեամբ ի գիր հարի քաղութովք զսխալանս և զպակասութիւնս նոցա... այսու միայն դիտմամբ, զի դուք,

համազգի պատանիքդ դեռ ծաղկեալք հասակաւ, առաջի աչաց
ունելով զայսոսիկ սխալանս վարդապետին նազարեանց, զգու-
շաջիք յամենայնի ի սոցանէ: Այսօրինակ վարդապետութիւն մեզ
չէ՝ պիտոյ: մեք ունիմք զմերն յանսպառ ողորմութեանց մեծի
Կայսերութեան Ռուսաց, որոյ ճառագայթք շնորհաց անընդհատ
ծագին ի վերայ մեր իբրեւ ի վերայ հարազատ որդւոց իւրոց:

— Թիֆլիսում, արեւելահայերեն, հրատարակվում է Մովսես Զոհ-
րապյան Արցախեցու կազմած «Վեպք զվարճալի անցից, որում պարու-
նակին խրատական և իմաստալից ասացվածք» խորագիրը կրող ինքնու-
րույն և թարգմանական գործերի ժողովածուն: 109 էջ:

Բերված են 271 մանրապատումներ նապոլեոն Առաջինի, Հեն-
րիխ IV-ի, Ժակ Դըլիլի, Ֆրիդրիխ Մեծի, Լյուդովիկոս 14-ի, Զո-
նաթան Սվիֆտի, Սոլորոկի, Կարլոս V-ի, իշխան Պյոտր Ռուս-
յանցի, Պետրոս Մեծի, Զոն Միլտոնի, Եկատերինա II-ի և այլոց
կյանքի դրվագներից, որոնք իրենց մեջ դաստիարակչական և բա-
րոյախրատական տարրեր են պարունակում:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Մսեր և Զարմայր
Մսերյանցների կազմած «Ըռաքաղ յարձակ և ի շափածոյ բանից հին
և նոր մատենագրաց» ժողովածուն: Տետր Ա, 39 էջ, Տետր Բ., 32 էջ:

— Մոսկվայում, Միքայել Նալբանդյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կա-
տարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Կլեմանս
Լիոներտի «Երեսուհի»-ը Շեվրեռզ վիպակը: 50 էջ:

Նախապես հրատարակվել է նույն թվականի «Հյուսիսա-
փայլի» № 2 (փետրվար)-ում: Թարգմանիլը գիրքը ձոնել է «Գե-
վորգ նազարյան Գեղամյանցի անմոռանալի հիշատակին»:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Սյունե-
ցու «Պատմութիւն ի վերայ ծագման տոհմին Օրպելեանց և ի վերայ
յարձակման Թաթարաց ի Հայս» աշխատութիւնը: Այն հրատարակու-
թյան է պատրաստել Ոսկան Հովհաննիսյանը (Երևանցի):

Առաջարանից. «Զատագրութիւնս զայս արարաք ըստ միոյ
և եթ նստրագիր և անթուական օրինակի, ի մեր ձեռս գտելոյ՝ ան-
փոփոխ յամենայնի զհարազատութիւն բնագրին պահելով»:

— Մոսկվայում, Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ ֆրանսերեն բնագրից
կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Բեռ-
նարդեն դը Սեն—Պիերի «Պալլոս և Վիրգինիա» վեպը և «Հնդկական
խուղ» պատմվածքը: 175 էջ:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Կիրակոս Գանձակե-
ցու «Պատմութիւն հայոց» աշխատութիւնը: Բնագրագիտական աշխա-

տանքները, առաջաբանն ու ծանոթագրութիւնները Ոսկան Հովհաննիս-
յանի (Երեւանցի): 244 էջ:

Առաջաբանից (Երեւանցի). «Եկրակոս վարդապետ Գան-
ձակեցի՝ որ մի է յազգային պատմագրաց մերոց ժողկելոց երեք-
տասաներորդ դարու, էր աշակերտ Յովհաննու վարդապետի Տաու-
շեցոյ՝ Վանական մականունելոյ և աշակերտակից մեծին Վար-
դանայ վարդապետի Բարձրբերդացոյ: Սորա է Պատմագիրքս
այս, յորում առաջի առնէ նա զպատմութիւն ազգիս՝ սկսեալ
ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յարքայէն Տրդատայ, մինչև ցա-
ւուրս իւր, այն է՝ մինչև ցժնթում և թագաւոր մեր, կամ մինչև
ցամ տեառն 1260: Թէև ի սկզբան գործոյս համառօտիւք անցանք
զպատմութեամբ անցիցն առաջնոյ, սակայն զիւրոյ ժամանակին
իրս՝ իրրև ականատէս նոցին՝ լիով ճառէ, մանաւանդ ի խօսելն
զհատուածոցն Թաթարաց: Վախճան պատմաբանիս եղև յամի
տեառն 1271, ի վանս Գետկայ, ուր (որպէս ինքն գրէ յէջ 129),
սնեալ և ուսեալ էր նա:»

— Փարիզում, Գրիգոր վարդապետ Խապարաճյանի՝ Ֆրանսերեն
բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակ-
վում է «Ժամայի պատմութիւն Կոնտ դը Սենվիլլ ազնվականին» պատ-
մըվածքը: 32 էջ:

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Սարգիս Վա-
նանդեցու «Սուրբն Ներսէս կամ Հայաստանի բարերարը» պատմական
ողբերգութիւնը: 73 էջ:

Նույնը որոշ փոփոխումներով՝ Երուսաղեմ, 1863 թ., 68 էջ, և 1887 թ.,
86 էջ:

Առաջաբանից (I հրատ.), «Եթե եվրոպական ազգաց հետ
բաղդատելու ըլլանք մեր ազգը, պիտի տեսնենք, որ շատ բաներու
հետ մեկտեղ, նույնպէս թատրերգութեան մեջ ալ շատ քիչ չքսեմ,
ամենևին առաջացած է և անոր օգուտը շատերուն անծանօթ-
...Թատրերգութիւնը, եթե լիմ սխալիր, ազգի մը առաջադիմու-
թեան զխալոր մասունքներն մեկն է: Առաջին, որ թատրոնի մեջ
կենդանի նկարագրութիւնը տեսնալով ու լսելով, անոր բարի հան-
գամանքները իրեն օրինակ կառնու, հետեալաբ իր սրտին մեջն
ալ կայծ մը կարծարծի նույն դուցազանց վարուց և գործաց հե-
տեւելու ...Երկրորդ. խոսակցութեան մեջ իր լեզուն կրացվի:
Երրորդ. իմացականութիւնը կընդարձակի, պատմութեանց տեղ-
յակ կըլլաւ: Վերջապէս իր քսակին, անձին ու պատմութեան վնասա-
կար խաղերն ու գործքերն կարգիվի ու բոլորովին կմտնանա:»

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Սարգիս Թեոդորյանի «Յաղագս դաստիարակութեան մանկանց» աշխատությունը 172 էջ։

«Մանկանց դաստիարակության անհրաժեշտ հարկավորությունը դժբախտաբար խիստ տկար կերպով և շատ անգամ սխալ հասկացված ըլլալով ազգիս հասարակության մեծագույն մասեն, գերապատիվ Սարգիս վարդապետը... հարկ համարեր է այս գրքույկին միջոցով համառոտիվ հասկըցընել, թե ինչ է մանկանց դաստիարակությունը, որոնք են անոր նպատակին հասնելու ճշմարիտ միջոցները և թե որչափ շարիք առաջ եկած են և կուգան դաստիարակության վրա եղած անհոգութենեն» («Մասիս», 1858, № 353)։

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Սարգիս Թեոդորյանի «Յաղագս մարդկային իրաւանց և պարտուց» աշխատությունը 151 էջ։

Առաջաբանից. («Զնկուցումն») «Թեպետ և բազում մատենք են բարոյականաց և իմաստասիրական ոճովք ճառեալ, այլ մեք ի բազմաց անտի ծաղկաքաղ արարեալ համառօտեցաք ի սմին զոր ինչ կարևոր դատեցաք և վայն պարզագոյնս, որչափ մարթ էր, ի դիւրութիւն հասարակաց։ Սւ յեօթն գլուխս բաժանեալ կարգեցաք զնոսին հանդերձ կարեւոր ինչ յաւելուածով»։

— Պետերբուրգում, Ավետիգ Խաղեզյանի՝ ռուսերեն քնագրից կատարած աշխարհաբար թարգմանութեամբ, հրատարակվում է «Զվարճաբանությունք Բալակիրեի, պալատական զվարճախոսին կայսեր Ռուսաց Մեծին Պետրոսին» գիրքը 104 էջ։

Առաջաբանից. «Ռուսիաքնակ հայերուն ծանոթ է Բալակիրեի անունը։ Սա ռուսաց կայսեր՝ Մեծին Պետրոսի պալատական զվարճախոսն էր, որ յուր խելացի և հանճարեղ կատակներով ոչ թե միայն թագավորի զվարճության և զքոսանաց առիթ կլիներ, այլ և շատ անգամ նորա սաստիկ բարկությունը փարատիչ կըլլար... Սորա զվարճախոսություններէց ավելի ախորժելիները ավելորդ չհամարեցինք հայերեն աշխարհիկ թարգմանութեամբ ընծայել մեր ընթերցասեր հղրարցը, մանավանդ նոցա կարդալը և հասկանալը դուրեւիտ համար, այս գրքի հետև դրինք համառոտ բառարան այն նպատակով, որ Ռուսաստանի հայերը շատ ռուսերեն և տաճկերեն բառեր գործածելով, անոնց հայերեն բուն նշանակությունը ամենեւին մոռացել են և չգիտեն։ Ուստի այնպիսի բառերը բացատրեցինք հայերեն, տաճկերեն և ռուսերեն խոսքերով, որ ամենեցուն հասկանալի լինի»։

— Զմյուռնիայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Գալուստ Վոստանզյանի՝ բնության երևութների քննությանը նվիրված գրքույկ-

ների ժողովածուն, Շաասարական թանգարան խորադրով: Այն բաղկացած է նույն 1858 թ. հրատարակված հետևյալ գրքույկներից: Ա. «Գանկարանություն համառոտ», 20 էջ: Բ. «Երկրաբանություն համառոտ», 23 էջ: Գ. «Զգողաբանություն համառոտ», 24 էջ: Դ. «Քիմիաբանություն համառոտ», 31 էջ: Ե. «Երկնաբանություն համառոտ», 22 էջ: Չ. «Կենդանաբանություն համառոտ», 29 էջ: Ը. «Բուսաբանություն համառոտ», 19 էջ: Ը. «Ջերմաբանություն համառոտ», 16 էջ: Թ. «Առողջաբանություն համառոտ», 35 էջ: Ժ. «Աստղաբանություն համառոտ», 23 էջ: ԺԱ. «Լուսաբանություն համառոտ», 22 էջ: ԺԲ. «Մագնիսաբանություն համառոտ», 12 էջ: ԺԳ. «Մեամերաբանություն համառոտ» (ունի նաև երկրորդ՝ «Կենդանի մագնիսաբանություն համառոտ» ենթավերնագիրը), 20 էջ: ԺԴ. «Նմանաբուծություն համառոտ», 12 էջ: ԺԵ. «Մթնոլորտաբանություն համառոտ», 29 էջ, և վերջապես՝ ԺԶ. «Զայնաբանություն համառոտ», 17 էջ:

Առաջաբանից. Շաասարական թանգարանը ծաղկաբաղ մ' է բազմաթիվ բնագիտական գրյաններն և բնության սքանչելիքը նկարագրող հոգվածներն: Ընդհանրապես ջանացի, որ աս տասն և վեց գլխավոր գիտությունները դյուրիմաց կերպիվ և քաղցր, համառոտ ու անձանձրույթ հղանակով գրվին, անանկ որ հասարակությունը կարգացած ատենը շոգոհի և շղանդաղի:

... Գլխավոր նպատակս եղավ Թանգարանիս մեջ լիովին չեղոք վիճակ մը բռնել. որովհետև վեճերու մեկ կամ մյուս կողմը չենք բռնած և քնազննական երկմտությանց մեկին հակառակելով կամ մյուսը ջատագուցելով, ստիպված չենք ընթերցողները կողմնակցելու, հապա բուրոգլխին ազատ թողած եմ ընթերցողները իրենց մտքին: ...Որովհետև Թանգարանս ըստ մեծի մասին դեռահասակ տղայոց ձեռք կինյա, որոնց համար թեև բարոյական և առողջական նյութեր քարոզող, բայց ցանկական խոսակցությունը վտանգավոր և գրգռիչ է»:

1859

Հունվարի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Ռոստոմբեկ Երզնկյանցի «Պանդուխտ Դաղստանի» բանաստեղծությունը:

Հունվար. «Հյուսիսափայլը» (№ 1), արևելահայերեն, հրատարակում է Գ. Հ. Պախլյանի (իմա. Մ. Նալբանդյան) «Անթարա արևելյան զրույցը և Ստ. Նազարյանցի թե՛ն ինչ բարոյական խորհուրդ ունի մի ազգային թատրոն» հոգվածը:

Հողվածից. «Մի հայկական թեատրոնաբեմ շատ ու շատ հարկավոր է մեզ հայերիս, որպես ազդու ներգործող խրատ, որպես պատիժ և քաջալերություն, որպես հայելի պատկեր մեր հայկական կյանքին, որպես մի մեծ դաստիարակիչ դպրոց մեծ ու փոքրի, կնամարդի և տղամարդի համար: Հայոց թեատրոնական բեմը ազգային լինելու համար պիտո է ազգային պատմութենից այնպիսի ժամանակներ վեր առնու և հանդես բերն ժողովրդի առջև, որ կարող էին դաստիարակել ժողովուրդը դեպի ազգասիրություն, դեպի մի առողջամիտ հայասիրություն»:

Հունվարի 1. Պոլսում, հայ առաջադեմ մտավորականների ջանքերով, իր գոյությունն է սկսում գրական, մշակութային և թարգմանական «Հայկազյան ընկերությունը»: Այն բաղկացած էր տասը խորհրդական անդամներից, որոնք իրականացնում էին դեկավարությունը և 117 բաժանորդ-անդամներից (ծաղկուն ժամանակ), իսկ մի տարի անց՝ ունեցավ նաև իր Կանոնադրությունը (10 կետ): «Հայկազյան ընկերությունը» գոյություն ունեցավ մինչև 1883 թվականը և շուրջ քսան անուն գիրք հրատարակեց:

Կանոնադրությունից. 1. Այս ընկերության նպատակն է ազգային լեզվով գրքեր տպել տալ և զանոնք առանց շահու, բուն իրենց նլած գիներովը ծախել:

7. Ընկերությունը գրագետ, այլ իրենց գրությունները հրատարակելու ինչ շունեցող անձինքը խրախուսելու համար, կխոստանա անոնց կողմեն իրեն ընծայված գրությունները առնելու և իր ծախքովը տպել տալով հրատարակելու, եթե զանոնք հրատարակության արժան դատեն:

8. Ընկերությունը պիտի ջանա ամեն ատեն միայն ազգին ամենահարկավոր և օգտակար և դպրոցական գրքեր հրատարակելու և մանավանդ բարոյականի և կրոնքի դեմ գրքեր տպել շտալու:

«Փարիզ», 1860, № 29 («Ալլեայից»): Դրումս Ալ., Անգուսն Պետրոս, (Թարգ. Հ. Ոսկան), Պոլիս, 1881, էջ 2 (կազմի վրա):

Հունվարի 7. Պոլսում, Մուրատյան և Ռափայելյան վարժարանների նախկին սաների սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթալուսավորական «Մուրատյան և Ռափայելյան աշակերտաց ընկերությունը»: Այն ծաղկուն ժամանակ ուներ շուրջ 60 անդամ, իր գոյությունը դադարեցնում է 1871 թվականին: Ընկերության գործադիր անդամների թվում հիշատակվում են Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի, Թովմաս Թերզյանի, Գրիգոր Օտյանի անունները:

Հունվար. Փարիզում, Ստեփան Ոսկանյանի խմբագրութեամբ,
սկսում է հրատարակվել «Արևմուտք» (արձագանք Եվրոպայի լուսավո-
րութեան)՝ երկշաբաթաթերթը։ Փասնչորս համար հրատարակելուց հե-
տո, «Արևմուտքը» նույն թվականի վերջին դադարում է։

Առաջարանից. «Ոչ օտարազգի բանասերին դատումը և ոչ մեր
անհաշտ թշնամիներու զորութիւնը կրնան երբեք վհատութիւն
մեզ տալ։ Արիաքար հաղթվիլ ավելի պատիվ կընեն, քան թե վա-
տորեն հաղթիլ։ Երբ անձնական շահը կծայտի և հանուն ազգին
կիւլտի, ամեն հայու պարտքն է ասոր նյութական, մտական,
բարոյական շահին վրա հսկել անդու։ Երբ դրաբանութիւնը ամեն
ամոթ կը մոռանա, լույսի առևտուրի կենն և շարքալ տգիտու-
թիւնը իբրև գիտութիւն կվաճառեն, պետք է որ ասիկա իր վսեմ
և համեստ դեմքը ցոյց տա»։

Հունվարի 9. «Արշալոյս արարատյանը» (№ 588), արևմտահայե-
րեն, հրատարակում է Գալուստ Կոստանդյանի հոդվածը, որտեղ նա բա-
նավիճելով Ստ. Ոսկանյանի հետ, անդրադառնում է գրական քննադա-
տութեան մի քանի հարցերի։

Հոդվածից. «Ե Փարիզ ապվող այս ազատ օրագրին (ի՛մա.
«Արևմուտքի»—Ս. Շ.) առաջին թվույն մեջ Բիթիք ըսվածին գե-
ղեցիկ և առանց կրից գրված օրինակ մը կներկայանա ազգիս
բանասիրացը. որոնք երբ գրութիւն մը, առաջարկութիւն մը
և կամ այլևայլ բաղձանաց զորութենեն թղթած հոդվածներու
վրա գիտողութիւն մը կընեն, Բիթիքն, փոխանակ հեզ վիճա-
բանութեամբ մը իրենց միտքը հայտնելու և իրենց ըսածը հեր-
քողին ևս ուրիշ եղանակով մը և քաղաքակիրթ անձի մը վայե-
լածին պես հասկըցնել ջանալու, կսկսին լի կրուք և իբր թե իրենց
ըսածը անհերքելի եղած ըլլալով գիրսը վար զարնել, ծաղրել
և վերջապէս անանկ ընել, որ պարզ վեճ մը անձնական պատմի
դաշելու չափ ծանրանա և թշնամութիւն ելլեն»։

Հունվարի 10. «Մեղու Հայաստանին» (№ 1), արեւելահայերեն,
հրատարակում է Հովհաննէս Սայաթնովյանցի «Կախարդական ջուր
(իմաստնաբաղ թարգմանութիւն)» բանաստեղծութիւնը։

Հունվարի սկիզբ. Պոլսում (Խասգյուղ) իր գոյութիւնն է սկսում «Թա-
տերական ընկերութիւնը», որն իր առջև նպատակ էր դնում սատարել հայ
թատերագիրներին, բեմադրել նրանց ստեղծագործութիւնները և դրան-
ցից լավագույնները հրատարակել։ Ընկերութիւնը գոյութիւն ունեցավ
մինչև 1865 (?) թվականը։

Հունվար. ժողովարձ (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Մանր Մանրյանցի Պարոյր պատկանալի պոեմը: (Ավարտ № 11, նոյեմբեր) և Մանրերգ խրատականները: Մանրան մանկունք, աշակերտք և՛ զարեան ճանարանիս ստորագրությամբ, հրատարակված է նաև Նուէր գոհութեան... բանաստեղծութիւնը:

Հունվարի 10. Մանրուն (№ 1), արեմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Մանրիկա կամ սեր անպակա վիպակը (հեղինակ՝ Ն. Ս. Ն.): Շարունակվում է մինչև № 8 (մարտի 20)-ը և մնում անավարտ:

Առաջարկեց. (Մանրութիւն). «...Նա այս ճշմարիտ պատմութեան մեջ հրաշքներ չպիտի հաշվեմ. այս սրտաշարժ պատմութիւնը ավելի ազդու ընելու համար՝ ճարտասանական ձեռք և բանաստեղծական դարձվածներն օգնութիւն չպիտի խնդրեմ: Ընդհակառակն պիտի ջանամ ամենայն իր պարզութեամբ գրել, միշտ ճշմարտութեան շնորհակալութեամբ համար: Բանաստեղծները ճշմարիտ պատմութիւնները դարձնելու բավական չհամարելով, պատիվ և փառք ստանալու համար մտաքաժին պատմութիւններ հորինելու, անհիմ ստեղծել, շինելու դուրսագործել և կեղծ դուրսագործել երեւակայած ու հնարած ատեն, ես միայն իմ սիրուհիս օգբալ պիտի ջանամ:

... Վիպասանութեան հեղինակները իրենց ստեղծած էակները այնքան լափազանց կատարելութիւններով կզարդարեն, որ կատարելալիս գաղափարով հափշտակված անձինք իրենց կենաց մեծ մասը փուռ տեղը միայն անոնց նմանը փնտելով անցընել են ետեւ, իրենց խաբված ըլլալը կհասկնան ու պահ մը առաջ գտած և շահվածներուն ալ կղիջանին նե ալ՝ ան ալ հիմա լին կրնար դտնել:

Հունվար. Մանրիկ Վասպուրականը (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Արսեն Քոխմախյանի Նոր տարիս բանաստեղծութիւնը:

Վերջինիս գործերը հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականութեամբ. Մանրատ վտարանդի, Արտաշէս Արշակունի թագաժառանգ մանկիկն ի գրկիս (№ 2, փետրվար): Քաջ և գառնուկ (№ 4, ապրիլ, արեմտահայերեն): Քեզ շաշակերտիս առ մայր վարժարան իմ (№ 5, մայիս, գրաբար): Միայնիկ գիշեր (№ 7, հուլիս): Յուզ և մուկ (№ 8, օգոստոս, արեմտահայերեն): Մարտիս ի դաշտն Աւարայրիս (№ 11, նոյեմբեր, գրաբար): Հունվարի երկրորդ կես. Մանրատը (№ 2), արեմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի Քերական ճանարանը:

Տրված է Բերանժեի կյանքի և գրական-հասարակական գործունեության բնութագրությունը, ընդգծելով, որ իր վերելքի համար նա պարտական էր լուսինն Բոնապարտին: «Բերանժե առաջին կարգի բանաստեղծ կրնա ըսվիլ նաև իր թշնամիներն: Իր կենսագրության մեջ մենք արատ չենք տեսներ, թեպետև քանի մը վայրահալ ժեզվիթներ աշխատին հակառակը պնդել...: Երեք վեհ զգայություն կհուզին իր սիրտը. սեր, հայրենիք և մարդկություն... Իր անունը անմահ պիտի մնա երգը այս աստիճան հասնելուն համար»:

Հունվարի 20. «Մեղուն» (№ 2), գրաբար, հրատարակում է «Մահարձան» եղբրեղությունը և արևմտահայերեն՝ «Օրթաթյոյի թատրոնը» թատերախոսականը:

Վերլուծելով Մ. Գեշիկթաշլյանի «Վարդան Մամիկոնյան» պատմական ողբերգությունը, գրախոսը գրում է. «Ուրեմն այս թատերերգությանց հեղինակին և դերասանաց նպատակն ուրիշ բան չէ եղեր, եթե ոչ հայրենյաց ու ազգին սերը ժողովրդյան սրտին մեջ բորբոքել, միաբանական սերը անոր երակներուն մեջ արյանն հետ խմորել, կրոնական թեթև գծությունց ծանրանալովն առաջ եկած ողբալի և անիծյալ պառակտումներն մոռցնել, չնչել, սպառել և բարոյական կերպով գեթ ճանլցընել ամեն հայու իրարու եղբայր ըլլալին»:

Հունվարի 31. «Մեղուն» (№ 3), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Մանկասարին հարսնիքը» երգիծական վիպակը: Ավարտ՝ № 36 (դեկտեմբերի 31): Թուրքերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է նաև «Երկու ծովի արանքում» բանաստեղծությունը:

Հունվարի 31. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 5), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես (հետագայում՝ Միհրդատ) Ամրիկյանի «Մասիս» բանաստեղծությունը:

Փետրվարի 7. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 6), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի «Առ աշխատավոր հարազատ Մեղուն» բանաստեղծությունը և Գ. Տեր-Հարությունյանցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, «Աշխարհի վտանգը առաջին հասակի մեջ» պատմվածքը:

Փետրվարի առաջին կես. «Արևմուտք» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Գարրիկ» երգիծական բանաստեղծությունը, որը գրված է Գարրիկ Այվազովսկու դեմ: Սկսում է հրատարակվել նաև «Հայ դուցազնուհի մը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Փետրվարի 10. «Մեղու» (№ 4), 4. Քոնստոնթինոպոլի ֆրանսերեն քննարկից կատարած զրաբար շափածո թարգմանություն, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Մոմսի» գերծնալի շուրջ քանաստեղծությունը:

Փետրվարի 14. Շուշիում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), բանաստեղծ, թարգմանիչ (ռուսերենից և ֆրանսերենից հայերեն), խմբագիր Սիմյոն Գասպարի Հասունյանը: Վախճ. 1905 թ. փետրվարի 14-ին, Փարիզում:

1882 թ. Շուշիում հիմնադրել և մինչև 1884 թ. խմբագրել է «Գործ» ամսագիրը (վերջին երկու տարում «Գործը» լույս էր տեսնում Թիֆլիսում):

1901 թ. Փարիզում հիմնադրել և մինչև 1902 թ. խմբագրել է «Ժամանակ» վեցամյա գրական հանդեսը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Ահրիման», «Շաիր Զալալ», «Մար-Ամադ», «Մերուկ» կեղծանուններով:

«Տարազ», 1905, № 7 («Սիմյոն Հասունյան»), № 10 («Սիմյոն Հասունյան») ... Մխիթարյան Մ., 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ պարբերական մամուլի պատմությունից. Երևան, 1976, էջ 515—519 և հտե.: ԶԱԳԱՔ, Ա. Հասունյանի ֆոնդ:

Փետրվար. «Հյուսիսափայլ» (№ 2), Ստ. Նազարյանցի՝ զրաբար քննարկից կատարած արևելահայերեն թարգմանություն, հրատարակում է Ներսես Համբրոնացու «Ատենաբանությունը» Փոքրիկ առաջաբանում (սերսես Համբրոնացի և նորա ատենաբանությունը) թարգմանիչը տալիս է նրա գործի ու գործունեության համառոտ բնութագրությունը: Վարդան Սուլթանյանցի՝ գերմաներեն քննարկից կատարած արևելահայերեն թարգմանություն, հրատարակվում է նաև «Մի բուռ հող» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, Երևան, 1956, էջ 322):

Փետրվարի 14. «Մեղու» Հայաստանին» (№ 7), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Վարդան Մամիկոնյան» հերոսապատումը (ավարտ՝ հաջորդ համարում) և Զալալ Զալալյանցի «Ուղիղ անձկալիտ» զրաբար բանաստեղծությունը:

Փետրվար. «Ժողաքաղ» (№ 2), զրաբար, հրատարակում է Մարտիրոս Խարահիսարցու «Տաղ ուրախութեան», Մսեր Մսերյանցի «Հանդես հարսանեաց Արտաշիսի Բ.», «Յուլի ի գալուստ Սաթինկան ի հայս», Ս. Մարկյանցի «Զայն առ Միհրդատ» բանաստեղծությունները: Հրատարակված է նաև Զարմայր Մսերյանցի «Խալիպյան ուսումնարան» արևմտահայերեն հոդվածը, որտեղ զետեղված են Գ. Ավագովսկու «Զարթի՛ր Մայր Հայաստան...» և Մսեր Մսերյանցի «Մի՛ այլ լուսացող...» զրաբար բանաստեղծությունները:

Փետրվար. Լանկայում (Թուրքիա) ծնվեց գրահրատարակիչ. լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Բյուզանդ Պոզաճյանը: Վախճ. 1934 թ. Պոլսում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Խառազան» և «Մտրակ» կեղծանուններով: 1901—1905 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Հանրագիտակ» շաբաթաթերթը. 1905 թ.՝ «Լույս» ամսօրյա հանդեսը:

«Բազմավեպ», 1905, № 3 («Խմբագրի Լյանջ»): Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Պոլիս, 1912, էջ 128—129: «Ընդարձակ տարեգույց», Պոլիս, 1934, էջ 295:

Փետրվար. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ողբերգություն Անի քաղաքին» (հեղ.՝ «Ժանապարհորդ ազգասեր ոմեն»), Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մաղաթյան) «Քնար Հայաստանի (Ո՛վ իմ գեղեցիկ բուրաստան), և գրաբար՝ Արշամ Գրիգորյանի «Գովասանութիւն ի Վասպուրական աշխարհն» բանաստեղծությունները:

Փետրվարի 20. «Արշալույս արարատյանը» (№ 591), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է մի հատված Ալեքսանդր Դյումայի «Բորջիաները» («Les Borgias») գրքից: Ունի նաև «Ալեքսանդր Զ. պապին ժամանակի դիպվածներին փոքրիկ դիպված մը» ենթավերնագիրը:

Փետրվար. «Բազմավեպը» (№ 2), Սամվել Գանթարյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Տորկվատո Տասսոյի «Նրուսադէմ ազատեալ» դյուցազներգության 7-րդ հատվածը: Տողատակ տրված է հատվածի արձակ բովանդակությունը:

Փետրվարի 21. «Մեղու Հայաստանին» (№ 8), գրաբար, հրատարակում է Զալալ Զալալյանցի «Նուէր սիրոյն և երախտեան» բանաստեղծությունը:

Փետրվարի երկուրդ կես. «Ծերակը» (№ 52), արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Մի՛ ըստ աչս դատե՞ք վիպակը: Ավարտ՝ № 58 (մայիսի երկրորդ կես):

Փետրվարի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 9), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Հայոց լեզուն» թատերական ստեղծագործությունը: Ավարտ՝ № 11 (մարտի 14):

Մարտի 5. «Մասիսը» (№ 371), արևմտահայերեն, հրատարակում է Տիգրան Յուսուֆյանի «Հանդես թատերական» գրախոսականը: Բնութագրված են պոլսահայ թատերական ընկերությունները, ապա վեր-

լուծված է Մ. Պեշիկթաշլյանի «Վահան» և «Քատրերգություն ավազա-կացա ողբերգությունները»:

Մարտի 11. Վերին Ագուլիսում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ, Օրդու-բադի շրջան) ծնվեց կուսակցական գործիչ, լրագրող (Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) Քրիստափոր Մկրտչի Միքայելյանը: Վախճ. 1905 թ. մայիսի 4-ին, Կնյաժևո գյուղում (Բուզլարիա):

«Սուրեն» կնիքանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պար-րերականներում:

Քրիստափորի հիշատակին (հոգվածների ժողովածու), Պոլս., 1909, 112 էջ: Ձեռագրումն Ս., Քրիստափոր Միքայելյան, Բազա, 1917, 56 էջ:

Մարտի առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 5), Ստեփան Ոսկանյանի՝ ֆրանսերեն քննադրից կատարած արևմտահայերեն արձակ թարգմա-նություն, հրատարակում է Ֆելիցիտե Լամբլեի «Առակ» ստեղծագոր-ծությունը:

Մարտի 12. «Մասիսը» (№ 372), Մատթեոս Մամուրյանի՝ անգլե-րեն քննադրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ֆիլիդին» վիպակը: Ավարտ՝ № 402 (հոկտեմբերի 8):

Թարգմանչի վերջաբանը. «Ֆիլիդին՝ հիշատակարաններուն աս-երկու մասը ավարտելին ետև, կսկսի ճանապարհորդություն ընել անձամբ դիտելու, իմանալու և հիշատակագրելու նպատակով... Իր խուզարկությունները աս մասին տեղական են, ուստի ընդհա-նուր կարևորություն կամ մերազնեից իսկական հարաբերություն չունենալուն՝ անոր ետևեն իրրե թարգման գնալու զանց կառ-նում»:

Մարտի 14. «Մեղու Հայաստանին» (№ 11), արևելահայերեն, հրա-տարակում է «Ափ հափո... հավուր հինգշաբթի մեծի Բարեկենդանի» պոեմը՝ «Մառուկ» ստորագրությամբ:

Մարտ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրա-տարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մաղաթյան) «Վասն իշխանաց» բանաստեղծությունը:

Մարտ. «Հյուսիսափայլը» (№ 3), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գեր-մաներեն քննադրից կատարած արևելահայերեն լսփածո թարգմանու-թյամբ, հրատարակում է Ֆրիդրիխ Շիլլերի «Թուրանդոթ (Չինաստանի իշխանուհին)» կատակերգությունը: Ավարտ՝ № 6 (հունիս):

Մարտի 21. «Մեղու Հայաստանին» (№ 12), Թիֆլիսահայ բարբա-ռով, հրատարակում է խոսակցություն Թիֆլիզի կնգդիրաց մեջ» թա-տերական երկխոսությունը: Ավարտ՝ № 14 (ապրիլի 4):

Ունի «Գ....» ստորագրությունը: Ընդդիմախոսում է նույն

պարբերականի 1859 թ. № 9-ում (փետրվարի 28) հրատարակված Ս. Մանդիկյանի «Հայոց լեզուն» թատերական ստեղծագործության մեջ առաջ քաշված մի քանի հարցադրումներին:

Մառտի երկուրդ կես. «Արևմտաքր» (№ 6). արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Ստեփան Ռսկանյանի «Խաչատուր Աբովյան» հոգովածը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև № 10 (մայիսի երկուրդ կեսը) և ավարտվում է «Վերք Հայաստանի» պատմավեպից բերված ընդարձակ հատվածով:

Հոգովածագիրը հավաստում է, որ «Պարոն Աբովյանին անունը մեզի հայտնի էր շատ ատենն ի վեր» շնորհիվ իր «գաղղիացի բարեկամներին» և մանավանդ՝ գերմանացի ճանապարհորդ Մորից Վազներին: «Վերք Հայաստանի» պատմավեպը, որն իրեն է ուղարկվել «Երևանցի ազգասիր բարեկամներու շնորհիվ», ունի «եթերու արժեք, բանասիրական և ազգային»: Դրվատելի է, որ հեղինակը մի կողմ է թողել իշխաններին ու արքաներին և անդրադարձել է ժողովուրդին ու նրա զավակ Աղասուն: «Պ. Աբովյանի այս ընտրությունը իր անձը կատարելապես կհայտնե և մեր համակրությունը բոլորովին կգրավի: Ժամանակը եկավ, որ հայ ուսմիկն ալ զգա, որ իր ռամկությունովը մեծ բաներ կրնա ընել և ուրիշ ժողովուրդներն վար չմնար թե ազգային և թե օտարազգի բռնավորներու դեմ դնելու ատեն»: Այս նպատակաուղղվածությունն ունենալու պատճառով «Անհնարին է այս գիրքը դատել եվրոպական կանոնով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ռամիկներու համար և ռամիկ ոճով գրված է և իբրև գրական շենք մը չընծայվիր մեր առջև»: Դրանով հանդերձ՝ «հայրենական վառվռուն սեր մը, հնարավոր երևակայություն մը և նուրբ դիտողություններ կգտնվին գրեթե ամեն էջերու վրա: Անհնարին է ավելի ճիշտ պատկեր մը շինել հայերու ընտանեկան և կրոնական կյանքը ներկայացնելու համար: Կարգացողը կարծես թե Հայաստանի գյուղերու մեջ կփոխադրվի և համարյուն եղբայրներու պարզության, զոհ չթափորության, երբեմն ալ սոսկալի աղետքներու մասնակից կըլլա»: «Տեղ տեղ այնպիսի մանր և փափուկ նկարագրություններ կան, որ Պալզաքի կամ էոժեն Սյուի գրածներեն վար չեն մնար և վիպարանի թանկագին տաղանդ մը կհայտնեն»:

Մառտի 31. Կեսարիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող, գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) Հարություն Մոստիշյանը: Վախճ. 1919 թ. հունիսի 28-ին, Լոնդոնում:

«Կոչնակ», 1919, № 27 («Մահ»), № 29 («Հարություն Մոստիշյան»), Թեոդիկ, Ամենույն տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 295—297:

Ապրիլի առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 7), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Առ պարոն Հակոբ Կոճիկյան» հրատարակխոսական հոդվածը:

Պատասխանելով պետական ականավոր գործիչ, Թուրքիայում հրատարակվող ալլախբու (ոչ թուրքերեն) հրատարակությունների վերահսկիչ Հակոբ Կոճիկյանի անհարգալիք տոնով իրեն գրած նամակին, Ոսկանյանը բացահայտում է նրա ներքին գծուծ էությունը, իր ժողովրդի հոգևոր շահերը Օսմանյան կայսրությանը վաճառքի հանելու աշխատանքային նրա ճեղանակը» և ապա հավելում է. «Այլազոմսկիին պես մարդու մը բարեկամը ինձի «հավատարիմ և համակարծիք» չկրնար ըլլալ: Քաղաքականության մեջ դուք թագավոր և նշանավոր անձերու կծառայիք, ես ազատ եմ, և մինչև հիմա մարդու մը առջև ծունր չեմ դրեր: ...Եթե էֆենտիությունը պատվանունն մ' է ձեզի համար, անկախությունը ոչ նվազ պատվանունն է ինձի համար»:

Ապրիլի 4. «Մեղու Հայաստանին» (№ 14), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի («Դեպրոս Մադաթյան») «Խորհրդակցություն իշխանացն հայոց Վարդանա Մամիկոնյանց և Վասակա Սյունյաց...» պոեմը:

Ապրիլ. «Բազմավեպը» (№ 4), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Հաֆոնտենի «Մահ և փայտահար» առակը:

Ապրիլի 12. «Մեղու Հայաստանին» (№ 15), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց» թատերական ստեղծագործությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ապրիլ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Դեպրոս Մադաթյան) «Վասն գինվո և արքեցության» բանաստեղծությունը և գրաբար՝ Ա. Գասպարյանի «Ազգերթալ և ազգ գալ և երկիրս յափտեան կայ» չափածո ստեղծագործությունը:

Ապրիլ. «Հյուսիսափայլը» (№ 4), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ լատիներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Մարկոս Տուլիոս Կիկերոնի «Էլեղիոսը կամ թե բարեկամության վերա խոսակցություն» գրվածքը: Թարգմանությանը նախորդող ներածականում (սնախածանոթ գիտելիք), թարգմանիչը տալիս է Կիկերոնի կյանքի ու գործի, ինչպես նաև նրա վերոհիշյալ աշխատության համառոտ բնութագիրը:

Ապրիլի 18. «Մեղու Հայաստանին» (№ 16), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Պոռ Հշտարակեցու (ի՛մա. Պերճ Պոռչյան) «Առ անձկալին Շուշան, դուստր Վարդանա» պոեմը:

Ապրիլ. «Ճռաքաղը» (№ 4), գրաբար, հրատարակում է Զարմայր Մսերյանցի «Ջատիկ, կարմիր ձուռ, Մսեր Մսերյանցի «Երգ ի Վարդան Մամիկոնեան» և Սմբատ Շահազիզի «Արարատեան դաշտ» բանաստեղծութիւնները և այլ չափածո գործեր:

Նույն ճամբարում. արևմտահայերեն հրատարակվում է Զարմայր Մսերյանցի «Հայկազնյան տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական աշխատութիւնը (Գրախոսված են Ն. Փուղինյանցի «Արիստակէս», Ն. Ալադաթյանցի «Վա՛յ իմ կորած հիսուն տակին», Մ. Մսերյանցի «Հիշատակարան բազմերախտ հոգաբարձուի լազարեան ճեմարանի...», Հովսեփ Օրբելու «Համառոտութիւն սրբազան պատմութեան...» և «Վարք տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...» գործերը: Վերջում ղեկնողված է Մ. Խաչանճյանի նամակը ուղղված «Հյուսիսափայլում» հրատարակված մի թատերախոսութեան դէմ):

Ապրիլի երկրորդ կես. «Արևմուտք» (№ 8), Ստեփան Ոսկանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել Արքա Պրենոյի «Մանոն Լեպկո» վեպը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև № 19 (հոկտեմբերի առաջին կես) և մնում անավարտ: Նույնի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակվել Նան՝ Ժան-Պիեր Ֆլորիանի «Երկու սոմսակ» կատակերգութիւնը (ավարտ՝ № 9, մայիսի առաջին կես) և ֆրանսերենից կատարված արձակ վերաշարադրութեամբ, մի առակ Սաղիից:

Ապրիլի 20. «Մեղուն» (№ 11, հավելված), արևելահայերեն, հրատարակում է Պետրոս Տեր-Մադաթյանցի (Ի՛մա. Սեյադ) «Ի գովեստ... Լոռու-Մելիքյանի» բանաստեղծութիւնը:

Մայիսի 1. «Արշալոյս արարատյանը» (№ 596), գրաբար, հրատարակում է Կարապետ Շահնազարյանի գրած՝ Ստեփաննոս Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերական» գրքի առաջաբանը և Զարմայր Ստեփան Զախրյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանութեամբ, Ժիրբերի «Վերջին դատաստան» պատմվածքը:

Մայիսի առաջին կես. «Եփրատ» (№ 9), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Գաղթող հայ մը» բանաստեղծութիւնը (հեղինակ՝ «Ա.»): Բանաստեղծութեան մեջ հիշատակվում է Բայրունը:

Մայիսի առաջին կես. «Երեւակը» (№ 57), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Երգիծական բանաստեղծութիւն» հոդվածը: Քննութեան առարկա դարձնելով Ռ. Պատկանյանի «Անվանա մարդ» բանաստեղծութիւնը, հեղինակը դրա հենքի վրա խոսում է երգիծական բանաստեղծութեան բնորոշ առանձնահատկութիւնների մասին:

Մայիս. Պոլսում, իր գոյութիւնն է սկսում կրթահրատարակչական ժապարական ընկերութիւն հայոցը: Վերջինս իր նպատակն էր համարում ժայերեն լեզվով բարոյական, պատմական, ողբերգական, կատակերգական և միանգամայն զվարճալի ու օգտակար գրքեր և նախնայաց ընտիր մատենագրութիւնները տպել տալ և արժան գնով ազգին վաճառել: Ընկերութիւնը գոյութիւն ունեցավ մինչև 1860-ական թվականները:

«Նանդան ամսագրոյ», 1957, № 6—7 («Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու»):

Մայիսի առաջին կես. «Արեւուտը» (№ 9), Ստեփան Ոսկանյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա Շատոբրիանի «Հայրենիքի յիշատակ» բանաստեղծութիւնը:

Մայիս. «Հյուսիսսփայլը» (№ 5), արեւիահայերեն, հրատարակում է Գ. Զ. Պախալյանի (Իմա. Մ. Նալբանդյան) «Մունեջիմ բաշի» (Իմա. արքունական աստղագետ) ակնարկը: Արեւիահայերեն լեզվով հրատարակված են նաև Մ. Նալբանդյանի «Ազգային ժառանգութիւնը» հոգվածը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Եժ, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 274—277) և Թեոդորոս Լալազարյանցի գերմաներեն բնագրից կատարած շափածո թարգմանությամբ «Շիլլերի մի քանի խոսքը» բանաստեղծութիւնը: (Վերջինիս հետ կապված բանասիրական մանրամասնութիւնները տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 404 և 443):

Մայիս. «Ծոռաքաղը» (№ 5), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Ջենութիւնք հրատարակչալ գրվածոց Ստեփաննոսի նազարյանց, դոկտորի արեւելյան լեզվագիտութիւն» գրախոսականը (ավարտ՝ նոյեմբեր, № 11-ում): Գրախոսված է Նազարյանցի «Վարդապետարան կրոնի» աշխատութիւնը և տեսական-աստվածաբանական ու լեզվաբանական բնութի մի շարք դիտողութիւններից հետո, բացասաբար է գնահատված: Տպագրված է նաև վերջինիս «Սարգ և ծիծառն» բանաստեղծութիւնը և երկու խրատականներ «Մանրերգ» խորագրով:

Նոյն ճամբարում. միջին հայերենով, հրատարակված է Այցեւութիւն սոխակի առ վարդ, ոգյալ բանաստեղծորենս ոտանավորը «յանժանոթ հեղինակե» և արեւմտահայերեն՝ Մսեր Մսերյանցի «Հայկազնյան տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական աշխատութիւնը (Բարձրացված է ազգային ձրիական ուսումնարանաց հարցը, գրախոսված է Ոսկան Հովհաննիսյանի (Երևանցի) հրատարակած՝ աշուղ Սնյադի երգերի ժողովածուն, Գաբրիել Հնչոբայանցի թարգմանած «Որբ Մատիլդ» բարոյավիպը, դրվատանքով ներկայացված է «Մեղու Հայաստանի»-ում հրատարակ-

ված Ստ. Պալասանյանցի «Տեղեկությունք ի վերա նամականի Պ. Նալբանդյանցի» հոդվածը, վերջում գետնզված է Ալեքսանդր Բ-ի հրովարտակը («Высочайшая грамота»)՝ Մատթեոս ծայրագույն պատրիարքին Ամենայն հայոց կաթողիկոս ճանաչելու մասին)։

Մայիս. «Արժվի Վասպուրականը» (№ 5). զրաբար, հրատարակում է Արսեն Թոխմախյանի «Էղձը աշակերտիս առ մայր վարժարանն իմ», Գարեգին Սրվանձտյանի «Աղօթք մանկանց» և «Տաղ ի մեծապանծ թագաւորս Հայաստանի» (ունի «Ոմն արդի բանահիւսից» ստորագրությունը) բանաստեղծությունները։

Նույն համաբույժ. զրաբար հրատարակում է «Տաղ Վարագայ խաչին» բանաստեղծությունը։ Այն ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Միջին դարու ախորժակով շինված երգ մի է ասիկա, որ հին գրչագիր գանձարանի մը մեջ գրված գտանք և Վարագա վանից վրա ստորագրական գովասանություն մը լինելուն համար, գաղափարեցինք այստեղ, բանասեր հայրենակցացը քմաց համեղ ճաշակ մը տալու նպատակով»։

Մայիս. «Բազմավեպը» (№ 5), արևմտահայերեն թարգմանություն մը. սկսում է հրատարակել «Կոնֆուցիոսի առաժնեքը»։ Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև տարվա վերջը։

Մայիսի երկուրդ կես. «Արևմուտքը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Սագ մը պուետ» երգիծական բանաստեղծությունը, որն ուղղված է խալատուր պուետ Միսաքյանի դեմ։

Մայիսի 20. Պոլսում ծնվեց դերասանուհի, թատերական-մշակութային գործիչ, հուշագրող Տիկին Ազնիվ Հրաչյան (Ազնիվ Գրիգորի Միսասյան)։ Վախճ. 1918 թ. մայիսի 20-ին, Դիլիջանում։

Ազնիվ Հրաչյա, Իմ հիշողություններս. Փարիզ, 1909, 180 էջ, «Մշակ», 1920, № 7 («Տիկին Ազնիվ Հրաչյան»։ Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատոր Ա., Երևան, 1962, էջ 371—376)։

Մայիսի 23. «Մեղու Հայաստանին» (№ 21), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Հարսնախոսություն» դրաման (որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև № 27 (հուլիսի 4-ը), և թմանի մի խոսք Հայոց վարդապետաց աշխատանքի վերառ ուսումնասիրությունը։ Ավարտ՝ № 27 (հուլիսի 4)։

Ուսումնասիրությունից. «Թե ասենք, թե բուն հայոց լեզուն և գրականությունն ժողովրդյան անհասկանալի է, ասեմ այո, այդպես է, սակայն և աշխարհաբառ լեզուն նմանապես ժո-

դովորյան անհասկանալի է. յուրաքանչյուր տեղի բնակիչքն հասկանան միայն իրար խոսակցությունքն, իսկ եթե մեկն լինի Պուսեցի, մյուսն Վրաստանցի, երրորդն Ղարաբաղցի, չորրորդն Երեվանցի... և սկսեն միմյանց հետ խոսակցություն, ոչ այլ ինչ կտեսնես, եթե ոչ նոր Բաբելոն, վասն որո և լավ թարգման կհարկավորվի սոցա խոսքն թարգմանելու յուրաքանչյուրոց լեզվավ: Ուրեմն մնում է հին լեզուն, պաշտելի գրաբար, հայոց դպրության անգին գանձը, որ ամենայն տեղ գործ է ածվում:

Հունիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 6), Վարդան Սուլթանյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն չափածո թարգմանություն, հրատարակում է երեք բանաստեղծություններ:

Հունիս. «Ճռաքաղը» (№ 6), արևելահայերեն, հրատարակում է նիկոլայ Պապունյանցի (Նիկողայոս Ալադաթյան?) «Волны и капризы» թատերագիտական հոդվածը: Հրատարակված է նաև Զարմայր Մսերյանցի «Հայկազնյան տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական աշխատությունը: Այստեղ հոդվածագրի նկատումներն են դպրոցի ու դաստիարակության մասին, Քերովյոն Աստվածատրյան-Ասլանբեկի բերանով քննադատված է «Հյուսիսափայլի» գործունեությունը, դրվատված է «նոր քնար Հայաստանի» ժողովածուն (Հինգերորդ տետր): Վերջում տեղեկություններ է հաղորդում Փարիզի Մասյաց աղափնու աղաբեյու մասին:

Հունիս. Ռերծի Վասպուրականը» (№ 6), գրաբար, հրատարակում է Հ. Արշավիրի (ի՛մա. Հակոբ Արշավիր Փոխանյան) «Աղուէս և գայլ», իսկ № 8 (օգոստոս)՝ «Անդեայք և գայլք» առակները: Գրաբարով հրատարակված են նաև Բարդուղիմեոս վարդապետի «Տաղ ի Կարմարուր սուրբ Աստուածածին», «Մեծն Սմբատ Մամիկոնեան», «Գայլ Վահան, իշխան մեծ» (վերջին երկուսն ունեն «Ոմն ի բանահիսից» ստորագրությունը) բանաստեղծությունները և աշխարհաբար՝ Սեյադի (Պետրոս Մադաթյան) «Քնար Հայաստանի», («Ո՛վ դու անցավոր հայ երիտասարդ») չափածո ստեղծագործությունը:

Հունիսի 25. «Մասիսը» (№ 387), արևմտահայերեն, հրատարակում է ընդարձակ մի հոդված Ստեփան Ոսկանյանի և նրա «Արևմուտք» պարբերականի դեմ:

Հոդվածից. «Ծովրդական լուսավորության վրա որոշ գաղափար շունեցող բարեմիտ անձինք, զարմանք չէ, որ գայթակղած ըլլան ժամանակե մը ի վեր Փարիզեն մայրաքաղաքս եկած «Արևմուտք» անուն կիսամսյա տետրակի մը խայտառակ և նողկալի բարբառանքները կարդալով կամ լսելով: Հիշյալ տետրակը գոհ-հիկ գաղափարներու և գաղիր խոսքերու հյուսվածք մը նե. իր ա-

մեն էջերեն թշնամանք ու հայհուդություն կծայթքե, ժահահոտութիւնը կբուրն:

... 1848-ին հեղափոխութիւնը կծագի և անոր հետ հաւասարականութեան (քոմյունիզմ) և ընկերականութեան (սոսիալիզմ) աշխարհակործան սկզբունքները երևան կելլեն Գաղղիո մեջ: Ս. Ոսկան, այս վնասակար սկզբունքները քարոզող լրագիրներ ու գիրքեր կարդալով կաշակերտի անոնց ու ջերմեռանդ ջատագով մը կըլլա նույն սկզբունքներուն: ...Ահա այսպիսի նշանավոր մեկ մըն է Ս. Ոսկանյանը. օտար ազգի ու երկնքի մեջ հայ անվանը նախատինք ու ամոթ բերող: Իր գաղափարներն ու սկզբունքները եվրոպական ճշմարիտ լուսավորութեան ոչ միայն հակառակ են, այլև ատելի ու զգվելի: Առանց ամաշելու ինքզինքը ճշմարտութեան, ուղղութեան, անկեղծութեան ու անշահասիրութեան ախոյան կքարոզե ու իրմէ շատ բարձր, և ազգին ու աշխարհի առջև համարում ու պատիվ ունեցող անձինքը կթշնամանեն:

Հունիսի երկուրդ կես. «Երևակը» (№ 60). արևմտահայերեն, հրատարակում է «Կիրակոս պատմիչ և պարոն Դյուլյորին» հոդվածը:

Հունիսի 30. «Մեղուն» (№ 18), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Արևմուտք», արձագանք եվրոպայի լուսավորութեան հոդվածը, որտեղ բացասաբար է գնահատված Ստեփան Ոսկանյանի գործն ու գործունեութիւնը:

Հոդվածից. «Փարիզէն ազգային հանդես մը պիտի հրատարակվի տեյի՝ լսեցինք. ան օրը շուկա լզացինք, ուրախութեան կիրակի բռնեցինք. ամեն մեկերնիս երեքական օգգա շաքանայի գինի խմեցինք, իրկոնն ալ ընդհանուր լուսավորութիւն ու հրախաղութիւն ըրինք, հետևյալ օրն ալ կանուխ բաղնիք վաղեցինք. որ ան տետրակը ընդունելու արժանի ըլլանք մաքուր: Մոտք ունեցողը ածիլեց, անմորուքը այծեն փոխ առավ, գլուխնիս սանտրեցինք, ըղունգնիս կտրեցինք, ականջնիս մաքրեցինք, քիթներնիս խնչեցինք, ֆրանսացոց նամակատան պատին առջև կույր պապուկներու պէս կոկոզիկ ըրինք նստանք, Փարիզէն գալու «Արևմուտքին» սպասելով: Վասնզի միտքերնիս հաստատ դրեր էինք, որ ժեմբուպայի լուսավորութեան արձագանքն ալ հերիք էր մեզի լուսավորվելու:

Հուլիսի օկիգը. Զմյուռնիայում, Տիգրան Սավալանյանի, Գալուստ Կոստանդյանի, Սարգիս Վանանդեցու, Արամ Տետեյանի և այլոց նախաձեռնութեամբ, իր գոյութիւնն է սկսում կրթական-մշակութային «Հաշտենից ընկերութիւնը, որն իր առջև նպատակ էր դնում «Հսկել ազգային վարժարանաց, խնամածութիւն որբոց և անտերունչ ուսանող

մանկանց, ժափալումն օգոտակար գրենո ի կարոտյալ համազգիս, միոյ՝
բանիմ, լինել ի ամենայնի օժանդակ ազգային առաջադիմության ըստ
կարիս:

«Ճշարագ», 1859, № 12, էջ 448—449. «Արշալույս» արարառւան»,
1859, № 601. («Հայտարարութիւն»), № 602 («Հայտենից ընկերութիւն»):

Հուլիսի 18. «Մեղու Հայաստանին» (№ 29), Սմբատ Կարինյանցի՝
ռուսերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է «Մոսկվայի ժանտախտը» պատմվածքը: Ավարտ՝ № 33
(օգոստոսի 15):

Հուլիսի առաջին կես. «Երևակը» (№ 61), արեւմտահայերեն, հրա-
տարակում է «Հայոց ոստիկաններուն վրա» հոդվածը: Ավարտ՝ № 63
(օգոստոսի առաջին կես): Շարադրված է Հայաստանի կառավարիչ ոս-
տիկանների մասին եվրոպացիների հայտնած կարծիքները:

Հուլիս. «Բաղմալեպը» (№ 7), էդուարդ Հյուբմյուլլանի՝ լատինե-
րեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությամբ և ծանո-
թագրութիւններով, հրատարակում է Պուլքիոս Վիրգիլիոս Մարովնի
«Հովուականքի» առաջին զլուխը: Հրատարակութիւնը որոշ ընդհատում-
ներով, շարունակվում է մինչև 1860 թ. վերջը, և այդ ընթացքում լույս է
տեսնում «Հովուականքի» բոլոր տասը զլուխները:

Հուլիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 7), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գեր-
մաներենից կատարած արեւելահայերեն չափածո թարգմանությամբ,
հրատարակում է Զիովաննի Քաստիի «Խոսուն անասունքը (անասուն-
ները թագավոր են ընտրում յուրյանց վրա)» պոեմը (երկրորդ երգ) և
Վիտտորիո Ալֆիերիի «Փիլիպպոս երկրորդ, թագավոր Սպանիայի» դրա-
ման: Գեորգ Բարխուդարյանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արե-
ւելահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակված է նաև Յրի-
դրիխ Շիլլերի «Պատանին աղբյուրի մոտ», «Հովհաննայի հրաժարվի-
լը», «Կորած սերը» և «Խոսակցութիւնը լուսնակի հետ» բանաստեղծու-
թիւնները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 121—143,
167—204):

Հուլիս. «Ժողաջաղը» (№ 7), գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսեր-
յանցի «Մուկն և գորտ» և «Աքաղաղ և մարգարիտ» առակները:

Նույն ճամբարում. արեւելահայերեն, հրատարակվում է Զար-
մայր Մսերյանցի «Հայկազնյան տարեգիր» գրական-հրապարա-
կախոսական աշխատութիւնը (հեղինակը բարձրացնում է հայոց
լեզվի հիմնավոր ուսուցման հարցը, իր նկատումներն է հայտնում
«Նորերս տպյալ» աշխատութիւններից՝ «Պատմութիւն հայոց,
արարեալ Կիրակոսի Գանձակեցոյ...», «История Армении

Моисея Хоренского (пер. Н. Эмпи)», «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան... Սարգսի Զալալեանց...», «Դիմազրաւ ընդ-դէմ սատան յարուցելոյ... մաքուր լեզուիս հայոց» և «Վէպք զուարճալի անցից... աշխատութեամբ Մովսիսի Զահրապեանց» գործերի մասին, դրվատում է Շուշիում նորաբաց «Հասարակաց ընթերցարան հայոց» գրադարան-մատենադարանը)։

Հսկիւ. «Արժփի Վասպուրականը» (№ 7), արձակ գրաբարով, հրատարակում է «Շուն և կատու առակը»։

Օգոստոսի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 31), Թիֆլիսի բարբառով. հրատարակում է Գեորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի «Մեկ խարազի կյանքից» երգիծական պոեմը։

Օգոստոսի 7. «Արշալույս արարատյանը» (№ 603), Տ. Հ. Գարազայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Մասիլյոնի «Վերջին օրվան մոռացումը» ակնարկը։

Օգոստոսի 8. Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից և թուրքերենից հայերեն) Բյուզանդ Հովհաննեսի Քեչյանը։ Վախճ. 1927 թ. հունիսի 29-ին։

1879—1884 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Մասիս» լրագիրը։ 1884 թ. Պոլսում հիմնադրել և մինչև 1890 թ. խմբագրել է «Արեւիկը» օրաթերթը։ 1896 թ. Պոլսում հիմնել և մինչև 1915 թ. խմբագրել է «Բյուզանդիոն» օրաթերթը։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Բ. Պարույր», «Արամազդ», «Տանուտեր Հարոց», «Փափստոս Բյուզանդացի» կեղծանուններով։

Թեոդիկ, Ամենուժ տարեցույցը, Պոլիս, 1910, էջ 291, 1914, էջ 65, 1922, էջ 44, 1928, էջ 651։ Նույնի՝ Տիպ ու տառ, Պոլիս, 1912, էջ 121, «Հայաստանի կոչակ», 1927, ՊՊ 34, 35 («Բյուզանդ Գեչյան»)։ Զեւարապ Գր., նրկերի մեղովածու, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 401—404 («Ծանոթ դեմքեր»)։

Օգոստոս. «Հյուսիսսփայլը» (№ 8), արևելահայերեն, սկսում է հրատարակել Միքայել Նալբանդյանի «Մեռելահարցուկ» վեպը։ Շարունակվում է մինչև հոկտեմբերը (№ 10) և մնում է անավարտ (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 221—303)։ Ստ. Նազարյանցի՝ գրաբար բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակված է նաև Ներսես Լամբրոնացու «Թուղթ դեպի հայոց թագավոր Վառնը» աշխատությունը։

Օգոստոսի 8. «Մեղու Հայաստանին» (№ 32), Գարեգին Մուրադյանցի (հետագայում՝ Մելքիսեդեկ Մուրադյանց)՝ ֆրանսերեն բնագրից կա-

տարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա Ֆենելոնի «Ժաննպարհորդություն վայելչությանց կղզու մեջ» պատմվածքը և ի. Մարդանովի «Ի հատված քաղաքին Շամախու երկրաշարժիվ...» բանաստեղծությունը:

Ոգոստոս. «Ճառքադր» (№ 8), գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Անանիա Նարեկացի» հոգվածը:

«Ի մատենագիրս մեր,— կարդում ենք հոգվածում,— ծաղկեալս ի տասներորդ դարու, մեծանուն յոյժ հանդիսացեալ էր գերաշխարհիկ քաղաքավարութեամբ, նաև՝ ներկուռն հմտութեամբ հեռտորական վարժից և իմաստասիրականին, Անանիա, կամ Անանէ վարդապետ, առաջնորդ ուխտին Նարեկայ... դաստիարակն Գրիգոր Նարեկացույ, միանգամայն և մերձատր նմին՝ ըստ արեանս:

Շարադրելով Անանիա Նարեկացու կյանքն ու գործունեությունը, Մսերյանցը հավելում է. «Մին եեթ ի հոգնպատումն ճառից սրբոյ վարդապետիս գտանի անկորուստ պահեալ ցմեր ժամանակս... ընկալեալ մեր ի նորումս... փութամք ահա տալ ի վայելումն իմաստախնդիր հայրենակցաց»: Ապա հաջորդում է Անանիա Նարեկացու «Ներբողեան ասացեալ ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի...» ճառը: Ավարտ՝ № 12 (դեկտեմբեր):

Ոգոստոսի 15. «Մեղու Հայաստանին» (№ 33), Գ. Տեր-Հարությունյանցի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակում է «Երանուհի և Մանուշակ» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ոգոստոսի երկուրդ կես. «Երևակը» (№ 64), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ և թարգմանչի ընդարձակ ծանոթագրություններով, հրատարակում է Ալեքսանդր Պերդրանի «Բուգդա» ուսումնասիրությունը: Շարունակվում է մինչև № 72 (դեկտեմբերի երկրորդ կեսը):

Ոգոստոսի 29. «Մեղու Հայաստանին» (№ 35), արեւելահայերեն, հրատարակում է Ավետիք Այվազյանի «Երասխա լափածո ստեղծագործությունը, իսկ հաջորդ համարում (№ 36, սեպտեմբերի 5), գրաբար, Ռոստոմբեկ Երզնկյանցի «Հշմիածին» բանաստեղծությունը և արեւելահայերեն, Բագրատ Հասան-Ջալալյանցի «Հանելուկը»:

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 17), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Քսանեկոս ստություն» հրապարակախոսական հոգվածը:

Իրեն հատուկ կրքոտ ոճով, Ոսկանյանը բանավիճում է «Մասիս» 1859 թ. հունիսի 25-ի համարում (№ 387, տե՛ս մեզ մոտ) հրապարակված հոգվածի դեմ և այս առիթով հաղորդում է ինչպես

ինքնակենսագրական, այնպես էլ աշխարհայացքային բնույթի արժեքավոր մանրամասներու իմանում ենք որ նա, «Իր ազատ կամքով և ստակով» Զմյուռնիայից մեկնել է Փարիզ, ընդունվել է Հռչակավոր «Սենտ-Բարպա» վարժարանը, եղել է տնօրեն Անճրասանդր լաբրուստի սիրելին, որը և «Հաճեցավ թեթև պաշտոն մը տալ մեզ, վարժարանն դուրս»։ Զնայած նյութական ծանր պայմաններին՝ «Աղքատության մեջ գտնվեցի ենք, բայց ոչ նվաստության»։ Կյանքը մեզի համար այնքան սիրելի չէ, որ մահն առաջ նվաստությունը ընդունինք»։ Փարիզում եղած տարիներին, շփվել է գրական-մշակութային այնպիսի ականավոր գործիչների հետ, որոնք պատիվ են բերում իրեն։ «Սորպոնի քույրը կերթայինք և շատ անգամ դիտմամբ պարոն Սթուրմի, իբրև Վերիելի, Ժյուլ Սիմոնի... պարոն Բարոշի պես երեւելի անձերու մոտ գտնվեցի և նստեցի ենք»։ Ապա. «Փետրվարի ազատության առաջին որոտը մեր վրայն արեւելյան գերության մշուշը փարատեց... և գրեթե ակամա ասպարեզի մեջ նետեց։ Այո՛, Լուի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներու հետ էինք, այո՛, ըրինք ազատության համար ամեն ինչ, որ ամեն մարդու պարտքն է ընել և զեն ի ձեռին թուլյուրի մտնելու պատիվը ունեցանք...»։

«Տասը տարի անցան այս փոքր դեպքին վրա և դեռ այսօր զոչում մը չենք զգար մեր ըրածն»։ Ուր և գտնվինք, ազատության հետ պիտի մնանք և բռնությունը չպիտի սիրենք երբեք, թե հայերուն և թե օտարներուն մեջ։ Մեզի համար ազատութենե դուրս լուսավորություն չկա... այս մեր հանցանքը կխոստովանինք... վասնզի ազատությունը ուրանալու փափագ մը չենք զգար...»։ Անդրադառնալով էժ. Սյուի «Թափառական հրեա» վեպի՝ իր թարգմանության և այն դադարեցնելու հետ կապված մանրամասներին, Ոսկանյանը դրա համար մեղադրում է խմբագիր խաչատուր Օսկանյանին, որն առանց նախապես համաձայնեցնելու, նրա թարգմանության վրա կատարել էր լեզվաոճական բնույթի բազմաթիվ փոփոխություններ։

Սեպտեմբերի 17. «Մասիսը» (№ 399), «Քննաբանական» ընդհանուր խորագրի ներքո, արեւմտահայերեն, Կարապետ Ութուչյանի ներածականից հետո, սկսում է հրատարակել խաչատուր Միսաքյանի «Արեւմուտք» արձագանք նվիրույթի լուսավորության հոգվածաշարը, ուղղված Ստեփան Ոսկանյանի և նրա հիշյալ պարբերականի դեմ։ Ավարտ՝ № 408 (նոյեմբերի 19)։

Ներածականից. «...Անհրաժեշտ տեղեկություններ տված էինք Փարիզ հրատարակված «Արեւմուտք» անուն կիսամյա սուր հանդեսի մը և անոր հեղինակին վրա, որ նվիրույթական լուսավորության

անունով գոհ՝իկ թշնամանքներ ու զազիր հայհոյություններ միայն կժայթքե իր ամեն էջերեն: Այսպիսի անձի մը, որուն նմանը Կ. Պոլսո ձիավարներուն (սյուրուշի) և ջրահանկիրներուն (թուլումպաշի) մեջ անգամ հազիվ կգտնվի, և որուն բոլոր գրական հմտությունն ու փաստաբանական տաղանդը թշնամանքի ու հայհոյության վրա կայացած է. այսպիսի սինքլոր անձի մը, կըսենք, պժգալի շաղակրատություններուն արհամարհոտ լռութենն զատ, ուրիշ պատասխան չէինք վայելցուցած:

Սեպտեմբեր. Հավաք գլուղում (Բալուի գավառ, Արևել. Թուրքիա) ծնվեց արձակագիր, բանասեր-լեզվաբան, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Մելքոն Կյուրճյանը: Ծնունդամահ՝ 1915 թ. ապրիլին, Անկա-րայի շրջանում:

«Շրանդ», «Շավասպ», «Մխիթար Պոնտացի», «Պոնտացի», «Թղթակից ի Պոնտոս», «Շահեն», «Աւօ» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Թեոդիկ, Ամենու տարեցույցը, 1913, էջ 336, Նոնգ, Ամբողջական երկեր (պանդուխտի կյանքեն), Փարիզ, 1931, 220 էջ:

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Երևակը» (№ 65), Միհրան Սերվեր-յանի՝ ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանու-թյամբ, հրատարակում է «Կայծողիկ» պատմվածքը: Ավարտ՝ № 68 (հոկտեմբերի երկրորդ կես):

Սեպտեմբեր. «Բարձրավայր» (№ 9), ֆրանսերեն ընագրից կատար-ված արևմտահայերեն լատինա թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Մահն ու շարաբախտ» առակը:

Սեպտեմբերի 18. Հավաք գլուղում ծնվեց արձակագիր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), լրագրող Գասպար Պետրոսի Նեմցեն: Վախճ. 1938 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Պոլսում:

Թեոդիկ, Ամենու տարեցույցը, Պոլիս 1912, էջ 397—398: «Նոր-լուս», 1938, № 6414 («Մա՛ Գ. Նեմցեն»), № 6416 («Հուդարկամսրություն Գաս-պար Նեմցեն»):

Սեպտեմբերի 26. «Մեղու Հայաստանին» (№ 39), գրաբար, հրատա-րակում է Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի «Բանք զինչ կրիտիկայէն հոդ-վածք և Հովհաննես Սայաթնովյանցի՝ ռուսերեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ՝ Ի. Կոխլովի «Զրպարտող և օձ» ա-ռակը:

Հոդվածից. «Միանգամայն ասացից կրիտիկյան գուղվ սուրբ պարտաւորութիւն և սուրբ պաշտօն, և կատարողք նորա և ի գործ դնողք նորա և պարապողք ի նմա պարտին՝ լինիլ սուրբ, մա-

քուր յամենայն մարդկային կրից և ճշմարիտ անդամք հայրենյաց, բարեկամք միայն յառաջադիմութեան նորա. այնպիսի արք՝ որք զլուսաւորութիւն ազգի զնահատեն և զերազանց համարին, քան զպատիւ, զփառս նաեւ քան զկենսնս իւրեանց»:

Սեպտեմբեր. «Ծոռաքաղը» (№ 9), արեւելահայերեն, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Ազաթանգեղոս» հոդովածը:

«Հոռովմայեցի՛ էր ազգավ, բայց երեք լեզու գիտեր կատարելապէս. յայինքն՝ լատիներեն, հունարեն, հայերեն: ...Սառայում էր նա մեր Տրդատ թագավորի մոտ՝ ատենադպրութեան պաշտոն կատարելով: Եվ որովհետեւ ականատես եղած էր ոչ միայն Տրդատ մեծամեծ գործոց և քաշութեանց, այլև Գրիգորի լուսավորչի կրած սոսկալի շարժարանաց և ականջոք ևս լսած էր զնորա աստվածախոս քարոզութիւնքը, այն պատճառով հրամայեց նմա բարեպաշտ թագավորն գրել ստուգութեամբ զՀայոց ազգի դարձը ի քրիստոնեական համատս:

.... Թե ինչ լեզվով գրած է Ազաթանգեղոս... ոմանց ասում են, թե հայերեն գրեց հույն գրով, ինչպէս սովորութիւն էր հին հայոց մեջ: ...Այլք ևս ասում են, թե Ազաթանգեղոսի գրածն հունաց լեզվով էր, և ապա թարգմանվեցավ ի հայոց լեզու և թարգմանիչ համարում են զկորյուն եպիսկոպոսը»:

Հոկտեմբերի օկիգր. Պոլսում, Հակոբ Հայկյանի և Հովհաննէս Գաբրիելյանի սատարմամբ, հիմնվում է «Ուսումնասիր ընկերութիւնը», որի նպատակն էր «թաղի դպրոցին առաջադիմութեանը օգնել»: Ընկերութիւնը գոյութիւն ունեցավ մինչև 1870-ական թվականները:

Հոկտեմբերի 10. «Մեղուն» (№ 28), իր ընթերցողներին «Դաշնակ Համարթինյա» ժողովածովի՝ հորեն Գալֆայանի կատարած արևմտահայերեն թարգմանութիւնը վերլուծաբար ներկայացնելուց հետո, հրատարակում է Ալֆոնսոս Համարթինի «Որդն թնաւոր» բանաստեղծութիւնը, Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն քնազրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանութեամբ:

Հոկտեմբեր. «Արծփի Վասպուրականը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարակում է Վանի Ժառանգավորաց վարժարանի մի քանի աշակերտների լափածո ստեղծագործութիւնները, և գրաբար՝ Արսեն Թոխմախյանի «Մեծն Վարդան ի Շաւարշան» բանաստեղծութիւնը:

Հոկտեմբերի 10. «Մեղու Հայաստանին» (№ 41), Եղիա Բաստամյանցի՝ ֆրանսերեն քնազրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել Մ. Մինիոյի «Ձրանկիւն» վիպակը: Շուրունակվում է մինչև № 52 (դեկտեմբերի 26): Արեւելահայերեն թարգ-

մանությունը հրատարակված են նաև ասույթների Զոսերից, Գյոթեից, Ֆրանկլինից, Դեկարտից և Անսիլյոնից:

Հոկտեմբեր. «Հյուսիսամիայր» (№ 10), արևելահայերեն, հրատարակում է Անանիա Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորիչը (ազգային կյանքից առած նկարագիր)» կատակերգությունը և Գեորգ Բարխուդարյանցի «Մտածությունը» բանաստեղծությունը (տե՛ս Ստյոպան Մ., Հյուսիսամիայրի պոեզիան, էջ 175—176): Հրատարակված է նաև երկու նամակ արևելահայերեն, Փարիզից և Բեռլինից՝ «Մատուր Պոզոսյանց» և «Մարտիրոս Սառաֆյանց» ստորագրությամբ: Ենթադրվում է, որ դրանց հեղինակը Մ. Նալբանդյանն է (տե՛ս ԻԵՃԻԿյան Ա., Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը, Երևան, 1954, էջ 123):

Հոկտեմբերի 16. «Արշալույս արարատյանը» (№ 608), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է մի ակնարկ Ալֆոնսոս Լամարթինի:

Հոկտեմբերի 17. «Մեղու Հայաստանին» (№ 42), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մազաթյան) «Առ լյառն Կովկաս» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբերի 20. «Մեղուն» (№ 29), խորեն Գալֆայանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Առաջին վիշտ (եղերգ)» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբեր. «Զուգար» (№ 10), գրաբար, հրատարակում է Զարմայր Մսերյանցի «Հայկազնյան տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական հոդվածը: Հեղինակը թվարկում է որևէ պարբերականում տպագրվելու համար անհրաժեշտ համարվող պայմանները, դրվատանքով է արտահայտվում Հակոբ Կարենյանցի հրատարակած Մովսես Խորենացու բաղդատական բնագրի, «Համառօտ վարք և գործք Յովհաննու... Ոսկերչեանց Վաղարշապատեցւոյ» գրքի և Աստրախանում գործող Աղաբաբյան վարժարանի մասին:

Հոկտեմբերի 24. «Մեղու Հայաստանին» (№ 43), գրաբար, սկսում է հրատարակել Աբել Մխիթարյանցի «Ստորագրություն քաղաքացի նահանգան Բեսսարաբիոյ, Ղրիմոյ և Նոր-Նախիջևանայ, յորս հայք» հուշագրությունը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև № 50 (դեկտեմբերի 12):

Հոկտեմբերի 30. «Մեղուն» (№ 30), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սըվաճյանի «Հայաստանի լուսավորությունը» հոդվածը:

Անդրադառնալով Սարգիս Թեոդորյանի, Գաբրիել Այվազովսկու, Ամբրոսիոս և Խորեն Գալֆայանների հասարակական գոր-

ծունեութեանը, հողվածագիրը գրում է: «Հայոց ազգը ձեզ կհարգե
ձեզ կպատվե, բայց ամեն բան իր շահին ունենալուն՝ ձեր խոշոր
խոշոր անձնապարծութիւններն ալ շուգեր կլլել, խեղդվելու վա-
խով: Զենք ուզեր համոզվիլ, որ Հայաստան ձեր կարծածին չա-
խաժարյալ եղած ըլլար և ասոր հակառակ, մենք անոր լուսավո-
րութեան կարոտ ըլլալը կճանչենք նե ալ՝ չենք կրնար համոտ
որ ձեր դաշնակներեն և անկե ետքն ալ ելնելիք գիրքերեն քաշվե-
լիք այդ շահերովն ու լուսերովը միայն պիտի լուսավորվի»:

Հոկտեմբեր. «Բազմավեպը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարա-
կում է ընդարձակ ուսումնասիրութեան մի հատվածը հանդիսացող «Գեր-
մանացի Միլենսխեկերաց երգերը» հոդվածը:

Հոդվածից. «Ասանկով իրեք ցեղ քերթութեան մշակեցին մին-
նեսինկերք. քնարերգական, վարդապետական և դուցազնական
քերթութիւն, ի բաց առյալ թատրերգութիւնն, որ դեռ անծանոթ
էր իրենց դարուն»:

Հոկտեմբերի 30. «Արշալույս արարատյանը» (№ 609), գրաբար,
հրատարակում է «Տեղեկութիւնք ոմանք, ի վերայ Սմբատայ Գունդստար
և տարեգրաց իւրոց» գրախոսականը: Գրախոսված է նույն թվականին
Փարիզում, Կարապետ Շահնազարյանի ջանքերով հրատարակված Սմբատ
Գունդստարի «Տարեգիրք» աշխատութիւնը (տե՛ս մեզ մոտ, Փարիզ
1859 թ.):

Նոյեմբերի 7. «Մեղու Հայաստանին» (№ 45), գրաբար, հրատարա-
կում է ներսես կաթողիկոս Աշտարակեցու երկու երգիծական ոտանավոր-
ները: Այն ծանոթագրել և հրատարակութեան է հանձնել Առաքել Արա-
րատյանը:

Նոյեմբերի առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 21), գրաբար, հրատա-
րակում է մի հատված Հովհան Վանանդեցու «Տեսարան հանդիսիցն Հայ-
կայ, Արամայ և Արայի» դուցազներգութիւնից: Ավարտ՝ հաջորդ համա-
րում: Աշխարհաբար լեզվով սկսում է հրատարակվել նաև «Թափառակա-
հրեայի» թարգմանութեանը կցված Միքայել Նալբանդյանի առաջաբանը
Այն ևս ավարտվում է հաջորդ համարում (տե՛ս մեզ մոտ, Մոսկվա
1857 թ.):

Նոյեմբերի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 48), գրաբար, հրատարա-
կում է Մանուկ Սաղաթյանցի «Դրուատ առ ազգային երգիչն Սեփազ...»
ներբողական բանաստեղծութիւնը:

Նոյեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (№ 11), Ստեփաննոս Նազարյանցի
Ֆրանսերեն բնագրից կատարած աշխարհաբար չափածո թարգմանու-
թյամբ, հրատարակում է Յրենսիս Բոնսարի «Լուկրեցիա» ողբերգու-
թիւնը (երրորդ—հինգերորդ գործողութիւններ): Հրատարակված են նաև

Լրկու աշխարհաբար նամակ՝ Պրուսիայից և Ավստրիայից, որոնք ունեն
«Մարտիրոս Սառաֆյանց» և «Ադուլֆ Բլումենթալ» ստորագրությունները:
Ինթադրվում է, որ այդ նամակների հեղինակը Մ. Նալբանդյանն է (տե՛ս
ԻՆԵՐԿԼՅԱՆ Ա., Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տա-
րեգրությունը, էջ 125):

Նոյեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (N 11), արևմտահայերեն,
հրատարակում է Գարեգին Սրվանձությանցի «Հորդորակ», Նահապետ
Փիրղալեմյանի «Պարսավանք բռնակալաց աշխարհիս և հորդորակ առ
հանդերձայն» բանաստեղծությունները և զբարար՝ Նղիշ Մեսրոբյանի
«Ողիշն ի Շաւարշան» բանաստեղծությունները:

Նոյեմբերի Էրկուրդ կես. «Երեւակը» (N 70), արևմտահայերեն, հրա-
տարակում է «Կարապետ կաթողիկոս Ուլենցի» հոդվածը: Ավարտ՝ N 72
(ղեկտեմբերի երկրորդ կես):

Դեկտեմբերի 5. «Մեղու Հայաստանին» (N 49), արևելահայերեն,
հրատարակում է Պողոս Ներսիսյանցի «Արկած հասյալ ի վերա Շամսիվո-
քաղաքի, ի 30 մայիսի 1859 ամի» եղբրերգությունը, իսկ հաջորդ համա-
րում (N 50, դեկտեմբերի 12)՝ Սիմեոն Զմշկիկի «Անի» բանաստեղծու-
թյունն իր համապատասխան տեսական վերլուծությամբ:

Դեկտեմբեր. «Բաղամվեպը» (N 12), հրատարակում է Հովհաննես
Իլկուրանցու «Հառաչանք մը առ մահ» բանաստեղծությունը:

Դեկտեմբերի 26. «Մեղու Հայաստանին» (N 52), արևելահայերեն,
հրատարակում է Գրիգոր Կիրակոսյանցի «Աղգային աշխարհորեն առա-
ծից (մասալեքի) վրա» հոդվածը: Հայկական ժողովրդական առածների
ու ասացվածքների հավաքման ու գիտական ուսումնասիրության ջերմ
կույ աշխույժ հետո, հեղինակը բերել է հարյուր օրինակ հիշյալ բնույթի
գործերից:

Դեկտեմբեր. «Եռաքաղը» (N 12), զբարար, հրատարակում է Սմբատ
Շահադիդյանցի «Անետաբեր աղանի», «Սոխակ ողբերգակ» և աշխար-
հաբար՝ Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մադաթյան) «Բարք և վարք օրիորդաց
հայոց արարատյան աշխարհի» բանաստեղծությունները: Զարմայր Մսեր-
յանցի՝ անգլերեն բնագրից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ,
հրատարակվում է «Մադեմա կղզույն գտանվիլն» պատմական վեպը և
նույնի՝ «Հայկազնյան տարեգիր» զրական-հրապարակախոսական աշխա-
տությունը (վերլուծված է «Եռաքաղի» միամյա գործունեությունը, վեր-
լուծարար ներկայացված է Մովսես Իսահակյանցի «Մտավոր վիճակ
Խուսիարնակ հայ հոգևորականաց» հոդվածը, զբախոսված է Մովսես
Զոհրապյանցի «Պարապո ժամք» աշխատությունը և դրվատանքով ընթեր-
ցողին է ներկայացվում Զմյուռնիայի «Հաշտենից ընկերության» գոր-
ծունեությունը):

Դեկտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 12), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ լատիներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ ու ժանոթագրություներով, հրատարակում է Մարկոս Տուկոս Կիկերոնի «Ատենական ճառեր ընդդեմ Լուկիոս Կատիլինայի» գործը (երկու ճառ), Ծրբորդ ճառը («Ճառ դեպի Կվիրիտացիք»), անդ, 1860 թ. № 5 (մայիս), և շորթորդը (սվասն ամերիացի Սեքստոս Րոսկիոսի), անդ, № 3 (օգոստոս) ամսատետրակներում:

Դեկտեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 12), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Ինչ որ ցանես, զայն կը հնձես» հոդվածը և գրաբար՝ «Պանդուխտ եմ ես անցաւոր» բանաստեղծութիւնը:

— Ստավրոպոլում, Մինաս Շմաթյանցի սատարմամբ, հիմնվում է Երեսուն աշակերտ ունեցող հայկական արական դպրոց: Ավանդվում էր հայոց և ռուսաց լեզուներ և կրոն: Դպրոցն իր գոյութիւնը դադարեցրեց 1920-ական թվականներին:

«Մեղու Հայաստանի», 1861, № 50 («Ազգային տարեգիր»), 1865, № 19 («Հարգո խմբագիր»), 1873, № 12 («Ազգային»), «Մշակ», 1911, № 201 («Հայկական կյանքը Ստավրոպոլում»):

— Պոլսում (?) ծնվեց լրագրող, բանասեր, մշակութային գործիչ, խմբագիր Գևորգ Թերզիբաշյանը: Վախճ. 1929 թ. փետրվարին, Պոլսում: 1911—1915 թթ. Պոլսում, խմբագրել է «Կաթողիկե արծազանք» շաբաթաթերթը:

«Հայաստանի կռիւն», 1929, № 7 (սփեր. Թերզիբաշյան մեռած), Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա. էջ 359:

— Պոլսում ծնվեց բանաստեղծ (գրում էր հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով), լրագրող Ճանիկ Յազըճյանը: Վախճ. 1886 թ. հոկտեմբերի 20-ին, իր ծննդավայրում:

Ընդարձակ օրացույց ազգային հիմնադրանքի, Պոլիս, 1901, էջ 65: Պոստայտե Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 643:

— Խարբերդում ծնվեց լեզվաբան-բանասեր, լրագրող, կրթական-մշակութային գործիչ Առաքել Պետիկյանը: Վախճ. 1902 թ. հունիսի 27-ին, Պոլսում:

«Գիսակ» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Բյուզանդիոն», 1902, № 1749 (սմահ) և 1751 (սկզբ):

Մարտի 15. Ադրիանապոլսում (Եվրոպական Թուրքիա) ծնվեց կուսակցական գործիչ, մարքսիզմի պրոպագանդիստ, լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից, հայերենից բուլղարերեն) Տիգրան Արթինի (Հարությանի) Իսմիլյանը։ Վախճ. 1931 թ. հունիսի 13-ին, Պլովդիվում (Բուլղարիա)։

Խաչատրյան Բ., Արաւաճմանի հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1960, 150 էջ։ «Սովետական Հայաստան», 1966, հունիսի 16 («Ականավոր հեղափոխականն ու սքանչելի մարդը»)։

— Սիլիվրիում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց աշուղ, հոգևորական-մշակութային գործիչ Ներսես (աշխարհական անունով՝ Հակոբ) քահանա Նշանյանը։ Վախճ. 1941 թ. հունիսի 3-ին, Սելանիկում (Հունաստան)։

Հայտնի էր «Աշուղ Հակոբ» և «Ախթերի» (ի՛մա. աստղային) անուններով։

Գևորգյան Կ., Ամենուն տարեգրքը, Բեյրութ, 1960, էջ 410—411։

— Կեսարիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ (մասնագիտությունը՝ բժիշկ), լրագրող Համբարձում Նազգաշյանը։ Վախճ. 1907 թ. փետրվարի 13-ին, Պոլսում։

Թեոդիկ, Ամենուն տարեգրությունը, Պոլիս, 1908, էջ 225։ Ընդարձակ որոնելիս Ս. Փրկչյան հիվանդանոցի, Պոլիս, 1908, էջ 456—457։

— Պարտիզակում (Թուրքիա) ծնվեց լրագրող, թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) Արմենակ Տեր-Հակոբյանը։ Վախճ. 1924 թ. փետրվարի 22-ին, Պոլսում։

Ընդարձակ տարեգրություն, Պոլիս, 1926, էջ 380—381։

— Շապին-Գարահիսարում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բանաստեղծ Սերովբե Պետրոսյանը։ Վախճ. 1953 թ. սեպտեմբերի 12-ին, Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս)։

Թեոդիկ, Ամենուն տարեգրությունը, Պոլիս, 1927, էջ 604։ «Հայաստանի կուլակ», 1953, № 45 («Թագմամյա ուսուցիչ Սերովբե Պետրոսյանի մահը»)։ Գևորգյան Կ., Ամենուն տարեգրքը, Բեյրութ, 1954, էջ 470։

— Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական, ՀՍՍՀ) ծնվեց մանկավարժ, գրական և գիտամանկավարժական աշխատությունների հեղինակ, մատենագետ, թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն) Հովհաննես Տեր-Միրաքյանը։ Վախճ. 1939 թ.։

Պետրոսյան Լ., Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժառանգիստներ, Երևան, 1960, էջ 217—219։ Հայ մշակույթի որդանը (Ներսիսյանցիների հուշերը), Երևան, 1971, էջ 299—301։

— Թիֆլիսում ծնվեց լրագրող. Թարգմանիչ (վրացերենից հայերեն և հայերենից վրացերեն), բանասեր Տիգրան Փիրումյանը, Վախճ. 1935 թ. հունվարին, իր ծննդավայրում:

«Գրական քննիչ», 1935, № 1 («Տիգրան Փիրումյանի մահը»), Հայ մշակութային օրրանը (Ներսիսյանցիների հուշերը), էջ 312—314, ԶԱՔԱԹ, Տիգրան Փիրումյանի ֆոնդ:

— Բալաքեսիր գյուղում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), Թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) Կարապետ Հովհաննեսի Փափազյանը, Վախճ. 1929 թ. հունվարի 4-ին. Նյու-Յորքում:

«Հայաստանի կոշիակ», 1929, № 2 («Մահ Կարապետ Փափազյանի»), № 4 («Կարապետ Փափազյան»), № 14 («Կարապետ Փափազյանի կյանքն»), Ալլադյանյան Ա., Պատմություն հայ կնոսարիտ (հատոր Բ.), Կահիրե, 1937, էջ 2070—2071:

— Զմշկաժագում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, բանաստեղծ Պետրոս Աղամյանը, Վախճ. 1926 թ. նոյեմբերի 4-ին, Սելանիկում (Հունաստան):

Մեզ շփոթողվեց պարզել այս Պ. Աղամյանի հայրանունը. Սրան չպետք է նույնացնել հոլակալոր դերասան Պետրոս Հերոնիմոսի Աղամյանի հետ:

Գեորգյան Կ., Ամենուս տարեգիրքը, Բնյուք, 1957, էջ 255—256, Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 29:

— Մաշկերտում (Թուրքիա) ծնվեց հոգեբան-փիլիսոփա, բանասեր, լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով) Մկրտիչ (Նան՝ Մանկասար) Մանկասարյանը, Վախճ. 1943 թ. հոկտեմբերին, Լոս Անջելոսում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոշիակ», 1943, № 43 («Մկրտիչ Մանկասարյան»), Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ., էջ 286:

— Պատանի ընթերցողներին հետաքրքրաշարժ և դաստիարակիչ գրականություն մատուցելու նպատակով, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը ձևավորվել է լինում ռեքոսարան մանկանց ընդհանուր խորագրի ներքո, հիդրակտալ արձակ դեղարվեստական ստեղծագործություններ Թարգմանաբար հրատարակելու աշխատանքներին, Թարգմանությունները հիմնականում կատարվում էին ֆրանսերենից, իսկ որոշ գործեր էլ նախապես լույս էին տեսնում ռեքոսարան մանկանց շարքի հրատարակությունը տևում է մինչև 1867 թվականը, այս ժամանակահատվածում լույս են տեսնում վեց հատորիկներ, որոնցից մի քանիսը հետագայում վերահրատարակվել են:

Ներկա՝ 1859 թվականին, Գրիգորիս Շելալյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակվում է Պրոսպեր Մերիմեի «Մենդյան խթումը» վիպակը։ 127 էջ («Զրոսարան մանկանց», հատ. Ա.)։

— Վենետիկում, արևմտահայերեն մեկնաբանություններով, հրատարակվում է «Համառոտ քառարան ի պէտս նորավարժից, ի գրաբառէ յաշխարհարառ» գիրքը։ 167 էջ։

— Վենետիկում, հրատարակվում է «Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք»-ը։ Բնագրագիտական աշխատանքները, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Սուքիաս Սոմալյանի ու Ներսէս Սարգիսյանի («Շարք մատենագրությանց նախնյաց», հատ. ԻԳ)։ 382 էջ։

Հանդիսանում է նույն կազմողների՝ 1838 թ. հրատարակված Եղիշէի մատենագրության (տե՛ս Նախնյաց Ա., Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801—1850), էջ 219) վերահրատարակությունը, ղգալի փոփոխումներով ու լրացումներով։

Ձեռնդրված են. «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», «Բան խրատու յաղագս միանձանց», «Մեկնութիւն Յեսուայ և դատաւորաց», «Յաղօթն որ ասէ հայր մեր որ յերկինս», «Ի մկրտութիւն Քրիստոսի», «Ի Թարոր լերին յայտնութիւն տեառն առ Պետրոսեանց», «Վարդապետութիւն ըստ Յովհաննու սիրելոյ ի շարչարանս տեառն», «Վասն դատաստանին և միսանգամ գալստեանն», «Վասն յիշատակաց մեռելոց», «Վանոնք» և «Վասն հոգւոյ մարդկան» գործերը։

— Վենետիկում, Էդուարդ Հյուրմյուզյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է մաղամ Ժանլիի (ի՛մա. Ստեֆանի Ֆելիցիտե Ժանլիս) «Վիպասանութիւն Բելիսարայ» վիպակը։ 212 էջ։

Առաջաբանից. «Եւ թէպէտ չիցէ սա զերծ ի թերութեանց, սակայն զուարճացուցանէ ըստ բաականին և խրատէ, որք են կարևոր պայմանք վիպասանութեան։ ...Իսկ ընդհանուր թերութիւն վիպասանութեանն է տկարութիւն ոճոյ և թափուր ի քերթողական գեղոյ տիպք կերպարանաց քանից, և իմաստիցն յաճախ նուաստութիւն, մինչև ուրեք ուրեք ի մանկական իմաստս զառածանելը»։

— Պոլսում, Կարապետ Զուխաճյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Պլուտարքոսի «Բարոյականք» տրակտատի երկրորդ գիրքը։ 60 էջ։

Երրորդ գիրք, անդ, 1860, 104 էջ։

Առաջին գրքի վերաբերյալ մանրամասնություններ չկարողացանք գտնել:

Երկրորդ գրքի ռաբբիականից. «Կմնա հիմա աղաչել ձեզի, ազնիվ բարեկամ, որ եթե ձեռքերնիդ անցնի ու կարդաք (սույն թարգմանությունը— Ս. Շ.), թարգմանությանս ունեցած պակասություններուն ներողամիտ ըլլաք: Քանզի հիմա քննադատության անաշու ատենակալներու բազմություն մը երևան ելած է ազգիս մեջ, ու իրենց բանադատության երկնատուր ձիրքերովը ուղտն ու մժղուկը, շյուղն ու գերանը խոտորնակի կդատեն»:

— Պոլսում, Օղիա ներկարարյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Զեմս-Ջոն էն-շելի «Փրկություն փնտրող, կամ փրկության հոգ ունեցող մեղավորներ» գիրքը: 310 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Փափազյանի «Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Փափազյան բազմարդյուն վարժապետի և ներքին վերատեսչի» գրքույկը: 38 էջ:

Առաջաբանից. («ԱԶԴ»): «Վերջին զեպքին պատմությանը մեջ եղելությունը ճշտիվ պատմելովս և ումանց անարժան ու ապօրինավոր վարմունքն ընդդեմ բազմերախտ ուսուցչին յուրյանց հայտնելով, գիտեմ, որ պիտի նախատվիմ, արհամարհվիմ, թշնամանվիմ, բամբասվիմ. բայց փույթ չէ ինձ, բավական է որ ճշմարտության նանապարհն շխտորիմ, իրավունքն ու արդարությունը ձեռք չձգեմ: Աշխարհի վրա ստություն, կեղծավորություն, գաղտնիք, կանուխ կամ ուշ երևան կելնե միշտ և ճշմարտությունն ամեն ժամանակ բարձր ի գլուխ կպանծա»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Փափազյանի (գրքի վրա նշված է Ստեփան-Պերճ Պողոս Փափազյան ձևով) «Համառոտ պատասխանի Զմյուռնիա տպված ժողով անուն տնտրակին մեջ պարունակված ստություններուն դեմ» գիրքը: (Տե՛ս ստորև Զմյուռնիա, 1850 թ.):

— Պոլսում, Հարություն Գ. Սըվաճյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Վ. Վեռնեուի «Սենտ-Ամանտցի Լյուսիլ, կամ Սենեկալի առանձնակյացը» վիպակը: 111 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Մեղու» տասնօրյա հանդեսի՝ նույն թվականի մարտի 10-ից (№ 7) մինչև № 22-ը (օգոստոսի 10), ռուսեր, սակայն թարգմանիչը չի նշված:

— Պոլսում, Մատթեոս Մամուրյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած

արևմտահայերեն թարգմանություն, հրատարակվում է «Ֆիլդին» վիպակը: 142 էջ:

Վերջում, «Համառոտ տեղեկություն անվանք վրա, որ ի գիրս» խորագրի ներքո, տրված են հվրոպական 25 մտավորականների (էդիսոն, Լարոշֆուկո, Սվիֆտ, Պոպպ, Շերիդան, Դիոգինես, Կատոն, Վոլտեր, Բեկոն և այլն) համառոտ կենսագրությունները:

— Պոլսում, Արմենակ Է. Ժիզմենյանի (ի՛մա. Արմենակ Հայկունի) անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանություն, հրատարակվում է բանաստեղծ, փիլիսոփա աստվածաբան էդուարդ Յունգի «Յունգ փիլիսոփային ողբերը (ի՛մա. խորհրդածությունները—Ս. Շ.) քսան և չորս գիշերներու բամբված» գեղարվեստական ստեղծագործությունը (Հրատարակվել են հրկու խորհրդածություններ): 31 էջ:

Բ. տիպ (չնայած ունի «Հատոր Ա.» նշումը, բայց հետագա հատորները չեն հրատարակվել), 1861 թ. (ունի «Յունգի ողբերգական գիշերներ» վերնագիրը), 131 էջ: Հրատարակվել են չորս խորհրդածություններ: Սկզբում (էջ 5—8), «Պատմություն վարուց էդուարդ Յունգ փիլիսոփայի» խորագրի ներքո, թարգմանիչը տվել է նրա կյանքի և գործունեության համառոտ քննադատություն:

Թարգմանչի առաջաբանից. «Որքան հաճելի է նկատելը, որ ազգերն իս սկսած է որոշել և ընտրել այն ամեն օգտակար աշխատությունները, որոնք ի լույս ընծայված են լուսավորչալ աշխարհներու մեջ, որք են Անգղիա, Ամերիկա և Գաղղիա: Եվ ճշմարիտը խոսելով, այս երեք աշխարհները լիապես կվայելեն Արհեստական, Փիլիսոփայական և Բարոյական անթիվ գրվածներ, որոնք շարունակ կտեղան տպագրության մթնոլորտին:

... Արդ՝ ընթերցողք թող նկատեն, թե սրտերնին, հոգիներնին ի՞նչ տարօրինակ հաճություն պիտի զգան կարդալով և թե ինչ անգին և օգտակար զաղափարներ պիտի ստանա իրենց իմացականությունը: Յունգի խորհրդածությունները կարդալով կարթննա հոգին և կարիանա միտքը»:

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատության Ա. հատորը: Բնագրագիտական աշխատանքները, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Կարապետ Շահնաղարյանի: 346 էջ:

Նրկորդոգ հատոր՝ նույն թվականին, 371 էջ («Շար հայ պատմագրաց», հատ. 9):

— Փարիզում, Ամբրոսիոս Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ֆրանսուա Ֆենելոնի «Տելեմաք» վիպասանությունը: 212 էջ:

Առաջարանից. «Կփափագիմք, որ «այս անմահ քերթվածքը» (Լամարթին), մեր ժողովրդյան առհասարակ ժանոթ ըլլա և օգտակար, անոր համար է, որ ժողովրդյան հասկացած ու խոսած լեզվովը հավանեցանք թարգմանել: Վասնզի, տարակուս լուծիմք որ մեծ ու պզտիկ ասկեց մեծամեծ օգուտներ կրնան քաղել, եթե ուղադրությամբ կարդալու ըլլան:

... Մենք, որ կփափագիմք այս շնաշխարհիկ քերթվածը հասարակաց հաղորդել, մտածեցինք, որ ավելի դյուրավ մեր վախճանին կրնամք հասնիլ, եթե բնագիր գաղղիարենն ևս մեկտեղ հրատարակեմք, որով մեր ուսանողք կարող ըլլան շուտով կրթիլ և վարժիլ ի հասկացողութիւն և ի թարգմանութիւն:

— Փարիզում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հովսեփ Պայանի (Կոստանդնուպոլսեցի) «Գիտութիւն մարդկային վարմանց աշխատութիւնը: 447 էջ:

— Փարիզում, խորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ և առաջաբանով, հրատարակվում է Ալֆոնսո Լամարթինի բանաստեղծութիւնների «Դաշնակք» խորագիրը կրող ժողովածուն: 396 էջ:

Սկզբում զետեղված է խորեն Գալֆայանի բանաստեղծութիւնը ուղղված Լամարթինին («Առ Լամարթին») և վերջինիս երկու նամակ-պատասխանները («Առ խորէն Վ. Գալֆայան» և «Տէր»)՝ թարգմանչին: Համատեղ զետեղված են գրաբար և ֆրանսերեն բնագրերը:

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերական» գիրքը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջաբանն ու ժանոթագրութիւնները Կարապետ Շահնազարյանի («Շար հայ պատմագրաց», հատ. Բ.) 308 էջ:

Առաջարանից. «Տպագրութիւն մատենիս արարաւ համեմատութեամբ կրկին օրինակաց. յորոց մին ելեալ էր ի գրատանէ Ամրդուլոյ վանաց Բաղէշի, միւսն ի Տաթեւայ մայրաւանից Սիւնեաց նահանգի, զոր օրինակեալ էի յամին 1843: Աղբիւր երկոցունցն մի գոլով՝ տարբերութիւնք լնչին իմն էին. այլ դժբախտաբար յերկուսին ևս պակասէր մասն ինչ երրորդ գլխոյ երկրորդ գրոցն...: Բայց յամենայնի կատարեալ կամելով առնել զառաջարկեալ զգործ մեր՝ խնդրեցի նամակաւ զպակասնորդն ի վանաց Արքայն Ղազարու, ուր գտանէր այլ մի ևս օրինակ այսր պատմութեան. և պատասխանի ընկալայ թէ ի նմա ևս պակասէր խնդրելին մեր: Ոչ ևս կամեցեալ այնուհետ և սակա ինչ դոյզն թերութեան թողուլ ի խաւարի զկարեւոր մատենան զայս՝ ընծայեմ ահա ի լոյս»:

— Փարիզում, Գրիգոր Թորոսյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արեմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Փնխիքս և Պավլինն, կամ Ժուրա լեռան տակի գերեզմանը» վիպակը։ 192 էջ։

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Սմբատ Սպարապետի (ի՛մա. Գունդստարլ) «Տարեգիրք» և Վահրամ Բաբունու «Ուսանաւոր պատմութիւն Ռուսիոնանց» աշխատութիւնները։ Բնագրագիտական աշխատանքները, առաջարանն ու ծանոթագրութիւնները Կարապետ Շահնազարյանի («Շար հայ պատմագրաց», հատ. Դ), 248 էջ։

Առաքարանից. «...Մեք, բաց յունելոյ զհաւասարն այնօրիկ, զոր օրինակեալ էաք յամի տեառն 1840, յաթոռն սրբոյ Լուսաւորիին մերոյ, ստացաք ապա նաև զերկրորդ իմն օրինակ ևս ուղղագոյն գրութեամբ քան զառաջինն. զորս լինելն մեր ի Կոստանդնուպոլիս համեմատեցաք ընդ երրորդ իմն օրինակի։ Յաւարտ ածեալ արդ զվերջին համեմատութիւն մերոց օրինակացն ընդ տպագրելոցն ի Մոսկվա (տե՛ս ներկա հատորը, Մոսկվա, 1856 թ.—Ս. Շ.), և զկարևոր տարբերութիւնսն նշանակեալ ի վերջէ գրոյս... ընծայեմ ի լոյս զմերն Սմբատ Գունդստարլ։

... Սկիզբն առնու Վահրամ ի Մուհամետէ և թռուցեալ ընդ վէպս Արաքացւոց, Թուրքաց և Բագրատունեաց, ճոխագոյնս պատմէ զծագմանէ Ռուսիոնանց, զաշխարհակալութենէ նոցա ի Կիլիկիա և զվերականգնելոյն կործանեալ մերոյինս ազգի ինքնիշխանութեան։ ...Տպագրութիւն գրոցս արարաւ համեմատութեամբ երկուց օրինակաց, յորոց զմինն օրինակեալ էի վաղ ժամանակօք, իմով ձեռամբ. զերկրորդն ետ մեզ ազգասիրաբար Բանգարանն Վերծանութեան Միջագոյնդին Կոստանդնուպոլսի, որում գտնութիւն շատա։

— Մոսկվայում, Գաբրիել Հեղուբյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Մատանի» պատմական վեպը և «Անտոնը և նորա շունը» պատմվածքը։ 132 էջ։

— Մոսկվայում, գերմաներեն բնագրից կատարված աշխարհաբար թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Գ. Տ.—Գաբրիել Հեղուբյանց ?) հրատարակվում է Վիլհելմ-Հենրիխ Ռիլի «Կոմսուհին Ուրսուլա» պատմական և բարոյական վեպը։ 169 էջ։

— Մոսկվայում, Գաբրիել Հեղուբյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Որբ Մատիլդա. բարոյական վեպ երեխանց համար» գիրքը։ 110 էջ։

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է «Յիշատակարան բազմերախտ հոգաբարձուի Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց... Յովհաննու Յովակիմեան Լազարեանց» խորագիրը կրող փաստաթղթերի

ժողովածուն, 69 էջ: Ժողովածուն հրատարակության է պատրաստել Մսեր Մսերյանը: Պարունակում է քանհինգ ուղերձներ, հրովարտականեր, մահախոսականներ, ցավակցական հեռագրեր, որոնք տրվել են Հովհաննես Լազարյանի մահվան կապակցությամբ:

— Թիֆլիսում, տեղական բարբառով, հրատարակվում է Միքայել Պատկանյանի «Միջի մարդ կամ մոցիկուլ» կատակերգությունը: 61 էջ:

Առաջաբանից. «Թիֆլիզո հայ երիտասարդ ուսանողքը կամելով սարքել իրանց համար ազնիվ գրոսանք և միասին ընծայել Թիֆլիսաբնակ հայերին զվարճություն, այս տարվա հուլիսի 26-ին ներկայացրեցին Թիֆլիսումը հայոց լեզվավ առաջին թատրոն (տեսյին):»

Մյուս օրը բոլոր Թիֆլիզո հայերը խոսում էին էս առարկայի վրա և շատերը ցավելով ասում էին, թե ափսո՞ս, որ հայոց լեզվավ էնպիսի աշխարհաբառ շարադրություններ չունինք, որի նյութը առած լինի մեր առտենին կյանքից: Էս գանգատը լսելով ես իսկույն գնացի տուն, նստեցա և նրկու օրումը գրեցի էս կոմեդիա-վոդեվիլը, կանչեցի ուսանող երիտասարդներին, կարդացի նրանց մոտ... և օգոստոսի 10-ին ներկայացրին: Այցելուքը շատ մեծ հրճվանքով ընդունեցին և էնքան ցույց տվին իրենց բավականությունը, մինչև որ համոզեցին երիտասարդներին երկրորդ անգամ էլ ներկայացնել: Ահա էսպես սկսվեցավ Թիֆլիզումը հայոց առտենին թատրոնը և էս պատճառով գրեցի ես էս փոքրիկ գրքուկս:

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Մանդինյանի «Հայելի դաստիարակության տղայոց աշխատությունը: 136 էջ:

Առաջաբանից. «Եվրոպացվոց կրթյալ ազգերը ամենայն ջանքով աշխատում են բարի սնունդ և դաստիարակություն տալ իրենց զավակներին, վասն որո, ամենայն տեղի ուսումնական անձինքը թե արք և թե կանայք, շարադրում են տղայոց դաստիարակության համար զանազան գրյանք: ...Ծանկանալով ընդարձակ գրել այդ առարկայի վրա, ինչքան իմ մտաց կարողությունն էր, աշխատեցի և ավարտեցի, բաժանելով երեք մասն: Առաջինն. «Վատ սննդված տղա և դարձ նորա: Երկրորդն՝ «Դաստիարակություն» և երրորդն՝ «Նամականիք հոր առ որդին»:

— Թիֆլիսում, գրաբար, հրատարակվում է Առաքել Արարատյանի «Համառոտ վարք և գրավոր գործք Յովհաննու աւագ քահանայ Մարտիրոսեան Ոսկերչեանց Վաղարշապատեցւոյ աշխատությունը: 77 էջ:

— Զմյուռնիայում, արեմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Պալապանյանի «Եղծ զրպարտությանց, որ ի տետրակն տպւալ ի Կ. Պո-

լիս և մակագրել «Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Փափազյան
բազմարդյուն վարժապետի» աշխատությունը 50 էջ։

Առաջաբանից. «Ներկա տարվույս մեջ ի Կո. յանդեուպոլիս
տպյալ և «Կենսագրություն Ռուբեն-Անդրեաս Փափազյան...» մա-
կագրությամբ հրատարակյալ տետրակին մեջ (տե՛ս Պոլիս,
1859 թ.—Ս. Ե.) ցիր և ցան սփռված դառն զրպարտությունները
տեսնելով, որ Զմյուռնիո հայ ազգին և հոգաբարձուաց և մասնա-
վորաբար մեզի դեմ են, թեպետ ակամա, այլ ի հարկադրությանց
ստիպվեցանք խղճի մտոք գրել առաջիկա տետրակս, հանդերձ
խոհեմության, առ ի ցուցանել մեր անմեղությունը, գլխավորա-
բար վասն մեր եղած անհիմն և անիրավ զրպարտությանց դեմ»։

— Զմյուռնիայում, Ղուկաս Մամուլյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Ռու-
լենի խորհրդածությունները դաստիարակության վրա» գրքույկը 32 էջ։

— Պետերբուրգում, արևելահայերեն, հրատարակվում է Գամառ-
Քաթիպայի (ի՛մա. Ռափայել Պատկանյան) կազմած ժողովածուն,
«Հատընտիր և պատկերազարդ առակք Եզոպոսի և առածք պեսպես ազ-
դաց» խորագրով 128 էջ։ Սկզբում (էջ 10—16), «Եզոպոսի վարջը» խո-
րագրի ներքո, կազմողը տվել է առակագրի համառոտ կենսագրությունը։

Զետեղված են Եզովպոսի 46 առակները։ Վերջում (էջ 109—
126), «Առածք պեսպես ազգաց» խորագրի ներքո, հրատարակված
են հայկական և այլազգի 121 առածներ ու ասացվածքներ։

Առաջաբանից. «...Գիտեմ, որ աշխատությունս առատ է թե-
րություններով և սխալներով, թե քերականական և թե հայկաբա-
նական կողմանե. զգում եմ այդ և բացասիրտ խոստովանում եմ։
...Պարոն Նալբանդյանը, քննելով իմ նախընթաց աշխատությունը
(տե՛ս ներկա հատորը, Պետերբուրգ, 1857 թ.), տվավ ինձ մի քանի
խորհուրդ, որոնցմե քանիսը ուրախությամբ ընդունեցա, մնա-
ցածները թողի ժամանակին և նորա անաչառ վճռույն»։

— Վիեննայում, Ներսես Շյուքրյուլյանի՝ գերմաներեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ամ-
բասի «Գոնրատ կայսրն ու զարմանալի տղան» վիպակը («Կրթական և
զբոսալի տետրակներ», հատ. 36), 138 էջ։

Հունվարի 1. «Մեղու Հայաստանին» (N 1), արևելահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Թամամշյանցի «Սուր քան զարծիս թռչին ամբ» և անստորագիր «Գանգատ զբաղդեն» բանաստեղծությունները:

Հունվար. Թիֆլիսում, Մարկոս Աղաբեկյանի խմբագրությամբ, արևելահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» բարոյական, բանասիրական, նկարագրական և վիճակագրական ամսագիրը: Շարունակում է հրատարակվել մինչև 1863 թ. վերջը:

Հունվար. «Բազմավեպը» (N 1), Խորեն Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած զրաբար լատիներ թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Անցեալն» բանաստեղծությունը:

Հունվարի 6. «Փարիզը» (N 6), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ժանիկ Արամյանի «Մասնավոր հայտարարություն» խորագրեր կրող հոդվածը, որտեղ նա հրապարակով բացազատում է իրեն Ստեփան Ոսկանյանից:

«Մեր տպարանն ելած «Արևմուտք» անուն թերթի Շարագրին հետ (ի՛մա. Ստ. Ոսկանյանի հետ—Ս. Շ.), ամենևին հաղորդակցություն չունենիք տարիներին ի վեր, ուստի և ոչ անոնց սկզբանց հետևող կամ անոր գրությունց հավանող էինք: ...Հրապարակավ ծանուցանեմք արդո հասարակության, որ ոչ միայն «Արևմուտքի» հոդվածները մեր սկզբանց դեմ էր, այլև ատենով «Արևելք» անուն հանդեսի ժն թերթը (այսինքն՝ վերջին համարը—Ս. Շ.) չտպվելուն մասնավոր պատճառ եղանք, աղաչելով մեծապատիվ Հակոբ էֆենդիյին (ի՛մա. պետական վերահսկիչ Հակոբ Կրճիկյանին—Ս. Շ.), որ կերպիվ իմն արգիլե զայն: ...Թող գիտնա հասարակությունը, որ մեր տպարանը ազատ է, և ազատ պիտի մնա. բայց չենք ուզեր հայհուդությանց և աղգատեցությանց գործիք կարծիլ, նույնպես և պատվելի անձանց թշնամի, որոց հարգը և կարիքը մեզի չափ ճանաչող քիչ կան:

Հունվարի 9. «Մեղու Հայաստանին» (N 2), արևելահայերեն, հրատարակում է Պետրոս Մադաթովի (ի՛մա. Սեյադ) «Առ բազմաշխատ Մեղուն Հայաստանի», Գևորգ Բեկի «Առ հայրենակիցս իմ» բանաստեղծությունները, զրաբար՝ Քերովբեի «Առ սիրելի եղբարս ազգին հայոց» խրատականը և Գրիգոր Փնշտմալճյանի «Պատասխանի առ տեր Քերովէ պիղծն» անդրադարձությունը:

Հունվար. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 1) սկսում է հրատարակել Պերճ Պոռշյանի «Սոս և Վարդիթեր (ազգային վիպասանություն)» վեպը: Ավարտ՝ հոկտեմբերի (N 10) համարում: Հրատա-

րակված է նաև Հովհաննես Ամրիկյանի (հետագայում՝ Մի-րդատ) ԾԳարունք հայոց արևելահայերեն պոեմը:

Հունվարի առաջին կես. ԵՅրեակը (Ն 73), լատիներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել *Կվինտիլիա Տերտուլիանոսի Նախագրությունը* աշխատությունը (շարունակվում է մինչև հունիսի առաջին կեսը (Ն 83), «Մովսես Խորենացիին վրա նոր քննություն» բանասիրական հոդվածը և բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ՝ «Կոշկակար և ութը ոսկի» բարոյական վեպը: Ավարտ՝ Ն 76 (փետրվարի երկրորդ կես):

«Նախագրության» թարգմանության առաջաքանից. «Վիճաբանելու այս ընդհանուր կերպին լատին փաստաբանները Պրեսկրիպցիոն» րսած են, որ բառական թարգմանությամբ «Նախագրություն» կրսվի: ...Տերտուլիանոս, Ափրիկեի քահանան, Քրիստոսի 200 թվին իրեն ատենը գտնված հերետիկոսներուն շատերուն աղանդը զատ զատ հերքելեն ետքը, ամենուն մեկեն դեմ դրեց այս նախագրությանց գիրքը, որ հիմակվան ամեն տեսակ աղանդավորներուն ալ դեմ համարելուն համար, Երեակիս մեջ թարգմանությունը ամբողջ կհրատարակեմք»:

Հունվարի առաջին կես. «Եվրոպան» (Ն 1), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Ա. Ավագյանի «Մարիամ Ստյուարտ և Ստյուարտյանք» պատմական վեպը: Ավարտ՝ 1861 թ. Ն 5 (մարտի առաջին կես):

Հունվարի 16. «Մեղու Հայաստանին» (Ն 3), գրաբար, հրատարակում է «Սոխակ» (ունի «Բաղդադուրկ Մ.» ստորագրությունը), «Փախուստ բաղդի և մորմոք ղեմանէ» (ունի «Ա. Մ. Ղարաբաղցի» ստորագրությունը) բանաստեղծությունները և Գրիգոր Կիրակոսյանցի «Գավառական հանելուկի վրա» ուսումնասիրությունը: Վերջինս ավարտվում է հաջորդ համարում:

Հունվարի 20. «Մեղուն» (Ն 86) «Հյուսիսափայլից» արտատպում է մի հատված Մ. Նալբանդյանի «Հիշատակարան կոմս էմմանուելի օրագրության թերթերից» աշխատությունից, «Կոմս էմմանուելի օրագրության հիշատակներեն» խորագրով:

Հունվարի 21. Կարսում ծնվեց արձակագիր, թարգմանիչ (պարսկերենից, ռուսերենից հայերեն) Ատրպետը (Սարգիս Մկրտչի Մուրայայյան): ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թվից: Վախճ. 1937 թ. մայիսի 27-ին, լենինականում:

«Գրական թերթ», 1927, Ն 16 («Արդեալի մահը»), Ն 17 («Ատրպետի պատմություն»): Ատրպետ, Երեակ, Երեակ, 1964 թ., 435 էջ: ԳԱՔ, Ատրպետի ֆոնդ: Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երեակ, 1981, էջ 49—50:

Հունվարի 23. «Մեղու Հայաստանին» (№ 4), գրաբար, հրատարակում է Ռոստոմբեկ Երզնկյանցի «Մտաբերութիւն ի Սանահին» և արեւելահայերեն՝ Սեյադի (Պետրոս Մադաթյան) «Տեսիլ ի 1 հունվարի, 1860 ամի» բանաստեղծութիւնները:

Հունվարի 29. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հոգևածագիր, խմբագիր Հովնան Գրիգորի Փալագաշյանը: Վախճ. 1951 թ. հունվարի 22-ին, իր ծննդավայրում:

1890—93 և 1899 թթ. Պոլսում խմբագրել է «Ծաղիկ» հանդեսը: 1909 թ. Պոլսում հիմնադրել է և խմբագրել «Նյութ» ամսաթերթը, 1909 թ. «Գարուն» լրագիրը:

Քննչիկ. Տիգրու առաւ, Պոլիս, 1912, էջ 127: «Հայաստանի կոչակ», 1951, № 22 («Պոլսեայ համակերպ»):

Հունվարի 29. Փարիզում ծնվեց բանասեր, աստվածաբան Գևորգ Պալանը: Վեներտիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1882 թ. դեկտեմբերի 25-ից:

Մխիթարյան հոբելյան. Վեներտիկ, 1901, էջ 226:

Հունվարի 30. «Մեղու Հայաստանին» (№ 5), արեւելահայերեն, հրատարակում է «Պարոն Նազարյանցի աշխարհաբառ լեզվի վրա» հոդվածը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հոդվածից. «Մեր կարծիքով, մեր ժողովրդական լեզուն չէ ժամանակ միայն առաջ կգնա, երբ որ սկսեն գրել տեղական բարբառներով: Մեր ժամանակը դեռ չէ հասել մեկ ընդհանուր լեզվի համար: Կգա ժամանակ, որ կարելի է մե բարբառը տիրի մյուս բարբառների վրա: Հիմիկ պետք է գրեն ուրիշ ուրիշ բարբառներով, որ էսպեսութիւնով կարելի ըլնի ամեն մե բարբառի հակութիւնը իմանալ»:

Փետրվար. Ախալցխայում (Վրացական ՍՍՀ) ծնվեց անվանի նկարիչ, գրքեր ձևավորող-նկարազարդող, թարգմանիչ (գերմաներենից և անգլերենից հայերեն) Վարդգես Հակոբի Սուրենյանցը: Վախճ. 1921 թ. ապրիլի 6-ին, Յալթայում:

Ղազարյան Մ., Վարդգես Սուրենյանց, Երևան, 1960, 95 էջ:

Փետրվար. «Հյուսիսսփայլը» (№ 2), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գերմաներենից կատարած արեւելահայերեն լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Պիեդրո Կալիբրոնի «Հաստատամիտ արքայազը» դրաման և «Հայոց ազգի լուսավորութիւն կամ սուրբ թարգմանիչների դա-

ըրա ուսումնասիրությունը: Շարունակվում է մինչև № 9 (սեպտեմբեր) և մնում անավարտ:

Փետրվարի 13. «Մեղու Հայաստանին» (№ 7), արեւելահայերեն, հրատարակում է «Պարոն Հեշուրյանցի աշխարհաբառ լեզվի վրա» գրա-խոսականը:

Փետրվարի 17. Պոլսում ծնվեց զրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (մասնագիտությամբ գյուղատնտես), Երվանդ Գրիգորի Աղաթոնը: Վախճ. Նիցցայում (Հար. Ֆրանսիա), 1935 թ. հունիսի 12-ին:

Պոտուրյան Մ., Հայ Հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 91—93.
Զարգարյան Վ., Հիշատակարան, հատ. Գ, Պոլս, 1934, էջ 43—48: Ատե-
փանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 65:

Փետրվար. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 2), գրաբար, հրատարա-կում է Գարեգին Սրվանձությանցի «Անձաւք անձեւացեաց», Եղիշե Մես-րոբյանի «Իղճե Եղբայրասիրութեան», առ վաղամեծիկ ուսումնակից տոհ-մական Յաճաննէս պատանին Թեոքեմեղեան» և անստորագիր՝ «Տիգրիս գետ և շիրիմ Տրդատայ» բանաստեղծությունները:

Փետրվարի 20. «Մեղու Հայաստանին» (№ 8), Հ. Բաղդասարյանցի՝ ուսեերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Բարեկամություն շանս պատմվածքը: Հրատարակված է նաև Հովհաննես Ծալայանցի «Շառաշանք Անվո վերա» բանաստեղծու-թյունը:

Փետրվարի 23. Պոլսում, ծնվեց հոգևորական-մշակութային գործիչ, բանաստեղծ, գրականագետ, բանասեր Եղիշե Աբրահամի Դուրյանը: Վախճ. 1930 թ. ապրիլի 27-ին, Երուսաղեմում:

Գուդակյան Թ., Եղիշե պատրիարք Դուրյան, Երուսաղեմ, 1932, 327 էջ:
«Էշմիածին», 1960, № 1... («Եղիշե պատրիարք Դուրյան»):

Փետրվարի 27. «Մեղու Հայաստանին» (№ 9), «Բարոյական դասեր կամ խրատներ» ընդհանուր խորագրի ներքո, սկսում է հրատարակել Առաքել Արարատյանի հավաքած ժողովրդական առակները, ասաց-վածքները, խրատականները, կարճապատում պատմությունները: Հրա-տարակությունը որոշ ընդհատումներով և խորագրի փոփոխումներով, շարունակվում է մինչև 1861 թ. վերջը:

Մարտ. «Ճոռաքաղը» (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Միքայել Ստե-փանյանցի «Գարնանային երեկոյ և գիշեր յԱյրարատ» բանաստեղծու-թյունը, և արեւմտահայերեն՝ Զարմայր Մսերյանցի «Տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական հոդվածը (ընութագրված են հին հայկական տո-

մարական հաշվարկումները և էջմիածնի հագեոր դպրոցի գործունեությունը)։

Մարտի 4. Պոլսում ծնվեց երաժշտագետ, հայկական երաժշտության տեսարան լեռն Նազարեթի Խանջյանը։ Վախճ. 1947 թ. հուլիսին։

Քնդիկ. Ամենայն տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 253—256։ «Ընդարձակ տարեգիրք Ազգային հիվանդանոցի», Պոլիս, 1947, էջ 427—428։

Մարտի 5. Մեհու Հայաստանին (Ն 10), արեւելահայերեն, հրատարակում է Հակոբ Կարենյանցի «Մի քանի խոսք... հայոց լեզվով թիֆլիսումը ներկայացրած թատրոնի վրա» գրախոսականը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Դրախոսը անդրադարձել է Մ. Պատկանյանցի «Միջի մարդ կամ մոցիկոպ» կատակերգությանը (տե՛ս ներկա հատորը, Թիֆլիս, 1859 թ.), և թատերական արվեստի, նյութի գրական-գեղարվեստական մշակման, կերպարների ընտրության ու նրանց մարմնավորման, լեզվի ու ոճի հետ։ առնչվող մի շարք դիտողություններից հետո կատակերգությունը քաջասարար է գնահատել։

Մարտ. «Հյուսիսսփայլը» (Ն 3), Գևորգ Բարխուդարյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությունը, հրատարակում է «Քուլինտին» պատմվածքը։ Հրատարակված է նաև Ստեփաննոս Նազարյանցի «Հայկական թատրոնի մասին Մոսկվայի մեջ և մի քանի խոսք թատրոնական գործողության վերա ընդհանրապես» թատերախոսականը։

Անդրադառնալով Մոսկվայում բեմադրված հայկական ներկայացմանը և դրական գնահատելով այն («Ուսանողները կրկին ուրախացրել են մի թատրոնական խաղարկությունը», «Մեր ազնիվ հայկական պատանիք կամեցել են մի ազնիվ գրոսանք պատրաստել Մոսկվայի մեջ պանդխտած հայերիս, կամեցել են ցուցանել մի հրապարակ հայկական խոսակցության, հայոց ազգի բարբառը դուրս հանելով թատրոնական բեմի վրա»), Նազարյանցը, սակայն, չի նշում ոչ բեմադրության թիվը և ոչ էլ բեմադրված գործի անունն ու հեղինակը։ Զրադվելով այդ հարցի ճանաչմամբ, թատերագետ Վ. Քերզիբաշյանը ապացուցել է, որ խոսքը վերաբերում է 1860 թ. հունվարի 4-ին բեմադրված Անանիա Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորիչը» կատակերգությանը, ինչպես նաև մեկնաբանել է այն հասարակական-քաղաքական պատճառները, որոնք հարկադրել են Նազարյանցին որոշ զգուշավորության դիմել (տե՛ս Քերզիբաշյան Վ., Հայ գրամատուրգիայի պատմություն, գիրք 1, Երևան, 1959, էջ 407—422)։

Մարտի 18. «Արշալույս արարատյանը» (№ 619), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Դաշնակնք Լամարթինյա» գրախոսականը: Գրախոսված է 1859 թ. Փարիզում, հորեն Գալֆայանի թարգմանությամբ հրատարակված՝ Ալֆոնսոս Լամարթինի «Դաշնակնք ժողովածուն» (տե՛ս ներկա հատորը, նշվ. թվականը):

Մարտ. «Մասյաց աղավնին» (№ 3), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն լսփածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Երկու այծք» բանաստեղծությունը:

Մարտի 19. «Մեղու Լայաստանին» (№ 12), Լոռվա բարբառով, սկսում է հրատարակել Գրիգոր Կիրակոսյանցի «Վաղու Իգահատցիք» վիպակը: Ավարտ՝ № 16 (ապրիլի 16):

Մարտ. «Կոռնկ Լայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 3), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մադաթյան) «Առ հյուր կոռնկն հայոց աշխարհի» բանաստեղծությունը: Հրատարակված է նաև Հովհաննես Ծսայանցի «Պատասխանի ի դիմաց Անի քաղաքին առ օրորողն յուր» բանաստեղծությունը: Վերջինս ուղղված է «Մեղու Լայաստանին» 1859 թ. № 50-ում (դեկտեմբերի 12, տե՛ս ներկա հատորում՝ այդ թվականը) հրատարակված Սիմեոն Զմշկիկի «Անի» բանաստեղծության դեմ:

Մարտի 26. «Մեղու Լայաստանին» (№ 13), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովսեփ Զերքեզյանցի առաջին հոդվածը «Մուլորություն խրատով քալի... խորագրով (ունի նաև փոքրիկ ներածական), ուղղված Ստեփաննոս Նազարյանցի և նրա «Հյուսիսափայլի» դեմ: Լաշորդ հոդվածը՝ «Նազարյանց և նորա նշանակությունը հայոց գրականության մեջ» խորագրով, անդ, № 31 (հուլիսի 30): Ավարտ՝ № 37 (սեպտեմբերի 10):

Ներածականից. «Վաղուց զարմացած էի ես ու. Նազարյանցի թե՛ գրվածների և թե՛ բերանացի խոսակցության վերա: Առաջին իմ տեսությունից նորա հետ մինչև այս օրս, չեմ կարողանում հավատացնել ինձ, թե այս մարդը ուսումնական ո՛րն անձն է, որովհետև այդ պարոնի դատողությունները, լեզվագիտությունը, ձևերը, հասարակության մեջ շարժվածքը բոլորովին հակաճառում են ուսյալ մարդուց պահանջելի հատկություններին: ...Նորա տպագրությունները կարդալով, մարդս չգիտե ո՞ր բանի վերա առավել զարմանա. արդյոք անկանոն, ամենաթերաւ լեզվագիտությամբ վերա, թե նորա տաղտկալի անձնագրություն: արդյոք երևելի անձանց և սրբազան առարկաների մասին համարձակ և անտեղի խոսելու՞ վերա, թե շատ տեղ ինքն յուրյան հակաճառության: Նորա ամենայն միտքը կանգնեցնում է ընթերցողին. համարյա յու-

րաքանչյուր բառը զարմացնում է կամ սխալանաց, կամ անտեղի վատարանություն կամ ծամածուռ դատողության, կամ զզվելի ինքնագովության պատճառներով:

Ապրիլ. «Արծիվի» Վասպուրականը (№ 4), արևմտահայերեն յափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Կռիլովի «Ծպուռն ու մրջյունը» առակը:

Ապրիլ. «Հյուսիսսփայլը» (№ 4), Գեորգ Բարխուդարյանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Փորձիլը» պատմվածքը: Այն ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Հանված «Das Hellermagasin» օրագրից, 1841 թ. № 21 և 22-ից»:

Ապրիլի առաջին կես. «Երեակը» (№ 79), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Միմոն Լուրդե քահանա» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 84 (հունիսի երկրորդ կես): Տրված է ֆրանսիացի հայագետի կյանքի և գիտական-հայագիտական գործունեության բնութագիրը:

Ապրիլի 9. Մուղրուտ գյուղում (Ախալցխայի շրջան) ծնվեց հայագետ, բանասեր, հայ պատմիչների բնագրերի քննական հրատարակիչ, խմբագիր Գալուստ Մկրտչի Տեր-Մկրտչյանը: Վախճ. 1918 թ. հունիսի 13-ին, էջմիածնում:

1902 թ. սկզբից մինչև 1906 թ. վերջը խմբագրել է էջմիածնի «Արարատ» ամսագիրը (օգնականներ՝ Սիրական Տիգրանյան և Հակոբ Մանանդյան): «Տ. Ս.» և «Միաբան» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Արարատ», 1901 թ. 11—12 («Արարատի ընթերցողներին»), 1907, թ. 1 («Կռեղակ...»): Պետրոսյան Հ., Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ, Երևան, 1960, էջ 220—222: Մառ և հայագիտության հարցերը (ժողովածու), Երևան, 1968, էջ 205—206: Մատենագիտություն, «Արարատ» ամսագրի, էջմիածին, 1970, էջ XIV—XV: Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1979, 526 էջ:

Ապրիլի 10. Պուլում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (անգլերենից և ֆրանսերենից հայերեն) Գրիգոր Արիստակեսի Ոսկյանը: Վախճ. 1934 թ. մարտի 3-ին, իր ծննդավայրում:

«Հանդես ամսօրյա», 1953, թ. 7—9 («Ոսկյան գերդաստանը»):

Ապրիլի 14. Շուշիում (Լեռնային Ղարաբաղ) ծնվեց ակնամուր պատմաբան, գրող, գրական քննադատ, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) Լեռն (Առաքել Գրիգորի Բաքախանյան): Վախճ. 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին, Երևանում:

«Գաղառացի», «Ա. Բ. Գ.-», «Ռուսահայ», «Է. Ա. Գ.-», «Հրահատ» ժառանգություններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Օհանյան Ա., 14-յի գեղարվեստական ուղեգրությունը, Երևան, 1969, 163 էջ:

Ապրիլ. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 4), «Հաղաթու ազգային ասացվածոց» խորագրի ներքո, հրատարակում է հայկական ժողովրդական 234 ասացվածքներ, որոնք հավաքել և գիտական դասդասման է ենթարկել Միքայել Քոչարյանը: Շարունակվում է № 10-ում (հոկտեմբեր), որտեղ զետեղված է ևս 224 ասացվածք: Հրատարակված է նաև Հովհաննես (հետագայում՝ Միհրդատ) Ամրիկյանի «Երևանի լեռնանան և իջանհան դաշտանան ի տեղի, ուր հաստեցեր զնոսան քանաստեղծությունը և Հովհաննես Քուլուբեկյանի «Նվեր Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրին» պոեմը (երկուսն էլ՝ արևելահայերեն):

Ապրիլի 15. «Արշալույս արարատյանը» (№ 621), Տիգրան-Հայրապետ Սավալանյանի՝ քննարկից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Մարգարեի երաժիշտը» պատմվածքը՝ Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ապրիլի 23. «Մեղու Հայաստանին» (№ 17), արևելահայերեն, հրատարակում է Սկյորդու (Ի՛մա. Զարմայր Մսերյանց) հոդվածը (ապացուցում է, որ Անանիա Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորիչը» կատակերգությունն ինքնուրույն չէ), Լ. Ազատյանցի՝ ռուսերենից կատարած արևելահայերեն լսագրած թարգմանությամբ, Կոլիլովի «Ե՛լ և սոխակ» առակը, և գրաբար՝ Հովհաննես Խոջայանցի «Հայաստան» բանաստեղծությունը:

Ապրիլի 30. «Մեղուն» (№ 96), արևմտահայերեն. հրատարակում է «Մենք կոցենք, Մեղուն կբանա» երգիծական բանաստեղծությունը (ստորագր.՝ Ա. Գ.):

Մայիսի 7. «Մեղու Հայաստանին» (№ 19), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհան Արարհամբեկյանցի «Արժանապատիվ խմբագիր» հոդվածը (զրվատված է Խալիպյան վարժարանն ու Գաբրիել Ավագովսկու գործունեությունը, քննադատված է «Հյուսիսսփայլ» ամսագիրն ու Անանիա Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորիչը» կատակերգությունը): Հաջորդ համարում (№ 20, մայիսի 14) հրատարակված է Միլի-ձե Տեր-Ազատյանցի «Առ իմ քաղցրիկ Հայաստան» բանաստեղծությունը:

Մայիսի 8. Լալի գյուղում (Ղազախ, այժմ՝ Նոր Լալա, Իշկանի շրջան, ՀՍՍՀ) ծնվեց արձակագիր, գյուղագիր Արշակ Սարգսի Ազատյանը: Վախճ. 1905 թ. հոկտեմբերի 10-ին, իր ծննդավայրում:

Ազատյան Ա., Ծրվերի ժողովածու (կազմեց Հ. Ճուզարյան), Երևան, 1934, 374 էջ, Դռնիկյան Ա., Ազատյան Ա. Ծրվան, 1958, 155 էջ, Դռնիկյան Հ., Հայ գյուղագրությունը 19-րդ դարում, Երևան, 1973, 570 էջ

Մայիսի առաջին կես. «Երևակը» (N 81), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիլհելմ Հաուֆի «Սաիդին պատմությունը» վիպակը։ Ավարտ՝ N 93 (նոյեմբերի առաջին կես)՝ Վիպակի սկզբում և հավելվածում թարգմանիչը խոսում է եվրոպական և արևելյան երկրների պոեզիայի և արձակի առանձնահատկությունների մասին։

Մայիսի 10. «Մեղուն» (N 97), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Հյուսիսյանի «Մենք կբանանք, Մեղուն կգոցեն» երգիծական բանաստեղծությունը և «Առակ մ' ալ» ստեղծագործությունը։

Մայիս. «Բազմավեպը» (N 5), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Միլտոն» ուսումնասիրությունը։ Ավարտ՝ N 9 (սեպտեմբեր)։

Հոլովածից. «Կորուստ Դրախտին» եղականությունն ու հարգը ասոր վրա կայացած է, որ ամենևին անօրինակ է իր տեսակին մեջ, անանկ որ մինչդեռ ուրիշ գյուցազներգությունք խառն երևակայական ու պատմական դեպքերով ճոխացած են, Միլտոնինը ընդհակառակն, բոլորովին երևակայական է, մանավանդ թե անդր ևս քան գերեակայական։ ...Ուրեմն այսպիսի ձեռնակություն մը, որչափ որ բարձր ու գերազանց ըլլա ինքյան, բայց խոստովանելու է միանդամայն, որ շատ անկատարությանց ալ ենթակա է, ինչպես որ ի փորձո տեսնվեցավ։ Ավելացնենք ասոնց վրանակ ուրիշ շատ մը չափազանց ճոխություններ, անբնական ենթադրություններ, աշխարհագրական և դիցաբանական ձանձրացուցիչ մասեր, աստ և անդ հանկարծական դվարճախոսություններ և տեղ տեղ ալ քերթողական աշխույժի պակասություն։

Մայիս. «Մասյաց աղավնին» (N 5), Գարրիին Ալվադովսկու՝ ռուսերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Կոնիովի «Արծուի և մեղուն» առակը։

Մայիսի 12. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր (մասնագիտությամբ գյուղատնտես) Ղազար Բոլատր (Բոլատյան)։ Վախճ. 1927 թ. ապրիլի 27-ին, Կահիրեում։

1896 թ. Պոլսում հիմնադրել և մինչև 1899 թ. խմբագրել է «Հանրագիտակ» շաբաթաթերթը, 1889—1900 թթ.՝ «Մադիկ» հանդեսը։

Պոստայան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 407, Զոտրդարյան Վ., Հիշատակարան, Կահիրե, 1940, էջ 80—82.

Մայիսի 25. Շուշավերում (այժմ՝ Շահումյան, Վրացական ՍՍՀ) ձևվեց բանահավաք, արձակագիր, դրամատուրգ, բանաստեղծ, թարգմանիչ (ռուսերենից և գերմաներենից հայերեն) Սարգիս Ավետիքի Փամալյանցը՝ Վախե. 1934 թ. Թիֆլիսում:

Փամալյանի պարբերականներում հանդես է եկել «...», «...», «Ս. Ք. Շ.», «Շմեղ», «Մխիթար», «Մխիթարիկ», «Սիկո գրող», «Աշխեն» կեղծանուններով:

Հայ Մշակույթի օրրանը, Երևան, 1971, էջ 315—319, ԳԱՔ, Ս. Փամալյանցի ֆոնդ:

Հունիսի 4. «Մեղու Հայաստանին» (№ 23), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մադաթյան) «Գովասանք Քուժախ նահանգին» բանաստեղծությունը և Սեյադ Շամախեցու (ի՛մա. Հովհաննես Սայաթ-Նովյանց)՝ պարսկերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ՝ յոթ քառյակ Հաֆիզից:

Հունիս. «Եռաքաղը» (№ 4), գրաբար, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Օթեանք զիւցաղանց հայոց» պոեմը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1862 թ. № 10 (հոկտեմբեր):

Հունիսի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 24), արևելահայերեն, հրատարակում է Սկայորդու (ի՛մա. Զարմայր Մսերյանց) հոդվածը (տրված է Լադարյան ճեմարանի քննությունների նկարագիրը և քննադատված է «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. № 1 ամսատետրակը) և Աբրահամ Նազարյանցի «Գարձավ ի սուգ քնար...» բանաստեղծությունը:

Հունիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 6), արևելահայերեն, հրատարակում է Միքայել Տեր-Գրիգորյանի «Մի իրողություն Բերանժեի վարձից» հոդվածը և «Փոքրիկ երաժիշտը» պատմվածքը: Գևորգ Բարխուդարյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն շափածո թարգմանությամբ, հրատարակված է նաև Ալ. Պուշկինի «Я пережил свои желания» («...Այո՞, իմ երջանիկ օրերը շատ շուտով անցան») և «Я вас люблю» («...Այո՞, ես սիրում էի ձեզ») բանաստեղծությունները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 167—204):

Հունիսի 18. «Մեղու Հայաստանին» (№ 25) հրատարակում է Գրիգոր Կիրակոսյանցի «Թե ժողովուրդը ինչպես ա պահում ավանդությունները և իրան կյանքի անցկացրած բաները» հոդվածը:

Հոդվածից. «Ժողովրդի ավանդությունները պատմութենի գըլխավոր աղբյուրնուց մեկն են. նրա միջումն է երևում հարիր տարիներով մնացած կյանքի հիշատակը, նրա միջումն է երևում հին մարդը իր խասիաթովը, էնպես պայծառ ու գեղեցիկ, ոնց որ ա-

սենք, պարզ ջրի միջումը շոբանի պատկերը իր դադանակը ձնոին, իր շհուն քերնին»:

Հունիս. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 6), Սարգսի վրացերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն լսփածո թարգմանությամբ, փոքրիկ դրվատական առաջաբանով, սկսում է հրատարակել Շոբա Ռուսթավելու «Ընծու մորթի հագած մարդ» պոեմը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1862 թ. N 11 (նոյեմբեր) և մնում է անավարտ:

Հունիսի 20. «Մեղուն» (N 101) «Հյուսիսսփայլ» ամսագրից արտատպում է մի հատված Մ. Նալբանդյանի «Շիշատակարան կոմս էմմանուելի օրագրության թերթերից» հուլյագրությունից, «Կոմս էմմանուելի հիշատակարանը» խորագրով, և աշխարհաբար՝ Հովհաննես Ծսայանի «Պատասխանի ի դիմաց Անի քաղաքին առ օրորողն յուր» բանաստեղծությունը:

Հունիսի երկուրդ կես. «Ծվրոպան» (N 12), բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Գիտուն մը ու կոկորդիլոս» պատմվածքը: Ավարտ՝ N 14 (հուլիսի երկուրդ կես):

Հունիսի 25. «Արշալույս արարատյանը» (N 626), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Նազարյանցի «Հյուսիսսփայլ» առ ճշմարիտ ազգասերս» հոդվածը: Ավարտ՝ N 628 (հուլիսի 23):

Հունիս. «Մասյաց աղապնին» (N 6), Գաբրիել Այվազովսկու՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն լսփածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Կոիլովի «Փիղ և քոթոթ» առակը:

Հուլիսի 2. «Մեղու Հայաստանին» (N 27), արևելահայերեն, հրատարակում է Հակոբ Զրպետյանցի (Ի՛մա. Նահան-Զրպետյանց) «Հին հայոց իշխանության և կրոնի վրաս ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ N 30 (հուլիսի 23):

Հուլիս. «Ճուաքաղը» (N 5), գրաբար, հրատարակում է Զարմայր Մսերյանցի «Տեղեկություն ի վերայ Զուանշիր իշխանի և Դաթակ ճարտասանի» ուսումնասիրությունը:

Մսերյանցն իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների հենքի վրա, տվել է հիշյալ անձանց, նրանց ժամանակաշրջանի, նրանց գործի ու գործունեության գրական-քանասիրական վերլուծությունը: Վերջում, որպես հավելված, զետեղված է Դաթակ Գերթողի «Ողբ ի մահն Զուանշիրի մեծի իշխանին Սիւնեաց» լսփածո ստեղծագործությունը, իր համապատասխան բնագրագիտական աշխատանքներով և ծանոթագրություններով:

Հուլիս. «Հյուսիսսփայլը» (N 7), Միքայել Վայելյանի (Ի՛մա. Ռափայել Պատկանյան)՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն

թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Վիլհելմ Հաուֆի «Ուփտավորք» վիպակը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1861 թ. № 4 (ապրիլ): Հրատարակված է նաև Կոմս էմմանուելի (հ'մա. Միքայել Նալբանդյան) «Մանկության օրեր» և Ստեփաննոս Ստեփանյանցի (հ'մա. Խորեն Ստեփանն) «Աղքատ աղջիկ» բանաստեղծությունները (տե՛ս Սալվաճ Մ., Հյուսիսասիայի պոեզիան, էջ 71, 280—281):

Հուլիսի 16. «Մեղու Հայաստանին» (№ 29), դրաբար, հրատարակում է Իսրայել Մամիկոնյանցի «Ես եմ հովիվն քաղ...» ներբողը և արեվելահայերեն, Բալազար Մամաջանյանի «Արժանապատիվ խմբագիր «Մեղու Հայաստանին» հոգվածը: Հոգվածում վերլուծված է Մարկոս Աղաբեկյանի, Լ. Մուրադյանցի և հատկապես Պերճ Պոռշյանի շափածո և արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունները:

Հուլիս. «Մասյաց աղավինին» (№ 7), Գաբրիել Ալվազովսկու՝ ռուսերեն քննադրից կատարած արևմտահայերեն շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Կոիլովի ժեսաբյալ և խաբերաառաակը:

Հուլիսի երկրորդ կես. «Երևակը» (№ 86), արևմտահայերեն, հրատարակում է ժեսառաակության քննությունն հոգվածը, որն ուղղված է Ս. Շահրեգի (հ'մա. Միքայել Նալբանդյան) «Հրաշափառ խայտառաակություն» հոգվածի դեմ: Ս. Շահրեգի հոգվածը լույս է տեսել «Մեղվի» 1860 թ. դեկտեմբերի 10-ի (№ 116) համարում (տե՛ս նաև Մ. Նալբանդյան, Եժ, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 293—295):

«Երևակի» հոգվածից. «Թե որ խրատ մտիկ կընես նե՛ եկուր դեերուն գոյությունը բնդունե, որ քրիստոս մեզ դիվաց ծառայութենեն ազատեց ըսելու կարող ըլլաւ: Եկուր կախարդության կարելությունը բնդունե, որ սուրբ գրոց խոսքերուն պարզմտությամբ և իբրեւ իմաստուն հավատաս: Զէ նե՛ հայտնապես Վոլտերի և անոր բնկերներուն համախոհ և անցյալ ԺՂ դարու հոտած ու փտած փիլիսոփայության հետեող խոստովանե դուն քեզ հայտնապես»:

Ոգոստոսի 1. Պոլսում, Հարություն Մարգարյանի նախածնունդությամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթալուսավորական «Անձնվեր բնկերությունը», որի նպատակն էր «պանդուխտ հայերու կարգալ-գրել սորվեցնել»: Ընկերությունն իր մասնաճյուղերն ուներ Բաղեշում, Դիարբեքիրում, Սեբաստիայում, Դիվրիկիում, Եվդոկիայում, Կյուրիքում, Սդերդում, Տերեքում և հայաբնակ այլ վայրերում: «Անձնվեր ընկերությունը» իր գոյությունը դադարեցրեց 1890 (?) թվականին:

«Հանգես ամսօրյա», 1951, № 11—12 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

Օգոստոսի 6. «Արշալույս արարատյանը» (N 629), գրաբար, հրատարակում է Նունե Տատյանի «Ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն է» բանաստեղծութիւնը, որի հոռետեսական ոգուն ու փիլիսոփայութիւնը հակադրվելով, «Առ ազնուափայլ օրիորդն Նունէ... ի պատասխանին» բանաստեղծութեամբ հանդես է գալիս Մարիամ Շաղուբայանցը («Մեղու Հայաստանին», N 47, նոյեմբերի 19)։ Բանավեճն ամփոփող «Հող էիր և ի հող դարձցիս» գրաբար բանաստեղծութեամբ, հանդես է գալիս Առաքել Արարատյանը (անդ, N 49, դեկտեմբերի 3)։

Ոգոստոսի 6. «Մեղու Հայաստանին» (N 32), արեւելահայերեն, հրատարակում է Սկայորդու (ի՛մա. Զարմայր Մսերյանց) հոդվածը (սկզբում է «Մոսկով, ի 18 հուլիսի...» ձևով), որն ուղղված է Մ. Նալբանդյանի հրապարակախոսական գործունեության և գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունների դեմ։

Օգոստոս. «Եռաքաղը» (N 6), աշխարհաբար, հրատարակում է Հովհաննես Քուլուբեկյանցի «Սկզբնավորութիւնը հայկական սերնդույս և միապետական տերութիւնը Հայկա» հոդվածը (քննաբար վերլուծված է Հայկ ու Բելի առասպելը) և, գրաբար, Մսեր Մսերյանցի «Հայկ» բանաստեղծութիւնը։

Օգոստոսի առաջին կես. «Երեակը» (N 87), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Հովհ. Զամուռճյանի «Նալբանդյանի մեկ նամակին վրա» հոդվածը (առ՝ Մ. Նալբանդյան, իշտ հատ. 2, Երեան, 1947, էջ 302—306)։

Նկատի ունի Մ. Նալբանդյանի՝ 1860 թ. դեկտեմբերի 20-ին «Մեղվում» (N 119) հրատարակված «նամակ հրատարակողին» (այսինքն՝ Հ. Սըվաճյանին) հոդվածը, որտեղ նա պահանջում էր դատի տալ և քաղաքացիական օրենքներով պատժել ոճրագործ ու անբարոյական Պողոս վարդապետին։

Զամուռճյանի հոդվածից. «Պ. Նալբանդյանցին գրածներուն մեջ ալ կոշիկե վեր բաներ կան թե՛ փիլիսոփայական և թե՛ աստվածաբանական. այս երկու տեսակ նյութոցը վրա խոսածներն ալ իր գլուտը չեն. իր հասողութենէն ալ վեր բաներ ըլլալին անկեց կհասկըցվի, որ ասոնց վրա ողջամիտ վարդապետութիւնը որն է, մուրաւանը որն է, չէ կրցեր որոշել և խելքը մուրաւանին կողմը հակեր է, շիտակը այն է, կարծելով»։

Օգոստոս. «Մասյաց աղավնին» (N 8), Գարբիել Ալվազովսկու՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն շարժում թարգմանութեամբ, հրատարակում է Կոիլովի «Հայելի և կապիկ» առակը։

Օգոստոս. «Հյուսիսափայլը» (N 8), արեւելահայերեն, հրատարակում է Իշխան Բագրատունու (ի՛մա. Խորեն Ստեփանե) «Խոստովանու-

թյունն Բանաստեղծություններ (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 282—283):

Սգոստոսի 20. «Մեղուն» (№ 107), արտատպելով «Հյուսիսափայլից», հրատարակում է Կոմս էմմանուելի «Մանկության օրեր» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 1. Պոլսում, Գրիգոր Աղաթոնի նախադաճությամբ և Մկրտիչ Պեշիկյանի քարտուղարությամբ, Սերովբե Ալիշանյանի, Մկրտիչ Աղաթոնի, Սերովբե Թագվորյանի, Հովսեփ Շիշմանյան-Մերենցի և Գրիգոր Օսյանի անդամակցությամբ, սկսում է գործել երկրագործական-մշակութային թարնագործական ընկերություն հայոցը: Ընկերության նպատակն էր. «Ազգին աղքատ ու խեղճ մասին զավակներն առնել ու պղտկուց անոնց ղանազան արհեստներ ու մանավանդ երկրագործություն սորվեցնել, գիտության ընծայած նոր լուսերուն համեմատ» և ծաղկուն ժամանակ ուներ 340 անդամ: Այն իր գոյությունը դադարեցրեց 1873 թվականին:

«Հանդես ամսօրյա», 1852, № 1—3 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»), 1858, № 5 («Թիլիզ դոկտոր Հակոբ Դավուդյան»):

Սեպտեմբերի 3. «Մեղու Հայաստանին» (№ 36), Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարշավյանցի՝ ռուսերեն քնադրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ի. Կոիլովի «Ագռավ և աղվես» առակը:

Սեպտեմբերի 10. «Մեղուն» (№ 109), արտատպելով «Հյուսիսափայլից», հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբեր. «Հյուսիսափայլ» (№ 9), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Նազարյանցի «Նվիրվում է հիշատակի Թագուհի օրիորդի Փանյանց» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 11. Սղնախում, Թովմաս Նուպարյանցի, Հովհաննես Էնիկոյուպյանցի, Հարություն Հեքիմյանցի ջանքերով և Մովսես քահանա Սայադնյանցի տեսչությամբ, իր գոյությունն է սկսում տեղի «Մահակ Պարթևի անվան արական վարժարանը»: Վերջինս ծաղկուն ժամանակ ուներ 130 աշակերտ:

«Եռագաղ», 1860, № 7 («Ազգային»); «Մեղու Հայաստանի», 1861, № 41 («Ազգային լուր»), 1862, № 36 («Թանաօրականք»); «Կոռնիկ Հայոց աշխարհին», 1862, № 6 («Լուրեր»), 1868, № 44 («Ազգային»):

Սեպտեմբեր. «Մասյաց աղավին» (№ 9), Գարրիել Այվազովսկու՝ ռուսերեն քնադրից կատարած գրաբար լսիածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Մ. Լեոմոնտովի «Հրեշտակ» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 20. «Մեղուն» (№ 110), արևմտահայերեն, հրատա-

րակում է «Որդեսեր մոր մ' անակնկալ վարձքը» պատմվածքը (Քարգմանություն ?)։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հոկտեմբերի 8. «Մեղու Հայաստանին» (№ 41), Առաքել Արարատյանի՝ զերմաներեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանություն, հրատարակում է Սուրբ Պատմության «Միտություն» պատմվածքը։

Հոկտեմբեր. Պոլսում, իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային «Ուսումնաստարած ընկերությունը»։ Այն ուներ շուրջ 80 անդամ, ուներ երկու սեփական հավաքատեղի, որտեղ տասնհինգ օրը մեկ անգամ զեկուցումներ էին կարդացվում գրականության այլևայլ հարցերի մասին։ Ուսումնաստարած ընկերությունն իր գոյությունը շարունակեց մինչև 1870-ական թվականները։

Պաղոսյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հատ. Ա, Վրենա, 1957, էջ 393—395։

Հոկտեմբեր. «Ճռաքաղը» (№ 8). զրաբար, հրատարակում է Թովմա Վանանդեցու «Բան շափեալ ի սրբազան տեղիս աշխարհին հայոց» բանաստեղծությունը։ Բնագրագիտական աշխատանքներն ու ծանոթագրությունները Մսեր Մսերյանցի։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հոկտեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (№ 10), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփանեսոս Նազարյանցի «Մենդեխտե, լեօսինգ և լավատեր, վիճաբանելով կրոնի վերա» հոդվածը։

Հոդվածից. «Ուրեմն հայերը, թե լուսավորչականք, թե կաթոլիկք և թե պրոտեստանտք, մնում են միշտ արենակից եղբարք մի ազգի որդիք, մի լեզվի կցորդք, մի ազգային պատմության (այսինքն միևնույն նախահարց ու նախամարց) ժառանգներ։ ...Եթե հայոց եկեղեցին պետք է այս մեր կլանող ժամանակին դիմանա պահպանվի, ապա անպատճառ պիտո էր նորան նորոգել յուր հնացած և մաշված կենդանությունը, միտ զննելով առաջագնի մարդկության պիտույքներին։ Հայոց եկեղեցին պիտո է մի Բեֆորմ առներ ոտքից մինչև գլուխ, այսինքն մի ազդու վերանորոգություն ավետարանի հաստարմատ հիման վերա, իհարկե ներգործելով արմատից դեպի վեր, ժողովրդի և հոգևորների դաստիարակություն և կրթություն մեր օրերի լուսավոր հոգու համեմատ»։

Հոկտեմբեր. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 10), արևելահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Մուրադյանի («հետազայում Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս») «նկատմունք Ս. Նազարյանցի մի ամենամեծ խնդրի պատճառով հրատարակած ամենաթույլ հատվածի վերա» հոդվածը, և Պերճ Պողոսյանի «Ուղերձ ի մահ հանգուցյալ քեռ» բանաստեղծությունը։

Մուրադյանցի «նկատմունքը» ուղղված է «Հյուսիսափայլի»

1860 թ. № 10-ում հրատարակված Ստ. Նազարյանցի «Մենդելսոն, լեսսինգ և լավատեր, վիճարանելով կրոնի վերա» հոդվածի հիմնական սկզբունքների դեմ (անս վերևում)։

Հոկտեմբեր. «Մասյաց աղավինն» (№ 10). Գաբրիել Ալվազովսկու՝ ուսուցչի բնագրից կատարած արևմտահայերեն չափածո թարգմանություն, հրատարակում է Ի. Կոխլովի «Գալլ և հոգիվք» առակը և անստորագիր՝ «Շայ պանդուխտ» բանաստեղծությունը։

Հոկտեմբերի 20. «Մեղուն» (№ 113), արտատպելով «Հյուսիսափայլից» սկսում է հրատարակել Ստեփաննոս Նազարյանցի «Շայոց ազգի լուսավորության, կամ սուրբ թարգմանիչների դարը» հոդվածը։ Շարունակվում է մինչև նոյեմբերի 10-ը (№ 115) և մնում անավարտ։

Հոդվածին, թերթի խմբագրության կողմից կցված է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այս գեղեցիկ և հմտալից հոդվածը հրատարակելնուս հետ, պարտք կհամարինք նաև ծանուցանել, թե ասոր մեջի ամեն կարծիքները միօրինակ չենք պաշտեր հեղինակին հետ»։

Հոկտեմբերի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 43), արևելահայերեն, հրատարակում է Հախվերդի Հախնազարյանցի «Նուր երկին և ունկն դիր...» բանաստեղծությունը և Սկայորդու (Ի՛մա. Մսեր Մսերյանց) «Թղթակցությունը», որն ուղղված է Ստ. Նազարյանցի և նրա «Հյուսիսափայլի» դեմ։

Թղթակցությունից. «Հյուսիսափայլն» տարածում է անօրինակ լուսավորություն... այնպիսի լուսավորություն, զոր մեր ազգն, գուցե Ուրուպական ազգերն ևս, մինչև ցայժմ ոչ միայն չեն ստացած, այլև քնալ իսկ ստանալու չեն, եթե կամենան շատանալ միայն մյուս օրագրովք... Մինչև այժմ ո՞վ լսած կամ կարդացած էր մի տեղ, թե բովանդակ մեր ազգն ոչ միայն «անկիրթ է», այլև «անբարոյական»։ Զայս բանս առաջին անգամ հայտնեց մեզ պ. Նազարյանցն իր լուսավորիչ օրագրով։ Ուրեմն ո՞հայկազունք, հայրենասեր հայկազունք, ի՞նչ մունջ կեցած եք. ահա լսեք «անկիրթ» եք դուք, «անբարոյական» եք, այս է ձեր պանծալի տիտղոսն այսուհետև... Մեր այժմյան վանորայքը, ըստ ասելո պ. Նազարյանցին, են «դատարկապորտ տգիտության և անգործության կերակրանոցք»։ Թող հրճվին, ցնծան, բերկրին և ուրախանան մեր արեղայքն, յուրյանց բնակարանի այսպիսի պանծալի անվամբն կոչելոցն վերա։ Ահա այսպիսի է «Հյուսիսափայլի» տարածած բոլոր լուսավորությունը»։

Նոյեմբերի առաջին կես. «Ծերեպներ» (№ 93), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Մեղունին պատասխան» հոդվածը։ Նրա հեղինակ Հով-

հանենա Պրուսացի Տերոյնցը բանավիճում է Մ. Նալբանդյանի և Հ. Սըվաճյանի հետ, կրոնի՝ առ հայ ժողովուրդն ունեցած դերի հարցում:

Նոյեմբերի 10. «Մեղուն» (N 115), գրաբար, հրատարակում է Գարիբի Պատկանյանի «Հայրենասէր Արամեանք...» և արեւելահայերեն Գամառ Քաթիպայի (ի՛մա. Ռաֆ. Պատկանյան) «Թե իմ ալեւոր հերքս սենային» բանաստեղծութիւնները (վերջինը տե՛ս Պատկանյան Ռ., Երկերի ժողովածու, հատ. Ա., Երևան, 1963, էջ 33—34):

Նոյեմբեր. «Բազմավիպը» (N 11), ֆրանսերեն քնագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթիեի «Աստեղք» բանաստեղծութիւնը:

Նոյեմբերի 12. «Մեղու Հայաստանին» (N 46) Հարություն Տեր-Գրիգորյանցի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Մեկ ծերունու մահվան ժամանակվա խոսակցութիւնը...» պատմվածքը:

Նոյեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (N 11), արեւելահայերեն, հրատարակում է Հակոբ Մելիք-Հակոբյանցի (ի՛մա. Րաֆֆի) «Աղթամարա վանքը» պատմվածքը: Պատմվածքին կցված է «Զայն տուր ու՛ ծովակ» բանաստեղծութիւնը, որը հետագայում բազում վերահրատարակութիւնների է արժանացել (տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 8, Երևան, 1957, էջ 280—309):

Նոյեմբերի 15. Գանձակում (այժմ՝ Կիրովարազ, Ադրբեյջանական ՍՍՀ) ծնվեց արձակագիր, բառարանագիր, թարգմանիչ (ռուսերենից, ֆրանսերենից հայերեն), ՍՍՀՄ գրողների միութիւն անդամ (1934-ից), Նիկողայոս Հովհաննեսի Մամիկոնյանը: Վախճ. 1937 թ. մայիսի 21-ին, իր ծննդավայրում:

«Գրական թերթ», 1937, № 19 (սնկոգայոս Մամիկոնյան): «Սովետական գրականութիւն», 1967, № 9 (սնկոգայոս Մամիկոնյան): Գրական տեղեկատու (կազմեց Հ. Խաչատրյանը), Երևան, 1981, էջ 508—509: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ., էջ 277:

Նոյեմբեր. «Մասյաց աղավնին» (N 11), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Արմենակ Հ. Իլիգմեճյանի (ի՛մա. Արմենակ Հայկունի) հոդվածը, «Պատվական խմբագիր» խորագրով և անստորագիր՝ «Առ Հայաստանաստեղծութիւնը»:

Հոգվածից. «Արդ կխնդրվի ամեն խմբագիրներին, որ բարեհաճին բաժանորդներին գոհ ընելու, անոնց հասցընելով իրենց թերթերը՝ ա. օրինավոր ժամանակավ, բ. առանց պատուտանքի լինելու, գ. առանց մեկ հատ մը պակսելու: Ահա ասոնք են բաժանորդաց իրավունքը, զոր կխնդրեն խմբագիրներեն: ...Ներքեց ինձ իմացընել ձեզ, որ այս հոգվածը հրատարակելու ատեն մեր զըլ-

խաւոր դիտաւորութիւնը զձեզ պարսաւել շէ, ալլ ձեզի իմացընել, որ ձեր բաժանորդները, մանավանդ դոսի քաղաքներունը, այսպիսի դժնդակ զրկանաց մեջ են, կարելի է առանց ձեր գիտութիւնը:

Նոյեմբերի 20. ԵՄեղուն» (№ 116), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Հանգուայի Երիտդուրթիւնը Ֆրանսայի հետ Հայաստանի հարաբերութիւնց վրա միջին դարուց մեջ ուսումնասիրութիւնը: Ավարտ՝ նույն թվականի դեկտեմբերի 20 (№ 119):

Նոյեմբեր. Եկոսնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 11), արևելահայերեն, հրատարակում է Մարկոս Աղաբեկյանի Եղարոն խալատուր Արուստանը և իր Զանգին» հոգվածը, որին հաջորդում է Եվերք Հայաստանին վեպի Եջանգի» գլուխը: Թիֆլիսի բարբառով հրատարակված է նաև Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանի Եմիտագնացութիւն ի Թեւեթ (գրույց Թիֆլիզու կանանց կյանքի տեսարաններից)» դրաման:

Նոյեմբեր. ԵԶոաքաղը» (№ 9), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովսեփ Չերքեղյանցի ԵՀերքումն կարծյաց այնոցիկ, որ քարոզում են, թե պետք է վերանորոգութիւն (ռեֆորմ) առնել Հայաստանյայց եկեղեցումը» հոգվածը:

Հոդվածից. Ենազարյանցի առաջարկած մեր հեղեցու ԵԱրմատական», Եմտից մինչև գլուխ վերանորոգութիւնը» ճանճի բզղումն է մեզ համար, և խնդիր՝ ոչ թե եկեղեցական, ալլ բժշկական միայն:

Նոյեմբերի երկուրդ կես. ԵԵրեակը» (№ 94), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել ԵՄեղուն հրատարակչին քանի՝ մը խրատներ» հոգվածը: Ավարտ՝ 1861 թ. հունվարի առաջին կեսում (№ 97):

Հոդվածից. ԵՀիմա... կհարցնեմ քեզի, պ. Նալբանդյանցը գովելնդ ի՞նչ վաստըկեցար: Տված գովեստեդ կարծեցի, որ այն մարդը լիս ճանչնար և լիս գիտեր, որ Պրոթեոս մըն է, երբեմն Ս. Շահրեզ կըլլա, երբեմն Կոմս էմմանուել կըլլա, երբեմն Մ. Նալբանդյանց կըլլա, գուցե երբեմն ալ Ղուկաս Պեղոսյան կամ ուրիշ բան ըլլա: Ուստի երբ որ այդ Մ. Նալբանդյանցը Ս. Շահրեզի փոխվելով դիվաց գոյութիւնը ուրանալու և ծաղրելու համար ձեր ԵՄեղուն» բզղանք իրրեւ ահագնագոչ շեփորա գործածեց, մեր՝ անոր դեմ գրած պատասխաննիս Ձեր հարգութիւնն ալ տվինք որ տպեց... ձեզանից վախ չունենալնիս շնչտելովք:

Նոյեմբերի 30. ԵՄեղուն» (№ 117), Միքայել Նալբանդյանի կյանքի ու գործունեության մասին համառոտ տեղեկութիւններ հաղորդելուց հետո (ԵՄիքայել Նալբանդյան» խորագրի ներքո), ԵԿոմս էմմանուել»

ստորագրությամբ, հրատարակում է նրա «Յշական» բանաստեղծությունը: Արևմտահայերեն, հրատարակված է նաև Գրիգոր Օտյանի «Ազգային լեզու» հոդվածը: Ավարտ՝ 1861 թ. հունվարի 20 (№ 122),

Հոդվածից. «Մենք, որ մեր հին լեզվին գեղեցկություններն ինքնին դատելու չափ առաջնորդվելու բաղժն ունեցած ենք ատենով... ցավով սրտի կտեսնենք գրաբարի համար եղած ջանքերուն ի դերն ելնելը: Փորձը մեր աշխարհը բացավ մեր պատրանացը վրա և համոզեց մեզ լիովին, թե անկարելի է դանցյալը կենդանացնել»:

Դեկտեմբերի 10. «Մեղուն» (№ 118), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ս. Շահբեգի (իմա. Մ. Նալբանդյան) «Էրաշափառ խայտառակություն» պամֆլետը: (Վերջինիս բանասիրական պատմությունը տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատոր 2, Երևան, 1947, էջ 293—295):

Դեկտեմբերի 11. Պոլսում, Մանուկ Մանուկյանի նախաձեռնությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Արամյան ընկերությունը», որն իր առջև նպատակ էր դնում կրթական-մշակութային և լուսավորական գործունեություն ծավալել Կեսարիայում: «Արամյան ընկերությունը» գոյություն ունեցավ մինչև 1883 թվականի կեսերը:

«Հանգան ամսօրյա», 1967, № 4—6 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

Դեկտեմբեր. «Էջուսիսափայլը» (№ 12), արևելահայերեն, հրատարակում է Պողոս Ղուկասյանցի «Մի քանի խոսք... վարդապետի արևելյան լեզվագիտության Ս. Նազարյանցի և նորա հակառակորդների վերա, բարեմիտ ընթերցողների դատաստանի առաջև» հոդվածը և Մովսես Բուդաղյանցի «Հիշողություն» բանաստեղծությունը (վերջինը տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 261):

Դեկտեմբեր. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 12), Դավիթ Ռոստոմյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վասիլի Ժուկովսկու «Տասն և երկու քնած կույս աղջիկներ (հին բանաստեղծական վեպ)» ստեղծագործությունը:

Դեկտեմբեր. «Մասյաց աղավին» (№ 12), հրատարակում է «Էջուսիսափայլ օրագիր» հրապարակախոսական հոդվածը և անդերեն բնագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ՝ Զորջ Բարոնի «Այսօր աւարտեմ գերեւներորդ վեցերորդ ամ կենացս» բանաստեղծությունը:

Հոդվածից. «Էջուսիսափայլը» հիրավի 1858-ին ծնավ ազգիս մեջ, բայց իբրև հրեշ մի և ոչ թե լույս մը. հարկ է որ ցուցընե, թե այդ բազմաբնույթ ըսած օրագրին արդյունքն է խոռվու-

թյուն, պղտորություն, հակառակություն սերմանել ազգիս մեջ. տգիտական մոլորություններ տարածել ընդդեմ ազգային լեզվի, դավանության, պատմության և բնավորության, ճշմարտության անունով ստուրթուն ծավալել, ճլուխիսային լույս ըսելով լուստերական կրոնի վարդապետությունները տարածել մեր խեղճ ազգին վրա:

Դեկտեմբերի 17. «Մեղու Հայաստանին» (№ 51), արևելահայերեն, հրատարակում է Ռոստոմբեկ Երզնկյանցի «Կորուստ», «Գնաս բարյավա», «Մնաս բարյավա» բանաստեղծությունները և Ղունկիանոս Պողոսյանի «Տեսիլ» թատերակը: Այն ուղղված է Ստեփաննոս Նազարյանցի և Նրա համախոհների դեմ:

Դժոխքի սպասավորների՝ Բեհզեդբերդի, Սադայելի, Աղբադոնի, Դենրի ու սրանց սպասավորների միջև տեղի ունեցող այլաբանական խոսակցության միջոցով ծաղրված է Ստ. Նազարյանցը, նրա կարծիքները գրականության ու գիտության մասին, պարսավված է «Հյուսիսսփայլի» գործունեությունը:

Դեկտեմբեր. «Ըռաքաղը» (№ 10), գրաբար փոքրիկ վերլուծականից հետո, հրատարակում է Մովսես Զոհրապյանցի հավաքած «Հայերեն բայաթիքը»: Շարունակվում է մինչև 1861 թ. հունիսի 1-ը (№ 21):

Դեկտեմբերի 24. «Մեղու Հայաստանին» (№ 52), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Սայաթնովյանցի «Բաղդավոր մարդ կամ անտրտունը բավականություն» պոեմը:

— Հալեպում, իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային «Վարդանյան ընկերությունը»: Վերջինիս նպատակն էր օգնել Անջրդի դյուղի (Արաբկիրի գավառ, Թուրքիա) դպրոցին և այդ գյուղում գրական-մշակութային գործունեություն ծավալել, ինչը և արվում է: Վարդանյան ընկերությունը շուտով ունենում է երկու մասնաճյուղ՝ Պոլսում և Ամերիկայում, և այդ ձևով էլ հարատևում է մինչև 1910-ական թվականները:

«Հանդես ամսօրյա», 1966, № 10—12 («Պատմության հայ մշակութային ընկերություններ»):

— Ալեքսանդրիայում, Կարապետ Գալուստյանի և Գաբրիել Խալսկուպոսի նախաձեռնությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Պողոսյան վարժարանը»: Այն երկսեռ էր, ուներ երեսուն աշակերտ և երկու ուսուցիչ, ավանդվում էր երեք առարկա (թվաբանություն, ընթերցանություն, գեղագրություն): Ծաղկուն ժամանակ «Պողոսյան վարժարանը» ունեցավ 750 աշակերտ, դարձավ յոթնամյա և ավանդվում էր տասնմեկ առարկա (հայերեն, կրոն, թվաբանություն, գրահաշիվ, երկրաչափություն,

ընդ. աշխարհագրություն, պատմություն, կենդանաբանություն, առտնին տնտեսություն, լեզուներ, մարմնամարզ)։

Արշալույսի Վ. Մեր դպրոցները զաղութներու մեջ. Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս), 1932, էջ 30—32։

— Թիֆլիսում ծնվեց բնանկարիչ, լրագրող, նկարչության տեսաբան Տրդատ Լիսիցյանը։ Վախճ. 1885 թ., Պետերբուրգում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Տրդատ Լիսիցի» ստորագրությամբ։

Ալիշանը ժամանակակիցների նախնայ (կազմեց Ս. Շուկյան), Երևան, 1924, էջ 92—95 (Գ. Քալիշչադայանի «Նախնայություն»)։ Ստեփանյան Գ. Կենսագրական բառարան, հատ. Բ., էջ 32։

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, արձակագիր Թագուհի Հովսեփի Մելիք-Աղարյանը (նաև՝ Շիշմանյան Մելիք-Աղարյան, որովհետև դուստրն էր արձակագիր Հովսեփ Շիշմանյան-Մերենցի)։ Վախճ. 1885 թ. հունվարի 22-ին, Թիֆլիսում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Թորիորդ Մենիկ» կեղծանունով։

Սերենց, Երկուսք Թ. դարու, Բաքու, 1893, էջ 11—19 (առաջաբանը)։ «Ընդարձակ տարեցույց ազգային հիմնադրույթ», Պոլիս, 1901, էջ 43։ Ասատուր Հր., Դիմաստվերներ, Պոլիս, 1921, էջ 283։

— Պոլսում ծնվեց լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), խմբագիր Փառնակ Մատթեոսի Այվառյանը։ Վախճ. 1940 թ. մարտի 30-ին, Նյու-Յորքում։

1891—1894 թթ., Նյու-Յորքում խմբագրել է «Արարատ» հայերեն-անգլերեն օրագիրը։

«Հայաստանի կողման», 1940, № 16 (սփռական Այվազի մահը)։ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 90։

— Պոլսում ծնվեց գրականագետ-բանասեր, գրող, թարգմանիչ (հունարենից, ֆրանսերենից, գրաբարից հայերեն) Հարություն Մրմրյանը։ Վախճ. 1926 թ. հուլիսի 21-ին։

«Հ. Գ. Մ.», «Խաչքնար», «Ակումիտ», «Ուխտավոր» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում։

Քննակ, Ամենայն տարեցույցը, Պոլիս, 1908, էջ 252, 1911, էջ 274—275, 1927, էջ 628—630։ Մկրտիչ Ազավենյան, Միաբանք և աշխույժ հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 336—337, Չոբեռալ Դր., Երկերի մոզովածու, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 443—448 («Հարություն Մրմրյան»)։

— Պարտիզական (Արևմտյան Թուրքիա) ծնվեց մանկավարժ, պատմաբան-բանասեր Մինաս Սալյանը։ Վախճ. 1935 թ. փետրվարին, Կահիրեում։

Պարզաբայան Վ., Հիշատակարան, Կահիրե, 1940, էջ 86—89, Գեորգյան Վ., Ամենուրեք տարեգրքեր, Բեյրութ, 1956, էջ 207—216։ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, Հատ. Բ., էջ 77։

— Պարտիզական ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող (Հայերեն և անգլերեն լեզուներով), թարգմանիչ (անգլերենից Հայերեն) Արրաճամ Տեր-Հակոբյանը։ Վախճ. 1938 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Պոլսում։

Թեոդիլ. Ամենուրեք տարեգրքեր, Պոլս, 1921, էջ 186—189։ «Նշարձակ տարեգրք», Պոլս, 1938, էջ 352—354։ «Հայաստանի կոչնակ», 1938, № 44 («Մահ պրոֆ. Արրաճամ Տեր-Հակոբյանի»), № 51 («Պրոֆ. Արրաճամ Տեր-Հակոբյան»)։

— Դավալու գյուղում (այժմ՝ ՀՍՍՀ, Արարատ քաղաք) ծնվեց գյուղագիր, հրապարակախոս, լրագրող (Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) Բարկենցը (Գարրիել Դուրխանի Մնացականյան)։ Վախճ. 1917 թ. նոյեմբերի 24-ին, Երևանում։

Պարբերականների իր հոդվածները հաճախ ստորագրում էր «Գարրիել մաճկալ» կեղծանունով։

Բարկենց, Նորմկ, Երևան, 1961, 387 էջ, Դանիելյան Վ., Հայ գյուղագրությունը 19-րդ դարում, Երևան, 1973, 570 էջ։

— Շապին-Գարահիսարում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող, հրապարակագիր Հարություն Շահրիկյանը։ Եղեռնամահ՝ 1915 թ.։

«Նինի», «Վաղինակ», «Ատում» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում։

Թեոդիլ. Հուշարձան 1915 թ. ապրիլի 24-ի, Ալեքսանդրիա, 1939, էջ 9—11։ Գեորգյան Վ., Ամենուրեք տարեգրքեր, Բեյրութ, 1960, էջ 187—191։

— Թամգարա գյուղաքաղաքում (Շապին-Գարահիսարի շրջան, Հս. արևելյան Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, մանկավարժ, թարգմանիչ, լրագրող Գալուստ Մալաթյանը։ Վախճ. 1940 թ.։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Գ. Սեպուհ» կեղծանունով։

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, Հատ. Բ., էջ 266։

— Իզդիրում ծնվեց պատմաբան-բանասեր, թարգմանիչ (գերմաներենից, անգլերենից, հունարենից, վրացերենից Հայերեն), գիտություն

վաստակավոր գործիչ (1920 թ.) Ստեփան Մկրտչի Կանայանը՝ Վախճ. 1937 թ. հոկտեմբերի 7-ին, Երևանում:

«Հայ», «Հայ-Արմեն», «Արմեն», «Հայ ճամբորդ» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Պետրոսյան Լ., Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ, Երևան, 1960, էջ 337—339: Հայ մշակույթի օրրանը, Երևան, 1971, էջ 161—163: ԳԱԹ, Ստեփան Կանայանի ֆոնդ:

— Ախալքալակում (Վրաց. ՍՍՀ) ծնվեց լրագրող, բառարանագիր Կարապետ Առաքելի Յաղուբյանը՝ Վախճ. 1911 թ. սեպտեմբերի 30-ին, Թիֆլիսում:

«Մշակ», 1911, № 214 («Կարապետ Առաքելյան Յաղուբյան»), № 215 («Կարապետ Յաղուբյան»):

— Մարաշում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-հոգևորական գործիչ, լրագրող Լևոն Փելեճյանը՝ Եղեռնամահ՝ 1915 թ. Պոլսում:

«Հանդես ամսօրյա», 1920, № 1—3 («Հայ կաթողիկե կղերին եանատակները»):

— Խուլյու գյուղում (Խարբերդի գավառ, Արևել. Թուրքիա. պատմական անունը՝ Թլկատին) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, արձակագիր Թլկատինցին (Հովհաննես Հարությունի Հարությունյան): Եղեռնամահ՝ 1915 թ. հունիսին, Խարբերդի շրջանում:

«Փառնակ», «Խարբերդցի», «Թղթակից», «Գեղացի» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Կարապետյան Լ., Թլկատինցի, Երևան, 1966, 201 էջ:

— Աստրախանում ծնվեց հրապարակախոս, լրագրող (ռուսերեն լեզվով), թարգմանիչ (անգլերենից ռուսերեն), խմբագիր Արտեմի Կոտելնիկովը՝ Վախճ. 1910 թ. հունիսի 6-ին, Պետերբուրգում:

Աստրախանում հիմնադրել և խմբագրել է «Астраханский вестник» լրագիրը, Պետերբուրգում խմբագրել է «Наша жизнь» օրաթերթը, 1909 թ. Պետերբուրգում հիմնել և խմբագրել է «Жизнь Кавказа» երկշաբաթաթերթը:

«Մշակ», 1910, № 136 («Ա. Ն. Կոտելնիկովի հիշատակին»):

— Նոր-Ջուղայում (Պարսկաստան) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, պատմաբան-բանասեր Հորդանան Կարապետի Հորդանանյանը՝ Վախճ. 1940 թ. հոկտեմբերի 8-ին, Սուրաբայայում (Ճավա կղզի):

«Հայաստանի կոչնակ», 1940 թ., № 51 («Հորդանան Տեր Կ. Հորդանանյանի մահը»):

— Ապուշեխ գյուղում (Ակնի շրջան) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող Շավարշ Հովիվյանը:

Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիք, Պալիս, 1943, էջ 105:

— Զրիկ գյուղում (Մուշի գավառ) ծնվեց երաժշտագետ, բանահավաք, բանաստեղծ Ղևոնդ Ավետիսի Տեր-Ավետիսյանը: Ատուպատականի Հոգևոր միաբանության անդամ էր 1892 թ. մարտի 22-ին, վախճ. 1923 թ. սեպտեմբերի 7-ին, Թավրիզում:

Աճեմյան Հ., Ղևոնդ քահանա Տեր-Ավետիսյան, Թավրիզ, 1924, 48 էջ:

— Շամախիում (Աղբրեջանական ՍՍՀ) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող (Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), դրամատուրգ, արձակագիր, թարգմանիչ (գերմաներենից և ռուսերենից Հայերեն) Սեդրակ Թառայանը: Վախճ. 1916 թ. նոյեմբերի 25-ին, Թիֆլիսում:

1906 թ. Թիֆլիսում հիմնել և մինչև 1914 թ. խմբագրել է «Ընկեր» գրական շաբաթաթերթը: «Старик» կեղծանունով հանդես էր գալիս «Бакинские известия» թերթում: «Հանգուցյալը պատերազմի սկզբում (ի՛մա. 1914 թ.—Ս. Շ.), սկսեց հրատարակել և «Восток» անունով ռուսերեն մի թերթ, սակայն... հազիվ լույս ընծայեց երեք-չորս համար» («Մշակ»):

«Մշակ», 1916, № 265, 266 («Սեդրակ Թառայան»), № 267 («Ս. Թառայանի կենսագրությունը»), № 268 («Սեդրակ Թառայան») ... Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. 5, Երևան, 1979, էջ 871—874:

— Վաղարշապատում ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ (ռուսերենից Հայերեն) Միսակ Ասիլյանը: Վախճ. 1936 թ. Թիֆլիսում:

Հայ մշակույթի օրրանը (Ներսիսյանցիների հուշերը), Երևան, 1971, էջ 80—82: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 113:

— Պարսկաստանում ծնվեց լրագրող, խմբագիր Աբել Ապրեսյանը: 1910 թ. Աստրախանում հիմնել և մինչև 1912 թ. խմբագրել է «Մեր կյանքը» կիրականօրյա թերթը:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 104:

— (?) Վանում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր Վարդան Պապիկյանը: Վախճ. 1918 թ. մարտի 26-ին, Օրկոֆում:

1919 թ. Երևանում խմբագրել է «Վանտոսք» գրական շաբաթաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Սրինգ», «Ա. Հրաշյա», «Ա. Վրույր» կեղծանուններով:

Թեղիկ. Ամենույն տարեգրք. 1921, էջ 324:

— (?) Վանում ծնվեց լրագրող-հրապարակագիր Նշան Ղարապետի Վախճ. 1930 թ. մարտի 30-ին, Սենտ-Լուիզում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոչեակ», 1930, № 18 («Ամերիկայի կյանք»), № 17 («Նշան Ղարապետյան»):

— (?) Վանում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող Մարկոս Նաթանյանը: Վախճ. 1931 թ. մարտի 28-ին, Փարիզում:

Կյանք և տեղեկություն (տարեգրք), Փարիզ. 1932, էջ 187—188:

— (?) Հազար գյուղում (Զմշկաժագի շրջան, Արևել. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող-հրապարակագիր, խմբագիր Արամ (Համբարձում) Ամիրխանյանը: Վախճ. 1933 թ. Ֆրեզնոյում (ԱՄՆ):

1922 թ. Ֆրեզնոյում հիմնել և մինչև 1929 թ. խմբագրել է «Նոր օր» շաբաթաթերթը:

Պետության Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ. 1938, էջ 131, 377 (հավելված):

— (?) Զմյուռնիայում ծնվեց լրագրող, բանասեր Հովհաննես Ստեփանի Արիկյանը: Վախճ. 1931 թ. Պոլսում:

Պետության Մ., Հայ հանրագիտակ, էջ 20—21:

— (?) Պոլսում ծնվեց լրագրող, թարգմանիչ (ֆրանսերենից և ռուսերենից հայերեն) Մկրտիչ Շահնազարը (Շահնազարյան): Վախճ. 1900 թ. մարտի 10-ին, իր ծննդավայրում:

«Բյուզանդիոն», 1900, № 1040 («Մկրտիչ էֆ. Շահնազար»), № 1043 («Երկու վաղամեղիկները»):

— (?) Պարտիզակում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով) խմբագիր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Պետիկ Գյուլտյանը: Եղեռնամահ՝ 1915 թ.:

1908 թ. Պոլսում հիմնել և խմբագրել է «Պայքար» օրաթերթը:

Պետության Մ., Հայ հանրագիտակ, էջ 512—513:

— (?) Խարբերդում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, բանասեր

սեր Հակոբ Բարեչանյանը: Վախճ. 1924 թ. հունվարին, Բոստոնում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կաշնակ», 1924, № 10 («Տեր Հակոբ քահանա Բարեչանյան»):

— (?) Հաջընում (Հար. Թուրքիա) ծնվեց բանաստեղծ, խմբագիր, գրական-մշակութային գործիչ Մարտիրոս Ոսկյանը: Ծնունդամահ՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Դորդ-Յուում (Հար. Թուրքիա):

1916 թ. Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) խմբագրել է «Արև» գրական և քաղաքական օրաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Վտարանդի» կեղծանունով:

Ոսկյան Մ., եռօրյի և հարության երգեր, Ալեքսանդրիա, 1919, 176 էջ: Բեռլին. Ամենուր տարեցույցը, Պոլիս, 1921, էջ 329:

— (?) Բաղեշում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց հուլագիր, պատմա-բան-բանասեր, թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) Եղնիկ Երկարակեցյանը: Վախճ. 1922 թ. մայիսի 7-ին, Համադանում:

«Հայաստանի կաշնակ», 1922, № 5 («Տարաբախտ զոհը»): Բեռլին. Ամենուր տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 415, 1926, էջ 631—632:

— (?) Մադրասա գյուղում (Շամախու շրջան, Ադրբեջանական ՍՍՀ) ծնվեց լրագրող Սահակ Մուրադյանը: Վախճ. 1918 թ. սեպտեմբերին, Բաքվում:

«Միսաք» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Մշակ», 1919, № 41 («Սահակ Մուրադյան»):

— (?) Մնվեց լրագրող, արձակագիր Բերուզ (Փերուդյա) Պողաճյանը: Վախճ. 1894 թ. Պոլսում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Ա. Բ. Գ.» և «Բրիսանույշ» ժառանգանուններով:

Բեռլին. Տիպ ա. տառ, Պոլիս, 1913, էջ 129:

— (?) Մնվեց պատմաբան-բանասեր, ազգագրագետ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալյանը: Վախճ. 1923 թ. հուլիսի 2-ին, Աթլենքում:

«Տ. Վ. Պ.», «Կապետ» ժառանգանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Գևորգյան Կ., Ամենուր տարեգրքը, Բելուս, 1960, էջ 26:

— Վենետիկում, ֆրանսերեն ընագրից կատարված արևմտահայ-

րեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է օրիորդ Ֆոթերի «Խորհրդական բերդը» վիպասանությունը. 354 էջ («Զրոսարան մանկանց», հատ. Բ):

— Վենետիկում, արևմտահայերեն թարգմանությամբ. առանձին գրքով, հրատարակվում է «Մոր մը քաշած վիշտերը», «Մանիշակ», «Օղային ճանապարհորդություն մը», «Ամեն խաչ ծանր է», «Քթախոտի պտղունցը» հատորը («Զրոսարան մանկանց», հատ. Գ, 184 էջ):

— Վենետիկում, Գրիգորիս Ճելալյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ժյուլ Սանտոյի «Մագթադիկեն» վիպակը, որը հատվածաբար հրատարակվում էր «Թագմավեպի» 1859 թ. հունվարից մինչև տարվա վերջը՝ 241 էջ («Զրոսարան մանկանց», հատ. Դ):

— Վենետիկում, արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Ձկնորսին հյուղը», «Որդեկոտոր մայր մը», «Մանրավաճառին աղջիկը», «Ալպյան խրճիթը» հատորը: 237 էջ («Զրոսարան մանկանց», հատ. Ե):

— Վենետիկում, բնագրագիտական աշխատանքներով, գրաբար առաջաբանով ու ծանոթագրություններով, հրատարակվում է Հովհան Մանդակունու «Ճառք» խորագիրը կրող ժողովածուն (սեպտեմբեր-օգոստոսի թվականը, հատ. ԻԲ): 221 էջ:

Առաջաբանից. «Ի քսան և վեց ճառից աստի հայրապետիս առաջինքն մեծաւ մասամբ յանուն Եփրեմի մակագրեալ են ի ճառերտրի ուրեք. որպէս և ի Փարիզացոց քաղաքին կա այլ օրինակ մի ամբողջ բողոքագիր անթուական նովին մակագրով: Այլ առ մեղնոյն ճառք ի նորագիր մատենի միոջ ամենայն յանուն Մանդակունոյ մակագրին: Իսկ ի հնագոյն պատուական օրինակն երկաթագիր զոր ունիմք և զոր կալաք մեղ առաջնորդ ի տպագրութեան, խանգարեալ էր անուն մատենագրին առ հնութեանն: Ըն ի ճառից աստի և հմանք յայլ և այլ գրչագիրս միոյն անուամբ վարեցեալ և այլոց յայլում. յորմէ և ոչ վայրապար երկրայեցի հնախոյզ ուսումնասէրն, եթէ զոր ի նոցանէ որոյ մատենագրի սեփականել արժան իցէ, զի յոյն և ասորի բնագիրս մատենագրութեանց Եփրեմի չիք և ոչ մի ի ճառից աստի»:

— Վենետիկում, էդուարդ Հյուրմուշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է Բեռնարդեն դը Սեն-Պիերի «Պօղոս ու Վիրգինիա» վիպակը: 221 էջ:

Նույնը անփոփոխ՝ 1872 թ.

Թարգմանչի առաջաբանից. «Կրկին թարգմանութիւնք են վիպասանութեանս այսորիկ վաղ իսկ ընծայեալք ազգիս, մին ի ու-

միկ և միւսն ի դրոց բարբառ և չէր ինձ ոչ ըստ սրտի և ոչ ըստ մտաց... երրորդ անգամ յեղուլ զսա ի մերս բարբառու Այլ ակա- նաւորք ոմանք ի բանասիրաց ազգիս ածին զիս յայս, մանաւանդ Յակոր էֆենտի Կոնիկեան: ...Ձայս և եթ կարենոր համարիմ զե- կուցանել, զի ոչ բուրրովին մտացածինք են վէպքս և յողտածոյք, այլ ըստ կարենոր մասանցն ճշմարիտք, որով առաւելապէս յոր- դորեն զսիրտ և զմիտս համոզեն յառաքինութիւն, որ է միակ նպա- տակ վաստակոցս:

— Վենետիկում, Ղեռնդ Ալիշանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությամբ, անգլերեն-գրաբար զուգահեռ բնագրերով, առաջարանով ու ծանոթագրութիւններով, հրատարակվում է Զորջ Բայրոնի «Չալդ Լարուդի Ռիստազնացութիւնը» պոեմի շորորդ ևրդը, «Խտալիա» խորագրով 146 էջ: Հետագայում վերահրատարակվել է մի քանի անգամ:

Առաջաբանից. (1860 թ.), «Ոչ բնդ նշանաւորս միայն քեր- դողաց դարուս, այլև առաջին ի նոսին վկայեալ է ի յօլովից գիտ- նոց՝ Պայրըն անգղիացի. այժմ բնծայեմք զընտրեւագոյնն մասն համօրէն գրուածոց նորին, որ է յետին կամ Զորրորդ երգ անուա- նեալ քերթութեանն «Պանդիստութիւն Լարուտայ ասպետի», յորում զիտալիա նկարագրէ, վասն որոյ և «Խտալիա» կոչեցաք զհրատա- րակեալս առ ի մէնջ գերզս զայս: ...Իսկ վասն ոճոյ թարգմանու- լեանս ոչ ունիմ այլ ինչ ասել, բայց զի գիտողս երկաքանչիւր լե- դուացն թողուլ զդատաստան և յանձն առնուլ զպարտութիւն եթէ ուրեք ոչ իցեմ քաջ ի վերայ հասեալ բանից քերդողին, որ չէ պար- դախօս և դիւրափոխելի, որպէս զայլս ի քերդողաց և դիւր իսկ հա- մագգիս՝ հետևողս նախնեացն և կտակարանաց ոճոյն:

— Վենետիկում, Մանվել Քաշունու՝ իտալերենից կատարած արեւ- մբտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ժան-Բապտիստ Պլանշարի «Դպրոց բարուց» մանկավարժական ուսումնասիրութիւնը և Ֆրանցիսկոս Սոավյիի «Նկարագիր զգոն և առաքինի մարդու» աշխա- տութիւնը: 934 էջ:

Առաջաբանից. «Փորձով տեսնված է, որ այն բարոյական զրվածներն, որ զվարճալի են, անոնք ավելի օգտակար եղած են, քան թե անոնք, որ ծանր և հաստատուն կերպով կավանդեն բա- րոյականի պատվերները և կանոնները: Ուստի և Պլանշարի նպա- տակը այս եղած է, ձանձրալի չլլալ ընթերցողաց և զուտ հստակ խոսքերով տալ կրօնի, բարոյականի, կրթության և ընկերության ամենաօգտակար սկզբունքը: ...Պլանշարի գործը անցյալ դարուն մեջ երեւցավ Գաղղիա: Եղան որ այլևայլ հավելվածներ ըրին մա-

տննագրին գործույն վրա, և եղան, որ համառոտեցին նույն գործը ավելորդ մասունքը թոթափելով, որով ավելի հաճելի եղավ բազմաց: Մեք հետևեցանք Կառլոս Գրուլլին ըրած համառոտությանը, որ տպվեցավ Միլան, 1830-ին, իտալերեն լեզվով և անոր վրա տեղ տեղ ավելցուցինք գաղղիարեն բնագրեն առնելով:

— Վիեննայում, Ներսես Շյուքյուրյանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Յա-վոց իդիկը կամ գիպուրկ» վիպակը (սկզբական և զրոսալի տևտրակք», հատ. ԽԲ): 191 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Եմիրուպա» կիսամսյա լրագրում, 1859 թ. հունիսի առաջին կեսից (X 11), մինչև դեկտեմբերի առաջին կեսը (X 27):

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Ամերիկա» համառոտ վիճակագրություն ի նպաստ ուսանողաց աշխարհագրության աշխատությունը: 64 էջ:

— Պոլսում, Ատոմ Հովհաննեսի Տերոյենցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Անտառաց մատուռը» պատմվածքը: 21 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Մարգուս սատանան» գիրքը: 241 էջ:

«Եկատ հետաքրքրական և հին ու նոր դարուց վրա անյուր ծանոթություններով լեցուն ազգասիրական և հայրենասիրական ճառեր պարունակող գիրք մըն է ասի, որուն ղվարճությունները ասի կարգացվելին հոգը կհասկցվի» («Մեղու», 1860, № 113):

— Պոլսում, Գրիգոր Թորոսյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Մարիամ Ռոզա աղջկան պատմությունը» վիպակը: 84 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Հովհաննես Պրոսպերի Տերոյենցի (Չամուռնյան) «Բանադատ» ընդդիմախոսականը: 162 էջ:

Լրիվ վերնագիրն է. «Բանադատ, Տեր Տ. Մատթեոսի սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն հայոց Ռեբրի մարդ և բարի քրիստոնյա» անուն գրքին դեմ (տե՛ս մեզ մոտ, Պոլիս, 1856 թ.—Մ. Շ.) բողոքականներուն հանած նույնանուն գրքին վրա քննությունը: Այս բանավեճի ժամանակ կողմերը բարձրացրել են ազգի զարգացման հեռանկարների, նրա հասարակական կյանքի ու մշակույթի հետ առնչվող մի շարք ուշադրավ հարցեր:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում են «Հայոց եկեղեցին և ամերիկացի քարոզիչը Ռինստուն միլիոն մեծ սուտին» և «Մեծ ու կարևոր հայտարարություն վրա» աշխատությունը: 89 էջ:

«Իննսուն երեսներն բաղկացյալ տետրակ մը, որուն նպատակն է Ամերիկայի քարոզիչներուն մեր եկեղեցւոյն դեմ մինչև այսօր հանած անիրավ առարկութիւնները հերքելով՝ անոր սրբութիւնը, անոր առաքելականութիւնը և Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին ըլլալը ապացուցանել» (ԵՄՆԴՈՒ, 1860, № 98)։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Ազգային սահմանադրութիւն հայոց» գրքուկը (Ա տետր), 46 էջ, նույնը՝ 1863 թ., հանդերձ հայատառ թուրքերեն թարգմանութիւնամբ, 54 էջ, 1870 թ., միայն հայերեն քնագիրը, 22 էջ։

Բ տետր՝ «Ազգային սահմանադրութիւնն ու Մեծմուսա խորագրով, անդ, 1861, 16 էջ։

— Պոլսում, Ստեփաննոս Մոզյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութիւնամբ, հրատարակվում է «Նախագիտելիք մանկանց» ձեռնարկը, 172 էջ։

Գիտահանրամատչելի մակարդակով մեկնաբանված են «Աստված», «Մարդ», «Զգայարանք», «Տիեզերք», «Տարերք», «Երկիր», «Երկրի քնակիչները», «Սողուններ», «Թռչուններ», «Միջատներ», «Գիտութիւններ», «Սերվեստներ և քաղաքական պաշտոններ», և նման քնույթն ու նպատակաուղղվածութիւնն ունեցող այլ հասկացութիւններ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Զիդմեճյանի (Ի՛մա. Արմենակ Հայկունի) «Պաշտոն ի Վոսրոր. ընդգծմ դիմակավոր «Բարի մարդ և բարի քրիստոնյա» անուն գրքին» (47 էջ) և «Թուրքանտա տիկին և յուր գաղափարը Ամերիկայի երիցական քարոզչաց վրայոք» (21 էջ) աշխատութիւնները։

Սկզբում՝ կրոնաստվածաբանական նեղ թեմաների քննարկումով սկսվող և հետագայում հասարակական-քաղաքական լայն հարցերի ոլորտները շոշափող քանավեճի միջոցով, բարձրացված են հայ ժողովրդի, նրա զարգացման ու հեռանկարի հարցերը։

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն լանկ-Թամուրայ և հաջորդաց իւրոց» երկը, Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար տոաչաբանն ու ծանոթագրութիւնները Կարապետ Շահնազարյանի («Շար հայ պատմագրաց», հատ. 2)։ 134 էջ։

Առաջարանից. «Տպագրութիւն մատենիս եղև երկուց օրինակաց համեմատութեամբ, յորոց զմինն ղգուշաւոր խնամօք օրինակեալ էի ես ինքնին ի մատենադարանի Սրբոյ էջմիածնի, զմիւսն ետ ինձ կայսերական գրատունն Գաղղիոյ, զոր ստացեալ էր ինքնին յՈւստէն պատուեալ հարց Մխիթարեանց Վենետիկոյ, արա-

րեալ համեմատութեամբ շորից օրինակաց, Տարբերութիւնքն իր-
րե գրութիւն, գոյզն իմն էին ընդ երկուս օրինակս. այլ Քովմա,
իբրեւ պատմագիր, տարածայնի ոչ սակաւ ի վէպս իւր, յայլազօի
պատմագրաց, յորոց զկարեւորսն նշանակեցի ի ծանօթութիւնս
ի վերջ կուտէ գրոցս: Զերկայն խորագիրն «Պատմութիւն համառ-
տաբար վասն արեւելեան թագաւորացն» պղծոյն և շար գազանին
Հանկ-Քամուրայ և այլոցն, զոր արարեալ է քաջ վարժապետն Թով-
մա վարդապետ» համառօտեցի»:

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Մովսես Կաղանկատ-
վացու «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատութիւնը: Բնագրագիտական
աշխատանքները, գրաբար առաջարանը՝ Կարապետ Շահնազարյանի
(«Շար հայ պատմագրաց», հատ. Ե): 432 էջ:

Զետեղված են Կաղանկատվացու պատմութիւն միայն առա-
ջին և երկրորդ գրքերը:

Առաջաբանից. «Տպագրութիւն մատենիս նդև շորից օրինա-
կաց համեմատութեամբ. յորոց զառաջինն բազում զգուշութեամբ
գաղափարեալ էի ես ինձէն ի էջմիածին, ի մտի ունելով միշտ
զտպագրութիւն այնորիկ ի պատեհ ժամու: Զերկորոյն, նոյնպէս
օրինակեալ ի սուրբ էջմիածին, ընծայեաց ինձ ազգասիրաբար մե-
ծապատիւ գիտնական Մկրտիչ աղայն Մոմճեան, բարեկամն իմ-
զերրորդն գրեալ ի Դարէժ յայլ իմն ձեռագրոյ ետ ինձ համեմա-
տութեան աղագաւ արգոյ բարեկամն իմ Գրիգոր Մարկոսեան,
և զյորրորդն գաղափարեալ ի Կոստանդնուպոլիս, ետ ինձ պա-
տուարժան Գալուստ աղայն Տեր-Պողոսեան»:

— Փարիզում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Զանիկ Արամ-
յանի «Դասարան հայկազյան մանկանց» ձեռնարկը: 230 էջ:

«Այս պատվական դասարանը, զոր հարգո պարոն Զանիկ
Արամյան հորինած է... ինը մասի կրածնվի: Առաջին և երկրորդ
մասերը քերական և հեգելու բառեր կպարունակեն, մյուս մասերը
համառոտիվ կխոսին սրբազան, ազգային և ուրիշ ղանազան ազ-
գաց պատմութեանց վրայոք, նմանապես երկրագործութեան, թվա-
բանութեան և երաժշտութեան (մուզիքա) վերաբերյալ սկզբնական
համառոտ ծանոթութիւններ կուտան, որ ամենահարկավոր գի-
տելիքներ են մանկանց համար» (Ղազիկյան, Հայկական նոր մա-
տենագիտութիւն, Վենետիկ, 1912, էջ 228):

— Փարիզում, արեւելահայերեն, հրատարակվում է Խայատուր Մի-
սաքյանի գրական-հրապարակախոսական աշխատութիւնը, «Տքնութիւնք
և սիոփանք հայրենասիրի» խորագրով: 52 էջ:

Առաջաբանից. («Ազգ») «Այս հոգվածիս երկայնութիւնը մե-

դի շեր ներքո ոչ օրագրի մեջ գրել և ոչ ընդհատել, մեք այս հոգ-
վածով Մենմուան Մենմուայի ամբողջ ցրցունելու մտքը միապա-
ղաղ հայելի մը հորինած ըլլալով, հայելին ալ ամբողջ պահելու
համար զատ տետրակ ըրինք, Կհուսանք, որ Մենմուան զոնն աս
անգամ ինքզինքնին աղեկ ճանշընալով ինքզինքն կամշընաւ:

— Փարիզում, գրաբար, վերահրատարակվում է Եզնիկ Կողբացու
«Եղծ աղանդոց» աշխատութիւնը: Վերջում ղետեղված է «Եզնիկայ վար-
դապետի խրատք» հատվածը: 288 էջ:

— Փարիզում, արեւմտահայերեն տրվող մեկնաբանութիւններով,
հրատարակվում է Ժանիկ Արամյանի «Համառոտագույն բառարան
արդյան լեզվի, հայերենն ի տաճկերեն ի ֆրանսերեն» գիրքը: 178 էջ:

Սկզբում ղետեղված երեքլեզվյան բառարանին, «Աշխար-
հագրական անվանք» խորագրի ներքո (էջ 85—105), հա-
ջորդում է նշանավոր տեղանունների և նրանց ֆրանսերեն
տառադարձութիւն ալբուբենական ցանկ, ապա՝ «Անվանք ազգաց
և անձանց» բաժնում տրված է հայկական և եվրոպական
անձնանունների ալբուբենական մի ցանկ հայերեն լեզվով,
իրենց եվրոպական տառադարձութիւնամբ (էջ 99—108), Վեր-
ջում (էջ 111—178) հարց ու պատասխանի ձևով, ղետեղված է
հայերեն-ֆրանսերեն խոսակցական բառգիրք, «Առաջնորդ ֆրան-
սերեն լեզվի, հաղազս ճամբորդաց ի Ֆրանսա» խորագրով:

— Փարիզում, Ամբրոսիոս Գալֆայանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կա-
տարած արեւմտահայերեն թարգմանութիւնամբ, հրատարակվում է Ֆրան-
սուա Ֆենելոնի «Տելեմաք» վիպասանութիւնը: (Այս երկի առաջին գրա-
բար թարգմանութիւնը լույս է տեսել Նոր-Նախիջևանում, 1793 թ.: Տե՛ս
Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800 թթ.), Երե-
վան, 1963, № 890 և 907):

Առաջաբանից. «Ավելորդ չէմք համարիլ հոս հիշեցնել մեր
ընթերցողաց, որ ինչպես մեր թարգմանութիւնը, նույնպես նաեւ
տպագրութիւնը ամենայն խնամք տարինք, Այսպես որ, կրնամք
հավաստել զհայ ընթերցողը, որ չկա Տելեմաք գաղղիարեն տպա-
գրութիւն մը, որ այսչափ խնամքով հերյուրյալ ըլլա և մերինին
չափ ճոխ պատկերոք, ինչպես որ կրնան քննել և վկայել մատե-
նագետք: Ընթերցողաց դյուրութիւն համար գործույս ետեւը դրինք
Բազիրէ մը հատուկ անվանց, որում համառոտիւ մեկնեցինք դի-
ցարանական, պատմական և աշխարհագրական անուններն, որ
Տելեմաք մեջ կհանդիպին:

— Փարիզում, Հովհաննէս Հովակիմյանի՝ անդրերեն բնագրից կա-
տարած արեւմտահայերեն թարգմանութիւնամբ, հրատարակվում է «Պատ-

մություն նախնյաց վաճառականության և ճանապարհ հարստության՝ աշխատությունը: 250 էջ:

— Փարիզում, գրաբար, հրատարակվում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան Ողբերգութեան» պոեմը: 424 էջ:

Գիրքն ունի ամբիշ համառոտ՝ «Գրիգորի Նարեկացույ Ողբերգութիւն» վերնագիրը: Վերջում զետեղված են «Համառոտութիւն աղօթից... Մխիթարայ Գռչի... ասացեալ ի սուրբ պատարագին» և մի քանի այլ գործեր:

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Մելիքշահ Բագրատունյանցի «Կարևոր խորհրդածությունք» աշխատությունը: 30 էջ:

Տրված է բաժան-բաժան եղած Խալիլայի ցավագին վիճակի նկարագրությունը և իտալացիների ազգային-հայրենասիրական ինքնագիտակցության գալը («Հայրենյաց ազատությունն ամեն անգին հարստութեններն, ծնողացմն, եղբարցմն, որդոցմն և այլն, նան կյանքն ալ վեր և հարգի է, և թե իրենց առաջին և սրբազան պարտքն է»): Այդ ինքնագիտակցության բարձրագույն դրսևորումը՝ «Ո՛վ որ հայրենիք մը չունի, մարդ չէ՛ նա: Ոչ թե հայրենիք մ՝ ամբողջ, այլ և ափ մը հող չունեցողն անգամ զայն շարժեր» պատճառ է դառնում կազմակերպվելու և զենքով հայրենիքը փրկելու: Նման բնույթի բազում թափանցիկ ակնարկներից հետո, հեղինակի խոսքն ավելի որոշակի է դառնում: «Ո՛վ արդյոք յուր հույսն օտարին վրա դրավ ու կշտացավ: Ցած մուրացկանի մը փորն երբեք չկըշտանար, թեև օրը հազար դուռ անցնի և անոր գրպանները միշտ ծակ են: Ը՛րբ թե օտարին ծառոց հօվին մեկը պառկեցավ ու անուշ քուն քնացավ: Ապա. «Վերջապես հայրենիքն ափ մը հող է, ուր մարդ յուր մարմնույն էական մասունքներեն բաղկացնող նյութերն և սնունդներն կընդունեն և իր կենդանության օդը կծծեն: Առանց հայրենյաց ոչ մարդ կա և ոչ ալ մարդկություն, այսինքն է՝ մարդո էական գոյություն չկա և չկրնար ըլլալ: Ասկից ետքն կուզան աստված, աստվածաբան, ավետարան, ավետարանիչ, լեզու, լեզվագիտություն...»:

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Միքայել Պատկանյանի «Պատասխանիք Հակոբա Կարինյանց գրվածքի դեմ» քննադատական աշխատությունը: 56 էջ:

Ընդդիմախոսական է, գրված Հակոբ Կարինյանի «Մի քանի խոսք... հայոց լեզվավ Թիֆլիսումը ներկայացված թատրոնի վրա» հոդվածի առթիվ (տե՛ս ներկա հատորը, 1860 թ. մարտի 5): Բանավեճի ընթացքում, տարբեր առիթներով, վկայակոչված են Վ. Գ. Բելինսկու կարծիքները:

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Հակոբ Կարենյանի «Շուշանիկ, դուստր մեծին Վարդանա, հայոց սպարապետի» (կազմի վրա՝ «Շուշանիկ»), պատմական ողբերգությունը՝ 73 էջ։

«Մխիթարյան հարց ցանկությունը (որ անհրաժեշտ է զբաղվել Շուշանիկի «վարքով»—Ս. Շ.) կատարելով, և ազգային գրքերից քաղելով Շուշանիկի պատմությունը. հորինեցի նորա ողբերգությունը, որչափ որ իմ կարողությունս ներեց և... առաջարկեցի մեր հոգևոր դպրոցի ուսանողներին, նույնը ի տես հանել թատրոնական բեմի վրա։ Նոքա հոժարակամ հանձն առան մասնակից լինել այդ բարենպաստակ գործին։ Մեր դպրոցի ուսուցիչներից, հաջողաձեռն պ. Սողոմոն Աբամելիքյանը հանձն առավ պատրաստել պատմաբանական ձևով դերասանների հանդերձները և թատրոնական բեմի պատրաստությունը, իսկ պ. Գևորգ Արովյանը երգերի եղանակը սովորեցնել սկսավ։ Մին քանի օրից հետո, ամենալավ ինչ պատրաստ էր, սեպտեմբերի 2-ին ներկայացվեցավ «Շուշանիկ» ողբերգությունը։

— Թիֆլիսում, արևելահայերեն, հրատարակվում է տեղի հայկական գիմնազիայի աշակերտների ինքնուրույն և թարգմանական ստեղծագործությունների ժողովածուն «Բարոյական պատմությունք երեխայից համար» խորագրով։ 85 էջ։

Ձեռնդված եւ. Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի «Ահա որքան նշանակություն ունի ուսումնականությունը...», «Կարմիր ձու», «Զաքարիա Գրիգորյանի «Տիգրան և Գայանե», «Ենիոց և բարեսիրտ Կոստանդինի մտածմունքները», Աղեքսանդր Երիցյանի «Բարի խորհուրդներ» և Սարգիս Եղիզարյանի «Փայտ կտրող և նորա կնիկը» պատմվածքները։

— Թիֆլիսում, հրատարակվում է Պերճ Պոռչյանի «Սոս և Վարդիթեր (ազգային վիպասանություն)» վեպը։ 227 էջ։

Նույնը՝ անփոփոխ, Երևան, 1887 թ., 340 էջ։

Առաջաբանից. «Կարդալով մեր նախնայաց պատմությունները և գտնելով նրանց մեջ ժողովրդյան կենաց մի ճանի նկարագիրը, աշխարհիս առաջին ունենալով մեծաքանքար Արովյանի «Վերք Հայաստանին», սիրահարվեցանք մեր հարց մեզ թողած ավանդությունների վրա և կամեցավ ծառայել ազգիս, իբրև հանձն ելլել, երգեցինք ըստ մեր տկար կարողության մեր հայրենյաց սովորությունքն, վարքն ու բարքը և այլ այսպիսի արտաքին ծեսերը։ Բայց դիտավորությամբ մեր գրվածքն ախորժալուր առնելու համար սիրելի ազգիս թե մեծին և թե փոքրին, և տեսնելով կույս սիրտ սրբությունը, երկու կուսից (իմա. կողմերի—Ս. Շ.) միջնորդությամբ

պատմեցինք Աշտարակ գյուղի սովորութիւնքը, ի մեջ բերելով ամենափոքր և ընչին համարված արարողութիւններն անգամ, առանց զանազանելու լավն ու վատը»:

— Մոսկվայում, Գաբրիել Հեղուբյանի և Նիկոլայ Ալազաթյանի համատեղ հեղինակութեամբ, հրատարակվում է «Ընծա խելոք և ուսումնասիր երեխայոց» թարգմանած ժողովածուն: 159 էջ:

— Մոսկվայում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Արեւ Մխիթարյանի «Անուշավան ի գերեզման» ազգային վիպասանութիւնը: 90 էջ:

Բովանդակութիւն. Ա. Արայի ազգաբանութիւնը. իր տոհմին պատմութիւնը մինչև իր ծնունդը: Բ. Անուշավան Զրադաշտի պատերազմին մեջ կգերեզմարվի ի Նինուե, հանդերձ ամենայն տամբն, ուր մեծ խնամք կտեսնի Զրադաշտեն, որ Նինուասա երկրորդն էր: Գ. Զրադաշտ կպատմեն Անուշավանա, Արամա քաջութեան գործքերը: Դ. Արայի հետ Շամիրամա սիրահարութեան պատճառը: Ե. Շամիրամա արշավանքը Հայաստանի վրա և Արայի հայտնվելը: Զ. Արայի վերադարձը. Շամիրամա հայտնվելը և Արայի դիպվածով մահը, և Անուշավանա ազատութիւնը ի հայրենիս:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն հայոց» աշխատութիւնը: Բնագիրը հրատարակութեան է պատրաստել Մկրտիչ էմինը: 69 էջ:

Վերջում. (էջ 3—18), զետեղված է «Պատմութիւն Լազարեան ճեմարանի» ուսումնասիրութիւնը, որը հանված է Մսեր Մսերյանի «Յիշատակարան Լազարեան տոհմի» աշխատութիւնից (տե՛ս ներկա հատորը, Մոսկվա, 1856 թ.):

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Մովսէս Կաղանկատվացու «Պատմութիւն աղուանից աշխարհի» աշխատութիւնը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջաբանը՝ Մկրտիչ էմինի: 286 էջ:

Առաջաբանը. («Ազգ»): «Երկուց անթուական օրինակաց արարաք զառաջիկա տպագիրս, մեծաւ զգուշութեամբ բաղդատեալ և մաքրեալ զայնս ի գրչացն վրիպակաց: Եւ որովհետև զառաջինն ելանէ ի յոյս «Պատմութիւն» Աղուանից աշխարհի» ի Մովսիսէ Կաղանկատուացոյ արարեալ, սմին իրի քաջայոյս եմք, զի որ յուսումն պատմութեան դեղերին՝ հաշտ աշօք նայել ունին յայս մեր նուէր՝ ի սեղան հայ մատենագրութեան: Ի բազմադարեան աւերակաց այսպէս ահա ամբարձեալ զիւր զլուս՝ արձանանայ առաջի մեր ազգ մի ողջոյն, այսինքն է՝ Աղուանիցն, զորոյ զտարեգիր մինչ ցայսօր ժամանակի ի հատուկտոր յիշատակութիւնս մերոց մատենագրաց սովոր էաք նշմարել եմք»:

— Մոսկվայում հրատարակվում է Սմբատ Շահազիզի «Ազատության ժամեր» րանաստեղծությունների ժողովածուն: 189 էջ: Այն ունի «հատոր երկորորդ» նշումը: Չնայած արվող հավաստիացմանը, որ՝ «Առաջին հատորը (որ գրոց լեզվով է), եթե կհաջողի, մի քանի ժամանակից հետո դուրս կգա», առաջին հատորը չի հրատարակվել (այս մասին տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, *Երկեր*, Երևան, 1947, էջ 211—215):

Բովանդակություն. 1. «Ռոտանավորները բաժնում. «Երգ», «Երկիր և երկինք», «Ողջուն հրաժարական Աշտարակի հետ», «Ամենախոնարհ ներողություն», «Իմ վիճակը», «Ծաղիկ», «Աշուն», «Վարդան Մամիկոնյան», «Պովետ», «Որբեր», «Երգ», «Գարուն», «Հիշողություն», «Առ ընկերն իմ ն^{***} յոս», «Իմ ընկեր Հովնանյանցի այրոմում»:

2. «Ռոմանսներ» բաժնում. «Նվեր հայոց աղջիկներին», «Մի յթնաղ կույսի այրոմում», «Ռոմանս», «Առ կույսն Ա...», «Նա^{***} շա», «Մահու շափ հարված», «Առ սիրուհին իմ Ա^{***}», «Իմ սիրած երգը», «Հանդիպումն անմխիթար», «Այցելություն», «Այն ով է», «Հերշտակ-պահպանիչ», «Մերս սպառեցավ», «А mon amour», «Առ Եղիսարենթ», «Մեր», «Հայ աղջիկ», «Ա^{***}», «Ես կարող եմ»:

3. «Գրաբար շարադրություն» բաժնում. «Հայ օրիորդ», «Աղանձակ», «Օրիորդ», «Հայ մանուկ յօտարութեան», «Երգ», «Երդ ի դիմաց Հայաստանի», «Իդձ սրտիս», «Անդորրութիւն», «Ամառնային տեսարան» (վերջինը՝ արձակ):

— Վանում, գրաբար, հրատարակվում է Մանվել Արտամետցյանի «Գաղթականութիւն ի Վասպուրականէ Սենեքերիմայ արքային Արծրունւոյ» ողբերգությունը: 91 էջ:

— Էջմիածնում, գրաբար, հրատարակվում է Հովհաննես Արճիշեցու «Մեկնութիւն ահաւոր խորհրդոյ սրբոյ պատարագին, արտահանեալ ի մեկնութեանց Խոսրովու Անձեացեաց եպիսկոպոսի և ներսիսի Համբոնացու» աշխատությունը: 150 էջ:

Առաջարանից. (սկզբ). «Ի գրատան սրբոյ Աթոռոյս երկու օրինակք միայն գտանէին, մին տպագրեալ ի Կոստանդնուպոլիս, ի 1799 ամի, և միւսն ի Կալկաթա, 1830 թ., և զի խնդրողացն թիւ առանելոյր օր ըստ օրէ, ...տպագրեցաւ արդ ըստ սրբադրեալ օրինակին տպագրեցելոյ ի Կալկաթա, առ ի լնուլ դիփափագ ցանկութեան սրտից ամենայն խնդրողացն զայս...»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Թադևոս Միհրդատյանցի «Նկարագիր աղետից Երուսաղէմի» ուսումնասիրությունը: 247 էջ:

Լրիվ վերնագիրն է. «նկարագիր աղետից Երուսաղէմի. կատարուագիծ ոգւոյ և ընթացից կատարութեան Յօհաննէս պատրիարքին Երուսաղէմի Զմիւռնիացւոյ. ընդ նմին քանի մի խոսքի վերայ վարչութեան ազգայնոցս Կոստանդնուպօլսոյ և համառօտ դիտողութիւնք ի վերայ բարեկարգութեան միաբանից սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի և այլ աթոռոյ և վանօրէից ազգիս»:

Շարադրված է Երուսաղէմի հայկական միաբանութեան պատմութիւնը, թի 1820 ամէ, մինչև ցվերջ նոյեմբերի, 1860 ամի»:

1 8 6 1

Հունվարի առաջին կես. «Մասյաց աղավնին» (№ 1), Գարրիել Այվազովսկոյ՝ ուսեբնէն բնագրից կատարած արևմտահայերէն լափած թարգմանութեամբ, հրատարակում է Իվան Կոխլովի «Ազգավ և աղվես» առակը:

«Մասյաց աղավնու հետագա համարներում, Այվազովսկի պարբերաբար հրատարակել է Ի. Կոխլովի առակները՝ ուսեբնէն բնագրից կատարած իր հետևյալ լափածո թարգմանութիւնները «Ոսկի» (№ 3, փետրվարի առաջին կես), «Կապիկ» (№ 4, փետրվարի երկրորդ կես), «Կատվածուկ և կատու» (№ 5, մարտի առաջին կես), «Մանկիկ և թրթուռ» (№ 6, մարտի երկրորդ կես), «Ածելի և տղա», «Առյուծին կրթութիւնը» (№ 10, մայիսի երկրորդ կես), «Խոզ» (№ 13, հուլիսի առաջին կես), «Մկունք» (№ 14, հուլիսի երկրորդ կես), «Թաթուլին գալաճոջը» (№ 15, օգոստոսի առաջին կես), «Վկու և արջուր» (№ 16, օգոստոսի երկրորդ կես) «Երկու տակառք» (№ 17, սեպտեմբերի առաջին կես), «Սաղեք» (№ 18, սեպտեմբերի երկրորդ կես), «Տակառ» (№ 19, հոկտեմբերի առաջին կես), «Գլուղական և օձ» (№ 20, հոկտեմբերի երկրորդ կես), «Թածիկ» (№ 21, նոյեմբերի առաջին կես), «Կապիկ և ալկոն» (№ 22, նոյեմբերի երկրորդ կես), «Կատու և խոհակեր» (№ 23, դեկտեմբերի առաջին կես), «Սանտր» (№ 24, դեկտեմբերի երկրորդ կես):

1862 թ. հունվարի առաջին կես. «Անցորդք և շունք» (№ 1) «Դեղձանիկ և աղավնյակ» (№ 2, հունվարի երկրորդ կես), «Ոսկի» (№ 3, փետրվարի առաջին կես), «Ձի և տերը» (№ 5, մարտի առաջին կես), «Ճանճ և մեղու» (№ 6, մարտի երկրորդ կես), «Էջ և սոխակ» (№ 7, ապրիլի առաջին կես), «Աղվես և կուղ» (№ 8, ապրիլի երկրորդ կես), «Գալ և կկու» (№ 9, մայիսի առաջին կես)

«Զրպարտութիւն» (№ 10, մայիսի երկրորդ կես), «նապաստակ յորսի» (№ 11, հունիսի առաջին կես), «Կապիկք» (№ 12, հունիսի երկրորդ կես), «Թոռնիկին կապան» (№ 13, հուլիսի առաջին կես), «Հետաքրքիր» (№ 14, հուլիսի երկրորդ կես), «Գալլ փոխ զբուրդ, բայց ոչ զբնույթ» (№ 15, օգոստոսի առաջին կես), «Սարեակ» (№ 18, սեպտեմբերի երկրորդ կես), «Գեղացւոյն փորձանքը» (№ 19, հոկտեմբերի առաջին կես), «Գլուղական և մշակ» (№ 20, հոկտեմբերի երկրորդ կես), «Գալլ և աղվես» (№ 22, նոյեմբերի երկրորդ կես)։

1863 թ. հունվարի առաջին կես. «Կարապ, ձուկ և խնչափար» (№ 1), «Շնեքուն բարեկամութիւնը» (№ 3, փետրվարի առաջին կես), «Ստախոս» (№ 7, ապրիլի առաջին կես), «Արծիւ և հալք» (№ 10, մայիսի երկրորդ կես), «Տերեք և արմատք» (№ 11, հունիսի առաջին կես), «Գալլ և կորյուն» (№ 13, հուլիսի առաջին կես), «Գորտ և եզ» (№ 17, սեպտեմբերի առաջին կես), «Գալլք և ոչխարք» (№ 19, հոկտեմբերի առաջին կես), «Խիկարին էջը» (№ 23, դեկտեմբերի առաջին կես)։

1864 թ. հունվարի առաջին կես. «Ամպ» (№ 1), «Երաժիշտք» (№ 5, մարտի առաջին կես), «Պառնաս» (№ 7, ապրիլի առաջին կես), «Էջ և գեղացի» (№ 9, մայիսի առաջին կես), «Անաստվածք» (№ 11, հունիսի առաջին կես), «Զրպարտիչ և օձ» (№ 13, հուլիսի առաջին կես), «Աքաղաղ և մարգարիտ» (№ 15, օգոստոսի առաջին կես), «Սալներ» (№ 17, սեպտեմբերի առաջին կես), «Տօպրակ» (№ 19, հոկտեմբերի առաջին կես)։

1865 թ. հունվար. «Արծիւ և խուրդ» (№ 1), «Բարեսիրտ աղվես» (№ 3, մարտ), «Առվակ» (№ 5, մայիս), «Ասպետ» (№ 6, հունիս) և այլն։ Լեզվաոճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո, Ալվազովսկին այդ ամենը զետեղել է իր կաղամած «Առակք Կոիլովի յինն գիրս» ժողովածվում (Վաղարշապատ, 1896, 402 էջ, նույնը՝ Պոլիս, 1870, 128 էջ)։

Հունվար. «Բազմավեպը» (№ 1), Հարութիւն Թերզոնցի (նաև՝ Հ. Թ., Ե. Հ. Թ., Թ., Ի՛մա. Նորայր Բուզանդացի)՝ իտալերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն ազատ թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել Կեսար Գանտուի «Առակախոս Սերովքեն» բարոյախոսական վիպակը։ Որոշ ընդհատումներով, շարունակվում է մինչև № 12 (դեկտեմբեր)։ Վիպակի իտալական անվանումն է «Պատանյակ»։

Վերջաբանից. «Հայրենյաց բարվոյն համար միշտ անձնականը մեկդի պիտի թողունք, մանավանդ թե երբ հարկ ըլլա, անոր սիրուն զոհենք ալ ... Անիծել է ան մարդը, որ իր հայրենյացը

թշվառութիւններն ու խեղճութիւնները առիթ առնելով, թշնամյաց կմատնե՛ն, կամ ինքը կըռնանա անոր վրա: Բայց թե որ թշնամիները գան հայրենիքս ավրշտկելու և օրենքներն ու երջանկութիւնը կողոպտելու՝, Երբոր գիս կանչն հայրենիք, գիտեմ, որ ամենուն պարտքն է զինվորիլ՝ եթե դրամական օգնութիւնը քապական լըլլա: Մեր նախնայց պատմութիւնը լի է հայրենյաց պաշտպանության համար եղած վեհանձն գործքերով: ...Իմ հայրենյացս սերը ուրիշ ազգաց վրա սերս չպակսեցներ: Հայրենիքս իմաստո՞ւն է, գեղեցի՞կ է, հարո՞ւստ է, շեմ սնափառի, ուրիշներուն հայրենիքը վար շեմ զարներ: Բնավ իմ ազգիս շահը շեմ փնտռեր առանց արդարության և բարեգործության, որոնք զմեզ ամենքնիս իրարու հետ կկապեն: Ո՛հ, աքսորանաց խեղճութիւնը մեկմեկու չհասցնենք, աշխատությանց մեջը փոխփոխ սփոփենք իրար, մխրթարենք միշտերու մեջ, սիրենք, սիրենք մեր ընտանիքը մեզի պես, ընտանիքեն ավելի՝ հայրենիքը»:

Հունվար. Ախալքալակում (այժմ՝ Վրացական ՍՍՀ) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, արձակագիր, լրագրող (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով) ազգագրագետ Արշակ Մադուանը: Վախճ. 1932 թ.:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Վ. Մատույան», «Ալեութ», «Սեյլան» կեղծանուններով:

Ստեփանյան Պ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ., էջ 261:

Հունվարի առաջին կես. **ԵՍՍՀ** (№ 97), հրատարակում է **Թովմա Մեծոփեցի** և պարոն նա աշխարհաբար հոգվածը:

Սկզբում տրված է **Պեղծիգայի** լուսին քաղաքի համալսարանի արևելյան լեզուների դասախոս **Յելիքս** ների գիտական-մատենագիտական գործունեությունը և մանավանդ նրա արտակարգ սերը դեպի հայ հին և միջնադարյան մատենագիտությունը: Բնութագրված է **Թովմա Մեծոփեցու «Պատմության»**՝ բնագրից կատարած նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը, որը հրատարակվել է 1860 թ., ընտիր և պիտանի ծանոթություններով: Զույց է տրված այն մեծ բանասիրական աշխատանքը, որը կատարել է ներ, **Մեծոփեցու** ձեռագրերը ի հայտ բերելու, նրանց դասակարգելու և ուսումնասիրելու առումով, ապա տրված է թարգմանության գիտական նկարագրությունը: Գրախոսը ներ թարգմանությունը, ընդհանուր առմամբ, բարձր է գնահատում:

Հունվարի 7. **Մեզու** Հայաստանին» (№ 2), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Օգոստոս (Լալդի **Ժեզեղ** Հակոբ) պատմվածքը:

Հունվար. «Արծվի Վասպուրականը» (N 1), արեմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «ներևան քաղաք» հոդվածը և թի նոր տարեդարձ ազգային սահմանադրությանն քանաստեղծությունը: «Վանեցոց քանի մի առածներ» խորագրի ներքո, Վանի բարբառով, հրատարակված է նաև տասնմեկ առածներ:

Հունվար. «Հյուսիսփայլը» (N 1), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն լսկածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրիդրիխ Շիլլերի «Մեսսինական հարսը» դրաման: Ինվարտ՝ հաջորդ համարում, Թարգմանությանը նախորդող առաջարկում Նազարյանցը տվել է Շիլլերի կյանքի և գրական գործունեության ընդարձակ բնութագրեր: Հրատարակված է նաև Միքայել Միանսարյանցի «Մտածությունը հրապարակախոսության վերա» հոդվածը:

Հոգվածից. «Առանց հրապարակախոսության անկարելի է որևիցէ առաջադիմություն, ուր չկա մի ազատ արտահայտություն կարծիքի, այնտեղ չկա և առաջադիմություն: ...Դժվար չէ հասկանալ, որ եթե մի որոշյալ մարդու գործակատարություն ազդեցություն ունի հասարակության վերա, այնուհետև այդ անձը և նորա գործակատարությունը պետք է ենթարկվին հասարակաց կամ հասարակության դատողությանը, քննողությանը և դատաստանին: ...Հրապարակախոսությունը ամենալավ դեղամիջին է բոլոր բարոյական ցավերի և արատների, որ ճնշում են բնական քանքարներով ճոխ հայ ազգի կենդանի մարմինը: Հրապարակախոսությունը կհալածե այդ ցավերը և խոցերը, կցուցանե հնարները փրկության այդ կորստական այստեղից»:

Հունվարի 20. «Մեղուն» (N 122), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Գաստիարական լազատություն» ճառը: Ինվարտ՝ N 124 (փետրվարի 10):

Ճառից. «Պարոննե՛ր, ամեն խնդիր իր իդեականն ունի: Ըստ իմ, դաստիարակության խնդրին իդեականը սա է. ուսումը ձրի ու պարտավորական: Պարտավորական՝ առաջին աստիճանը միայն, ձրի՝ ամեն աստիճան ուսումները»:

Հունվար. «Կռռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 1), արևելահայերեն, սկսում է հրատարակել Մարկոս Աղաբեկյանի «Գարեգին» պատմական ողբերգությունը: Ինվարտ՝ մարտի համարում (N 3), Ողբերգությանը կցված առաջաբանում հեղինակը շարադրում է իր տեսակետները թատրոնի մասին: Սկսում է հրատարակվել նաև Մատթեոս Մամուրյանի «Անգլիական նամականիք»: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1862 թ. փետրվարը (N 2) և մնում անավարտ: Գրա-

բարով հրատարակվում է Գրեգորի Սրվանձտյանի «Համապատասխանիք նախընթաց ոտանաւորին...», Հարություն Տեր-Դանիելյանցի «Դիմաւորութիւն Կոնկան Վասպուրական արծույն ի Տփղիս» և Իսրայել Մամիկոնյանցի «Առ կոունկն հայոց աշխարհի» բանաստեղծութիւնները:

Հունվարի 21. «Մեղու Հայաստանին» (N 4), արեւելահայերեն, սկսում է հրատարակել Ստեփաննոս Մանգինյանցի «նախահարց կորուստը և մեղքի աշխարհ մտնելը» գեղարվեստական ստեղծագործութիւնը: Ավարտ՝ N 7 (փետրվարի 11):

Հունվարի երկրորդ կես. «Ժողաքաղը» (N 12), աշխարհաբար, հրատարակում է ՄԼԼԻՍԻՍԹ քահանա Բիֆլիզեցու «Երգ ողբական ի վերա Տփղիս քաղաքի» բանաստեղծութիւնը և Զարմայր Մսերյանցի «Տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական հոդվածը (վերլուծաբար ներկայացված են «Մեղու Հայաստանի», «Կոունկ Հայոց աշխարհին», «Միածան Հայաստանի (ի՛մա. «Մասյաց աղավնի») և «Հյուսիսսփայլ» պարբերականները):

Հունվարի 23. Նղիսարեթուպուսում (Ելիզավետպոլ, Հունգարիա) ծընվեց լեզվաբան-բանասեր, խմբագիր, հոդվածագիր (հունգարերեն, գերմաներեն և հայերեն լեզուներով), ազգագրագետ Ղուկաս Գրեգորի Բադրուպանյանը (Lukács Patrübány): Վախճ. 1926 թ. հունիսի 1-ին, Բուդապեշտում (Հունգարիա):

1897 թ. Բուդապեշտում հիմնադրել և մինչև 1898 թ. խմբագրել է («Schprachwissenschaftliche Abhandlungen») (ի՛մա. «Լեզվագիտական հետազոտութիւններ») գիրմաներեն ամսագիրը:

Գովրելյան Գ., Հայք յնդիսարեթուպուիս, Դրանսիկվանիո, Վիեննա, 1904, հատ. Գ, 838 էջ, Magyar Eleirajzi lexikon, II k. Budapest, 1969, 370 l.

Հունվարի 31. «Մեղուն» (N 123), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Զամուռնյանի «Խայտառակութիւն քննութիւն» հոդվածը: Այն պատասխան է, գրված Ս. Շա՛րեգի (ի՛մա. Մ. Նալբանդյան) «Հրաշափառ խայտառակութիւն» հոդվածի դեմ (տե՛ս ներկա հատորը, «Մեղու», 1860 թ. դեկտեմբերի 10, N 118):

Փետրվարի 4. «Մեղու Հայաստանին» (N 6), արեւելահայերեն, հրատարակում է Անդրեաս Պետրոսյանի «Հյուսիսսփայլի N 6, 7 և 8 ամսատետրականերումը 1860 թվականի տպագրված նամակաների վերա» հոդվածը:

Հոդվածից. «Երեք ամիս անընդհատ կարդացինք «Հյուսիսսփայլի» մեջ այնպիսի բաներ, որ ոչ միայն լուսավորութիւն և դաստիարակութիւն չէին կարող բերել ոչ մին օգուտ, այլև ամե-

նայն ուղղադատ ընթերցողին զարմացնում են ծամածուռ դատողություններով: Վաղուց զգված էինք «Հյուսիսսփայլի» ընթերցանությունից, բայց վերջին ամիսները մեր զգվանքը հղան տաղաբեկանք»:

Փետրվարի 7. Վաղարշապատում (այժմ՝ Էջմիածին) ծնվեց ազգագրագետ-բանասեր, բանահավաք Տիգրան Ավետիսի Նավասարդյանը՝ Հախճ. 1927 թ. ապրիլի 12-ին, Թիֆլիսում:

«Լրագր» (ՀՍՍՀ ԳԱ, հաս. դիւ.) 1974, № 5 (մայիս). («Տիգրան Նավասարդյանը բանագետ-բանահավաք»): Հայ ժողովրդական հեթաթևներ, հաս. Բ, (կազմեց Ա. Նազիսյանը), Երևան, 1959 թ., 859 էջ:

Փետրվարի 10. «Մեղուն» (№ 124), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սրվանյանի «Զքնադ հյուրընկալություն» հոդվածը:

Բանավիճելով Զամուռնյանի հետ, Հ. Սրվանյանը գրում է. «Պարոն Զամուռնյան իր հոդվածը կսկսի նախ մեր ու պարոն Նալբանդյանի կարծիքները բաժնված ցուցընելով: (Նկատի ունի Զամուռնյանի «Նալբանդյանի մեկ նամակին վրա» հոդվածը. «Երեւվակ», 1860 թ. № 87: Տե՛ս ներկա հատորը): ...Բայց մենք իրեն կիմացենք, թե իր հասկացողությունը սխալ է և մենք պարոն Նալբանդյանին գրած նույն հոդվածին ամեն մեկ տողին, ամեն մեկ բառին պատասխանատու ու պաշտպան ենք»:

Փետրվարի 11. Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ Գառնիկ Հայկյանը: Վախճ. 1926 թ. հուլիսի 15-ին:

Թեոդիկ, Ամենուս տարեցույցը, Պոլիս, 1922, էջ 310—311, 1927, էջ 628:

Փետրվար. «Բաղմամբակը» (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Փափստոս Բուղանդաքի» հոդվածը:

Հոդվածից. «Երևք տեսակ ճշմարտություն աղոտ անստուգության մը ներքև ծածկված կգտնենք. նախ՝ իրեն ինչ ազգե բլլալը, երկրորդ՝ ինչ լեզվով մատենագրելը և երրորդ՝ երկասիրության ամբողջությունը: Ով որովհետև ոչ աննշան հատոր մըն է իր գրվածքը մեր մատենագրության մեջ, կարժե որ մենք ալ ուրիշ մատենագրաց մեջ հղած հիշատակություններն քննելեն վերջը, ուշի ուշով ընթնոնումք նաև իր պատմագրությունը, ունեցած տարակույսնիս ըստ կարի պարզելու համար»:

Փետրվար. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Հայկազանց առաջադիմության կենտրոն բուն հայրենիքն է» և Գարեգին Սրվանձությանցի «Շիրիմ» նախնայաց հոդվածները:

Փետրվար. «Կոռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 2), արևելա-

հայերեն, հրատարակում է Պահլավունու (ի՛մա. Պերճ Պոռչյան) «Արագածոտնից և Արարատյան դաշտից ողջույն կոնկան» բանաստեղծությունը:

Փետրվարի առաջին կես. «Ճռաքաղը» (N 13), հրատարակում է Մկրտիչ Նաղաշի «Տաղ ուրախութեան» բանաստեղծությունը: Հրատարակված է նաև Զարմայր Մսերյանցի «Դարձված բանից առ Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարչամյանց» աշխարհաբար հոդվածը: Ավարտ N 22 (հունիսի երկրորդ կես):

Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարչամյանցի՝ Մ. Նալբանդյանի կեղծանունը լինել-լիկնելու հարցը այսօր էլ լայն քննարկման ու վեճի առարկա է հանդիսանում (տե՛ս Մի կարևոր փաստի վերականգնում», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964 թ., N 3. «Նորից Սարգիս Վարչամյանցի նամակի առթիվ»: Անդ, 1981 թ.: N 3, հուլիս-սեպտեմբեր):

Փետրվարի երկրորդ կես. «Ճռաքաղը» (N 14), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Տարբերունու «Դաւանութիւն հաւատոյ» պոեմը. Բ...-ի թիան առ Հայաստան ի բարենշան ատուրսն» բանաստեղծությունը և Մկրտիչ հազանճյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած գրաբար լսփածո թարգմանությամբ, Վասիլի Ժուկովսկու «Վերջինդրուսին» բանաստեղծությունը:

Փետրվարի 18. «Մեղու Հայաստանին» (N 8), արեւելահայերեն, սկսում է հրատարակել Ստեփաննոս քահանա Մանդիկյանցի «Դաստիարակություն, նկարագրություն» ակնարկը: Ավարտ՝ N 10 (մարտի 4):

Փետրվարի երկրորդ կես. «Մասյաց աղավին» (N 4) սկսում է հրատարակել Հովսեփ Զեքեզյանցի «Նամակ առ Ստեփաննոս վարդապետ Նազարյանց» հոդվածը: Ավարտ՝ N 11 (հունիսի առաջին կես):

Հոդվածից. «Զէ՛ պարոն Նազարյանց, որքան ավելի քննում ենք քո գրվածները, այնքան առավել հաստատվում ենք մեր առաջին մտածության մեջ, թե լկա երբեք հույս, որ երբևիցե քեզ ուղղես: Թո՞ղ աստուծո սիրո համար հալոց ազգի դաստիարակությունը, որին քո անձը նվիրելու պատճառով, ինչպես ինքդ ասում ես, թողել ես քո հարավատ զավակների սնունդը, յուրյանց գերմանացի մորը. իզուր, շա՛տ իզուր: Դաստիարակի՛ր քո զավակներին, մեր պատճառով մի՛ գրկիր նոցա քո աննման դաստիարակությունից: Անա՛ նոցա քո կանոնը, թե նոքա այն ժամանակ կլինին գովելի զավակներ, երբ չեն նմանիր յուրյանց ծնողին»:

Փետրվարի 19. Պետերբուրգում, Ալեքսանդր II կայսրը ստորագրում է «Գյուղացիների ազատության մասին» մանիֆեստը: Այն պաշտոնապես հրապարակվում է մարտի 5-ին: Մանիֆեստը, սակայն,

ազատություն էր, «իրականացված ճորտատերերի կողմից և ճորտատերերի համար» (լենին)։

Դառնալով Ռուսաստանի կայսր, Ալեքսանդր II-ին զբաղեցնող հարցերից առաջնահերթը դարձավ ճորտատիրությունը, որի բացասական հետևանքները, մանավանդ Ղրիմի պատերազմից հետո, ամբողջ սրությամբ զգացնել էին տալիս իրենց։ Ճորտատիրությունը «Ռուսաստանի համար ամոթ» համարելու մասին ելույթներով պարբերաբար շարունակում էին հանդես գալ թե՛ գրականության ներկայացուցիչները (Ա. Բաղիշև, Ա. Գրիբոյեդով, Վ. Բեյլինսկի, Դ. Գրիգորովիչ, Ի. Տուրգենև), թե՛ հասարակական-քաղաքական ու պետական գործիչները։ Ելնելով դրանից, 1856 թ. հաստատվում է 1857 թ. հունվարի 3-ին իր գործունեությունն է սկսում Ալեքսանդր II-ի անձնական ղեկավարության ներքո գտնվող «Հատուկ գաղտնի կոմիտեն» («Особый секретный комитет»), որը պետք է մշակեր Ռուսաստանում ճորտատիրական կարգը վերացնելու օրինագիծը և այն ներկայացներ թագավորին, ի հաստատումն։ Սակայն հանձնաժողովում ժայռ առած տարածաշնությունները, կայսրության նահանգներից ստացվող տաղնապալից տեղեկությունները գլուղացիական հուզումների մասին, ստիպում են Ալեքսանդր II-ին, 1858 թ. հունվարի 8-ին, վերականգնել «Հատուկ գաղտնի կոմիտեն», վերանվանել այն «Գլուղացիական գործերի գլխավոր կոմիտե» («Главный комитет по крестьянскому делу») և պարտադրել, որ աշխատանքները վերջացվեն մեկ տարում, ինչը և կատարվում է։ Արդեն պատրաստված «Ուղերձը» («Положение») 1859 թ. փետրվարի 17-ին ներկայացվում է Ցա. Ի. Ռոստովցևի նախագահությամբ ստեղծված «Խմբագրական հանձնաժողովին» («Редакционная комиссия»), որը, որոշ ուղղումներից ու լրացումներից հետո, 1861 թ. հունվարի 28-ին, այն ներկայացնում է Պետական խորհրդին («Государственный совет»)։ Այստեղ էլ տեղի են ունենում որոշ խմբագրումներ, «Ուղերձը» ստանում է «Մանիֆեստ գլուղացիների ազատության մասին» անվանումը և վերևում նշված՝ փետրվարի 19-ին, վավերացվում է Ալեքսանդր II-ի կողմից։ Ճորտա-

¹ Ալեքսանդր II կայսրը (Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Ռոմանով) ծնվել է 1818 թ. ապրիլի 17-ին, Պետերբուրգում, զահակալի է հոր՝ Նիկոլայ I-ի մահվանից հետո (տե՛ս Եռիկյան Ս., Հայ եւր գրականության ժամանակագրություն, 1801—1850 թթ., էջ 205), 1855 թ. փետրվարի 19-ից՝ ռուսագլուխ վոյսա ընդհատակյա կազմակերպության Գործադիր կոմիտեի որոշմամբ, դատապարտվել է մահվան և սպանվել 1881 թ. մարտի

յին ուղղակի կախումից, այսպիսով, ազատվում են շուրջ 22 մլն գյուղացիներ:

Лавров и Рамбо, История XIX века, т. 6. М., 1938, стр. 61—101, 593—603: Հառաքյալներ Շ... Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակագրություն, Երևան, 1955, էջ 125:

Փետրվարի 25. «Մեղու Հայաստանին» (№ 9) սկսում է հրատարակել Գրիգոր Մամիկոնյանցի հավաքած հայկական ժողովրդական առածներն ու ասացվածքները, «Տաճկական (իմա. Տաճկահայաստանի—Ս. Շ.) առածներ» խորագրով: Շարունակվում է մինչև «Մեղու Հայաստանի», № 12 (մարտի 18) և հրատարակվում է ավելի քան հարյուր առած:

Ամառ. Պոլսում, Առաքել Ալթունտյուրրու, Հարություն Մերիմագուլու, Գրիգոր Խուրտաճյանի և Գրիգոր Ֆրենկյանի սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում «Արևելյան թատրոնի ընկերություն» թատերական-մշակութային կազմակերպությունը: Իր գոյությունը դադարեցրել է 1863 թ. ապրիլին:

«Հանգես ամսորյա», 1952, № 1—3 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

Մարտի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 11), արևելալայերեն, հրատարակում է Համազասպ Արովյանցի «Մեր խեղճ հայոց լեզուն այժմյան մի քանի նորածն գործածությանց մեջ» հոդվածը: Ավարտ՝ № 13 (մարտի 25):

Մարտ. «Հյուսիսսփայլ» (№ 3), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ ռուսերեն ընդգրից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է «Զարմանալի մարգարեություն» պատմվածքը:

Մարտ. «Բազմավեպը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Առատարանության ոճ» տաղաչափական ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հոդվածից. «Գրության ոճն մեջ տեսակ մը առատություն կա, որ եթե ըստ պատշաճին գործածվելու ըլլա, անոր ավելի գեղեցկություն և ճոխություն մը կուտա: ... Կա նաև տեսակ մը սնոտի առատարանություն, որով մեկը բառերը խիտ առ խիտ բարդելով, կշանա զանով ծածկել իր հանճարուն անբեղնությունն և մտածությունը չբավորությունը»:

1-ին, Նարդաղուական Իզնասի Յոսիսիովիչ Գրենիցկու նկատած ուսմբից: Իր ամբողջ գործունեությամբ նա միայն որպես «Ռուսաստանի առաջին կալվածատերը», որպես «Ալեքսանդր Կախուզ» (Վ. Բ. ձեռն):

Մարտ. «Արժփի Վասպուրականը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գրադին Սրվանձտյանցի «Հայրենասիրություն և հայրենիք» հոդվածը, «Տփղիս քաղաք» գրական-ազգագրական ուսումնասիրություններ (ավարտ՝ հաջորդ համարում) և Ռաֆֆու (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) «Հայասիրի ողբ» բանաստեղծությունը (Ռաֆֆի, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1957, էջ 36, 697):

Մարտի առաջին կես. «Մասյաց աղավնին» (№ 5), ուսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն լատինոգրաֆիկ թարգմանությամբ (Թարգմանիչ՝ Գ. Ալվազովսկի ?) հրատարակում է Գ. Դերժավինի «Արքեպոստոլ» և ժուժկալ փիլիսոփայության աստեղծություններ:

Մարտի 20. «Մեղուն» (№ 128)՝ արևմտահայերեն, հրատարակում է խմբագրական հոդված, որտեղ քննադատվում է «Արշալույս արարալանի» ծավալած գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը:

Հոդվածից. Արշալույս արարալանը թիւ սխալ դրութեամբ և սխալ սկզբունքովն (եթէ ունեն), փետրաթափ միայն հրապարակին մեջ. հայ լրագիր շմնաց որ շրամբասներ, չղրպարտներ, սուտ շմնաց, որ շխոսներ, չգրեր, Մերթ Զմյուռնիայի բոլոր հայ ժողովուրդը դատապարտեց և մերթ անոնց դեմ հանող մեկ քանի անձներ: ...Ամենքն աղգատյաց եղան, ամենքը սխալ դատողության տներ, ամենքը կույր, խուլ, անզգա, տմարդի և միայն ինք ու իր պաշտպանած մեկ քանի անձներն են միայն ազգասեր, բարեպաշտ, հեռատես, դյուրազգաց և կրթյալ: Ամենուն ըսածը սուտ է, զրպարտություն է, իր գրածն ու իր բարեկամներուն ըսածն է միայն ճշմարտություն:

Մարտի երկրորդ կես. «Ճոռաքաղը» (№ 16), աշխարհաբար, հրատարակում է Սեյադի (Ի՛մա. Պետրոս Մաղաթյան) «Սեր ազգի» բանաստեղծությունը:

Մարտի 20. «Մեղուն» (№ 128), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Օտյանի «Արշակ Բ ողբերգություն» դրախոսականը: Գրախոսված է 1861 թ. Թեոդոսիայում հրատարակված Խորեն Գալֆայանի՝ հիշյալ անունը կրող ողբերգությունը (տե՛ս ներկա հատորը):

Գրախոսականից. «Մեղի համար թատրոնը զորավոր միջոց մըն է հոգիները բարձրացնելու, սիրտերը վառելու, գեղեցիկին զգացումը զարգացնելու և առաքինության գաղափարը ժողովրդին բնականացնելու համար, մեկ խոսքով մարդս կրթելու և արիացնելու ... Գլխավոր կատարելություն մը, որ կնշմարենք սույն գործին մեջ, անոր հարթ ու մաքուր լեզուն, զոլորիկ ոճը, մերթ սահուն և մերթ փայլուն և բարեձև ու դաշնակալոր տաղաչափու-

թուլն է։ Ընթերցողը մեկնեմ կտեսնեմ, թե վարպետ ձեռքի գործ է անի։

Մառտի երկրորդ կես. «Մասյաց աղալնին» (N 6), արեմտահայերեն, հրատարակում է «Վերջին հայկազն» պոեմը և «Ի մահն Արտավազդա առաջնո, բանաստեղծ թագավորի» բանաստեղծությունը (Վերջինը՝ N 3, փետրվարի առաջին կեսում)։

Մառտի 30. «Մեղուն» (N 122), արտատպելով «Հյուսիսսփայլից» (տե՛ս ներկա հատորը, «Հյուսիսսփայլ», 1861 թ. N 1, հունվար) սկսում է հրատարակել Միքայել Միանսարյանցի «Մտածությունը հրապարակախոսության վերա» հոդվածը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Ապրիլի 8. «Մեղուն Հայաստանին» (N 15), գրաբար, հրատարակում է Աբրահամ Նազարյանցի «Նուէր հառաչանաց առ մայրն Հայաստան» և «Թորոք» բանաստեղծությունները։

Ապրիլի առաջին կես. «Ըռաքաղը» (N 17), աշխարհաբար, հրատարակում է Սեյադի «Նկարագիր ախտավոր րարուց» և Մելիք Հայկազնյանի «Երազ» բանաստեղծությունները։

Ապրիլի 10. «Մեղուն» (N 130), գրաբար, հրատարակում է Եսայի վարդապետի «Ե յիշատակ վե՛հ չանդիսի անուանակոչութեան Յիսուսի» պոեմը։ Սկզբում տրված է Երուսաղեմի միաբան Եսայի վարդապետի կենսագրությունն ու գրական-հասարակական գործունեությունը։

Ապրիլ. «Բազմավեպը» (N 4), ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար լսփածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆելիցիտե Լամենյեի «Աքսորեալն» արձակ բանաստեղծությունը։

Ապրիլ. «Հյուսիսսփայլը» (N 4), արեւելահայերեն, հրատարակում է Զաւլայանցի (ի՛մա. Ռուբեն Հասան-Զաւլայան) «Վարդի ոստ» և Սմբատ Շահադիզյանցի «Սևորակ աչեր», «Առաջին սեր», «Առաջին տեսություն», «Աղջկա երգ» և «Գիշեր» բանաստեղծությունները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 83—89 և 270—271)։

Ապրիլ. «Կոտնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 4), արեւելահայերեն, հրատարակում է Գալուստ Շերմազանյանի «Իմ նշանածը Արազն առ դրաման»։

Ապրիլի երկրորդ կես. «Ըռաքաղը» (N 18), աշխարհաբար, հրատարակում է Սեյադի «Նկարագիր րարուց և վարուց Սեյադի Շամախեցվո» երգիծական բանաստեղծությունը և Մարտիրոս Աղամյանցի՝ «Պողոս Ղուկասյանի «Մի քանի խոսք» վերնագրով հոդվածի դեմ» ընդդիմախոսականը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Ընդդիմախոսականն ուրուշակի ժխտողական միտումով վերլուծված է Ստ. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի հասարակական գործունեությունը, սուր պիտակավորումներով բնութագրված է

ներանց գրական-գեղագիտական և քննադատական գործերը և ապա, վճռականորեն ազդարարված է, որ վերջիններս առ այդօր օգտակար և ոչ մի բան գրեթե չեն արել:

Ապրիլի 29. «Մեղու Հայաստանին» (№ 18), Միքայել Սուվյանցի՝ ռուսերեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է մի հատված Այ. Պուշկինի Եկամտանի աղջիկը վիպակից (սվեժին եկամտերինի հետ հանդիպիր» խորագրով):

Ապրիլի 30. «Մեղուն» (№ 132), արևելահայերեն, որոշ կրճատումներով, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Երկու տող» պամֆլետը (ունի «Շատվածք Մ. Նալբանդյանցի երկու տողեն» վերնագիրը): Ավարտ՝ № 136 (հունիսի 10):

«Երկու տողին» նախորդող Հ. Սևմաճյանի ներածական հոդվածում, բացատրված է հասարակական-քաղաքական և կրոնական այն շարժառիթները, որոնք խթան են հանդիսացել Նալբանդյանի համար, իր պամֆլետը հրատարակելու բացահայտված են պայքարի այն անազնիվ մեթոդները, որոնց դիմում էր Գ. Ավագովսկին իր աշխատությունները թի տիպ հանելու համար: Մեթոդներ, որոնց հաճախ զոհ էին գնում թե կրոնական ժողովրդ և թե անգամ կաթողիկոսը, և որը բացասաբար է ներկայացնում երևուսին էլ (սինչպե՞ս պիտի արդարացնե կրոնական ժողովն ինքդինքը այս պարագայիս մեջ): Հասարակական առումով վատ ներկայացնելով հայ ժողովրդի «հրապարակային դրություներ մինչև Աղզային Սահմանադրությունը» (սահմանադրության հաստատությունն առաջ... ազգային գործերը տեսնողները միշտ մասնավոր մարդիկ էին, ժողովներուն անունովը), Սևմաճյանը դրվատանքով է արտահայտվում «այդ նոր հիմնարկության» անհրաժեշտության ու գործունեության մասին, հավելելով, որ այդ հարցում իր և «Երկու տողում» արժարժված անսակետների մեջ լիակատար փոխըմբռնում գոյություն ունի:

Ապրիլի 30. «Արևելյան դարը» (№ 24), արևմտահայերեն, հրատարակում է անստորագիր մի «քննաբանական», ուղղված Մ. Նալբանդյանի և նրա «Երկու տողի» դեմ:

Տեղեկացնելով, որ «Երկու տողի» մասին ինքն իմացել է դեռ շատ առաջ «Նալբանդացի անձերից», այսինքն՝ Նալբանդյանի կողմնակիցներից, հողվածագիրը հավելում է. «Եվ սակայն այն ատենն ի վեր սաստիկ հետաքրքրությամբ մը կսպասեինք այս բանիս գործնականապես հառաջ գալուն, և վերջապես ահա այս անգամ... հանկարծ երևեցավ մեր աչքերուն այն հրեշը՝ իբրև կերպարանս անհավատի առյալ...»: Հողվածագիրը ջանասիրաբար

ընդգծում է «Երկու տողին» և «Մեղվում» տպագրվող որոշ հոդվածների գաղափարական ընդհանրությունները «Կարծես թե հիշյալ դրությունները և կամ այն հոդվածն հորինողը Պոլսո ռճով նախանշյանց «Մեղում» էր, և կամ այս «Երկու տողը» շարադրողը Ռուսաստանի ռճով «Մեղում» նախանշյանցն էր» (Տե՛ս նաև՝ ԻճԵԻԿյան Ա., Միքայել Նախանջյանի... տարեգրությունը, Երևան, 1954, էջ 172)։

Մայիսի առաջին կես. «Ճռաքաղը» (№ 19), աշխարհաբար, հրատարակում է Սեյադի «Առ լյառն հայոց Մասիս» բանաստեղծությունը և գրաբար՝ Մսեր Մսերյանցի «Ստուգաբանութիւնք հայկական բառից» բացատրական բառացանկը։ Վերջինս որոշ ընդհատումներով և նոր՝ «Ստուգաբանութիւն» անվամբ, շարունակվում է մինչև 1862 թ. հունիսը։

Մայիս. «Բազմավեպը» (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Մուրիներ» հոդվածը և Ղևոնդ Ալիշանի «Ոսկեփորիկի մը մեջ եղած քանի մը ազգային երգեր» ուսումնասիրությունը։ Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ հրատարակված է նաև Ժան Լաֆոտենի «Ազգալն ու աղվես» առակը։

Մայիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 5), արևելահայերեն, սկսում է հրատարակել Գարրիել Տեր-Հովհաննիսյանցի «Տեր Սարգիս (աղգային վիպասանություն)» ստեղծագործությունը։ Շարունակվում է մինչև № 12-ը (դեկտեմբեր) և մնում անավարտ (տե՛ս Տեր-Հովհաննիսյան Գ., Տեր Սարգիս, Երևան, 1938, 123 էջ)։ Հրատարակված է նաև Գևորգ Բարխուդարյանցի «Առակ» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 179—187)։

Մայիս. «Եղունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 5), հրատարակում է Խաչատուր Աբովյանի «Օժիսաննա» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում (հարցի բանասիրական պատմությունը տե՛ս Խ. Աբովյան, Եժ, հատ. 4, Երևան, 1947, էջ 263—285)։

Մայիսի երկրորդ կես. «Ճռաքաղը» (№ 20), գրաբար, հրատարակում է Մանուկ Ժամկոյանցի «Այցելութիւն շիրմի ս. վարդապետին մերոյ և քերթողահօր Մովսիսի Խորենացոյ, որ ի Տարոն» և աշխարհաբար՝ Սեյադի «Մեղք» բանաստեղծությունները։

Մայիսի 27. «Մեղու Հայաստանին» (№ 22), արևելահայերեն, հրատարակում է Ա. Ե. Սանահնեցու «Օրագրաց բարեկամի հիշատակարանից (նամակ առաջին և երկրորդ)» հոդվածը, որտեղ քննության է առնված ժամանակակից պոեզիան ու նրա առանձնահատկությունները և Կամսար Տեր-Դավթյանցի «Պանդուխտ պատանի» պոեմը։

Հոդվածից. «Այնքան բազմացել է այս անսանձ հսկա բանաստեղծների թիվն ու այնպիսի սուգ ու շիվան, թող ու դուռն

են բարձրացրել մեր ներկա գրականական ասպարիզումը, որ մարդ սարսափում է տանից դուրս գալ։ Ով ասես մատենագիր, ով ասես հեղինակ, ով ասես բանաստեղծ։ Հայ գրականության այրբեն կարողացողն էլ իրա գլուխն Պառնասի Մուսա է կարծում և կականներով սար ու ձոր կամենում է լացացնել։

Հունիսի առաջին կես. «Ճռաքաղը» (№ 21), աշխարհաբար, հրատարակում է Պետրոս Մաղաթյանցի (Սեյադի) «Երգ... առ այրիացյալն Հայաստան», «Հատկանիշը ճշմարտասիրի» բանաստեղծությունները և Ջրամայր Մսերյանցի «Տարեգիր» գրական-հրապարակախոսական հոդվածը (գրվատում է Վենետիկի Մխիթարյանների նախաձեռնությամբ)։ Հովհաննես Ոսկեբերանի երկասիրությունները հրատարակելու վերաբերյալ, այս կապակցությամբ անում է գրականագիտական-մատենագիտական քննարկի մի քանի նկատումներ)։

Հունիսի 10. «Մեղուն» (№ 136), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սրվաճյանի «Ինքնակրթությունը մեր օրը» ներբողական բանաստեղծությունը, նվիրված Մկրտիչ Խրիմյանին։

Հունիսի առաջին կես. «Մասյաց աղավին» (№ 11), Գարիկ Այվազովսկու՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Գ. Դերժավինի «Աստված» բանաստեղծությունը։

Հունիսի 14. Պոլսում ծնվեց ականավոր նովելիստ, գրական-հասարակական գործիչ, լրագրող (հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով), իրավաբան Գրիգոր Խաչիկի Զոհրապը։ Եղեռնամահ՝ 1915 թ. հուլիսի 7-ին, Ուրֆայի (Հար. Թուրքիա) շրջանում։

Ֆրանսերեն հրատարակված գործերն ունեն «Մարսել Լեար» («Marcel Léart») կնդանունը։

Ազատյան Թ., Ակն և ակնցիք, Պոլս, 1943, էջ 76; Ճանաչումը Մ., Պատմություն արդի հայ գրականության, հատ. Ա, Վենետիկ, 1953, էջ 440—478; Հյուսիսյան Ս., Գրիգոր Զոհրապ, կյանքը և ստեղծագործությունը, Երևան, 1957, էջ 375; Հայ եռ գրականության պատմություն, հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 430—470 (Գրիգոր Զոհրապ)։

Հունիսի 17. «Մեղու Հայաստանին» (№ 25), Գևորգ Աբովյանցի՝ վրացերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Եսակ դատողություն պատմվածքը և Ա. Ե. Սանահնեցու «Օրագրաց բարեկամի հիշատակարանից» հոդվածը (բացասաբար է գնահատված Երեմիա Իսահակյանցի բանաստեղծական ժառանգությունը)։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հունիսի երկրորդ կես. «Ճռաքաղը» (№ 22), աշխարհաբար, հրատարակում է Պետրոս Մաղաթյանցի (Սեյադ) «Եղբրերգություն ի դի-

մաց Երասխա առ Զանգի, որ է Հրազդան գետն Արարատյան աշխարհիս պոռնմբու Ավարտ՝ «Ծոռաքաղ» № 24 (Հուլիսի երկրորդ կես)։

Հունիս. «Բարգմանալը» (№ 6), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Գորտ և կով» առակը և գրաբար շափածո թարգմանությամբ՝ Պետրոս դը Լաբրատի «Մեղու և ատա՛ (= ազա՛ ?)» բանաստեղծությունը։

Հունիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 6), Հովհաննես Սայաթնովյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Մ. Լեյմոնտովի «Մարտ պատերազմի» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 342—343)։ Հրատարակված է նաև Թուրունչի Հակոբ Հարությունյան Սերոբյանցի «Խոսակցություն զանազան տեղերից եկավոր հայերի մեջ» դրամատիկական ստեղծագործությունը և Զալալեղյի (ի՛մա. Ռուբեն Հասան-Ջալալյան) «Արաքս և Կուր գետերի զանգատը» շափածո գործը (տե՛ս Սաղյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 288—295, 272—273)։

Հունիս. «Կոռնեկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 6), արևելահայերեն, հրատարակում է Գալուստ Ենթադուսյանի «Ազգային հարսանիք» դրաման և Գարեգին Սրվանձությանցի «Անդրադարձ պատասխանիք բանիցն Գողթան գավառի» բանաստեղծությունը։

Հունիսի 30. «Մեղուն» (№ 136), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆելիցիտե Լամբլյեի «Մաղթանք վասն լեհաստանի» պամֆլետը։

Հուլիսի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 27), հունարեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Լ. Փ.), հրատարակում է Քսենոֆոնի «Սոկրատ և Գլավկոն» գործը և Խորոս Գեփորգյանի «Եղբերեղծութիւն առ մայրաքաղաքն Անի և ի բերանոյ նորա դիմառնութիւն ի Հայաստան» բանաստեղծությունը՝ դրաբար։

Հուլիսի առաջին կես. «Ծոռաքաղը» (№ 23), աշխարհաբար, հրատարակում է Հովսեփ Զերեբզյանցի «Մեկնություն մեկնության որ տամե՛ն ազարյանցը... հայոց եկեղեցու ռեֆորմին» հոդվածը։ Ավարտ՝ հաշորդ համարում։

Հուլիսի առաջին կես. «Երեւակը» (№ 109), գերմաներեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Ֆերդինանդ Շմիդտի «Աղվես» պատմվածքը։ Ավարտ՝ «Երեւակ» № 111 (սեպտեմբերի երկրորդ կես)։

Հուլիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 7), Հարություն Մաղումյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Պատահումն հանքային ջրերի եղբրքում» պատմվածքը։

Հովիւս. Զմյուռնիայում, Գրիգոր Զիլինկիրյանի և Արմենակ Հայկունու համատեղ խմբագրութեամբ, արեւմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Մաղիկ» տասնօրյա հանդեսը, 1865 թ. ապրիլի 1-ից թերթը փոխադրվում է Պոլիս և, Զարեհ Ստեփանյանի խմբագրութեամբ, սկսում է հրատարակվել որպես կիսամսյա հանդես, մինչև 1867 թ. ապրիլի 12-ը։ Այդ ժամանակվանից փոխադրվելով կրկին Զմյուռնիա, սկսում է խմբագրվել «ի ձեռն» Մատթեոս Մամուրյանի (որպես «օգնական աշխատակից» հաճախ հիշատակվում է Գրիգոր Զիլինկիրյանը), մինչև 1867 թվականը։ Այդ թվականի նոյեմբերին «Մաղիկը» դադարեցնում է իր գոյությունը։

Հովիւս. «Բազմավեպը» (№ 7), ֆրանսերեն քնագրից կատարված արեւմտահայերեն լափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Ժպուռն ու մրջյուն» առակը։

Հովիւսի 1. «Մաղիկը» (№ 1), Մեսրոպ Նուպարյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած զրաբար լափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Անտուան Առնոյի «Տերեւ բանաստեղծությունը»։ Հրատարակված է նաև Արմենակ Հայկունու «Քնար հայրենի», «Քնար սիրո», «Սրինգ պանդխտո» արեւմտահայերեն լափածո ստեղծագործությունները։

Նույն ճամբարում. Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ և թարգմանչի առաջաքանով, սկսում է հրատարակվել Ժյուլ Սիմոնի «Ստորհելու ազատություն» հրապարակախոսական աշխատությունը։ Ավարտ՝ 1862 թ. № 29 (ապրիլի 10)։

Հովիւս. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 7), արեւելահայերեն, հրատարակում է Գամառ Քաթիպայի (Ի՛մա. Ռափայել Պատկանյան) «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմը, որը նվիրված է Մկրտիչ Սանասարյանին (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. Բ, Երևան, 1964, էջ 17—35)։ Հրատարակված է նաև Մ. Տեր-Աղարյանցի «Մեկ քանի խոսք Ապուլլանի վերա (քանի մի նյութ նրա կենսագրության համար)» հոդվածը։

Հովիւսի 8. էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհուրդը (Սինոդ), Հովսեփ Զեքեղյանի՝ 1860 թ. դեկտեմբերի 26-ի նամակի, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ 1861 թ. հունվարի 29-ի հուշագրի և գրաքննիչներ Դանիել, Թորոս և Նսայի վարդապետների՝ 1861 թ. ապրիլի 28-ի զեկուցագրի հիման վրա, դատապարտում է «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը և արգելում նրան որևէ տիպի կրոնական հարցերի անդրադառնալ։ Սինոդը պարտադրում է նաև՝ հոգևոր թեմերի բոլոր առաջնորդներին, «...փութով ժողովելով զամենայն օրինակս տասներորդ հատորոյ «Հյուսիսափայլ» օրագրի 1860 ամի (այնտեղ տպագրված է Ստ. Նազարյանցի

«Մենդեյսոն, Լեսսինգ և Լավաթեր, միճաբանելով կրոնի վերա» հոգ-
վածը (տե՛ս ներկա հատորը-Ս. Ե.) և զամենայն հատորս «Վարդապե-
տարան կրօնի» վերոյիշեալ նազարեանցի, առաջեալ ի յետագայ տնօրէ-
նութիւն սինօդիս»:

«Երեւել», 1862, № 123 («Ազգային»)

Հոգիսի 10. «Մաղիկը» (№ 2). Մեսրոպ Նուպարյանի՝ ֆրանսերեն
քնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարա-
կում է Պիեր-Ժան Բերանտեի «Զմեռն» և Ալֆրեդ դը Վիլյեի «Չի քաղցր
իցէ զվէպս լըսել...» բանաստեղծությունները: Հրատարակված է նաև
Արմենակ Հայկունու «Քնար սիրո» արևմտահայերեն բանաստեղծու-
թյունը:

Հոգիսի 20. «Մաղիկը» (№ 3). Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ ֆրանսերեն-
նից (?) կատարած արևմտահայերեն շափածո թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է «Հառաչանք սիրահարի» բանաստեղծությունը: Հաջորդ հա-
մարում (№ 4, օգոստոսի 1) հրատարակված է Արմենակ Հայկունու
«Սրինգ պանդխտո» արևմտահայերեն բանաստեղծությունը:

Ոգոստոս. «Բազմավեպը» (№ 8), ֆրանսերեն քնագրից կատարված
գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է մի բանաստեղ-
ծություն Ալֆոնսու Լամարթինից:

Ոգոստոսի 19. «Մեղու Հայաստանին» (№ 34), Մ. Տեր-Ազարյանցի
հունարեն քնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է Քսենոֆոնի «Սուկրատ և նրա որդի իմպոկլը» ստեղծագոր-
ծությունը: Հրատարակված է նաև «Աշխարհաբառ լեզվի վրա» ուսումն-
նասիրությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ոգոստոս. «Հյուսիսսփայլը» (№ 8), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գեր-
մաներեն քնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է Յր. Շիլլերի «Ոհ, թող սիրձն, ով յուր անձը միշտ կա-
պում է...» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսսփայլ
պոեզիան, էջ 146):

Ոգոստոսի 20. «Մաղիկը» (№ 6), արևմտահայերեն, հրատարակում
է Արմենակ Հայկունու «Ազգային գրականություն» հրապարակախոսա-
կան հոդվածը և «Առավոտ Հայաստանի», «Կիլիկիա», «Զայն սիրո»
«Հառաչանք սիրահարի» բանաստեղծությունները:

Հոգվածից. «...Ո՛ր, սիրելի ազգայինք, որոշեցե՛ք ճշմարիտ
ազգասերին և վատ ազգատյացին ձայները մեկզմեկն, լա՛վ նկա-
տեցե՛ք երկուքին ալ խոսքերը: Ազգասերին ձայնը ազգամիտս պա-
կասությունները կհայտնե ազգին, և կհորդորե զայն, որ այն պա-
կասությունները իրմե հեռացնե, իսկ ազգատյացին ձայնը կշո-
ղորթե՛ն ազգը, և ազգին ճշմարիտ բարեկարգությանը համար

աշխատողին դեմ կզայրանա և զայն հանդգնության, անխոհմտության և անփորձության որդի կանվանե:

Ազգայի՛նք, մեծ հույս չկա քանի մը հինավուրց իմաստակներև, որոնք կատաղաբար կանարգեն արդի գրագետները և կփափաղին որ իրենց անլի և ոչ ազգօգուտ ձայները իրը պատգամ ընդունվին և ի գործ դրվին... խեղճ կմաղքենբա:

Սեպտեմբերի 2. «Մեղու Հայաստանին» (№ 36), Ա. Ե. Սանահնեցու՝ գերմաներեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Ներսիս գողնողներ» պատմվածքը:

Սեպտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 9), Գևորգ Բարխուդարյանցի՝ գերմաներեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Յուլմինատի» պատմվածքը, Գևորգ Բարխուդարյանցի «Զորս հսկա», «Առ իմ սիրելին», Բասիլիոս Լուսինյանի (ի՛մա. Սմբատ Շահազիզ) «Հուսահատություն (նվեր մի հայասեր աղջկա)», «Ծանկություն» քանաստեղծությունները և Ստեփաննոս Նազարյանցի «Մի քանի խոսք առ Հովսեփ Զերթևղանցը և հրապարակական նամակ առ պատվելի հայոց աղզը» հոդվածը:

Նույն համաբույժ. արևելահայերեն, հրատարակվում է «Ա, Ա. Ե. ...»-ի «Հիշատակ իմ անծանոթ ազգակցի հիշատակարաններին (իմ անծանոթ, ազնվամիտ և անխարդախ աշխատակից պ. Կոմս էմմանուել)» նամակը: Ընթարկվում է, որ այն գրել է Մ. Նալբանդյանը (տե՛ս Ինքիկյան Ա., Մ. Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը, էջ 181):

Սեպտեմբեր. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 9), Պետրոս Մաղաթյանցի պարսկերեն ընագրից կատարած արևելահայերեն չափածո թարգմանությամբ ու թարգմանի առաջարանով, հրատարակում է Հաֆիզի գաղելները, «Ծաշակ պարսիկ բանաստեղծության» խորագրով (ավարտ՝ հաջորդ համարում) և Տվասն անհաստատության սիրո» ու «Գովասանք պարսից շահին» մուխամմազները:

Սեպտեմբերի 9. Արարկիրում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, պատմաբան-բանասեր Նաղարեթ Մամասի Աղազարմը: Վախճ. 1927 թ. ապրիլի 16-ին, Կահիրեում:

Զարդարյան Վ., Հիշատակարան, Կահիրե, 1940, էջ 77—80:

Սեպտեմբերի 16. «Մեղու Հայաստանին» (№ 38), Եղիշե Տեր-Աղաթյանցի՝ հունարեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Քսենոֆոնի «Սոկրատ և հերեկրատ» ստեղծագործությունը և Ա. Ե. Սանահնեցու «Օրագրաց բարեկամի հիշատակականից» հոդվածը: Հոդվածում վերլուծված և բացատրար են գնահատ-

ված Երեմիա Սահակյանցի՝ «Հյուսիսափայլում» հրատարակված բանաստեղծությունները՝

Հոկտեմբերի 1. Քելավիում (Վրաստան), Ռոստոմբեկ Երզնկյանցի տեսչությամբ, իր գոյությունն է սկսում տեղի արական ուսումնարանը, «Ս. Վարդան» անվամբ։ Ուսումնարանն ուներ 112 աշակերտ, ավանդվում էր կրոն, հայերեն և ռուսերեն լեզուներ։

«Մեղու Հայաստանի», 1862, № 35 («Քելավու նամակագիրք...», 1873, № 49 («Ազգային»)).

Հոկտեմբերի 10. «Ծագիկը» (№ 11), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Շնտաքրթիր այցելու» հրապարակախոսական պատմվածքը։ Ավարտ՝ № 14 (նոյեմբերի 10)։

«Հայերը, եթե այսուհետև հայրենասեր զավակներ, ազգության դուռչին ներքև ձեռք ձեռքի տալու պատրաստ զինվորներ ունենալու կպարտավորվին, ինչպե՞ս կարելի է, որ անոնց այս փափագը կատարվի, քանի որ իրենց գրականությունը դեռ ընդհանրապես կոռնական ամուլ տեսիլներու հյուս մը է, քանի մը նոր բացառություններն ի զատ. ինչպե՞ս կարելի է նրկրայինը երկնայինեն փնտռել։ Եվ օր մը, եթե հայերուն այս կրոնական գրականությունը աշխարհայինի կերպարանք առնելու ալ ըլլա... սննդարար հյութ մը պիտի մատակարարե՞նք արդյոք այն»։

Հոկտեմբերի 14. «Մեղու Հայաստանին» (№ 42), արևելահայերեն, հրատարակում է Եղիշե Տեր-Ազարյանցի «Անտված Նովանավոր է անմեղություն» վիպակը (ավարտ՝ № 44, հոկտեմբերի 28) և Արահամ Նազարյանցի «Զգացմունք հայկազն պատանվոք բանաստեղծությունը»։

Հոկտեմբերի 14. Մանդակում (Արևելյան Հնդկաստան, այժմ՝ Բիրմա), Մկրտիչ Տեր-Մինասյանի և Թադևոս Ա. Խաչկյանի ջանքերով, հիմնվում է հայկական երկսեռ դպրոց «Հայկական բարբառասեր ճամբարան» անվամբ։ Այն ուներ քսանհինգ աշակերտ-աշակերտուհի։ Ավանդվում էր հայոց լեզու, կրոն, գեղագրություն, ձեռագործ։

«Եղբայրասեր (լրագիր Նալկաթ)», 1862, № 10 («Ան վերատեսու։ Եղբայրասեր» լրագրի)։

Հոկտեմբերի առաջին կես. «Մասյաց աղավին» (№ 19), ռուսերեն բնագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Մ. Հերմոնտովի «Աղոթք» բանաստեղծությունը։

Հոկտեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (№ 10), արևելահայերեն, հրատարակում է Ալֆոնզո Ռաթթիի «Հռոմեական նամակ» հոդվածը։ Ենթադրվում է, որ այդ անվան տակ թարգմտված է Մ. Նալբանդյանը (տե՛ս Ինճիկյան Ա., Մ. Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը, էջ 181)։

Հոկտեմբեր. «Բաղմազեպր» (№ 10), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Ղևոնդ Ալիշանի «Ուսումն հայրենյաց, բնախոսություն Հայաստանի» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Ուսումնասիրությունն ունի հետևյալ ժանր՝ պատմություն: «Այս ճառը Մուրատյան վարժարանին աս տարվան պարզևաբաշխության օրը կարդացված է, և գաղղիարեն բնագիրն ալ հրատարակված է»:

Հոկտեմբեր. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 10), արեւելահայերեն, հրատարակում է Գամառ Բաթիպայի «Մեր այր (ազգային պարերգություն)» բանաստեղծությունը և Մ. Մինասիսյանի (Ի՛մա. Ռաֆայել Պատկանյան) «Թոմաս Բոցարիս» պատմվածքը (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1963, էջ 75—77):

Հոկտեմբերի 20. «Սաղիկը» (№ 12), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Զիլինկիրյանի «էլիզա կամ վերջին արեւելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպք մը» գրախոսականը և Արմենակ Հայկունու «Քնար սիրահարական» բանաստեղծությունը:

Զիլինկիրյանը գրախոսել է Արմենակ Հայկունու՝ հիշյալ խորագիրը կրող վեպը: Նշելով որ կան գործեր, որոնք որևէ նպատակի համար գրված չլինելով «գրավաճառներու քով փողին ներքև մնալու կդատապարտվին», նա հավելում է. «Բայց այս տեսակ վիպասանությանը կարգը դասելու չէ այն վեպերը, որք նպատակի մը համար կշարադրվին և որոնցմով ընթերցողը միայն չգրոսնուր, այլև կկրթվի: Այս վերջինները հարգի են մեր առջև, մանավանդ երբ անոնց մեջ հայելիի պես ընթերցողին առջև կշարժվին և կերևան վեհ զգայություններու տեսարանը, մարդկային սրտի հոգի և ազնիվ կիրքերուն ընդդիմամարտությունը, առաքինության վարձատրությունը, մոլություն տմույն դեմքը ու պատիժը...

Արդ կհամարձակինք ըսելու, թե երիտասարդ հեղինակին աշխատությունը, որ իր տեսակին համար առաջինն է Հայոց մեջ, այս վերջին տեսակ վիպասանություններն է: Ժամ մը կարդալով դայն մտադուր՝ զվարթացանք և հոն տեսանք և առինք աշխարհական գրականության ճաշակ մը»:

Հոկտեմբերի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 44), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ս. Բաստամյանցի «Մե աղունակ, մե լպտորակ, մե ձուկ» առակը:

Հոկտեմբերի 31. «Մեղուն» (№ 144), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Վիկտոր Հյուգոյի՝ Ազգային ժողովում ասած ճառը «Ատենաբանություն Վիկտոր Հյուգոյի» վերնագրով: Շարունակվում է հաջորդ համարում և մնում

անավարտ: խաշատոր կյումուշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ. սկսում է հրատարակվել նաև՝ «Գաղտնի հրահանգ հիսուսյանց» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 146 (նոյեմբերի 20):

Նոյեմբերի առաջին կես. «Մասյաց աղավնին» (№ 21), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Հովսեփ Զևրեզյանի «Պատասխանատվություն առ բողոք պ. Ստեփաննոսի Նազարյանց» հոդվածը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հոգվածից. «Կարգալուծ Նազարյանցի տպագրությունները ընդհանրապես և նորա «Հյուսիսափայլ» օրագիրը մասնավորապես, տեսանում ենք միշտ նորա մեջ անընդհատ ստախոսություն, անօրինակ գոռոզամտություն, անվերջ բամբասանք և զրպարտություն. նաև կրոնընդդեմ աղճատաբանություն, մին խոսքով մին կատարյալ ինքնամոռացություն, որով շարախոսում էին ինքը և յուր ընկերները համարյա ամենայն ազգային նշանավոր առարկայի վերա, երբեմն հայտնի, երբեմն անհայտ կամ ստանուն ստորագրությամբ»:

Նոյեմբերի 10. «Մեղուն» (№ 145), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արրահամ Նազարյանցի «Ստեփաննոս վարդապետի Նազարյանց նվեր» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբերի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 46), Վարդան Ողիազարյանցի՝ անգլերեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Լեզու ունեցող կառասին» նովելը և Ս. Բաստամյանցի ռուսերենից կատարած թարգմանությամբ՝ Մ. Բանուզովի «Զորացած տերև» բանաստեղծությունը: Վերջինս հանդիսանում է Անտուան Առնոյի «Ոստիկ» բանաստեղծության փոխադրությունը:

Նոյեմբերի 18. Ավստրիայում ծնվեց չեխ հայագետ, լեզվագետ, թարգմանիչ (հայերենից չեխերեն ու բոհեմերեն) Ալ. Կուդելկան (Al. Koudelka):

Իր թարգմանությունները ստորագրում է «O. S. Vetti» կեղծանունով:

«Հանդես ամսօրյա», 1903, № 3 («Ծագվեփունը»):

Նոյեմբեր. «Հյուսիսափայլը» (№ 11), Ե. Բ.-ի՝ ռուսերենից կատարած արևելահայերեն արձակ թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիլյամ Շեքսպիրի «Վենետիկցի վաճառական» ողբերգությունը, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանցի (Ի՛մա. Բաֆֆու) «Արգո բարեկամ Հովհաննես Քաթանյանց» նամակը (տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 9, Երեվան, 1958, էջ 23—29), Կոմս էմմանուելի Քիտալացի աղչկա երգ 1859

թվականից» բանաստեղծությունը (տե՛ս Մ. Եփրեմյան. Եժ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 93—95)։

Նույն ճամբարում. Մովսես Բուդաղյանի՝ հունգարերեն քնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությունում, հրատարակվում է Շանդոր Պետեֆու «Երգ մի գորականին և «Դեպի գարունը» բանաստեղծությունները և Վահունու (ի՛մա. Ստեփաննոս Տեր-Հովհաննիսյան)՝ «Տեսիլ» և «Ազդ» շափածո ստեղծագործությունները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսամիայլի պոեզիան, էջ 262—265, 326—333)։

Նոյեմբեր. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 11), Բարսեղ Աթամանյանի՝ ուսերեն քնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությունում, հրատարակում է Վիսարիոն Բելինսկու «Բանաստեղծության վրա» ուսումնասիրությունը։ Շարունակվում է մինչև 1862 թ. N 3 (մարտը) և մնում անավարտ։

Նոյեմբերի 18. «Մեղու Հայաստանին» (N 47), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Ազգային պակասությունը, թուլությունը և անհոգությունը» հրապարակախոսական հոդվածը։ Ավարտ՝ N 49 (դեկտեմբերի 2)։

Նոյեմբերի 20. «Ծաղիկը» (N 15), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գալուստ Կոստանդյանի «Հայ բանադատությունը» հոդվածը։

Հոդվածից. «Հայք դեռ խակ են բանադատության մեջ, թեև 10—15 հանգես ցերեկ-գիշեր ազգային բանադատության մեջ կլողան»։

Տեսանք խմբագիրներ, որ իրար չըսած խոսքերնին շմնաց, տեսանք լրագիրներ, որ իրար աղբերով ու ցեխերով պսակեցին։

... Իբրև քաղաքակրթյալ ազգ՝ խակ ենք։ Հայոց համար ԺԹ-րդ դարս՝ միջին դար։ Հին հայր հոգևարք ու զալկացյալ, իր վերջին փրփուտները կթափե, նոր հայր անոր զազաթին վրա սևեռած՝ արձանացյալ կողրա անցյալը ու կհրճվի ապագային»։

Նոյեմբերի 28. Մունճուսունում (Կեսարիա, Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց լեզվաբան-բանասեր, բառարանագիր Վահան Հակոբի Հակոբյանը։ Նդեռ՝ նամա՛հ՝ 1915 թ. օգոստոսի 12-ին, Սերաստիայի շրջանում։

Ալպոլաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիա (Բ հատոր), Կահիրե, 1937, էջ 2059—2061։

Նոյեմբերի 20. «Մեղուն» (N 146), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սըվաճյանի «Միջայել նալրանդանց» հոդվածը։

Բնութագրելով նալրանդանին որպես «մեր և հայ ազգին ողջամիտ մասին սիրելի բարեկամը» և նշելով, որ նա արդեն հայտնի

է քոլոր քրանագետ հայերուն», «Հյուսիսսփայլը» ամսագրում տպագրված հոդվածներով, Սըվաճյանը հավելում է, որ նախանդյանը «այժմուս» ուղեորվում է Հնդկաստան, Պուլի վրայով, Կալկաթայում բնակվող նախիջևանցի վաճառականների կտակած գումարները ստանալու և այդ գումարներով հայրենի քաղաքում կրթալուսավորական գործունեությանը զարկ տալու համար: Սըվաճյանը քարծր է գնահատում նախանդյանի այդ առաքելությունը:

Դեկտեմբերի 1. «Ծաղիկը» (№ 16), «Ազգային ոսմկական երգեր» ընդհանուր խորագրի ներքո, անկանոն պարբերականությամբ, սկսում է հրատարակել ընտրանի գործեր արևելահայ «գրեղբայրներին»: Հրատարակվում է Ռ. Պատկանյանի «Հայոց աղջիկ» («Դու տեսնո՞ւմ ես Երկինքումը պայծառ լուսին ծագելիս»), Գ. Միրիմանյանի «Հայոց աղջիկ» («Հայոց աղջիկներ, ձեր հոգուն մատաղ», 1862 թ., № 20, հունվարի 10), Ռ. Պատկանյանի «Հայոց գինի» («Լցրե՛ք եղբարք ձեր բաժակները և քաջ պարպեցե՛ք», 1862 թ., № 23, փետրվարի 10) գործերը: Հրատարակված է նաև Արմենակ Հայկունու «Զելա» արևմտահայերեն բանաստեղծությունը:

Դեկտեմբերի առաջին կես. «Եվրոպան» (№ 23), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Սև Բերթակալը» վիպակը: Ավարտ՝ № 26 (դեկտեմբերի երկրորդ կես, հավելված):

Դեկտեմբեր. «Բազմավեպը» (№ 12), ֆրանսերեն բնագրից կատարված գրաբար լատիներ թարգմանությամբ, հրատարակում է Պիեր Բերանթեի «Թռչունը» բանաստեղծությունը:

Բանաստեղծությունն ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Բերանթե այս երգս շարադրած է, մինչդեռ իր բարեկամը՝ Առնոլ ի աքսորս դատապարտված ըլլալով՝ կպատրաստվեր թողուլ զհայրենիս: Հեղինակը ճարտար ու փափուկ կերպով կհայտնե իրմե անջատման վիշտը և ապագա հուսո ալնկալությամբ կմխիթարվի, թուեց պանդրխտությանը նմանեցնելով՝ որք երբ խիստ մեծուան օրերը կանցնին, կդառնան վերստին իրենց մեյ մը սիրած հայրենիքը»:

Դեկտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 12), արևելահայերեն, հրատարակում է Երեմիա Սահակյանցի «Մի քանի խոսք մեր ազգի բարեմիտների հետ» հրապարակախոսական հոդվածը և «Առակ» բանաստեղծությունը: Հրատարակված է նաև Վահուհու (Ի՛մա. Ստեփաննոս Տեր-Հովհաննիսյան) «Երազ» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 298—300, 334—338):

Դեկտեմբերի 10. Մոսկվայում, Մսեր և Զարմայր Ասերյանների խմբագրությամբ, արևելահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Համրավարեր Ռուսիո» երկշաբաթաթերթը: Դադարում է 1864 թ. վերջին:

Դեկտեմբերի 14. Պոլսում տրված առաջին ներկայացումով՝ Ռոտայի օժրկու հիսնապետներն պիեսով (թարգ. Թովմաս Թերզյան) իր գոյությունն է սկսում հայկական առաջին պրոֆեսիոնալ դրամատիկական թատրոնը, որն ուներ «Արևելյան թատրոն» անվանումը։ Նրան ֆինանսավորել են Առաքել և Ստեփան Ալթունտյուրրի եղբայրները, Գրիգոր Խուրտաճյանը, Գրիգոր Ֆրենկյանը, գեղարվեստական ղեկավարությունն իրականացնում էին Պետրոս Մաղաքյանը, Հակոբ Վարդովյանը, Մարտիրոս Մենակյանը, «Արևելյան թատրոնի» հիշյալ առաջին ներկայացմանը ներկա էին նաև Հ. Արվաճաճն ու Մ. Նալբանդյանը։ «Արևելյան թատրոնը» որոշ ընդհատումներով, իր գոյությունը շարունակեց մինչև 1876 թ. կեսերը։

Ստեփանյան Գ., *Արվաճաճ արևմտահայ թատրոնի պատմություն* (հատոր առաջին), Երևան, 1963, էջ 213—380։

Դեկտեմբերի 20. «Մեղուն» (№ 147), արևմտահայերեն, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Աղգային թատրոն Պոլսի մեջ» հոդվածը և Կոմս էմմանուելի «Իտալացի աղջիկ 1859 թվականից» բանաստեղծությունը։ Վերջինս արտատպված է «Հյուսիսսփայլից» (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 2, Երևան, 1948, էջ 307—311, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 93—94)։

Դեկտեմբեր. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 12), Մ. Մինասիրյանի (Ի՛մա. Ռափայել Պատկանյան) արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Թրովատորեն» (Ի՛մա. Տրուբադուր) ստեղծագործությունը։

Դեկտեմբերի 31. «Մեղուն» (№ 148), արևելահայերեն, հրատարակում է Կոմս էմմանուելի «Ապոլլոնին» բանաստեղծությունը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 92) և Ստեփաննոս Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեսիլ» բանաստեղծությունը։ Այն արտատպված է «Հյուսիսսփայլից» (տե՛ս Վաղյան Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 326—331)։

— Պոլսում ծնվեց բանասեր, լրագրող Բարսեղ (հետագայում՝ Հմայակ) էքսերճյանը։ Վախճ. 1941 թ. հունիսի 12-ին։

«Հայաստանի կռիւնկ», 1941 թ. № 45 («Հմայակ քաւանս էքսերճյան վախճանած»)։ «Ընդարձակ տարեգիր», Պոլիս, 1942, էջ 275—276։ Ստեփանյան Գ., *Կենսագրական բառարան*, հատ. Ա, էջ 343։

— Խոտորչորում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց թարգմանիչ (լատիներենից հայերեն) Գևորգ Փիրազյանը։ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1881 թ. հոկտեմբերի 30-ից, վախճ. 1884 թ. սեպտեմբերի 11-ին, Տրիեստում։

— Աղանայում (Հար. Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ, իրա-
վագետ, լրագրող (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով) Արիստակես Գաս-
պարյանը: Ծննդն ամս.՝ 1915 թ.:

Փետրվ. 24-ի, Ալեքսանդրիա, 1939, էջ 60:

— Թիֆլիսում ծնվեց սոցիալ-դեմոկրատական շարժման ակնա-
վոր ներկայացուցիչ, լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), թարգ-
մանիչ (ֆրանսերենից և ռուսերենից հայերեն), պատմաբան, արձակա-
գիր, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ (1934 թ.) Գևորգ Հարությունի
Ղարաշյանը: Վախճ. 1936 թ., Երևանում:

«Ս. Տ. Արկումեդ», «Բիծա», «Մամբր», «Նուբար», «Օրթոդոքս»
կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականնե-
րում:

Բաբսեղյան Խ., Մարգարիտի տարածումը Հայաստանում, գիրք 1, Երև-
ան, 1967, 606 էջ: Ավետիսյան Վ., Հայ հասարակական մտքի զարգա-
ման մարգարիտներից Կուրի օկզրնավորումը, Երևան, 1976, 571 էջ: Խո-
շտուրյան Լ., Գրական տեղեկատու, Երևան, 1981, էջ 507—508:

— Սուրբ Հովհաննես գյուղում (Ալաշկերտի գավառ) ծնվեց մշա-
կութային գործիչ, պատմաբան-բանասեր, սեպագրագետ Աստվածա-
տուր հաշատրյանը: Վախճ. 1937 թ.:

Մեր անվանի դասախոսները, Երևան, 1970, էջ 110:

— Հյուսիսիկ գյուղում (Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ,
լրագրող (անգլիերեն լեզվով) Գրիգոր Գրիգորյանը: Վախճ. 1931 թ.
փետրվարին, Սենտ-Լուիզում (ԱՄՆ):

Ամերիկյան գրական-մշակութային կյանքում հայտնի էր
«Անտրեստի Գրիգոր» հորջորջմամբ:

«Հայաստանի կոլնակ», 1931, № 8 (Գրիգոր Գրիգորյան):

— Շապին-Գարահիսարում (Հս. արևելյան Թուրքիա) ծնվեց բա-
նասեր, մշակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր Գառնիկ Մաղման-
յանը: Վախճ. 1944 թ. Բելյուսթում:

1897 թ. Վառնայում (Բուլղարիա) հիմնադրել և մեկ տարի
խմբագրել է «Խուզակ» քաղաքական և գիտական երկշաբաթաթեր-
թը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Մուրատ»
կեղծանունով:

Ունեփեյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ., էջ 262—263:

— Սերաստիայում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց զրականագետ-բանասեր, լրագրող, բառարանագիր Կարապետ Գաբրիկյանը։ Վախճ. 1925 թ. հունվարի 19-ին, Երուսաղեմում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Դիոնե-սիոսյան ականջ» և «Կոչնակ Սերաստիո» կեղծանուններով։

«Հայաստանի կոչնակ», 1925, № 8 («Մահ Կարապետ Գաբրիկյանի»), № 24 («Կարապետ Գաբրիկյան»), Գաբրիկյան Կ., Բաղդրթ Սերաստահայ գաղափարագիր, Երուսաղեմ, 1952, էջ Գ—ԺԳ («Փոխան առաջարանի»)։

— Ակնում ծնվեց լրագրող, բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ Ավետիս Ժամկոչյանը։ Վախճ. 1940 թ. Լոս-Անջելոսում։

Ազատյան Բ., Ակն և ակնցիթ, Իսթանպուլ, 1943, էջ 27.

— Սիրիայում ծնվեց մանկավարժ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Հակոբ Գրիգորի էդիլյանը։ Վախճ. 1896 թ. հունվարին, Պոլսում։

Խևոդիկ. Ամենուե տարեցույցը, Պոլիս, 1912, էջ 386—397.

— Զանաթկալեում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), խմբագիր Հ. Ս. Զելալյանը։ Վախճ. 1942 թ. հոկտեմբերի 21-ին, Ուոթերթաունում (Մասսաչուզետսի նահանգ, ԱՄՆ). 1887—1892 թթ. Պոլսում եղել է «Ավետարների» օգնական խմբագիրը։

«Հայաստանի կոչնակ», 1938 թ., № 17 («Պատվո սեղան զոկտ. Հ. Ս. Զելալյանի»), 1942, № 44 («Մահ զոկտ. Հ. Ս. Զելալյանի»), № 45 («Դոկտ. Հ. Ս. Զելալյանի մահն ու հուղարկավորությունը»), № 48 («Դոկտ. Հ. Ս. Զելալյան»)։

— Գորիում, Պոզոս վարդապետ Տեր-Մարգարյանի սատարմամբ և Մադաթիա Պուլզյանցի տեսչությամբ, իր գոյությունն է սկսում տեղի հայկական արական դպրոցը։ Սկզբում ուներ 45 աշակերտ, ավանդվում էր հայոց և ռուսաց լեզուներ, կրոն, հայկաբանություն, ազգային մատենագրության թարգմանություն, պատմություն և աշխարհագրություն։

«Ճոռադա», 1861, № 24 («Նամակ»), «Մեղու Հայաստանի», 1863, № 25 («Հարգա խմբագիր»), 1875, № 6 («Գորի»)։

— Վենետիկում, Դավիթ Նազարեթյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Կեսար Քանդուի «Առաքինի ու քաղաքակիրթ պատանի» ստեղծագործությունը։ 223 էջ։ Հատվածաբար հրատարակվում էր «Բաղմավեպում», 1860 թ. № 1 (հունվար) մինչև №12 (դեկտեմբեր)։

Հեղինակի առաջաբանից. «Ասկե քիչ տարի առաջ դձո մանուկ էինք, վերջը մեծցանք, տղա եղանք. հիմա պատանի ենք. ու քիչ ատենեն երիտասարդ պիտի ըլլանք ու վերջը մարդ: ...Արդդոք ի՞նչ բաների ավելի պիտի փափագինք ան ատեն:

... Պետք է որ առաքինի ու քաղաքակիրթ մարդ մ' ըլլամ:

Իսկ առաքինի ու քաղաքակիրթ մարդ մ' ըլլալու համար ի՞նչ պետք է ընեմ:

Պետք է որ իմ պարտքերս գիտնամ ու կատարեմ. ասոր համար պետք է որ ես գիտ ու զուրիշները լավ ճանչնամ:

— Վենետիկում, ինչու որ Հյուսիսային Ֆրանսիայից բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակվում է *Հյուսիսային* (ի՛մա, ժան) Ռասինի «Ճեղքա» ողբերգությունը 62 էջ:

— Վենետիկում, Արսեն Բագրատունու՝ անգլերեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակվում է *Ջոն Միլտոնի «Կորուստ դրախտին»* գյուցազնեղբայրությունը 273 էջ:

Առաջաբանից. «Թարգմանիչն հարկ համարի ծանուցանել, զի ոչ հմուտ հանգիպեալ ինքն դժուարիմաց անգլիական լեզուի գերապանծ քերթուածոյս, յիտալերէն և ի գալլիացի ստուգագոյն և գրեթէ բան առ բան թարգմանութեանց օժանդակեալ ի յիւրն, համայն գոգցես միշտ, մանաւանդ ի մթինս և լերկրայս, յանգլիացի բնագրին պահեալ զական ըստ կարի, և խնամքով քննեալ: Ուր և երևեսցի ինչ ուրեք ի սմա ոչ ըստ մերոյ կրօնիցս պատշաճի, շատ թուի գիտել՝ զի, թող զբանաստեղծական ցնորիցն աշխոյժս, հայր սորա չէր ի մերմէ ոճոյս. որպէս բաւական համարի ազդ առնել և Մաֆֆէի իտալացի՝ հաւատարիմ և քաջ թարգմանիչն աւուրցս, և զի բնագիր սորին չէ երբեք դատապարտեալ և արգելեալ ի մանկանց եկեղեցոյ:

Անգղիացւոց մինչև ցայսօր ժամանակի են տաղք նոյնականգր են և անյանգր. Միլտոնի անյանգ չափովք է յօրինեալ զՎէպս գայս և զպատճառսն ինքնին իսկ գրով աւանդեալ և ի գլուխ մատենին դրոշմեալ. զոր և մեք ի դէպ վարկաք յեղուլ ի մեր բան զթուեցեալն այնքանոյ առն, և տալ յառաջիկայդ բարբառել յունկն բանասիրաց մերազնէիցս:

— Վենետիկում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գրիգորիս Ժելալյանի «*Հյուսիսային*» ժՁ. աղետք թագավորական ընտանյացս պատմավեպը 304 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Բարդմավեպում», 1855 թ. № 15-ից (օգոստոսի 1), մինչև 1858 թ. № 8 (օգոստոսի 1):

— Վենետիկում, հունարեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով, հրատարակ-

վում է Հովհան Ոսկերեքանի ճառերի ժողովածուն, «Ճառք» ընդհանուր խորագրով, 922 էջ: («Շարք մատենագրությանց նախնայաց», հատ. 1Ա):

Առաջաբանը. «Ձևառս Ոսկերեքանի... պատեհաւս այսու տամք ի լոյս, ի վայելս հասարակաց, թէպէտ և յոժ նուազունս թուով քան որչափ ինչ կան ի յոյն բնագրին: Եւ զայն երկուս կարգս բաժանեցաք, ըստ յոյն տպագրին: ...Յառաջնումն զհարազատսն և դաներկբայելիսն դասեալ ըստ նորա, և յերկրորդումն զերկբայականսն. յանելաք զկնի և զորս յազգի մերում ևնթ գտանէին յանուն սուրբ վարդապետին, յունականին նոցա ցարդ շերեհալ ուրեք և կամ կորուսեալ և թերեւ ի սպառ. դէպք ժամանակաց և հալրեհասիրացն իդձք տացնեն լրումն ամենայն թերութեանց:

Ի ստորեւ ճառիցս իւրաքանչիւր գտցեն խնդրողք զթիւ օրինական նոցա, զմեր ընտրութիւն ի նոսա ի բաղդատութենէ յունականին:

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Աստվածատուր Ավագյանի «Սկզբնական Սթուարթյան թագավորաց և առանձինն Մարիամ Սթուարթ թագուհւոյն պատմութիւնը» աշխատութիւնը՝ 344 էջ:

Առաջաբանից. «Ընդհանուր պատմության մատչաններուն մեջ, որչափ ալ ասոնք ընդարձակ գրված ըլլան, համաշխարհի անցքերուն ամենեն նշանավոր վայրկյանները մի ըստ միոքն ու ըստ ամենայն պարագայից ավանդելը չէ թե միայն դժվարին, հապանակ իբր անպատշաճական ըլլալը չի կրնար ուրացվիլ: Այս առանձնական պատմության քանի մը տարակուսելի պարագայից վրա կարևոր քննութիւնները զգուշությամբ ընելեն ետքը, Անգլիայի և ուրիշ ազգաց համատարիմ պատմիչներուն հետեւելով, մեր առաջիկա մատչանն ըստ կարի համառոտութեք, բայց առանց գլխավոր և երեւելի մաս մը դուրս թող տալու գրեցինք և ի լոյս կհանենք»:

— Վիեննայում, Վրթանես Յագութեանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Լյուդիա (Մարկոս Ավրելիոս կայսեր ժամանակեն պատմական նկարագիր մը)» վեպը՝ 213 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Եմբրոպա» կիսամյա օրագրում, 1861 թ. ապրիլի առաջին կեսից (№ 7), մինչև նոյեմբերի երկրորդ կեսը (№ 22):

— Վիեննայում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Եղիշե Գաֆթանեյանի «Բովանդակութիւն գիտությանց և արվեստից, որ է բնական, բարոյական, պատմական, ուսումնական ու արվեստական գիտելիաց համառոտ նկարագիրը» աշխատութիւնը՝ 191 էջ:

Առաջաբանից. «Բովանդակ գիտությանց ու արվեստից խորին ուսումը, եթե ամեն աստիճանի մարդկան հարկավոր չէ նե. անոնց վրա գոնե դուլզն զաղափար կամ տեղեկություն մ' ունենալը ներկա դարուս մեջ ամեն հասակի մարդկան անհրաժեշտ կարևոր է: Աս հարկավորության մեծապես նպաստամատույց կըլլա առաջիկա «Բովանդակություն գիտությանց ու արվեստից» անվամբ գիրքը, որուն մեջ ամեն գիտությունը ու արվեստներ չէ թնդարձակ, հապա համառոտ, պարզ ու դյուրըմբռնելի ավանդած են, ուղն և ծուծն ընթերցողաց առջին դնելով. որով անհմուտը քի՛շ ժամանակվան մեջ հմուտ և ուսյալ կըլլա և այսպես ընկերությանց մեջ գտնված ատեն կրնա ամեն բանի վրա ճառել, բավական գիտություն ունենալով»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Սարգիս արքեպիսկոպոսի «Հրահանգ վասն կազմության գավառական ընդհանուր ժողովոց» գրքուկը: 22 էջ:

— Պոլսում, Արմենակ Ժիզմեճյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Յունկի ողբերգական գիշերները» խոհափիլիսոփայական աշխատության Ա գիրքը: 130 էջ: Հետագա գրքերը չեն հրատարակվել:

— Պոլսում, արևմտահայերեն բացատրականներով, հրատարակվում է Տիմիթրիոս Զուլազյանի «Տարերք քերականության հունական արդի լեզվի, հանգեծ ընտանեկան խոսակցությամբ ի պետս հայկական ուսումնարանաց» աշխատությունը: 304 էջ:

— Պոլսում, Հակոբ Ոսկանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալեքսանդր Դյումայի «Անգուլեն Պետրոս» վիպակը: 78 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Փարիզ» շաբաթաթերթում, 1861 թ. № 56-ից (դեկտեմբերի 6) սկսած:

Թարգմանչի առաջաբանից. «Ի բնե մարդս ազատություն ունի բարի կամ չար գործելու, հօգուտ կամ ի վնաս յուր անձին և յուր նմանին: Այս բացարձակ ազատության ապօրինավոր կիրառությունները շատ անգամ սակավք ոմանք հղեր են բռնավոր, հարստահարող և ճոխ, և հասարակությունն հղեր է գերի, հարստահարյալ և լքավոր: Բայց անսանձ ազատությունը սահմանի մը մեջ սանձող զորություն մը մարդկությանս հաճախ կուգա օգնականություն, և այդ է օրենքը: ...Այս դժացմունքները ստիպեցին զիս մեծանուն հեղինակիս այս ընտիր գործը թարգմանել: Թեպետ այս կերպ վիպասանական գրությանց մեջ դեռ ընտրելագույններ կրնան ըլլալ, բայց մեր ազգին այժմու վիճակին, այսինքն է՝ օրի-

նաց հարգը և պարտականության սահմանը ճանշնալու և պաշտելու և դիմացինին որչափ և մեծ ումն ևս ըլլա ճանշնեկու և պաշտելի ընելու մասին գործույս զգալի կատարելություն ունենալը անուրանալի է՝

— Պոլսում, Կարապետ Ութուշյանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Սիլվիո Էլլիքոյի «Բանտք իմ» վեպը՝ 353 էջ։

Նույնը անփոփոխ՝ 1867 թ. 357 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Հակոբ Ոսկանի «Երեսունուհինք տարու միջոց. ներկայս անցյալին ծնունդն է և ապագային առաջնորդողը, կամ ազգիս վիճակին վրա ընդհանուր տեսությունը» գրքույկը՝ 58 էջ։

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Համբարձում Ալաճաճյանի «Նեկտարին է կոյս նահատակ» դուցազներգությունը, Զորս նվագ, 34 էջ։

Առաջաբանից («Ան վերծանողս»)։ «Ի սոյն յայս խրախուսեալ՝ ճհաս ինձ ժպրհել՝ ի տիպ զերկասիրութեանս իմոյ ընծայել զփանաքի նախախայրիս՝ ի յոյս ակնկալութեան անստգիւտ զանձնս թափելոյ ի նրբատես բանասիրաց, առ որովք ապաքէն իբրև զանգոր իմն շամանդաղ զսա դաւանել ոչինչ երկուանամ, գիտակ ամեննին՝ խակութեան և թերութեան գործոյս զանձնս խոստովանել սիրելով, առ որ անմեղադրութեան և եթ պէտք են և քաղցրահաշտ հայեցուածոյ ուշիմ վերծանողաց, զորոյ զփորձ իբր ի բազումս տեսեալ է իմ յար, որ ազնուութեան ոգւոյ է նշանակ, և չաւէտ ցանկալի սիրոյ օրրստօրեայ յառաջագիմութեան սիրելի ազգիս, ի գրաւորական վաստակս օգտաւէտ»։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Երուսաղեմա Ս.) խնդիրն ու Մենմուա» գրքույկը՝ 16 էջ։

— Պոլսում, ֆրանսերեն-արևմտահայերեն համատեղ բնագրերով, հրատարակվում է Պ. Թրոայի «Խնդիր Հայկական (Կոստանդնուպոլիս անցած վերջին ազգային դեպքերուն վրա)» գրքույկը՝ 20 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Բարսեղ Երեզդարբեյանցի «Հրեշտակ խաղաղության (աղերս)» աշխատության առաին մասը՝ 38 էջ։

Երկրորդ մաս, նույն թվականին, 88 էջ։ Զնայած երկրորդ մասն սվարտվում է «Շարունակելի» նշումով, բայց հաջորդ մասերը չեն հրատարակվել։

Առաջաբանից. «...Այս շարաթ նյութերուն և պարագայներուն շատութիւնը մեզի ստիպեցին, որ ի սեր ազգասիրության գրքե-

րիս թիվը շատըցնելով ընդարձակել հոգեւտ ազգիս, նպատակ ունենալով սեր, խաղաղություն, արդարություն և իրավունք: Ընթերցողը կրնան իմանալ նյութին ժանրությունը. բայց և այնպէս, ազգիս խոռվության ժամանակը ասանկ թերթի մը հարկավորությանը իմ ազգասիրությունս զիս բռնադատելով, ոչ ստակ և ոչ հանգստությունս խնայեցի այս «Աղերսիս» շուտով հրատարակությանը համար:

... Կազաչեմ ձեր մեջնն ազգակործան խոռվություն, ատելություն, անմիաքանությունը մեկդի ձգելով, սիրո և միաբանության, արդարության և իրավանց պաշտպան ըլլաք:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Փափազյանի «Կ. Ք. Վ.-ն քան զպապն պապական և յուր հրատարակություններն» աշխատությունը: 38 էջ:

— Պոլսում, Ատոմ Հովհաննեսի Տերոյենցի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակվում է էոթեն Սյուրի «Մաթիլդ» վիպակը: 50 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է ներսես Մեղպուրյանի «Արաքսիա, հատված գարնան գիշերո» ողբերգությունը: 118 էջ:

— Պոլսում, գրաբար բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, առաջարանով ու ծանոթագրություններով, հրատարակվում է «Ծաղկաքաղ հատվածք կաթողիկեայց թուղթերուն Սարգսի Շնորհալվո մեկնություններն» գիրքը: 70 էջ:

Գիրքը հրատարակության պատրաստողը ստորագրել է «Ծ. Մ. Տ.» ձևով, որի ով լինելը չկարողացանք պարզել:

Առաջաբանից («Տեղեկություն»)-. «Այս հրատարակության մեջ ամենեկին բնագրին խոտորիլ շուգելով՝ թն ոճը և թե շատ բառերուն շանակությունը, որոնք որ բավական կ'ասկըցվին՝ ճիշտը պահված, և միայն մութ երեցած տեղերը փոքր ինչ քացատրված է. միանգամայն չափազանց զգուշանալով իմաստին խանգարմանն: Եվ այն հատվածները, որք առանց խոսքին կարգը շփոթելու կրնային դուրս ձգվիլ համառոտության համար, հանված են, անոնց տեղերն ալ կենտրոնով որոշված: Ու նաև Ս. Գրոց մեջնն բերված խոսքերուն տեղն ու զխահամարն ալ ըստ կարի նշանակված է:»

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Հարություն Սըվաճյանի «Մատնություն» պատմվածքը: 16 էջ:

— Պոլսում, Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մուլիերի «Փուրսոնեագ» կատակերգությունը: 56 էջ:

— Փարիզում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Միքայել Նալ-
քանդյանի «Երկու տող» պամֆլետը 48 էջ։

«Հայկական դպրոթյան ասպարեզը իշանելուց հետո, քանի մի
անգամ հանդիպեցավ մեզ երես առ երես պատահել անամոթ վա-
տության։ Եվ ոչ անգամ վշտացանք և ոչ անգամ վիրավորվեցանք
այդ հարձակմունքներից, այլ մանավանդ ցավեցանք հարձակվող-
ների վերա. որովհետև բարոյական հիմնադրությունը մինչև ի մահ
տիրելով նոցա վերա, պատճառ էր եղել այդ ցնցողական և անգի-
տակից շարժողութեններին։

...Այսօր վերստին հանդես է ելանում մեզ խավար տգիտու-
թյունը յուր սոփիստական մեծ վայելչությամբ։ Նա զարդարված է
այսօր փիլիսոփայի և աստվածաբանի անուններով. այս անգամ
երևում է նա պ. Չամուռյանի կերպարանքով։ Եթե վատությունը,
ձևնաթուղթների արկղի նման, երկու հատակ չունի, ապա ուրեմն,
այ. Չամուռյանը հասել է մինչև վատության հատակը։

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ամբրոսիոս
Գալֆայանի կազմած «Նոր ընթերցարան» դասագիրքը 418 էջ։

Առաջաբանից. «...Առաջին մասն մասնավորապես սեփակա-
նեցինք մանկավույն, յուր մանկական դեռարույս մտաց հասկա-
ցողությանն հարմարեցունելով մեջի նախակրթարան կոչված ըն-
թերցվածները։ Երկրորդ մասն անվանեցինք Մայրենի դասախո-
սություն անոր համար, որ պարունակած նյութերն ըստ ինքյան
մարք պետք է լավ գիտնան և իրենց որդվոցը սովորեցունեն։ Եր-
րորդ մասն կոչեցինք Բարոյական և զվարեակի ընթերցվածք, մեղը
պարունակելով դրույցներ... հայրենյաց, ազգին և ծնողաց դաս-
տիարակության, կրթության, ուսման և գիտության վրա։ Իսկ
չորրորդ մասն հորջորջեցինք խառն գիտելիք, ...որում պիտի ուսա-
նին թե ինչ է մարդս, ինչ են յուր մարմինը կազմող մասունքն,
ինչով կպահպանվի այն մարմինն... ինչ է աստված, ինչ է կրոնքն,
ինչ են տիեզերք, ինչ է աշխարհս և մեջն ինչ ազգեր կրնակին։

— Փարիզում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Նոր միու-
թյան հայոց» գրքույկը։ 46 էջ։ Հետագայում, հատվածաբար հրատա-
րակվել է «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի 1862 թ. № 1 (հուն-
վար), № 2 (փետրվար) ամսատետրակներում։

Գրքույկն ունի «Երկրորդ տիպ» նշումը։ Առաջին հրատարա-
կության հետ կապված մանրամասնությունները մեզ հայտնի չեն։
Այն ստորագրված է «Հայասեր զաղդիացի D. S. A. de N^{***}»
ձևով։ Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան պետական մատենադարանում
կա այդ գրքույկի մի օրինակը (№ 1287, նոր համարը՝ 2059), որն

ունի հետևյալ ընծայականը «Վասն գրատան Ս. էջմիածնի նուէր հեղինակեն, այսինքն՝ Ճ[անիկ] Արամեանի», ըստ այդմ պարզ է դառնում, որ գրքույկի հեղինակը Ճանիկ Արամյանն է (սե՛ս նաև Շտիկյան Ս., «Բանասիրական ճշգրտումներ», «Նրաբեր», 1979, № 6, էջ 85—92):

— Փարիզում, գրաբար մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Ա. Նար-Պեյի (Ամբրոսիոս Գալֆայան) «Բառգիրք հայ-գաղղիարէն և գաղղիարէն-հայերէն» երկասիրությունը 1034 էջ:

Նույնը անփոփոխ՝ 1872 թ., 1031 էջ, 1881 թ., 1034 էջ, 1893 թ., 1036 էջ:

Առաջաբանից. «...կամ եղև մեզ զառաջինն յօրինել Բառարան ճոխագոյն քան զամենայն հայերէն բառարանս ի լոյս ընծայեալս ցարդ՝ բովանդակելով ի նմին և զամենայն բառս, որ տաքոյ մեծի Հայկազեան բառգրոցն գտանիցին: Սկիզբն իսկ արարաք տպագրութեանն. բայց առ ահի շնասանելոյ յառաջագիրս նպատակ, հարկ ի վերայ մեր եղաք ի ծաղկաքաղ հրատարակումն նորին թեւակոխել. քանզի ստուարակարկատ մեծութեամբն ծանրանային ծախք և ծանրադանդաղ յառաջէր գործն դժուարատիպ, որ և գնոյն բարձրութեամբ դժուարահաս իսկ արդեօք հանդերձեալ էր լինել յօգունց և դժուարակիր: Լաւագոյն համարեցաք ապա նուիրել հասարակաց մատեան դիւրատար և դիւրագին, և միանգամայն օգտաւէտ, դիւրահաս և կարեւորօքն ճոխացեալս:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Ստեփաննոս Սյունեցու (ի՛մա. Օրբելյան) «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատությունը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մկրտիչ էմինի. 386 էջ:

Առաջաբանը. «Զերկու գրչագիր անթուական օրինակս,— յորոց մինն թերի,— և զտպագրեալն ի Պարիս ի 1859 ամի (տե՛ս մեզ մոտ, այդ թվականը—Ս. Շ.), բնագիր հեղինակիս ունեաք առաջի, որոց բաղդատութեամբ ի լոյս հանեմք զայս մեր տպագիր և յօժարամիտ նուիրեմք մերոց և օտարագրի բանասիրաց:

— Մոսկվայում, գրաբար, վերահրատարակվում է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» երկը: Բնագիրը հրատարակության է պատրաստել Հովհաննես Բաքայան Գաթանյանցը: 432 էջ:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Մատթեոս Զուհանյանի (հետագայում՝ Մատթեոս կաթողիկոս) «Հերքումն զբախնդիր վայրարանութեանց ոմանց մերադնեայ տկարամիտ անձանց» գրքույկը: 78 էջ:

— Մոսկվայում, գրաբար, հրատարակվում է Վարդան Բարձրբերդցու «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատությունը: Բնագրագիտա-

կան աշխատանքները, գրաբար առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մկրտիչ էմինի, 217 էջ:

Առաջաբանից. «Երկու էին օրինակք, յորոց արարած զայս մեր տպագիր Տիեզերական Պատմութեան Մեծին Վարդանայ Բարձրերդցոյ. մին ի մերոյ գրադարանէ ելեալ և անթուական, իսկ միւսն ընդօրինակեալ ի Տփղիս, յամի տեառն 1814, Հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Վրաստանու՝ Ներսիսի Աշտարակեցոյ. ...Թէ և այսպէս երկուց օրինակաց համեմատութեամբ ի լոյս ընծայեմք այժմիկ զայդ ցանկալի գործ հնախօս և քաղմահմուտ վարդապետին Վարդանայ, բայց և այնպէս ոչ միանգամայն ազատ ի թերութեանց գտանի այս մեր տպագիր. քանզի յոլով ուրեք երկորէն ձեռագիրք մեր խանգարեալ և աղճատեալ էին ի գրչաց»։ — Թեոդոսիայում, Ալեքսանդր Մազեբովի՝ ֆրանսերէն ընագրից կատարած արևմտահայերէն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Բերտեի «Դասագիրք ընդհանուր պատմության» աշխատության Ա մասը (հին պատմություն), 255 էջ:

Բ մաս («Պատմություն միջին դարուց») նույն թվականին, 170 էջ։ — Թեոդոսիայում, արևմտահայերէն, հրատարակվում է Խորեն Գալֆայանի «Արշակ երկրորդ» ողբերգությունը 112 էջ:

Ներածությունից. «Դժվարությանց զխաղճոններէն մեկը մեզի համար լեզուն էր: Առաջարկյալ նյութոյն վսեմությանն ու հնութեանը նայելով, րնական էր մեր նախնայաց վսեմ լեզվովը գրել զայն: Մեզի համար քաղցր էր այս, կարող եմք ասել թե՛ և դուրին: Բայց այն կհեռացուցաներ զմեզ ի մեր նպատակէն, որ է ազգային հին պատմության եղբրական մեկ դրվագը մեր այժմու ժողովրդյան աւելը հանդիսացուցանելով, վառել նորա սիրտը հին հիշատակաց հետ նաև հայրենյաց սերը: Եվ ինչպե՞ս կարելի էր վառել ժողովրդյան սիրտը, երբ մեծագույն մասին անհասկանալի լեզվով մի ավանդեօրէն զայն:

... Բավական համարիմք միայն ասել, որ պատմական մասին մեջ առաջնորդ առած եմք Բուզանդա ավանդությունը, որում համաձայնի և Պրովկպիոս: Պատմական ճշմարտությունը ըստ կարելիւոյն պահելը ողբերգութիւն պարտքն է: Ըստ կարելիւոյն ասեմք, որովհետև ազատ է քերթողը պատմության պարագաներն երբեմն թեթև մի փոփոխել. բավական է որ ճշմարտամասն լինին իր մտծայլ փոփոխութիւնները ու ծառայեն ողբերգությունն ավելի սրտաշարժ կամ ահալոր ընծայելու իսկ քերթողական մասին մեջ ամեննին մեկ ողբերգութի հետեւութիւն ըրած շեմք, և ոչ իսկ մեկ տողի կամավոր նմանութիւն մի ունիմք, փափագելով

«**«Արշակ Երկրորդը» բալետովին հայկական մտքի ծնունդը լինի. թե նյութովն և թե ոգովը ազգային».**

— **Թեոդոսիայում, գրաբար, հրատարակվում է Եղիշիի «Պատմութիւն Վարդանանց» աշխատութիւնը: Բնագրագիտական աշխատանքները, առաջարանն ու անվանացանկը խորեն Գալֆայանի 341 էջ:**

Առաջաբանից. («Ներածութիւն») «Մերումս տպագրի ոչ այլ և եթ է վախճան զի զհասարակացն լցուցուք զպէտս, այլ զի և հասարակաց մասնաւորեցուք զգանձ, որ ըստ բաղդի ի մեր ձեռս անկանէր ի ժամանակի, զի ի փարիզեցոյն քաղաքի դեգերէաք: Դէպ եղեւ ճանաչել մեզ անդանոր զհնասէր ոմն, այր պատուական սրբ Չառուայթ անուն... տեսաք ի գրագիրս նորա և «Պատմութիւն մի Վարդանանց», որ թէպէտ շուններ ի վերայ զթուական գրութեանն, այլ մազաղաթն և երկաթագիր տառիցն ձեւք. որովք հարեալ, էր ի գրի, շատ իսկ ցուանէին եթէ յոյժ հնուց ժամանակաց էր մատեանն. եօթներորդ կամ ութերորդ դարու գործ, եթէ ոչ եւ առաւել եւս հնագոյն: Ակն ունիմք, եթէ ոչ իզուր ինչ թուեցուք մատուցանել ի նորս տպագիր»:

— **Թիֆլիսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Մարկոս Աղաբեկյանի «Գարեգին Սրվանձտլան» պատմական ողբերգութիւնը:**

— **Թիֆլիսում, Մովսես Զոհրապյանի աշխարհաբար թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Քանի մը խոսք հռովմեական եկեղեցւոյ գլխավորութեան մասին» գրքուկը: 51 էջ:**

— **Թիֆլիսում, արեւելահայերեն, հրատարակվում է Գարիի և Խատիսյանի կազմած արձակ և չափածո ստեղծագործութիւնների ժողովածուն «Սեր. հայ երեխանցը ընծա» խորագրով: 108 էջ: Ունի «Հատոր Ա» նշումը, հետագա հատորների մասին տեղեկութիւններ չկարողացանք գտնել:**

Զեւեղված են. «Երեխի սրտի խորհուրդը», «Երեխանց երգ սիրելու վրա» բանաստեղծութիւնները. «Զատիկի շաբթի իրիկունը Թիֆլիսումը» պատմվածքը. «Աստծու պատվիրանները», «Բնութեան վրա խոսակցութիւններ» խրատականները. «Բարի սիրտ» թատերական ստեղծագործութիւնը. «Հարուստն ու խաւաղը» առակը (թարգ. Ի. Կոխլովից, ռուսերենից). կա նաև «զանազան առակներ ու մանրամասնութիւն» բաժինը, որտեղ բերված են ժողովրդական ասույթներ ու առածներ: Ժողովածվի վերջում, համապատասխան տեսական վերլուծութիւններից հետո, Ալիշանի կազմած «Հայոց երգք ու արձակագրութիւն» ժողովածվից (Վենետիկ, 1852 թ., տե՛ս ներկա հատորը) արտատպված է «Ափսոս» քնդ հայոց խեղճիկ ժողովուրդ ժողովրդական երգը:

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Միքայել Պատկանյանի տերիտորիալ Զակոմբա Կարենյանց հեղինակության վրա ուսումնասիրություն-գրախոսականը: 84 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր Մեհրու Հայաստանի շաքաթաթերթում, նույն թվականի № 26-ից (հունիսի 24), մինչև № 32-ը (օգոստոսի 5):

Գրախոսված է Զակոմբ Կարենյանի «Շուշանիկ դուստր մեծին Վարդանա Հայոց սպարապետի» (Թիֆլիս, 1860 թ., տե՛ս ներկա հատորը) պատմական ողբերգությունը:

Վերջապանից. «Շուշանիկ, Շուշանիկ... դո՛ւ, որ հայոց կանանց համար օրինակ ես առաքինության, ների՛ր, քո կենաց և մահվան հանդիսի նկարագրողին, որ անհմուտ ձեռքով դուրս հանեց քեզ բեմի վրա: Ների՛ր նրա աններելի վստահությանը և հանիք նրա սրտից անձնապաստանության և մեծամտության կիրքերը: Հայոց զրականությունը քո սուրբ անունը արտասանելուց, միշտ պետք է կրկնի. «Ափսո՛ս Շուշանիկ, որ ընկար պ[արոն] Կարենյանցի գրչի տակ»:

— Թիֆլիսում, Գեորգ և Սարգիս Սկանդարյանների՝ պարսկերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Վարդարան ի պետս վարժության դեռահաս մանկանց» ժողովածուն: 34 էջ: Չնայած այն ունի «Տետրակ Ա» նշումը, հետագա տետրակները, սակայն, չեն հրատարակվել:

— Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Հայկունու «Էլիզա, կամ վերջին արեւելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպք մը» վեպի առաջին հատորը: 232 էջ:

Իրկրորդ հատոր՝ 1862 թ.:

Առաջաբանից. «Այս պատմությունս ոչ թե միայն սիրո ամենափափուկ զգացմունքները և սիրահարական կացության զանազան հանգամանքները պիտի ստորագրե, այլև անոր (սիրահարության) բնության հետ ունեցած հարաբերությունները և նույն հարաբերությանց մարդկային սեռին վրա ըրած ներգործությանց հանգունատիպ պատկերը պիտի ներկայացնե: Այս աշխատությունս թեև համառոտ, բայց և այնպես կրնա սնուցանել երիտասարդի մը վառվռուն հետաքրքրությունը և ուսուցանել իրեն, որ փորձությունը ամենն աղեկ դաստիարակն է:

Իսկ պատմական ընթացքիս մեջ, չի պիտի երկար բացատրեմ լեռներու բարձրություններ, ժայռերու ահեղություններ... այլ պիտի բացատրեմ բնության ներքին շրջագծերը, որոնցմով շատ ազնիվ ճշմարտություններ երևան կրնան ելլել»:

— Զմյուռնիայում, Տիգրան-Հարություն Տեսեյանի՝ ֆրանսերենից կատարած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է գերմանացի մանկագիր Քրիստաֆոր Շմիդտի «Ժենեվիեզ» վիպակը՝ 134 էջ։

Նույնը անփոփոխ՝ 1865 և 1877 թվականներին։

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է «Քոզոք» երկրորդ առ ազգային ընդհանուր ժողովն, խոնարհաբար մատուցանել ամբողջ միաբանությունն Ս. Երուսաղեմի գրքույկը՝ 39 էջ։

— Երուսաղեմում, գրաբար, հրատարակվում է «Հերքումն անիրազդարտութեանց և աղերս առ ընդհանուր բարեխորհուրդ ազգային ժողովն» գրքույկը՝ 10 էջ։

1 8 6 2

Հունվարի տառիկն կես. «Բազմավեպը» (№ 1), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ղեկնդ Ալիշանի «Ազգախնամ տեսչություն» հրապարակախոսական հոդվածը։

Հոդվածից. «Մարդկորեն մտածելով՝ ներկայաբար հավիտենականության մեջ ամենն զարմանալի և նշանավոր իրողություն և հեղափոխությունն է մարդկան երկրի վրա տնտեսությունն կամ քաղաքավարությունն։ Զկա քիչ շատ բարգավաճ քաղաք մը, որում գլխավոր ասուլիսն կամ լրագրաց գրույցն ազգաց կամ իշխանաց կառավարության վրայոք լրլլաւ... Բայց ինչպես առանձինն մարդ իր արարչադիր օրենքը թողուց, այնպես և մարդիկ իրենց համար սահմանյալ ընկերական օրենքներու Կիրք մրրկեցին զծով կենցաղական, և մինչև հիմա ազգ և լեզուք առանձնաբար ճամբա կրնեն, երբեմն բոլորովին զատ, երբեմն զեռ քովն քով։ Ոմանք փութան առաջ, ոմանք տընտընան հետամնաց. ոմանք հակառակին իրարու և վնասեն, ոմանք նախանձընդդեմ հառաչեն. ոմանք ոչ միայն հետ մնան, այլև ալեկոծին, տազնապին և ծովակուլ ըլլան, ինչպես այն ազգերն, որոց անվանքն կան այսօր և ինքյանք չկան ի միջի» (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Երկեր, բնագիրը, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Շտիկյանի, Երևան, 1981, էջ 223—231)։

Հունվարի 6. «Մեղու Հայաստանին» (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Ստեփաննոս Տեր-Սարգսյանցի «Նոր տարի» բանաստեղծությունը և արևելահայերեն՝ «Մրջիմն և ճանճ» (ի՛մա. Ճպուտն ու մրջյունը—Ս. Շ.) թարգմանածո անստորագիր առակը։

Հունվարի 8. Քութախում (Վրացական ՍՍՀ), Դավիթ քահանա Զարայանցի նախաձեռնությամբ, հիմնվում է սկզբում 18 աշակերտ ունեցող արական դպրոց (հետագայում՝ 60 աշակերտ)։ Ավանդվում էր հայոց լեզու, ազգային պատմություն և կրոն։

«Մեզու Հայաստանի», 1862, № 28 («Նամակ»), 1866, № 34 («Սիրելի եղբայր»), 1869, № 45 («Հարգո խմբագիր»)։

Հունվարի 10. «Ծաղիկը» (№ 20), Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Հերմանս Հեկուլիոնի «Վան Տիգ (Իմա. Վան Դեյկ—Ս. Շ.) և իր կույսը» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հունվարի 11. «Մասիսը» (№ 518), արևմտահայերեն, հրատարակում է Կարապետ Ութուլյանի (Դ) «Մեծմուայր հավատիս լրագրին... քանի մը խոսք» անստորագիր գրախոսականը։

Գրախոսված է Թադևոս Միհրդատյանցի «Նկարագիր աղետից Երուսաղեմի» աշխատությունը և այս հենքի վրա քննադատված է «Մեծմուայր հավատիս» մի քանի տեսակետները։ Ելնելով այն բանից, որ «Մասիսում» նման գրախոսականները հիմնականում գրում էր Կարապետ Ութուլյանը, ենթադրում ենք, որ սույն հոդվածը ևս պատկանում է նրա գրչին։

Հունվարի առաջին կես. «Ծվրոպան» (№ 1), գերմաներեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Հին լուսատու աշտարակին պահապանը» վիպակը (ավարտ № 8, ապրիլի երկրորդ կես) և «Հեղինե» պատմական վեպը (ավարտ՝ № 26, գեկտեմբերի երկրորդ կեսի հավելվածում)։

Հունվարի 13. «Մեզու Հայաստանին» (№ 2), արևելահայերեն, հրատարակում է Դևորգ Սկանդարյանցի «Փառանձեմ» պատմական ողբերգությունը (ավարտ՝ № 4, հունվարի 27), Աբրահամ Նազարյանցի «Լուսնակ», «Սոխակ» բանաստեղծությունները և Հ. Տեր-Աբրահամյանի «Լեռնարդոս Վինյի» հոդվածը։

Հոդվածից. «Աշխարհիս երեսը, ինչպես որ շատ կարգի մարդկանց, այնպես նաև շնորհալի մարդկանց մեջ առանձին բաժանմունք կոեսնվի. այսինքն, այնպիսի մարդիկ կան, որ միայն բանաստեղծությամբ, միայն ողբերգությամբ... կպանծան երկրիս երեսը։ Բայց կան նաև այնպիսի մարդիկ, որ զրեթե ամեն ձիրք մեկտեղ ընդունելով՝ զարմանք կպատճառեն ընդհանուր աշխարհիս։ Ահա այսպիսի անձինքներն մեկը համարվել է իրավամբ լեռնարդոս Վինյի անունով ճարտարարվեստ Իտալացին, որ յուր խորագնին բանաստեղծությամբը, բնական ողբերգությամբը, ան-

վանի մեքենագիտությամբը, հռչակավոր նկարչությամբն ու շնորհալի ճարտարությամբը, երեք հարյուր տարիի չափ զարմանք պատճառելով բոլոր Եվրոպային, խոսակցության նյութ եղավ ընդհանուր աշխարհիս»։ Այս տրված է «Մեծ իտալացու» համառոտ կենսագրությունն ու նրա գործունեության բնութագիրը։

Հունվարի 14. Պետերբուրգում վախճանվեց բառարանագիր, թարգմանիչ (հայերենից ռուսերեն), գրականության դասագրքերի հեղինակ Ալեքսանդր Մակարի Խուդաբաշյանը (Խուդոբաշև)։ Մեզ. 1780 թ.։

«Համրավարձեր Ռուսիոյ, 1863, N 40—42 («Մաս»)։

Հունվարի առաջին կես. «Մասյաց աղապնին» (N 1). արեմտահայերեն, հրատարակում է Գաբրիել Այվազովսկու «Առակի վրա և մասնավորապես Մասյաց աղապնույս մեջի առակներուն վրա տեղեկություն» հոդվածը։

Հոդվածից. «Առակի ու առակավոր խոսակցությանց օգուտը ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ ճանչցած են մարդիկ, վասնզի թեպետ մարդուս բնական է ճշմարտության սերը, բայց կարծես թե ավելի կախորժի երբեմն ճշմարտությունը բարակ քողի մը տակեն նշմարել, քան թե բաց ու հայտնի տեսնել և շատ անգամ ճշմարտությունը այս կերպով ավելի ալ ուժ կունենա լսողին վրա։

... Արեւելյան ազգերը կարծես թե ուրիշներն ալ ավելի կսիրեն առակը, վասնզի անով իրենց վառվռուն երևակայությունը ավելի ճարակ և ավելի զրոսանք կգտնեն, երբոր առակին ամեն մեկ տողերն ու խոսքերը իրենց երևակայությամբը այս կամ այն մարդուն, այս կամ այն դիպվածին կհարմարեցնեն ու կզվարճանան ճշտությունը նմանությունը վրա։ Մեր ազգն ալ միշտ սիրած է առակը, և ոչ միայն յուր ազգային առակախոսները, ինչպես Մխիթար Գոշ, Վարդան, Խիկար և ուրիշները, այլև հունաց Եզոպոսը, արաբացոց Լոգմանը, տաճկաց Նասրեդդինը, լատինացվոց Փեդրոսը, գաղղիացվոց Լաֆոնտենը, ռուսաց Կռիլովը, գերմանացվոց Լեսսինգը և այլն, միշտ սիրով և ախորժանոք կկարդան։

Հունվար. «Հյուսիսափայլը» (N 1), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ ֆրանսերեն քննգրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Յրանսուա Շատոբրիանի «Ատալա» վիպակը։ Ավարտ՝ N 3 (մարտ)։ Հրատարակված է նաև Աբրահամ Նազարյանցի «Հաշտարխան», «Հրավեր ազգասիրության» և Վ. Մահտեսյանցի «Քաջալերություն և զգաստություն (յուր քաղաքացիներին նվեր)» արեմտահայերեն քանաստեղծությունները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 394—398, 401—403)։

Հունվար. Զմյուռնիայում, Սարգիս Փափազյանի խմբագրությամբ, արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Հավերժահարս» (վիպասանական, արվեստից և գիտությանց, նորնյուկի և զվարճալիաց) կիսամսյա հանդեսը: Դադարում է նույն թվականի հուլիսին, տասներկու համար հրատարակելուց հետո:

Հունվար. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 1), Ե. Բաստամյանցի՝ ռուսերենից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել մի գլուխ Օգյուստ Հակատհաուզենի «Ճանապարհորդություն» գրքից: Ավարտ՝ հաջորդ համարում: Ընտրված է Հակատհաուզենի աշխատության այն գլուխը, որտեղ հեղինակը խոսում է Աբովյանի մասին:

Հունվարի առաջին կես. «Հավերժահարս» (№ 1), Արամ-Կարապետ Տետեյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն արձակ թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Վիլյամ Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը» դրաման: Ավարտ՝ № 12 (հունիսի երկրորդ կես): Թարգմանիչը սկզբում տվել է նաև Շեքսպիրի ստեղծագործության համառոտ բնութագիրը:

Հունվար. «Ճառքաղը» (№ 1, 2), գրաբար, հրատարակում է եռլատուր Աբովյանի «Երգ ելսն ի Մասիս» բանաստեղծությունը և արևելահայերեն, «Սուրբ Հովհան Ոսկեբերան» հոդվածը:

Բանաստեղծությանը կցված է Մսեր Մսերյանցի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Ի բնագրին, որ է բուն ձեռագիր հեղինակին, կայր վերնագիր այսպիսի. «Դիպուած այլաբանաբար, խորհրդածալ ի վերայ ճանապարհորդութեանն Արարատեանն լերին» և ի կատարածին ստորագրութիւն հեղինակին, ըստ այսմ. «Զայս տեսի եւ լուայ խաչատուր դպիրս Ապովեանս»: (Մանրամասնությունները տե՛ս Խ. Աբովյան, Ելժ, հատ. Ա, Երևան, 1948, էջ 47, 381—382):

Հունվար. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 1), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Սկսենք մեր գործ, նորեն սկսենք» հրապարակախոսական հոդվածը, Եղբայր սարկավազի «Գիշեր ի հայոց ձոր, գրո՛հ Հայկա» պոեմը և Արամ Բժշկյանի «Հայեր սիրենք զիրար» բանաստեղծությունը:

Հունվարի երկրորդ կես. «Հավերժահարս» (№ 2), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Ռոգելիա դը Գարվելլա» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հունվարի 20. «Մեղուն» (№ 150), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սըվաճյանի «Թեաթրո» հոդվածը:

Հողվածից. «Այսուհետև ով որ ազգին ազգասիրությանը վրա կտարակուսի, թող Պեյտղուի թատրոնը հրամե և տեսնե... Գերեզմանին մեջ ի միասին չպառկելու համար արյուն թափող, լուսավորչական և շուինկլիական, հոն քովն քով կնստի, Հոռվմեական, էջմիածնական, արբացի, գուլեթցի, էնկյուրացի, սթամպուլցի, լուսավորչալ, խավարչալ, ամենն ալ գիրկ գրկի, մեկ զգաց մամբ և մեկ մտածությամբ ի միասին կխնդան, ի միասին կուլան, ի միասին ազգասիրություն կցուցընեն»:

Հունվարի 20. «Ծաղիկը» (N 21), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Թատրոն» հոդվածը: Ավարտ՝ N 23 (փետրվարի 10):

Հողվածից. «Մենք. հանրաքար խոսելով, դեռ քանադատությունը ինչ է, չենք գիտեր. ոչ միայն քանադատել սորված չենք, այնչափ շողոքորթության սորված ենք, որ նաև Բուլալոյի պեմերենի գրիչի մը ինչ նպատակ ունեցած ըլլալը դժվարով կհասկնանք: Անկեղծությամբ և միանգամայն ցավելով կըսեմ, թե մեր ազգին մեջ կգտնվին նաև տեսակ մը ուսումնականներ, որք կը զլարին (իմա. վիրավորվել, սրդողել-Ս. Շ.) քանադատության վրա, մանավանդ եթե ասոր առարկան իրենց վերաբերելու ըլլալը: Բայց քանադատության դեմ սրդողիլը, անկեղծ դիտողություններն զլարիլ և բարեսրտությունը շարասրտության տեղ առնուլ և որ ավելի գեշն է՝ փոխանակ բացերես պատասխանելու, մուկին պես մութին մեջ խլրտիլ և տղայական ու ծաղրաշարժ գնեքեր գործածելը ոչ ազատամտության նշան է, ոչ ուսումնականության»:

Հունվարի 22. Ստրասբուրգում (Արևելյան Ֆրանսիա) ծնվեց հայագետ, թարգմանիչ (հայերենից և գերմաներենից ֆրանսերեն), քառաբանագիր Մարի-Լուիզ Կ. Բասմաճյանը: Վախճ. 1923 թ. հոկտեմբերի 27-ին, Փարիզում:

Փեռլիկ. Ամենուրեք տարեցույցը. Պոլիս, 1925, էջ 378:

Հունվարի 27. «Մեզու Հայաստանին» (N 4), ռուսերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Դենիս Յոնվիգինի ժնդհանուր պալատական քերականությունը («Всёобщая придворная грамматика») երգիծական ստեղծագործությունը: Ավարտ՝ հաշորդ համարում:

Փետրվարի 3. «Մասիսը» (N 521), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մ. Ժանրմյանի «Հայկական տեսարան Օրթագյուղի» դրախտականը:

Գրախոսված է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Վահ» ողբերգությունը: Գրախոսը, բեմադրության, դերասանների խաղի, կատար-

ված անհարկի կրճատումների մասին որոշ դիտողություններ անելուց հետո, բարձր է գնահատում այդ ողբերգությունը:

Փետրվարի 4. Ամասիայում (Հյուս. Թուրքիա) ծնվեց աշխարհագրագետ, բանասեր, հոգվածագիր Հովհաննես Հակոբի Մանիսաճյանը: Վախճ. 1942 թ. հունիսի 13-ին, Դետրոիտում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոչնակ», 1935, № 36 (սևագրության հիմնամյակ), 1942, № 26 («Պրոֆ. Հովհ. Հ. Մանիսաճյանի մահը»), № 27 («Պրոֆ. Հ. Հ. Մանիսաճյանի... հուղարկավորությունը»), № 35 («Պրոֆ. Հ. Մանիսաճյան»):

Փետրվարի 10. «Արշալույս արարատյանը» (№ 668), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մսեր Մսերյանցի «Զննությունը հրատարակյալ գրվածոց Ստեփաննոսի նազարյանց, դոկտորի արևելյան լեզվագիտության գրախոսականը: Ավարտ՝ № 689 (դեկտեմբերի 1):

Հոգվածից. «Մսեր զննությանը բուն և ներքին նպատակն չպիտի լինի հակառակասիրություն կամ պարսավարանություն և նախատինք ընդդեմ մեր սիրեցյալ ընկերակցի... այլ պիտի լինի միայն երևան հանել և ապացուցությամբ կամ վավերական վկայությամբ հաստատել նորա գրվածոց միջում գտյալ ժամանակագրական և պատմական սխալանքը, անհարազատ կամ օտար նշանակությամբ ի գործ ածված բառը, ընդդեմ ուղիղ հայախոսության կամ ընդդեմ լեզվիս հատկության եղած խորթությունքը և դանազան առարկայից կամ իրաց վերա հրատարակված անուղիղ կամ մերժելի կարծիքները: Զկարծիմք, թե մեծարգո դոկտորին անհաճո երևի կամ բուրբոմին ավելորդ և անօգուտ համարվի մեր այսօրինակ քննաքննական երկասիրությունը:

Փետրվար. «Եժոքաղը» (№ 3, 4), Մսեր Մսերյանի ծանոթագրություններով, հրատարակում է Գրիգոր Երեցի «Յիշատակարան» գրաբար պոեմը, իսկ հավելվածային համարում (տետրակ է), գրաբար, հրատարակված է Զաքարիայի կրոնական մի բանաստեղծությունը և Վանեցի Քուլակի հայրենները «Բան զղջական» ընդհանուր խորագրի ներքո:

Փետրվարի 10. «Մեղուն» (№ 152), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Բարեկենդան երթանք» երգիծական չափածո ստեղծագործությունը:

Փետրվարի առաջին կես. «Երևակը» (№ 123), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Հյուսիսսփայլ պարբերականին դատապարտությունը» հոդվածը:

«Բավական ժամանակ է,— կարդում ենք հոդվածում,— որ «Երևակիս» միջոցով ծանուցած եմք... Մոսկվա տպված «Հյուսիսսփայլ» անուն պարբերականին՝ որուն խմբագիրներն էին Ստե-

փան նազարյանցը և Միքայել նալբանդյանցը, վարդապետությունները մուրադական և գայթակզեցուցիչ ըլլալը: Սրբազան կաթողիկոսը և սուրբ Էջմիածնի հոգևորականաց ժողովը. այս պարբերականս քննելով դատապարտեր են և պետութեան հրամանով ալ ասկեց ետքը հրատարակութիւնը արգիւծել: Գատարանը չէ թէ հրատարակվիլիքներուն, այլ հրատարակվածներուն կըլլա. ուստի ասով կրնա ամեն մարդ իմանալ, որ այս պարբերականս չերթված է և խմբագիրները Հայաստանյայց սուրբ ձկնղեցվո ուղղափառ վարդապետութենէն խոտորած և չերեւոյցանալու մեջ ինկած են:

Փետրվար. «Բազմավեպը» (N 2), Ղևոնդ Ալիշանի (?) գերմաներէն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Իոհան-Վոլֆգանգ Գլոբնի «Առ լուսին» բանաստեղծութիւնը:

Փետրվարի 10. «Մաղիկը» (N 23), արևմտահայերէն, հրատարակում է Արմենակ Հայկունու «Անուշ Շուշան» բանաստեղծութիւնը:

Հայկունու բանաստեղծութիւնները հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականութեամբ. «Առ էլիզա» (N 27, մարտի 20), «Քաջդ կույս», «Ով ոսկեմուլ, նա հայ չէ», (N 30, ապրիլի 20), «Վարդը առանց փշո չլինիր» (N 31, մայիսի 1), «Քաջ կույս» (N 33, մայիսի 20), «Պարերգութիւն» (N 35, հունիսի 10), «Հայ կույսեր» (N 41, օգոստոսի 10), «Նվեր առ Պ. Կ.» (N 44, սեպտեմբերի 10) և այլն:

Փետրվար. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 2). Իշխան Բագրատունու (ի՛մա. Խորեն Ստեփանն)՝ ռուսերէն բնագրից կատարած արեւելահայերէն չափածո թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ալ. Պուշկինի «Արծազանք» բանաստեղծութիւնը: Հրատարակված է նաև Ստեփաննոս Ստեփանյանի (ի՛մա. Խորեն Ստեփանն) «Բանաստեղծ» և Մարտիրոս Շահնաբաթյանցի «Ծրօց Ագուլեցվո» բանաստեղծութիւնները:

Փետրվար. «Արծաթի վասպուրականը» (N 2), արևմտահայերէն հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Հանդես հակառակութեանց հայոց գրաբար և աշխարհաբար լեզվաց», Մեսրոպ վարդապետի «Եկեք հայ եղբարք սիրտերնիս իրարու տանք», Եղիկ վարդապետի «Հայրենասեր և փառասեր» հոգովածները և Մ. Իսկենտերյանցի «Արծազանք հայրենյաց ավերակներից առ հայս» բանաստեղծութիւնը:

Փետրվարի 17. Երևանում ծնվեց բանասեր, պատմաբան, հոգեվածագիր (հայերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզուներով), թարգմանիչ (ֆրանսերէնից և ռուսերէնից հայերէն), կուսակցական գործիչ Ռուբեն Խանազատը (նաև՝ Խանազատյան. ծննդ. անունը՝ Նշան Կարապետյան): Վախճ. 1929 թ. դեկտեմբերի 23-ին, Քապրիզում:

Պատգամ Դ., Ռուսին խառնադատի հեղինակները. Ովքեր են հեղինակները և ինչ են ասում երանք իրենց մասին, Քիֆիս. 1928, 43 էջ, «Կյանք և արվեստ», Փարիզ, 1931, էջ 258—259:

Փետրվարի 17. «Մեղու Հայաստանին» (N ?), Սամվել Աբրահամյանի՝ ռուսերեն ընդգրից կատարած զրաբար թարգմանությունը, հրատարակում է Ի. Կոկոշի (?), «Ստեղծագործությունն քարտուղարին առակը»:

Փետրվարի 20. «Մեղուն» (N 153), հրատարակում է աշուղ Օհան օղլու «Աստվածածնի մոտ օրերը» բարբառային բանաստեղծությունը:

Փետրվարի հրկուրդ կես. «Երևակը» (N 124), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Նորատիպ մատյանը» խորագիրը կրող հոդվածաշարը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև տարվա վերջ և այդ ընթացքում լույս է տեսնում ութ հոդված:

Հոդվածագիրը ըննության է առնում 60-ական թվականներին լույս տեսած մի շարք աշխատություններ (Ստեփան Փափազյան «Հայերեն քերականություն», Թադևոս Միհրդատյանց «Նկարագիր աղևտից նրուսաղեմին և այլն»), բնութագրում է մշակութային հայկական ընկերությունների (օր. «Հայկազյան ընկերություն») գործունեությունը, բնութագրում է հայկական թատերական ներկայացումների հասարակական արժեքը և այլն:

Հոդվածից. «Ինչպես որ խորագիրը կցուցունե, հոս եվրոպական լիզուե թարգմանված ամեն գրքերու վրա չպիտի խոսիմք առ այժմ. այլ միայն այն գրոց վրա, որ հայերեն շարագրված են կամ հայ դպրատանց գործածության համար տպված. են իբրե օգտակար դասադիրք մը, որուն մեջի սկզբունքը մարդոց մտքին մեջ իրենց տղայության ատենեն տպավորվել հարկ հղած ըլլա»:

... Մանավանդ թե բնավ երբեք համոզված չեմ, և համոզվելիք ալ չունիմ, թե աղգի մը մտավորական կամ բարոյական առաջադիմության ձեռնադուռ և օգնական և առաջ շարժիչ կրնան ըլլալ թեատրոնները: Եվ ամենն անաշուտ և ուղղախոս մարդ մեկ մը թեատրոնի խաղերուն ներկա գտնվելն ետքը զինքը քնեն և իր մտքին մեջ հետազոտե թե ինչ գիտության վրա նոր տեղեկություն մը ստացավ... քսածնիս իրավունք կունենա: Թեատրոնի ներկայացումները՝ թե որ բանաստեղծությունը աղեկ շինված ըլլա նե, կիրք գրգռող ըլլալու են: Մարդկային կիրքը այնպես բան մըն է, որ չէ թե գրգռել, այլ զսպել նայելու է. բարոյական ուսման վարպետները ամենն ալ ասոր կվկայեն: Ուրեմն թեատրոն ամեն ատեն բարոյականի հետ միաբանելու բարեմասնությունը չունիք:

Մարտ. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 3), արևելահայ-

յերեն, հրատարակում է Գամառ Քաթիպայի «Դե մրուս (ազգային ավանդություն)» (տե՛ս Ռ. Պաթկանյան, Եժ, հատ. 2, Երևան, 1964, էջ 43—46), «Աղասիի օրորոցի երգը մորից երգած (նվեր Արուսյանի անմահ հիշատակին)», (տե՛ս անդ, հատ. 1, Երևան, 1963, էջ 81—82. այստեղ ունի «Աղասու մոր երգը» վերնագիրը), «Ըմ սոխակին» (տե՛ս անդ, էջ 83), «Էգուց արի» (տե՛ս անդ, էջ 80) բանաստեղծությունները և Բերանժեի հետեւությամբ կատարված «Մուրացիկ կին» փոխադրությունը (տե՛ս անդ, հատ. 2, էջ 285—286)։

Մարտի 1. «Մադիկը» (Ա՝ 25), նուրար Գաղտաղլլյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արեմտահայերեն արձակ և համառոտ թարգմանություն, սկսում է հրատարակել Վիլյամ Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլիետա» ողբերգությունը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։ Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեմտահայերեն չափածո թարգմանություն, հրատարակված է նաև մի վեցյակ Վիկտոր Հյուգոյից (սե՛ր՝ ով դու, ալ ի՞նչ կուզես մերմըրալ...)։

Նուրար Գաղտաղլլյանը, իր թարգմանությանը կցած փոքրիկ առաջաբանում, տալիս է Շեքսպիրի կենսագրության մի քանի դրվագները և հիշյալ ողբերգության ստեղծման բանասիրական պատմությունը։

Մարտի առաջին կես. «Հավերժահարսը» (Ն՝ 5), Հակոբ Մարկոսյանի թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Սեյֆրեդ ու Եվգինեն վիպակը։ Շարունակվում է մինչև մայիսի երկրորդ կեսը (Ն՝ 10)։

Մարտի 3. Զեյթունում (Հար. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, արձակագիր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Սմբատ Բյուրատը (Սմբատ Ղազարի Տեր-Ղազարյանց)։ Ծնվել է 1915 թ. վերջերին, Ալաշում։

1899—1900 թթ. կահիրեում խմբագրել է «Փյունիկ» կիսամյայա հանդեսը, 1900—1901 թթ.՝ անոր օր» երկօրյա լրագիրը։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Սմբատ Բյուրատայինց», «Հայկ-Լեոն», «Ապտակ», «Թաթ», «Մտրակ», «Խայթոց», «Լեոնորդի» կեղծանուններով։

Քաղաքական, 1932, Ն՝ 2... («Սմբատ Բյուրատ»), 1935, Ն՝ 1... («Լեոնականի մը հուշատեղը»)։ Պետություն Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 378։

Մարտի առաջին կես. «Մասյաց աղավնին» (Ն՝ 5), արեմտահայերեն, հրատարակում է ռե նախավայելահին Սանդուխտ պոեմը։

Այս համարից սկսած, «Մասյաց աղավնին» անկանոն պարբերականությամբ, սկսում է հրատարակել նույն անձի գրչի ար-

զասիքը հանդիսացող բանաստեղծութիւններ, պոեմներ, այլեայլ շափածո ստեղծագործութիւններ, որոնց հեղինակը հաճանորեն հոորեն Գալֆայանն է: Հրատարակվում են ժողովրդական մայր մը (եղեր-երգ)» պոեմը (№ 6, մարտի երկրորդ կես), «Հակայն հայոց Տորք» բանաստեղծութիւնը (№ 8, ապրիլի երկրորդ կես), «Պանդուխտն առ ծիծառնիկ» բանաստեղծութիւնը (№ 9, մայիսի առաջին կես), «Արտավազդ Բ, հայոց վրիժաւան» պոեմը (№ 10, մայիսի երկրորդ կես), «Արտաշէս մեծ տիեզերակալ» պոեմը (№ 12, հունիսի երկրորդ կես), «Ջարմայր և Շուշան» պոեմը (№ 14, հունիսի երկրորդ կես) և այլն:

Մարտի 5. Կալկաթայում, Եղիազար Տեր-Հարութիւնյանցի խմբագրութեամբ, սկսում է հրատարակվել «Եղբայրասէր» քաղաքական, բանասիրական և դանազան գիտելիաց տասնօրյա վիմատիպ գրաբար լրագիրը: Իր գոյութիւնը շարունակում է մինչև 1863 թ. մարտի վերջը:

Առաջարանից. («Յորդոր») «Մայրաքաղաք մեր Կալկաթայ... յետ դադարման «Ազգասիրին», ոչ ոք ի բանասէր մերազնէից փոյթ յանձին կալաւ կամ յորդոր մատուց ալլոց յարուցանել զմի լրագիր, լի ազգագոյտ, ուսումնական և առնտրական բանիք և քաղաքական կրթութեամբ, քանզի ի տանդ Հայկեան ուսումնասիրութեան, և գրագիտութեան յետ ամերիկ շիջաւ ի Հնդկիս, հայկեան ուսումն պակասեցաւ ի հայազգի մանկտեաց մերոց և սէր հայրենեաց իսպառ ցամաքեցաւ և այսպէս ազգ մեր աստ մնաց մինչ ցայս վայր առանց ինչ ազգային լրագրոյ: ...Ուստի առ ի փարատել եւ ի բառնալ զայս անփութիւն յազգէ մերմէ, և առ ի հորդել մեզ շաւելոյ ուսումնասիրութեան, և ժամանման գովելի փափաքանաց հայրենասէր նախնեացն մերոց և առ ի լցուցանել զերկար ժամանակեալ կարօտութիւն Հնդկահայոցս, հանձն եմ առնալ... հրատարակել լրագիր մի «Եղբայրասէր» անուամբ:

Մարտ. 22 շուսիսափայլը (№ 3), հրատարակում է Սմբատ Շահագիզյանցի «Ազգային վիճակ» և Հովհաննէս Քուլութեկյանի «Խոսակցութիւն իմ սրտի հետ», «Առ իմ սիրելին Ա.», «Մի անցք», «Անհույս սեր» բանաստեղծութիւնները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 90—93 և 210—214):

Մարտի 5. «Գարուն Հայաստանի» հանդեսը (№ 3), Տիգրան Գալազաշյանի՝ ֆրանսերէն բնագրից կատարած արևմտահայերէն թարգմանութեամբ, սկսում է հրատարակել Մոլիերի «Բոնի ամուսնութիւն» կատակերգութիւնը: Շարունակվում է հաջորդ համարում (№ 4, մարտի 20) և մնում անավարտ:

Մարտի 7. Բիելից քաղաքում (Կենտր. Ամստրիա) ծնվեց ամստրիա-

ցի Հայագետ Յոզեֆ Ստրիգովսկին (նաև՝ Ստրժիգովսկի. Josef Strzygowski), Վախճ. 1941 թ. Հունվարի 2-ին, Վիեննայում:

«Հանդես ամսօրյա», 1947, № 1 («Մտնվան Հունվարը Հայագիտական դաշտի վրա»):

Մառտ. «Բազմավեպը» (№ 3), հին Հունարեն քննադրից կատարված գրաբար լատինացի թարգմանություն, հրատարակում է Ուիլիդիոս Նազոնի «Դեդալոս» բանաստեղծությունը:

Թարգմանի մասին ծանոթագրության մեջ նշված է. որ նա էր «միայն ի հարց մերոց (իմա. Վենետիկի Մխիթարյանների—Ս. Շ.), երիցագոյն քան զմեզ ժամանակաւ, զոր յանուանէ ոչ ունիմք ստուգութեամբ ասել»:

Մառտի 15. Պոլսում ծնվեց Հայագետ-բանասէր, Հայ մամուլի պատմաբան, թարգմանիչ (գերմաներենից Հայերեն) Գրիգորիս Ֆրանի Գալեմբյարյանը: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1880 թ. սեպտեմբերի 15-ից: Վախճ. 1917 թ. մայիսի 20-ին, Վիեննայում:

«Հանդիսատես» և «Տեղեկատու» կնդանուններով Հանդես էր գալիս «Հանդես ամսօրյա» պարբերականում:

«Հանդես ամսօրյա», 1912, № 7, 9 («Մատենագիտական»): 1917—1918, էջ 114—130 («Գրիգորիս Գալեմբյարյան»):

Մառտի 17. «Մեղու Հայաստանին» (№ 11), արեւելահայերեն, հրատարակում է Մանվել Սիսակյանցի «Եղծ գրախոս գրվածոց Երեմիայի Սահակյանց» հոդվածը:

Հոդվածից. «Մենք Պ. Երեմիա Սահակյանցին ասում ենք. «Կական» ոտանավորդ գոգություն է այսինչ օրացուցից և գոգությունը առաջը դնելով ասում ենք, ամոթ է գողանալ մի գրվածք և սեփականել իրան իրրև հեղինակություն: ...Մենք մատեմատիկական ճշգրտությամբ ապացուցանում ենք, թե պարոն Երեմիա, «Տեսիլ» ոտանավորդ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ ճարտասանական ձեւերով փքված, անհմուտ բառագիտությամբ քաղաք ու քաջքառ, նույնանշան բառերով կծկած ու փաթթած, անմիտ կրկնություն կրկնություն: Պարոն Սահակյանցը այս ամենը համարում է մի թշնամական կիրք, որ մեզանից հեռու է իսպառ»:

«Կական» բանաստեղծության շուրջ ծայր առած բանավեճի մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք երկրորդ, Երևան, 1956, էջ 97—104:

Մառտի 25. «Եղբայրասերը» (№ 3), եռլիկ Արրահամ Թովմաս-

յանցի՝ անդիերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությունը, հրատարակում է «Վերնագիր բաժակի կազմելու» բանաստեղծությունը և «Թրիորդն, որ էր իմաստնագոյն քան զկայսրն» պատմվածքը: Ավարտ՝ Ն 6 (ապրիլի 30), թարգ. Թ. Մ.:

Մարտի 31. «Մասիւր» (№ 529), արևմտահայերեն, հրատարակում է կարասլետ Ութուջյանի (?) «Բերայի նաուժի թատրոնն...» գրախոսականը:

Ֆրանսիական պարբերականներից արված վկայակոչումներով, բնութագրված է Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի դրամատուրգիան, (Գրախոսի ով լինելու մասին՝ տե՛ս ներկա թվականի հունվարի 11-ը):

Մարտ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Շինական հայոց կյանքի Հայաստան, թշվառ նկարագրություն» հրապարակախոսական հոդվածը և Մեսրոպ Փափազյանի «Բողոք մորս մերո Հայաստանի, առ սուրբ լուսավորիչն և առ Հայկ նահապետ» բանաստեղծությունը:

Մարտի 31. «Մեղու Հայաստանին» (№ 13), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Լալայանցի «Գարուն հայոց աշխարհի» բանաստեղծությունը, իսկ № 16-ում (ապրիլի 21), արևելահայերեն, Սեդրակ Մանդինյանցի «Նկարագրություն (Արտաշես)» թատերական ստեղծագործությունը:

Ապրիլի 1. «Սաղիկը» (№ 28), Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Ռասինի «Անտրոմազ» սղերգությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Թարգմանչի առաջաբանից. «Ռասինի անունը անմահացնող թատերագրական հրաշակիքտներեն մեկն ալ՝ «Անտրոմազն» է, որ բանաստեղծը մարդկային սրտի խորքերը թափանցել և ամեն գաղտնիքները՝ քննելի ետե, անոր հրեք գլխավոր զգացումները կնկարագրե զանազան ձևերով ու գույներով: Նկարագրել մայրական կաթոցին սերը, սիրամու սրտի մը նախանձը և սիրահարի մը կատաղությունը: Բնագրին ամեն մեկ տողը վայելչության, ճշմարտության, համեստության և շնորհալի փափկության հոտը կրուրե, և ընթերցողին երևակայությունը կհափշտակվի հեղինակին քարծր միտքին, հազվագյուտ տաղանդին և բեղմնավորությանը առջև»:

Ապրիլ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Տեսարանք հայրենի աշխարհաց» հոդվածը:

Ապրիլ. Պոլսում, Տիգրան Զուխաջյանի և Գաբրիել Երանյանի ջանքերով, իր գոյությունն է սկսում «Երաժշտական ընկերությունը», որն իր առջև նպատակ էր դնում «Ազգային երգեր, թատերական նվագներ ու պարեր հրատարակել. ընտիր նվագաժողովներ առաջ բերել և երաժշտության ճաշակը առհասարակ բոլոր հայոց մեջ ծավալել»։ Ընկերությունն իր գոյությունը դադարեցրեց 1863 թ.։ Նրա գործող անձանց թվում հիշատակվում էին Մ. Մամուրյանը, Մ. Պեշիկթաշլյանը, Հակոբ Ոսկանը, Ս. Հեքիմյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Ստ. Փափազյանը և ուրիշներ։

Պոզոսյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, Վիեննա, 1957, էջ 79—81։

Ապրիլի առաջին կես. «Հավերժահարսը» (№ 7), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արամ-Կարապետ Տետեյանի «Թիվ մեկ ապրիլ», իսկ հաջորդ համարում (№ 8, ապրիլի երկրորդ կես) «Անվանակոչություն հավերժահարսին» երգիծական բանաստեղծությունները։

Ապրիլ. «Հյուսիսափայլը» (№ 4), Ստեփաննոս Նաղարյանցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա Շատոբրիանի «Ռենես» վիպակը և Սմբատ Շահազիզյանցի «Ազատ մարդ» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 94—95)։

Ապրիլ. «Բազմավեպը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Մանժոնի» հոգվածը։

Իտալական նոր գրականության դասական, բանաստեղծ, դրամատուրգ, արձակագիր և պատմաբան Ալեքսանդր Մանժոնիի կյանքն ու գրական-մշակութային գործունեությունը շարադրելուց հետո (որ նա իր ստեղծագործությամբ ասեական փառք մը ժառանգեց իբրև վիպասան, իբրև քնարերգակ բանաստեղծ կամ իբրև ողբերգակ քերթող), բնագրից կատարված գրարար ըսփածո թարգմանությամբ, հրատարակված է նրա մի բանաստեղծությունը։

Ապրիլի 16. Նրևանում ծնվեց թատերական գործիչ, թատերազետ, թարգմանիչ (ուսերենից հայերեն) Պողոս Արաքսյանը (Պողոս Հարությունի Քալանթարյան), Վախճ. 1918 թ. օգոստոսի 26-ին, Բիֆլիսում։

Ստեփանյան Ք., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա., էջ 144—145։
Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 1, Երևան, 1974, էջ 704։

Ապրիլի 20. «Ծաղիկը» (№ 30), Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել տիկին Դուրայի «Էտուար» վիպակը։ Ավարտ՝ № 53 (դեկտեմբերի 10)։

«Հասարակ վեպերու կարգը չենք կրնար դասել «էտուարը», — գրում է Թարգմանիչը, — ուր հեղինակուհիին զգացմանց փափկությունը, հոգիին վեհությունը և քարձրությունը, սրտի վիշտերու մասին ունեցած հմտությունը և կարեկցությունը և անոնցմով իր տաղանդին մասնավոր նշանագիրը ընթերցողին առջև կենդակային, Բանադատք տիկին դը Դուրայի այս երկու վիպասանությունները (նկատի ունի նաև «Ուրիկա» վիպակը — Ս. Շ.) տիկին Լաֆայետի և տիկին Գոթենի վիպասանության կարգը կդասեն»:

Ապրիլի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 17), արևելահայերեն, հրատարակում է Ղազար Ս. Աղայանի «Հարկավոր է օգնել շքավորներին» րանաստեղծությունը, իսկ հաջորդ համարում (№ 18, մայիսի 5)՝ Փիլիպոս Նավասարդյանի «Ծերդ», «Ան հայրենիս» բանաստեղծություններն ու «Կրթության ազդեցություն և տգիտության վնասը» բարոյախոսական պատմվածքը (վերջինը՝ անստորագիր):

Ապրիլի 30. «Ծղրայրասերը» (№ 6), հրատարակում է աշուղ Ղուլ Հովհաննեսի «Մարդույս կենաց անցավորության վրա» բանաստեղծությունը:

Ապրիլի երկրորդ կես. «Երեսկը» (№ 128), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ազատություն» հոդվածը:

Հոդվածից. «Մարդկային ազգը այս հատկությանս որքան կփափագի նե՛վ վրան այնքան տարբեր զաղափարներ ունի: Ծվ այս զաղափարները յուրաքանչյուր մարդոց կամ ազգաց՝ քաղաքական ծառայությանմ կամ հպատակության կերպեն կախում ունին: ...Ազատություն ուզող մարդը պետք է որ մեկ զաղափարի կապված ըլլա. ամեն կողմն ազատ չկրնար ըլլալ: Մեկ մեծ մը, մեկ օրենք մը ճանչնալու է իրեն հրամայող և ինքն այն օրինաց հնազանդելու է: Այսպես օրենքի մը չհնազանդելով ազատության ետե՛ն հղողին չէ թե ազատ, այլ ապստամբ կսվի ամեն լեզվի մեջ:

Մարդկային ազգին ամենն ալեւի ազատության ընդունակ երեցածն է մարդույս միտքը. ըստ որում զգայարանաց տակ շիյնալով նյութական բռնությունն ազատ է. ուստի ամեն մարդ խոտհեւու ազատությունը մարդոց հատկություն մը կը բռնե: Բայց աս ազատություն ալ կապված պիտի ըլլա:

Ապրիլի 30. «Մեղուն» (№ 160), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սրվաճյանի «Ալաֆրանկա կատակերգություն» գրախոսականը՝ նվիրված Խորեն Գալֆայանի համանուն խորագիրը կրող գործին:

Գրախոսականից. «Եր գովեինք... արժանապատիվ Խորեն վարդապետը, թե որ նպատակով արդարանալու վարդապետու-

թյունը ընդունեինք. բայց գործը դատելու համար կփափագեինք որ՝ թեև հայ գրականության մեջ այս գիրքը և այսպիսի նյութերու վրա լրջությամբ և ավելի հարմարությամբ առանց չափազանցության գրված շատեր տեսնեինք. սակայն չէինք ուղեր. որ ասոր հեղինակը հայ վարդապետ մը ըլլար» (ՏԵՍ Սրվանյան և, Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960, էջ 483—487)։

Մայիսի 1. Ակնում, Հովսեփ Ժանիկյանի, Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանի, Մարտիրոս Պարսամյանի և այլոց ջանքերով, իր գոյությունն է սկսում «Ազգասիրական ընկերությունը». որն իրեն նպատակ էր դնում «քաղ-քիս մեջ դպրոցական արդի վիճակը բարելավցնել, ուսման ու գիտության հարգը ճանչցնել ու ծավալել...»։ «Ազգասիրական ընկերությունը» գոյութուն ունեցավ մինչև 1880-ական թվականները։

«Հանդես ամսօրյա», 1963, № 7—8 («Պատմություն հայ մշակութա-յան ընկերություններու»)։

Մայիսի առաջին կես. «Եվրոպան» (N 9), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Սեկյուրի «Փոքր սխալմունք» պատմվածքը։

Մայիս. «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 5), արևելահայերեն, հրատարակում է Գամառ Քաթիպայի «Օտար օրհորդ և հայ պատանի» բանաստեղծությունը (տե՛ս Ռ. Պաթկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1963, էջ 84—87), և Հովհաննես (հետագայում Միհրդատ) Ամրիկյանի «Մշու թռչուն օտար երկրում» չափածո ստեղծագործությունը։

Մայիսի 2. Պոլսում ծնված գրական-մշակութային գործիչ, լեզու-մանիչ (հայերենից և թուրքերենից ֆրանսերեն) Գրիգոր Գասպարի Սինապյանը։ Վախճ. 1933 թ. դեկտեմբերի 22-ին, Փարիզում։

«Բազմավեպ», 1936, № 3—12 (Գրիգոր Սինապյան)։

Մայիս. «Հյուսիսասփայլը» (N 5), Միքայել Տեր-Գրիգորյանցի ռուսերենից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆերդինանդ Շմիդտի «Ռեյնեկ և աղվես» պատմվածքը։

Մայիսի 2. Թիֆլիզում ծնված նկարիչ, մշակութային գործիչ Գրիգոր Հովհաննեսի Գաբրիելյանը։ Վախճ. 1898 թ. մայիսի 11-ին, Վարշավայում։

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական րադարան, հատ. Ա, էջ 211—212։

Մայիսի 5. Վերին Ագուլիսում (այժմ՝ Նախիչևանի ԽՍՀ, Օրդուբաթի շրջ.) Հայրապետ և Նիկո Քալանթարյանցների ջանքերով և սրանց տանը, իր գոյությունն է սկսում Ագուլիսի մասնավոր օրհորդաց ուսում-

նարանքի Ավանդվում էր հայերեն և ռուսերեն լեզուներ, պատմություն, թվաբանություն, երգեցողություն, կրոն և ասեղնագործություն, ունեին շուրջ 40 աշակերտուհի: Ազուլիսի մասնավոր օրիորդաց ուսումնարանը 1870 թ. դադարեց գոյություն ունենալուց:

-Անգլո Հայաստանի», 1865, № 30 («Հարզո խմբագիր»), 1870, № 38 («Ազուլիսի օրիորդաց ուսումնարանը»), 1872, № 21 («Ազգային»), «Աշակ», 1911, № 55 («Հայրապետ Քալանթար»):

Մայիսի 10. «Մաղիկը» (№ 32), Վանի բարրառով, հրատարակում է Վանին նվիրված հայկական ժողովրդական մի երգ: Այն հայտնաբերել և դրվատական փոքրիկ առաջաբանով «Մաղիկ» իր ընթերցողներին է ներկայացրել Արմենակ Հայկունին:

Մայիսի 12. «Մեղու Հայաստանին» (№ 19), արեւելահայերեն, հրատարակում է Սեդրակ Մանդինյանցի «Շուշանիկ Մամիկոնյան» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում: Պատմվածքում զետեղված է Հարություն Արեւյանց Վարդաբլուրցու «Պանդխտության մեջ աքսորվածի մխիթարությունը» բանաստեղծությունը:

Մայիսի 20. «Մաղիկը» (№ 33), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Արմենակ Հայկունու «Ազգային անհոգություն» հրապարակախոսական հոդվածը:

Հոգվածից. «Հայն՛ր, արդյոք դեռ չի՞ պիտի հասնի այն ժամանակը, երբ մենք ալ պիտի համոզվինք, թե ազգերնիս ո՞րքան որ պարտավոր լինի, նույնքան մենք ալ պարտավոր կլինիմք, որ նրա անդամներն եմք:

Հայն՛ր, արդյոք դեռ չի՞ պիտի կարենամք համոզվիլ, թե նա, որ յուր ազգը չի սիրեր, ինքը բուրոգվին անարժան է սիրո:

Հայն՛ր, արդյոք երբեք չպիտի՞ ուսանիմք, թե անհնար է որ օտարները զմեզ սիրեն, քանի որ մենք մեկզմեկ չենք սիրեր:

Հայն՛ր, ի՞նչ երեսով և կամ ի՞նչ իրավունքով լուսավորյալ ազգաց համակրությունը շահիլ կուզենք, քանի որ նախ մենք մեկզմեկու վրա համակրություն չունինք:

եռոհմք ուրեմն եղբարք, թե ո՞ր եմք մեք և ուր լինիլ կկարժեմք ինքզինքնիս:

Մայիսի 20. «Գարուն Հայաստանի» հանդեսը (№ 8), Մաղաթիա Հարությունյանի՝ հունարեն քնազրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Սենեկա» հոդվածը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Մայիսի 23. Սիմֆերոպոլում (Ղրիմ), Սիմոն Ճուլարտյանի նախաձեռնությամբ, իր գոյություն է սկսում տեղի ժխական դպրոցը, իր

13 աշակերտներով: Վերջինս գոյութիւն ունեցաւ մինչև 1917 թվականը և ծաղկուն ժամանակ ունեւր 45 աշակերտ:

(Բազմալեզու, 1936, X 3—12 (Ի Նիշատակ զարագարձի Մուրա-
Ռափայկլան վարժարանաց):

Մայիսի 23. «Մեղուն» (N 162), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Սանդուխտ կույս նահատակ» թատերական գրախոսութիւնը: Գրա-
խոսված է Թովմաս Թերզյանի՝ վերոհիշյալ խորագիրն ունեցող ողբեր-
գութիւնը և դրական է գնահատված:

Մայիսի 25. Պոլսում ծնվեց ականավոր դերասանուհի, կրթական-
թատերական գործիչ Սիրանուշը (Մերովք Գանթարժյան), Վախճ.
1932 թ. հունիսի 10-ին, Կահիրեում (Սգիպտոս):

Զարյան Ռ., Սիրանուշ, Երեւն, 1956, 346 էջ, նույն տրու լրացում-
ներով՝ 1957, 342 էջ:

Մայիս. «Արծիւի Վասպուրականը» (N 5), արեւմտահայերեն, հրա-
տարակում է Հրայր Սեիկյանցի «Օրորան հայրենի» բանաստեղծու-
թիւնը և Կ. Գալփակչյանի «Խորհրդածութիւն ի վերա աղգային բանաս-
տեղծութիւնաց հոգվածը: Հրատարակված է նաև նաղաշի «Ղարիպի
կյանքն է լալի ողբերգական» բանաստեղծութիւնը, որն ունի հետևյալ
ժանոթագրութիւնը:

«Հետևյալ գեղեցիկ երգը Բաղէշու Խնդրակատար Աստվա-
ծածնա վանքին ձեռագիր մաշտոցին մեջն օրինակեցինք, որուն
վերջը դրված էր: Ասիկա 163 տարի առաջ Մուրատ անուն բա-
նաստեղծին հորինածն է, որն որ աղքատ և միանգամայն անծա-
նոթ պանդուխտի մը ողորմելի և թշուառ կյանքն ու սգալի մահն
զվարճաբանութիւնամբ հանդերձ այնպիսի ճարտարութիւնամբ և աշ-
խույժ ոգով կնկարագրն ու կպատկերացնեն:

Մայիսի 30. «Սղբայրասերը» (N 9) հրատարակում է Մեսրոպ Թա-
ղիադյանի «Երգ» գրաբար ներբողական բանաստեղծութիւնը:

Ունի հետևյալ ժանոթագրութիւնը. «Ներքոյ գրեալ ոտանա-
ւոր երգն հանգուցեալ պարոն Մեսրոպը Դ. [ազմիւս] Թաղիա-
դանէ յօրինեալն է, ի վերայ շորորող մանկան պարոն Յովա-
կիմի Գ.-ն Պողոսեան, որ ի Դաթայ և կերգուի «Մայր ցանկալու»
ձայնիւն»:

Հունիսի 1. «Ծաղիկը» (N 34), արեւմտահայերեն, հրատարակում է
Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Վիկտոր Հյուգո, լե միզերարը (իմա. «Թշուառ-
ները»,—Ս. Շ.)» գրախոսականը:

Զիլինկիրյանը վերլուծաբար ներկայացրել է իր թարգմանած

ու ավարտած՝ «Թշվառներին» առաջին ու երկրորդ հատորները, որոնք սակայն հրատարակելու ոչ մի հույս չենք չունի, քանզի «սատար մը և հովանավոր մը չունի» (այդ թարգմանությունն աստիճանաբար սկսեց հրատարակվել Զմյուռնիայում, 1869 թ. սկսած)։ «Թշվառներին» հենքի վրա դրվատաբար գնահատված է ինչպես Վիկտոր Հյուգո-վիպագիրն առհասարակ, այնպես էլ նրա այս գործը։

Հունիսի 8. Թիֆլիսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, արժակագիր, լրագրող Բագրատ Հովակիմի Ալվազյանը։ Վախճ. 1934 թ. մարտի 3-ին, իր ծննդավայրում։

«Ռաշիդ» կնդանունով հանդես էր գալիս իր ժամանակի պարբերականներում։

Անժողաց ղեմեր (Ներսիսյան դպրոցի սաներ), Երևան, 1965, էջ 216—217։

Հունիս. «Բազմավեպը» (№ 6), ֆրանսերեն բնագրից կատարված զրարար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Լուդովիկոս Բելմոնտեի «Որոք մանկուներս բանաստեղծությունը»։ Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել Քսավիե դը Մեստրի «Սիպերիացի, օրիորդը» վիպակը։ Ավարտ՝ № 10 (հոկտեմբերի 1)։

Գեղարվեստորեն վերարտադրված է իր ժամանակին մեծ ազմուկ հանած ուկրաինացի աղնավականի 15-ամյա դստեր՝ Պրասկովյա Լսրույովայի «Վարքը»։ Ամբողջ ընտանիքով Սիբիրի Իշիմ քաղաքը աքսորված իր հորից իմանալով որ նա զոհ է բանաստեղծության զոհ է, Պրասկովյան ոտքով ճանապարհ է ընկնում Իշիմից մինչև Պետերբուրգ, կարողանում է ընդունելության արժանանալ Պավել I կայսեր մոտ և արդարացնել իր հորը։

Հունիսի 9. «Մեղու Հայաստանին» (№ 23), Գարբիել Տուլունյանցի՝ զերմաներեն (?) բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է ռեզիդենտի օգնողը փոխ է տալիս աստծուն» պատմվածքը։ Ավարտ՝ № 26 (հունիսի 30)։

Հունիսի 10. «Ողբայրասերը» (№ 10), պարսկերեն բնագրից կատարված զրարար թարգմանությամբ, հրատարակում է «Իմաստութիւն» գրական-փիլիսոփայական տրակտատը (խարզ. Ա. Բ. Ե.), Ավարտ՝ № 12 (հունիսի 30)։ Գրաբարով հրատարակված են նաև «Հայրենիք» և «Ռոնայնոթիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն է» բանաստեղծությունները։

Հունիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 6), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ ֆրան-

սերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանսուա Շատոբրիանի «Անկարծելի պատահմունք (վերջին իրն Սերաշի)» վիպակը : Հրատարակված են նաև Ռուբեն Հասան-Ջալալյանցի «...» («Անցան, գնացին մի մի շատ դարեր...») և «Կյանք» բանաստեղծությունները (տե՛ս Սաղյան Ա., «Հյուսիսափայլի» պոեզիան, էջ 274—275) :

Հունիսի երկրորդ կես. «Երեսակը» (N 132), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Վոլտերյան ազատություն» շոգվածը :

Հոգվածից. «Ռամիկները Վոլտերի շիրտած մարդիկն էին. բայց ասիկա ռամիկ ըսելով քրիստոնեության վրա հաստատ կենդոնները կիմանար : Չսիրած մարդոց մարմնո կողմեն բռնություն բանեցնելու ձեռնհաս շեղավ նե, մտքերնուն վրա կրոնանար այն մարդը, որ խորհելու ազատության պաշտպան կարծված էր... : Վոլտեր հավատքնին հայտնի պաշտող բարեպաշտ քրիստոնյաները կանվաներ եղկելի, խեղճ, թշվառական, կեղծավոր, գող և այլն : Վոլտերի պես անկրոն մըն ալ Ռուսոս էր, բայց այս երկուքին մեջ ալ բարեկամություն չկար և Վոլտեր Ռուսոյի համար կզրե, թե հիմարանոց դրվելու արժանի խենթ մըն է և խոսքն ալ շատ անգամ անհիմն չէր :

... Հիմա խոսելու և խորհելու ազատություն բարոզողները գրեթե ամենն ալ (բացի պարզամիտ խաբվածներեն) իրենց վարպետ ունին Վոլտերը : Ուզած ազատություննին անոր ուզածն է, անոնք թող տալու է, որ ուզածնին ըսեն, կարգավոր բամբասեն, կրոնքն ու գիտությունը մեկ տեղ չեն միարանիր, ըսեն, մինչև անգամ այն ալ հրատարակելու չամչընան, որ սուտ կրոնքներուն նման ճշմարիտ հավատքն ալ գիտությանց թշնամի է» :

Հունիսի 20. «Եղբայրասերը» (N 11), գրաբար, հրատարակում է «Առաւօտ» նովելը, «Ունայնութիւն» բանաստեղծությունը և աշուղ Ղուլ Հովհաննեսի «Նվագ աշխարհի» աշխարհարար տաղը :

Հունիսի 20. «Գարուն Հայաստանի» հանդեսը (N 10), Մեսրոպ Նուպարյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Մարդ և օձ» առակը :

Ընդգծումով բերելով առակի տողերը («Ուրեմն ի՞նչ պետք է ընել. հեռվանց խոսել, կամ թե լռել»), թարգմանիլը հավելում է. «Լաֆոնտենի հանած այս բարոյականի սկզբունքը չենք հավանիր որ ամեն ժամանակ ընդունելի և գործադրելի ըլլա, մանավանդ երբ գործը բովանդակ ազգի մը օգտին, ժողովրդյան բարությանը և ընդհանուրի շահին վրա ըլլա : Թեև ստույգ է, որ ամեն բան իրենց

համար ծնած, ամեն բան իրենց համար հղած համարող մեծա-
մեծներուն անիրավությունը գրեթե միշտ հաղթող իրավունք մը
կրլլա, բայց վաղ կամ անագան վերջապես ճշմարտութենե
կհաղթվի:

Հունիսի 30. «Մեղուն» (№ 166), արևմտահայերեն, հրատարակում է
Հարություն Սրվաճյանի «Գալիֆայան Խորեն վարդապետին «Ալաֆրան-
կային» մեզի պատճառած զրոսանքը» թատերախոսականը: Ի տարբե-
րություն իր նախորդ գրախոսականի (տե՛ս ներկա թիվը, ապրիլի 30),
Սրվաճյանն այս անգամ հիմնականում քննության առարկա է դարձրել
«Ալաֆրանկայի» բնագրության հետ կապված հարցերը:

Թաաեհախոսականից. «Զորս կողմեն բանիբուն ազգայինը
կերպով մը կմեղադրեն հղեր հեղինակին, թե ինչո՞ւ ավելի ազա-
տություն չէ բանեցուցած յուր կատակերգության մեջ: Մենք ալ...
կրսենք, թե ինչո՞ւ «իրահարությունը» կատարյալ չէ դերը «Ալա-
ֆրանկային» մեջ. ինչո՞ւ աղջիկ մը կամ կին մըն ալ չէ ցուցեր
տարին վրա հանդիսական ժողովրդին և ինչո՞ւ կատարյալ կա-
տակերգության մը էական մասը պակաս թողլով, վարպետորդի
կին մը կամ աղջիկ մը չէ առեր իր դերասանական խումբին մեջ:

... Սա կենվելցնենք, թե նրբ կատակերգություն մը օրինավոր
և վայելուչ ու հարմար չլլար, խեղկատակություն կդառնա և ահա
այդ տեսակ կատակերգություններն են, որ «Մեղուն» նվաստ ու
արհամարհ բան մը կհամարի: Կատակերգությունը պակասություն-
ները ծաղրելի պիտի ընեն և ոչ ինքզինքը» (տե՛ս նաև Սրվաճյան Հ.,
Հրապարակախոսություն, էջ 481—484):

Հունիս. «Ծոռաքաղը» (տետրակ ԺԱ), գրաբար, հրատարակում է Մով-
սես Բլենցու «Առեղծուած դգրոց» բանաստեղծությունը, որը հրատարակու-
թյան է պատրաստել Մսեր Մսերյանցը:

Հունիսի 30. «Եղբայրասերը» (№ 12), գրաբար, հրատարակում է
Անդրեաս Սամյանի «Ղուևկիոս կամ Լուկիա կամ սեռն սէր» լուսփածո
ստեղծագործությունը: Ավարտ՝ № 14 (հուլիսի 21):

Հուլիսի 3. Շուշիում (Լեոնային Ղարաբաղ) ծնվեց գյուղագիր, ար-
ժակագիր, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ Սողոմոն Կարապետի Մե-
լիք-Շահնազարյանցը: Վախճ. 1942 թ. Թիֆլիսում:

«Հայ գյուղագիրներ (կազմ. Արմ. Թամազյան)», Երևան, 1950,
էջ 574—575: Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. Բ., Երևան,
1962, էջ 499: Խաչատրյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երևան, 1981, էջ 513:

Հուլիս. «Ծոռաքաղը» (տետրակ ԺԲ), գրաբար, հրատարակում է Մսեր
Մսերյանցի «Գաղթական հաւատոյ մեծին Վարդանայ» բանաստեղծու-

թյունը, նույնի առաջաբանով ու ծանոթագրութիւններով հրատարակվում է Հովհան Ոսկերեքեանի «Ներքողեան ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ» և ներսեռ Շնորհալու «Մեկնութիւն «Բարձրացուցէք» ճառի» գրաբար գործերը։

Հովիթի առաջին կես. «Եվրոպան» (Ն 15), արեւմտահայերէն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ոսկվո տակաոք» պատմվածքը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հովիթի 10. «Եղբայրասերը» (Ն 13), գրաբար, հրատարակում է «Յուսահատութիւն անձին» (ունի «Տարաբաղդ ով ի Կալկաթա ստորագրութիւնը») և «Հանելուկ» գործերը։

Հովիթի առաջին կես. «Մասյաց աղապնին» (Ն 13), արեւմտահայերէն, հրատարակում է Խորեն Գալֆայանի «Պոլսո Մեղուին» 160 թվույն մեկ հատվածին պատասխան՝ հոգվածը (տե՛ս ներկա հատորը, 1862 թ. ապրիլի 30)։ Նույնությամբ արտատպութիւնը՝ «Արշալույս արարատյան», 1862 թ., Ն 679 (հուլիսի 14)։

Գալֆայանը պաշտպանում է իր «Ալաֆրանկա» կատակերգութիւնը 2. Սըվաճյանի «անմիտ և միտումնական» քննադատութիւնից։ Մեղուին գալթակղեր է.— գրում էր նա,— որ վարդապետ մը կատակերգութիւն մը գրիր է, և բարեհաճեր է զնա կոչել «առաջին դերասան վարդապետ»։ Եթէ այդ խոսքով ուղեցիր է ծաղրել զհեղինակը, վախենամք թէ ավելի ինքզինք ծաղրածության նշավակ է կացուցեր։ Վասնզի, եթէ դերասան բառով կհասկանա «ձեռնացնող ի թատեր», լգիտեմք, թէ ո՞ր լսեր է կամ կարդացեր, որ Կորնել, Ռասին, Շիլլեր, Սքրիպ, Դյումալ, Հյուգո, Բոնսար, Սարգու և այլն, գրած թատերերգութիւններն հասարակաց դիմաց ձեռնացած լինին։

... Արդ՝ եթէ կատակերգութիւնը բարձր և օգտակար բան է ժողովրդյան մը բարքը շտկելու, ո՞վ լսեր է, թէ աշխարհական մը միայն կրնա այդ օգտակար բանն ընծայել ժողովրդյան։ Եթէ կատակերգության վախճանը բարոյականն ախորժելի ընել ու մոլության գառանցմունքները նշավակել է, ըսել է թէ եկեղեցական մը, որ յայդ կպարպի, յուր պաշտամանը ամենեկին արատ չբերեր։ Իսկ եթէ գրվածքի մը մեջ վնասակար բան մը կա, մի՞թի աշխարհականին պիտի ներվի և եկեղեցականին ոչ։ Ուսկի՞ց է այս գերագույն իրավունքը, ըսե՛մ մեզ «Մեղու»։

Ջայս միայն արժանի կհամարի հեղինակն ալկլցնել, որ ոչ յուր կատակերգութիւնը և ոչ ուրիշ գրվածքներն, ինք կատարյալ բաներ կենթադրե. ուստի սիրով կընդունի զամենայն մատենագրական քննադատութիւն, երբ իրավացի դիտողութիւն մը տեսնեն։

Հովիտ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 7), գրաբար, հրատարակում է Ղուկաս Սարգիսյանի «Տեսիլ հայկազն պատանեոյ» և Վահրամ Նաղարյանի «Արագիլ և ճենդուկ» արեւմտահայերէն առակը:

Հովիտ. «Հյուսիսսփայլը» (№ 7), Ստեփաննոս Նազարյանցի թարգմանութեամբ, հրատարակում է «Մի խորհրդավոր ցավ» պատմվածքը: Այն ունի «Շունգարացոց մատենագրութենից» նշումը:

Հովիտի 20. «Մաղիկը» (№ 39), արեւմտահայերէն, հրատարակում է Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Հյուսիսսփայլի դատապարտութիւնը» հոդվածը:

Անդրադառնալով այն հարցին, որ «Մասիքը» հաժսաբարձայն նշան է դնում «Երեւակի» և «Հյուսիսսփայլի» միջև, հոգվածագիրը գրում է. «Այս երկու թերթերուն սկզբանցը մեզ անհուն վիճ մը կնշմարենք: «Երեւակին» սկզբունքն էր ճիշդութիւն և դիտաւորութիւնը ազգը ի պապականութիւն հրավիրել: «Հյուսիսսփայլի» սկզբունքն է խորհելու, խոսելու և հրատարակելու ազատութիւն և նպատակն է կրօնական վերանորոգութիւնը»:

Հովիտի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 30), գրաբար, հրատարակում է Հարութիւն Արեւիկեանց Վարդաբլրեցու «Քաղղ և աղքատ» բանաստեղծութիւնը, իսկ հաշորդ համարում (№ 31, օգոստոսի 4)՝ Միքայել Պատկանյանի «Երախտագետ մարդ» դրաման: Ավարտ՝ Ն 35 (սեպտեմբերի 1), յայտնել ունի «Թարգմանորեն հեղինակեց Միքայել Պատկանյանց» նշումը:

Հովիտի 30. «Եղբայրասերը» (№ 15), Խ. Ա. Թ. Օթարյանցի՝ պարսկերէն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանութեամբ, հրատարակում է Սաադիի «Ազահութին» լափածո ստեղծագործութիւնը և Սեթ Սամյանի «Կէանք մարդոյ» բանաստեղծութիւնը:

Սեթ Սամյանը (նաև՝ Սեթ Սամ, Ս. Ս.), հետագայում հրատարակել է. «Ի ստորիւ լինին...» (№ 16, օգոստոսի 11), «Յորդոր» (№ 18, օգոստոսի 30, ավարտ՝ № 21, սեպտեմբերի 30), «Հին բարեկամ բոյ...» (№ 23, հոկտեմբերի 20, նույնութեամբ արտատրվել է № 26, նոյեմբերի 20-ում) և այլ գործեր:

Ըզոստոսի 2. Թուրքական բանակը (40,000 զինվոր, 2 հրանոթ), Ազիզ փաշայի հրամանատարութեամբ, սլաւոնաւական գործողութիւններ է սկսում Զեյթունը պաշտպանող 5000 կամավորների դեմ: Սկսվում է Զեյթունի հերոսական պաշտպանութիւնը, որը տևում է մոտ մեկ ամիս, և ավարտվում թուրքական բանակի պարտութեամբ:

Մեղացուցան Սեմեթյան (Զեյթունցի), Զեյթունի անցյալն և ներկայն, հատ. Ա, Պոլիս, 1909, էջ 131—146, հատ. Բ, Վիեննա, 1900, էջ 104—125, Պոլսյան Հ., Զեյթունի պատմութիւնը, Երևան, 1969, էջ 152—275:

Օգոստոս. «Արծաթի Վասպուրականը» (N 8), արևմտահայերեն, հրատարակում է նղրայր սարկավագի «Դարձ գաղթական պատանեկի ի հայրենին» բանաստեղծությունը, «Շինականի մը աղնվաբարություն» անստորագիր պատմվածքը և Վարագի ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտների համատեղ հեղինակություն հանդիսացող «Վերջին Ախաշիր թագավոր» արձակ թատերական ստեղծագործությունը: Ավարտ № 12 (դեկտեմբեր):

Օգոստոս. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը, արևելահայերեն, հրատարակում է Գ. Վայելյանի (Ի՛մա. Ռափայել Պատկանյան) «Բարբառ քրիստոսի ի խաչեն» բանաստեղծությունը:

Օգոստոսի 10. Պոլսում ծնվեց գրական քննադատ, գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Հրանտ Ասատուր (Հրանտ Աստվածատուրի Ասատուրյան): Վախճ. 1928 թ. հունիսի 5-ին, իր ծննդավայրում:

1892—1898 թթ., Պոլսում, խմբագրել է «Մասիս» օրաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Արաքս», «Մուրակ», «Հուր», «Սեթ» կեղծանուններով:

Ազատյան Ս. Ժամանակակից դեմքեր (Զապել և Հրանտ Ասատուր), Պոլս, 1937 թ., «Տեղեկագիր», 1961, № 4 («Տիգրան Կաթարականի գրական ժառանգության շուրջը»), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 3 («Հրանտ Ասատուրի գրական-քննադատական հայացքները»), Հայ-բաղեկյան Ս., Հրանտ Ասատուր, Լոս Անջելոս, 1979, 239 էջ:

Օգոստոսի 11. «Նղրայրասերը» (N 16), այս համարից սկսած, անկանոն պարբերականությամբ, հրատարակում է այլևայլ բնույթի չափածո ասույթներ ու խրատականներ, թարգմանված պարսկերեն բնագրից գրաբար, «նրատ պարսից», «Առեալ ի պարսից» և այլ խորագրերով: Շարունակվում է մինչև պարբերականի դադարելը: Հաջորդ համարում (N 17, օգոստոսի 20), անգլերեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Պ. Յ. Ա.) հրատարակվում է «Բան ինչ ընդդէմ կոունելոյ և կարգելոյ» բանաստեղծությունը:

Օգոստոս. «Բաղմավեպը» (N 8), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Յունկ» հոգվածը, Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Շարադրված է անգլիացի մատենագիր, բանաստեղծ, դրամատուրգ, աստվածաբան էդուարդ Յունկի կյանքն ու գրական-հասարակական գործունեությունը: Ընդգծված է, որ՝ «Եթե էդուարդ Յունկ անգղիական եկեղեցվույն քաջ աստվածաբան մը միայն եղած ըլլար, իր կյանքն հետագայից համար այնչափ հետաքրքրական բան մը չէր ըլլար»: Անգլիական գրականության դասականը դառնալու բուն պատճառը համարված է նրա գրական-գեղարվեստ-

տական ժառանգությունը՝ Վերլուծված են նրա «Բուսիրիս», «Վրեժ-խնդրություն» ողբերգությունները, «Եղմարիտ արգասիք կենաց մարդո» արձակ ստեղծագործությունը, Ղաչարական ախտ, կամ սեր Համրավոս երգիծաբանությունը, «Զորություն կրոնից» տրակ-տատը և այլն։ Վերջում, անգլերեն բնագրից կատարված գրա-բար լափածո թարգմանությամբ, Հրատարակված է Գունկի «Նար-գէս» բանաստեղծությունը։

Սեպտեմբերի 20. «Համբավաբեր Ռուսիոն» (N 27), արևմտահայերեն, Հրատարակում է Մսեր Մսերյանի «Թերթիկ» գրախոսականը։ Գրա-խոսված է Զ. Միլտոնի «Դրախտ կորուսեալի» Ա. Բագրատունու կատա-բած գրաբար լափածո թարգմանությունը և այն բարձր է գնահատված։ Վերջում զետեղված է մի հատված Բագրատունու թարգմանությունից։

Օգոստոսի երկրորդ կես. «Մասյաց աղավնին» (N 16), գրաբար, Հրատարակում է էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի (Սինոդ) որո-շումը, ուղղված Ստեփաննոս Նազարյանցի դեմ։

Որոշումից. «Յընթացս քանի ամաց երեկցան յազգիս հայոց տպագրութիւնք ոմանք աղատամիտք և աղանդասարք, հակառակք դաստիարակման մերս լուսաւորչադասան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց։ Հրատարակող ալլպիսի մուար վարդապետութեանց հանդիսանայ ի մէջ ազգիս Ստեփաննոս ոմն Նազարեանց, վարդապետն Արե-վելեան լեզուագիտութեան առձայնեալ, որ զԼուտեռին աղանդ յայտնապէս իմն ջանայ տարածել տպագրութեամբ ի միջի ժո-ղովորդն մերոյ, առ ի դազզն համօրէն էթէ մարթ ինչ իցէ ի նոյն խմորելու։ Սինոդի որոշումը տրված է 1861 թ. հունիսի 12-ին։

Սեպտեմբեր, «Հյուսիսսփայլը» (N 8), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, Հրատարակում է «Մարգարե կնոջ անձքը» վեպը։ Ավարտ՝ N 11 (նո-յնմանը)։

Օգոստոսի 30. «Շնորհալուսերը» (N 18), գրաբար, Հրատարակում է Սիմոն Ֆելեկյանի «Հայրենիք» բանաստեղծությունը։

Սեպտեմբերի 31. «Մեղուն» (N 170), արևմտահայերեն, Հրատարա-կում է Հարություն Սրվաճյանի «Հյուսիսսփայլ օրագիր» հրապարակա-խոսական հոդվածը և Սմբատ Շահազիզյանցի «Ազգային վիճակ» բա-նաստեղծությունը։ Վերջինս արտատպված է «Հյուսիսսփայլ», 1862 թ. N 3-ից։

Հոդվածից. «Հյուսիսսփայլը» ռուսիո հայոց բերնովը խոսե-լով, այն միակ լրագիրն եղավ, որ ռուսիաբնակ հայոց աչքը բա-ցավ. անոնց իրավանցը պաշտպան կեցավ. հայհոյիչ և խարդախ հայերու դեմ Հայաստանյայց եկեղեցին պաշտպանեց, ինքդինքը

վտանգի մեջ դրավ քանի քանի անգամ ազգին իրավունքներ
վտանգե ազատելու համար. ազատախոսության ասպարեզը բա
ցավ հայերուն առջև և անոր հետևեցան ազգին օգուտը լավ կշռո
ւ միայն անոր աշխատող անձինք: Այս ամենուն փոխարեն ին
պիտի ընդունեն «Հյուսիսսփայլը»... հալածանք, թշնամանք, ա
նարգանք, նեղություն, վիշտ, տառապանք: Ահա ասոնք եղ
«Հյուսիսսփայլի» բաժինն այլ Հարձակմունք հարձակմանց վրա
զրպարտությունք, մատնությունք տեղացիին զխուսն, այնպես որ
եթե արիություն չունենար, վաղուց արդեն ճնշված էր այդքա
հարվածներուն ներքև: ...Թեև կցավինք «Հյուսիսսփայլի» վրա
ըմպած դառն բաժակին համար, բայց շենք զարմանար, վասնզ
մարդկությունն հառաչ մղելու պաշտոնն առնող և մի միայն անո
ցանկացողը միշտ պատրաստ ըլլալու է անոր հիվանդոտ և ծու
որդվոց արձակելու կիցերուն, որոնք չեն ուզեր առաջ երթալը (տե՛ս
Սըվաճյան Հ., Հրապարակախոսություն, էջ 491—493):

Սգոստած—սեպտեմբեր. Պոլսում, տեղի ուսուցիչների նախաձեռնո
թյամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթությունամորչական «Վարժապետա
կան ընկերություն հայոցը»: Վերջինս իր առջև նպատակ էր դնու
«1. Ազգային վարժարաններու մեջ ուսուցման հղանակը բարեկարգ
և միօրինակ ընթացք մը տալ անոր: 2. Վարժապետական վիճակի բարվո
քության հոգ տանել»: Ընկերությունը գոյութուն ունեցավ մինչև 1866 թ.
կեսերը:

Պոլսյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու
Վիճակ, 1957, էջ 28—29:

Սեպտեմբեր. Պոլսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, գրա
կանագետ-բանասեր, թարգմանիչ (պարսկերենից, անգլերենից, ֆրան
սերենից հայերեն) Գառնիկ Հարությունի Ֆրեստըզյանը: Վախճ. 1937 թ.
ապրիլի 15-ին, Մանչեստրում (Անգլիա):

«Գ. Փառնակ» ստորագրությամբ հանդես էր գալիս ժամա
նակի պարբերականներում:

Մուշեղ աբեղյանցի, «Ամերիկահայ տարեցույցը», Բոստոն, 1911
էջ 131—134: «Հայաստանի կռիւն», 1937, № 19 («Գառնիկ Ֆրեստըզյա
նի ժառանգ»), № 21 («Գառնիկ Ֆրեստըզյան»), № 45 («Գառնիկ Ֆրեստը
զյան»): Աղդաճյան Ա., Պատմություն հայ կուսարիւ, Բ գիրք, Կահիրե
ր, 1937, էջ 2081—2083:

Սեպտեմբերի 5. «Գարուն Հայաստանի» հանդեսը (№ 15), ֆրան
սերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ

սկսում է հրատարակել «Երկու թշվառ և քարեքաղղ ունեւորու պատմությունը» վիպակը: Շարունակվում է մինչև հոկտեմբերի 20-ը (№ 18) և մնում անավարտ: Արտատպելով «Մեղվից» հրատարակված է Սմբատ Շահադիզյանցի «Ազգային վիճակ» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 10. «Մեղուն» (№ 171), արտատպելով «Հյուսիսափայլից» (տե՛ս 1862 թ., հունվար), հրատարակում է Արրահամ Նազարյանցի «Հրավեր ազգասիրության» արեւելահայերեն բանաստեղծությունը: Հրատարակված է նաև «Դասագիրք ազգային պատմության» զրախոսականը (զրախոսված է Ստեփան Փափաղյանի՝ հիշյալ խորագիրը կրող ձեռնարկը և զրական է գնահատված), և «Դիմակ. բնտանական հանդես» հոդվածը (բացասաբար է գնահատված Ա. Կ. Տետեյանի խմբագրությամբ հրատարակվող «Դիմակ» պարբերականը):

Սեպտեմբեր.—«Բաղմավեպը» (№ 9), լատիներեն բնագրից կատարված զորարար չափածո թարգմանությամբ ու ժանոթագրություններով, հրատարակում է Ուիլիդոսի «Ալլակերպությունը» (իմա. «Մետամորֆոզա») գրքի 6-րդ հատվածի մի մասը կազմող գլուխը «Արկածք նիովքեայ» խորագրով:

Սեպտեմբերի 15.— «Մեղու Հայաստանին» (№ 37), Միքայել Պատկանյանցի՝ ուսերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Միքայել Միանսարյանցի «Մատենագրություն հայոց» հոդվածը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Բանասիրական քննության է ենթարկված Եղիշեի, Մովսես խորենացու, Ղեոնդ վարդապետի, Ստեփանոս Ասողկի, Սմբատ Գունդստարլ սպարապետի, Ստեփաննոս Օրբելյանի, իսկ նորերից՝ Ամբրոսիոս Գալֆայանի աշխատությունները: Յույց է տրված բանասիրական այն մեծ աշխատանքը, որը կատարվել է հիշյալ պատմիչների գործերը հրատարակության պատրաստելու համար, իսկ Ամբրոսիոս Գալֆայանը որակված է որպես ժամանակի երեւելի բանաստեղծներից մեկը: Եղիշեի կապակցությամբ վկայակոչված է Միքայել Նալբանդյանի «Խալալացի աղջկա երգ 1859 թվականին» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 9), զրուբար, հրատարակում է Արամ Բժշկյանի «Անձուկք սրտի առ լեոն լուսինեան, վեցերորդ արքայ հայոց» բանաստեղծությունը: Վահրամ Նազարյանցի «Մկունք և կատուն» արեւմտահայերեն առակը և անհայտ հեղինակի «Բարոյական պատմություն» պատմվածքը:

Սեպտեմբերի 20. Կեսարիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող (հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով), հրապա-

րակագիր. Թարգմանիչ (Հայերենից թուրքերեն) Տիրան Քելեկյանը: Եղեռնամահ՝ 1915 թ., Զանկերի շրջանում:

Խմբագրել է «Մանգումայի էֆքյար» («Մտածումների շարք») օրաթերթը, 1881—1883 թթ., «Ճիհանը» («Աշխարհ»), 1884 թ., «Սապահը» («Առավոտ»), 1897—1899 և 1909 թթ., «Ենի ֆիքր» («Նոր միտք») երկշաբաթաթերթը (երկու տարի) և «Թարիդ» («Պատմություն») պարբերականը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Գլանիկ», «Վիքոնթ դը Գլանիկ», «Միրայր», «Տյունք», «Տալ-Փաֆ» կեղծանուններով:

Թևոզիկ, Հուլարձե 1915 թ. ապրիլի 24-ի, Անքառնդրիա, 1929, էջ 17—19: «Հայաստանի կոչնակ», 1924, № 46... («Ազգային եռօրյակ Տիրան Քելեկյան»): Ալլախեյաթե Ա., Պատմություն Հայ Կեսարիա, հատ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 2071—2074:

Սեպտեմբերի 30. «Մեղուն» (№ 173), արտատպելով «Հյուսիսափայլից» (տե՛ս 1862 թ., մարտ), հրատարակում է Հովհաննես Փուլուրեկյանի «Խոսակցություն իմ սրտի հետ», «Առ իմ սիրելիս», «Մի անցք» և «Անհույս սեր» բանաստեղծությունները:

Հոկտեմբերի 1. «Համբավաբեր Ռուսիոն» (№ 31), զրաբար, «Հատուած ի գրուածոց նախնաց» ընդհանուր խորագրի ներքո, սկսում է հրատարակել զանազան հատվածների մեր մատենագիրների գործերից: Հրատարակվել են հատվածներ Մխիթար Գոշից («Թէ ընդէր այժմ գրեցաւ կամ յումմէ շարժեալը» և «Հատուած ի դատաստանագրոցն Մխիթարայ Գոշի»), Գրիգոր Մազիստրոսից («Թուղթ առ վարդապետն Սարգիս») և Փիլիպոս կաթողիկոսից («Առ Իննովկենտիոս Ժ., պապ Հոովմայ»):

Հոկտեմբերի 6. «Մասիսը» (№ 556), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Ճանապարհորդություն ի լոնտրա» ուղեգրական երկը (հեղինակ՝ ***): Ավարտ՝ № 558 (հոկտեմբերի 20):

Հոկտեմբերի 7. Արդանուշում (Հյուսիս-արևելյան Թուրքիա) ծնվեց պատմաբան-բանասեր, արձակագիր, լրագրող Առաքել Զատիկի Սարուխանյանը:

«Շեկպետ» և 4. Տյուրյան» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Հանդես տմաբյա», 1912, № 8 («Մատենագիտական»), 1927, № 9—10 («Առաքել Սարուխանյան, հիսնամյա հոբելյար...»):

Հոկտեմբեր. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 10), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Շինականի և քաղաքացվոց վեճ» հրապարակախոսա-

կան հոգվածը և խորեն խրիմյանի (Մկրտիչ խրիմյանի եղբոր որդին) «Աղվն և կույր գայլ» առակը:

Հոկտեմբերի 13. «Մեղու Հայաստանին» (N 41), գրաբար, հրատարակում է Մկրտիչ Լալայանցի «Մեղու Հայաստանի» բանաստեղծությունը և իփրեմ Մուրադյանցի՝ ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, «Բարեպաշտ ծերունի կամ գիշեր» պատմվածքը:

Հոկտեմբերի 20. «Եղրայրասերը» (N 23), գրաբար, հրատարակում է «Խորհուրդ մկանց» առակը և Սուքիաս Պարոնյանի «Հրաւէր հայրենաց» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (N 10), արևելահայերեն, հրատարակում է Սողոմոն Մերկուլյանցի «Բարի մարդ (գերապատիվ Հ. Ի...յանցին նվեր)» բանաստեղծությունը: Նույնությամբ արտատպել է «Մեղուն», նույն թվականի հոկտեմբերի 20-ի (N 175) իր համարում (տե՛ս Սաղյաւ Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 399—400):

Հոկտեմբեր. «Բազմավեպը» (N 10), իտալերեն ընագրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Հովսեփ (Իժմ. Զուդեպյե) Մոնտանելլու «Հանդէս շիրիմաց հայրենի երկրին» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբերի 20. «Գարուն Հայաստանի» հանդեսը (N 18), Գրիգոր Մսերյանի՝ անդլերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Զ. Բայրոնի «Դաշնակը երրայական» ստեղծագործությունը: Տրված է նաև Ալեն Լըսաժի համառոտ կենսագրությունը և ֆրանսերեն ընագրից կատարված գրաբար թարգմանությամբ, մի հատված նրա «Ժիլ Բլյազ» վիպասանությունից: Անավարտ:

Հոկտեմբերի 30. «Եղրայրասերը» (N 24), գրաբար, հրատարակում է Ողբերգութիւն ի վերայ յծակցին իմոյ» եղերերգությունը (ունի «Աթանաս դժբախտ» ստորագրությունը), իսկ հաջորդ համարում (N 25, նոյեմբերի 10)՝ «Առակ ալգաց...» և «Արժանի է և օրէն...» չափածո առակները:

Նոյեմբեր. «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 11), արևելահայերեն, հրատարակում է Հակոբ Կարենյանցի «Մի քանի խոսք «Անուշավան» անվանյալ վիպասանության վրա» գրախոսականը:

Հեղինակը գրախոսել է Աբել Մխիթարյանի «Անուշավան ի գերեաբան վիպակը (Մոսկվա, 1860 թ., տե՛ս ներկա հատորը): Արված են մի քանի դիտողություններ՝ կապված վիպակի կառուցվածքի հետ, քննադատված են պատմական իրականությունը իր ժամանակի հայեցակետով մեկնաբանելու ու գեղարվեստորեն վերարտադրել կարողանալու հեղինակի սկզբունքները, մեր պատ-

միշնեբի հաղորդած դանադան փաստերի ու իրողութիւնների վերաբերյալ հեղինակի բավականին անկաշկանդ մոտեցումը: Այդ բոլորով հանդերձ, Արեւ Մխիթարյանի հիշյալ վիպակը դրական է գնահատւած:

Նոյեմբերի 24. «Մասիսը» (№ 563), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Անտոն-Մադաթիա Գարագաշյանի «Բանասիրական» հոդվածը՝ Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Տրված է գրական քննադատության, իբրև մեր կյանքում արդեն ձեւավորված ինքնուրույն քննազատուի բնութագրութիւնը, մատնանշված է նրա կարևոր դերն ու նշանակութիւնը տվյալ ազգի գրականութիւն կյանքում: Առանձին պարբերությամբ վերլուծված է ազգային լեզվի՝ իբրև տվյալ ազգի գրականութիւն և մտածողութիւն ձևի, կատարած մեծ դերն ու նշանակութիւնը, և այս հենքի վրա բնութագրված են հայոց լեզվի էական առանձնահատկութիւնները: Վերջում առանձին տեղ է հատկացված թարգմանական գրականութիւն բնութագրութիւնը, նշված է նրա կարևորութիւնը ազգային մշակույթի փոխհարստացման համար, և այդ տեսանկյունից, հոդվածագիրը պաշտպանում է թարգմանութիւնների իր լեզվաոճական սկզբունքները:

Նոյեմբեր. «Արծիւի Վասպուրականը» (№ 11), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Արծիւ գնաց ի Տարոն» հոդվածը և գրաբար՝ «Մեծատուն ամբարիշտ» չափածո ստեղծագործութիւնը:

Նոյեմբերի 24. «Մեղու Հայաստանին» (№ 47), Միքայիլ Միանսարյանցի՝ հայկական ժողովրդական ազգային երգերի մասին արեւելահայերեն տրված բնութագրականից հետո, հրատարակում է «Երգ մի գորականի» (թարգ. հունգարերենից Մովսէս Բուդաղյան), «Վերջին վարդ» (թարգ. գերմաներենից Քերովբե Պատկանյան), «Ինձ համար չէ» (թարգ.՝ նույնը), Մեսրոպ Թաղիադյանի «Ծրհներգութիւն ազգային» (գրաբար), և հայկական ժողովրդական «Սուգ Զուղայեցվոց» բանաստեղծութիւնները:

Նոյեմբեր. «Բազմավեպը» (№ 11), Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Քասպիե դը Մեստրի «Կովկասու գերիները» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Նոյեմբերի 30. «Մեղուն» (№ 30), գրաբար,՝ հրատարակում է Մեսրոպ Թաղիադյանի «Համեմատութիւն Թաղիադեանց Մեսրոպայ վարժապետի և աթարակիր իշոյն, խօսեցեալ յամսեանն մարտի 1833 ամի» բանաստեղծութիւնը (տե՛ս Մ. Թաղիադյան, Գեղարվեստական գործեր,

երևան, 1965, էջ 45—49, 424)։ Զետեղված է նաև «Հին ժամանակներ...» արևելահայերեն բանաստեղծությունը։

Պեկտեմբերի 1. «Մեղու Հայաստանին» (N 48), աշխարհաբար, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգ», Ռաֆայել Պատկանյանի «Հայոց գինի», «Արաքսի արտասուքը», Մեսրոպ Թադիադյանի «Հայաստանի պանդուխտ աղջիկ» (գրաբար), աշուղ Թուրինյի «Ո՛վ իմ սիրելի, մեկ մոտս արի...», Աղբար Աղամի «Ասում ես դիմացիր...», Հարություն Ալամդարյանցի «Պարերգություն» (գրաբար) և հայկական ժողովրդական «Երգ Արազի» բանաստեղծությունները։ Արտեմ Վարշամյանցի՝ գերմաներեն (?) բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել «Երեք գոտի» պատմվածքը։ Ավարտ՝ N 50 (դեկտեմբերի 15)։

Պեկտեմբեր. «Արծյի Վասպուրականը» (N 12), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արամ Թժկյանի «Ի վիշտս փրկչին», Եղիշե սարկավազի «Ի քեզ անկա Հայաստան» և աշխարհաբար՝ Մկրտիչ Նաղաշի «Վասն ազահութեան» բանաստեղծությունները։ Վերջինիս առթիվ ներված է, որ այն «օրինակված է հին ձեռագիր տաղարանե մը»։

Պեկտեմբերի 8. «Մեղու Հայաստանին» (N 49), իր ամբողջ համարը նվիրել է հայ բանաստեղծների ինքնուրույն և խարզմանական ստեղծագործությունների հրատարակմանը։ Նյութերը տրամադրել և համարը հրատարակության է պատրաստել Միքայել Միանսարյանցը։

Զետեղված են. Գ. Պատկանյանի «Երգ ի դժմ քաջին Վարդանյա», Լ. Ալամդարյանցի «Սուգ դստեր Ֆեփթաղեայա գրաբար բանաստեղծությունները», Լ. Վրթանեսի «Ի վերա ունայնության աշխարհին», Պետրոս Մադաթյանի (Սեյադ) «Վասն Հայաստանին», «Ո՛վ արդարադատ...», «Վասն ունայնության», Ռ. Պատկանյանի «Աղեն տա՛նն է», Գյուրջի Նավեի «Իմ սիրտս աղ ես արել», Գ. Դոդոխյանի «Երգ պանդուխտ պատանեկի», Մ. Նալբանդյանի «Երգ աղատության», Սայաթ-Նովայի «Արի ինձ անգաճ կալ», «Քյամանլա», Մսեր Մսերյանի «Արամ երգ», Ղ. Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» (նախերգանք), Գ. Միրիմանյանի «Հայոց աղջիկները աշխարհաբար բանաստեղծությունները։ Հրատարակված են նաև Կ. 'Իդոխյանի՝ գերմաներենից արևելահայերեն թարգմանած «Հարբած մարդու երգ», Ավագյանի՝ լատիներեն բնագրից գրաբար թարգմանած «Ուրախասցուք ուրեմն», Ք. Պատկանյանի՝ գերմաներենից արևելահայերեն թարգմանած «Եղբարք մի շուրջ ժողովեցեք» բանաստեղծությունները և հայկական ժողովրդական «Սուգ դստեր մեծի իշխանին», «Ինչու կուլաս դուն գառնիկ», «Կռունկ», «Տաղ զատկի» ստեղծագործությունները։

Դեկտեմբերի առաջին կես. «Մասյաց աղավին» (№ 23). Գաբրիել Այվազովսկու՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությունը, հրատարակում է Դ. Դիմիտրևի «Եման» առակը:

Դեկտեմբեր. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 12), աշխարհաբար, հրատարակում է Գալուստ Շերմազանյանի «Ասորի բնկ և Գիթի» դրաման: Ավարտ՝ 1863 թ., № 2 (փետրվար): Սկզբում զետեղված ժանուցման մեջ հեղինակը բացատրում է իր դրամայի գրությունը շարժառիթները:

Մանուցումից. «Խոստացա քանի մի խոսք էլ անել գործ ածած բառերի և լեզվի վերա. ըստ որում ներգործող անձանց (իմա. գործող անձինք—Մ. Շ.) մին քանիսը արցախեցիք ևն, մին քանիսը՝ նախիջևանցիք և ազուլեցիք. վասն որո և ես աշխատած եմ նոցա յուրաքանչյուր գավառի լեզվովն նոցա խոսացնելը:

Դեկտեմբերի 15. «Մեղու Հայաստանին» (№ 50), իր համարի գերակշիռ մասը նվիրել է հայ բանաստեղծների գործերի հրատարակությանը: Նյութերը տրամադրել և համարի այդ մասը պատրաստել է Միքայել Միանսարյանը:

Զետեղված են. «Երգ Գողթան գավառի (եմրկնէր երկին և երկիր...)», «Ասի թե սիրեմ քեզ», «Երգ երեխայից (ալուսացա՛վ, լուսացա՛վ...)» ժողովրդական ստեղծագործությունները, Մ. Մսերյանի «Հայկ—երգ», Մ. Պեշիկթաշլյանի «Երգ հայրենի», Խ. Գալֆայանի «Առ Հայաստան», Գր. Զիլինկիրյանի «Դաշնակ առաջին ներկայացման...» գրաբար բանաստեղծությունները և աշխարհաբար լեզվով, Խ. Աբովյանի «Աղասու երգը», Ստ. Փափազյանի «Ազգային սահմանադրության գործադրվի սկսած օրը», Հ. Սրվաճյանի «Առ տարեդարձ աղգային Սահմանադրության» լափածո ստեղծագործությունները:

Դեկտեմբերի 20. «Եղբայրասերը» (№ 29), գրաբար, հրատարակում է Խ. Ա. Թ. Օթարյանցի «Ազգու տապանաքար մի», «Թոռին գրեալ թէ վայել է» բանաստեղծությունները և «Ժամկուլ և երեց» առակը:

Դեկտեմբերի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 51), իր համարի զգալի մասը նվիրել է հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների հրատարակությանը (արևելահայերեն):

Զետեղված են. «Երգ», «Երկիր և երկինք», «Վարդան Մամիկոնյան», «Պովետ», «Հիշողություն», «Առ ընկերն իմ ն^արս», «Ռոմանս», «Առ կույսն Ա.», «Մահուլափ հարված (բնաբան է բերված Շեքսպիրից)», «Իմ սիրած երգը», «Սեր», «Հայ աղջիկ», «Երգ ի դիմաց Հայաստանի» (գրաբար) գործերը և Սմբատ Շահագիրյի «Երգ (բնաբան է բերված Պուշկինից)», «Նվեր հայոց

աղբիկներին», «Հայ մանուկ յատարութեան» (գրաբար) բանաստեղծութիւնները:

Դեկտեմբերի 25. Պոլսում ծնվեց երաժշտագետ, հոգվածագիր Լեւոն Զիլինկիրյանը: Վախճ. 1932 թ. Երուսաղեմում:

Քեռիկ, Ամենայն տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 258—259: «Ընդարձակ տարեցույց», Պոլիս, 1933, էջ 217:

Դեկտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 12), արեւելահայերեն, հրատարակում է Գեորգ Բարխուդարյանցի «Խոսք դեպի մի սիրուն», Սմբատ Շահազիզյանցի «Առ գեղեցկուհի Կ...» և Հովհաննէս Քուլութեկյանի «Անցած օրերի հիշատակ», «Սիրականի սեր», «Մանկության օրերը պատանեկության մեջ», «Առ իմ սիրելին Ա...», «Կրկին անցք», «Գաղտնի սեր» և «Երազ (նվեր Գ. Հ. Հ...-ի)» բանաստեղծութիւնները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 96—97, 196—197, 215—226):

Դեկտեմբերի 25. Սըվազում (նաև՝ Սեբաստիա, Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հոգվածագիր (հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով), խմբագիր, բանասեր (մասնագիտությամբ՝ բժիշկ) Նազարեթ Տաղավարյանը: Ծնունդամահ՝ 1915 թ.:

1885 թ. Պոլսում հիմնել և մինչև 1887 թ. խմբագրել է «Գիտական շարժում» ամսագիրը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Արարչահայութի», «Թորակածին», «Տիտն», «Ականակ բանասեր» և «Ս. Բ.» կեղծանուններով:

Քեռիկ, Հուլիսի 1915 թ. ապրիլի 24-ի, Ալեքսանդրիա, 1939, էջ 32—33: Оганесян Л. «История медицины в Армении», ч. IV, Ереван, 1947, стр. 135—139.

Դեկտեմբերի 29. «Մեղու Հայաստանին» (№ 52), արեւելահայերեն, հրատարակում է Սմբատ Շահազիզի «Իդէ սրտիս», «Այցելութիւն» բանաստեղծութիւնները և գրաբար, Կամսար Տեր-Դավթյանցի «Կորուսեալ մանուկ» պոեմը: Հրատարակված է արեւմտահայերեն «A mon Amour» և գրաբար՝ «Անգորութիւն», «Բաժակ ողջոյնի առ սահմանադրութիւն» բանաստեղծութիւնները:

— Թիֆլիսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, հոգվածագիր Թամարա Արտեմի Աղամյանը: Վախճ. 1888 թ. դեկտեմբերի 31-ին, իր ծննդավայրում:

Ստեփանյան Դ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 26: Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 1, Երևան, 1974, էջ 63.

— Ազուլիսում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ, Օրդուբաթի շրջ.) ծնվեց գրականագետ, բանասեր, հրատարակչական գործիչ, թարգմանիչ (ու-

սերենից հայերեն), խմբագիր Մկրտիչ Կարապետի Բարխուդարյանը՝ Վախճ. 1927 թ. Մոսկվայում:

1888 թ. Մոսկվայում հիմնել և մինչև 1896 թ. խմբագրել է «Հանդես գրականական և պատմական» ժեշամսյա պարբերականը:

Ստեփանյան Գ. Կենսագրական քառաբան, հատ. II, էջ 186—157:
Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 2, Երևան, 1976, էջ 319:

— Պեյթասում (նաև՝ Բիթաս, Մուսալեռի շրջ., Հար. Թուրքիա) ծնվեց հոգվածագիր (հայերեն և անգլերեն լեզուներով) կրթական-մշակութային գործիչ արձակագիր Աբրահամ Սերլեմյանը: Վախճ. 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին, Ֆրեզնոյում (ԱՄՆ):

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Պերճ-Պարույր» կեղծանունով. 1890 թ. մինչև մահը, Ֆրեզնոյում խմբագրել է «Ասպարեզ» շաբաթաթերթը:

Թեադիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1922, էջ 414, «Հայաստանի կռչակ», 1921, № 2 («Ա. Կ. Սերլեմյան»), № 5 («Աբրահամ Սերլեմյան»):

— Կուտինայում (նաև՝ Փյոթհա, Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող (մասնագիտությամբ՝ իրավաբան) Հակոբ Սթանպոլյանը: Վախճ. 1912 թ. փետրվարի 1-ին, Պոլսում:

«Ատրուշան» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Երևուզանդիսն, 1912, № 4654 («Մահ»), № 4655 («Հակոբ Սթանպոլյան»):

— Ցոնա գյուղում (Գողթն գավառ, այժմ՝ Օրդուբադի շրջ. Նախիջև-վանի ԻՍՍՀ) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր Լևոն Սարգսյանը: Վախճ. 1927 թ. մայիսի 1-ին, Մոսկվայում:

1905—1907 թթ., Թիֆլիսում, խմբագրել է «Մարե» ամսագիրը և հանդես է եկել «Անկախ» կեղծանունով:

Թեադիկ. Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1928, էջ 649—650, «Հայաստանի կռչակ», 1928, № 26 («Վերջին մահիկաններն»), Մատենագիտություն «Մուրճ» ամսագրի, Երևան, 1977, 276 էջ:

— Զմյուռնիայում ծնվեց լրագրող (անգլերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, հայերեն լեզուներով), հրապարակագիր Միհրան Սվազլյանը (Սվազլի), Վախճ. 1935 թ. հունիսի 19-ին, Նյու Յորքում:

«Հայաստանի կռչակ», 1935, № 26 («Միհրան Սվազլի մահը»):

— Ալեքսանյան (Հարադ. Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ:

պատմաբան-բանասեր, լրագրող (թուրքերեն լեզվով) Զենոբ Ալեքսանի Պեղեյանը՝ Վախճ. 1933 թ. հունվարի 30-ին, Պոլսում (?) :

«Հայաստանի կոնկա», 1933, № 10 («Պրոֆ. Զենոբ Պեղեյան»),
№ 14 («Պրոֆ. Զենոբ Պեղեյան»), № 18 («Նշմարների մեր դիտարաններ») :

— Պոլսում ծնվեց հողավաճառի, գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), խմբագիր Պետրոս Ատրուներին՝ Վախճ. 1922 թ. հուլիսի 14-ին, իր ծննդավայրում :

1888 թ. Պոլսում հիմնադրել և մեկ տարի խմբագրել է «Կըր-
թարան» ամսագիրը :

Քեռիկ, Ամենույն տարեցույցը, Պոլիս, 1923, էջ 416, Պատմության Մ.,
Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1936, էջ 248 :

— Պոլսում (?) ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող, բանասեր, արձակագիր Մ. Հ. Գնաճյանը՝ Վախճ. 1951 թ. օգոստոսի 23-ին, Սան-
ժովեում (ԱՄՆ) :

«Հայաստանի կոնկա», 1951, № 38 («Վեր. Մ. Հ. Գնաճյանի մահը») :

— Ուզունլար գյուղում (այժմ՝ Օձուն, Թուրքիայի շրջան, ՀՍՍՀ) ծնվեց գյուղագիր, արձակագիր, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ (1938 թ.) Անուշավան Մոսկոսի Արովյանը՝ Վախճ. 1938 թ. իր ծննդա-
վայրում :

Հայ գյուղագիրներ (կազմ. Արմ. Թամազյան), Երևան, 1950, 575 էջ :
Սեփյուխյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1973, էջ 11,
նալատյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երևան, 1951, էջ 13 :

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է էդուարդ Հյուրմյուզ-
յանի «Գիրք Յոթայ, տաղաչափեալ և լուսարանեալ» չափածո ստեղծա-
գործությունը՝ 70 էջ :

Առաջաբանից (Գիրքը դրվատելուց հետո). «Այս աղագաւ
խորհնցայ ածել զայն ի շափ տաղի բաց ի պատմական մասանցն,
որպէս և բնագիրն երբայական է գրեալ, և ի տաղաչափեալ անդ՝
լուսաւորել եւս զայն ի մթութենէ՝ բաղդատութեամբ ալլոց թարգմա-
նութեանց, որք զանազանին յոյժ ի միմեանց։ Եւ պատճառք այսքա-
նեաց զանազան ընթերցուածոց՝ որով հարկ է ինձ րազում ուրեք
ի տաղաչափութեանս հեռանալ ի մերմես՝ այն է զի բնագիր գրոցս
ասորերեն չափաբերեալ՝ ինքնին իսկ մթին քան զարձակ բան,
եւս քան զեւս մթագնեալ է յերբայական թարգմանութեանն վասն
չափոյ տալիցն և բազմանշանակ բառիցն և յօգնադիմի իմաստից։
Վասն որոյ և թարգմանիչն մեր և ալլոց ազգաց տարածայնին յի-

մացուած նոցին, և հարկ լինի զյարմարագոյնս յայնցանէ բնտրել, խոտորելով ոչ գուն ուրեք մերմէ թարգմանութենէս:

— Վենետիկում, գրաքար, հրատարակվում է «Երգք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, յերիւրեակք ըստ կանոնաց նորոյ երաժշտութեան» ժողովածուն, 24 էջ:

— Վենետիկում, հունարեն բնագրից կատարված պարար թարգմանությամբ, առաջարանով ու ծանոթագրութիւններով, հրատարակվում է Հովհան Ոսկեբերանի գործերի ժողովածվի Ա հատորը, 942 էջ:

Բ հատոր, նույն թվականին, 924 էջ («Շարք մատենագրութեանց նախնեաց», հատ. ԱԱ):

Առաջարանից. «Ձմատենագրութիւնք նորա (ի՛մա. Ոսկեբերանի—Ս. Շ.) ճոխագոյնն յարեւելեան հարս եկեղեցւոյ՝ ի հելլեն բնագրին յերեքտասան հատորս բովանդակին, և ըստ նմանէ յետ դարուց քաղմաց յատին թարգմանութիւնն. երանի թէ կիսով շափ կային և առ մեզ, այլ պատառիկքն և եթ մնացեալք առ վանականս պահին անկորուստ, որպէս նուիրական նշխարք հնութեանց ազգիս: Ոյր աղագաւ աշխատութիւն յանձն տե՛ալ տարագնաց ուղեվորութեամբ յաշխարհ հեռաւոր և ի ձեռն հմտից գրագիտաց ի Պարսկաստանէ և ի գրատանց Եւրոպայ, ուր պատառիկ մի ի ցանկալի նշխարացդ գտանէր ընդ ժամանակս ժամանակս՝ և այժմ ի նորոյ հավաքեցաք խնամով առ ողջ ածելոյ զշորեքտասանեցունց թղթոցն անթերի: Այլ զի անհնար եղև բարեբաղդութեանդ հանդիպելոյ լիովին, նախախնամութեանն այլում թերևս պահեալ զնոյն ժամանակի, զոր գտաքն յերկուս հատորս ամփոփեցաք»:

— Վենետիկում, գրաքար, հրատարակվում է էդուարդ Հյուրմուզյանի «Աստուածաբանութիւն տեսական համառոտեալ» աշխատության Ա հատորը: 613 էջ:

Բ հատոր, նույն թվականին, 496 էջ:

— Վենետիկում, գրաքար առաջարանով ու բնագրով, ծանոթագրութիւններով ու անվանացանկով, հրատարակվում է Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» գիրքը, 678 էջ:

Հանդիսանում է 1835 թվականի Վենետիկի Ազաթանգեղոսի «Պատմության» վերահրատարակութիւնը (տե՛ս Ս. Շաիկյան, Հայ նոր գրականության ժամանակագրութիւն (1801—1850), էջ 204), և ըստ այդմ պետք է ենթադրել, որ այս հրատարակութիւնը ևս իրականացվել է Արսեն Բագրատունու ջանքերով, 1862 թ. հրատարակութիւնը ունի նաև մի երկրորդ անվանաթերթ, որը նույնն է, ինչ 1835 թվականինը:

— Վենետիկում, հրատարակվում է Վարդան վարդապետի «Հայա-

բումն պատմութեան» աշխատութիւնը: Բնագրագիտական աշխատանք-
ները, զրաբար առաջարանն ու ծանոթագրութիւնները Ղևոնդ Ալիշանի
(«Շար մատենագրութեանց նախնեաց» հատ. Ա), 184 էջ:

Առաջաբանից. «Սուղ ինչ և զգրչագիր օրինակաց մատենի
պատմագրութեանս ասասցուք, յորոց տպագիրս ընծայեմք. յեր-
կուց հնագրաց ևեթ արարած զընտրութիւն ընթերցուածոցն. յորոց
մին է արդարև հնագիր և հնատառ և հնացեալ ըստէպ կիրառու-
թենէ... որ և անթերի և բովանդակ ունի զպատմութիւնն, բայց
յուզղագրութեանն և ի հարազատութեանն ստորև գտանի: Երկրորդ
դի զսա յաւէտ կալած մեզ առաջնորդ վասն ճարտար և անսխալ
գրութեան և ուզղութեան թուց և զլիտվին իսկ շարաքանութեան.
և սա իսկ հին է, գրեալ յամի 1307, որ է երեսուն և վեց ամ յևս
մահու հեղինակին. և զի դադարէ սա, ուր նախ աւարտեալ էր Վար-
դանայ զպատմութիւնն. թուի թէ յիսկագրէ անտի յօրինողին կամ
յայլմէ կանուխ ուրեմն գաղափարելոյ՝ առեալ է հաւասարաւ:

— Վենետիկում, Գրիգորիս Ժելալյանի՝ անգլերեն բնագրից կա-
տարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Լամն
Ֆլետորիի «Համառոտ պատմութիւն Անգղիո» աշխատութիւնը, 346 էջ:

Թարգմանչի առաջաբանից («Մանուցումն»): «Այս գրքիս հե-
ղինակը՝ Լամն Ֆլետորի, արդի գաղղիացին, բնական և պարզ ունով
մը բոլոր հին և նոր ազգաց պատմութիւնը համառոտած է այլևայլ
հատորիկներով, և որպեսզի ավելի աղեկ տպավորե տղոց մտքին
մէջ սորվեցած պատմութիւնները, յուրաքանչյուր ազգի զլլաւոր
ղեպերը և զլիսավոր անձինքները միայն ժամանակի կարգով մեջ
կրճրե ու այն նյութերով զուխները կրճմե, որով տղոց միտքը
ավելորդ ծանրութիւններով չընդհատուի: ...Մենք ալ փորձի մը
համար՝ ի լույս կհանենք իր «Անգղիո պատմության» թարգմանու-
թիւնը և կփափագինք, որ ազգային դպրոցաց ծառայե:

Շարադրված է Անգլիայի պատմութիւնը, սկսած Բրետոնական
ինքնուրույն պետության ստեղծումից (55 թ. մ. թ. ա.), մինչև
Անգլիայի Գեորգ 3-րդ թագավորի խելագարվելն ու ռդբրդական
մահը (1820 թ.): Վերջում թարգմանիչը մի քանի նախադասու-
թյան սահմաններում շարադրում է Անգլիայի հետագա պատմու-
թիւնը մինչև 1840-ական թվականները:

— Վենետիկում, զրաբար և երեսուներկու լեզուների թարգմանու-
թյամբ հրատարակվում է Ներսէս Շնորհալու «Հաւատով խոստովանեմ»
գործը, 560 էջ:

Նույնը՝ 1872 թ., անփոփոխ:

Տրված էՆ. Հայերեն (զրաբար) և հունարեն, իտալերեն, լատի-

ներեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, գերմաներեն, հունարեն, դանիերեն, շվեդերեն, անգլերեն, իռլանդերեն, ռուսերեն, լեհերեն, սերբերեն, վալաքերեն, պորտուգալերեն, հունգարերեն, իսլանդերեն, կրեոլանտերեն, կելտերեն, դալմատերեն, վրացերեն, եթովպերեն, պարսկերեն, արաբերեն, տաճկերեն, եբրայերեն, ասորերեն, քաղղեարեն, շինարեն, հին և նոր մալայերեն կատարված թարգմանությունները:

— Թեոդոսիայում հրատարակվում է խորեն Գալֆայանի «Հանգարան կամ բառգիրք հանգաց հայկազյան լեզվի» աշխարհարար բառերի հանգարանարանը, 312 էջ:

«... Ընդգրկում է շուրջ 12 000 բառ, բառերը դասավորված են ըստ բառի վերջին վանկի ձայնավորի: Գալֆայանի բառարանը... պատմական մեծ արժեք է ձեռք բերում այն տեսակետից, որ նախ աշխարհի առաջին տպագիր հանգարանն է, և ապա՝ առաջին աշխարհարար հանգարանը» (Հայոց լեզվի հանգարանարան, Երևան, 1976, էջ 8):

— Թեոդոսիայում, ֆրանսերեն ընագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ (Թարգմանիչ՝ Ե. Մ.), հրատարակվում է Պուլյիի «Մայրախրատ պատմությունը» ընդհանուր խորագիրը կրող ժողովածվի և տետրը, «Անխոհեմ որդեսիրություն» պատմվածքը: 33 էջ:

Բ տետրը, «Մայրենի լար օրինակին վնասները» պատմվածքը (Թարգմանիչ՝ Արրահամ Այվազյան), անդ. ն. թ., 34 էջ:

Ա տետրի առաջաբանից. «Մայրական սերը մարդուս սրտին ամենեն մաքուր, ամենեն վառվռուն զգացմունքն է: Այս սերը վայրենի մարդկանց մեջ ալ նույնպես կա, ինչպես որ քաղաքակիրթ ժողովրդոց մեջ. ասով, կատաղի գաղանները կսանձվին և վախկոտները սիրտ կառնուն: ... Եվ սակայն, ով կրնար հավատալ, թե այս մայրական քաղցր ու մաքուր սերը... շատ մայրերու սրտին մեջ այնպիսի խորություններ ու անխոհեմ որդեսիրություն մը կ'ըզեն, որ հետո պատճառ կլինին անդամաճեղի վնասներու»:

— Թեոդոսիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ամբրոսիոս Գալֆայանի «Պատմություն աստվածաշունչ սուրբ գրոց Հին կտակարանի» աշխատությունը: 445 էջ:

Նույնը Վաղարշապատում, որոշ փոփոխումներով ու լրացումներով, 1897 թ., 475 էջ:

— Թեոդոսիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է խորեն Գալֆայանի «Ալաֆրանկա» կատակերգությունը: 180 էջ:

Առաջաբանից («Ներածություն») . «Ազգ մը, որ անխորհրդաբար և առանց ընտրության ուրիշ ազգի մը սովորությանցը կհե-

տեխ ու կհարվի, վատ ու ավրված ազգ մըն է, կրսն Պոթթա: Փիլիսոփա պատմագրին այս ծանր խոսքը կարծես թե մեր խեղճ ազգին դատապարտութեան վճիռ մըն է:

Հայր ռուսաց մասին մեջ՝ կամ ռուս է, կամ վրացի, կամ շերքեզ: Հայր Անգղիո մեջ՝ անգղիացի է, կամ հնդկի: Հայր Ավստրիո մեջ՝ գերմանացի է, կամ մաճառ, կամ լեհ: Հայր Տաճկաստանի մեջ՝ ամենեկին տաճիկ մըն է (ի՞նչ կարմրելու բան...), կամ հոռոմ, կամ շինժու Եվրոպացի:

Սի ահա այսպիսի աղգավեր ախտ մը, օր քան զօր կզորանա առհասարակ մեր վրա. ըսել է թե մենք ալ օր քան զօր կտկարանամք, կընկճիմք յուր դիմացը: Ուստի և հարկ է, որ ազգասերք անոր վրա դարձնեն մասնավոր կերպով մը իրենց ուշադրութիւնը: ...Բայց որովհետեւ ժողովրդեան վրա լուրջ խոսակցութենէն ոչինչ ընդհատ, մասնավանդ թե ավելի ևս ազդեցութիւն ունի դրոսեցուցիչ, նաեւ երբեմն ծիծաղաշարժ ոճը, անոր համար ահա կատակերգութեամբ մըն ալ ուղեցինք պատերազմի, ժողովին իբրեւ զենք գործածելով:

Կատակերգութիւնը զորավոր միշտ մըն է ժողովուրդը կըրթելու: Կհրավիրեմք մեր ազգային հանճարները, որ ձեռք զարնեն նաեւ այս միջոցին, որուն դեմ ախտ մը չկա, որ կարենա դիմանալ: Վասնդի այնպիսի սուր զենք մըն է սա, որ արմատաքի կքանդե զամենայն վնասակար սովորութիւնս:

— Թեոդոսիայում, գրաբար մեկնաբանութիւններով, հրատարակվում է Գարրիել Այվազովսկու «*Русская азбука, для армянского юношества*») դասագիրքը: 44 էջ:

Բաղկացած է հետեւյալ մասերից. ռուսական այբուբենն իր բաժանումներով (ձայնավորներ, բաղաձայններ, կիսաձայններ) և բացատրականներ նրանց արտասանութեան վերաբերյալ: Երկվանկ, եռավանկ և քառավանկ՝ տարբեր շեշտադրութիւն ունեցող բառերի քառարան: Շեշտադրութիւնը ռուսերենում, նրա տեղի փոփոխութեան հետեանքով բառիմաստի փոփոխվելը: Ռուսական ե, ի, և ն տառերի գրութեան կանոնները և դրանցով կազմվող բառերի առանձնահատկութիւնները: Զայնավոր և բաղաձայն տառերի արտասանութիւնը ռուսերենում: Վերջում, «Օրինակք համառոտութեանց» խորագրի ներքո, զետեղված են ռուսերենում հաճախակի պատահող հապավումները:

— Պոյսում, արեւմտահայերէն, հրատարակվում է Անդրանիկ Հով-

հաննիսյանի «Հայ գրականություն»-ի պարզացման առաջին կարգի տեղեկություն մըս աշխատությունը 12 էջ։

Գրքի գոյության մասին հավաստում է «Խաղաղության» (1863 թ., էջ 29) և հավանորեն նրա հետևությունները՝ Գ. Զարհանալյանը (Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883, էջ 327) և Գ. Ղազիկյանը (Հայկական նոր մատենագիտություն..., Վենետիկ, 1912, էջ 120)։ Այն գտնել մեզ չի հաջողվել։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գրիգոր Էնֆիեմյանի «Աղագային առաջարկություն մըս գրքույկը» 11 էջ։

Բնութագրված է Տիգրանակերտը որպես «աս ժամանակիս ամենայն մասամբք Հայաստանի ընտրելագույն մասը և աղագային առաջագիմություն ալ ավելի ընդունակ և հարմար տեղը և կենտրոնը»։ Կոչ է արվում ազատել այդ քաղաքը «անգղիացիացի բարակամիտ ազգի և տերության» հովանավորությունից, այլևայլ միսիոներներին քայքայիչ գործունեությունից, «զենթ մեկ երեսելի և քարեկարգ դպրոց մը հաստատել Տիգրանակերտ քաղաքի մեջ» և ապա, զարկ տալ մշակութային գործունեությանը այն հեռանկարով, որ ի վերջո այդ քաղաքը դառնա ամբողջ Հայ ժողովրդի աղագային-մտավոր և մշակութային կենտրոնը։

— Պոլսում, Մատթեոս Մամուլյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ռենցիո դը Պրեբուայի «Մենաստանին աղորին կամ տարաբաղդ Վարդուհի» ողբերգությունը 77 էջ։

— Պոլսում, Մատթեոս Մամուլյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Պիեր Բոմարշեի «Սեմիլիի սափրիչը» կատակերգությունը 55 էջ։

Թարգմանչի վերջաբանից. «Թեև արդեն Վոլտերը թատրոն տեսակ մը ամբիոն ըրած էր, ուսկից իր գաղափարները հասարակության կհաղորդեր և նախապաշարումները ջնջել կշանար, սակայն Պոմարշե այս մասին զանի գերազանցեց ժողովրդյան կրից խոսելով, այնպես որ իսկ ժե-ի շփոթ, շռալլ, ապակտնակիր իշխանության ժամանակ Պոմարշե թատրոնեն այնպիսի թունալի սլաքներ կարծակեր բարուց ու եղծմանց դեմ, երբեմն ծաղր, երբեմն սիրտ շարժելով, որ Ռարլենի, Ռուսսոյի և Վոլտերի պատրաստած հեղափոխությունը կերպով մը փութացուց։ Պոմարշե ունինակ շինած «Ֆիկարոյի ամուսնություն», «Սեմիլի», «Հանցավոր մայր» անուն կատակերգությունները, որոց ընտրելագույնն է կըսեն իհարկ, «Սեմիլիի սափրիչը»։

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Գալուստ լճեցու Եկ. Պոլիս հայոց դուռ կորստեան և դուռ կենաց բացեալս գրքուկը: 56 էջ:

— Պոլսում, Մկրտիչ Ժանքմյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ժան-Պիեռ Ֆլորիանի «Գուլիլմոս Թելլ կամ ազատումն Զվիցերիոս վիպասանությունը»: 130 էջ:

Առաջարանից. ժներկա դարուս մեջ պատմական վիպասանությունները մեծ ընդունելություն մը գտած են բոլոր նմրապիտ մեջ: Վասնզի, եթե ամեն աստիճանի մարդոց հարմար գրություն մը փնտովի, անշուշտ այս տեսակ գրքերը պիտի ըլլան:

... Այս տեսակ գիրք մը օգտակար է նաև այն ամեն անձանց, որ իրենց պարապո ատենը կարդալու կգրազին. ինչու որ, անոր մեջը կգտնին առաքինի մը, դյուցազնի մը, ստույգ նկարագրությունը, որ ընտիր ճաշակ ունեցողին շատ ավելի սփոփեցուցիչ է. քան զայն մտացածին պատմությունները, որ երբեմն ընթերցողին դադափարը լափազանց վառելով, փոխանակ օգտակար ըլլալու, կրնան բարոյականի եղծման մեծապես առիթ ըլլալ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արրահամ Այվազյանի «Արտասուք հայ մանկան, ի մահ Մամիկոնյան Վարդանա հայ դյուցազնին» դյուցազներգությունը:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ներսես Մեղպուրյանի «Չորս օրիորդ» կամ ուսումնասեր և ուսումնատյացք թատերգությունը: 96 էջ:

Առաջարանից. («Անգնվարարո օրիորդք»). «Սույն երկասիրությունս կներկայացնե ձեզի առաքինի հոր մը իր միակ զավկին դաստիարակության համար տված իմաստուն խրատները, ուսմանց մեջ առաջադիմության պատվերները. նույն առաքինության՝ զավկին ուսմանց վրա ունեցած անշեշ սերը, բարոյական կրթությունը, մարդկային հավասարության, իրավանց և պարտուց վրա տված փաստերը, հարստության կակուղ բաստեռանց վրա փափկություն մը փայփայվող տգետ օրիորդի մը դեմ ուսումնասիրության համար տրված ապացույցները, տգիտությամբ սնած օրիորդին ուսումնատեցությունն ու անկիրթ բնավորությունը. հոս կտեսնեք հարուստի տգետ զավկին համամիտ նորասեր ընտանյաց զավկին ազգային բառուց և մայրենի լեզվին դեմ ունեցած ատելությունը և վերին աստիճան օտարասիրության տեսլը:

... Երկասիրության հարմար դատեցի թատերական խաղի. կնրպարանք մը տալ, վասնզի թատերական խաղերը, որ մարդկային զանազան տեսակ բնավորությունները կներկայացնեն, ան-

շուշտ նվազ օգտավետութիւն շունին մեր կրթութեանը: Թատրո-
նը հայելի մ' է, ուր ամեն մարդ թե՛ իր, և թե՛ աշխարհի մեջ
գտնված մարդոց վարմունքին պատկերը կտեսնեն:

— Պոլսում, գրաբար տրվող մեկնաբանութիւններով, հրատարակ-
վում է Անտոն Մադաթիա Գարազաշյանի «Գպրութիւն կամ նոր քերա-
կանութիւն հայերէն» աշխատութիւնը: ԻՂ—223 էջ:

Նույնը՝ 1864 թ. (121 էջ), 1868 թ. (263 էջ), 1871 թ. (271 էջ),
1875 թ. (301 էջ), 1878 թ. (120 էջ), 1881 թ. (293 էջ), 1888 թ. (320 էջ)
և 1891 թ. (313 էջ), ամեն անգամ որոշ փոփոխումներով ու լրացումներով:

— Պոլսում, գրաբար և արեմտահայերեն, հրատարակվում է Թման-
գարան ազգային երգոց ժողովածուն:

— Պոլսում, գրաբար տրվող մեկնաբանութիւններով, հրատարակ-
վում է Համբարձում Ալաճաճյանի «Հավաքածոյ հայկական ասացուա-
ծոց, ի պէտս նորավարժ ուսանողաց» աշխատութիւնը: 170 էջ:

Ասացվածքները (սրանց թվում զգալի մաս են կազմում փո-
խաբերաբար ասված արտահայտութիւնները, անդյուրբմբոնելի
ոճերը) դասավորված են այբուբենական կարգով և նրանց թիվը
հասնում է 1000-ի: Օրինակները բերված են ինչպես հայ դասա-
կանների գործերից (Մ. Խորենացի, Նղիշ, Աղաթանգեղոս, Կոր-
յուն, Գր. Նարեկացի, Նզնիկ Կողբացի, Ան. Շիրակացի և այլն),
այնպես էլ Աստվածաշնչից: Կան բառեր էլ, որոնք բացատրված
են պարզ բառարանային սկզբունքով (օր. Դարանակալ լինել—
դարանամուտ լինել: Պիրկ ձգել—սաստիկ պրկել: Զուր ըմպել—
ջուր խմել: Վերահասու լինել—հասկանալ: Փախուտական լինել—
փախչել, և այլն), անհրաժեշտութեան դեպքում օգտագործելով
նաև թուրքերեն (հայատառ) համազորները:

— Պոլսում, արեմտահայերեն, հրատարակվում է Թովմաս Թերզ-
յանի «Սանդուխտ» պատմական ողբերգութիւնը: 48 էջ: Նույնը՝ անփո-
փոխ, Վենետիկ, 1871 թ., 51 էջ:

Նույնը՝ Մատիլդ Ֆերուհիանյանի՝ ֆրանսերեն թարգմանութեամբ և
հայերեն-ֆրանսերեն զուգահեռ տեքստերով, Նրուսադեմ, 1881 թ., 239 էջ:

— Պոլսում, ֆրանսերեն քնագրից կատարված արեմտահայերեն
ազատ թարգմանութեամբ (թարգմանի՝ Յ. Ն.), հրատարակվում է «Պա-
տուհանն Ենտվող կին մը» կատակերգութիւնը: 36 էջ:

— Պոլսում, Տիգրան Տոմինյանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած
արեմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Վոլտերի «Ալփր
կամ ամերիկացիք» ողբերգութիւնը: 64 էջ:

Թարգմանչի առաջաբանից. «Հասավ ժամանակ մը, որում քա-
ղաքականութիւնը հայ ազգիս մեջն ալ վերջապես սկսավ ծա-

վայիլ: ...Վերջապես այս դարուս մեջ ազգասիրական ոգովուն մնացորդ կայծերն արծարծելով, հրավեր կարդաց հոժար և լրջմիտ երիտասարդաց Միչագյուղի (Պոլսի թաղամասերից մեկի անունն է—Ս. Շ.) դպրոցին մեկ սրահին թատրոնի անուն տալ և Բերայի «Թատրոն Արևելյան» անվամբ կանգնած վարժարանին սյուն և ննջուկ ըլլալ:

... Ես ինքնին, նույն ոգովով վառյալ, տկար գրչիս ապավինած, աշխատեցա պահել ողբերգության ոգին և քնազրին անուշ ոճը. աշխատեցա ոտանավորն արձակ փոխյալ աղատ թարգմանությանս պարզ և դուրիմաց լեզվին բարձրությունը գրվածուն վսեմությանը հասցընել, Հանգուզն ձեռնարկություն, և սակայն ազգայնոցս ներողամտությանը հուսացի հանդիպել այսպիսի ողբերգություն մը ընտրելով, ուր առաքինությունն է յուր առաջնորդ, սերն յուր ոգին, հավատքն յուր նպատակ, ուր տարակրոն ազգի մը բարոյական ազդեցությամբ գրգռված ճանձնավ վերջապես աներևոյթ էության զորությունը:

— Պոլսում, Ատոմ Տերոյենցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ ու թարգմանչի ծանոթագրություններով, հրատարակվում է «Խոհեկորակը» պատմվածքը: 84 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան—Պերճ Փափազյանի «Դասագիրք» ազգային պատմության» աշխատությունը: 216 էջ: Նույնը՝ 1863 թ. (230 էջ), 1866 թ. (248 էջ), 1870 թ. (317 էջ), ամեն անգամ որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով:

«Մինյև հիմա ազգիս մեջ ի լույս ընծայված ազգային պատմության դասագրոց մեջ ասիկա առաջինն է, որ իր ժամանակակից անցքերու վրա բավականին տեղեկություն կուտա, մինչև 1860 թվականը հասցունելով» («Մասիս», 1862, № 549):

— Վանում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Տիգրան Ամիրջանյանի դրամատիկական ստեղծագործությունների «Ողբերգություն» խորագիրը կրող ժողովածուն: 174 էջ: Զետեղված են «Վարդան մեծ» (չափածո) և «Տրդատ մեծ» պատմական ողբերգությունները:

Առաջաբանից («Զեկուցումն հեղինակին»): «Թատրոնի մեջ գործնապես հարություն կառնեն մեր նախնին դուցազուներ, և հայ մը, որ անոնց գործքերուն հանդիսատես է, կրնա՞ արդյոք յուր և անոնց մեջ եղած տարրերությունը չզգալ. յուր ճակատը լի՞ շառագույնի և լի՞ ջանար այնուհետև խոհեմությամբ անոնց հետևվելու: Վերջապես թատրոնը ազգի մը առաջադիմության ամենակարևոր միջոցն է, դի թեև դպրոցը ազգասիրական և առաքինական աշխույժները կվառն, իսկ թատրոնը կրորբոքի:

... Լեզուն գրաբարն խառն աշխարհաբար բնորոշի. որ թև պոլսեցի և թե գավառական ազգայնաց հասկանալի ըլլա, երկրորդ՝ որ թե ոտանավոր մը բոլորովին պարզ աշխարհաբար ըլլա, անաղ կերակուրի նման է»:

— Զմյուռնիայում, Տիգրան-Հարություն Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Անգեղա Գաճիոյի կամ Նախախնամության զաղտնիքը» պատմըվածքը: 32 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Արփի արարատյան» ամսագրի 1854 թ. N 7 (հունվար), N 8 (փետրվար) և N 12 (հունիս):

— Զմյուռնիայում, Տիգրան-Հարություն Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալեքսանդր Դյումայի «Կատերին Հովարդ» դրաման: 74 էջ: Վերջում, «Թատրերգությունս պատմությունը» խորագրի ներքո, թարգմանիչը վերլուծաբար ներկայացրել է «Կատերին Հովարդի» բովանդակությունը:

— Զմյուռնիայում, Տիգրան-Հարություն Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Վիկտոր Հյուգոյի «Լուկրեցիա Պորժիա» դրաման: 48 էջ:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Նիկողայոս Ավգերյանի «Ընդհանուր պատմություն ազգային բարձրագույն դպրոցաց և առանձնական ընթերցվածո համար» աշխատությունը: 390 էջ:

Առաջաբանից. «Մենք համոզված ենք, որ ընդհանուր պատմություն գրողին նպատակը պիտի ըլլա քանի մը երևելի ազգաց պատմությունը մեկ գրքի մեջ ամփոփել, այլ առհասարակ բոլոր մարդկության զարգանալուն, ճյուղավորելուն և կերպարանավորելուն կերպը պատմել, նկարչի մը պես, որն որ ծառ մը նկարել ուզած ատենը՝ ծառին երևելի ճյուղերը միայն խուրձ մը ընկելով չի նկարեր, այլ կնկարե բոլոր ծառը իր բունովն ու ամեն ճյուղերովը:

Ինչպես ազգային պատմությունը, նույնպես մեր ազգային պատմիչներեն ավանդված պարսից և պարթևաց պատմությունն ալ աս հատորիս մեջ ջանացինք ընդհանուրին հետ միացնելու:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Պողոս Հովնանյանի «Առաջնորդ դաստիարակության առանձին ծնողաց համար» աշխատությունը: 112 էջ:

Առաջաբանից. «Ուրեմն ծնողք պարտական են հաստատություն գիտնալ, որ իրենց զավակաց համար երկու կերպ կրթություն կամ դաստիարակություն հարկավոր է. Ա. ֆիզիկական՝ մարմնույն համար, ու Բ. հոգեկան կամ բարոյական՝ հոգևույն

Համար՝ Ֆիզիկականը, որ է մարմնականը կամ արտաքինը, անոնց ծննդյան օրեն կսկսի, իսկ հոգեկանը... ծնողաց կողմանի պետք է որ սկսին։ Մեր այս փոքր աշխատասիրությունը ծնողաց ձեռքն ուղեցույց ու առաջնորդ մը պիտի որ ըլլա, աս հոգեկան կամ բարոյական դաստիարակություն... Հարկավոր ըլլող միջոցները նանչնալու։

— Վիճենալում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Պողոս Հովնանյանի «Ուսումնական ազդային դաստիարակություն», որ է ազգային տղոց միտքը, կամքն ու սիրտը կրթելու դիտություն, առանձինն դաստիարակաց համարս աշխատությունը 340 էջ։

— Թիֆլիսում, վերահրատարակվում է Նալատուր Արսլանի «Նախաշավիղ կրթության ի պետս նորավարժից» դպրոցական դասագիրքը 96 էջ։

Դասագիրքն սկսվում է արևելահայերեն լեզվի ուսուցման համար անհրաժեշտ գործնական վարժություններով, այսա հաջորդում են փոքրիկ պատմություն-խրատականներ ընթերցանության համար (օր. «Անզգույշ լի պետք է ըլիլ», «Միշտ ճշմարիտն պետք է ասել», «Ծնողասեր պաժակն», «Ուղղամտություն» և այլն)։ Մրան էլ հետևում են փոքրիկ դրաբար բանաստեղծություններ (օր. «Աղօթք առաւօտեան», «Աղօթք նախ քան զդասն», «Զկնի դասին», «Մնողասէր աղչիկն և մեծահոգի հարուստն»), որոնք նպատակ ունեն սովորողների մոտ ամրապնդել այդ լեզուն։

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Ռոստոմ Երզրեկյանցի «Հրապարակախոսական պատասխանի ընդդեմ զրպարտությանց Դարաղ Ղաղոյի» ընդդիմախոսական աշխատությունը 43 էջ։

Հեղինակը բանավիճում է Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի հետ, որն ինչպես հայտնի է, Թիֆլիսի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Դարաղ Ղաղո», «Քաղկըցի Շաքար Մանուշակյանց», «Քաղկըցի վաճառական Գեո Ավետիսով» կեղծանուններով (տե՛ս Սխիբաբյան Մ., Հյուսիսափայլ ամսագիրը, Երևան, 1958, 262 էջ)։

«Մեկ կողմից պարմանում ենք,— գրում է Սրզնկյանցը,— թե քրիստոնյա մարդը ինչպես կարելի է, մինչև վերջին կետը էսպես խայտառակ հոգեւորականներին, և մեկ կողմից էլ նախաջ ծր-ծաղում էինք էնպիսի ցնդված խոսելու վրա, թե դարաղն էլ էնքան խելք ու դատողություն ունենա, որ գրականական հանդիսի մեջ հայտնի մեյդան դուրս գա»։ Զարգացվում է այն միտքը, որ դարեւ շարունակ հայ հոգեւորականությունը ոչ միայն հովանավորել է հայ մշակույթը, այլև հիմնականում այն նրանց ջանքերով է զարգացել, իսկ նման ունյացնող քննադատությունը կարող է

միայն նպաստել **ԵԹՈՂՈՎՐԴՅԱՆ** սիրտը աժևլի լավ կտրելու և բու-
լորովին հովացնելու քահանայիցմենք և հետեաբար կասեցնելու
ազգային գիր-գրականութիւնն զարգացումը:

— Մոսկվայում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Արեւ Մխիթար-
յանի «Հայոց ազգի քաղաքական վիճակը. միջին դարերէն մինչև մեր
ժամանակը» գրքույկը: 24 էջ:

Առաջաբանից. «Մեր ազգի քաղաքական վիճակը ընդհանուր
տեսութեամբ նկարագրելով, կհրապիրեմ աղգիս բանասերները
մեզի հետ ուշերնին դարձնելու միջին դարու ազգիս ընդհանրու-
թյան խառն և մթին վիճակաց բուն իսկ միջակիտին վրա. ուր որ
կշեռքին երկու թաթը հավասար քանակութեամբ կզուտենք, ոչ առաջ
և ոչ հետ նայելու խորհուրդ կտամ նրանց. վասնզի մեկին կամ մյու-
սին որին որ աժևլի հակիմք. անշուշտ կշեռքին մետը ուղղաձիղ
չենք զբտնիլ, այլ վիճակաց հավասարութիւնը կորցնելով, մեկ
կողմը շատ, մյուս կողմը սակավ կգտնենք»:

— Փարիզում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Սիմյոն Մանիկ-
յանի (իմա. Միքայել Նալբանդյան) «Ենթակարգութիւնը որպէս ուղիղ
ճանապարհ» աշխատութիւնը: 112 էջ:

Առաջաբանից (սիմ քաղցր եղբարք). «Կանխակալ կարծիք-
ները, որպեսզի աժևլի լասենք, պիտի պատերազմին ձեզ հետ.
այս բնական է, րայց առիթ կա և նոցանից շուտ բաղելու, ուժը
չէ կարելի զգալ, եթէ չկա դիմադրութիւն և մրցանակը դժվարու-
թյան շափով հարգ ունի»:

Թողեք մեռելներին թաղել յուրյանց մեռելները, նոցա արեւը
մտած է. իսկ դուք կենդանի եք և ապագայի արշալույսը ձեր գլխի
վերա է բացվում: Ձեր սակավաթիվ լինելը համեմատելով պետ-
քերի շատութեան, թող չվհատեցնե ձեզ, այն մարդը որ զգում է
յուր անձը կենդանի, պիտի հարի ձեզ, որովհետեւ կյանքի հոսանքը
միայն մի ընթացք ունի—դեպի հոռաջ»:

— Փարիզում, արեւմտահայերէն, հրատարակվում է Կարապետ Շա-
նազարյանի «Դաշանց թղթո քննութիւնն ու հերքումը» աշխատութիւնը:
144 էջ:

Հեղինակի առաջաբանից հետո («Աղղ», էջ 3—10), զրարար,
զետեղված է «Դաշանց թուղթը» (ունի «Թուղթ սիրոյ և միարա-
նութեան մեծի կայսեր Կոստանդինոսի և սուրբ հայրապետին
Սեղբեստրոսի և Տրդատայ Հայոց արքայի և սրբոյն Գրիգորի Հա-
յոց Լուսաւորչի» վերնագիրը. էջ 11—30), ապա հաջորդում է
Մատթեոս կաթողիկոսի «Հաստատութիւն ստուգութեան Դաշանց
թղթոյն» ուսումնասիրութիւնը (էջ 31—53), որից հետո՝ Կարա-

պետ Շահնազարյանի վերոհիշյալ խորագիրը կրող «քննաքանությունը» (էջ 55—144)։

Խոսքը վերաբերում է հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ի, հոգևոր առաջնորդ Դրիգոր Լուսավորչի և Հոռմի Կոստանդիանոս ինքնակալ կայսեր ու Սեդրեստրոս հայրապետի միջև կնքված դաշնագրությանը, որը որոշում է երկու պետությունների իրավական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային հարաբերությունների սահմանները, և որը համեմատաբար ամրողչական ձևով պահպանվել է Ապամանգեղոսի մոտ։ Նման «Դաշանց թուղթ» երկու պետությունների ղեկավարների միջև իսկապես եղել է, սակայն բանասիրությունը երկարատև թեր ու դեմ վեճերից հետո հանգեց այն եզրակացությանը, որ ազաթանգեղոսյան տարրերակը հետագա դարերում արված կեղծիք է։ Այդ կարծիքը պաշտպանում էր նաև Կարապետ Շահնազարյանը, գրելով որ՝ «...նորա տարերքն էն ծայրն ի ծայր աղհատաքանություն։ Ահա այս ցուցանքավոր «Դաշանց թղթի» ծուծը, որ, ինչպես իր խառնուփնթոր ոճեն, իր նյութոց խառն ի խուռն հոծութենեն կերևի, ավելի դեղին տենդով բախած ուղեղի ցնորք է, քան թե խաբեբայի գլուտ»։

1 8 6 3

Հունվարի 1. Պուլտոմ, իր գոյությունն է սկսում կրթամշակութային «Գրասիրաց ընկերությունը», որն իր առջև նպատակ էր դնում «Ստակ շահիլ և միանգամայն նպաստել ուսումնական առաջադիմության ազդիս։ Օրդասկար և պիտանի գրվածոց հեղինակություններ արժանավոր վարձատրությամբ ստանալ, տպագրել տալ և ջանալ խիստ աժան զնով ծախել»։

Կողոսյան Ե. Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, Վիեննա, 1957, էջ 634—635։

Հունվարի 1—20. «Համբավաբեր Ռուսիոն» (№ 40—42), Մսեր Մսերյանի գրաբար ծանոթագրություններով, հրատարակում է Դրիգոր Մագիստրոսի հինգ թղթերը, Խոսրովիկ Թարգմանիչի «Ի մենամարտութիւնն Դաւթի և Գողիաթու» ճառը, Հակոբ Երեցի «Տաղ վասն կենաց մարդկան» բանաստեղծությունը և իր՝ Մսեր Մսերյանի «Արտասուք քերթողի, ի վերայ շիրմի վաղամեռիկն դստեր» գրաբար թարգմանությունը։

Հունվարի 8. «Մեղուն» (№ 183), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Լորդ Բայրոն, քերթող անգղիացի» հոդվածը։ Ֆրանսերեն բնագրից

նատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել նաև՝ Ալեքսանդր Դյումայի «Մուրատ» (նկատի ունի Նապոլեոնի զորավար Յոախիմ Մուրատին—Ս. Շ.) վիպակը։ Ավարտ՝ № 192 (մարտի 12)։

Հոգվածում, Բայրոնի կենսագրությունը շարագրելուց հետո, քննված է նրա աղբյուրները հայկական մշակույթի և հատկապես Վենետիկի Մխիթարյանների հետ, հայերենի նրա ուսումնառությունը Հարություն Ավգերյանի մոտ։ Ապա, արևմտահայերեն թարգմանությամբ, բերված են Բայրոնի երկու նամակները, որտեղ նա հայտնում է իր տպավորությունները հայոց լեզվի, հայ գրականության, Մխիթարյան միաբանության ու հայ ժողովրդի մասին։

Հունվար. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 1), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ ի վերայ արքեպիսկոպիան» և «Տաղ վասն սիրոյ» բանաստեղծությունները, Դրանք հրատարակության է պատրաստել Սաթենիկ Զմշկյանցը։

Հունվարի 8. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 1), արևմտահայերեն, հրատարակում է ընդ դարուս ոգին» հրապարակախոսական հոգվածը։ Համապատասխան բնութագրականներով ներկայացված են շուրջ հիսուն անուն հայերեն և հայատառ թուրքերեն պարբերականներ։

Հոգվածից. «Աշխատասեր «Մեղուն» առաջ կանցնի, Հայաստանու դաշտերն ու ծաղկավետ բուրաստանները շրջելով՝ անուշահոտ ծաղկանց հյութերը կհավաքե։ ...«Մասյաց մուսաները» Պոլիս կթափին, «Զոհալը» իր վախուն դիմակը վար կառնե, լեզուն կփոխե, և ուրիշ դիմակավ մը երևան կելլե, թեև «Ծրեակ», բայց ոչ ակներև, այլ ծակամուտ կշրջի։ Սառնահունչ և պոռոտախոս «Հյուսիսափայլը» կաճապարե և հինորյա մտքերը կղղղղե ու զողողչուն սրտերը կպտղեցունե։ «Արևելքը» «Արևմուտք» կանցնի, ազատորեն Փարիզեն ձայն կարձակե և կջանա հին կապերը խզելու ու միտիկակաճ գաղտնիքները հայտնելու...»։

Հունվարի 10. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 1), արևելահայերեն, հրատարակում է Աշուղ Կարապետի (ի՛մա. Ռաֆայել Պատկանյան) «Գինին դեզ է» բանաստեղծությունը (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1963, էջ 90։ Այստեղ ունի «Գինի և ջուր» վերնագիրը)։

Հունվար. «Բազմավիպը» (№ 1), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Հուլիոս Սանտոյի «Օլիվյե» վիպակը։ Ավարտ՝ № 3 (մարտ)։

Հունվարի 12. «Արշալույս արարատյանը» (№ 692), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Նազարյանցի «Մանուցումն Հյուսիսփայլի բարեմիտ ընթերցողներին» հոդվածը:

Ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Ցավալի է մեզ ժանուցանել, թե «Հյուսիսփայլ» անուն հայերեն լրագիրը հինգ տարիի շափ Մոսկվայի մեջ հրատարակվելն հետև, մոտերս դադարեցավ ի պատճառս պակասության ընթերցողաց և հետևաբար հարկավոր ապրուստի: Հիշյալ լրագրին խնդագիր պարոն Ստ. Նազարյանց գիտնական երիտասարդը սաստիկ կերպիվ կմեղադրեն Ռուսիաբնակ հայերը, որ կարող չեղան լուր արժանավորությունը և յուր անձնանվեր աշխատությանց ծանրությունը նանալեղով եզտակար ըլլալ իրենս:

Հունվարի 19. «Ժամանակ» հանդեսը (№ 2), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Փափազյանի «Իշտեկոնտա. Թատերադրություն երիտարարված» Թատերախոսականը: Ավարտ՝ Հաջորդ համարում:

Քառերախոսականից. «Երբ դերասանական խումբը այս աստիճան գեղեցիկ ներկայացնելով զԻշտեկոնտան, ...միևնույն ժամանակ այն գեղեցիկ Թարգմանությունն ալ լվրիպեցավ հանդիսականաց ուշադրութենեն: Եվ տեսարանն ավարտելն զկնի, սաստիկ ծափահարություններով Թարգմանիչն ի տես ներկայացուցին, որ էր արգո Անտոն Մ. Գարագաշյան բաղմահմուտ անձը»:

Հունվարի 20. «Մեղու Հայաստանին» (№ 2), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանի «Նախնայաց ձեռագիրներու տպագրությանը վրա» հոդվածը (ավարտ՝ № 4, փետրվարի 10) և Աշուղ Կարապետի «Աղջիկ քեզ կասեմ, հարսիկ դու լսե՛ս բանաստեղծությունը (տե՛ս Լ. Պապկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 1, էջ 92—93):

Հունվարի 22. «Մեղուն» (№ 185), Վանի բարբառով, հրատարակում է «Ցավակցություն կնոջ» բանաստեղծությունը (ունի *** ստորագրությունը):

Հունվարի 22. «Պեղասյան թույնիկը» (№ 2), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Հայ թերթերուն կյանքը ինչո՞ւ համար կարճատև է» հրապարակախոսական հոդվածը: Ավարտ՝ № 4 (փետրվարի 22):

Հոդվածից. «Ընթերցող Եվրոպայի մեջ ստորին լրագիր մը 10,000 կամ 20,000 բաժանորդ ունի, սակայն ամենն պատվավոր հայ լրագիր մը հազիվ 500 կամ 600 բաժանորդ ունի: Այս տկար բաղդատությունը միայն բավական է մեզ ամթով ձգելու, ...լրագիր ունի՞ք ըսելու պիտի ամչընանք: Աս լքմից տար, որ դեռ մեր մեջը ընթերցասիրություն չկա և աս վիճակին մեջ ինչպե՞ս

կրեա հայ թերթ մը կյանք ունենալ: ...Միթե չկա՞ն ասօր մեր ազգին մեջ երևելի գրիչ ունեցող Սահակա և Մեսրոպա թոռներ. այո՛, շատեր կան, որ ազգիս այս դանդաղ վիճակին համար վհատության ծայրը հասնելով, ուրիշ գործերու անձնատուր եղած են: Լուսավարի 23. Նոր Զուգայում (Պարսկաստան) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), թարգմանիչ (հայերենից անգլերեն) Ստեփաննոս Տեր-Մեսրոպի Գրի-գորյանը: Վախճ. 1938 (?) թ., լոնդոնում:

«Հայաստանի կոչնակ», 1938, N 10 (ԵՍ. Տեր Մ. Գրիգորյան):

Լուսավարի 26. «Մասիսը» (N 572), արևմտահայերեն. հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի (հետագայում՝ Պողոս Պառնասյան) «Էլիզա Արմենակ Հայկունովո» գրախոսականը:

Գրախոսված է Արմենակ Հայկունով՝ 1861 թ. Զմյուռնիայում հրատարակված «Էլիզա կամ վերջին արևելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպք մը» վեպը (տե՛ս ներկա հատորը):

Գրախոսականից. «Վեպին պարագաները սուս պնականեն շատ հեռու են իրեն ճիրական» ճանլըունելու համար...: Գրվածքին ոճը բավական հստակ և ողորկ է. հեղինակը սիրտ շարժելու արվեստին մեջ բավական հաջողակ, որ գեղեցիկ անհոգությամբ մը և վառվռուն երևակայությամբ միայն կրնա ըլլալ: Բարոյականը թեև քիչ մը մեղկ՝ այլ միշտ մաքուր, ուստի գիրքն ալ ընթերցման արժանի»:

Լուսավարի 28. «Մեղուն» (N 186). արտատպելով «Հյուսիսսփայլ», 1862 թ. N 12-ից, արևելահայերեն, հրատարակում է Լուվանենս Քուլտրեկյանի «Առ իմ սիրելին Ա...» և Սմբատ Շահազիզյանցի «Առ գեղեցկուհի Կ...» բանաստեղծությունները:

Փետրվարի 1. «Մաղիկը» (N 58), ազատ շարադրանքով, բերում է Գանտանո Դոնիցետիի «Լուչիա դը Լամբուր» ստեղծագործության բովանդակությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

«Կլսենք, թե մոտերս այս քնարերգական ողբերգությունը պիտի ներկայացվի իտալական թատրոնին մեջ, Իզմիրի հայ երիտասարդությունը... անշուշտ հետաքրքրությամբ պիտի կարդա «Լուչիա դը Լամբուրի» համառոտ պատմությունը... Որն է ազգային կրեա օգուտ քաղել անոր ընթերցումեն. խնդիրը բոնի ամուսնության, նահատակվող սիրահար օրիորդի մը թշվառության վրա է»:

Փետրվարի 3. «Ճղբայրասերը» (N 30), գրաբար, հրատարակում է «Փառարանութիւն առ աստուած ի նոր աւուր նոր տարւոյ» (հեղինակ՝

Ա. Բ. Գ. — Դավիթ հաշկոնց ? Եճ՝ Ղազիկյան Ա., Հայկական նոր մատենագիտություն..., Վենետիկ, 1912, էջ 1130), «Խոհումն Պարսիացուն» և «Նոր տարի» (ունի «Վերա նղբայրասիրի» ստորագրությունը) բանաստեղծությունները:

Փետրվարի 5. «Մեղուն» (N 187), արտատպելով «Հյուսիսսփայլ» 1862 թ. N 12-ից, արևելահայերեն, հրատարակում է Գևորգ Թարխուղարյանցի «Կույր երգիչը», Հովհաննես Քուչոբեկյանի «Գաղտնի սեր» և «Առ օրիորդն»^{***} բանաստեղծությունները (վերջինն ունի ^{***} ստորագրությունը):

Փետրվարի 10. «Նղբայրասեր» (N 31), հրատարակում է նաղաշ Հովնաթանի «Հորժամ եղև...» բանաստեղծությունը: Տողատակում, գրաբար, տրված է Հովնաթանի կյանքի ու գործունեության համառոտ բնութագրությունը:

Փետրվարի 12. «Մեղուն» (N 188), արտատպելով «Հյուսիսսփայլ» 1862 թ. N 12-ից, արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Քուչոբեկյանցի «Անցած օրերի հիշատակ» և «Սիրականի սեր» բանաստեղծությունները:

Փետրվարի 12. Հրատարակվում է Բարձր Դոան կարգադրությունը, պարբերականներում անձնական քննությունների փնտրանությունները և իրար փրավորող հոգվածների հրատարակությունն արգելելու մասին:

Կարգադրությունը. «Բարձրագույն Դուռը, ուզելով ամենաբացարձակ կերպով դադրեցնել այն անձնավորություններն ու հարձակումները, որ օրագիրներին շատերը հաճախակի իրենց էջերուն մեջ կմտցնեն օրագրության պատվո և անոր՝ առ հասարակությունն պարտավոր եղած հարգանաց հակառակ, մասնավոր որոշմամբ վճռեց, որ այսօրվան սկսյալ արգիլվի օրագրաց իրարու հետ ըրած այն ամենայն փնտրանությունն, որ օրագրության համար հաստատված կանոնադրության սահմաններուն մեջ ճառվելիք ընդհանուրի շահուն վերաբերյալ խնդրո մը համար չէ, ու անձնավորությունաց կամ մասնավոր հատկություն մը ունեցող իրողությանց կվերաբերի:

Հիշյալ որոշման հակառակ վարվող օրագրոց՝ առանց խտրության ազդարարությանց կանոնական պատիժը պիտի տրվի» («Մեղուն», 1863, N 187, փետրվարի 5. «Պաշտոնական ազդարարություն»):

Փետրվարի 19. «Մեղուն» (N 189), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հարություն Սրվաճյանի «Հյուսիսսփայլ օրագրին զադարիլը» հոդվածը:

Հոդվածից. «Կրկին ցավ կզգանք մենք «Հյուսիսսփայլի» խա-

փանձեւէն. մեկ՝ որ ազգերնիս պիտի զրկվի ստանալն այն վսեմ ու ազատ գաղափարները, որ այս օրագիրը հինգ տարին ի վեր թանձր գլուխներու մեջ մտցնել կաշխատեւր և որք մեր դարու գաղափարներն են: Երկրորդ, որ անով կիմանամք, թե ինչպէս Պոլսո մեջ, նույնպէս ալ Ռուսաստանի մէջ, կան այնպիսի հայեր, որ ազգը միշտ տգիտութեան, նախապաշարմանց ու խաղաղին մեջ պահել կսիրեն. վասնզի անոնցմով ու անոնց մեջ է. որ միշտ իրենց շահը գտած են»:

Փետրվարի 20. «Մեղու Հայաստանին» (N° 5), արեւելահայերեն, հրատարակում է Նդիշն սարկովագի «Ի քեզ անկա Հայաստան» բանաստեղծությունը և «Զբոսարան» խորագիրը կրող զրախոսականը (հեղ. Ա. Ե.), որտեղ զրախոսն անդրադառնում է Մ. Պատկանյանի «Շուշանիկ»։ Ս. Հեքիմյանի «Սամել» ողբերգություններին և Ն. Փուլինյանցի «Դաւալ Ղազո» վոդևիլին:

Փետրվարի 22. «Պեգասյան թռչնիկը» (N° 4), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Արմենակ Հայկունու «Բանադատը և բանադատություն» նամակ-զրախոսականը, որտեղ պաշտպանում է իր «էլիզա կամ վերջին արեւելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպք մը» վեպը (Զմյուռնիա, 1861 թ., տե՛ս ներկա հատորը):

«Բանադատի մը առաջին ուսանելիքը,— գրում է Հայկունին,— բանադատական մեծ ուսումն է, որն որ շիտակը խոսելով, գիտությանց և արհեստից դժվարագոյնն է... Մեկը բանադատ լինելու համար գոնե քիչն քիչ տասը տարի շարունակ հեղինակություն ընելու և ամենաբնական հեղինակաց աշխատությունները կարդացած լինելու է, եթե ոչ, պնծանոթ մեկը, որ կելլն Պառնասյանի նման (նկատի ունի Պ. Պառնասյանի հոդվածը. տե՛ս 1863 թ. հունվարի 26—Ս. Ե.) բանադատություն կընե, ավելի ծիծաղի կարժանանա, քան թե մտադրության: Մեր «էլիզայի» բանադատը ով որ է՝ ամենեին բանադատություն չի գիտեր. վասնզի մեր պատմության իրականությանը վրա միշտ կկասկածի և կեղծ վիպասանություն մը կսեպն զայն, առանց ամենեին խորհելու, թե բանադատության օրենքը ամենեկին չի ներեր, որ բանադատ մը դիրքի մը տրամաբանական և լեզվագիտական դիտումներն անդին անցնի, և թե բանադատն մը ավելի իմաստակ է ան, որ մեկուս մը ըրած պատմությունը իբր սուտ հռչակելու կաշիատի, քանի որ ինքը պատմությունը ընողին հետ գտնված չէ»:

Փետրվարի 23. «Մասիսը» (N° 23), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի (հետագայում՝ Պողոս Պառնասյան) «Ուսումնական և գրագիտական տրամախոսությունք» հոդվածը:

Ունի նաև հետևյալ էնթալփերնագիրը. «Հայկական գրականություն, Պ. Ստեփաննոս Նազարյանցի զայրույթը՝ Լրագրի մը հաշիվները: «Բազմաժպտ: Տպագրական ազատություն, Վերծանություն, Սրբ Հենրի Պուլփերի ճառը: Սեն-Մարկ Ժիրարժեն ի Տեպա», Փետրվարի 28. «Ներայրասերը» (№ 33), անգլերեն բնագրից կատարված արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Շուն և արջառ» սուակը և «Բամբաստանք» բանաստեղծությունը, գրաբար՝ Սանթուր Հարությունյանի «Ողբ վասն մահուան... Թաղղէոսի եւ Աւետման» եղերերգը և Հովակիմ Աղաճանցի «Մեռելահացոյց» պոեմը: Այն շարունակվում է մինչև № 36 (մարտի 31) և մնում անավարտ:

Փետրվարի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 6), արեւելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանի «Երկու խոսք հայ գրականության վերա» հոդվածը և Գեորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի՝ ռուսերեն բնագրից թիֆլիզահայ բարբառով կատարած թարգմանությամբ, Ի. Կոխովի «Էշն ու բլրուլը» սուակը:

Հոգվածից. «Աշխարհիս Երեսին եկող գնացող ազգերի ու ժողովուրդների պատմությանը մեջ, գլխավոր... տեղը բռնում է գրականության պատմությունը. վասնզի որեիցէ ազգի գրականության մեջ երևում է նույն ազգի կյանքը, նրա բարոյական և մտավոր դարդացման աստիճանը, նրա հավատո պատկերը, նրա լեզուն, վարքն ու բարքը և սովորությունները. կարճ ասեմ, գրականության մեջ Երևում է մի ամբողջ ազգի կամ ժողովրդի նշանակությունը մարդկային ազգի ընդարձակ գերդաստանի մեջ: ... Ազգի հոգին ու կյանքը Երևում է գլխավորապես նրա պատմությանը և փիլիսոփայությանը մեջ, շատ անգամ էլ բանաստեղծության կերպարանքով հայտնվում է նա: Արդ հին հայոց պատմությունը, նրանց փիլիսոփայությունը և բանաստեղծությունը տակավին այն վիճակի մեջ են, ինչ վիճակի մեջ որ ավանդել է մեզ նրանց հնությունը. ուլում ենք ասել, թե հայ բանասերները ամենևին չեն աշխատել մթության մեջ ծածկված հնությունը սյարգել ու մեր ազգին իրա անցյալը ծանոթացնել: Ահա այս է պատճառը, որ այսպիսի փափուկ և ծանր խնդիրները մինչև հիմա երկբայելի, շատերն էլ անլուծանելի են մեզ համար. այս պատճառով է նույնպես, որ առ այժմ անկարելի կլինի մեզ ազգային գրականության կանոնավոր պատմությունը ունենալ»:

Հեղինակը գտնում է, որ ժամանակակից գրականությունը ևս, չի կարելի ընդունել որպես այդպիսին (ժմեզանում ոչ թե գրականություն, այլ մինչև անգամ գրականության սկզբնավորությունը

չկա), քանի որ չկա պատշաճ գրական կամ բնթերցող հասարակություն:

Մարտ. «Կոռուկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (N 3), արեւելահայերեն, հրատարակում է Պերճ Պողոսյանի «Աղասի» ազգային օղորդությունը: Շարունակվում է մինչև հունիս (N 6): ՏՃ ս Պ. Պողոսյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 355—423: Հրատարակված է նաև նույնի՝ «Երգ հայկական թատերականաց (նվեր Թիֆլիսու հայ համքարներին)» բանաստեղծությունը:

Առաջարանից. «Ողբերգությունն սեջ իմ հայրենակցաց կենաց նկարագիրը պարզ ցույց տալու համար ես աշխատել եմ ի գործ դնել և Արուսյանի քաղցր դարձվածքները. չհեռանալով որքան կարելի է և թատրոնական բեմին հարմար լեզվից: Կամենցել եմ իբրև մի փունջ ծաղիկ Հայոց ամեն զավառական բարբառների միջից շնորհել և Արարատյան զավառի ընտիր ընտիր ոճերն ու հատկությունները և սրանով... դարձնել Արուսյանի «Վերջ Հայաստանի» վերա ամեն հայի ուշադրությունը»:

Մարտի 10. «Ենթադրասերը» (N 34), անգլերեն բնագրից կատարված արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Աղվես և խաղող» առակը, ինչպես նաև «Աղքատը հյուրանոցի» (ունի «Աղքատ ոմն հյուրանոցի» ստորագրությունը) և «Անտուն անտեր...» (անստորագիր) բանաստեղծությունները:

Մարտի առաջին կես. «Եվրոպան» (N 5), գերմաներեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Նալական վիրաբույժը» վիպակը: Ավարտ՝ N 20 (հոկտեմբերի երկրորդ կես):

Մարտի 13. Պոլսում ծնվեց կատակերգակ դերասան, թատերադետ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից, ռուսերենից, թուրքերենից հայերեն). դրամատուրգ, խմբագիր Արամ Վրույրը (Արամ Մինասի Մարասլյան): Վախճ. 1924 թ. մարտի 5-ին, Թիֆլիսում:

1907—1912 թթ. Թիֆլիսում խմբագրել է «Հուշարար» թատերական երկշաբաթաթերթը (վերջին տարին՝ Գալուստ Իփեկյանի հետ համատեղ): Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Միանասարյան», «Քաջունի», «Հ. Սեյան», «Բաղդիկ» կնդանուններով:

Փայտյան Ռ., Արամ Վրույր, Երևան, 1963, 169 էջ:

Մարտի 16. «Մասիսը» (N 579), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի (հետագայում՝ Պողոս Պառնասյան) «Ուսումնական և զրագիտական տրամախոսությունը» հոդվածը:

Ունի նաև հետևյալ ենթավերնագիրը. «Արվեստահանգես: Գրական առաջադիմություն: Բազմարվեստյան վարժարան Գաղղիո: Ատենարանություն Նապոլեոն կայսեր: Գաղղիական ակադեմիա: Հայաստանի վիճակը»:

Մարտի 17. Սուլթան Աբդուլ Ազիզը երկարատև ձգձգումներից ու կրճատումներից հետո (150 հոդվածներից թողնելով 99-ը) վավերացնում է Նահապետ Ռուսիայանի, Նիկողոս Պալյանի, Գրիգոր Օտյանի, Սերվիլենի, Կարապետ Ռիսուլյանի, Գրիգոր Աղաթոնի, Հովհաննես Սեթյանի և այլոց կազմած «Ազգային Սահմանադրությունը»:

Հարցի համառոտ պատմությունը հետևյալն է. 1853 թ. հոկտեմբերի 21-ին, ազգային Հոգևոր և Գերագույն ժողովների (տե՛ս Շալկյան Ս., Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801—1850), էջ 297) նախաձեռնությամբ, ստեղծվում է «Ուսումնական խորհուրդ», որը պետք է պատրաստեր «Ազգային սահմանադրության» նախագիծը: 1857 թ. մարտի 22-ին, նախագիծը քննարկման է ներկայացվում հիշյալ ժողովներին, որոնք երկարատև վեճերից հետո այն վավերացնում են 1860 թ. մայիսի 22-ին և որպես «Ազգային սահմանադրություն» հանձնարարում կայսրության մեջ գտնվող հայաբնակ վայրերին, ի գործածություն (150 հոդված): 1861 թ. օգոստոսի 15-ին, թուրքական կառավարությունն արգելում է այն, պատճառաբանելով, որ կառավարության կողմից ղվավերացված փաստաթուղթը օրինական չէ: Զիջելով հայազգի երեխիների խնդրանքին, թուրքական կառավարությունը 1862 թ. փետրվարի 14-ից, սկսում է զբաղվել «Ազգային Սահմանադրության» քննությամբ և ի վերջո այն վավերացնում է սուլթանի նշված թվականին, թողնելով սակայն 99 հոդված և տալով նոր՝ «Հայոց ազգի կանոնադրություն» (թուրքերեն՝ «Նիզամնամեի միլլեթի էրմանիան») անվանումը: 1866 թ. մարտի 20-ին, Աբդուլ Ազիզը առանց որևէ պատճառաբանության, վերստին արգելում է «Ազգային սահմանադրությունը», սակայն կրկին տեղի տալով հայ մեծամեծների խնդրանքին, 1868 թ. մարտին, երկրորդ անգամ թույլատրում է նրա կիրառությունը: «Ազգային սահմանադրությունը» որոշ ընդհատումներով գոյատևեց մինչև 1915 թվականը, այսպես, այդ թվականին, վերջնականապես արգելվեց:

Հաջորդելույն Շ.. Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակագրություն (1801—1917), Երևան, 1955, էջ 121, 133: Ղազարյան Հ., Արեւմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, 669 էջ:

Մարտ. «Բազմապնդը» (N 3), Սամվել Կայսերյանի (հետագայում՝ Գանթարյան) գերմաներեն բնագրից կատարած գրաբար չափածո թարգմանություն, հրատարակում է Թեոդոր Ֆոնտանի «Յադրիւրն Վիվիէ-տադս քանաստեղծությունը»:

Մարտի 19. «Մեղուն» (N 193), իտալերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Զինագրապարտը» թատերագությունը:

Մարտի 20. «Մեղու Հայաստանին» (N 8), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանի «Հանգարան կամ քաղերթ հանգաց հայկազյան լեզվի» գրախոսականը, նվիրված էրեն Գալֆայանի համանուն գրքին (տե՛ս ներկա հատորը, 1862 թ.):

Գրախոսականից. «Խորեն վարդապետը իր այս նոր աշխատությունը տպագրելով, ունեցել է մի նպատակ, արդարև մի զարմանալի՝ նպատակ: Նա կամեցել է մի նոր ու շտեմնված ընծա անել, մի տարօրինակ խորհրդատու տալ այն անձինքներին, որոնց բնությունը զրկել է բանաստեղծական հանճարից, բայց ցանկանում են լինել բանաստեղծ. նա կամեցել է մի տեսակ քուլտ տալ, որ ընդունողին բանաստեղծական մտածություններ, նոր իմաստներ ու գեղեցիկ տեսիլներ թելագրե: Պատվելի վարդապետը այս քաղերթը հրատարակելով, ցույց տվավ, թե ինչ ծուռ հասկացողություն ունի բանաստեղծության վրա, և թե ինչ ստորին կարծիք պետք է ունենանք իրա բանաստեղծական տաղանդի վրա: ...Մեր նպատակն էր ցույց տալ, թե ո՞րքան աննպատակ, անօգուտ, այո՛, մեկ կողմով և վնասակար հրատարակություն է «Հանգարանը» և թե ինչ շնչին ու երեխայական բաներով պարապում է նրա հեղինակը այնպիսի մի ժամանակ, երբ նվիրյալի լուսավորյալ ազգերի գրականությունների ասպարեզումը տեսակ տեսակ նոր ու օգտակար խնդիրներ են ծագում, շատերն էլ վճռվում են, որոնց եթե տեղյակ լինեիր մեր պատվելի վարդապետը, տնշուշտ մեկ տրիօ օգտակար աշխատության ձեռնամուխ կլիներ»:

Մարտի 20. «Նղբայրասերը» (N 35), արևելահայերեն, հրատարակում է «Մ. Նալբանդյանցի «Ներկու տողեն» (բերված է «Մեք ազատական» նվիրեցիք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու...» հատվածը) և «Ե հիշատակարանս Մ. Նալբանդյանց» (բերված է «Ներգազատություն» բանաստեղծությունը): Գրաբար հրատարակված է «Նղբայրասերի» հատուկ թերթներ, նվիրված Մ. Նալբանդյանի կյանքին ու գործին, որը ներկայացված է զրկատական գնահատականներով: Ավարտ՝ հաջորդ համարում: Անգլերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն

թարգմանությամբ, վերջապես, հրատարակված է «Շուն և ստվեր յուր» առակը:

Մարտի 30. «Մեղու Հայաստանին» (Ն: 9), լեհերենից (?) կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Ոչնչով երբեմն մարդ անուն է հանում» պատմվածքը և Մով. Պատրվակ-Հանոդյանցի (Միքայել Պատկանյանց ?) «Մեկ քանի խոսք հայոց թատրոնի վերա» թատերախոսականը:

Գրախոսված են «Արշակ Բ», Մ. Պատկանյանի «Շուշանիկ», Ս. Հեքիմյանի «Սամել» ողբերգություններն ու Ն. Փուղիսյանի «Դալալ Ղազո» վոդևիլը: Թատերախոսը քննադատաբար է անդրադառնում «Իր նախնիներն», այսինքն՝ նախորդին (տե՛ս 1863 թ. փետրվարի 20), գտնելով, որ նման քննադատությունը վնասից բացի ոչ մի օգուտ չի կարող տալ: Այս առիթով, բացահայտված են քննադատի և քննադատության անելիքները:

«Կրիտիկն է ժայռագույն սխրագործություն ուսումնականության, հարմարեցուցումն կանոնաց, փորձո, հանճարո ու ճաշակի առ ամենատեսակ հորինվածո, գնահատություն, քննություն, ցուցումն լավ և վատ կողմանց: Կրիտիկը պիտի լինի կաբժի՛ մարդ», որ հանձն է առնում դատավոր դառնալու գեղարվեստական հորինվածքի, կամ արտահայտողություն ժամանակի տիրապետող կարծյաց, որ է պտուղ անցյալ կարծիքների, փորձերի և նկատողությունց: Առաջին հատկությունովը նա պիտի լինի առաջ տանող քայլափոխ, նորության գլուտ, գիտությանց սահմանների ընդարձակող կամ բոլորովին փոխարկող, երկրորդ հատկությունովը պիտի լինի միշտ ճշմարտություն իրա ժամանակի համար:

Տեսական ձևով պարզեցնել վերոհիշյալ օրենքները և գործնական ձևով ապացուցանել նրանց ճշմարտությունը, — էս է կրիտիկի պաշտոնը: Ցանկալ օգուտ բերել առաջիկա գործքին, սիրել ճշմարտությունը, — էս է կրիտիկի նպատակը:

Մարտի 31. «Նղբայրասերը» (Ն: 36), գրաբար, հրատարակում է Հովակիմ Աղամյանցի «Բան» եղբերեղությունը և «Դեղ աղուհացեան հիանդի» (ո՛ւնի Բ. Շ. ստորագրությունը), «Ամավերջ Եղբայրասիրի» (անստորագիր) բանաստեղծությունները:

Ապրիլի 6. «Մասիսը» (Ն: 582), արևմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի «Ուսումնական և գրագիտական տրամախոսությունք» հոդվածը:

Ունի նաև հետևյալ ենթավերնագիրը. «Մեղուն» և գեղեցիկ սեռը: Իշխանուհին յԱլեքսանդրիա: Մ. Սկրիպ: Մ. Օգտավ Ֆեոդև: Միքիլա: «Կիթառ»: Հորդոր ազգային առաջադիմության:

Ապրիլի 8. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 7), Բարթոլ Թեկյանի՝ Ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակում է Ժան Լաֆոնտենի «Խոզակաղինը և դդմենին» առակը։ Վերջում տրված է առակի՝ թարգմանչի կատարած վերլուծությունը։ Հրատարակված է նաև Աբրահամ Ալվազյանի «Լեռներ, դաշտեր թեղացիներ», իսկ № 11 (հունիսի 8)-ում՝ «Հառաչանք պանդխտի առ ծիծեռնիկ» արևմտահայերեն բանաստեղծությունները։

Ապրիլ. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 4), Ստեփաննոս Պալասանյանի՝ Ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Լանգուայի «Մոգեսն հորենացի և նրա պատմությունը» ուսումնասիրությունը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Ապրիլի 9. «Մեղուն» (№ 194), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Հրավեր միության», «Մ»-ը է բռնավորը» բանաստեղծությունները և մեկ «Հանելուկ»։

Ապրիլ. Թիֆլիսում ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, բանասեր-պատմաբան, լեզվաբան, թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն) Իսահակ Ղազարի Հարությունյանը։ Վախճ. 1928 թ. դեկտեմբերի 30-ին, իր ծննդավայրում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Լորդ», «Բրիչ», «Մանկավարժ», «Ուսուցիչ» կեղծանուններով։

«Արարատ», 1914, № 4 (սեպտակ Հարությունյանի հոբելյանը)։ «Նոր դպրոց», 1914, № 10 (ամբողջ համարը)։ «Խորհրդային դպրոց», 1939, № 37 (սեպտակ Հարությունյան)։

Ապրիլի 16. «Մեղուն» (№ 195), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Շուտ ըրեք, մազ մնաց» և Հակոբ Սահակ Գուրգենյանի «Հայ սրտի մը արձագանքը» բանաստեղծությունները։ Հրատարակված է նաև մեկ «Հանելուկ»։

Ապրիլի 20. «Մասիսը» (№ 584), արևմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի «Ուսումնական և գրագիտական տրամախոսությունը» հոդվածը։

Ունի նաև հետևյալ ենթավերնագիրը. «Լորդ Պալմերստոնի Գլազգու Կատարյալ ուսման ընթացքը։ Հայ վարժարանները։ Մեծ մատենագրի մը լքավորությունը»։

Ապրիլի 22. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 8), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Արմենակ Հայկունու «Ամուսնական (թե ծնողք ինչ ընթացք ունենալու են յուրյանց զավակներուն հետ, նոցա ամուսնական

պարտավորության նկատմամբ)» ուսումնասիրությունը Ավարտ՝ № 12 (հունիսի 22)։

Հողվածից. «...մենք այս նյութիս վրա թեև կրնայինք ավելի ընդարձակ և ավելի մանրամասն կերպով գրել, այլ սակայն լավ վերահասու լինելով ազգային մտավորական հետադիմությանը, չուզեցինք առաջմ ամեն բան բացահայտ խոսելու և հայտնելու, թե մեր ազգը շատ ուրիշ ազգաց նման բոլորովին անտեղյակ է ամուսնական գիտությունը, սկզբանցը և պարտավորությանցը վրա և քահանայք անգամ պատճառ լինելու վրա են անթիվ ապերջանիկ ամուսնություններու»։

Ապրիլ. Նոյեմբերյան (Ուրֆա, Հար. Թուրքիա), Գրիգոր արքեպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ, հիմնվում է կրթական-մշակութային «Ռուս-բիսյան ընկերությունը»։ Վերջինս գոյություն ունեցավ մինչև 1890-ական թվականները։

«Հանդես ամսորյա», 1962, № 1—4 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»)։

Ապրիլի 23. Կարինում (Արևել. Թուրքիա) ժնվեց պատմաբան-քա-նասեր, լեզվագետ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Հակոբ Տիրո-յանը։ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1881 թ., վախճ. 1933 թ. հուլիսի 29-ին, Բուդապեշտում։

«Բազմավեպ», 1933, № 11—12 («Հանգիստ հոգևո Հակոբ Տիրոյանին»)։

Ապրիլի 30. «Մեղու» (№ 197), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ամեն Արիստարքոս ունի յուր Զոհիլոս» հողվածը և Թիֆլիսի բարբա-ռով՝ «Ի Ռուսիա» բանաստեղծությունը։

Հողվածից. «Ո՛ւր են նայքանդյաններն ու նազարյանները, այն հայ հորիզոնին ջահերը, ո՛հ, կլոնն այսօր ակամայից բռնա-դատյալ, Կհալածվին նաև Խրիմյաններն ու անոր հոգին կրողները խավարին առջևեն, Ու՛ր են Ոսկանյաններն ու Միսաքյանները-այսօր օտար երկնքի տակ լռին միայնության մեջ թաղված երկար կեցնեն, ...Ո՛հ, ճշմարիտ գրագիտության և ազգային առաջադի-մության ու մտավոր զարգացմանը սեպեմ թշնամիները խիղճ լըրին սև ու մահադիթ զրպարտություններով կաշկանդել տալ այն ճարտար ու ազգօգուտ գրիչները, Այն վսեմ գրչի տեր Արուստյան-ներն ու Թադիագյանցները կենդանվույն զոհ եղան սեպեմ ազ-գատյացներու...»։

Ապրիլի 30. «Մեղու Հայաստանին» (№ 12), արևելահայերեն, հրա-տարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանի «Ղևոնդ երեց և ընդհանուր

տեսութիւն Հայաստանի գրականութեան և պատմութեան վրա» գրա-
խոսականք, Որոշ ընդհատումներով, շարունակվում է մինչև № 22 (Հո-
ւիսի 13) և մնում անավարտ:

Հոգվածագիրը, ներածական ակնարկով, քննում է հին և միջ-
նադարյան հայ գրականութիւնը, բնութագրում ներկայացուցիչ-
ներին և հանգում այն եզրակացութեան, որ վերջինիս զարգա-
ցումը կամ անկում ապրելը ազդի պատմաքաղաքական վիճակի
հետ կապ չունի (սխիշև հիմա ասածներէս պարզ երևում է, որ
հայոց հին մատենագրութիւնը ոչինչ կապակցութիւն, ոչինչ հա-
րաբերութիւն չէ ունեցել ժողովրդի կյանքի ու նրա ալիևալի հան-
գամանքների հետ, նրա առաջադիմութեան և անկման, նրա լուսա-
վորութեան և տգիտութեան, նրա նրջանիկ ու խեղճ օրերի հետ»:
«Մեր գրականութիւնը ոչինչ, կամ գոնե շատ քիչ հարաբերու-
թիւն ունի Հայաստանի քաղաքական վիճակին հետ և նրա լավ
կամ վատ, փառավոր կամ խեղճ օրեր տեսնելը ավելի արտաքին
հանգամանքներից կախված է»։ Ապա նա կոնկրետանում է Ղևոնդ
Նրեցի «Արշաւանք Արաքաց ի հայս» աշխատութեան վրա, որը
հրատարակել էր Կարապետ Շահնազարյանը Փարիզում, 1857 թ.
(տե՛ս ներկա հատորը)։ Տալով այն նախապայմանները, որոնց
ազդեցութեան շնորհիվ աշխարհ էր գալու Ղևոնդ Նրեցի աշխատու-
թիւնը, գրախոսը հավելում է. «Ուզում ենք ցույց տալ հրատա-
րակին արժանավորութիւնները, միանգամայն և մի քանի դիտո-
ղութիւններ անել, որոնց վրա, հուսանք, թէ ուշադրութիւն
կդարձնեն գիտնական վարդապետը»:

Մայիսի 8. «Պեզասյան թռչնիկը» (№ 9), և. Թերջանյանի՝ իտա-
լերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրա-
տարակում է Յրանյեսկո Սոավյեի «Կեսար և էդուարդ» նովելը:

Մայիսի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 13), ռուսերեն բնագրից
Թիֆլիսահայ քարրառով կատարված թարգմանութեամբ, հրատարակում
է Ալ. Պուշկինի «Ձրգնուրսի կրնիկը» (ի՛մա. «Ոսկի ձկնիկ») հեքիաթը
և Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի թարգմանութեամբ՝ Ի. Կոխովի «Կա-
տուն ու բլրովը» առակը:

Մայիսի 14. «Մեղուն» (№ 199), արևմտահայերեն, հրատարակում է
«Քափառական հրեա» հոգված-գրախոսականը: Գրախոսված է էոժեն
Սյուի այդ վեպի՝ Կարապետ Փանոսյանի կատարած թուրքերեն (հայա-
տառ) թարգմանութիւնը: Վեպը և թարգմանութիւնը բարձր գնահատե-
լուց հետո, հավելվում է.

«1853-ին, մեծարգո պ. Ստեփան Ոսկանյանը աս հիանալի
գրքին մեկ մասը հայերեն լեզվի թարգմանեց և մեծարգո հաշա-

տուր Օսկանյանի ջանքով Պոլսո մեջ մինչև մեկ երրորդը... Բայց ավա՜ղ, որ (եթե լսածների շխտակ է) հայագեմ ճիզվիթներու թունալից մանգաղը արմատեն խլեց: Մեր լսածին նայելով՝ Փարիզի մեջ ալ հայ ազգասերներ աս եզական գործը հայերեն լեզվի թարգմանելու ձեռնամուխ եղան. բայց յենք գիտեր, թե ինչու համար դադրեցավ...

Ուրախ ենք, որ Ռուսիո մեջ մեծարգո Մ. Նալբանդյանի ձեռք թարգմանվեր է. բայց ափսո՜ս սր Տաճկաստանի հայերը դեռ զանի ալ տեսած չեն և եթե ունենան ալ անկե, կարելի է այն տեղի լեզուն իրենց ճաշակին հարմար չգաս:

Մայիսի 18. «Մասիսը» (N 588), արևմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի «Թշվառք. վեպ Վիկտոր Հյուգոյի» գրախոսականը:

Ընթերցողի «գատումին» է ներկայացված Վիկտոր Հյուգոյի վերոհիշյալ վեպը, որի ֆրանսերեն ամբողջական հրատարակությունն ավարտվել է Եանցյալ տարվույն մեջ, և որը «տարակույս չկա, որ բոլորովին իր անունը պիտի անմահացունի... Իր փիլիսոփայական կարծիքը ազատության մեծ քահանայապետը ըսելու արժանի կրնեն զինքը: Շինծու ճշմարտության թշնամի, բոլոր ընկերական խնդիրները մամուլին ազատության մարդ կուզե լուծել: Մամուլը մարդու մտածողության ներկայացուցիչը և մտածությունը իրավունքն են նախամեծար կհամարի, քանզի նույն իսկ մարդու շունչն է անիկա. ուստի առանց մարդս մեռցնելու մտածությունը կաշկանդել անհնար է: Բայց եթե մտածող էակը յկրոնար զինքը կապող շղթաները խորտակել, կարող է իր ոգին արտաքս ցուացունել: Այս ամեն փիլիսոփայական գաղափարները բանաստեղծի մը գորավոր նրակայությունը ցուացուցեր է ինքը իր գրվածոց մեջ: ...«Թշվառներին նպատակն ուրիշ բան չէ, բայց եթե տիեզերական եղբայրություն քարոզել, ամենն վատ, ամենն անարգ, ամենն շար մարդ մը բարի ընել և բարինքը, որ կխորշին այնպիսյաց ընկերությունն, վարժեցուցանել, թե ինչպես ճշմարիտ բարությունը իր մարդասիրական բնավորությամբը շարին բարի ըլլալու կնպաստեն:

Մայիսի 18. «Արշալույս արարատյանը» (N 701), արևմտահայերեն, հրատարակում է Արամ Կարապետ Տետեյանի «Թատերական ներկայացմունք ի Զմյուռնիա» գրախոսականը: Ավարտ՝ N 705 (հուլիսի 13): Վերլուծված են «Լուկրեցիա Բուրլիա», «Մեծն Ներսես», «Փրանչեսկա դա Բիմինի», «Մխիթար դուցազն», «Դոն սեզար դը Բազան» և մի քանի այլ ներկայացումներ:

Մայիսի 21. «Մեղուն» (№ 200), արևմտահայերեն, հրատարակում է 4. Կյուրճյանի «նվագ երրորդ տարեդարձի 100-ամյակին սահմանադրության» բանաստեղծությունը:

Մայիս. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 5), Բայազետի բարբառով, հրատարակում է Սենեքերիմ Արծրունու «նոր Բայազետի գաղթական մշակույթի» նշանդրերն ու հարսանիքը՝ դրաման:

Մայիս. «Բազմավեպը» (№ 5), Մամվել Կայսերյանի (հետագայում՝ Գանթարյան) իտալերեն բնագրից կատարած զբառային լեզվաբանական թարգմանությամբ, հրատարակում է Բարդուղիմեոս (Իժմա. Բենեդեկտոս) Սեստիենի «Գարուն (գեղօնը)» բանաստեղծությունը:

Մայիսի 25. «Մասիս» (№ 589), անգլերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Այիքս Քոհոն» պատմվածքը: Ավարտ՝ № 593 (հունիսի 22):

Հունիսի 4. «Մեղուն» (№ 202), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Թադևոս Միհրդատյանցի «Մեր հրատարակած ընկարագիր աղետից Երուսաղեմին» մակագրով գրքին վրայից մինչև ցարդ եղած դատաքննությանց կամ լավ ևս անտեղի բարբառմանց, և հատկապես «Երեմիայի» հանդիսի միջոցով հրատարակված քննադատական հոդվածին դեմ մեր ընդհանուր պատասխանը» խորագիրը կրող հոդվածը: Երուսաղեմում է մինչև հունիսի 18-ը (№ 204) և մնում անավարտ:

Հոդվածագիրը բանավիճում է «Մասիս», «Սեր» «Մեմուարյը հավատին» (Իժմա... «Մաղկաքաղ լուրերի»), «Մյունստի էրչիս» (Իժմա. «Շեփոր Ալգարացի») պարբերականներում իր՝ վերոհիշյալ խորագիրը կրող գրքի (տե՛ս ներկա հատորը, 1860 թ.) առթիվ հրատարակված գրախոսականների հետ, հատկապես անդրադառնալով Չամուռճյանին ու նրա «Երեմիային»: Չամուռճյանը որակված է «շահասեր տգետ», «ափեղջյին խոսող», «նախանձով վեր վար քաշկըռտվող», «հիմարական շաղփաղկություններ ընող», «նոր Հուդա» և այլ արտահայտություններով:

Հունիսի առաջին կես. «Մասյաց աղավնին» (№ 11), «Մեսրոպ Դավթյան Թաղիադյան» և նորա մեկ առաջարկությունը՝ խորագրի ներքո, հրատարակում է Թաղիադյանի «Թուղթ երևանցիներին» ուղերձը (տե՛ս Ընտիր էջեր հայ գրականության, Երևան, 1946, էջ 327—329):

Հունիսի առաջին կես. «Եվրոպան» (№ 11), բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ամայի կղզին» վիպակը: Ավարտ՝ № 26 (դեկտեմբերի երկրորդ կես, հավելված):

Հունիսի 8. «Մասիս» (№ 591), արևմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի «Ուսումնական և դրագիտական տրամախոսությունը» հոդվածը: Ունի նաև «Բանաստեղծություն» Տ. Խորեն

վարդապետ Գալֆայան: Վարդենիք: Քաղաքակրթություն և գրականու-
թյուն: Մանդուխտ, ողբերգություն Թովմաս Թերզյանի» ենթավերնա-
գիրը:

Հոգիվածից. Բանաստեղծը բնության նկարիչն է գրականու-
թյան մեջ, ինչպես որ նկարիչը բնության բանաստեղծն է արվես-
տից մեջ. մեկն ընտիր խորհուրդները ընտրելագույն լեզվով կճա-
ռե, իսկ մյուսը՝ գեղեցիկ տեսարանները գեղեցկագույն պատկեր-
ներով կնկարե. բայց զուգակշռին մեջ դարձյալ չկրնար բանաս-
տեղծության հավասարիլ: Ոչ թե միայն բնության, այլև մարդուս
կենաց հավատարիմ նկարիչն է բանաստեղծը, և անոր գրվածնե-
րուն մեջ կպարունակի իր դարուն ոգին, քաղաքակրթությունը,
կրոնքը, սովորությունները և լեզուն:

... Արժանապատիվ խորեն վարդապետին քերթվածները լե-
ցուն են եռանդյամբ և բանաստեղծական աշխուժիվ. իրեն առաջ-
նորդող մուսայն ոչ թե միայն պերճաբան է, այլև հեշտալի: Թե
Հայաստանի թշվառությունը տեսնե անիկա, իր արտասովաց հե-
ղեղներովն անոր կործանյալ ավերակները կթանա և իր ողբոց
քաղցրալուր մրմունջները սիրտերու մեջ այն վսեմ բոցը կարծար-
ծեն, որ հայրենասիրություն կըսվի: ...«Վարդենիքը» ուրիշ բան
չէ, բայց եթե բանաստեղծ եղբոր մը իր քրոջն ըրած զգվանքը.
բայց հեղինակին գողտրական զգացումը այն աստիճան փափուկ
կերպով մը արտահայտեր է այդ զգվանքը, որ շատ անգամ լուսնո
նշույլիցն առջև ճշմարիտ սիրահարի մեղմիկ հծծյունը հնուուն
լսել կթվի ընթերցողն...

... Պ. Թերզյանի «Մանդուխտին» մեջ հեղինակը քաջությամբ
ձեռնարկեր է ազգային պատմության էջերն ընտրել յուր ողբեր-
գության նյութը, և ըստ մեծի մասին հաջողեր է: ...Բայց բաղձա-
լի էր, որ ողբերգության մեծ կետը, երևակայությունը ավելի ե-
ռանդուն ըլլար, ավելի վարանման մեջ թողուր զմեզ և հրգեմն
քիչ մ' ալ ավելի սիրտերնիս երկյուղով և սարսափանոց լեցվեր:
Պարբերուն ոտանավորը ծանր է և համրթավալ. գուցե հեղինակը
Ռասինի հետևիլ ուզած ըլլա, բայց շատ ետք է մնացեր:

Հունիսի 10. Թիֆլիսում, Ս. Նադիրյանցի, Ա. Խոջայանցի և Պերճ
Պողոյանցի ջանքերով, Նդիսաբեթ Հովհաննիսյանցի տեսչությամբ, իր
գոյությունն է սկսում տեղի Վրացական օրիորդաց ուսումնարանը:
Ավանդում էին հայոց և ռուսաց լեզուներ, կրոն, հայոց պատմություն,
թվաբանություն և կարոճև: Որոշ ընդհատումներով ուսումնարանը գո-
յություն ունեցավ մինչև 1908 թվականը:

«Մեղու Հայաստանի», 1864, № 8 («Գայեակոն օրիորդաց ռուսման-
րան Քիֆիլոսմբ»), 1865, № 20 («Ազգ»), «Մշակ», 1868, № 85 («Գա-
յեակոն օրիորդաց դպրոցը»), № 206 («Գայեակոն օրիորդաց դպրոցի վի-
ճակը»):

Հունիսի 15. Եկատերինոդարում (այժմ՝ Կրասնոդար), Համբարձում
Իփեկյանցի նախաձեռնությամբ, հիմնվում է հայկական արական դպ-
րոց, որտեղ ավանդում էին հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներ,
կրոնագիտություն, Ս. գրոց պատմություն, թվարանություն, ընդհանուր
աշխարհագրություն, պատմություն, գեղագիտություն, նկարչություն և
երգեցողություն: Նույն թվականին դպրոցն ունենում է իր «Ընթեր-
ցանության թանգարանը» (ի՛մա. ընթերցարան), շուրջ 500 անուն գրք-
քով: Դպրոցը ժաղկուտ ժամանակ ուներ 200 սովորող, և 1913 թ. դեռ
գոյություն ուներ:

«Մեղու Հայաստանի», 1864, № 22 («Ազգային»), «Մշակ», 1913,
№ 287 («Բաց նամակ Գրիգոր Զախարյանին»):

Հունիս. «Բազմավեպը» (№ 6), Սամվել Կայսերյանի (հետագայում՝
Գանթարյան) իտալերեն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգ-
մանությամբ, հրատարակում է Վիլենցո Մոնտիի «Առաւօտ» բանաստեղ-
ծությունը:

Հունիսի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 19), արեւելահայերեն, հրա-
տարակում է Արզոսի (ի՛մա. Ստեփաննոս Պալասանյան) «Վարդենիք,
տաղերգյաց խորեն Գալֆայան» գրախոսականը: Ավարտ՝ հաջորդ հա-
մարում:

Հոգվածից. «Մեր բանաքնությունները ըստ մեծի մասին
կամ շոգոքորթ ներքողներ են, կամ, եթե ներեն մեղ այս խոսքը,
զոխոսությունք (ի՛մա. շարախոսություն—Ս. Շ.): Քննաբաններից
ոմանք մարդու սիրտը կ'ործկացնեն իրանց ստապատիր և անալի
գովասանություններովը, և կկարծեն թե քննաբանին պաշտոնը շո-
ղոքորթությամբ հեղինակին մոլորեցնել և հասարակությամբ խա-
բել է, և ոմանք՝ լավը գովելու և վատը պարսավելու տեղ՝ ամեն
բան անխտիր ոտքի տակ են գցում կամ գործի անհմտությունովը
և կամ կիրքերի թելադրությունովը: Այս երկու տեսակ քննաբաննե-
րի բռնած ճանապարհը, ինչպես որ տեսնում ենք, մեկզմեկն շատ
տարբեր է, բայց հետևանքը նույնն է.— վնաս հասարակության:
...Բանաստեղծության գլխավոր պայմանն է վսեմ պարզություն,
բնական և եռանդալից ներդաշնակություն: Սակայն ներդաշնա-
կությունը ոչ երբեք պետք է մթություն պատճառե իմաստին կամ
խանգարե զայն, և զգացմունքը տկարացնե: ...«Վարդենիքը» վեր-

ջապեն, «սրտառու» գրքույկ կարող էինք անվանել և մենք պարոն հեղինակին հետ, եթե ունենար վերևը հիշած կատարելությունները և զերծ լիներ, ընդհանրապես խոսելով, այն ուռուցիկ և սեթեթյա ոճից, բռնազրոսիկ և անբնական նմանություններից, մաշված և հետևակ շրջասացություններից, հորդառատ բացազանություններից, որոնք այնչափ ներհակ են մարդու ճշմարիտ զգացումներին, անպաճույճ, բայց միանգամայն վսեմ և սրտառու լեզվին»:

Հունիսի 22. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 12), արևմտահայերեն, հրատարակում է մի հոգևած, որտեղ բացասաբար է գնահատվում «Արշալույս արարատյանի» և նրա խմբագիր Ղուկաս Պալազարյանի գործունեությունը:

Հոգվածից. «...իսկ «Արշալույս արարատյանի» խմբագրին գալով, հիրավի ալ ըսելիքնիս կորուսած եմք, վասնզի համառ է, նաև համառ պիտի մնա, և պիտի հրատարակե ինչ որ դեմ է ճշմարտության, օրինավորության և ինչ որ նախատինք կրնա բերել ազգերուս վրա: Այս ըսածնուս օրինակ կրնա ըլլալ Իզմիրի Վասպուրական թատրոնին դերասաններուն վրա խոսած ժամանակ անոնցմե մեկին գիշեր մը բանտ մտնելը պատմելը, որ խիստ հեռի է ճշմարիտ օրինավորութենեն... սակայն Արշալուստ համար չէ օրինավորությունը, նա թե որ օրենք մը ունի, որ կհարգե, ան ալ համառությունն է»:

Հունիսի 25. «Մեղուն» (№ 205), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Գաղտնիք բնության... և Գերեզմանք երիտասարդաց» գրախոսականը:

Անգրադառնալով Արմենակ Հայկունու՝ վերոհիշյալ խորագրերը կրող գրքույկներին (տե՛ս ստորև, Պոլիս, 1863 թ.), գրախոսը գրում է. «Աստուծո հայկական գրականության ասպարեզին մեջ գրեթե նոր ու առաջինն են, բայց այսպիսի գրվածք օգտակարությունը միշտ անուրանալի է: ...Թեև վերոհիշյալ գրքույկները խիստ համառոտ ըլլալնուն համար անբավական են մանրամասնաբար ամեն պարագաներուն վրա ճառելու, բայց գեթ արդո հեղինակին կողմեն նվիրված իբրև առհավատյա մը իրենց օգուտը ունին»:

Հուլիսի 2. «Մեղուն» (№ 206), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գալուստ Թիրաքյանի «Երգ տարեդարձի ազգային սահմանադրության ի նորոգկա» բանաստեղծությունը:

Հուլիս. «Բազմավեպը» (№ 7), Սամվել Կայսերյանի (հետագայում՝ Գանթարյան) գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Դեցիմուս Ավսոնիոսի «Վարդը» բանաստեղծությունը: Հրատարակված է

նաև «Սեր որդիական, բացատրություն զգացմանս ի հինսն» արևմտահայերեն հոգվածաշարը: Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1865 թ. փետրվարի (№ 2):

Քննության առնելով Հոմերոսի, Ռոդուլֆի, Քնդուլդի, Շեքսպիրի, Ռասինի և այլոց համապատասխան ստեղծագործությունները, հոգվածագիրը բացահայտում և վերլուծում է որդիական սիրո այլև-
վայլ դրսևորումները նրանց ստեղծագործություններում:

Հուլիսի 6. «Մեղու Հայաստանին» (№ 21), ուսերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն արձակ թարգմանությամբ, հրատարակում է իվան Կոխլովի «Բաղեր» առակը: Տպագրված է նաև սերեք մեծ աքլոր» երգիչական բանաստեղծությունը:

Հուլիս. Եղեսիայում (Ուրֆա, Հար. Թուրքիա), Հակոբ Արևյանի և Գևորգ Արուհայաթյանի ջանքերով, հիմնվում է կրթական-մշակութային «Լուսավորչական ընկերությունը»: Վերջինս ուներ ավելի քան 300 անդամ և իր առջև նպատակ էր դնում «Հայոց զավակունքը կարդացնել, անոնց կարդացած գրքերը ձրի առնել... աղքատաց ալ բաժին անել»: «Լուսավորչական ընկերությունը» գոյություն ունեցավ մինչև 1880-ական թվականները:

«Հանդես ամսօրյա», 1862, № 1—4 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

Հուլիսի 6. «Մասիսը» (№ 595), արևմտահայերեն, հրատարակում է Վաղարշակ Պ. Պառնասյանի «Ուսումնական և գրագիտական տրամախոսությունը» հոդվածը:

Ունի նաև հետևյալ ենթավերնագիրը. «Նոր գյուտեր և հին ավանդություններ: Գիտության փափագը: Ժանապարհորդություն: Նեղոսի ակունքը: Բազմություն աշխարհաց: Գեղարվեստը: Հորաս Վերեն: Վիկտոր Հյուգո առ լամարթին»:

Հոգվածից. «Կրնանք ըսել, թե ազգի մը անվանը անմահություն տվողները մեկ կողմանն մեծ մատենագիրները, մեկ ալ կողմանն երևելի դուրսագույնը և մյուս կողմանն գեղարվեստից մեջ անվանի եղողներն են»:

Հուլիսի 6. «Ժամանակ» հանդեսը (№ 14), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի «Ի վերահաստատություն ազգային սահմանադրության (երդ)» բանաստեղծությունը:

Պեշիկթաշլյանի այս բանաստեղծությունը մեզ հայտնի նրա ոչ մի ժողովածվում յի զետեղված: Ուրիշ մանրամասնություններ ճշտել չենք կարողացել:

Հուլիսի 21. Սուրամիում (Գորու գավառ, Վրացական ՍՍՀ), Հովսեփ

քահանա Առյուծյանցի շանքերով և Զումշուդ Դավթյանի սատարմամբ, տեղի հայկական եկեղեցուն կից բացվում է արական երեքդասյա դպրոց: Այն սկզբում ուներ 35 աշակերտ, ավանդվում էր հայոց լեզու, գրականություն, թվարանություն և կրոն: 1890-ական թվականներից դպրոցը դառնում է երկսեռ և երկդասյա և 1920-ական թվականներին դադարում է դոյություն ունենալուց:

«Մեզու Հայաստանի», 1868, № 27 («Ազգային»); 1873, № 39 («Սուրամից հաղորդում են...» «Մշակ», 1813, № 155 («Տեղեկություններ գավառից»), № 160 («Սուրամի զպրոցի հոբելյանը»):

Հուլիսի 23. «Մեզուն» (№ 209), արտատպելով Հնդկաստանի սեղրայրասերից Տրատարակում է Մ. Թադիադյանի «Առակ» («Առակ ազգաց հասարակեալ...») գրաբար բանաստեղծությունը:

Թադիադյանի՝ մեզ հայտնի ոչ մի ժողովածվում այս բանաստեղծությունը չի ղետեղված: Այս կապակցությամբ ուրիշ մանրամասնություններ ճշտել չենք կարողացել:

Հուլիսի 27. «Մեզու Հայաստանին» (№ 24), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արեւելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Ամսալի կղզի (իսկական քրիստոնեական կենցաղավարություն)» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Հուլիսի 27. «Մասիսը» (№ 598), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Կարապետ Ութուշյանի «Ենորհուրդ գաղտնի ընկերությանց» գրախոսականը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Գրախոսականից. «Զկա Զամուռնյանին մեկ արտագրությունը, որուն մեջ շտեմելի, թե այս անձը ներկա դարուս մեջ գիտությունը իրեն գործիք մը, գրագիտությունը շպար մը, փիլիսոփայությունը խալժ և կրոնքը դիմակ մը կամ մանավանդ իրեն սեփական մեղադրանք մը ընելով, լճգնի ազգին մեջ հուզմունք հարուցանելու և գրականությամբը քիչ շատ ազգին մեջ համարում ստացողներն անխտիր արատավորելու, որպես անկրոն և անհավատ բամբասելու»:

Հուլիսի 30. «Մեզուն» (№ 210), ժողովրդական լեզվով, հրատարակում է Սահակի (աշուղ ?) «Շաղթություն» բանաստեղծությունը և արտատպելով՝ Կալկաթայի «Եղբայրասերից» արեւմտահայերեն հոգված Մ. Նալբանդյանի հնդկաստանյան գործունեության մասին:

Արձանագրելով «Եղբայրասերի» անսքող դրվատական վերաբերմունքը Մ. Նալբանդյանի անձի ու գործի վերաբերյալ, «Մեզուն» հավելում է. «Խեղճ «Եղբայրասեր», պարոն Մ. Նալբանդյանցի ազգասիրական եռանդը ճանշնալուզ համար, դուռն ալ անհավա-

տության կնիքով պիտի դրոշմվիս, վասնզի Սպանիական ոգին աս-
կե ուրիշ վարձք չկրնար տալ քեզին:

Օգոստոս. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 8), արևելա-
հայերեն, հրատարակում է Սամվել Գյուլզադյանցի «Մանկասար կամ
պատկեր տխմար մարդուն» և «Շահապիվանի ծեր հովիվն» բանաստեղ-
ծությունները:

Օգոստոսի 10. «Արշալույս արարատյանը» (№ 70?), անգլերենից
կատարված գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է «Բեն Ալի-
արսենյան վեպ» պատմվածքը:

Օգոստոս. «Թագմավեպը» (№ 8), Սամվել Կայսերյանի՝ ֆրանսերեն
րնագրից կատարած գրաբար լատինա թարգմանությամբ, հրատարա-
կում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Խանդ ոգու» բանաստեղծությունը:

Կայսերյանի՝ նույն սկզբունքով Լամարթինից կատարած
թարգմանությունները, հետագայում հրատարակվել են հետևյալ
հաջորդականությամբ. «Մոց Պայեայ» (№ 9, սեպտեմբեր), «Ի-
մաստասիրութիւն (առ մարկիդն Մեզոնֆորեայ)» (№ 10, հոկտեմ-
բեր), «Շովիւ և ձրկնորս» (№ 11, նոյեմբեր), «Որ էնն աստուած»
(1864, № 1, հունվար), «Փնարերգական նուագը Սաուդայ» (№ 3,
մարտ), «Հաւատք» (1865, № 3, մարտ) և այլն:

Օգոստոսի 25. Աստրախանում ծնվեց լրագրող (հայերեն և ռուսե-
րեն լեզուներով), խմբագիր, գրող Հովակիմ Սուլովյանը: Վախճ. 1919 թ.
Թիֆլիսում:

1907 թ. Թիֆլիսում հիմնել և Ատրպետի հետ մեկտեղ մինչև
1908 թ. խմբագրել է «Ապագա» օրաթերթը: Ժամանակի պարբե-
րականներում հանդես է եկել «Տապար», «Հաղթանակ», «Սոխակ-
յան», «Սոխ.» կեղծանուններով:

Պետրոսյան Է., Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնա-
լիստներ, Երևան, 1968, էջ 488—490:

Օգոստոսի 27. «Մեղուն» (№ 214), արեւմտահայերեն, հրատարա-
կում է Արամ Բժշկյանի «Ջութակ Հայաստանի» պոեմը:

Օգոստոսի 30. Խարբերդում (Արենի. Թուրքիա) ծնվեց հոգվածագիր,
կրթական-մշակութային գործիչ Վահան Գրիգորի Թամզարյանը: Վախճ.
1925 թ. հուլիսի 10-ին, Մետուենում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոշնի», 1925, № 30 («Մահ»), № 32 («Վերապա-
վելի Վահան Թամզարյան»), № 37 («Պատվելի Վահան Թամզարյան»):
Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1926, էջ 731:

Օգոստոսի 31. Ժամանակն հանդեսը (№ 18), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Փափազյանի «Պարոն Հայկունին և յուր ճերմակը (ի՛մա. ճճերմակ, կամ պարոն Ս. Փափազյան և յուր ժամանակը» տե՛ս ստորև, ներկա թվականի տակ—Ս. Շ.)» գրախոսականը։ Ավարտ՝ № 20 (սեպտեմբերի 28)։

Գրախոսականից. Շեթն երեք կա հրատարակություն մը, որ ծայրն ի ծայր հակասություններով լի ըլլա, սինլեզոր ոճ մ' ունենա և մեկ կողմ ուրացածը մյուս կողմը հաստատեն, այն ալ պարոն Հայկունիին նոր հրատարակած «ճճերմակն...» է, որ պարոն Հայկունիին սկզբունքներուն բովանդակությունն է։

Օգոստոսի 31. «Մեղու Հայաստանին» (№ 29), արևելահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Հանդես հակառակությանց հայոց գրաբար և աշխարհաբար լեզվաց» ստեղծագործությունը։

«Աշխարհիս ամեն բան,— գրում է Սրվանձտյանցը,— հակառակն ունի. հայոց գրաբար և աշխարհաբար լեզուներն էլ աշխարհի հակառակությանց կարգի մեջ կկույնին։ Սաստիկ է սոցա կոիվ. ինչպես մեկը հնության և մյուսը նորության թագավոր լինին և յուրաքանչյուր յուր ժամանակին ունեցած անձինքներով և քստացած պատիվներով, զորք ու բանակ կազմած հսկայական իրավունքներով դեմ ընդդեմ ճակատ կմղեն»։

Ապա գրաբարն ու աշխարհաբարը, որպես անձնավորված կերպարներ, սկսում են բանավիճել իրար հետ, յուրաքանչյուրը բերելով իր «հակառակորդին» անկենսունակությունը հավաստող մեկից ավելի փաստեր։ Բանավիճն ավարտում է «Գրաբարին միշտ հարգանք և անմահություն, աշխարհաբարին կյանք և առաջադիմություն» ձևով։

Սեպտեմբերի 3. «Մեղուն» (№ 215), արևմտահայերեն, հրատարակում է Աբրահամ Ալվազյանի «Ուղերձ առ խրիմյան Հայրիկն» բանաստեղծությունը։

Սեպտեմբերի առաջին կես. «Մասյաց աղալներն» (№ 17), աշխարհաբար, հրատարակում է Վրթանես վարդապետի «Ոմն մեծատուն ուներ քարոզգիրք...» բանաստեղծությունը։

Ունի հետևյալ ծանոթագրությունը. «Եհրատարակմբ այստեղ բավական հին ձեռագրե մը առնված գրվածք մը, որ շարադրված է իբրև խրատ և հանդիմանություն անոնց, որ օգտակար գիրք մը ունին ու կպահեն, դուրս չեն հաներ, չեն թողուր որ ուրիշներն ալ կարգան ու վայելեն։ Ձեռագրին անունն է «Ժողովածու պատմագիրք» և է հավաքումն իբր վեց հարյուր մանր պատմությունց։

... Ժողովածու պատմագրքիս գրությունն եղած է ի նոր նախիջևան, համի տեառն 1787, ձեռամբ Ավետիքյան Մարտիրոս քահանայի Ս. Համբարձման եկեղեցւոյ:

Սեպտեմբերի 14. Մենդու Հայաստանին» (№ 31), արեւելահայերեն, հրատարակում է Խաչատուր Փալանթարյանցի «Մի քանի խորհրդածություններ և ցուցմունք Կովկասյան և այսկույս Կովկասյան հայոց այժմյան լուսավորության վրա» հոդվածը և «Թիֆլիզեցի ուսանողացուի բերանից» բանաստեղծությունը: Փոքրիկ վերջաբանով վերջինը հրատարակության է ներկայացրել Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցը:

Սեպտեմբեր. «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 9), արեւելահայերեն, հրատարակում է Նիկոլ Մեծատունյանի «Պանդուխտ հայկազն (այլի մոր մը օրորոց)», նատալիա Միրզոյանի «Ողջունն ծնողաց, ավուր տոնախմբության զասկին» և գրաբար՝ Առաքել Նալբանդյանի «Պատանեակ մայր և մահ» բանաստեղծությունները:

Սեպտեմբերի 16. Հալեպում (Սիրիա) ծնվեց արձակագիր, լրագրող, թարգմանիչ (հայերենից թուրքերեն, գրաբարից աշխարհաբար), խմբագիր Միսաք Գուլույանը: Վախճ. 1913 թ. մայիսի 15-ին, Պոլսում:

«Անուշավան» կեղծանունով հանդես էր գալիս «Նոր-Ռարում», «Փաստիմ»-ով՝ ժամանակի այլևայլ պարբերականներում: 1901-ից խմբագրել է «Մանգումյի էֆթյար» (իմա. «Մտածումների շարք») հայատառ թուրքերեն պարբերականը, 1908-ին Պոլսում հիմնադրել և մինչև մահ խմբագրել է «Ժամանակ» օրաթերթը:

Թեոդիկ. Ամենու տարեցույցը, Պոլս, 1912, էջ 380—382, 1914, էջ 395: «Հանդես ամսօրյա», 1913, № 7 («Միսաք Գուլույան»): «Դանդիոն», 1913, № 5044 (մայիսի 15), № 5045 (մայիսի 16), № 5047 (մայիսի 18):

Սեպտեմբերի 26. Պոլսում ծնվեց բանաստեղծուհի, արձակագրուհի, գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանչուհի (ֆրանսերենից հայերեն) Սիպիլը (Զապել Հովհաննեսի հանչյան, ապա՝ Զապել Տոնելյան, որից հետո, Զապել Ասատուր): Վախճ. 1934 թ. հունիսի 19-ին, իր ծննդավայրում:

«Հայ Աստրեա», «Անահիտ», «Օր. Ալիս» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Սիպիլ (Զապել Ասատուր), Երկեր, կազմեց Լ. Ա. Գալստյան, Երևան, 1965, 452 էջ: Հայ նոր գրականության պատմություն, հատոր 4, Երևան, 1972, էջ 691—695.

Հոկտեմբերի 1. Տրապիզոնում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց բնակարարիչ, նկարիչ, մշակութային գործիչ Արշակ Ֆեթվաճյանը՝ Վախճ. 1947 թ. հոկտեմբերի 7-ին, Մետֆորդում (ԱՄՆ)։

«Բազմալեզու», 1946, № 3—4 («Արշակ Ֆեթվաճյան և Ղևոնդ Ալիշան»)։ «Արարատ», 1947, № 11—12 («Մահ Արշակ Ֆեթվաճյանի»), 1948, № 1—2 («Արշակ Ֆեթվաճյան»)։

Հոկտեմբեր. «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 10), գրաբար, հրատարակում է Արրահամ Փափազյանի «Ամենայն ինչ ընդունայն է» բանաստեղծությունը։

Հոկտեմբերի 23. Թիֆլիսի քաղաքային թատրոնում, հայ դերասանների խումբը Գևորգ Զմշկյանի ղեկավարությամբ, առաջին անգամ բեմադրում է Գարրիել Սունդուկյանի «Գիշիրվան սաքրը խեր է» կատակերգությունը։ Նույնը՝ Վասո Արաշիձեի վրացերեն թարգմանությամբ, 1883 թ. հոկտեմբերի 20-ին։

«Այս խաղարկությունը այնքան լավն էր, — գրում էր «Մեղու Հայաստանին», — որքան միայն հնար էր պահանջել մեր դերասաններից և դերասանուհիներից, Հիշյալ կատակի մեջ անձանց բնավորությունը բավականին լավ էր օրինակված ժողովրդյան ներկա կյանքից, ուստի և ազդեցությունն էլ մեծ եղավ։ Հանդիսականները մեծ ծափահարությամբ հայտնեցին իրենց շնորհակալությունը հեղինակին. Հույս ունենք, որ եթե միշտ այդպես հաջողությամբ լինի ներկայացումը, հայկական թատրոնը հառաջ կերթա Թիֆլիսի մեջ»։

Սուղդուկյան Գ., Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 1-ին, Երևան, 1951, էջ 459—464։

Նոյեմբերի 1. «Մաղիկը» (№ 63), Գրիգոր Զիլինկիրյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն հատվածաբար թարգմանությամբ ու թարգմանչի առաջաբանով, սկսում է հրատարակել Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառները» («Էն միգերապլը» ընդհանուր խորագրի ներքո)։ Ավարտ՝ 1865 թ. № 106 (փետրվարի 15)։

Թարգմանչի առաջաբանից. «Մեր ազգին ընթերցասիրության միճակը այն աստիճան ափսոսալի է, որ տակավին շատ ժամանակ լպիտի ունենանք ոչ հմուտ հեղինակներ, ոչ ալ երևելի թարգմանիչներ։ Մեր մեջ կարծես անհնարին եղած է գրքի մը, թարգմանության մը երկրորդ կամ երրորդ տիպը տեսնել։ Այս գրյանց կարգը կդասենք ահա, նաև «Միգերապլը» ըսված միպասանությունը։ Հյուգոյի այս աշխատասիրությունը այնպիսի գործ մի է, զոր մարդկային միտքը հազիվ թե մեկ կամ երկու դարու մեջ ան-

գամ մի միայն արտադրելու առիթ կրնա ունենալ: Բայց քանի մ'ազգերն, ամեն ազգի լեզվով թարգմանված է այն արդեն, իսկ մեր մեջ անոր թարգմանվելուն և հրատարակվելուն սպասելը առայժմ ուղիղ խելքի գործ չէ: ...Հյուգոյին գիրքը իբր լոկ վիպասանություն կարգալու և հոն դեպքերու, հանգույցներու շարք մը դիտելու չէ: Արդի մարդկային ընկերությանց ավետարանն է այն: Նոյեմբեր. Քիֆլիսում (Բեթղեհեմ արվարձանի «Ս. Աստվածածին» եկեղեցում), Վարդան Արշակունու սատարմամբ և Միքայել Տեր-Գրիգորյանցի տեսչությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանը», որտեղ սովորում էին շուրջ 40 աշակերտուհիներ: Ավանդվում էին հայոց և ռուսաց լեզուներ, կրոնագիտություն, եկեղեցական երաժշտություն, ձեռագործ: «Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանը» դադարեց 1872 թ. կեսերին:

«Մեզու Հայաստան», 1861, № 30 (Վերադարձվ խմբագրի), № 38 («Հայաստանութուն»), 1864 թ., № 8 («Գայանյան... ուսումնարան Քիֆլիսում»), 1866, № 45 («Հոփոթման օրիորդաց ուսումնարան»), 1876, № 15 («Մարիամյան ուսումնարան»), 1875, № 14 («Քիֆլիսից...»):

Նոյեմբերի Եռաշին կես. «Ծվրոպան» (№ 21), արևմտահայերեն, թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Մավրիտանիայի իմաստնույն մագաղաթը» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Նոյեմբեր. «Գոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը (№ 11), գրաբար, հրատարակում է Սամվել Գյուլզադյանի «Առ մայրն իմ... Հայաստան» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբերի 23. «Համբավաբեր Իուսիոն» (№ 52), գերմաներեն քնագրից կատարված աշխարհաբար թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Գ. Խ.) հրատարակում է «Ստրկաց նավ» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբերի երկրորդ կես. «Մասյաց աղավինն» (№ 22), գրաբար, հրատարակում է Գրիգոր Մագիստրոսի «Յադագա խաշանշան դաւադանին, զոր ընծայնաց տնաոն Պետրոսի, հայոց կաթողիկոսի...» չափածո գործը և անանուն բանաստեղծի «Պատմութիւն թագաւորաց օսմանցոց, շարադրեալ ռտանաւորաւ» բանաստեղծությունը:

Դեկտեմբերի 7. Պոլսում ծնվեց բնագետ, աստվածաբան-բանասեր, հոգևածագիր Պողոս Գաֆթանյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1884 թ. ապրիլի 13-ից, 1900-ական թվականներին հրաժարվել էր միաբանությունից: Վախճ. 1920 (?) թ. ԱՄՆ-ում:

Մխիթարյան հորեյան, Վենետիկ, 1901, էջ 236: Պատմության Մ., Հայ հանրագիտակ. Բազմաբան, 1938, էջ 487:

Դեկտեմբերի 7. *«Մեղու Հայաստանին»* (№ 43), արեւելահայերեն, հրատարակում է Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի *«Մեր Թիֆլիսի թնաորը»* թատերական գրախոսությունը և Վահագն Պատկանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն լափածո թարգմանությամբ, Վիկտոր Հյուգոյի *«Վարձատրությունն առաքինությանն քանաստեղծությունը»*:

9. *Տեր-Աղեքսանդրյանցն* անդրադարձել է *«էս տարի հոկտեմբեր ամսեմնն սկսած մինչև դեկտեմբերի 1-ը»* Թիֆլիսում բեմադրված՝ Ն. Փուլինյանի *«Դալալ Ղազո»* և *«Հազար թումանոց կարա»*, Հ. Տեր-Գրիգորյանի *«Ժլատ»*, Գ. Սունդուկյանի *«Գիշիբլան սաբրը խեր է»* գործերին, շարադրել է *«Համառոտ բովանդակությունները և մեկ-երկու դիտողություններ անելով հանդերձ, նրանց բարձր է գնահատել: Բարձր է գնահատված նաև այդ գործերը ներկայացնող դերասանների (Մ. Ամրիկյան, Գ. Զմշկյան, Ա. Սուքիասյան, Ս. Մատինյան, Ն. Ղազարյան և այլն) խաղը»*:

Դեկտեմբերի 10. *«Մաղիկը»* (№ 67), Գ. Պ.-ի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Սյուլմոն Գեսների *«Երգ սիրո (հովիվ և հովվուհի)»* քանաստեղծությունը և Գրիգոր Զիլինկիրյանի *«Ազգային երեսփոխանություն և հայ օրագրությունը»* հրապարակախոսական հոդվածը: Ավարտ՝ № 70 (հունվարի 10):

Հոգվածից. *«Հանրաբար խոսելով, պարբերական թերթերը երկու դասակարգություն ունին: Մին է քաղաքական թերթ, որ կանվանվի լրագիր, մյուսն է գրական թերթ, որ կանվանվի հանդես: Առաջինը իրեն զլխավոր նպատակ կընտրե քաղաքական դեպքերու երթևեկության ընթացքը. դիտել, նշանակել, խորհիլ անոր վրա...»*

Բայց գրական հանդես մը բուրբուլիկ կտարբերի լոկ քաղաքական թերթի մը: Յուր նպատակն է ամեն աստիճանի անձանց օգուտ մատակարարել ուղղակի կերպով. յուր նշանաբանը ավելի բարձր ու վսեմ է, և յուր պարտքն ալ ավելի ծանր ու տաժանելի: Կերկնենք, գրական հանդեսի մը նպատակն է ընկերության ամեն աստիճանի անձանց եռակի օգուտը, բարոյական, մտական և նյութական:

Դեկտեմբերի 12. Հալեպում (Սիրիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, քանասեր, արձակագիր, խմբագիր Վահան Մ. Քյուրքճյանը:

1886 թ. Պոլսում հիմնել և մեկ տարի խմբագրել է *«Մենտոր»* կիսամյա հայատառ թուրքերեն թերթը: 1901 թ. Բոստոնում հիմնադրել և մինչև 1904 թ. խմբագրել է *«Կոչնակ Հայաստանի»* շաբաթաթերթը: 1904 թ. Կահիրեում հիմնադրել և մինչև

1912 թ. խմբագրել է «Հուսարերն» երկօրյա լրագիրը (1908 թվականից՝ «Հուսարեր—արև»)։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Բակուրյան» կեղծանունով։

Փետրվ. Ամենուս տարեցույցը, Պալիս, 1825, էջ 343—346։ «Հայաստանի կույնակ», 1953, № 41 («Վահան Քյուրքճյան»)։

Դեկտեմբերի 16. Շուշիում (Լեռնային Ղարաբաղ) ծնվեց նկարիչ, մշակութային գործիչ, լրագրող, ՀՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ (1938 թ.) Ստեփան Մելիքսեթի Աղաշանյանը։ Վախճ. 1940 թ. դեկտեմբերի 13-ին, Երևանում։

Մարտիկյան Ս., Ստեփան Աղաշանյան, Երևան, 1956, 185 էջ։ Պարսադյան Ռ., Ստեփան Աղաշանյան, Երևան, 1963, 40 էջ։

Դեկտեմբերի 17. «Մեղու» (№ 225), գրարար, հրատարակում է Սահակ Խանճյանի «Ուղեքն» առ արժանապատիւ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանն ներբողը։

Դեկտեմբերի 21. «Մեղու Հայաստանին» (№ 45), Թիֆլիսի բարբառով, հրատարակում է Գարրիկ Սունդուկյանի «Թիֆլիսու հառ թեատրի պարուն կառավարիչներուն» ընդդիմախոսական հոդվածը (տե՛ս Գ. Սունդուկյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, Երևան, 1952, էջ 427—437)։

Անդրադառնալով Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի գրախոսականին (տե՛ս «Մեղու Հայաստանին», 1863, դեկտեմբերի 7), Սունդուկյանը ոչ միայն չի ընդունում և կետ առ կետ հերքում է իր «Գիշիրվան սարը խնր է» կատակերգության վերաբերյալ արված դիտողությունները, այլև մեղադրում է հոգվածագրին, որ նա սխալ է հասկացել իր՝ որպես քննադատի անելիքներն ու պարտականությունները։

Դեկտեմբերի 28. «Մեղու Հայաստանին» (№ 46), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Քուլտրեկյանցի «Ան իմ Ռոզենհայմա և «Վարդիկ» բանաստեղծությունները (Թարգմանություններ ?)։

Դեկտեմբերի 28. «Արշալույս արարատյանը» (№ 717), գրարար, հրատարակում է Գևորգ Խորասանճյանի «Ի շնորհաւորութիւն մեծահանգէս տոնախմբութեան... Պողոս սրբազան պատրիարքի... ուղեքն» բանաստեղծությունը։

Դեկտեմբերի երկուրդ կես. «Եմբոպան» (№ 24), գերմաներեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է

«Ազահին ժառանգները» պատմվածքը: Ավարտ՝ Մ 26 (դեկտեմբերի երկրորդ կես, հավելված):

— Պոլսում, Անտոն, Օնիկ և Սիմոն Պապայան եղբայրների նախաձեռնությամբ, ստեղծվում է թատերական-հասարակական «Հայկյան ընկերությունը»: Վերջինս սատարում էր հայ թատերագիրներին, բեմադրում էր նրանց գործերը, որոնցից հիշարժան են Մ. Պեշիկթաշլյանի «Պրերգությունները» «Հայկյան ընկերությունը» գոյություն ունեցավ մինչև 1870-ական թվականները:

Պոլսում ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, Վիեննա, 1957, էջ 421—422: Ստեփանյան Գ., Ուղղակի արեմտահայ թատրոնի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 174—175:

— Պոլսում, Նիկանովը Յուսկուլճյանի, Աբրահամ Այվազյանի, Արմենակ Հայկունու և այլոց ջանքերով, իր գոյությունն է սկսում «Արտավազդյան ընկերություն» թատերական կազմակերպությունը: Այն իր աշխատանքային ծրագիրն էր համարում թատերական գործեր թարգմանել տալն ու բեմադրելը: «Արտավազդյան ընկերությունը» 1870-ական թվականներին դեռ գոյություն ուներ:

«Իր առաջին ներկայացումը տված է 1864 թ. մարտի 26-ին, ներկայացնելով «Ալլիքը» ողբերգությունը (հեղ. Վոլտեր—Ս. Շ.), Կետիկ փաշայի բացթյալ սեփաթառոնին մեջ, որմե խրախուսված, ընկերությունը երկրորդ ներկայացում մը կուտա ապրիլ 11-ին, բեմ հանելով հայերեն «Հովսեփ գեղեցիկ» (հեղ. Թովմաս Թերզյան—Ս. Շ.) և տաճկերեն «Օտուն գրլըն» (իմա. «Փայտե թուր»—Ս. Շ.) զավեշտը»:

Պոլսում ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, Վիեննա, 1957, էջ 600:

— Պոլսում ծնվեց մշակութային գործիչ, արձակագիր (մասնագիտությամբ աստղաբաշխ) Լեոն Ասատուրյանը: Վախճ. Փարիզում:

Պոլսում Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 223:

— Պոլսում ծնվեց հոգավածագիր, թարգմանիչ (իտալերենից հայերեն) Գրիգոր Մալխասյանը (նաև՝ Մայիաս): Վախճ. 1925 թ. մարտի 4-ին, Վենետիկում (լիդո կղզի):

«Թարգմանիչ», 1925, Մ 3 («Գրիգոր Մալխասի մահը»): Թեոդիկ, Ամենուն առեցցույցը, Պոլս, 1926, էջ 728: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ, էջ 267:

— Պոլսում ծնվեց գրականագետ-բանասեր, բանաստեղծ, բառարանագիր Միմոն Գարամաճյանը: Վախճ. 1942 թ. մարտի 29-ին, Փարիզում:

Առեփախյալ Գ., Կենսագրական բառարան, Հատ. Ա, էջ 203:

— Պոլսում ծնվեց բառարանագիր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն), ֆրանսերենի դասագրքերի հեղինակ (հայկական դպրոցների համար) Կոմիտաս Արիստակեսի Ոսկյանը: Վախճ. 1911 թ. փետրվարի 20-ին:

Թեոդիկ, Ամենան տարեցույցը, Պոլիս, 1912, էջ 351: «Հանգես աժաօրյա», 1953, № 7—8 («Ոսկյան գերդաստանը»):

— Թիֆլիսում ծնվեց դերասան, լրագրող (հայերեն և վրացերեն լեզուներով), թարգմանիչ (վրացերենից հայերեն), դրամատուրգ Գեղեճե Բարսեղի Միրադյանը (նաև՝ Միրադյան-Գեղեճե): Վախճ. 1919 թ. հունվարի 27-ին:

«Մշակ», 1910, № 94 («Գեղեճե Միրադյանի հոբելյանը»), № 35 («Այսօրվա հարելարը», «Երախտագիտական ձայն»), № 97 («Գեղեճե Միրադյան-Գեղեճեի հոբելյանը»), 1919, № 22 («Գեղեճե Միրադյան») ... Սուեդուկյան Գ., Երկրի լիակատար ժողովածու, Հատ. 3, Երեւան, 1952, էջ 711:

— Թիֆլիսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, խմբագիր Կոստանդին Հովհաննեսի հատիսյանը (մասնագիտությամբ ճարտարապետ): Վախճ. 1913 թ. հոկտեմբերի 24-ին, Բաքում (թաղում՝ հոկտեմբերի 28-ին, Թիֆլիսում):

1908 թ. Բաքում, հիմնել և խմբագրել է «Հանգ» գրական և գեղարվեստական շաբաթաթերթը, որից հետո, նույն թվականին՝ «Պատանական գրադարան» կիսամյա հանդեսը:

«Մշակ», 1913, № 237 («Կոստանդին հատիսյան»), № 239 («Կոստանդին հատիսյան»):

— Խարբերդում ծնվեց մշակութային գործիչ, բանաստեղծ, արձակագիր Հովհաննես Փաշկյանը: Վախճ. 1946 թ. հուլիսի 11-ին, Բասսետինայում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոչակ», 1946, № 30 («Հովհ. Ս. Փաշկյանի մահը»), № 33 («Հովհաննես Ս. Փաշկյան»):

— Խարբերդում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, հուշագիր, բանահավաք Եղիշե Զիլինկիրյանը: Երուսաղեմի միաբանության անդամ 1886 թ., վախճ. 1929 թ. փետրվարի 7-ին, Երուսաղեմում:

Մկրտիչ Աղավնունի, Միսրանյ և այլերու հայ նրուսաղենի, նրուսաղեն, 1929, էջ 126—127, 521, «Հայաստանի կոչնակ», 1929, № 11 («Հանգիստ նշխի և պիտեպոս Ձիւնկիրյանի»):

— Հանդամեջ գյուղում (այժմ՝ Օրդուբադի շրջան, Նախիջևանի ԻՍՍՀ) ծնվեց մշակութային գործիչ, թատերական քննադատ Ներսես Դավթյանը: Վախճ. 1903 թ. հոկտեմբերի 28-ին, Թիֆլիսում:

«Մշակ», 1903, № 238:

— Բուրսայում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց հայկաբան, լեզվագետ, թարգմանիչ (պարսկերենից, թուրքերենից, արաբերենից հայերեն և ընդհանրապես), մանկավարժ Ստեփան Հարությունի Կուրտիկյանը: Վախճ. 1944 թ. հունվարի 25-ին, Պոլսում:

«Բազմավեպ», 1929, № 3 («Ստեփան էֆ. Կուրտիկյանի հոբելյանին առթիվ»), «Ընդարձակ տարեգիրք Ազգային հիվանդանոցի», Պոլս, 1944, էջ 362—374:

— Ապուլեիս գյուղում (Ակնա գավառ) ծնվեց դրամատուրգ, հեղինակ, մշակութային գործիչ Հմայակ Ազատյանը: Վախճ. 1934 թ. օգոստոսին, Կահիրեում:

«Հայաստանի կոչնակ», 1934, № 36 («Մահ Հմայակ Ազատյանի»), Տարեցույց ազգային հիվանդանոցի, Պոլս, 1935, էջ 397:

— Պարտիզակում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց պրականագետ-քանասեր, լրագրող Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Աղավնունին: Նրուսաղենի միաբուսության անդամ 1921 թ., վախճ. 1941 թ. օգոստոսի 24-ին, Նրուսաղենում:

«Հայաստանի կոչնակ», 1942, № 9 («Մկրտիչ արքեպիս. Աղավնունի»), Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 72:

— Զեյթունում ծնվեց պատմաբան-բանասեր, լրագրող, կրթական-մշակութային գործիչ Հովհաննես Ահարոնյանը: Վախճ. 1941 թ. Մոսկովի դեղերում (Ուրուգվայ, Հարավային Ամերիկա):

Զեյթունի պատմագիրք, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 461—464:

— Բիելյան գյուղում (Ակնա գավառ) ծնվեց աստվածաբան-քանասեր, լրագրող, թարգմանիչ (թուրքերենից հայերեն) Վարդան Կարապետի Արսլանյանը (նաև՝ Ասլանյան), Նդեռնամահ՝ 1915 թ. Խարբերդում:

Պոստյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 228, «Հայաստանի կոչնակ», 1951, № 15 («Մոռացված զեմքեր»):...

— Դղլարում (Հյուսիսային Կովկաս, այժմ՝ Դաղստանի ԻՍՍՀ) ծնվեց թատերագետ, լրագրող, թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն), խմբագիր Ալեքսանդր Թարխանյանը։ Վախճ. 1903 թ. հուլիսի 29-ին, Բաքվում։

1893 թ. Թիֆլիսում հիմնադրել է մինչև 1905 թ. խմբագրել է «Քառ-րոն» շաբաթյա հանգստի «Եւմա», 1903, № 4 («Ալեքսանդր Թարխանյան»), Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 354։

— Թիֆլիսում (?) ծնվեց գրականագետ, քննադատ, թարգմանիչ (ռուսերենից և գերմաներենից հայերեն) Գարեգին Խաչատուրի Ննգի-բարյանը։ Վախճ. 1920 թ.։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Նուշիր-վան» և «Գ. Ա.» կնդծանուններով։

Ննգիբարյան Գ., Մասնախոսութուն, Թիֆլիս, 1909։ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 302—303։

— Նոր-Նախիչևանում (?) ծնվեց լրագրող, բանասեր, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) Մելքոն Դանադուլյանը (հոգևորական աստի-ճան ստանալուց հետո՝ Մուշե վարդապետ)։ Վախճ. 1926 թ.։

«Մ. Վ.», «Մուշե վարդապետ», «Ուստանիկ», «Ռոստոմբեկ» կնդծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականնե-րում։

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 275։

— Պոլսում (?) ծնվեց արձակագիր, բանաստեղծ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից, իտալերենից հայերեն) Հրանտ Ալատինը (սկզբնական շրջանում՝ Հրանտ Պերպերյան)։ Վախճ. 1933 թ. հոկտեմբերի 28-ին, Կահիրեում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Վե-հակրես» և «Հրանտ Վեհակրես» կնդծանուններով։

«Բազմաշեղ», 1934, № 2—3 («Հրանտ Վեհակրես»)։

— Վենետիկում, Արսեն Բադրատունու՝ հունարեն և լատիներեն րնագրերից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, առաջարանով ու ժանոթագրութուններով, հրատարակվում է «Ճաշակ հելլեն և լատին ճարտարխոսութեան» ժողովածուն։ 363 էջ։

Ջետեղված են. «Ծագիւնսի ճառ ընդդէմ Կտեսիոնի», «Դիմոս-թենի՝ ճառ յաղագս պսակին», «Կիկերոնի՝ ճառ վասն լիկիւնիոսի արթիայ քերթոցի», «Կիկերոնի՝ ճառ վասն լիգարիոսի», «Կիկե-

րովնի՝ ճառ վասն արքային Դիոտարայա և Եկեղեցւոյնի՝ ճառ երկ-
րորդ փրիպպեան ընդդէմ Մարկոսի Անտոնիոսին:

— Վնենտիկում, Գրիգոր Ճելալյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատա-
րած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Պրոսպեր
Մերմեի «Աղապնէ» վիպակը: 253 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Բազմավեպում», 1863 թ.
ապրիլից (№ 4), մինչև 1864 թ. հոկտեմբերը (№ 10): Հայ ընթեր-
ցողներին սույն վիպակն ավելի հայտնի է «Կոլումբա» անվամբ:

Առաջաբանից («Ազգ») . «Գեղեցկագույն ի գործոց՝ (Մերի-
մեի—Ս. Շ.) «Աղապնէն» (Կոլումբա), որ Կորսիկայի բնակչաց
բարուց անանկ հատուկ ու ճշգրիտ նկարագրութիւնն է, որ «Աղապ-
նէն» կարդացողը ըսես կղզին դացած կըլլաւ: Շատ կարդացված է
և ցարդ կկարդացվի այս վիպասանութիւնը. աշխույժ կենդանու-
թիւն մը, պարզութիւն խառնյալ գորովաշարժ տեսարանաց հետ,
միակերպ ընթացք դեպի նպատակը հանդերձ բազում զանազանու-
թեամբ և բնական ու սահուն գրութիւն մը, իր նշանավոր ձիրքե-
րն են:

Հարկ կհամարինք ծանուցանել, որ երբեմն ըստ պիտոյից
ճիշտ հավատարմութիւն չենք պահած թարգմանութեան մեջ:

— Վնենտիկում, էդուարդ Հյուրմյուզյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից
կատարած գրաբար թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Ֆրանսուա
Ֆենելոնի «Արկածք Տելեմաքայ» վեպը: 692 էջ:

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Գասպար Ավագյանի
(Բիւնկյանցի) «Սաստ մոլութեանց» չափածո ստեղծագործութիւնը:

Առաջաբանից («Առ վերծանող») . «Յանկանալով ըստ իմով-
սանն սպաս հարկանել օգտի սիրելի ազգի իմոյ, որ է անժխտելի
պարտ իւրաքանչիւր ազգայնոց, զմատենիկս զայս մատուցանեմ
ի նուէր ազգային մանկտոյ: Բովանդակութիւն մատենական է յօ-
դոր ի խորշել ի մոլութեանց և զնալ յանստերիւր պողոտայ առա-
ջինութեանց՝ ոտանաւոր շարագրեալ, որպէսզի հաճոյասցի որոց
նուիրեմս. զորօրինակ քաղցրացուցանել ապսպարեն բժիշկք զշք-
թունս ջմպանակի դառն դեղորէից. ապա յուսալով սովին օգուտ
ինչ մատուցանել բարոյականութեան ազգիս:

— Պոլսում, Հ. Նուրիջանյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած
արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Ժան-Պիեր Յու-
րիանի արձակ ստեղծագործութիւնների ժողովածուն, «Հովվերգու-
թիւնք» խորագրով: Զետեղված են «Կալաթեա» և «Էսթելլա» պատմվածք-
ները: 189 էջ:

— Պոլսում, Ռեթնոս Բագեոսյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատա-

րած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Արեգը Գրիլեոնի Վարդյակակ մարդը կամ առաքինությունը և մոլորությունը գիրքը: 122 էջ:

Ներածությունից. «Այս գրքույկը... պարզ իմաստներով և ազդու հղանակով առաքինությունն իր սիրուն եռանդներովը և անկեպաղ եկող բարոյական արդյունքները կնկարագրեն. այն վսեմ արդյունքները, որ զմարդ երկնաքաղաքացի կընեն: Նույն ճարտարությամբ նաև մարդուն աշխին առջև կբերեն այն ժանտադեմ մոլությունները և անոնցմե ծնած բյուրապատիկ աղետները, որոնք զմարդ բանականության կարգեն հանելով, ի դասս անասնոց կխոնարհեցնեն»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Փափազյանի «Համառոտ աշխարհագրություն Հայաստանի» աշխատությունը: 215 էջ:

— Պոլսում, գրաբար մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Մատթեոս Ալվատյանցի «Առաջնորդ քերականության հայերեն լեզվի» ուսումնական ձեռնարկը: 65 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Խաչատուր Ութույանի «Օգտակար խոսակցությունը ընտանյաց կառավարության վերաբերյալ» աշխատությունը («Մատենադարան ժողովրդյան» ընդհանուր խորագրի ներքո): 60 էջ:

Հեղինակը ծրագրել էր վերոհիշյալ ընդհանուր խորագրի ներքո հրատարակել երեք անուն գրքույկ, նվիրված ընտանիքի և տնային տնտեսության սկզբունքներին: Դրանցից սակայն, հրատարակվել է միայն հիշատակված մեկը, այդ պատճառով էլ այն ունի «հատուր առաջին» նշումը:

— Պոլսում, Անտոն Գարագաշյանի՝ իտալերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալեքսանդր Մանծոնիի «Իտեկոնտա» թատերգությունը: 112 էջ:

— Պոլսում, Կարապետ Ութույանի՝ անգլերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Օլիվեր Գոլդսմիտի «Վեքֆիլդի երեքը» վեպը: 569 էջ:

Հեղինակի առաջաբանից («Ազդ»): «Այս գործիս մեջ հարյուրաւոր թերութիւններ կան, և հարյուրաւոր քան կրնա ըսվիլ հաստատելու համար, թե անոնք զեղեցկութիւնն են, բայց ամբողջ էւ Գիրք մը կրնա զվարճալի ըլլալ, թեև շատ սխալներ ունենա, կամ խիստ ձանձրալի ըլլալ, առանց մեկ անտեղութիւն մը ունենալու: Այս վեպին դուրսազնը իր վրա կմիացնե աշխարհի մեջ

եղած երեք ամենամեծ հանգամանքներ. քահանա, երկրագործ և ընտանյաց հայր մ' էլ Ուսուցանելու պատրաստ, հնազանդելու ալ պատրաստ, լիության մեջ պարզ, ձախորդության մեջ վեհ. այսպես նկարագրված էլ Զեմ գիտեր, թե այսպիսի նկարագիր մը, որու կրնա հաճելի ըլլալ այս զեղխության ու արվեստականության դարուս մեջ: Անոնք, որ շքեղ կյանք վարելու խենթ են, պիտի արհամարհեն ասոր տնական, գեղջուկ պարզութիւնը: Անոնք, որ անպատկառ լրբութիւնը զվարթության տեղ դրած են, ասոր ամեն իսկ խոսակցութիւնը մեջ հանճար չպիտի գտնենք:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է ներսես Մեղպուրյանի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն «Նվեր մանկանց (ողջունք շնորհավորության նոր տարվո և տոնախմբության)» խորագրով: 64 էջ:

Նույնը որոշ լրացումներով, 1865 թ., 76 էջ:

— Պոլսում, Հովհաննես Անդրեասյանի՝ անգլերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ և առաջաբանով, հրատարակվում է «Յոսթ և Մարգարիտ» թատրերգութիւնը: 67 էջ:

Առաջաբանից. «Եիստ մոտ ատեններս կտեսնենք, որ մեր ազգն ալ, ինչպես միշտ բարյաց հետեւող, և թատրերգութեանց օգտից խնլամուտ՝ նվրոպիտ անհուն առաջադիմութեան արմատը զննելով, դժվարին ձեռնարկութիւն մը ըրավ, աչիսնքն՝ Արեւելյան թատրոնի հաստատութիւնը: ...Այսպիսի ազնիվ դիտավորութեան մասնակից ըլլալու փափագն հորդորեց զմեզ, առանց բանասիրական ճաշակն զուրկ ըլլալնիս նկատելու, ներկա թատրերգութեանս, որ մեր օրերն անզղիական լեզվով շարադրալ և մեծ հաջողութիւն գտած է յԱնգղիա, թարգմանել ազգային լեզվով:»

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Հայկունու «Գարնան ծաղիկներ կամ երիտասարդաց և օրիորդաց արդի վիճակը» գիրքը: 56 էջ:

Նույնը՝ 1871 թ., 72 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Հայկունու «Գաղտնիք բնութեան, կամ սկզբունք մարդկային ծննդականութեան, նվրոպիտ իմաստասիրաց արդի դրութեան համեմատ աշխատութիւնը: 70 էջ:

Նույնը՝ 1870 թ. (94 էջ) և 1895 թ. (92 էջ):

Առաջաբանից (III հրատ.). «Այս գրքույկը, որ այսօր հայ հասարակութեան կուտամք, հարկով շատ մը տարածայնութեանց պատճառ պիտի լինի. բայց որովհետեւ մենք ավելի սկզբունքի կծառայեմք, քան թե սովորութեան և միանգամայն կփափագինք,

որ հայերն ամեն տեսակ ուսմունք, գիտութիւնք և արհեստ սոր-
վին, շնորք կարող ամենևին միտ դնել տարածախոթյանց: ...Արդի
աշխատասիրութիւնս կատարելութիւնը հայտնելու համար, բա-
վական է կարծեմ թե որ հիշեմ հոս, որ թեև մենք տարիներե հետե
այս գիտութիւն ամեն մեկ ճշուդերուն մեջ բավական հմտութիւն
ստացած եմք, սակայն մեզ առաջնորդ ընտրած եմք Եվրոպիո ամե-
նեն երևելի բժշկականութիւն, անդամազննութիւն դասաւանդողները:
Մեր կողմանն որքան որ հնարավոր էր, հայերեն բառով բացատրե-
ցինք այն ամեն անդամազննական բառերը, որոնք ամեն եվրոպա-
կան ազգ լատինականը կամ հելլենականը կգործածեն. իսկ այն
բառերը, որոնք անուն մը դնել մեր լեզվին չէր ներեր՝ եղածին պես
թողուցինք. մանավանդ այն անունները, որոնք անդամազննի մը
անունովը կոչված են:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Հայ-
կունու «Գերեզմանք երիտասարդաց, կամ տոփական հիւլանդութիւնք»
գիրքը: 38 էջ:

Նույնը՝ 1869 թ., 62 էջ, 1871 թ., 58 էջ, 1882 թ., 64 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Հայ-
կունու «Ենթմակ կամ պարոն Ս. Փափաղյան և յուր ժամանակը» գրք-
ընկերը: 24 էջ: (Այս գրքի մասին գրախոսականը տե՛ս վերևում, օգոս-
տոսի 31 ամսաթիվի տակ):

Առաջաբանից. «Նա, որ քիչ կամ շատ տեղեկութիւն ունի այս
աշխարհիս հին և նոր պատմութիւնը, հարկավ կրնա հիշել, կամ
գիտնալ, թե՛ որևիցէ նոր սկզբունք մը իր հայտնվելուն հետ դա-
տապարտված է: ...Ասոր նման ամեն նոր սկզբունք, երբ ժո-
ղովրդյան մեջ առաջին անգամ կամ լատիզոյն բացահայտ կեր-
պով կհայտնվի, շատ ընդդիմութիւններու և թշնամիներու կհան-
դիպի: Հասարակ ժողովուրդը չէ սակայն, որ նոր սկզբունքի դեմ
կզինի, այլ անոնց մեջն են նախահարձակները անոնք կլինին, որ
կերպով մը ազդեցութիւն ունին հանրութիւն վրա. որ երբ կտես-
նեն թե իրենց այս ազդեցութիւնը վտանգի մեջ է և ըրած և ընե-
լիք կողոպուտներին ձեռքերնուն ելլելու վրա, անանկ սոսկալի
աղաղակներով կսկսին հարձակիլ նոր սկզբունքին և կամ նորա
հրատարակչին վրա, որ ժողովուրդը կշվարի և կսկսի իր բուրդը
գզողներուն հետ՝ պատերազմիլ այն ձեռքին դեմ, որ յուր փրկու-
թիւնը համար ուխտած և օրոշած է աշխատելը:

— Պոլսում, գրաբար և հայատառ տառերեն զուգահեռ բնագրե-
րով, հրատարակվում է «Հանդես մուսալից. վեհափառ կայսեր վերա-

դարձին և Ազգային սահմանադրության Գ. տարեդարձի հայերեն և տաճկերեն երգերը խորագիրը կրող ժողովածուն: 32 էջ:

— Պոլսում, Արխսողոմ Գարիպյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն լատիներ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Լոբրուայի և Մորվանի «Բարի իրիկուն պարոն Բանթալոն» կատակերգությունը: 63 էջ:

Առաջաբանից. «Սա մեկ երկու տարվանս մեջ ազգը թատերգության տված օգուտը հայտնի տեսավ ու քաջ խելամոհմ, որ զազգն ի հառաչողիմություն առաջնորդող ճամբուն մեկն ալ աս պիտի ըլլա. ուստի բոլորով սրտիմ անոր հարեցամ ու զանի պատվեց: Մենք ալ ազգիս այս փափազը տեսնելով՝ հորդորվեցանք սույն նվագավոր թատերգությունը (օպերա) թարգմանելով՝ անոր նվիրել ի քաջալերություն յուր փափազանացը»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Հովսեփ Վարդանյանի «Սահմանադրական ճշմարտություններ ու անոնց պարտավորությունները» աշխատությունը: 87 էջ:

«Ազգը ունեցամ Սահմանադրություն մը. ևս կկարծեմ, որ շատերը տակավին չեն գիտեր անոր ինչ ըլլալը, ուրկն գալը և ուր երթալը, անոր համար գրեցի: Թող ամեն հայ կարգա տաիկա և կողմնակցությունը լռե, երբ ճշմարտությունը կխոսի: ... Բանաստեղծը կրնան երևակայել միշտ գաղափարական գեղեցկություն մը, ինչպես նաև գաղափարական ազգ մը, բայց իսկությունը շատ տարբեր հանգամանքներ ունի երևակայութենեւ: Ազգ մը նորոգելու համար, հասարակ մարդիկ երբեք բավական եղած չեն. ասիկա ուրիշ ձեռքերու գործք է: Գերազույն հանճար մը, սուր դատողություն մը, սքանչելի նախատեսություն մը և մանավանդ գերազանց խոհեմություն, արիություն ու արդարություն, ասոնք են նորոգող ձեռքի մը հատկությունները: ... Շատ բարձրագույն հոգվո տեր եղողներու միայն տրված է այսպիսի պաշտոն մը ի գլուխ հանելու, ան ալ ի դեպ ժամանակի և աստիճանաբար»:

Երանի՜ թե այսպես ըլլային այսօրվան օրս ազգին իշխանության ղեկը բռնող այն պատվավոր անձինք...»:

— Պոլսում, Բարթոլոմեոս Մաղաքյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Վիկտոր Հյուգոյի «Դատապարտյալի մը վերջին օրը» վիպակը: 128 էջ:

Թարգմանչի առաջաբանից. «Փոքրիկ ճաշակ մը տալու համար այսպիսի մեծ հեղինակի մը, ուղեցինք թարգմանել յուր վեպերեն մեկը, որ բոլոր քաղաքակրթյալ ազգաց վրա մեծ ազդե-

ցություն ըրած է: Այս գրութեանս մեջ ինքը կշանա վերցնել այն օրենքը, զոր մարդիկ հաճասար իրավունք կունենան իրենց նմանները հրապարակավ սպանելու:

... Եթե ազգին օգտակար ծառայութիւն մը կա ընել, պաշտպանելն է անոր որք և անտերունչ զավակները և ըթողուլ որ ապագային մեջ սրիկաներու խումբ մը կազմեն, ի նախատինս մարդկութեան: Եվ ինչ կըլլար արդոք, եթե ազգին և մանավանդ կարող անձանց սրտին մեջ այս հուրը բորբոքեր, դարձնէին աշքերին ազգին անխնամ որդիոցը վրա, պաշտպանեն, կրթին...: Քշմարտանքները կվերականգնին, թերեւս ազգը... Ո՛ւր էր տեսնալինք այն օրը...»: 1

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Ներսես Մեղապետյանի «Սահմանադրութիւն և Խոսքի պատրիարք սահմանադրական» պոեմը: 19 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է «Աքլոր եղբայր, կամ մանկան մը պատմութիւնը առածալից իմաստոյութ» գրքույկը (հեղինակ՝ Ս. Վարդապետ): 80 էջ:

Նույնը՝ 1866 թ. (70 էջ), 1868 թ. (96 էջ), 1887 թ. (72 էջ), ամեն անգամ որոշ լրացումներով:

Շարադրված է Ունտեմ քաղաքի փոքրիկ աղքատ թեքնամի կյանքը, որը մեկ հատիկ աքլորով խաբելով այրաքնակ 40 ավագաններին, զանազան արկածներից հետո, կարողանում է հաղթել նրանց և իր ընկերների հետ (սլաթ լվացողը Շարմեր, վաճառական Քուրբաս) բարեկեցիկ կյանքի հասնել: Ամբողջ գրքույկը հագեցած է հայատառ թուրքերեն ավելի քան հիսուն առումներով ու ասացվածքներով:

— Պոլսում, Ֆրանսերեն ընագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ալեքսանդր Դյումայի «Մատուռն գոթական» պատմվածքը: 58 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Սրապիոն Մանասյանի «Պամելա կամ բարեկենդանի գիշերները» կատակերգութիւնը: 52 էջ:

Դատելով գործող անձանց անուններից (կոմս Տարսի, Ռենե դը Սավենն, Մորիս Դյուվալ, հայր Տիրո, տիկին Սավաժո, տիկին Բերտա Տարսի, Պամելա, Ժյուստին, Բատիստ և այլն), ինչպես նաև այն բանից, որ գործողութիւնները տեղի են ունենում նախ Մարսելում և ապա Փարիզում, պետք է ենթադրել, որ սույն կատակերգութիւնը Ֆրանսերենից կատարված թարգմանութիւն է: Ուրիշ մանրամասնութիւններ ճշտել չենք կարողացել:

— Պոլսում, Հովհաննես Տերոյինցի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն համառոտ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ֆիլիպ Ժերար արքայի «Խորհուրդ գաղտնի ընկերությանց» աշխատությունը: 251 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Երևակ» հանդեսում:

Առաջարկեց. «Եվ հիմա, որ անհատությունը քիչ մը հարգը կորսնցուցած է նե Գաղղիայի մեջ՝ ասոր և ուրիշ ասոր նման գիրքերուն շնորհիվն է: Անոր համար այս պատմությունը ամբողջ՝ բայց համառոտելով, այսինքն՝ մեր նպատակին ուղղակի հարաբերություն լուսնեցող հատվածները դուրս ձգելով թարգմանեցինք: Մեր ազգին մեջ ալ աղեկ ընդունելություն գտնելը անով իմացվեցավ, որ երկրորդ անգամ և ծանոթությունները ուրիշ կարևոր տեղեկություններով ճոխացնելով, առանձին գիրք մը ընել տպելնիս խնդրեցին եկեղեցական և աշխարհական կարգե մեծարգո և պատկառելի անձինք. և մենք նոցա խնդրովը այս աշխատությանս ձեռք դարկինք»:

— Թիֆլիսում, արևելահայերեն, հրատարակվում է Պերճ Պոռչյանի «Աղասի (ազգային ողբերգություն)» թատերական ստեղծագործությունը: 75 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագրում, 1863 թ. մարտից (№ 3), մինչև հունիսը (№ 6) ներառյալ (տե՛ս ներկա հատորը, 1863 թ. մարտ): Այդ թվականին էլ բեմադրվել է հեղինակի մասնակցությամբ, որը կատարել է հիմնական հերոսի՝ Աղասու դերը: Ներկայացվել է նաև 1879 թ. ապրիլի 3-ին, Երևանի Գայանյան հայոց օրիորդաց դպրոցի դահլիճում:

— Թիֆլիսում, արևելահայերեն տրվող բացատրություններով, հրատարակվում է Կարապետ Քոչարյանցի «Տանու բժիշկ» ձեռնարկը: 142 էջ:

Լեիվ վերնագիրն է. «Տանու բժիշկ կամ հասարակաց բժշկարան, ամենի համար հասկանալի լեզվով գրված և զանազան սովորական հիվանդությանց դեմ պատրաստի և դուրսին միջոցներ և դեղեր առաջ բերված. վերջիցը դրված է բառարան դեղորեից, հայերեն, տաճկերեն, արաբերեն և լատիներեն, հայոց գրով»:

— Թիֆլիսում, գրաբար մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Դանիել Շահնազարյանցի (Տոսպեցի) «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի» տեղեկատու աշխատությունը: Այն հրատարակության է պատրաստել Հակոբ Կարենյանցը: 230 էջ:

1860 թ. էջմիածնի Մատենադարանի տնօրինությունը ստանձնած Դանիել Շահնազարյանցը, ձեռագրատունը գտնում է ամսխի-

Թար վիճակում (սմինչ զի ոչ միայն շունէր այն զծէ և դէերայարան գրադարանի, այլև շէր ի միջի ցուցակ մատենից պարտեակելոյ ի նմին։ Բազմաթիւ մատենանք սփռեալք յամենայն վայրս...)։ Ձեռագրերը կարգի դնելուց հետո, նա կազմում է մայր ցուցակը (սկազմեցի զմայր ցուցակ ամենայն գրչեաց մատենից, զտանեցելոյ ի նմին) և Մատթեոս կաթողիկոսի կոնդակով, 1863 թ. սկզբներին, հանձնում է Հակոբ Կարենյանցին, ի հրատարակութիւն (սզլիակատար ցուցակ մատենիս... աւագիկ հանձնեմ Զեզ, քաշայոյս լինելով, թէ դուք... ունիք տալ տպագրել զայն առանց իրիք փոփոխութեան շարուածոյն)։ Վերջինս որոշ աննշան փոփոխութիւններէից և վերաարտագրելուց հետո (սհարկ եղեն կրկին տալ պարզագրել զայն առանց իրիք փոփոխութեան շարադրածին, քանզի ձեն, ըստ որում կազմեալ էր այն ցուցակ, անյարմար էր տպագրութեան), Շահնազարյանցի կազմած ռմայր ցուցակը հանձնում է հրատարակութեան։

— Թիֆլիսում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Կարապետ Շահնազարյանի «Ծրագիր պատմութիւն Հայաստան աշխարհին և տեսութիւն հին Հայաստանի և նրա այժմյան վիճակին վրա» աշխատութիւնը, 112 էջ։

Հանդիսանում է նույն հեղինակի՝ ֆրանսերեն գրված համանուն աշխատութեան թարգմանութիւնը, կատարված իր՝ հեղինակի կողմից։ Նախապես հրատարակվում էր «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի 1863 թ. № 1 (հունվար), № 2 (փետրվար), № 7 (հուլիս), № 8 (օգոստոս) համարներում։

Առաջաբանից. «Այս ծրագիր պատմութիւնը վեց այլևայլ շրջաններու է բաժանվում, որոնք իրարից որոշվում են իրարից ավելի նշանավոր դեպքերով։ Առաջին շրջանումը հայկական ազգութիւնը պատմութեան մեջ երևում է և կազմվում։ Երկրորդումը, Հայաստան աշխարհը մի նահանգ է լինում Սելեկիացիոց պետութեան։ Երրորդումը կրկին անգամ իբրև անկախ տերութիւն է կանգնելով Արշակունյաց ձեռքով։ Չորրորդումը նորուց Հայաստան աշխարհը ընկնում է հետզհետ հռոմաց, պարսից և արաբացիոց տիրապետութեան տակ։ Հինգերորդումը վերստին հաստատվում է այլևայլ անկախ տերութիւններով և վեցերորդումը Ռուսիայանց թագավորութիւնն է ձևանում։

— Թիֆլիսում, Ստեփաննոս Պալասանյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանութեամբ ու ծանոթագրութիւններով, հրատարակվում է Վիկտոր Լանգուալի «Մովսես Խորենացի և նրա պատմութիւնը» աշխատութիւնը, 64 էջ։

Քարգմանշի առաջաբանից. «Հայագետ ֆրանսիացին, հայ
Հերոգոտոսի կյանքի ու նրա այլևայլ երկսիրությունների վրա
համառոտ կերպով խոսելուց հետո, հանդես է հանում նրա պատ-
մագրությունը և այժմյան արևելագետների գյուտերի օժանդակու-
թյունովը ցույց է տալիս հորենացու ընտրած աղբյուրների պատ-
վականությունը: Այս բոլոր աղբյուրների վրա առանձին և բավա-
կան ընդարձակ խոսելով, պ. Հանգուան ցույց է տալիս, թե Հա-
յաստանի պատմագիրը ինչ մեծ ծառայություն է հատուցել Ասիո
պատմությանը և քաղղեական, ասորի, ու հելլենական հին գրա-
կանություններին, մեջ բերելով այն մատենագիրների խոսքերն ու
վկայությունները, որոնց գրվածքները ըստ մեծի մասին հնության
և արագածախ ժամանակին զոհ են գնացել: ...Ավելորդ չենք հա-
մարում ասել, թե մենք հայագետ գիտնականին հետ միշտ ու ա-
մեն բանի մեջ չենք միաբանում»:

— Պետերբուրգում, աշխարհաբար, հրատարակվում է «Վերջը կի-
մանաքի» (ի՛մա. Գարրիել Պատկանյան) «Միջնափնյա հայոց ազգի
պատմութենից» աշխատությունը: 76 էջ: Այն բաղկացած է Հայերի
երասխ գետնն անցնելը և ընդ-նախիջևանա հիմնարկությունը և Տալ-
րիկյան հայերը խորագրերն ունեցող երկու ինքնուրույն գործերից:

— Պետերբուրգում, աշխարհաբար, հրատարակվում է «Աշխատա-
սիրյաց վերջը կիմանաքի» (ի՛մա. Գարրիել Պատկանյան) Հայոց ազգի
պատմությունը աշխատությունը: 282 էջ:

— Պետերբուրգում, արևելահայերեն, հրատարակվում է Ռաֆայել
Պատկանյանի «Պատմություն Մեծին Պետրոսի, կայսր ամենայն Ռու-
սաց» աշխատությունը: 134 էջ:

Առաջաբանից. «Մեծ Պետրոսը միշտ մնալու է պատմության
մեջ ինչպես մի շքնաղ նախագաղափար աշխարհաշեն, ազգասեր
և այն ամենայն առաքինություններով զարդարված թագավորի,
որ ինչպես կենդանի օրինակ պիտի լինի աշխարհիս ամեն հզոր-
ների առաջև: Նորա վարքը պիտի մնա ինչպես հետախուզելի ա-
ռարկա ամեն վիճակի և կոյման մարդոց համար, ամենաբարձրից
բռնած մինչև ամենաստորը: Պետրոսի մանկության օրերում Ռու-
սաստանը բարբարոսական աշխարհ էր. լուսավորությունը, գի-
տությունը ինչպես վարակիչ ցավք, ինչպես չար աղանդք, չարա-
չար հալածվում էին քսանհինգ միլիոնյա ժողովրդեն, այնինչ
դրացի Եվրոպան կատարելագործության վերնագույն աստիճանին
էր հասած: Հերոսական ուսերու վրա շալակած յուր ժողովրդին,
Մեծն Պետրոսը հսկայի քայլերով վազեց այդ լուսավոր ժողո-
վուրդներու հետեւն և... հասավ: Դպրոցներ, արվեստատուններ,

գործարաններ... երևան եկան Ռուսաստանի մեջ, որ երբեմն ծածկված էր լայնատարած գազանաբնակ անապատներով, ամալի վայրերով և գարշաշունչ մորուտներով։

— Պետերբուրգում հրատարակվում է Գարրիել Պատկանյանի «Փաշ վարդան Մամիկոնյան (պատմական բանաստեղծություն)» պոեմը։ 52 էջ, Հատվածաբար հրատարակվում էր «Հյուսիս» շաբաթաթերթում։

«Ո՛ր զնացին Հայկ ու Արամ, իրանց ծաղկյալ թողներով,
Ո՛ր ծածկվեց կերպն Արայի, արփափալ յուր գեղով,

Ինչու էլ չէ հիշվում Կարդոս, զոհ կույր բաղդի և սիրո,

Անուշավան է՛ր մոռացվեց... լրոնց շալուն մեր սրո...

Հայաստանը ծերացել է, մաշվել է յուր գորութուն,

Չունի նախկին ուղն ու հոգին, ոչ վաղմձին միութուն.

Որ մինչ օտար ոտք էր տեսնում կանգնած վերա յուր հողին,

Խոտի տեղ քաջք էր դուրս հանում, ախոյան դեմ վիրագրին։

— Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գրիգոր Օտյանի «Ժառեր և խոսքեր, քաղված ազգային ընդհանուր ժողովի ատենագրություններն» գրքուկը։ 48 էջ, Ձևայած այն ունի «Առաջին մաս» նշումը, սակայն հետագա մասերը չեն հրատարակվել։

— Զմյուռնիայում, Մեսրոպ Նուպարյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ժան Ռասինի «Դատասերք» կատակերգությունը։ 33 էջ։

Թարգմանչի առաջաբանից. «Ներկա կատակերգությունս թատերական խաղարկությանց մեջ մեծ համբավ ունի և առհասարակ քննադատք գրվությամբ խոսած են վրան։ Ռասին, որ իբրև ողբերգակ բանաստեղծ այնչափ երևելի հանդիսացած է, և մեծին կոռնելի արժանավոր ախոյան և նախանձորդ կանգնելով, ըստ իմիք և քանի մը նկատմունքներով գերսուղանցած է ալ զանի, իր բեղմնավոր միտքը, նուրբ հանճարը և միանգամայն սուր ու երգիծաբան լեզուն այս շինած միակ կատակերգությանը մեջ կատարելապես կհայտնեն։

Կատակերգության գրության պատճառները շարադրելուց հետո, թարգմանիչը հավելում է. «Մենք ալ սույն նշանավոր կատակերգությունը բնագրին՝ ուղանավորն արձակի փոխելով, թարգմանելու փոքրիկ աշխատության հանձնառու եղանք, հուսալով թե կրնա ազգայիններեն ընդունելություն գտնել, մանավանդ այսօրվան օրս, որ թատերական գրվածոց այնչափ հարկ կընծալվի և մեկ կողմանն ալ, թատրոններու միջոցով նույնին ճաշակը երթալով կտարածվի ու կհառաջանա։

— Զմյուռնիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արամ Կա-

րապետ Տետեյանի շափածո և արձակ ստեղծագործությունների ժողովածուն, «Ումպը գրասիրություն» խորագրով 128 էջ։

Զեռեղված են ինքնուրույն և թարգմանական բնույթի բանաստեղծություններ, դրամատիկական ստեղծագործություններ, բանասիրական, հանելուկներ, առակներ, երգիծական քառյակներ և ռեպրիզներ։

— Զմյուռնիայում, Հայկ Հակոբ Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Վիկտոր Լյուգոյի «Անշեյո» դրաման։ 55 էջ։

— Զմյուռնիայում, Հայկ Հակոբ Տետեյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ հրատարակվում է էոթեն Սյուի «Գաղտնիք Փարիզում» թատերագությունը։ 120 էջ։

Թարգմանիչը նախ, շարադրում է գրական-հասարակական այն դրդապատճառները, որոնք ստիպել են «Գաղղիո մեծահամբավ էոթեն Սյու հեղինակին» վերոհիշյալ խորագիրը կրող իր «Հուշակալ» վիպասանությունը թատերագության վերածել։ Ապա նա հավելում է. «Մեր սիրելի ազգը տակավին այսպիսի գրքերու թարգմանությունը վայելելու քանի մը պատճառներու համար զուրկ մնացած է, ուստի փափագելով, որ մեկ փոքրիկ ճաշակը մեր սիրելի ազգին ալ հաղորդենք, ձեռք զարկինք թատերագությունը թարգմանել, որ միանգամայն կրթական, գրոսեդուցիլ և հետաքրքրական է»։

— Թեոդոսիայում հրատարակվում է խորեն Գալֆայանի բանաստեղծությունների գրառար ժողովածուն, «Վարդենիք» խորագրով 349 էջ։

Առաջաբանից. («Ան ընթերցանելիս») «Որ ի մատենիկս յայս ամփոփեալ կան տաղք՝ յայլ և այլ դէպս ծնան և ի ժամանակս, ամաց ոչ սակաւուց ընդ մէջ անկանելով, ուր զի և առհասարակ առ քոյրն մատաղ ընծայեայք ի մօտոյ և կամ ի հեռուստ, ի պանդուխտ եղբօրէն, վասն որոյ և ի ծաղկափթիթ անուն կուսին կնքեցան աստանօր»։

... Իսկ և դո՛ւ, որոյ առաջի ծաղու թուիցի անուն սուրբ և անխախտ սիրոյ, և որ զոր ոչն զգաս սրբութեամբ՝ համարիս թէ և այլոց սիրտք անմասն իցեն յերկնատրոփ քարախմանց անտի եղբայրական սիրոյ, թող աղէ և անց. ոչ վասն քո է մատենիկդ»։

— Թեոդոսիայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Գաբրիել Ալվադյանի (Ալվադովսկու) «Մխիթարյանց երազահյուս մեկ կարծիացը» քննությունն աշխատությունը։ 3 էջ։

Ալվադովսկին քննում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հասարակական-հայագիտական գործունեությունը և ցույց

տալիս, որ վերջիններս ավելի ու ավելի են հեռանում բուն հայկական իրականությունից, հակվելով դեպի Հոռմն ու պապականությունը: Այս հենքի վրա քննադատված են մխիթարյան մտավորականները և մանավանդ Ղևոնդ Ալիշանը, որն իր գործերում շատ տեղ բանաստեղծական անհեթեթ բացատրություններ ունի, որ կարգացողին աչքին անպատճառ կզարնեն, երբեմն կզվարճացնեն զինքը և երբեմն խիժաղը կշարժեն, իրենց տղայական ու շատ անգամ իմաստական մտածմունքներով: Իսկ նորա թե արձակ և թե ոտանավոր գրվածքներուն մթությանը և խրթնությանը գլխավոր պատճառ այն կերևի, որ նախ՝ շատ մտածությունները խառնաշփոթ են, թու՜ ու բու՜, աներևույթ և անպատաստ և երկրորդ, անոր հետեանք՝ գրվածքին ոճն էս, թե գրաբարին և թե աշխարհաբարին, խորթուրորթ, նորահնար, խրթին, մթին և դժվարիմաց: Այսպես որ, նորա շարագրությունները կարդացողը, կոպճոտ, քարոտ կերակուր ուտողի պես, անդադար մտքեն դուրս պիտի ձգե նորահնար բարդություններն ու դժվարիմաց բառերը, եթե լուզեր ակռաները կոտրտել:

— Թեոդոսիայում, արևմտահայերեն տրվող մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Ամբրոսիոս Գալֆայանի «Առձեռն բառգիրք ի տաճիկ լեզուի ի հայ» բառարանը (տաճիկերեն բառերը բերված են հայերեն տառերով), 245 էջ:

Գարրիել Այվազովսկու գրչին պատկանող գրաբար առաջաբանում («Մանուցումն»), վերջինս նախ արձանագրում է այն ցավալի իրողությունը, որ ասիական և եվրոպական՝ Տաճկաստանի հայությունը թառճասարակ ի մոռացոնս արկեալ զհայկական իրեանց բարբառ հայրենի՝ ի տաճկականան վարինս: Այդ նկատի ունենալով, ինքը հանձնարարել է Ամբրոսիոս Գալֆայանին թերկասիրել ինչ-ինչ գրուածս դիւրատարս և դիւրագինս քաջայարմարս ի հրահանգել զտաճկախօս մանկտին ի հայ գրուցատրութիւն. և նա յօրինեաց առ ժամս զփոքրիկ զայս առձեռն բառարան, և ընդ սմին հատընտիր օրինակս գրուցատրութեան ի տաճիկ և ի հայ լեզուս:

— Մոսկվայում, Մարտիրոս Սիմոնյանցի աշխարհաբար թարգմանությամբ ու առաջաբանով, հրատարակվում է «Ենդիշն վարդապետի պատմությունը՝ Վարդանի և հայոց պատերազմի համար» գիրքը: Վերջում զետեղված է «Ենույն Ենդիշն վարդապետի խրատը միանձանց (վարդապետների) համար» ճառը: 257 էջ:

— Մոսկվայում, Մովսես Բուդաղյանցի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն արձակ թարգմանությամբ, հրատարակվում է

ժան Պիեռ Ֆլորիանի «Վիլհելմ Թել» կամ Հելվեթիայի ազատութիւնը՝ գեղարվեստական ստեղծագործութիւնը: 87 էջ:

Քարգամելի առաջաբանից. «Այս փոքրիկ աշխատասիրութիւնը նվիրելով իմ ընթերցասեր հայրենակիցներին, խնդրում եմ նոցա ներողամտութիւնը դնել ոտրա պակասութիւնները: Հեղինակութեան կոչումն ես չեմ զգում իմ մեջ, ուստի և ոչ առիթ մի ունիմ կամ իրավունք երախտիք համարելու այս շնչին վաստակը. իմ դրդիչը սորա թարգմանութեան մասին եղել է այս երջանիկ զգայակցութիւնը, որ շարժեցավ իմ մեջ այդ գործի ընթերցման ժամանակը»:

— Էջմիածնում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Աբել Մխիթարյանի «Անուշավան» ասացյալ վիպասանութեան վրա Հակոբա Կարենյանցի «Մի քանի խոսքի» հերթւմը՝ գրքույկը: 40 էջ:

Ընդդիմախոսական է, գրված Հակոբ Կարենյանցի «Մի քանի խոսք» «Անուշավան» անվանյալ վիպասանութեան վրա՝ խորագիրը կրող գրախոսականի առիթով, որը հրատարակվել է «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի № 11-ում (նոյեմբեր. տե՛ս ներկա հատորը):

«Ամեն ժամանակ իմաստակը գրիչը ձեռք առնելուս, երբ որ ըստ յուր քմաց նշմարյալ՝ այլոց սխալը ուղղելու հանդես կելանեմ, նորանոր սխալանաց մեջ ինքը կանկանի. որով և փոխանակ իր ճանաչած սխալը հրատարակելու, իր իմաստակութիւնը աշխարհքի հայտնի կառնեմ: Այս իմաստակութեանը բանադաւաճութիւն անուն տալով, Կարենյանցը կկոչեմ ճշմարտութիւն»:

Ապա ցույց է տրվում, որ Կարենյանցը ոչ միայն չի հասկացել խորհնացու մոտ պահպանված հայկական ժողովրդական առասպելները, այլև չգիտեմ առասպելների՝ հեղինակների կողմից մշակման ենթարկելու հանրահայտ եղանակները: «Տեսնեն ահա ընթերցողք, թե մեր իմաստունը յուր կարծեցյալ սխալը ուղղելու բարձրանալով, քանի նորանոր սխալանաց անդունդն է սուզել: Ազգային գրականութեան պատմութիւնը և ընդհանրապէս ազգը ճշակոտոր պիտի անենք, որ զԿարենյանցը արդարացնենք յուր սխալանաց մեջ»:

Ի վերջո, ապացուցվում է նաև, որ «մեր Բանադատը» բացասական դեր է կատարում հայկական մշակութի զարգացման և հայ հոգեվորականութեան կատարած ազգապահպան գործի գնահատութեան հարցերում:

— Վիեննայում, ֆրանսերենից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է «Հեղինե», որը օրիորդ մը տառապանաց դպրոցին մեջ վիպակը: 274 էջ:

— Կալկաթայում, գրաբար, հրատարակվում է «Արկաթ» տեառն Յովհաննու Խաչկեան խաչակիր աւագ քահանայի և ասպետի, յերկամեայ դժուարին դատին իւրումն աշխատութիւնը: Այն հրատարակութեան է պատրաստել Մ. Խ. Հովակիմյանը:

— Մարտիւում, Տիմոթեոս Անեայանի՝ արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Հ. Պեաղուսի «Դստերք առաքինիք» բարոյական վեպը: 149 էջ:

Նույնը անփոփոխ, Պոլիս, 1877 թ., 144 էջ:

Քարգմանչի առաջարանից (սեպտեմբերակս). «Հայտնի է, թե օրինակը խոսքնն ապելի կազդե, այն սակս այս քանի մը փոքրիկ պատմութեանց թարգմանութեանը ձեռնամուխ եղա համբակ գրուլավս, ուր որ իբրեւ ի հայելվոջ կտեսնվի աստվածապաշտ կենաց երջանկութիւնը և անբարիշտ մարդկանց թշվառագույն ելքը: ...Այս ըսածներուս կենդանի օրինակները քիչ շատ հետեւյալ պատմութեանց մեջ կտեսնվին: Յի մեր այս դուզնաքայ երկասիրութեան նպատակը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե ընթերցանելլաց (իմա. ընթերցողաց—Ս. Շ.) հոգեշահ գրոսանք մը մատուցանել. վասնզի պատմութիւնները գրոսցնելով միանգամայն կներտպաւորեն մարդուս հոգվոյն մեջ բարեպաշտութեան սերն ու զաղափարը, որոնք մինակ մարդուս կրնան երջանիկ ընել:»

1 8 6 4

Սկիզբ. Շուշիում, Մարիամ Հախումյանցի սատարմամբ, հիմնվում է հայկական իգական դպրոց: Նույն թվականի փետրվարի 27-ին, տեղի է ունենում դպրոցի պաշտոնական ճանաչումը և նրան տրվում է «Շուշու Մարիամյան օրիորդաց դպրոց» անվանումը: Սկսած 1900-ական թվականներից, դպրոցն ունենում է նաև մեկ առանձին տղաների դասարան և մինչև 270 աշակերտ-աշակերտուհի: «Շուշու Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը» հետագայում դարձավ երկդասյա և, մի քանի ընդմիջումներից հետո, վերջնականապես դադարեց 1919 թ. կեսերին:

«Մեղու Հայաստանի», 1864, № 11 («Ազգային»), № 14 («Ազգային»), 1865, № 17 («Պատվելի խմբագիր»), «Մշտե», 1911, № 208 («Շուշու Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի շուրջը»), 1913, № 173 («Իմ այցը... Զավեն վարդապետին»):

Հունվարի 6. Խարբերդում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց լեզվագետ, բանաստեղծ, դրամատուրգ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Թա-

դեռս Թոմաճանը, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1887 թ. ապրիլի 10-ից, վախճ. 1948 թ. մարտի 19-ին, Վենետիկում:

«Բազմաձևագ», 1937, № 10—11 («Հիսնամյա հորեյան... Թաղեոթ Թոմաճան»), 1948, № 5—6 («Հանգիստ հոգվո Թաղեոթ վարդապետի Թոմաճան»):

Հունվարի 7. Արմավիրում (Հյուս. Կովկաս, Կրասնոդարի երկրամաս) ծնվեց գրականագետ-բանասեր, լրագրող (Հայերեն և ռուսերեն լեզուներով), մանկավարժ Կարապետ Բարսեղի Կուսիկյանը, Վախճ. 1915 թ. դեկտեմբերի 12-ին, Մոսկվայում:

«Մշակ», 1915, № 277 («Կարապետ Կուսիկյան»), № 280 («Կարապետ Կուսիկյանի հիշատակին»), № 289 («Կարապետ Կուսիկյան»), Իզճատյան Ա., Լազարյան ճեմարան, Երևան, 1969, 355 էջ: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ, էջ 131:

Հունվարի 8. Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական) ծնվեց ազգագրագետ, ազգագիր-բանահավաք, խմբագիր Երվանդ Ալեքսանդրի Լալայանը: Վախճ. 1931 թ. փետրվարի 24-ին, Երևանում:

1895 թ. Շուշիում հիմնել և խմբագրել է «Ազգագրական հանդես» եռամսյա պարբերականը: 1896 թ., պարբերականը փոխադրելով Թիֆլիս, Լալայանը շարունակել է խմբագրել այն մինչև դադարելը՝ 1906 թվականը:

Հաբարյունյան Ն., Սովետական Հայաստանը 40 տարում (տարեգրություն), Երևան, 1980, էջ 184:

Հունվարի 9. Տարոնում (Մուշ), Թաղեոթ Ատովմյանի ատենապետությամբ և Բենիամին Սերունու ատենադպրությամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային «Բարեսիրաց ընկերությունը»: Այն գոյություն է ունեցել մինչև 1880 թ. դեկտեմբերը:

«Հանդես ամսօրյա», 1958, № 11—12 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

Հունվար. «Հյուսիսսփայլը» (№ 1), արևելահայերեն, սկսում է հրատարակել Ստեփաննոս Նազարյանցի «Ազգային մտածությունը» հրապարակախոսական հոդվածը (ավարտ՝ «Հյուսիսսփայլ», № 3), և նույնի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, Պաուլ Ժաննետի «Ընտանեկան կյանք» մանկավարժական տրակտատը (ավարտ՝ հաջորդ համարում): Մանուկ Սադաթյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն շափածո թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակվել նաև Մ. Լեռմոնտովի «Դեղ» (արևելյան վիպա-

սանութիւն)» պոեմը (աւարտ՝ «Հյուսիսափայլ», № 3)։ Քարգմանութեանը կցված առաջարկում նազարյանցը, Լեւոնտովի կյանքն ու գործը բնութագրելուց հետո, ներկայացնում է նրա «Մարգարե» բանաստեղծութիւնն արեւելահայերեն լատին թարգմանութիւնը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 148—149, 348—387)։

Առաջաբանից. «...Միքայել Լեւոնտովը յուր բոլոր քանաստեղծական ասպարեզի մեջ հանդիսանում է մեր առաջև իբրև Ալեքսանդր Պուշկինի հավասարակշիռ հաջորդը, կամ թե մանավանդ իբրև նորա վաստակակիցը։ Եվ Լեւոնտովի վախճանը եղավ նույնպես, որպես եղել էր Պուշկինի վախճանը։ Ինչպես սա յուր «Եմգենիոս Օնեգին» բանաստեղծութիւնն մեջ մարգարեարար նախագուշակել էր յուր մահվան կերպը, այնպես և Լեւոնտովը յուր ողմանի մեջ, «Շերոսը մեր ժամանակի» և, — մի շատ զարմանալի բան, — գրեթե բառ առ բառ, ուղիղ և անվրեպ նշանակելով պատահարի հանգամանքը։ ...Եթե քննենք Լեւոնտովի բանաստեղծական հոգու ընդարձակութիւնը, ապա պիտո է ասել, որ նա առհասարակ ոտքը դուրս չէ դրել անգլիացի լորդ Բայրոնի տեսութիւնն սահմանից. նա սկսել է և ավարտել յուր ասպարեզը իբրև բանաստեղծ ճեղքված ու պատառված հակառակութիւնների և այն վերջին կամ թե նախավերջին բանաստեղծական գրվածքը, որ ունինք նորանից, էր մի տեսակ սրտից դուրս խթած հառաչանք այն համեմատութիւնն վերա, որ կար մտավորական կատարելատայի (իդեալի) և իրական, ստույգ աշխարհի մեջ, այն առնչութիւնն վերա, որ մի հոգիագոյաց մարդ ունի դեպի ընկերութիւնը։ Լեւոնտովի բանաստեղծութիւնը և իբր նմանողութիւն Բայրոնի բանաստեղծութիւնն, է առավել ազատ, առավել ինքնիշխան և առավել այրական խոսքը, որ Ռուսաստանը խոսել է մինչև այսօր աշխարհի հրապարակում։ Լեւոնտովի բանաստեղծական պաշտոնը էր մի ազատ, առանձնավոր, բարձրագահ հոգու պատերազմ ընդդեմ մի անողորմի ինքնակալութիւն, որ կամեր մեծ ու փոքր հավասարել միմյանց և անտարակույս... նորա հուսահատութիւնը դեմ հանդիման ցարի բռնակալութիւնը էր ավելի արդարացի և հիմնավոր, քան թե անգլիական լորդի հուսահատութիւնը դեմ հանդիման յուր աշխարհի որպիսութիւնը։

Հունվարի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 2), արեւելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Քուլութեկյանցի «Առաջին սիրո հարվածը» բանաստեղծութիւնը։

Հունվար. «Բազմավեպը» (№ 1), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Շերոսը մեր ժամանակի» հոդվածը։ Աւարտ՝ հաջորդ համարում։

Հողվածից. «Հերոդոտոս ճարտարախոս կոչված մատենագրաց ամենեկին շնամանիր. չգիտեր, թե ինչ է ոճ (style) ըսվածը, կամ թե ըսենք, չգիտեր ամենեկին իմաստից և բառից կարգը և այն ճարտար հարմարաբանությունը, որ ընտիր և զարգարուն հյուսվածք մը կընծայե գրություն: Իր մտածությունը կխոսեցնե, ահավասիկ բովանդակ իր արվեստը. պարզ և անշուք բառեր, բնական դարձվածքներ գրվածքին սկզբեն ինչպե՞ս վերջը կտեսնվին: ...Հերոդոտոսի երկասիրությունը, որ արժանապես պատմական առաջին գրվածքը կսեպվին, ոչ միայն վերագրասելի են քան զուրիշ պատմագրությունս, այլ նաև իրեն սեռին մեջ առանձին սեփական գրվածք մըն է. և եթե լըսենք ալ ամենակատարյալ, գոնե ամենազարմանալի է, իսկատիպ և բոլորովին բեղմնավոր հանճարո արդյունքս:

Հունվար. Եկեղեցի Վասպուրականը (№ 1), գրաբար, «Տաղայափութիւն գերապատիւ Թովուղեան Յակոբ եպիսկոպոսի, վանահոր իմ անապատայն ընդհանուր խորագրի ներքո հրատարակում է մի բանաստեղծություն, որի քառյակների առաջին տառերը ձևացնում են հայկական այբուբենը: Հրատարակված է նաև հորեն հորիմյանի (Մկրտիչ հորիմյանի եղբոր որդին) ընտր տարիս բանաստեղծությունը:

Հորեն հորիմյանի գործերը հետագայում հրատարակվել են հետևյալ հաջորդականությամբ. Եկեղեցիկ իմ սիրելիս (Անդ, № 3, սարտ), Գրիշեր կամ միջին դարս (Անդ, № 5, մայիս), Եկեղեցիս կյանք իմս (Անդ, № 6, հունիս), Եկեղեցիս հորենայ հորխոռունայ ի դաշտն Շաւարշանայ, «Հայրենիք» (Անդ, № 7, հուլիս), Եկեղեցիս գորովագութ հայրիկն մեր, կարոտ որդիականս (№ 8, օգոստոս), Եկեղեցիս կյանք իմս (ԵՄԵՂՈՒ, 1865, № 259, փետրվարի 26) և այլն:

Հունվարի 25. ԵՄԵՂՈՒ Հայաստանինս (№ 4), գերմաներեն բնագրից կատարված արեւելահայերեն թարգմանությամբ հրատարակում է Գրիմ եղբայրների «Երկայնակեցությունս նովելը, իսկ հաջորդ համարում (№ 5, փետրվարի 1), Կատարինե Տեր-Միքայելյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած թարգմանությամբ, անհայտ հեղինակի «Բժժանքս պատմվածքը:

Հունվարի 28. Պարտիզակում (Արեւմտ. Թուրքիա) ծնվեց բանասեր, պատմաբան, թարգմանիչ (գերմաներենից և իտալերենից հայերեն), խմբագիր Հովհաննես Թորոսյանը: Վեներտիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1880 թ. ապրիլի 5-ից, վախճ. 1940 թ. հուլիսի 8-ին, Ազոլոյում (Լս. Իտալիա):

1889—90 և 1896—98 թթ. խմբագրել է «Բաղմավես» ամսագիրը:

«Բաղմավես», 1933, № 2 («Հովհաննես Քարոյանի քահանայության հիսնամյա հոբելյանը»), 1940 թ., № 4—7 («...զերջին պահուն...»); № 8—12 («Հանգիստ հոգվո Հովհաննես վարդապետի Քորոյան...»):

Փետրվարի 1. Փարիզում, Ստեփան Ոսկանյանի խմբագրությամբ, սկսում է հրատարակվել «Արևմուտք» (արձագանք Նվրոպայի լուսավորության) արևմտահայերեն երկշաբաթաթերթը: 1864 թ. ընթացքում լույս տեսնելով ինը համար, իսկ 1865 թ.՝ երեք, «Արևմուտքը» այդ թվականի մարտին վերջնականապես դադարում է: Այս համարում էլ (№ 1), «Ազգային» խորագրի ներքո, հրատարակվում է Ոսկանյանի հոգվածը «Ազգային Սահմանադրության» մասին:

Առաքարանից («Երկու խոսք»): «Դիտավորություն ունենք փոքր մեկնություն մը տալ այս թերթիս մեջ «Արևմուտք» դադարելուն վրայոք (նկատի ունի նույն անունն ունեցող իր նախորդ պարբերականը. տե՛ս ներկա հատորը, 1859 թ. հունվար—Ս. Շ.). բայց շատ երևելի անձեր կաղաչեն, որ լուենք և անցյալի մոխիրը չխառնենք, որպեսզի կիրքերու կայծերը դուրս չցայտին և միտքերը չբորբոքին...: Այն սոսկալի դեպքերն հետև, որոնք թշվառ Հայաստանը արյունով ոռոգեցին, ամոթ չենք սեպեր վերը հիշված երևելի անձերու հորդորը ընդունիլ և լուծություն պահել: Հիմա խոսիլ հայրենիքի վնաս տալ է, և երբեք «Արևմուտքը» հայրենիքի շահը չուզեր և չկրնար վտանգի մեջ դնել քանի մը մարդերու համար: «Արևմուտքը» կիսավարի, շմրոտի, կկործանի, յանարգվիր, կլուծ, շմատներու լրտեսներու և մատնելու պաշտոնը ուրիշներու կթողու ...Ազատություն և Հայրենիք. ահա երկու բառով մեր բոլոր դավանությունը: Ազատություն մարդու և ազգերու համար, ազատություն միտքի և գրելու համար, մեկ խոսքով ըսենք, ամեն տեսակ ազատություն, վասնզի ազատութենն դուրս ոչ գիտություն, ոչ արհեստ և ոչ իսկ ճշմարիտ բարոյական կրնանք երևակայել, քան տարի գիրքերու մեջ մեր կյանքը մաշելն ետև ...

Ուղղի՛նք ուրեմն դեպի Հայրենիք ազատության ճամբային: Այս ճամբու ծայրը միայն կգտնվի լուսավորությունը, այսինքն երկրային փառքը և քաղաքային ու ընտանի բարօրությունը: Հայրենիք մարդու անկախություն գտնելու համար և ազատություն ընդհանուր մարդկության ծառայելու միտքով:

Փետրվարի 8. «Մեզու Հայաստանին» (№ 6), Քեթևան Տեր-Միքայելյանի՝ ուսուցիչ ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանու-

թյամբ, հրատարակում է «Բարի գործ» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում (№ 7, փետրվարի 15), որտեղ տպագրված է Հովհաննես Քուչուքեկյանցի «Քանի այսպես տարիներա արեւելահայերեն բանաստեղծությունը:

Փետրվարի սկիզբ. «Երևակը» (№ 7), բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել «Ժողովին Գլխաւ» վիպակը: Շարունակվում է մինչև տարվա վերջ:

Փետրվար. Պոլսում (Ռումելի-Հիսար), իր գոյությունն է սկսում կրթական-դաստիարակչական «Մեարոպյան» ընկերությունը: Նույն թվականի հուլիսին, ընկերությունը հիմնում է երեկոյան դասընթացներ, որտեղ ավանդվում էին հայերեն, թվաբանություն, աշխարհագրություն և ֆրանսերեն: Ընկերությունը գոյություն ունեցավ մինչև 1881 թվականը:

Պոլսյան Ն., Պատմության հայ մշակութային ընկերություններու, Վիեննա, 1857, էջ 289—290:

Փետրվարի 10. «Մաղիկը» (№ 73), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Հայ ժեզուիթ մը» հոդվածը: Վերջում, ֆրանսերեն, զետեղված է Վիկտոր Հյուգոյի «Ժեզուիթ» բանաստեղծությունը:

Հոգվածից. «Ազգավ հայ, և կրոնով ինչ ըլլալը գուցե նաև իր խղճին անհայտ այս ժեզուիթն է «Երևակին» խմբագիրը (Իմա. Հովհ. Զամուռլյանը—Ս. Շ.): Այս թերթը... հռովմեական կղերին պաշտպանությամբը հրատարակված քանի մը կրոնամուր օրագրիներու քույրն է, և ի՞նչ քույր: «Երևակին» ներկա տարվույս առաջին և երկրորդ թիվը կարդալու ժամանակ, կարծեցինք թե միջնադարյան անլույս միտքերու դրոշ մը կծփա մեր աչքերուն առջև: «Երևակը» գաղտնի ընկերության մը կողմն դիմակավոր հավատաքննիչ (inquisiteur) մ' է հայոց մեջ և հռովմեականության տարրը տարածելու պաշտոնը վարող շահասեր, լրսենք շահամուր, լրտես մը: Մենք գիտենք, թե ինչու այդ թերթը անընդհատ կկատողի «Թափառական հրեա» անուն անմահ գրքին թարգմանությանը դեմ: Ամեն լուսավոր ազգերու մեջ թարգմանված է «Թափառական հրեան», և ամեն մարդկային առաջադիմության բարեկամները անհազաբար կկարդան զայն: Եվրոպայի մեջ միայն ժեզուիթները թշնամի են անոր. զարմանալի չէ, ուրեմն, երբ հայ ժեզուիթն ալ անոր թշնամի կըլլա:

Փետրվար. «Արծաթի Վասպուրականը» (№ 2), գրաբար, «Տաղաշափութիւն գերապատիւ Թովուզեան Յակոբ եպիսկոպոսի, վանահոգի Լիմ

անապատոյ» ընդհանուր խորագրի ներքո, հրատարակում է վերջինիս գրչին պատկանող «Առ երեխայն», «Առ տղայն», «Առ մանուկ հասակն», «Առ պատանի հասակն», «Առ երիտասարդ հասակն» և «Առ այր լի կատարեալ հասակն» բանաստեղծութիւնները:

Փետրվարի 16. Կուտինայում (Քյոթահիա, Արևմտ. Քուրդիա) ծնվեց բանասեր-լեզվաբան, քերականագետ Պողոս Զաքարյանը: Վիեննայի Միտթարյան միաբանության անդամ էր 1885 թ., վախճ. 1925 թ. հուլիսի 5-ին, Վիեննայում:

«Հանգես ամսօրյա», 1925, Պ 9—10 («Պողոս Զաքարյան»):

Փետրվար. «Հյուսիսսփայլը» (№ 3), հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Ազգային թշվառութիւն» և Ստ. Նաղարյանցի «Պատմութիւն կրթության նորագուն ժամանակի, մինչև սկիզբը 19-րդ դարու» հրապարակախոսական հոդվածները: Վերջինը՝ անավարտ:

Զնայած այն բանին, որ առաջին հոդվածն ունի «Ս. Նաղարյանց» ստորագրութիւնը, բայց ապացուցված է, որ նրա հեղինակը Միքայել Նալբանդյանն է (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 3, Երևան, 1940, էջ 101—117, 466—472: Ինքիկյան Ա., Միքայել Նալբանդյանի... տարեգրութիւնը, Երևան, 1954, էջ 270):

Հոդվածից. «Սահմանադրութիւն» կրկնեց հարստահարված և կիսաշունչ ժողովուրդը. Սահմանադրութիւն, լսվեցա՞վ եզիպտական բուրգերից մինչև Վարդա սարը. Սահմանադրութիւն, աղաղակեցին և հրճվեցին կենդանի երիտասարդները:

... Այսօր գրեթե մի տարի է, որ Սահմանադրութիւնը վավերացա՞վ տերության հրովարտակով. ստույգ է, թլպատված, ստույգ է, այս և այն մասնով խեղճացած, այնուամենայնիւ մի Սահմանադրութիւն, որ ազգի կառավարութիւնը տալիս է հասարակաց ազգի ձեռքը, ազատելով նորան մի քանի բռնակալ թշվառականների լծից:

Փետրվարի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 8), Սարգիս Խալաթյանցի՝ ուսերեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն արձակ թարգմանությամբ, հրատարակում է Ի. Կոխլովի «Քաղմունք» առակը, իսկ հաջորդ համարում (№ 9, փետրվարի 29) գերմաներեն բնագրից կատարված արեւելահայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Կ. Տ.) Գրիմ եղբայրների «Սիմսի լեռը» հեքիաթը:

Փետրվար. Շուշիում (լեռնային Ղարաբաղ) ծնվեց հասարակական գործիչ, աստվածաբան-բանասեր Արշակ Տեր-Միքելյանցը: Վախճ. 1901 թ. հուլիսի 5-ին:

«Բյուզանդիան», 1801, № 1455 (սեպտեմբեր), № 1457 (հոկտեմբեր-նոյեմբեր):

Փետրվարի 23. Թեհրանում ծնվեց ականավոր թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն), կրթական-մշակութային գործիչ Հովհաննես Մերուսի Մասեհյանը: Վախճ. 1931 թ. նոյեմբերի 19-ին, Խարթինում (այժմ՝ Չինաստան): Թաղում՝ 1932 թ. ապրիլի 1-ին, Թիֆլիսում:

«Հանդես ամսագրայ», 1931, № 10—11 (սեպտեմբեր-հոկտեմբեր), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1937, № 2—3 (հունվար-մարտ), Մանկավարժական Պ., Կենտրոնական բաժարան, Հատ. Բ, էջ 297:

Փետրվար. Վերին Ադուլիսում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ, Օրդուբադի շրջան), Հայրապետ Փալանթարյանցի սատարմամբ, իր գոյութունն է սկսում «Տղայոց մասնավոր ուսումնարանը», որտեղ ավանդում էր հայերեն, ռուսերեն լեզուներ և պատմություն: Գոյատևել է մինչև 1870 թվականը:

«Մեղու Հայաստան», 1865, № 30 (հարգա խմբագիր), 1869, № 17 (սեպտեմբեր-հոկտեմբեր), 1874 թ., № 22 (հուլիս), «Մշակ», 1911, № 55 (հոկտեմբեր-նոյեմբեր):

Փետրվարի 29. «Մեղուն» (№ 233), արևմտահայերեն, հրատարակում է Իգնատիոս Հավկուրյանի (Հարություն Սրվաճյան ?) «Մեղուն»-ը՝ առաջ մեր Ռուսիո հորիզոնին վերա հղվածը:

Հեղինակը բարձր է գնահատում ինչպես «Հյուսիսստանի», այնպես էլ նախնայանի գործունեությունը և հավելում, որ ընայած նախնայանի բանտարկված լինելուն, «կանոն կամ ուշ իր անմեղությունը պիտի հաղթանակե, վասնզի հանցանք մը գործած չունի»:

Փետրվարի երկուրդ կես. «Արևմուտք» (№ 2) հրատարակում է Ստեփան Ռսկանյանի «Կիթառ անուն հանդես» և «Գյուրջիներու վրա գրված վեպ մը» հոդվածները: Վերջինն ավարտվում է հաջորդ համարում:

Առաջինում հոդվածագիրը նախ՝ արձանագրում է հայուհիների կողմից եվրոպացի իրենց սեռակիցների սոսկ ձևերը փոխ առնելու պախարակելի սովորությունը (սեռյա օրիորդները... քնական է, որ եվրոպայի սուտ օրիորդներուն նմանելու աշխատեն, անոնց հագուստը և կապուստը առնեն, մարմինն ենթակա խաֆեսի մը մեղ ամփոփեն, մազերն են հոտած պոմադայով ամրեն, մեկ խոսքով ըսենք, ազգային երեսի ջուրը Քուրդիայի ջուրով սրբեն, որպեսզի պարզերես երևին... օտարներու առաջ Ցավ է մեղ ըսել, թե ոմանք այսքանով ևս չեն բավականանար և օտարին կապուստունը ավելի հեռու կտանին: Հագուստի հետ բարձր կփոխեն, լեզուի հետ՝ սիրտը և վարքի հետ՝ հայությունը): Ապա անդա-

դառնալով «Կիթառ» հանդեսին, որի խմբագիրը կին է, Ոսկան-
յանը դրվատում է նրա սխրանքը, որ «կարկտուքը կմոռանա,
կտավը կծալե, ասեղը կթողու, և թուղթի թերթեր կծավալե իր
առջև և զրահվելով կնետվի աշխարհիս ամենեն վրդովալի և փշոտ-
դաշտին մեջ, անտարակույս ուրիշ հայկուհիներ պաշտպանե-
լու համար»։ Գրախոսը բարձր է գնահատում հանդեսը, հայտնե-
լով, որ «Հայկուհի օրիորդին հրատարակումը կմնա նշանակելի
երևույթ մը ազգային կյանքի մեջ և մեր ուշը գլխովին կհափշտա-
կե»։ Այո՞, նոր երևույթ մ' է այս փոքր թերթը և գուցե նոր օրի և քա-
րի դեպքի այդ մը ևս ավետե, վասնզի, ինչպես պատմությունը
կվկայե, մարդկության ամենեն երևելի փոփոխումներու մեջ կնիկ-
ները մատ ունեցեր են միշտ։ ...Հայկուհին կրնա համոզվիլ, որ իր
գրածը մեկմեկ սաստիկ ուրախություն տվավ մեզ և վայելքով մը
մտիկ կրնեինք իր հեծեծումը, հույսի ձայնը, խրախույսի երգը,
սիրաբույր եռանդը։ Ապա արված են մի քանի դիտողություններ։

Մյուս հոգվածում, Ոսկանյանն անդրադառնում է «Հանրի
Քանթել անուն գրագետին, որ մեզ և կարծենք շատերուն բուրո-
վին անծանոթ է» և նրա գրած վեպին՝ նվիրված Վրաստանին։
«Վեպը յուրովի մեծ արժեք չունի և կնամանի այն գրվածներու, ո-
րոնք մեթեորի պես կերևին և կանհետին, առանց թեթև հետք մը
ձգելու միտքերու մեջ»։

Մառտի 1. «Մադիկը» (№ 75), Ստեփան Զախրրյանի՝ ֆրանսերեն
քնագրից կատարած արևմտահայերեն լսկածո թարգմանությամբ, հրա-
տարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Ժեզուիթ խմբագիր մը» րանաստեղծու-
թյունը։

Մառտ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրա-
տարակում է Մարգար Սեփկյանցի «Կորուստ Դրախտին» րանաստեղ-
ծությունը։

Մառտի 7. «Մեղու Հայաստանին» (№ 10), Քեթևան Տեր-Միքայել-
յանցի՝ գերմաներեն քնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանու-
թյամբ, հրատարակում է Դրիմ եղբայրների «Զյունանման» հեքիաթը
(ավարտ՝ հաջորդ համարում) և Սարգիս Խալաթյանցի՝ ռուսերենից կա-
տարած արձակ թարգմանությամբ, Ի. Կոիլովի «Աղվեսը և սարի մու-
կը» առակը։

Մառտի առաջին կես. «Երևակը» (№ 10), «Աղոթք ընելուն հարկը
և պատշաճությունը» հոդվածին որպես վերջաբան, գետնդրում է մի հատ-
ված Խաչատուր Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպից։

Հատվածն ավարտվում է հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Ա-
բովյանին մեկ ուրիշ քաղաքանքն ալ՝ կրոնական քարեպաշտու-

թիւն գործերով մարդս աստուծու առաջ արդյունք մը կստանա կարծելը, կամ կարծել ցուցնենէն է: ...Թող որ միշտ ուզած ազատութեան միշտը հրաշքի պես բաներ են, որ սովորական չեն. թե որ ըսածին պես կկարծեն նե Արուսեանը՝ տկարամիտ է. թե որ բարեպաշտութեան գործքերը ծաղրել է միտքը նե՝ ինչպես որ իրոք կերելի, ամբարիշտ է»:

Մարտի 14. «Մեղու Հայաստանին» (№ 11), արեւելահայերեն, հրատարակում է Խաչատուր Աբովյանի «Նամակ Հախվերմագին» ստեղծագործութիւնը (ունի «Ազա» վերնագիրը) և դրան կից, «Հախվերմագի գովքը» բանաստեղծութիւնը (տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1948, էջ 178—180):

Հիշյալ գործերին կցված՝ խմբագրութեան ծանոթագրութեան մեջ կարդում ենք. «Ինչպես հարգո խաչատուր Աբովյանցի թղթերից դուրս եկած մի նամակից ու մի ոտանավորից, որոնք ահա հաղորդում ենք հարգո ընթերցողներին, երևում է, որ այս ախտը (իմա. դրամաշորթութիւնը— Ս. Շ.) հին է եղել մերոնց մեջ: Եթե այժմ էլ շատ անգամ լսում ենք այս տեսակ անցքեր Թիֆլիսի մեջ, միայն հարգո Աբովյանցի նամակից, որն որ հայտնի չէ թե ումին է եղել գրած, որովհետև մեջը անուն չկա, աշկարա է, որ հիշյալ պարունը լափազանց ազահ անձն է եղել ու վրդովող ձևով կտրել է քանիցս անգամ պատվելի և աշխատասեր Աբովյանցի քրտինքով վաստակած վարձը, ուստի և նա, ինչպես երևում է, գրել է այս նամակը շատ զրգոված և նեղացած ժամանակը: Նամակը զրկած էր իր ձեռքով...»:

Մարտ. «Հյուսիսասիայի» (№ 4), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է Ֆրանց Հոֆմանի «Ինչ որ կը սերմանես, այն ևս կը հնձես» վիպակը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում: Հրատարակված է նաև «Փառախոտ Յուլիանցի» (իմա. Մ. Նալբանդյանց) «Ուղերձ առ Մեծախելայի ի Կոստանդնուպոլիս» բանաստեղծութիւնը (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Ելժ. հատ. 1, Երևան, 1945, էջ 100, 507):

Մարտի. առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 3), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Պատասխան քանի մը ազգայիններու հողվածք և սկարմիր քիթ» երգիծական բանաստեղծութիւնը (հեղ. Ստ. Ոսկանյան ?):

Հողվածում, պնդելով «Կիթառ» հանդեսի մասին իր նախորդ «գրութիւնում» արծարծված տեսակետները (տե՛ս ներկա հատորը, փետրվարի երկրորդ կես), մի «գրութիւն», որը «ծուռ մեկնութիւն է գտած քանի մը հայերու քով և «Արևմուտքը» կրամբասվի իբրև

անհաշտ թշնամի էր սեռի կրթության, Ոսկանյանը հաճելում է. «Լրագիր մը կնժանի պահնորդ գինձորի. կհարկադրվի անդուհ հսկել ու վտանգ մը դիտած ժամանակ ձայն տալ, որ օգնութիւն հասնին: Եթէ այս վտանգի ձայնը լսելն հտքը մեկը տեղեն չլարժի և ամենքը խլության զարնեն, պահնորդը կրնա բամբասովիլ, բայց աղետքը շարգիւղի բնավ: Ոչ միայն օրիորդներու կրթության թշնամի լինք, այլև կփափագինք, որ Բաղկավոր եղածը Եվրոպային փոխ առնվի, առաջվրենք քննելով առնվածին արժեքը: Մեզի համար կրթութիւնը, մանավանդ օրիորդի կրթութիւնը արտաքին զարդ չէ. ավելի միտքի և սիրտի կվերաբերի, քան թէ մորթի և կրթվելու ատեն ազգային ամեն հատկութիւններն սկրթվելու լինք, անոնց տեղ օտարին կեղտը ընտրելով: ...Փոխ առնունք ուրեմն Եվրոպային լույս և ոչ սնգուլրա:

Մարտի 18. Շապին-Գարահիսարում (Հս.-արեւելյան Թուրքիա) ծնվեց ճարտարապետ-պատմաբան, հայկական հուշարձանների ակա-նավոր հետազոտող, գիտության վաստակավոր գործիչ (1933 թ.) Թո-րոս Հարությունի Թորամանյանը: Վախճ. 1934 թ. մարտի 1-ին, Երե-վանում:

«Խորհրդային Հայաստան», 1924, № 51 («Թորոս Թորամանյան»), Հոբոթյանյան Վ., Թորոս Թորամանյան, Երևան, 1953, 88 էջ, Թորաման-յան Ք., Նամակներ (կազմեց և ծանոթագրեց Նոգիկ Թորամանյան) Երևան, 1963, 511 էջ:

Մարտի 21. «Մեզու Հայաստանին» (№ 12), խաչատուր Աբովյանի գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ ու թարգմանչի առաջարկով, հրատարակում է «Ազնես» գեղարվես-տական ստեղծագործությունը: Ավարտ՝ № 14 (ապրիլի 4), (տե՛ս Խ. Արով-յան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 1948, էջ 289—305):

Մարտի 28. «Մեզուն» (№ 236), արևմտահայերեն, հրատարակում Հարություն Սըվաճյանի «Հյուսիսափայլ, Երկրագունդ և Արևմուտք» հոգվածը:

Համապատասխան մեկնաբանություններով ծանուցելով հիշ-յալ երեք պարբերականների հրատարակությունը, հոգվածագիրը գրում է. «Արևմուտք» ալ Փարիզեն սկսավ վերստին հրատարակ-վիլ, դարձյալ պարոն Ստեփան Ոսկանի խմբագրությամբ. այն ան-ձին, որ գիշեր ցերեկ հայրենիք և ազատություն կերազե ու կերկնե հակալաքայլ առաջադիմություն կբաղձա ազգին և այս նպատա-կով փոքր-ինչ խիստ է իր պահանջողությանց մեջ. իր եռանդու-

քնավորությամբը կուզե որ ազգը ցատկե, մինչդեռ ուղիղ քայլելու նոր պիտի վարժի. մեծ բաներ կսպասե դեռ տղա ազգն մը: Այսուամենայնիվ կցանկանք, որ ըլլա ըստ սրտի յուրում և կարելի ըլլա իրեն տեսնել, ինչ որ կփափագի տեսնել (տե՛ս Հ. Արված-յան, Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960, էջ 497):

Մարտի երկրորդ կես. «Արևմուտքը» (№ 4), արեւելահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Էռնականք» հրապարակախոսական էսսեն և «Մանեա» էջն զմտուր իւր» ինքնակենսագրական ակնարկը: Սա ավարտվում է № 7 (մայիսի առաջին կես)-ում:

Ապրիլի 3. Պոլսում ծնվեց հայագետ-բանասեր, թարգմանիչ (Ֆրանսերենից հայերեն) Գաբրիել Գևորգի Մենեիշյանը: Վիեննայի Միթլ-թայան միաբանության անդամ էր 1882 թ. մարտի 25-ից, վախճ. 1936 թ. նոյեմբերի 14-ին, նովիսադում (Սերբիա, այժմ՝ Հարավսլավիայի Զեօշ):

«Թաթուլ Վանանդեցի», «Մանուշակ», «Բնապատում» և «Մեծածորեցի» կեղծանուններով հանդես էր գալիս «Հանդես Ամսօր-յան»-ում:

«Հանդես Ամսօրյա», 1886, № 10—12 («Գաբրիել Մենեիշյան»),
«Բազմավեպ», 1937, № 1 («Գաբրիել Մենեիշյան»):

Ապրիլի 10. «Մաղիկը» (№ 79), Զարմայր-Ստեփան Զախրրյանի՝ Ֆրանսերեն քնագրից կատարած արևմտահայերեն լսփածո թարգմանությամբ հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Թե ինչ է հիսուսյանց նպատակը» բանաստեղծությունը:

Ապրիլ. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 4), «Տաղալագիութիւն գերապատի Թօփուղեան Զակոր եպիսկոպոսի, վանահօր իմ անապատայ» ընդհանուր խորագրի նեբժո, հրատարակում է վերջինիս հետևյալ գրաբար գործերը. «Յազադս աղքատաց թշուառ վիճակի», «Յուսահատութիւն աղքատաց», «Առ ողորմած անձն հետեւեալ վերնոցն», «Առ ծերութեան հասակն», «Յանձն յորինողիս. դիմառութիւն ընդ ծերունւոյն», «Առ զառամեալ վերջին վիճակն» և «Իբր վերջաբանութիւն դարձեալ յանձն յորինողիս»:

Ապրիլի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 15), արեւելահայերեն, հրատարակում է հաշատուր Արովյանի «Ազնվամտություն և շնորհակալութիւն» պատմվածքը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում (տե՛ս Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2-րդ, Երևան, 1948, էջ 309—317): Հրատարակված է նաև Նատալիա Միրզոյանցի «Ողջույն հրաժարական իմ սիրուն ժաղիկներին» բանաստեղծությունը:

Ապրիլ. «Հյուսիսափայլը» (№ 5), Գ. Թովմասյանցի՝ գերմաներեն

ընագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Մի նկարագիր, կամ քրիստոնյա և մահմեդական» պատմվածքը:

Ապրիլի 12. Վանում ծնվեց արծակագիր, դրամատուրգ, հայ գրականության պատմաբան, թարգմանիչ (ֆրանսերենից, գերմաներենից, ռուսերենից հայերեն), խմբագիր Վրթանես Մեսրոպի Փափազյանը: Վախճ. 1920 թ. ապրիլի 26-ին, Երևանում:

1894 թ. Թեհրանում հիմնադրել և մինչև 1896 թ. խմբագրել է «Շավիղ» քաղաքական շաբաթաթերթը: Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Կ.», «Կայծ», «Վարդգես», «Թղթակից Բյուզանդիոնի», «Բրիչ», «Վասպուրականցի» կեղծանուններով:

Նաեռվում Բ., Վրթանես Փափազյան, Երևան, 1958, 239 էջ, ՕՖՈւ-յան Ա., Վրթանես Փափազյան, Երևան, 1976, 474 էջ:

Ապրիլի առաջին կես. «Արևմուտք» (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Ազազուն իշխան» հրապարակախոսական հոդվածը, որտեղ բնութագրված է «Լևոն Արքայազուն իշխան Լուսինյանի» ազգատյաց գործունեությունը և Հրանտի (Իժմա. Ստ. Ոսկանյան) «Գարուն» բանաստեղծությունը:

Ապրիլի 12. Վանում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, քանասեր Մկրտիչ Ավետիսյանը (Մկրտիչ Ավետիսի Թերլեմեզյան): Վախճ. 1896 թ. հունիսի 11-ին:

Յեր-Մկրտչյան Ե., Գանձեր Վասպուրականի, հատ. Ա, Բոստոն, 1966:

Ապրիլի 25. «Համբավարեր Ռուսիոն» (№ 63), արևելահայերեն, տպագրում է Սեյադի «Փող» բանաստեղծությունը:

Ապրիլի 26. Վաղարշապատում (այժմ՝ Էջմիածին) ծնվեց հայ նշանավոր բանաստեղծ, թարգմանիչ (ռուսերենից, հունարենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից հայերեն) Հովհաննես Մկրտչի Հովհաննիսյանը: Վախճ. 1929 թ. սեպտեմբերի 29-ին, թաղումը՝ հոկտեմբերի 2-ին, Երևանում, քաղաքային կենտրոնական այգում (այժմ՝ Կոմիտասի անվան զբոսայգի):

Հովսեփյան Գ., Հովհաննես Հովհաննիսյան, Երևան, 1957, 293 էջ
Առաքյան Լ., Հովհաննես Հովհաննիսյան, Երևան, 1983, 161 էջ:

Ապրիլ. «Բազմավեպը» (№ 4), արևմտահայերեն, հրատարակում է Պետրոս Մինասյանի «Ազգի մը երջանկությունը միաբան ընկերություն վրա է» հրապարակախոսական հոդվածը (ավարտ՝ հաջորդ համարում) և «Հոմերի «Իլիական», թարգմանություն Արսենի Կոմիտասա Թագրատունվո» անստորագիր գրախոսականը:

Հոգիվածից. ժՄարդս ընկերական ստեղծված ըլլալուն համար՝ որևիցե մարդ քնականաբար միշտ ընկերության մը մեջ կգտնվի. և որովհետև ընկերության կապն է միաբանությունը, անոր համար առանց միաբանության ընկերություն լըլլար, և այս պատճառով որևիցե ընկերություն առաջ երթալու ճամբու մեջ է, քանի որ միաբանությամբ աշխատելու հետ կըլլա՝ Իսկ երբ որ ընկերության մեջեն միաբանությունը պակսի, ոչ միայն անօգուտ կըլլա այն ընկերությունը, այլև անտանելի, ինչպէս որ ցրվի, կորսվի»։

Գրախոսականից. Պրականության և լեզվի զարգացումը ամեն ազգաց բանասեր կաճառներու կարևոր նպատակն է և հոժարափութ առ այն կուղղեն իրենց գանձը, ի գրիչ և ի տպագիր բնծայելով կարևոր պիտանի միջոցներ ի առավել պայծառութիւն և առաջադիմութիւն, կամ ինքնագիր երկասիրութիւններով և կամ ընտրելագույն գրոց թարգմանությամբը... Գանք մեր արդի թարգմանության վրա, որո թարգմանչին անունը շատոնց ազգերնուս ծանոթ է. հիմա դարձյալ պիտի ներկայանա անոր Հոմերոսի «Իլիականին» նոր թարգմանությամբ մը, իրմով ծանուցյալ և հանդիսացյալ մեր հին ազգային դուռնազնական տաղաշափությամբը։ Եվ ահա այս նոր, ի հելլենականե թարգմանությանս մեջ ալ կտեսնենք զհայ լեզուն յուր զարգացյալ սահմանին մեջ և զթարգմանիչն ալ նախանձավոր լեզվին ընտրությանն և հարազատությանը»։

Ապրիլի երկուրդ կես. «Արևմուտքը» (№ 6), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփան Ոսկանյանի «Մարկիզ դը Վիլմեր» գրախոսականը։

Գրախոսված է Ժորժ Զանդի համանուն վեպի հիման վրա գրված կատակերգութիւնը։ Հեղինակը բնութագրված է որպէս «մեր դարու Ֆրանսայի երևելի հեղինակներեն մեկը, արդի գրագիտության փառքը և այն ազնիվ ու անգլուտ վեպերը շինողը, որոնք... երեսուն տարին ի վեր կիրթ ու անկիրթ միտքերու զմայլութիւն կուտան։ Մինչև հիմա իր թատրերգութի պսակը, միպագիրի պսակին քով նսեմութիւն մը ունենք... այսօր երկու պսակներն ալ հավասար կփայլին և զինքը կդասեն, նաև թատրի վրա, կենդանի հեղինակներու առաջին կարգը»։

Կատակերգութիւն բովանդակութիւնը շարադրելուց հետո, Ոսկանյանը նկատում է. «Ֆրանսայի զավակները տաղանդի համար սիրահարութիւն ունին և մեր ազգայիններու շնն նմանիր... Փա՛ռք ժողովուրդին, որ տաղանդը կհարգե, վասնզի անով ինք ալ կհարգվի ազգերու մեջ»։

Մայիսի 2. «Արշալույս արարատյանը» (№ 726), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Արամ Կարապետ Տետեյանի «Թատերական ներկայացմունք ի Զմյուռնիա» թատերախոսական հոգվածաշարը։ Որոշ ընդհատումներով շարունակվում է մինչև № 733 (օգոստոսի 8)։

Վերլուծված են «Իլտեկոնտա», «Անծանոթը», «Կույրի զավակը», «Սերը բժիշկ է», «Թերեզա», «Նավաստի Բերտրան», «Ժորժ Դանդեն», «Նազամուլը», «Սանդուխտ» և մի քանի այլ թատերական ստեղծագործություններ։

Մայիս. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հմայակ Մինասյանի «Քնար հայրենի» և Տիգրան Ամիրջանյանի «Ամենայն իրաց վախճանն է գովելի» բանաստեղծությունները։

Մայիսի 2. «Մեղու Հայաստանին» (№ 17), արևելահայերեն, հրատարակում է խաչատուր Աբովյանի «Հազար փեշեն» բանաստեղծությունը (տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, Երեւան, 1948, էջ 166—175)։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Մայիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 6), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանց Շոֆմանի «Երկու եղբայր» վիպակը (ավարտ՝ հաջորդ համարում) և Սմբատ Շահազիզի «Երազ» բանաստեղծությունը (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 98)։

Մայիսի 7. Շեկահոդ գյուղում (Զանգեզուր. այժմ՝ Ղափանի շրջ. ՀՍՍՀ) ծնվեց մշակութային գործիչ, բանասեր, պատմաբան, թարգմանիչ (գերմաներենից և ռուսերենից հայերեն) Մեսրոպ Տեր-Մովսեսյանցը (ծննդյան անունով՝ Փարսադան)։ Էջմիածնի միաբանության անդամ էր 1893 թ.։ Վախճ. էջմիածնում։

«Մեսրոպ վարդապետ» և «Մեսրոպ եպիսկոպոս» ստորագրություններով հանդես էր գալիս «Արարատ» ամսագրում։

«Արարատ», 1909, № 10—11 («Մայր աթոռ»)։ «Հանդես ամսօրյա», 1941, № 7—12 («Դարպասի հայ ուսանողությունը»)։

Մայիսի 8. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 13), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Թշվառություն» հոգվածը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հոդվածից. «Ամեն տեսակ թշվառությանց առաջին և զիսավոր պատճառը եթե աղքատությունն է, ուրեմն հալը ամենն թշվառն է, վասնզի ան ամենն աղքատն է... Մեր գաղափարը սա է, թե հայուն աղքատության պատճառը իր անկրթությունն է, գիտությունց և արվեստից չափազանց պակասությունն է։ Ազգ մը կրնա առաջանալ իր հարստությամբ, իսկ ազգ մը հարուստ ըլլալու համար պետք է ուսմանց, գիտությանց և արհեստից մեջ առա-

չանա, եթե ոչ, ազգ մը որքան ալ զորավոր և հզոր ըլլա, դարձյալ յուր կործանումը անտարակուսելի է, քանի որ նա անտարբեր է կրթութեան մէջ մտնելու։

Մայիսի առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 7), հրատարակում է «Փիլիսոփայի երգ» արևելահայերեն բանաստեղծութիւնը։

Ոսկանյանի գրչին պատկանող փոքրիկ նախաբանում, երգի՝ իբրև կազմակերպիչ և ժողովրդական զանգվածներին դեպի մի ուղղակի նպատակի մղող հզոր միջոցի մասին խոսվելուց հետո, հանգում է. «Հայ բառերու ծանրութիւնը և բթութիւնը այնքան անտանելի շէին ըլլար, եթե ստրկել գիտնայինք, եթե մեր լեզվով երգեինք, և եթե այլասեռ զրոսում չփնտռեինք այլազգի բառեր ծամելով։ ...Յրանսայի զավակները «Մարտիկներ» մեկ բերնով երգելու ժամանակ, այն համամիտ նվիրումը զգացին, որն որ գիւրենք ըօրիկ, անոթի և գրեթե անզեն, կատաղի թշնամիներու դեմ տարավ և հայրենիքը ազատեց»։

Մայիսի 16. «Մեղու Հայաստանին» (№ 19), Քեթևան Տեր-Միքայելյանցի անգլերեն (?) բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակում է «Բուռ, Կարիքս, Երեխանց հափշտակողը (ամերիկյան կյանքից)» պատմվածքը (ավարտ՝ № 23, հունիսի 13) և Սարգիս Խալաթյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած թարգմանութեամբ, Գրիմ եղբայրների «Պատիկ հովիվ» հեքիաթը։

Մայիսի 21. Բաքվում, Կայսերական բարձրագույն հրամանի համաձայն, իր գոյութիւնն է սկսում Կովկասյան Կոմիտեի տնօրինութեան ներքո գտնվող «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերութիւնը»։ Նախագահ՝ Դավիթ Հարութիւնի Ռոստոմյան (1869 թ. սեպտեմբերից, նրա մահվանից հետո, Մոզսես Զոհրաբյան), ատենադպիր՝ Հովհաննես Տեր-Հակոբյան, գանձապետ՝ Գրիգոր Թումայան և անդամներ՝ Ներսես Կրասիլնիկյան, Հակոբ Ապրեսյան, Խաչատուր Քանանյան, Իվան Ղազարյան։ Ընկերութեան անդամների թիվը ծաղկուն ժամանակ հասնում էր 415 հոգու (որից հիմնադիր անդամներ 12, պատվավոր անդամներ՝ 5)։ 1869 թ. հիմնվում է ընկերութեան միջոցներով ֆինանսավորվող «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» իգական դպրոցը. ապա և՛ սեփական տպարանը ու գրադարան-ընթերցարանը, որը 1902 թ. ուներ շուրջ 14 000 հատոր գիրք և պարբերական, հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերութիւնը» լայնորեն ֆինանսավորում էր հայ գրողներին ու գրական-մշակութային գործիչներին, կազմակերպում էր նրանց գրքերի հրատարակութիւնն ու վաճառքը, գրամատիկական ստեղծագործութիւնների բեմադրութիւնները։ «Ընկերութիւնը» դադարեց գոյութիւն ունենալուց 1915 թ. կեսերին։

Կանոնադրություն մարդասիրական ընկերության, Մոսկվա, 1865, 31 էջ, Տեղեկագիր Բաթվի հայոց մարդասիրական ընկերության գործունեության, 1902 թ. (փաստաթղթերի ժողովածու), Բաքու, 1903 թ.։ «Հայկական աշխարհ», 1870, № 3—4 (անամակ դեպի խմբագրողը)։ «Բաթվի հայոց մարդասիրական ընկերության վարչության զեկուլումբ...», Բաքու, 1910, 15 էջ։ «Հանդես ամսօրյա», 1914, № 5 («Կենսագրական»)։

Մայիսի 23. «Համարավարձի Բուսիոն» (№ 65), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (ի՛մա. Պետրոս Մադաթյան) «Հիմար հովիվ» բանաստեղծությունը։

Մայիս. «Բազմավիպը» (№ 5), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հ. Ա. Ե.-ի «Ռափայել պատկերահան» հոդվածը և վերջինիս «Առ Ռափայել» խորագիրը կրող գրաքար բանաստեղծությունը։

Հոգվածից. «Շատերուն միշտ զարմանքի նյութ եղած է այս բազմահույս անվանս համբավը (ի՛մա. Ռափայել Սանցիոյի—Ս. Շ.), արժանին արդարև անմահական փառաց և պատվո, որ և արդեն իսկ անմահացած է գեղարվեստից ընդարձակ ասպարիզին մեջ։ ...Առչի նկարած պատկերներուն մեջն ալ անզուգական հանճարուն փայլերը ցցուց. սքանչելի փափկություն մը, և գեղեցկություն մը կտեսնվիր բոլոր իր նկարներուն մեջ։ Ինքը եղավ առաջինն, որ միացուց ստվերին հետ նաև ընտելությունն ալ, վասնզի մինչև իր ժամանակն արվեստակալ երևույթ մը ուներ պատկերահանությունը։ Ինքն եղավ առաջինը նաև հունական վսեմ երևակայությունը նկարաբերու մեջ գործածելու։

Մայիսի 23. «Մեղուն» (№ 242) արևմտահայերեն, հրատարակում է Քաղնոս Միհրդատյանցի «Մեծարգո խմբագիր» խորագիրը կրող գրախոսականը։ Գրախոսված է Մկրտիչ Տիգրանյանի «Հայելի գործոց» աշխատությունը և այն բացասաբար է գնահատված։

Մայիսի երկրորդ կես. «Արևմուտքը» (№ 8), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հրանտի (ի՛մա. Ստ. Ոսկանյան) «Հայրենիք և հայրենասիրություն» և «Հաֆոնտեն և Լամարթին» (ունի Ս. Ո. ստորագրությունը) հոդվածները։

Առաջին հոդվածում քննված են «Հայրենիք», ապա և «Հայրենասիրություն» հասկացությունները. «Հայրենիք կըսվի այն հողին կտորը, ուր ընտանիք մը կժողկի և կմեծնա կամ ընտանիքներու բազմություն մը կամփոփվի։ Հայրենիքը տեսակ մը խանձարուր է, ուր սերունդները կմեծնան և իրարու կհաջորդին դրեթե անընդհատ կերպով։ Սակայն հայրենիքը չոր հողմով միայն չըհայտնվիր և կենթադրե միշտ նյութական և բարոյական հորիզոն մը։ ...Հայրենիք այսօր կնշանակե ազգություն, տուն, բոլոր-

տիքը դրացի և ոչ թշնամի ունենալով, Իր զավակները կհարկադրվին ժրությամբ, արհեստով և գիտությամբ հայրենիքը զարդարել և արյունովնին իր հողը պաշտպանել: ...Հայրենիքի զգայութենն կծնի հայրենիքի սերը: Այդ սերը նվիրական է մյուս երկրային ամեն սերերու մեջ, երբ մանավանդ կմաքովի, կնվիրվի և իր արևը հայրենիքի արևին կզոհե զոհ և զվարթ սիրտով: Այո՛, հայրենիքի սերը մարդուս տեսակ մը ինքնամոռացություն կտա և դուցազնության աղբյուր կրնա սեպվիլ: ...Ազատություն և հայրենիք, ուրեմն միշտ և վերստին»:

Երկրորդ հոգվածում քննադատված է Համարթինը, որը «երկար ատեն ի վեր քնարը մեկդի ձգելով, կերպ կերպ գործերու կզբաղի ու քիթը բերանը կմրոտե... Հիմա կրիտիսություն կընե և կուզե ինքնորեն կաֆոնտենը դատել: Ոսկանյանը ոչ միայն չի բաժանում նրա տեսակետները առակի ժանրի մասին, այլև «եթե պարոն Համարթին համոզված է, որ իր լավան քնարեն թափվածը միայն արժեք ունի և բարոյություն, եթե... կկարծե, որ աշխարհիս ունայնության վրա գրված իր անսպառ վայնասունը մեզ առնություն կտա, ո՛հ կսխալի և ճշմարիտ գրականագետներու ժպիտը կգրգռե: Պարոն Համարթին կրնա հավաստի ըլլալ, որ կաֆոնտենին վրա իր քսած մուրը պիտի անցնի մուխի պես: Երգելը լրավեր դատավորի աթոռը ելնելու համար»:

Մայիսի 30. «Մեղու Հայաստանին» (№ 21), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանի «Հակոբ և Վիլհելմ Գրիմ» հոդվածը:

Գրիմ եղբայրների համառոտ կենսագրությունը շարադրելուց և նրանց կատարած մեծ գործը բնութագրելուց հետո, հեղինակը կուչ է անում հայ հանրությանը, զբաղվել հայկական ժողովրդական հեքիաթների հավաքմամբ և ուսումնասիրությամբ: Առաջարկված են մի քանի սկզբունքներ, այդ գործը հնարավորին չափ հաջողությամբ գլուխ բերելու համար:

Հունիսի 1. «Ծաղիկը» (№ 84), Զարմայր-Ստեփան Զախրրյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Վիկտոր Հյուգոյի «Ծարտարություն և ժողովուրդ» բանաստեղծությունը:

Հունիս. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 6) արևմտահայերեն, հրատարակում է Նիլշե Մեսրոպյանի՝ ՊԵՍ քեզ մատաղ Հայաստան, Արսեն Թոխմախյանի «Ախ ու վախ» և «Հայաստանի զեղեր», Լևոն Մաթևոսյանի «Առ մայրն Արարատ» բանաստեղծությունները և Սմբատ Գրիգորյանի «Փայլ և գառն» առակը:

Հունիսի 2. «Մասիսը» (№ 642), արևմտահայերեն, տպագրում է Կարապետ Ութուքյանի «Հայելի գործոց Մկրտիչ վարդապետի Տիգրանյան խորագիրը կրող գրախոսականը: Գրախոսված է այդ աշխատությունը և մեկ-երկու դրական հանգամանք նշելուց հետո, այն բացասաբար է գնահատված:

Հունիսի 6. «Մեղու Հայաստանին» (№ 22), Լոուս բարբառով, հրատարակում է Հարություն Շահվելդյանցի գրի առած «Ազգային հեքիաթը» և «Իֆրիսի բարբառով՝ «Արծվի մինձացրած ասլանը, կամ օտար երկրում կրթված հայ» անստորագիր բանաստեղծությունը:

Հունիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 7), արևելահայերեն, հրատարակում է Սմբատ Շահադիզյանցի «Պոեմա» և Երեմիա Սահկյանցի «Սրտի փափագ» բանաստեղծությունները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 99—100 և 311—312):

Հունիսի 8. «Պեզասյան թռչնիկը» (№ 15), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Բարբառնք» հոդվածը, որտեղ բացասաբար է գնահատվում «Արշալույս արարատյանի» և նրա խմբագիր Ղուկաս Պալդազարյանի գործն ու գործունեությունը:

Հունիսի 13. «Մեղու Հայաստանին» (№ 23), արևելահայերեն, հրատարակում է Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի «Մեր աշուղներու խաղերը» հոդվածը և Ստեփան Բաստամյանցի «Եմ անմոռանալի մանուշակներ» բանաստեղծությունը:

Հունիսի առաջին կես. «Արևմուտքը» (№ 9), արևմտահայերեն, հրատարակում է Հրանտի (Ի՛մա. Ստ. Ոսկանյան) «Նապոլեոն Գ. և դադեթաճի մը» հրապարակախոսական հոդվածը (բարձրացված է հայ մամուլի և ժուռնալիստիկայի վիճակը Թուրքիայում և նրանց առաջնահերթ աննիշքները ազգը կազմակերպելու հարցում): Օ. Օրբելի (Ի՛մա. Ստ. Ոսկանյան) փոքրիկ ներածականով ներկայացված է նաև անգլիական քնադրից կատարված մի երգի չափածո թարգմանությունը, որին քնաբան է բերված Շեքսպիրից:

Հունիս. «Բազմավեպը» (№ 6), ֆրանսերեն քնադրից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Արսեն Հուսսեի (ճիշտ ձևը՝ Արսեն Ուսաթ) «Ճանապարհ կենաց» բանաստեղծությունը:

Հունիսի 27. «Մեղու Հայաստանին» (№ 25), Լոուս բարբառով, հրատարակում է Հարություն Շահվելդյանցի գրի առած «Ազգային հեքիաթը», իսկ № 28-ում (հուլիսի 18), խմբագրությունը տեղեկացնում է, որ եթե իրենց ուղարկված հեքիաթներում ճշգրտորեն պահպանված չլինի տեղական բարբառը, ապա այդպիսիները չեն հրատարակվի:

Հուլիս. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 7), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Տաղ ի վերա Վարազա» (անստորագիր), Մարգար Սևիկ-

յանցի ժողանդութստ եմ ես իմ հայրենի երկրին մեջ» բանաստեղծութիւնները և Խոսրով Հովհաննիսի «Շուն և նապաստակ» առակը:

Հուլիսի 10. «Ծաղիկը» (№ 87), ֆրանսերեն ընագրից կատարված արևմտահայերեն լափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆրեդ դը Մյուսյեի «Առ օրիորդս» բանաստեղծութիւնը:

Հուլիս. «Հյուսիսափայլը» (№ 8), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գերմաներեն ընագրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ, սկսում է հրատարակել Ֆրանց Հոֆմանի «Դաստիարակութիւն ձախորդությամբ» վիպակը (ավարտ՝ հաջորդ համարում), Գ. Մալխասյանցի «Կնոջ սերը» պատմվածքը (թարգմանութիւն ?), Սմբատ Շահաղիգյանցի «Խորհրդածութիւն բանաստեղծի» պոեմը, Երեմիա Սահակյանցի՝ ռուսերեն ընագրից կատարած արեւելահայերեն լափածո թարգմանությամբ, Մ. Լերմոնտովի «Օդեզն» նալ՝ բանաստեղծութիւնը և նույնի՝ «Տեսչության խորհուրդ խոր է, անքնին...» լափածո ստեղծագործութիւնը (տե՛ս Սալյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 101—109, 318—314, 315—317):

Հուլիսի 12. Զմյուռնիայում ծնվեց արձակագիր, բանաստեղծ, հոգվածագիր (հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով), Հարութիւն Ալիխարը՝ Վահան. 1919 թ. ապրիլի 5-ին:

1896 թ. Կահիրեում հիմնադրել և մինչև 1898 թ. հրատարակել է «Փարոս» եռօրյա զավեշտաթերթը՝ Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Դատամաս» և «Քրիզանթեմ» կեղծանուններով:

Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», Պոլս, 1911, էջ 236—237, 1921, էջ 238: Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 56:

Հուլիսի 25. «Մեղու Հայաստանին» (№ 29), արեւելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես (հետագայում՝ Միհրդատ) Ամիրկյանցի «Հայ պատանի և Մասիս» պոեմը (ավարտ՝ հաջորդ համարում), իսկ № 31-ում (օգոստոսի 8), Լոռու բարձրագույն Հարութիւն Շահվեդյանցի գրի առած «Ազգային հեքիաթը»:

Օգոստոսի 8. «Արշալույս արարատյանը» (№ 733), Գրիգոր Դիլբերյանի՝ ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ հրատարակում է «Անտոնիո և Ռոժե», կամ րարեկամական սիրո սրտաշարժ օրինակ՝ մը» պատմվածքը:

Օգոստոս. «Արծվի Վասպուրականը» (№ 8), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մ. Արտամետցյանի «Անձին ստգտանք», Մարգար Սեվիկյանի «Աշուն», Լեոն Մաթևոսյանի «Պանդուխտ անջատյալ ի հայրենյաց» և գրաբար՝ «Հառաչանք սրտիս, առ քաջագոր նախնին մեր

Հայկ, և բանք նորին առ իսս (անստորագիր) բանաստեղծությունները: Կարապետ Նաթանյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակված է նաև Ֆրանսուա Ֆենելոնի «Կը ժողովին կենդանիներ թագավոր մը ընտրել» առակը:

Օգոստոսի 9. Կարինում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց բանասեր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Ավետիք Գազեղյանը: Վենետիկի Մխրթարյան միաբանության անդամ էր 1887 թ. ապրիլի 10-ից, վախճ. 1930 թ. նոյեմբերի 8-ին, Պաղուայում (Հս. Իտալիա):

«Մխրթարյան եղբյւն», Վենետիկ, 1901, էջ 226: «Թողմամբ», 1930, № 11 («Հանգիստ հոգւս Ավետիք Գազեղյան...»):

Օգոստոսի 15. «Մեղու Հայաստանին» (№ 32), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանցի «Պետրոս Հովհաննես Բերանժեռ հողվածը: Որպես վերջաբան, Գեորգ Չմշկյանցի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն չափածո թարգմանությամբ, զետեղված է Բերանժեռի «Կույր մայր» բանաստեղծությունը:

Հողվածից. (Բերանժեռի գործունեությունը բնութագրելուց և նրա բանաստեղծությունների՝ հայերեն թարգմանություններում հղած անճշտությունները նշելուց հետո) «Չարմանալին այն է, որ այս տեսակ թարգմանիչները ավելի այն անձինքն են, որոնք իրանց մեկ մեկ հանճարի տեղ դրած՝ գրականական լեզու կազմելու պարտավորությունը իրանց վրա են առել: Թե որքան հանդուգն ու ծիծաղելի է այս հայ Դանտեների դիտավորությունը, թողնում ենք ընթերցողներին երեակայելու: Ասենք միայն, որ այս ինքնակոչ Դանտեներից մինը այնքան արհամարհում է մեր ժողովրդական բարբառները, որ հավատացնում է, թե ոչինչ բան չէ կարելի գրել կամ թարգմանել գավառական բարբառով. մինչև անգամ Բերանժեռն նման ժողովրդական բանաստեղծի ազատ ու ճշմարիտ ոգևորության երգերը, նրա կարծիքով, պետք է թարգմանվին այն անրեական, փքված ու անճոռնի լեզվով, որով գրված են օրինակի համար, մեր տրագեդիաներն ու դրամաները»:

Օգոստոս. «Հյուսիսափայլը» (№ 9), արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Քուլուբեկյանի «Հանգուցալ աղան» և «Ա... Գ... ալբոմի մեջ» բանաստեղծությունները (տե՛ս Սաղյան Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 227—236):

Օգոստոսի 20. «Մաղիկը» (№ 91), Մհարդ նուպարյանի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆոնսոս Լամարթինի «Հուսահատություն» բանաստեղծությունը, համապատասխան փոքրիկ առաջաբանով:

Օգոստոս. «Բազմավեպը» (№ 8), դրաբար, հրատարակում է «Գարուն» բանաստեղծությունը:

Բանաստեղծությունն ունի «Ազգային ուսումնասիր Պոլսեցի» օրիորդի մը մեկ տարվան աշակերտության երկասիրություն է հղեր այս գրվածքն» նշումը: Ըստ դրականագետ Ա. Շարուրյանի, «Պոլսեցի օրիորդը» Սրբուհի Տյուսարն է (տե՛ս Շարուրյան Ա., Սրբուհի Տյուսար, Երևան, 1963, էջ 13—15):

Օգոստոսի երկրորդ կես. «Երևակը» (№ 31), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Ազգայնության» վրա ընդհանուր տեսությունն ուսումնասիրությունը: Շարունակվում է մինչև № 36-ը (սեպտեմբերի երկրորդ կես):

«Ազգ» մը բաղկացնող բանը սերունդը չէ. ըստ մեզ երեք բան կա ազգայնությունը պահպանող. կրոնք, լեզու և պետություն: Այս երրորդս ալ շատ կարևոր բան մը լրվալը հայտնի կտեսնվի այն ազգաց վրա, որ պետություն չունին հիմա: ...Ուստի այս երրորդիս տեղը կրնամք դնել ազգային ավագությունները և սովորությունները:

Օգոստոսի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 33), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Մանդինյանցի «Տփղիսու հայոց թատրոնի և դրամատիկական բանաստեղծության վրա» հոդվածը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Սեպտեմբերի 1. Թեւալիում (Արևել. Վրաստան), Խաչատուր Կավազ քահանա Սուքիասյանցի սատարմամբ և Ծփրեմ Սուքիասյանցի, Զաքարիա Արղունյանի, Գևորգ Տեր-Սարգսյանցի ջանքերով իր գոյությունն է սկսում տեղի իգական դպրոցը «Սուրբ Գայանե» անվամբ, որն սկզբում ունեւր 30 աշակերտուհի:

«Մեղու Հայաստանին», 1864, № 39 («Ազգային»), 1873, № 49 («Ազգային»), 1875, № 3 («Հարգա խմբագիր»):

Սեպտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 10), արևելահայերեն, հրատարակում է Գևորգ Բարխուդարյանցի «Վախարգված աղջիկը և գանձը» պատմվածքը և «Վերջին համբույր», «Վապույս» երկնքում...» բանաստեղծությունները: Նույնի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն լափածո թարգմանությամբ, հրատարակվում է Հ. Հայնեի «Գրենադերներ», Հովհաննես Քուլութեկյանի «Միրուհու չերմախտը», Հարություն Ոստանիկի (Իմա. Հովհաննես Քուլութեկյան) «Մարդկային հայեցվածք» և Սմբատ Շահազիզյանցի «Այն երազ էր», «Ըս տխուր եմ և լգիտեմ...» բանաստեղծությունները (տե՛ս Սալյան Մ., Հյուսիսսփայլի պոեզիան, էջ 110—111, 201—203, 204—205, 237—240):

Սեպտեմբերի 7. «Մեղու Հայաստանին» (№ 35) հրատարակում է

հաշատուր Արուստանի Քաջաթիները» (10 քառյակ, տե՛ս Խ. Արուստան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, Երևան, 1948, էջ 187—186)։ Ձրանսերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ հրատարակված է նաև Ձրանսուա Ֆենեյունի «Կենաց շուտություն» խրատականը։

Սեպտեմբերի 14. «Մեղու Հայաստանին» (№ 36), առակի ու առակագրության մասին արևելահայերեն տրվող վերլուծություններից հետո, ռուսերեն բնագրից կատարված թարգմանությամբ, հրատարակում է Ի. Կոխլովի «Ղզլարի շունը և ֆիլը» և «Անցվորական ու շունը» առակները։

Շողվածից. «Ճշմարտությունները, որ մարդկային կենցաղավարության մեջ անհրաժեշտ պայմաններ են մարդոց իրավամբ մարդ կոչվելու համար, զանազան անձանց միջոցով այլևայլ կերպով են արմատանում ժողովրդների մեջ։ Փիլիսոփան այլ ձևով է քարոզում նրանց, բանաստեղծը այլ ձևով, գիտնականը գիտությունները մշակելով, բայց բազմության, կամ լավ ևս ասել ամբողջի համար այս ձևերը այնպես դյուրբժարենելի չեն, այլ սորոս համար ամենից հեշտ հասկանալու ձևը առակախոսությունն է։ ...Այս ձևը հեշտ հասկանալի է այն պատճառով, որ առակների մեջ ճշմարտությունը քաջատրվում է տեսանելի և շոշափելի առարկաներով և ոչ վերացյալ կերպով։ Այսպես ուրեմն, առակախոսները մարդկության մեծ բարերարներից են և միշտ էլ հարգելի են եղել ազգերի աչքերումը։ Առակախոսների մեջ երևելի են եղած Ծղովպոսը, Փեղրոսը, Լաֆոնտենը, մեր մեջ Մխիթար Գոշը, և Ռուսաց մեջ Կոխլովը, որոնց առակները զրեթե ամեն փոքրիշատե լուսավորյալ ազգերի լեզվով թարգմանված են»։

Սեպտեմբերի 15. հարբերդում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող, հասարակական կյանքի տեսաբան, խմբագիր, թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) հաշատուր Կարապետի Պեննելյանը։ Վախճ. 1944 թ. մայիսի 18-ին, Նյու Յորքում։

1907 թ. մինչև իր մահը, Նյու Յորքում խմբագրել է «Կոչնակ» (1919 թ. հունվարից՝ «Հայաստանի կոչնակ») շաբաթաթերթը, որտեղ հանդես է եկել «Քննար», «Մենտոր», «Գ. Մ. Գեղամա», «Ասուպ», «Հրատ» կենդանուններով։

«Հայաստանի կոչնակ», 1944, № 22, 23, 25 («հաշատուր Կ. Պեննելյան»)։

Սեպտեմբերի 21. Պոլսում, Առաքել Տատյանի սատարմամբ, իր գոյությունն է սկսում կրթալուսավորական «Դպրոցասիրաց սանուց ընկե-

րությունը, որն իր առջև նպատակ էր դնում «նպաստել թաղին վարժարանին և սատարել մտավոր զարգացումին»։ Ընկերությունը գոյություն ունեցավ մինչև 1880-ական թվերը։

«1866-ին, ընկերության նախագահն էր Հովհաննես Սարաֆյան, իսկ տարեկան անդամավճարը՝ 26 դուրուշ։ Ունեցած է 105 կտոր գիրք և 289 զանազան թերթեր, բարեպաշտ անձեռն նվիրված»։

Պոզոսյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հատ. Ա, Վիեննա, 1957, էջ 491—493։

Սեպտեմբերի 21. Տաշղալա գյուղում (այժմ՝ Քարաբերդ, Անիի շրջ. շրջ.) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, հոգիածաղիկ, ազգագրագետ-երաժիշտ Արշակ Հովհաննեսի Բրուտյանը։ Վախճ. 1936 թ. օգոստոսի 25-ին, Լենինականում։

Ռամկալան մրմունջներ (կազմեց Ա. Բրուտյան), Ալիքսանդրապոլ, 1904, 287 էջ, Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 203։

Սեպտեմբերի 22. «Մեղու Հայաստանին» (№ 37), Պետրոս Մադաթյանցի՝ պարսկերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն լատինատառ թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆիրդուսու՝ շահին ուղղված «Ո՛վ արքայդ Մահմուդ...» բանաստեղծությունը, իսկ հաջորդ համարում (№ 38, սեպտեմբերի 27)՝ «Կենդանի ջրի աղբյուր» հեքիաթը։

Սեպտեմբերի 26. «Ժամանակ» հանդեսը (№ 46), Եղիազար Մուրադյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Պոնս-Դենիս Լերենի «Սեր և մեղու» և Առգարուն բանաստեղծությունները։

Հոկտեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 11), Ստեփաննոս Նազարյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանց Հոֆմանի «Ժամանակը արծաթ է» վիպակը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Հոկտեմբերի 3. «Մեղու Հայաստանին» (№ 39), արևելահայերեն, հրատարակում է ազգ-գրախոսություն հնալատուր Արուվյանի «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածվի մասին և նույն ժողովածվից զետեղում է «Էս գրքի ճամբի խրատը» բանաստեղծությունը։

Ազդից. «Մոտերումս լույս տեսավ ամեն բարեմիտ մարդոց աշքումը հարգելի և պատվական հնալատուր Արուվյանցի մի աշխատությունն էլ, որն որ հույս կա, որ լավ ընդունելություն գտնե ազգի կողմից, որովհետև թե գրքի պարունակությունը և թե նորա աշխարհաբառ լեզվի քաղցրությունը ու հաջողակությունը շատ սրտառու է են։ Գրքույկի անունը է «Պարապ վախտի խաղալիք»։

Այս գիրքը գրել է հարգո Արովյանցը այն ժամանակ, երբ աշխարհաբար լեզվով գրելը մի ուսումնական անձի համար ամոթ է հղել համարվում... միայն ինքն կամենալով ժողովրդյան պիտանացու լինել ու օգուտ բերել, իր գրածը նրան հասկանալի անելով, հանձրն է առել ամեն բամբասանք ու նախատինք կրելու, հայտնի բան է, չհասկացողների կողմից, որ միայն իր նպատակին հասնե, և գրել է իր աշխատանքը աշխարհաբառ լեզվով:

Հոկտեմբերի սկիզբ. «Երևակը» (№ 37), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել «Թեմանի գրքին դեմ» հոդվածը: Ավարտ՝ դեկտեմբերի առաջին կեսում (№ 45), վերջինս գրված է Ժողեֆ-էրենեստ Ռենանի «Վարք Հիսուսին» աշխատության և հատկապես նրա հայերեն թարգմանության (թարգ. Արմենակ Հայկունի) դեմ:

Հոկտեմբերի 10. «Մեղու Հայաստանին» (№ 40), խոռո բարբառով, հրատարակում է Հարություն Շահվելեդյանցի գրի առած «Հեքիաթ լուրցու լեզվով» ստեղծագործությունը:

Հոկտեմբերի 24. Խաչթառակ գյուղում (Իջևանի շրջան, ՀՍՍՀ) ծնվեց գյուղագիր, հոգավածագիր, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ (1934 թ.), Հարություն Գրիգորի Ճուղուրյանը: Վախճ. 1938 թ. հունվարի 28-ին, Երևանում:

«Սվինա», «Գյուղացի», «Սեթ» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

ԶԱԳԱՔ, Հ. Ճուղուրյանի ֆոնդ, թղթ. № 141, 142, 178: Հայ գյուղագիրներ (կազմ. Արմ. Քամազյան), Երևան, 1950, էջ 572: Հայ նոր դրականության պատմություն, հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 521—532: Խաչաթրյան Հ., Գրական տեղեկատու, Երևան, 1981, էջ 284—285:

Հոկտեմբերի 26. Թուրքական մեջլիսի օրինագիծը՝ Օսմանյան կայսրությունը նոր ադմինիստրատիվ բաժանման ենթարկելու մասին: Օրինագիծը, որոշ հավելումներից ու ճշգրտումներից հետո, ուժի մեջ է մտնում 1867 թ. հուլիսի 25-ից:

Ամբողջ կայսրությունը բաժանվում էր վիլայեթների (դեկավար՝ վալի), սանջակների (դեկավար՝ մութասերիֆ), կազանների (դեկավար՝ կայմակամ) և նահիենների (դեկավար՝ մյուդիր): Գյուղերում ու ավաններում պետական իշխանությունն իրականացնում էր մուխտարը: Վալին նշանակվում էր կառավարության կողմից, վիլայեթում դեկավարությունն իրականացնում էր ընտրության սկզբունքով հավաքվող մեջլիսը: Պատմական Հայաստանի տարածքը ընդգրկված էր Կարսի, Կարինի, Բայազեդի, Մուշի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի և Խարբերդի վիլայեթների մեջ:

Հաղորդումներ Ե., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ մանկագրություն, (1801—1917 թթ.), Երևան, 1955, էջ 136—137; Керимова М. Л., Государственный строй Турции, М., 1956, стр. 70, Новакчев А. Д., История Турции, т. 4, ч. III, Л., 1978, стр. 138—178.

Նոյեմբեր. Թիֆլիսում, Ստեփաննոս Ստեփաննի խմբագրությամբ, արևելահայերեն, սկսում է հրատարակվել «Հայկական աշխարհ» օրագիր ուսումնական և զրականական (մինչև 1865 թ. կեսերը՝ «Հայկական աշխարհի կոունկ») ամսագիրը։ Ձեռնագրվելով վարդապետ (1872 թ. փետրվարի 26) խմբագիրն ստանում է նոր՝ խորհն Ստեփանն անվանումը, 1874 թ. սկզբներից փոխադրվում է Շուշի և այստեղ էլ, նույն թվականի ապրիլից, վերսկսում է իր պարբերականի հրատարակությունը։ 1874 թ. վերջերից մինչև 1876-ը «Հայկական աշխարհը» հրատարակվել է Ելիզավետպոլում (Գանձակ), 1876 թ. սկզբներից և Ստեփաննի փոխադրվում է Բաքու, այստեղ շարունակում է «Հայկական աշխարհ» հրատարակությունը, որը տևում է մինչև 1879 թ. կեսերը։ «Հայկական աշխարհը» հրատարակվել է պարբերականության խստիվ խախտումներով, ամսատետրականների համարների անկանոն նշումներով, իսկ 1871 թ. հունիսից մինչև 1874 թ. մայիսը չի հրատարակվել։

Առաջնորդողը, «Մեր օրագրի տարեկան բովանդակության առաջին մասը պիտի լինի ուսումնական, որի մեջ տպվելու են ուսումնականների աշխատություններ հին և նոր Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության, լեզվի և զրականության վերաբերյալ։ Օրագրիս երկրորդ մասը կկազմեն հոգվածներ ընդհանուր զրականությունից, պատմագրական և աշխարհագրական հոգվածներ, պատմվածքներ, դրամատիկական գործեր, բանաստեղծություններ, մտածություններ կրթության և դաստիարակության վերաբերյալ։ Ժամանակակից տարեգրությունը բովանդակվելու է յուր մեջ ճանապարհորդություններ, նամակագրություններ, կրիտիկաներ հայության վերաբերած գրվածքների վերաբերյալ, քննություններ հայկական ուսումնարանների տեսության, քաղվածքներ օրագրերից, մանրալուրեր։

Նոյեմբեր. «Հյուսիսսփայլը» (№ 12), արևելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Նաղարյանցի «Մատենագիտական ծանուցումներ» գրախոսականը (գրախոսված է Ստ. Շահազիզի «Էկոնի վիշտը, և դանազան բանաստեղծություններ» ժողովածուն, տե՛ս ներկա հատորը, 1865 թ.)։ Նույնի՝ գերմաներեն թնագրից կատարած արևելահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակվում է Ֆրիդրիխ Շիլլերի «Կասապանդրա», ինչպես նաև՝ Գեղամ Սմբատյանցի «Հերոս» բանաստեղծու-

թյունները (տե՛ս Սաղյանց Մ., Հյուսիսափայլի պոեզիան, էջ 150—154. 405—406),

Գրախոսականից. «Բանաստեղծը վառված, ամենևին հոգիացած յուր գեղեցիկ, հոյակապ ազգասիրական գաղափարներով, մտածելով և զգալով յուր ազգի ամենալավ օգուտը, ամենայն մասամբ լցուցանել է յուր պարտականությունը, շատ տեղ հրեղան լեզվով դուրս թափելով կուրծքից յուր ջերմաշնորհ զգացմունքի հորձանքը, յուր սրտի սուրբ և սրբազան ուխտերին և փափագներին ճարտար բացահայտությունք տալով:

... Բանաստեղծի իդեաների և զգացմունքի արտահայտությունը այնպիսի հայկական անոթի և ձևերի մեջ, որպես դրած են մեր առաջև, կարող ենք միայն գուլել և շնորհակալ լինել նորան յուր գեղեցիկ, նոր հայախոսություն համար: Միայն տեղ տեղ հավան լինք նորա այս և այն ուսական խոսքի ոճին, թեպետ շատ հեշտ կարող ենք մեզ բացատրել աղբյուրը այդ ցավի, որ շատ բնորոշանում է մեր հայերի մեջ, որ յուրյանց կրթությունը ստանալով ուսաց դպրոցներում, ուսական խոսքով, ուրեմն և բուն հայերեն մտածել կարող չեն: Թող այս. բանաստեղծ հեղինակի իդեաների, մինից գեպի մյուսը փոխանցության մեջ գտանում ենք տեղ տեղ ուսությունը, այնպես որ վերջին տողերը առաջինների հետ դժվար է միմյանց հետ բնականապես կապակցել: Լինում են և հաճախ կրկնությունք միևնույն բառի, տաղաչափական ոտքի պատճառով, որից կարող էր փախչել հեղինակը գործ գնելով ավելի ճարտարություն:

Նոյեմբեր — դեկտեմբեր. «Հայկական աշխարհը» (№ 1—2), իտալերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Զիռվաննի Բոկաչիոյի «Որպես սուրբ ընդունված անառակը» պատմվածքը, որը վերցված է «Դեկամերոնից» (առաջին օր, առաջին պատում): Իշխան Բագրատունու (ի՞մա. հորեն Ստեփանե) ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն լափաժո թարգմանությամբ, հրատարակվում է Պիեռ-Ժան Բերանժեի «Նորընտիր զինվորի նամակ Աֆրիկայից յուր նորահարսի մոտ, Ֆրանսիա բանաստեղծությունը: Վերջում տրված է Բերանժեի համառոտ կենսագրությունը:

Նոյեմբերի 7. «Մեղու Հայաստանին» (№ 44), ուսերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Հավատարիմ ծառա» պատմվածքը: Հաջորդ համարում (№ 45, նոյեմբերի 14), Ղարաբաղի բարբառով, հրատարակվում է Աստվածատուր Խանզադյանի «Ղարաքլիսեցունց սուրբ Կիրակի ուխտ գնալը» հեքիաթը: Ավարտ՝ № 46 (նոյեմբերի 21):

Նոյեմբերի 14. «Արշալույս արարատյանը» (№ 740), Մաղաքիա Հարությունյանի՝ հունարեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Բարոյական տղայոց համար» պատմվածքը:

Նոյեմբեր. «Բազմավայր» (№ 11), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ամբերի Շույն բանաստեղծից նկարագրական ճշտությունը հոգվածը:

Վերլուծելով Հոմերոսի, Թեոգնիդեսի, Սոփոկլեսի, Եվրիպիդեսի, Պինդարոսի և այլոց գործերը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ նրանց գեղարվեստական ստեղծագործությունները մեծ ճշգրտությամբ վերարտադրում են այն պատմական դեպքերը, անգամ տեղավայրերն ու բնակավայրերը, որոնք գոյություն են ունեցել իրենց ժամանակին: Այս առումով, անբավ նյութ է տալիս Հոմերոսը, որի նկարագրած տեղավայրերը (օր. Տրոյա քաղաք, Իթակիա, Տիդրե և այլն) երկար ժամանակ համարվել են ավանդություններ, բայց նրա մատակարարած տվյալների հիման վրա կատարվող պեղումները հակառակն են ապացուցում:

Նոյեմբերի 14. «Մեղուն» (№ 251), արտատպելով «Հյուսիսսփայլից» արևելահայերեն, հրատարակում է Հովհաննես Քուլոբեկյանցի «Շանգուցալ աղան» և թԱ. Գ.-ի ալբոմի մեջ» բանաստեղծությունները:

Նոյեմբերի 23. Կերմիրում (Կեսարիա, Կենտր. Ռուսրիա), ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, պատմաբան-բանասեր Դավիթ Տեր-Մովսեսյանը: Վախճ. 1937 (?) թ. Վիեննայում:

Ալոյալեյուն Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հատ. Ա, Կահիրե, 1937 թ., էջ 1242—1243:

Նոյեմբերի 28. «Մեղուն Հայաստանին» (№ 47). Կատարինե Տեր-Միքայելյանցի՝ գերմաներեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Սպիտակ աղջիկ (գերմանական վեպ)» ստեղծագործությունը, իսկ № 51-ում (դեկտեմբերի 26)՝ Գրիմ եղբայրների «Իրեմենի երաժիշտներ» պատմվածքը (թարգ. Ի. Տ.):

Դեկտեմբերի 3. Ներքին Ազգային (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ, Օրդուբադի շրջան) ծնվեց գրականության պատմաբան, բանաստեղծ, արձակագիր, դրամատուրգ Լևոն Գևորգի Մանվելյանը: Վախճ. 1919 թ. փետրվարի 21-ին, Թիֆլիզում:

Ռուսահայ գրականության պատմություն, հատ. 4, Թիֆլիս, 1911, էջ 104—114 (սեռն Մանվելյան): «Մշակ», 1919, № 42 (սեռն Մանվելյան): Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. 4, Երևան, 1972, էջ 651—657:

Դեկտեմբերի 5. «Մեղուն», արևմտահայերեն, հրատարակում է

«Կտոր մը ալվազովսքիաբանութիւնն պամֆլետը, ուղղված Գարրիել Ալվազովսկու դէմ:

Պամֆլետից. «Ընթերցողը կարծեմ ալ յտարակուսիք, որ նամակին բովանդակութիւնը (ակնարկվում է Ալվազովսկու՝ կոմս Սիվերսին ուղղված նամակը—Ս. Շ.), դարձյալ այն երեք մարդոց վրա կգառնա. կաթուղիկոս, Հայրապետյանց, Նալբանդյանց, Նալբանդյանց, Հայրապետյանց, կաթուղիկոս: Այս երեքը, ինչպես իրեն, անանկ ալ տերութիւնը թշնամի են եղեր, մանավանդ Նալբանդյանցը, որ ամենուն խրգաւրմիչ (իմա. տաքացնել. Ս. Շ.) կրնա եղեր, տերութիւն հայտնի է եղեր, բերդը կպահպի եղեր և այլն և այլն, բերնի թափթփուկ՝ անոր խստագոյն պատիժ մը տալը տերութիւն մեծամեծ օգուտներ պիտի բերն հղեր, ըստ որում անոր նման խոռվարարներն ալ անոր պատժվելովը կրնան խրատվիլ եղեր» (Տե՛ս Սըվանյան Հ., Հրապարակախոսութիւն, Երևան, 1960, էջ 382—395):

Դեկտեմբերի 9. Ռայխենբախ քաղաքում (Հարավային Գերմանիա) ծնվեց գերմանացի հայագետ, բանասեր-պատմաբան Հովսեփ Մարկվարտը (Josef Marguart, երբեմն նաև՝ Markwart): Վախճ. 1930 թ. փետրվարի 3-ին Բեռլինում:

«Հանգես ամսորյա», 1930, № 1—2 («Ռուսացապետ Հովսեփ Մարկվարտ»), «Բազմավեպ», 1930, № 3 («Հովսեփ Մարկվարտ»):

Դեկտեմբերի 20. Ախալցխայում ծնվեց մշակութային գործիչ, գիտահանրամատչելի բժշկական աշխատութիւնների հեղինակ, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) Արտաշէս Հովհաննեսի Բուդոլդյանը: Վախճ. 1915 թ. ապրիլի 10-ին, Պետերբուրգում:

«Արարատ», 1915, № 4—5 («Բժշկական Արտաշէս Հովհաննեսյան Բուդոլդյան»): Փաշտաղտիւն Ռ., Հայ բժշկութիւն պատմութիւնից, Երևան, 1958, էջ 151—197:

Դեկտեմբերի 23. Ներթին Ագուլիսում (այժմ՝ Նախիջևանի ԽՍՀ, Օրդուբադի շրջան) ծնվեց հասարակական գործիչ, արձակագիր, դրամատուրգ (մասնագիտութիւնը՝ բժիշկ) Ռուստեմ (Արիստակէս) Հայրապետի Զարգարյանը: Վախճ. 1935 թ. Թիֆլիսում:

ԶԱԳԱՔ, Արխաեկէս Զարգարյանի ֆանդ, Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, էջ 319:

Դեկտեմբերի 24. Զմյուռնիայում ծնվեց գրական-երաժշտական գործիչ, հայկական երաժշտութիւն հետազոտող, կոմպոզիտոր Ստեփան Գևորգի էլմասյանը (էլմաս): Վախճ. 1937 թ. օգոստոսի 11-ին, Ժնևում:

Դեկտեմբերի 25. Քութախում (Վրաց. ՍՍՀ) ծնվեց լեզվագետ, արևմելագետ-բանասեր, հայագետ, մշակութային գործիչ Նիկողայոս Ցակովի Մառը։ Ակադեմիկոս՝ 1909 թ., գիտության վաստակավոր գործիչ 1934 թ.։ Վախճ. 1934 թ. դեկտեմբերի 20-ին, (նեխրադում)։

Мухомкова В. А., Николай Яковлевич Марр (очерк его жизни и научной деятельности) изд. 3-е, М.—Л., 1949, стр. 553.

Դեկտեմբեր. Հրատարակվում է թուրքական կառավարության՝ 35 կետից բաղկացած օրենքը («Օրենք լրագրության»)՝ պարբերական հրատարակություններում զրաքննչական բնույթի սահմանափակումներ մտցնելու մասին։ Օրենքը ուժի մեջ էր մտնում 1865 թ. հունվարի 1-ից։

Օրենքի հաղվածներից, հոդ. 1. Մագաքական կամ վարչական նյութոց վրա խոսող բնավ որևէ լրագիր կամ պարբերական թերթ, որ լեզվով և ըլլա, թե կանոնավորապես և որոշյալ օրեր և թե տետրակավ կամ անկանոն կերպով հրատարակվի, չկրնար հանվիլ կամ հրատարակվիլ, առանց հրամանի կայսերական կառավարության։

Հոդ. 7. Մեմբեր մեկ թերթի կամ տետրակի ներքև ստորագրություն ղնողը պատասխանատու պիտի ըլլա մեջը գտնված այն ամեն հոդվածներուն ու խոսքերուն, որոց հեղինակը թեև ուրիշ է, բայց ստորագրություն չունի։ Իսկ եթե դատաստանի ներքև ինկած հոդված մը կամ խոսք մը ուրիշն ստորագրյալ է՝ թերթին կամ տետրակին ներքև ստորագրություն ունեցողն ալ՝ այն հոդվածին հեղինակին կամ հեղինակներուն հետ իբրև մեղսակից պիտի դատվի։

Հոդ. 14. Վրագրի միջոցով հասարակաց բարոյականին, համեստության կամ տերության երկիրներուն մեջ դավանող կրոնքներուն մեկուն դեմ եղած որևէ նախատինք կամ թշնամանք՝ մեկեն քսանհինգ լիրա տուգանքով կամ մեկ շաբաթեն երեք ամիս բանտարկությամբ պիտի պատժվի։

Հոդ. 20. Վայսերական իշխանության պաշտոնակատարներու կամ գործակալներու դեմ վատահամբավությունը՝ քսան օրեն տասն ամիս բանտարկությամբ կամ մեկ լիրայեն քառսուն լիրա տուգանքով պիտի պատժվի։

Հոդ. 25. Մասնավորաց դեմ թշնամանքը երկու օրեն երկու ամիս բանտարկությամբ կամ երեսուն դուրուշեն հինգ լիրա տուգանքով պիտի պատժվի։

Հոգ. 29. «Երկու տարվան միջոցի մեջ երեք անգամ դատապարտություն կրող լրագիրը կամ պարբերական թերթը՝ իշխանության ձեռոք դադրելու կամ խափանվելու ենթակա կըլլա («Մեղու», 1864, № 254)։

Դեկտեմբերի 30. «Մեղուն» (№ 254), արեւելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի «Ջայն առ Հարազատ Վասպուրական արժվին, ի 1863 ամիս քանաստեղծությունը։ Հեղինակը դրվատում է խրիմյանի ազգանվեր գործունեությունը և այդ առիթով հաղորդում կենսագրական որոշ տեղեկություններ իր մասին։

— Պոլսում ծնվեց արծակագիր, հոգվածագիր (հայերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներով), կրթական-մշակութային գործիչ, խմբագիր (մասնագիտությամբ՝ բժիշկ) Կարապետ Փաշայանը։ Ծնունդամահ՝ 1915 թ.։

1904 թ. Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) հիմնել և մինչև 1906 թ. խմբագրել է «Հորիզոն» շաբաթաթերթը։

Թեոդիկ, Հուշարձան 1915 թ. ապրիլի 24-ի, Ալեքսանդրիա, 1939, էջ 36—37։

— Պոլսում ծնվեց մշակութային գործիչ, հոգվածագիր, թարգմանիչ (գերմաներենից հայերեն) Վահե Մինասյանը (մասնագիտությամբ՝ բժիշկ)։ Վախճ. 1918 թ. փետրվարի 8-ին։

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1921, էջ 324։

— Պոլսում ծնվեց հայագետ-քանասեր, լրագրող, խմբագիր Կարապետ Բասմաճյանը (նաև՝ Պասմաճյան)։ Վախճ. 1942 թ. մայիսի 17-ին, Փարիզում։

1899—1907 թթ. Փարիզում, խմբագրել է «Բանասեր» եռամսյա հանդեսը։

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1927, էջ 586—590, «Հանդես ամսօրյա», 1947, № 1 («Մահվան հունիքը հայագիտական դաշտի վրա»)։

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, հրապարակախոս (մասնագիտությամբ մանկավարժ) Հռիփսիմե Արապյանը։

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1921, էջ 246, Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Ա, էջ 141։

— Խաստուր գյուղում (Ալաշկերտի շրջան) ծնվեց վիպասաց, ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ (1944 թ.) Թորոյենց Մանուկը (Մանուկ Հարությունի Թորոյան)։

«Սասնա ծռեր» հայ ժողովրդական վեպի տասը լավագույն պատմաներից մեկի հեղինակը Մանուկ Թորոյանն է (գրի է առել մեծանուն հայագետ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, 1932-ին)։

Խաչատրյուն 2., Գրական աեղծկառու, Երևան, 1981, էջ 155—156։

— Հաճընում (Հար. Թորքիա) ծնվեց բառարանագիր, լրագրող, բանաստեղծ, Թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն) Հովհաննես Գայայանը։ Վախճ. 1934 թ. հունիսի 10-ին, Ալեքսանդրոպոլիս (Եգիպտոս)։

«Մխիթար Պոնտացի» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում։

«Հայաստանի կաշնակ», 1934, № 28 («Պրաթ. Հ. Գայայանի մահը»), № 32 («Պրաթ. Հովհաննես Գայայան»), № 36 («Անհետացող գեղեր»)։
Կյանք և աղվեստ, Փարիզ, 1935, էջ 123—124։

— Զմյուռնիայում ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող Միհրան Վարպետյանը։ Վախճ. 1899 թ. դեկտեմբերին, իր ծննդավայրում։

«Բյուզանդիոն», 1899, № 968 («Եգիպտոսյան նոթեր ու բոթեր»)։

— Մանիսայում (Թորքիա) ծնվեց լրագրող, լեզվագետ, ճշգրիտ գիտություններին նվիրված աշխատությունների հեղինակ Գրիգոր Ան-մահունին (Յուլմեզյան)։ Վախճ. 1924 թ. մայիսի 15-ին, Երուսաղեմում։

Թեոդիկ, Ամենույն տարեցույցը, Պոլիս, 1926, էջ 723։ «Հայաստանի կոշնակ», 1947, № 20 («Սփռված»)։

— Բաքվում ծնվեց լրագրող, գրական-մշակութային գործիչ, Թարգմանիչ (ռուսերենից և ֆրանսերենից հայերեն), խմբագիր Երվանդ Թադևոսի Թադևոսյանը։ Վախճ. 1948 թ. Երևանում։

1919 թ. հիմնել և մինչև 1920 թ. խմբագրել է «Наша время» թերթը։

ԶԱԳԱՅ, Երվանդ Թադևոսյանի ֆոնդ, Ստեփանյուն Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Ա, էջ 349։

— Հին Բայազետում ծնվեց քրդագետ, արձակագիր, դրամատուրգ (հայերեն և քրդերեն լեզուներով), կինոսցենարիստ, դասագրքերի հեղինակ Հակոբ Ղազարյանը։ Վախճ. 1926 թ. ապրիլի 2-ին, Թիֆլիսում։
Ժամանակակիցների շրջանում և պարբերականներում առավել հայտնի էր «Ապո» և «Աբե կաղո» ձևով։

Զալեմի Կ., Հայ և Թուրք ժողովուրդների բարեկամության պատմություն, Երևան, 1965, 129 էջ։ «Գրական թերթ», 1981, № 48 («Մեծ երախտավորի «Աբե»»)։

— Շուշիում ծնվեց լրագրող, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) Հակոբ Զաղարեկյանը։ Վախճ. 1900 թ. հունվարի 1-ին, Խանքենդում (Չ. Աղբրեջանական ՍՍՀ)։

«Առաջ», 1900, № 2 («Հ. Զաղարեկյան»), «Մշակ», 1900, № 27 (սեպտեմբեր)։

— Վանում ծնվեց լրագրող, բանասեր Միքայել Կազմարարյանը։ Վախճ. 1936 թ. Պոլսում։

«Հնդարձակ տարեգիրք ազգային հիմնականոցի», Պոլիս, 1937, էջ 413։

— Ռոդոստոյում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց արձակագիր, մշակութային գործիչ Վահան Մանվելյանը։ Վախճ. 1904 թ. Սասունում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Կարապետ Տողրամաճյան» կնդանունով։

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ, էջ 269—280։

— Մնվեց մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն), լրագրող Մխիթար Տեր-Մկրտչյանը։ Էջմիածնի միաբանության անդամ էր 1893 թ.։

«Մխիթար վարդապետ» ստորագրությամբ հանդես էր գալիս «Արարատում»։

«Արարատ», 1909, № 10—11 («Մայր աթոռ»)։

— Վենետիկում, Արսեն Բազրատունու՝ հունարեն բնագրից կատարած գրաբար լափածո թարգմանությամբ, հրատարակվում է Հոմերոսի «Իլիականը»։ 454 էջ։

Նույնը անփոփոխ՝ 1893 թ., 453 էջ։

Առաջաբանից. «Քերթուածքն երկոքին թարգմանեցան յառաջ քան զմեզ և ի լոյս ելին նոյնավանկ և նմանալանգ տաղալափութեամբ, դարուցն վերջնոց։ Սակայն առ ի մերկանալ լռութեամբ զմիտս մեր և զյոգունց բանասիրաց ազգայնոց, յանձն առաք զիջանել ի հայցուածս նոցին և նորոգ յեղեալ ի հայ զիլիականն... մերով այժմ ծանոթ դիւցազնական լափովք նախնեացս, որպէս և խնդրէին և նովին հելլենացի հին պարզութեամբ և բնական ճշգրտութեամբ բնագրին ըստ կարի լեզուիս և լափոցս»։

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Եղիշեի «Վասն Վարդանանց և հայոց պատերազմին» գիրքը։ Բնագրագիտական աշխատանքներն ու անվանացանկը՝ Արսեն Բազրատունու («Շարք ընտիր մատենագրաց նախնեաց», հատ. Գ)։ 394 էջ։ Հանդիսանում է 1852 թ.

համանուն աշխատության վերահրատարակությունը (տե՛ս ներկա հատորը), լեզվաոճական բնույթի որոշ ճշգրտումներով ու առաջաքանի բացթողումով:

— Վենետիկում, Գևորգ Հյուրմուշկանի՝ ֆրանսերեն քնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանությամբ, հրատարակվում է Հովհաննես (Ի՛մա. Ժան) Ռասինի «Գոթոդիա» ողբերգությունը: 72 էջ:

Հեղինակի առաջաբանից. «Թագուորութեան Յուդայ երկուք եվեթ ի ցեղիցն էին՝ Բենիամինին և Յուդայի. իսկ այլոց, ի տաանց ցեղիցն, որք նշկահեցին զՌոբովամ, եկաց թագաւորութիւնն Իսրայելի: Եւ զի թագաւորք Յուդա ի տանէ Դաւթի էին, քահանայք և ղևտացիք համօրէն առ նոսա ժողովեալք՝ ոչ ևս մեկնեցան ի նոցանէ: Եվ տասն ցեղք առ հասարակ՝ բաց ի սակաւուց ոմանց, յիցապաշտք էին և հերեսիովտք:

Բայց և քահանայիցն և ղևտացւոց ցեղ մեծ էր յոյժ, որոց ի խումբս խումբս բաժանեալ՝ շարաթ ի շարաթէ կային փոխանակաւ ի սպաս տաճարին: Քահանայք յորդոց Ահարոնի էին, և նոցա գործ էր զգոհն մատուցանել. իսկ ղևտացիք ի ձեռանէ նոցա կային ի սպասու ի պատրաստութիւն երգոց, ի հանդերձանս զոհից և ի պահպանութիւն տաճարին»:

Վենետիկում, Արսեն Բագրատունու՝ իտալերեն քնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, առաջաքանով ու ծանոթագրություններով, հրատարակվում է Հուզոն Փոսկոլի «Ճաղագս զերեզմանաց տաղ» պոեմը: 20 էջ:

Առաջաբանից («Գիտելիք»): «Այնչափ է գեղեցկութիւն սորա, մինչև հմտից ոմանց զգաստից Խալապուց անաչառ խոստովան լինել՝ թէ յառաջ քան զայս և ոչ գրեթէ մի քնարական երգ էր նոցա այդմ անուան արժանի, թէպէտ և սա դիւցազնական շափովք յորինեալ, և ոչ քուն քնարականօք:

Քաղցր է և մեղ յիշատակել, և խնդամք ընդ ազգիս, զի և ի եմա գտան բանիբունք յերիտասարդ մուսալասիրաց Վարժարանացս, որոց ծանուցեալ զյարգ և զհամ տաղիս, ստիպեցին զմեզ բանիւ և գրով՝ տալ զսա նոցա և այլոց ընթեռնով հայերենս:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Ներսես Սարգիսյանի «Տեղագրութիւնք ի փոքր և ի մեծ հայս» աշխատությունը: 291 էջ: Հատվածաբար հրատարակվում էր «Բազմավեպում», 1863 թ. հունվարից (№ 1) սկսած:

Առաջաբանից («Նախագիտելիք»): «Ի տասնամեայ շրջագալութեանն իւրում՝ հեղինակն սկիզբն ընթացից արարեալ յարեմլոտեան ծագաց փոքուն Ասիոյ, ի Զմիւռնիոյ, խաղացեալ է

յարեւելս ընդ փոքր և ընդ մեծ հայս, մինչև ցնտրպատական, ի սահմանակցութիւն բաժնի Պարսից և Օսմանեաց, ընդ եօթնետասն աստիճանս աշխարհագրական երկայնութեան, իսկ ընդ լայնութեան յորից աշտիճանաց որ ընդ մէջ Ամդայ և Տփիսեաց... Բայց հեղինակիս ուշ եղեալ զերկնութիւն ճանապարհին և զժամանակի՝ ծախել առաւելապէս ի ճշտութիւն նկարագրութեան շինից և մանաւանդ հնացեալ աւերակացն, և ի հաւատարիմ ընդօրինակութիւն արձանաց և յիշատակաց՝ որք ի քարինս և որք ի պրակս գրոց:

Մեծաւ խնամքով և հաւատարմութեամբ գաղափարեալ են և ալլաւելու արձանագիրք ոմանք, յոյն արարիկ կամ թուրք և մանաւանդ վրացիք, որքան ներէր անծանօթի նոցին ճշգրտել զտիպսն. յորոց մասն ինչ ջանամք ըստ նմին գաղափարաց վիճազբել, գիտնոց և հմտից լեզուացն թողեալ զստուգելս և ըզմնացեալսն:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Արաւհամ Այվազյանի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, «Առաջին միմուռնջ» վերնագրով: 80 էջ:

«Ութսուն երեսներն բաղկացալ տետր մ՝ է, որ ալլեայլ նյութերու վրա հիսունի մօտ աշխարհաբար գողտրիկ ուտանավորներ կպարունակեն» («Մասիս», 1864, № 633):

— Պոլսում, արեւմտահայերեն տրվող մեկնաբանութիւններով, հրատարակվում է Տիգրան Գափամաճյանի «Համառոտ բառարան գործնական բառից, տաճկերենն հայերենն աշխատութիւնը»: 112 էջ:

— Պոլսում, Տիրուհի Արթինոֆի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է «Գլարա կամ անմեղութեան վտանգները» վիպակը: 94 էջ:

Թարգմանչումու առաջաբանից. «Եթե պետք է, որ պատիվն ու առաքինութիւնը ամեն մարդու պատվական ըլլան, օրիորդներն առաջին են, որ աս երկու բանին իրենց բոլոր մտադրութիւնն ու զգուշութիւնը նվիրելու պարտական են, քանզի անոնց բարոյական շահն ալ անոնցմե կախում ունի: Ապա մեղադրելի չենք, որ այս փոքրիկ վեպը կհամարձակինք մատուցանել մեր սեռին նորաբույս հասակակիցներուն, հավատալով թե գործը որչափ գույզն ալ է, օգուտը նվազ պիտի չըլլա:

... Հոս բարեպաշտ հեղինակը սրտառու լինալով ներկայացուցած է վտանգներն ու հաղթանակը անպիսի անմեղութեան մը, որուն հիմ եղած է սքանչելի մոր մը օրինակին վրա հաստատված դաստիարակութիւն մը: Դաստիարակութիւն մը, որ կենդանի

օրինակի վրա կհենվի և ծնողաց օրինակին վրա միայն կրնա հաղթանակել: Հապա աս վեպը խրատ է որչափ օրիորդաց, նույնչափ ծնողաց:

— Պոլսում, գրաբար, վերահրատարակվում է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» գիրքը: 288 էջ:

— Պոլսում, գրաբար, վերահրատարակվում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» պոեմը: 476 էջ:

— Պոլսում, Սարգիս Չալըխյանի՝ ֆրանսերեն ընագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ ու թարգմանչի առաջաբանով, հրատարակվում է «Մաղկաքաղ բարոյական ընտիր պատմություններ» խորագիրը կրող ժողովածուն: 80 էջ:

Բովանդակություն. «Շառլոտ, Գաղղիո հեղափոխության մեկ զոհը» (հեղ.՝ Ա. Համարթին), «Բարեկամական արիություն», «Զգացման զորություն», «Զկնորսը», «Որդիական սեր», «Երիտասարդ զինվորի մը ըրած գեղեցիկ վրեժնդրությունը», «Որդիական սիրո երևելի օրինակ», «Եղբայրական սեր» (Պորտուգալացվոց պատմություն):

— Պոլսում, գրաբար, հրատարակվում է Երեմիա քահանա Խասպուղցու «Հետազոտութիւն տօմարական վրիպակաց» աշխատությունը: 31 էջ:

— Պոլսում, գրաբար մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Եղիա Տնտեսյանի «Բովանդակութիւն նուագաց եղանակաց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ ըստ յիշն ձայնից» աշխատությունը:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Հովսեփ Գաթըրճյանի «Հիմնական տարբերություն կաթողիկե և էջմիածնական դավանությունաց» աշխատությունը: 520 էջ:

Վերլարանից. «Ուստի ցորչափ էջմիածնական եկեղեցին կաթողիկե հռոմեական եկեղեցվո փրկություն չի գլանար, բայց կաթողիկե հռոմեականը՝ էջմիածնին կգլանա, ցորչափ կըսեմ, խնդիրն այս վիճակի մեջ է. էջմիածնական եկեղեցվոյն հետևողն երբեք չի դադրիր մեղանշելու Վասնդի, երբոր անտառակույս է փրկությունը կաթողիկե հռոմեական եկեղեցվո մեջ, և տառակուսելի է էջմիածնականին մեջ, անտառակուսելի մեղաց պարտական է աստծու առջև, ով որ էջմիածնական եկեղեցու մեջ կկենա: Բնական լուսով հաստատված բարոյականին անբողոքելի կանոնն է, թե ով որ խորհրդոց, կրոնի փրկության համար նվազ ապահով կողմը կընտրեն, ապահովագույնը թող տալով, ինքզինք կորստյան կամ մեղանշելու վտանգի մեջ ձգած է, և արդեն, նովին իսկ մեղանշած է»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Արքունի վառ-դասկետ վսեմաշուք և քաջագուն Պողոս պեյ Տատյան ամիրային դարձր» պոեմը (հեղինակ՝ Կ. Բ. Վ. Ն.), 23 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Անտոն Մադաթիա Գարագաշյանի «Սկզբունք տրամաբանության» աշխատությունը: 304 էջ:

Առաջաբանից. «Մենք աս գրքին մեջ մեզի գլխավոր նպատակը բաժնեք, տրամաբանության էությունը կամ բնությունը ճանաչե-նել, ուստի և ուր որ պատեհություն գտանք աս կետը քիչ շատ ընդարձակությամբ լուսավորելու ջանացինք: Երկրորդ, և դարձյալ նույն նպատակով, դուրս ձգեցինք այնպիսի նյութեր, որոնք ազդակի հոգեբանության կվերաբերին, իսկ բուն իմաստասիրության կամ ձեռնարկության և անոր ալլեալ ձևերուն ու տեսակներուն, ինչպես նաև բուն և առերևույթ ձեռնարկություններ ճանշնալու համար պետք հղած կանոններն ու բացատրությունները քստ պատշաճի ընդարձակած ենք: Ուստի անոնք, որ հավաքաբանու-թյան կարևորությունը հասկըցած չեն, թերևս աս մասերը կարի ցամաք գտնեն. բայց և այնպես, պետք է խոստովանիլ, թե աս մասերն ամենեն ցամաքն ըլլալով, տակավին նվազ կարեւոր չենք:»

— Պոլսում, թուրքերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ հայ երիտասարդ մը), հրատարակ-վում է Կարապետ Փանոսյանի «Կարևոր բարեկարգությունք» գրքույկը: 34 էջ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Արեւելյան քնար-սիրահարական երգեր. նվեր հայ երիտասարդության խորագիրը կրող ժողովածվի Ա տեսքը: 14 էջ: Բ տեսքը, նույն թվականին, 12 էջ (հեղի-նակ՝ Ն. Գ. Վ.):»

Բովանդակություն. Ա տեսք—«Սեմայի», «Ղազել», «Գոշ-մա», «Դիվանի», «Գալենտեր», «Գալենտերի բոպայի», «Թեջնիս», «Ողբ ի գիշեր խավար», «Շարքի» (երեք երգ), «Մանի», «Թեջնիս», Բ Տեսք— «Սեմայի Մյուսետես», «Ղազել Մյուսետես», «Գոշմա», «Դիվանի», «Գալենտեր», «Թեջնիս», «Անձն իմ», «Շարքի» (երեք երգ), «Մանի», «Թեջնիս»:

Առաջաբանից. «Շատ կնախանձեինք օտար ազգաց իրենց լեզվով սիրահարական երգեր երգելը լսելով, սույն նախանձով վառված տկար գրիչնիս ձեռք առինք: Սույն երգերես 120 կտորի չափ պատրաստ ունեինք ալ նե՝ ազգերնու մեջ ավելի պիտանի և ավելի օգտակար գիրքերու՝ անգամ 8—10 դուռուշ տվող 500 անձ չգտնվիլը լավ գիտնալով, պարտավորեցանք 8—10 տետրակի

բաժնեւ, որ եթե նպատակիս հարգված տեսնենք, պատրաստ ենք հետզհետե հրատարակել»:

Հեղինակի այս մտադրութիւնը, սակայն, մեզ անհայտ պատճառներով չի իրագործվել:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Ճիզմեճյանի (Հայկունու) «Մահ Ուխտագրայի, թագուհւոյն հայոց» ողբերգութիւնը:

Այս ողբերգութիւն մասին հիշատակում է Ա. Ղազիկյանը (տե՛ս «Հայկական նոր մատենագիտութիւն...», Վենետիկ, 1909, էջ 1459) և այն էլ՝ հարցականով: Գիրքը գտնելու մեր բոլոր փորձերը անհաջող են անցել:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է «Տեղեկագիր ազգային ընդհանուր տրոց յանձնաժողովին, որ ընթերցամի յատենի քաղաքական ժողովոց և ընդունեցամի քանի մը մանր դիտողութիւնմք» գրքովքը: 10 էջ:

— Պոլսում, հրատարակվում է Սրապիոն Հեքիմյանի ինքնուրույն և թարգմանական թատերական ստեղծագործութիւնների ժողովածուն, «Թատրերգութիւնք» խորագրով: 120 էջ: Զետեղված են «Յուպիանէ», «Գոմալա» և «Պողոս և Վիրգինիա» ստեղծագործութիւնները:

Առաջաբանից. («Առ ընթերցողս»): «Քանի մի բարեկամաց հրապուրանոք անցյալ ձմեռ Բեռնարդեն դը Սեն-Պիերի «Պողոս և Վիրգինիայի» թարգմանութիւնս (թարգմանութիւնը կատարել է իտալերեն բնագրից, արեւմտահայերեն—Ս. Շ.) Բերայի արեւելյան թատրոնին մեջ ներկայացնել տվի և բավական հաջող ելք ունեցավ. այս տարի նույն տպագրութիւնմք հրատարակելով, հուսամ հասարակութիւնն հաճո ըլլաւ ...«Պողոս և Վիրգինիայի» հետ հրատարակեմ նաև պղտիկ քնարերգական ողբերգութիւն մի գրաբար «Յուպիանէ» անվամբ, որուն նյութը բոլորովին մտացածին է, և որ 1857-ին տպած քերթվածոցս գիրքն (տե՛ս ներկա հատորը, այդ թվականը—Ս. Շ.) դուրս էր մնացել: ...նույն կարգի է նաև Օսմանի «Գոմալա» քերթվածին վրա ըրած փորձս, որ Մակրեբուրնի անգղիական արձակ գրութենն աշխարհաբար ոտանավորի վերածեցի. շանալով միանգամայն օրինակիս հավատարիմ մնալ»:

— Պոլսում, Արմենակ Հայկունու՝ անգլերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութիւնմք, հրատարակվում է Լորենս Ստեռնի «Հենրիադա կամ անառակ կնկան մը պատմութիւնը» վիպակը: 64 էջ:

Հատվածաբար հրատարակվում էր «Պեգասյան թռչնիկ» երկշաբաթաթերթում, 1863 թ. մայիսի 8-ից (№ 13), մինչև 1864 թ. օգոստոսի 22-ը (№ 20): Առաջաբանում թարգմանիչը Լորենս

Ստեռնի համառոտ կենսագրությունն ու գրական գործունեությունը շարադրելուց հետո, հավելում է, որ թարգմանության ընթացքում ինքը խստորեն հավատարիմ չի մնացել բնագրին և կատարել է կրճատումներ ու դուրս է թողել ամբողջ հատվածներ:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Արմենակ Հայկունու «Համառոտ պատմություն և աշխարհագրություն հայոց» աշխատությունը: 64 էջ:

«Այս ընտիր տետրակը... չէ թե միայն կպարունակե հայոց պատմությունը Հայկեն մինչև 1864 թվականը, այլ նաև տետրակին վերջը «Զորս միլիոն եզրայրք» վերնագրով սրտաշարժ երգ մըն ալ կա» («Մեղու», 1864, № 175):

— Պոլսում, Մանվել Ութուշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մկրտիչ Տատյանի «Ժրավունք ազգաց» ուսումնասիրությունը: 200 էջ:

Հեղինակի առաջաբանից. «Այնպիսի ժամանակի մեջ կապրինք, որում բոլոր ազգերը կհասկնան կրթության օգտակարությունը: Անշուշտ կրթվելու այս պիտույքն բոլոր մարդոց մեջ ընդհանրապես այսպես տարածվիլը տասնևիններորդ դարուս փառքը պիտ ըլլա... Երջանկաբար կնշմարենք գրավորական այս զարթնումը, բայց կգտնենք նաև ցավալի պակաս մը, գիտություն մը, որ իրավմամբ ամենաօգտակարներեն և ուսման ամենեն արժանիներեն մեկն է, իրավունք ազգացը, որ մինչև հիմա կարծես թե զանց առնված է: Ուրեմն կկարծեմ թե, մեր սիրելի հայրենակցաց ծառայություն մը ըրած պիտի ըլլամ, հրատարակելով այս գործս»:

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Մ. Քրեճճյանի «Հայերեն քերականություն աշխարհաբար լեզվի, նախակրթական դպրոցաց համար» դասագիրքը: 231 էջ:

Ներածությունից. «Քերականությունը լեզվին անխառնակ պահպանելույն կամ խառնակություններն զտվելույն և օրրատօրբ մշակվելույն համար կարևոր ուսմունք մը և հարկավոր միջոցն է. քանզի անոր մեջ կավանդվին այն կանոններն, որոնցմով լեզուն մաքսւր և միօրինակ կմնա ազգին ամեն ճյուղերուն մեջ: ...Ոմանք համոզված էին, թե հայերեն գրաբարի քերականություն ուսնողն աշխարհաբար լեզուն ուսած կըլլա ըստ կանոնի խոսելու և գրելու: Այն ատեն այդ կարծիքն համոզիչ կըլլար, եթե կարեինք ենթադրել, թե զազդիներեն լեզվի քերականություն ուսնողն անգղիերեն լեզվի կանոններն ուսած կըլլա բովանդակապես, քանզի այդ երկուքն թեպետ զատ զատ լեզուներ են, բայց ազգակից են իրարու: Թե որ ըսենք, թե գրաբար հայերենն աշխարհաբարին:

հետ ունեցած տարբերությանն՝ հավասար է գաղղիերենին ունեցած տարբերությունն անգղիերենին հետ, թերևս սխալած ընթիւնիր։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ստեփան Փափազյանի «Կենսագրութիւն Հարութիւն Պեղճյան ազգային անզուգական բարերարի» աշխատութիւնը։ 123 էջ։

«Այս կենսագրութիւնը, որ «Ժամանակ» հանդեսի խմբագիր արզու պարոն Ստեփան Փափազյանը Պերպերյան Ավետիս պատվելիի հավաքածուներն քաղած և հավերժահիշատակ Հարութիւն Պեղճյանի ժամանակակից երևելի անձանցմե ալ ստուգելով անցյալ տարի «Ժամանակ» հանդեսին մեջ մաս մաս հրատարակած էր («Ժամանակ» հանդեսում սկսել էր հրատարակել 1863 թ. № 1 (հունվարի 2-ից—Ս. Շ.), այս անգամ... առանձին գրքույկ մը ընելով, ազգին կնկիրեն» («Մասիս», 1864, № 636),

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Ներսես Մեղպուրյանի արձակ ստեղծագործութիւնների ժողովածուն, «Պսակ տղայոց» խորագրով։ 100 էջ։

«Հայրուր երեսներն բաղկացալ, երեսունն ալելի շահավետ պատմութիւններ պարունակող գրքույկ մ' է տղայոց համար գրված, և ամեն մեկ պատմության սկիզբն ալ աշխարհաբար համառոտ ոտանավոր մը ունի» («Մասիս», 1864, № 654),

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Հայելի գործոց և աշխատութիւնց Մկրտիչ վարդապետի Տիգրանյան» աշխատութիւնը։ 148 էջ։

Առաջաբանից. («Բան առ ընթերցող եղբայրսն»), «Հիմա բոլոր պոլսեցվոց հայտնի է, որ 1859 թվականի փրկին, Տիգրանյան Մկրտիչ վարդապետը Եէնի—մահալն սուրբ Հակոբ եկեղեցին քարոզիչ կարգեցին։ ...Արդարեւ Տիգրանյան Մկրտիչ վարդապետին Պոլսո մեջ հազարավոր սրտակից բարեկամներ եղան, և կերեին, որոց ոչ գոյ թիւ. որ ոչ վնասակար ժանիք և ատամունք ունին և ոչ թունալի խայթ, այլ իբրև ոյխար և աղավնի ընտանի։ Բայց սակայն մեկ երկու օձաբնույթ և գայլասիրտ թշնամիներ ալ հայտնվեցան, որ առ նախանձու սկսան հիշյալ վարդապետին որոգայթներ լարել, ինչպես որ իրենց կարծիքին համաձայն որպես թե և կատարեցին։

.. Մինչև ցայսօր ինչ խոսվեր և ինչ զրուցվեր, բոլորն ալ սուտ և զրպարտութիւն ըլլալը գրքույկը պիտի իմացունեն բոլոր բարեմիտ ընթերցող եղբայրներուն։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է «Կաթուղիկի մը

մտմտութենքը և հայու մը մտմտալիքները՝ գրքույկը (հեղ.՝ Գ. Թ. Ն.), 52 էջ:

Կաթուղիկը հա՛յ է.

Սա համառոտ խոսքով մը կըսեմ, թե հայը մարմին է, կաթուղիկը՝ հոգի. մեկը նյութ է, մեկալը միտք, որովհետեւ համեմատ հատկութիւններ ունեն. ...Կաթուղիկ ըսվածը միշտ կաթուղիկ հայ մըն է, որովհետեւ անով իր հայութիւնը կըմբռնե ու կճանչնա, ինչպես հոգւով մարմինը կըմբռնվի ու կճանչցվի»:

— Պոլսում, Կարապետ Ռթուշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Մ. Յերեմիայի «Գաղտնիք հավատացնութեան» աշխատութեան Ա հատորը: 362 էջ:

Բ հատոր, անգ. 1866 թ., 478 էջ:

Նույնը՝ անփոփոխ, երկու հատորները միասին, 1873 թ., 468 էջ:

— Պոլսում, արեւմտահայերեն, հրատարակվում է Սահակ Գուրգենյանի «Պանդուխտ կամ կյանք աղվանցվոյ գեղարվեստական ստեղծագործութիւնը»: 62 էջ:

Առաջարկեց. «...Մեր պանդուխտը ուրիշ պատճառ մը չունի զինքը հալածողը. միմիայն ազգութեան սերն է, որուն առաջադիմութեանը ինքը նախանձախնդիր, սակայն յուր զգացումները, յուր ընկերականութեան զգացմանցը անզօդ մնալուն համար կրեց... քայքայող դիմացով, արտասովեց, սակայն չզլացավ յուր բարեմաղթութիւնները թշուառ ազգն մը: Պանդուխտին կենաց մեջ ընթերցողը պիտի տեսնե սիրո հետեւութիւններ, բանտարկութենէ ազատվելիք միջոցներ, իրավաբանական դաս, բարոյականութեան աղբյուր, ազգայնութեան ոգին և Օսմանյան հզոր պետութեան խնամքը»:

— Պետերբուրգում, Օլգա Պատկանյանի (ի՛մա. Ռափայել Պատկանյանի կինը) գերմաներեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է «Դասագիրք համաշխարհական պատմութեան (նախնի դար)» աշխատութիւնը: 233 էջ: Տրված է հին աշխարհի պատմութիւնը, սկսած Ասորեստանից ու Բաբելոնից, մինչև Հռոմեական կայսրութեան անկումը:

— Պետերբուրգում, արեւելահայերեն, հրատարակվում է «Վերջը կիմանաք»-ի (ի՛մա. Գարբիել Պատկանյան) «Հայոց ազգի պատմութենէն (նիկոյ կամ հայոց ազգի կրած տարաբախտութիւնը լեհաստանի մեջ)» աշխատութիւնը: 198 էջ:

— Պետերբուրգում, Հովհաննէս Սահրաբյանցի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ, հրատարակվում է Հովսեփ (ի՛մա. Զուգեպպե) Վերդիի «Քրովատորե» (ի՛մա. «Տրուբադուր»)

ողրերգութիւնը: 187 էջ: Վերջում (էջ 135—187) տրված է «Տրուբադուրի» նոտագրութիւնը:

Առաջաբանում («Ազգ») թարգմանիչ Հովհաննէս Սահրատյանը նշում է, որ ասորանից քանի մի տարի առաջ, այդ գործը հայերեն թարգմանելու խորհուրդը իրեն տվել է Մ. Նալբանդյանը: Թարգմանիլը դրժի մի օրինակը նվիրել է Նալբանդյանին, հետեւյալ մակագրությամբ. «Ազնիվ պարոնի Միքայելի Նալբանդյանց, այս թարգմանության տված բարի խորհուրդին համար շնորհակալությամբ և հարգությամբ նվիրում է թարգմանիչն» (տե՛ս Իճեիկյան Ա., Միքայել Նալբանդյանի... տարեգրութիւնը, Երևան, 1954, էջ 278—279):

— Պետերբուրգում, աշխարհաբար, հրատարակվում է Գաբրիել Պատկանյանի «Շաւարշ երկրորդ կամ նորոգյալ Հայաստան» պատմական բանաստեղծութիւնը: 50 էջ:

Առաջաբանից. «Շաւարշ երկրորդի անցքը պատահել է Քրիստոսի ծնունդին 1182 տարի առաջ, երբ որ հունաց ազգի թագավորները մեծ բազմությամբ կառքերու և հետեակ զորաց՝ շատ նավերով անց էին կացել Միջերկրյա (Ճերմակ) ծովին և եկել էին Եվրոպային՝ Ասիա և պաշարել էին Փոյուզիա գավառումը Տրոյա (էսկի Ստամբուլ) հոլակալոր մայրաքաղաքը: Այս քաղաքի թագավորին՝ Պրիամոսին օգնության էր գնացել հայոց Զարմայր նահապետը, երեսուն հազար հայազգի զորքով և ութը տարի հունաց դուցազանց դեմ պատերազմելն հետ, երբ որ Հեկտոր քաջարի արքայորդին Աքիլլեսի սուրեն խողխողվեցաւ, «Եղիոնյան մարտի մեջը ծաղկյալ կյանքը զրավեց, չքնաղ տիկնոջ այրիությամբ դուստր ու որդին որք թողեց»: Անդրադառնալով այս ամենը յուր «Եղիական» քերթվածո մեջ» ստեղծագործութիւնն նյութ դարձրած «Հոմերոս բանաստեղծին», Պատկանյանը հավելում է, որ նա գիտակցաբար շփոթել է պատմական անձանց ու իրադարձութիւնները և դրանով սկամեցել է Աքիլլեսի քաջութիւնն ավելի հուակ տալ»:

— Պետերբուրգում, Եվա Տեր-Գրիգորյանցի՝ ֆրանսերենից կատարած աշխարհաբար թարգմանությամբ, հրատարակվում է «Գերմանական ազգային առակներ Գրիմա աշխատությամբ հավաքված» (տե՛ստրակ Ա) ժողովածուն: 54 էջ:

Բովանդակություն. «Պատիկների պարզեր», «Երևելի կախարդ», «Փորձանք», «Մեծ հայր և թոռն», «Երկայնակեցություն», «Վեց հոգի կհասնենք ամեն բանի», «Նապաստակ և ոգնի», «Արջ և ցախասարեկ»:

— Վիեննայում, ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է էմիլ Սուվետորի վիպակների ժողովածուն, Վիեննայում Սուվետորի հատընտիր վեպերը խորագրով: 188 էջ:

Բովանդակություն. «Սև թերթակալը», «Հին լուսատու աշտարակին պահպանը», «Նավական վիրաբույժը», «Մավրիտանիացի իմաստունը մագաղաթը» և «Ազահին ժառանգները»:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Փիլիպոս Վասալյանի «Առաջնորդ ճամբորդության Կոստանդնուպոլիսեն դեպ նվրոպա, Դանուբի վրային» աշխատությունը: Վերջում, «Զորքերի զվյան խոսակցություն» խորագրի ներքո, զետեղված է հանրամատչելի գրուցարան ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն և գերմաներեն լեզուներով: 211 էջ:

— Վիեննայում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Պողոս Հովնանյանի «Պատմություն Իտալիայի, ի սկզբանի մինչև մեր օրերը» աշխատությունը: 478 էջ:

Առաջաբանից. «Իտալիայի հանգամանքն այս ու այսպիսի ըլլալով (ակնարկված է նրա բաժան-բաժան վիճակը—Ս. Շ.) մենք անոր ընդհանուր պատմությունն ըստ կարի համառոտելով գրածատենենիս... իր մեջն եղած գլխավոր փոփոխություններն ու կառավարությանց հաջորդությունները նշանակեցինք: Իր սկզբնական պատմության համար, մանավանդ Հռոմայեցի ստույգ պատմությունները սկսելեն առաջ, հին մատենագրաց վավերական վկայություններուն հետևեցանք: Անկից հետքը Հռոմայեցի իտալիայի մեջ ըրածներն՝ ...գրեթե բոլորովին լռությամբ անցնելով, հաջորդաբար դեպքերը ճշտությամբ համառոտով քաղեցինք: Իսկ վերջին տեսներու (1860—1870 տարվան) պատմություն՝ եղած դեպքերն՝ ընդհանուր նվրոպայի վրա քիչ թե շատ ազդեցություն ունենալուն ու ավելի հետաքրքրական ըլլալուն քիչ մը ընդարձակ գրելը պատշաճ համարեցանք»:

— Շուշիում, Պերճ Պողոսյանի՝ ուսերեն բնագրից կատարած թարգմանությամբ, հրատարակվում է Կարապետ Նզյանի «Ներքին կյանք հին Հայաստանի. պատմաբանական քննություն» աշխատությունը: 199 էջ:

Ընդգրկվում է Հայաստանի պատմաաշխարհագրական տեսությունը, Հայկ—Քելի ժամանակաշրջանից սկսած, մինչև 5-րդ դարը: Որպես հեղինակ գրքի վրա նշված է Գ. Նզյան, որը սխալի արդյունք է:

— Թիֆլիսում հրատարակվում է «Նոր երգարան, ժողովածու գործնական երգերի» գիրքը: 150 էջ:

Զեռեղված են երգի վերածված 70 բանաստեղծություններ, որոնց թվում. Ռ. Պատկանյան (սնկարիշ, ռուսանոց, ճալոց գինի, սվերչին գարուն, ճալոց աղջիկ, Քիֆիսի քեֆ, Սևրաքսի արտասուքը, Վերկու քույր և այլն), Լ. Ալամդարյան (Անուրջը, Սուգ դատեր Յեֆթաղեայ, Պարերգություն), Ս. Նազարյան (Մայրենի լեզու), Մ. Պեշկովիչյան (Վերգ Հայրենի, Վերայր եմք մեք, Վարուն), Լ. Վանանդեցի (Սև Նայաստան), Ղ. Արիշան (Պուկուն Ավարայրի (նախերգանք)), Սայաթ-Նովա (Դունն էն գլխին...), Թադիսյան Մ. (Վերջական աղջիկ եմ ես գամբիդաշեն, Ռու էիր...), Գ. Դոդոխյան (Վերգ պանդուխտ պատանեկի (Միծեռնակ)) և այլն: Զեռեղված են նաև գործեր Աղբար Ագամից, Գյուրջի Օղլուց, Սեյադից, Նիրանիից և մյուս աշուղներից:

— Թիֆլիսում հրատարակվում է հաշատուր Աբովյանի «Պարապ վախտի խաղալիք, պարապ մարդու տանու միտք» աշխատությունը: 137 էջ:

Առաջաբանից. «Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես մեկ բան գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում թե ինչ լեզվով գրեմ: Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինքան լեզու էլ որ գիտեմ, մեկն էլա էն համը, էն քաղցրությունը, էն ճոխությունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը, հազարիցը մեկը չի հասկանում, ինչ արած: ...Շատ բաներ էսպես գրել, հազիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չէի անում որ լիս քցեմ: Վախենում էի թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիկ որ վախտ վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի որ տպիլ տամ: Իրավ, թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կըլիմ: Էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դ՛ա լավ բան գրեմ, թող էս առաջինն էսպես ըլի: ...Թէ գիտուն ու խելոք մարդիկ ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր, սիրելի ազգ, չունքի իմ ուզածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ: քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերանումս ա»:

— Երուսաղեմում, արևմտահայերեն տրվող մեկնաբանություններով, հրատարակվում է Պետրոս հաշատուրյանի «Սկզբունք ձայնական երաժշտության» աշխատությունը: 54 էջ:

— Մոսկվայում հրատարակվում է Ռաֆայել Պատկանյանի շափածո ստեղծագործությունների ժողովածուն, «Գամառ Քաթիպայի բանաստեղծություններ» խորագրով: 131 էջ:

Բովանդակությունը. «Իմ երգը», «Նկարիչ», «Վարդան Մամիկոնյանի երգը», «Օտարուհի և հայ երիտասարդ», «Մշակ», «Երևանի սոխակին», «Գանգատ», «Արեղ», «Աղասիի մոր երգը», «Արաքսի առաջափնի», «Թի իմ ալևոր հերթս սենային», «Դև մուսա», «Քյոզլի», «Բռնի պսակ», «Երկու քույր», «Վերջին գարուն», «Սիրելիք օգնություն հասեք», «Հայոց աղջիկ», «Էգոց», «Վարդապետի ա ծաղկոցին», «Ուստիկ», «Օրորոցի երգ», «Հայոց գինի», «Ուսանող», «Ուսանողի կյանք», «Ունայնության վրա», «Բաժանվելու փրկության», «Աստվածածնի պատկերը», «Քահանա», «Տապալանգիր», «Երաժիշտ հայ հեղինակին», «Մայրաքաղաքում կրթված հայ աղջիկ», «Մայրաքաղաքում կրթված հայ երիտասարդ», «Անվնաս մարդ», «Աղետ տան է», «Թիֆլիզի քեֆ», «Օրորոց Հայաստանի», «Հայ և հայություն», «Գանգատ բաղդին», «Փափ և շահագր», «Մուրացիկ կին», «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» — Մոսկվայում, գրաբար, Զարմայր Մսերյանի գրաբար առաջաբանով, հրատարակվում է Մսեր Մսերյանի լափածո ստեղծագործությունների ժողովածուն, «Խմբագիր լափածո բանից» խորագրով 211 էջ։

Վերջում (էջ 127—211). «Բացատրությունը նախակարգելոց ստուգաբանությունը ընդհանուր խորագրի ներքո, տրված են այն բոլոր հայկական անունների (տեղանուններ, անձնանուններ և այլն) ստուգաբանությունները, որոնք կիրառել է Մսերյանը իր բանաստեղծություններում։

— Զմյուռնիայում, Տիգրան Գարագաշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրի կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է էռոն Սկրիպի «Վալերիա» կատակերգությունը 48 էջ։

— Զմյուռնիայում, Տիգրան Գարագաշյանի՝ ֆրանսերեն բնագրի կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակվում է Մոսկվայի Վեր Պարպուլին կատակերգությունը 16 էջ։

— Պոլսում, արևմտահայերեն, հրատարակվում է Նահապետ Ռուսիսյանի «Ազգային հանգանակություն» գիրքը։ Այն հրատարակվում է պատրաստել Ռուբեն Քյուրքճյանը 148 էջ։

Նույնը անկողնիս 1865 թ.։

1864 թ. հուլիսի 26-ին, Կալկաթայում տեղի հայկական ազգային դիվանում (Ի՛մա. հայ ազգային ընտրանիների խորհուրդ) Ռուսիսյանի կարդացած ճառն է, որտեղ նա զարգացնում է հայ ազգային հանգանակություն կատարելու միջոցով ինքնուրույն դրամագիտական ունենալու և գրական-մշակութային գործունեության զարկ տալու համար այն օգտագործելու իր տեսակետը։

— Արմաշում, Հովհաննես Մաժլանի՝ իտալերեն բնագրից կատարած արեմտահայերեն ազատ թարգմանությամբ, հրատարակվում է Կեսար Քանդուի «Բարոյական դաստիարակություն» աշխատությունը, 225 էջ։

Նույնը՝ 1875 թ., 224 էջ, և 1889 թ., 230 էջ։

Քանդուի աշխատության իտալական վերնագիրն է «Առաքինի և քաղաքակիրթ պատանի» (տե՛ս ներկա հատորը, 1861 թ.), թարգմանիչը, որը բավականին ազատ է վարվել թարգմանության հետ, փոխել է նաև վերնագիրը։

1 8 6 5

Հունվարի 2. «Մասիսը» (№ 673), արեմտահայերեն, հրատարակում է Սրապիոն Քղլյանի «Թատրոն Արևելյան» գրախոսականը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Թատրոնի՝ տվյալ ազգի կյանքում ունեցած դերի ու նշանակության մասին տեսական դատողություններից հետո, վերլուծված է Մ. Պեշիկթաշլյանի «Սանդուխտ» ողբերգությունը։

Գրախոսակցից. «...փութանք մեր կարծիքը հայտնելու այս տարվան կրկին մեր թատրոնին բացվելուն վրա, որ այնչափ ուրախություն ազդեց ազգասեր հայոց սրտին մեջ։ ...Քննենք, թե այս ուրախությունը անկարգ աղբյուրն՝ մը առաջ կուգա, թե՞ բարոյական. եթե առաջինն գար՝ չէինք տեսնար նվրդալի մեջ այնքան ազնվատոհմ, ողջամիտ և բարեպաշտ մարդիկ հաճախել թատրոնները, հազարավոր թատրերգություններ գրված են ու կխաղցվին նվրդալի։ Ըսեն մեր ազգայինք, թե ինչ անբարոյականություն կտեսնան անոնց մեջ։ Ընդհակառակն, անոնց նպատակը ժողովրդոց մտքերը լուսավորել, սրտերը առաքինացնել, զգացմունքներն ամոքել, գեշն աղեկեն զատել, բնական և բարոյական պակասությունները հայտնել է։ Ապա ուրեմն ըսել է, թե այն ուրախությունը բարոյական աղբյուրի մը ծնունդ է և արդ ինչու մենք, որ նույն բարիքները կրնանք քաղել թատրոնե, երբ մեր մեկ հատիկ թատրոնին, ժամանակ մը լուռ կենալին ետքը, ձայնը կլսենք, ինչո՞ւ անտարբեր պիտի կենանք։ Ինչո՞ւ պիտի չխնդանք, չհրճվինք և չերթանք զինքն ողջունելու։

Հունվար. «Մասյաց աղավնին» (№ 1), Գաբրիել Ավագովսկու՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արեմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Յ. Տլուսլեի «Պապին ընդհանրականը» առակը, Մկրտիչ

Պայանի ժողո՞ւս գրաքար բանաստեղծութիւնը և արեւմտահայերէն՝ Վեժիածանն Մասյաց անստորագիր շփածո ստեղծագործութիւնը:

Հունվարի առաջին կես. Վերամուտքը (№ 10) արեւմտահայերէն, հրատարակում է Օ. Օրբելի (ի՛մա. Ստ. Ոսկանյան) Վերամուտքի գաղաբելու շուրջը և Վեժի և Հայաստան հրապարակախոսական հոգւածները, ինչպես նաև Վրուլի (ի՛մա. Մ. Մամուրյան) Վեժի Օրբելի խորագիրը կրող նամակ-հոգւածը: Վերջինս նույնությամբ արտատպւած է Մ. Մամուրյանի Վեժիական նամականիք-ում (Զմյուռնիա, 1872, 275 էջ, նամակը):

Առաջին հոգւածից. «Քիչ մը գաղաբաց (ակնարկում է 1864 թ. հունիսից իր պարբերականի ընդհատվելը—Ս. Շ.), որ թշնամվո երեսը նայիմ, քիչ մը խոնարհեցա, որ ավելի լավ տեսնեմ, քիչ մը հակում ցույց տվի, որ իսպառ լիտորակվիմ, քիչ մը խելութուն ըրի, որ ավելի շուտ ըմբռնեմ: Ծանր պարագա մարդկային կյանքի մեջ. Ասկե գատ պատիվը կհրամայեր, որ կարծված բարեկամներն բաժանվի, պատիվը կհրամայեր, որ ոտքի ներքե չձգելու համար Վերամուտքին դռնը ծալլեի... Բայց դո՛ւ, Վերամուտք», արդարութեան ճամբային մի խոտորիք և երեան ելիք հիմա, ինչպես որ գրիչս կթափիս, ու ըսն Թուրքիայի հայերուն, որ ամենն մեծ վատութիւն միտքի ազատութեան դեմ գործել կսեպվի... Ազգին շահը և Վերամուտքին պատիվը կուզեն, որ ուրիշ կողմ չնայիմ այսօր: Հառաջագիմութեան զինվոր մ' եմ և զինվոր մը իր ամեն ուզածը չկրնար ընել միշտ: Կամքս հիմա սպասել է, որ մութի մէջ պահվողները արեւին գան»:

Հունվարի 10. Սամոռույվարում (հետագայում՝ Կեռլա, Հունգարիա) ծնվեց հասարակական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (հայերենից հունգարերեն) գեղատր Լասլո Գոպլան (Լասլո Հովակիմի Գոպլայան): Վախճ. 1933 թ. փետրվարի 12-ին, Բուդապեշտում:

«Բազմակէս», 1923, № 9 («Ականաւոր հունգարահայեր»): Magyar életrajzi lexikon, I, Budapest, 1967, 6-8 s.

Հունվարի 15. Մաղիկը (№ 104), արեւմտահայերէն, սկսում է հրատարակել Մատթեոս Մամուրյանի Վեժիական նամականիք գրական-հրապարակախոսական նամակ-հոգւածաշարը: Շարունակվում է մինչև 1867 թ. հոկտեմբերի 1-ը (№ 144), մինչև 1867 թ. հուլիսի 19-ի նամակը:

Հունվար—փետրվար. Վեժիական աշխարհը (№ 3—4), երբեք Ստեփանեի՝ ուսերեն բնագրից կատարած արեւահայերէն փոխադրութեամբ, հրատարակում է Վեժի առաջին, հայկական թագավորն պատ-

մական դրաման (աւարտ՝ հաջորդ համարում), Իշխան Բաղրատունու (ի՛մա. Խորեն Ստեփանն)՝ անգլերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ՝ «Բարեկամություն» բանաստեղծությունը և «Թիֆլիսեցի հայի», «Մեր ներքին գործերը» հոդվածը, Ի թիվս ուրիշ հարցերի, քննված է հայկական թատրոնի, ինքնուրույն և թարգմանական ողբերգությունների և նրանց ընտրության հետ առնչվող խնդիրները:

Հունվարի 22. Թիֆլիսում ծնվեց երաժշտագետ-տեսաբան, ՀՍՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ (1934 թ.) Վասիլի (Բարսեղ) Դավթի Ղորղանյանը (Կորգանով): Վախճ. 1934 թ. մայիսի 24-ին, Երևանում:

«Գրական թերթ», 1934, № 15 («Վ. Գ. Ղորղանյան»), Корганов В., Статьи, воспоминания..., сост. З. Л. Семенова, Ереван, 1968, 572 стр.
Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատ. Բ, էջ 250—251

Հունվարի 30. «Մասիսը» (№ 677), արևմտահայերեն, հրատարակում է Պողոս Պառնասյանի «Տրոպատոր ողբերգություն» գրախոսականը: Գրախոսված է 1864 թ. Պետերբուրգում հրատարակված՝ հիշյալ վերնագիրը կրող գիրքը (տե՛ս ներկա հատորը):

Հոգվածից. «Ոչ թե միայն երաժշտություն, այլև ամեն բան կապակսին մեր մեջ, որոց համար եվրոպացվոց դիմելու կհարկադրինք: Պարոն Հ. Սահրատյանց հասկըցեր է, որ հայոց մեջ Թրոպատորն մը շարադրող ելնելու համար՝ գուցե տակավին շատ ժամանակ պետք է, ուստի անոր թարգմանությունը տալով, երաժշտություն սիրողներուն իղձը լրացունելու ձեռնարկեր է: Կգտվենք այս ձեռնարկը, որ իր կարգին մեջ առաջինն է: Բայց հաջողե՞ր է արդյոք. ասկա արվեստին հմուտ եղողները կրնան վկայել: ...Իսկ լեզվի կողմանե, թարգմանության մեջ ալ հաջողակ կերպով ելած կտորները պակաս չեն, ինչպես է Յինգա կնոջ (ի՛մա. գնչուհու— Ս. Շ.) նկարագրությունը: Քնարերգական քերթվածներն ուրիշ բանաստեղծությանց պես չեն կրնար դատվիլ. անոնց մեջ դաշնակը շատ անգամ լեզվին և ոճին վրա կիշխե: Հայերեն լեզուն... իտալականին դաշնակավոր գեղեցկությունը չկրնար ունենալ: Ասիկա հայ լեզվին պակասություն մը չէ... Ուստի պարոն Հ. Սահրատյանցի աշխատության մեջ եթե քանի մը լեզվի պակասություններ ալ գտնվին, մեղադրելի չեն: Փափագելի է, որ հայերենին ոգին պահելու համար այսպես քերթվածները մայրենի լեզվով շարադրվին: Միշտ փոխառության դիմելն աղեն չէ. ասով երբեք չենք կրնար հաջողիլ ազգային սեփական բան մ' ունենալու»:

Հունվարի երկրորդ կես. «Արևմուտքը» (№ 11), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Պարոն Չամուռնյան և տեր Միշոն» հրապարակախոսական հոդվածը (հեղ. Ստ. Ոսկանյան?), որը շարունակվում է հաջորդ համարում և մնում անավարտ: Ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակված է նաև «Վեր նախնա քանաստեղծությունը»:

Հոդվածում տրված է Չամուռնյանի գործունեության քննաթաղանթները (սկզբին հրեշ մը կրնա սեպվիլ անիկա, «իր գրել-խավոր պարտքն է կրսնքի խնդիր մը դուրս հանիլ և բռնորոտիքը գտնվողներուն հետ կուլիլ կատաղորեն») և այս առիթով, քննադատված է Ֆրանսիացի հոգևորական Հայր Միշոն, որն իր գրքում դրվատանքով է խոսել նրա մասին (տե՛ս նաև «Արևելք» և «Արևմուտք» հանդեսների անոտացված մատենագիտություն (կազմ. Մ. Ն. Հակոբյան և Ժ. Մ. Մերունյան), Երևան, 1980, էջ 116—117): Հունվարի 30. «Մեղու Հայաստանին» (№ 4), արևելահայերեն, հրատարակում է Քեթևան Տեր-Միքայելյանցի «Մասնի սյարսկական բանաստեղծ» հոդվածը: Ավարտ՝ № 6 (փետրվարի 20): Վերջում հոգվածագիրը, պարսկերեն բնագրից կատարված արևելահայերեն թարգմանությամբ, զետեղել է հատվածներ «Գույնստանից»:

Փետրվար. «Մասյաց աղավնին» (№ 2), գրաբար, հրատարակում է Միքայել Պլարամպեկյանի «Յուզեռություն Յովհաննու Այվազովսկի» և Մկրտիչ Պալյանի «Ե՛մ մահն Երուսաղայ Բ.» բանաստեղծությունները: Հրատարակված է նաև Ալեքսանդր Պոլանյանի «Արդյոք ով էր կամ ինչ էր Նախիչևանի երկպառակության պատճառը» արևմտահայերեն հոդվածը, ուղղված Մ. Նալբանդյանի դեմ, ի պաշտպանություն Այվազովսկու:

Փետրվար. Սերաստիայում (Կենտր. Թուրքիա), Պողոս Խաչատուրյանի, Գարրիել Տեր-Խաչատուրյանի, Հակոբ Համբարձումյանի և Մովսես Մուրադյանի ջանքերով, իր գոյությունն է սկսում կրթական-մշակութային «Անձնվեր ընկերությունը»: Վերջինիս նպատակն էր «Կիրակի օրերը ձրի դասախոսություն սարքել մեծերու համար, հոգալով նաև զիրք և զրենական պիտույքները: Նույն թվականի փետրվարի 21-ին, ընկերությունը բանում է իր կիրականօրյա դպրոցը՝ 51 աշակերտներով, իսկ 1868 թ. իր թանգարանն ու գրադարանը «արժեքավոր հին ձեռագիրներով»: «Անձնվեր ընկերությունը» 1895 թ. դադարեց գոյություն ունենալուց:

Պողոտյան Ե., Պատմություն հայ մշակութային ընկերությունների, հատ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 304—308:

Փետրվարի երկուրդ կես. «Արևմուտքը» (№ 12), արևմտահայերեն, հրատարակում է Օ. Օրբելի (ի՞մա. Ստ. Ոսկանյան) «Սրբազան Պապին կոնդակը» հրապարակախոսական հոդվածը:

Անդրադառնալով Հոռմի պապի՝ գիտության մասին հայտնած կարծիքներին, Ոսկանյանը նշում է. «Մենք չենք ուրանար, որ ազատ քննության զավակ ենք և ազատ քննությունը զավանու-թյուն մ' է, զորն որ գիտությամբ մկրտվողը կընդունի... Գիտու-թյունը անկախ թագավորություն մ' է... Ով որ իր դրոշին ներքև կուզե մտնել, հանձն կառնու միտքի և փորձի հավատալ և ճշմար-տության պատկերին առջև միայն ծուներ դնել: Գիտության դուստր է արդի լուսավորությունը, իր ամեն մեկ գյուտերը ժողովուրդին միտքը, սիրտը, բարքը և վարքը նորոգելն հետև, զանիկա վեր կհանեն»:

Փետրվարի 16. Պերենիքում (Կիլիկիա, Հար. Թուրքիա) ծնվեց ասու-վածաբան-բանասեր, հոգվածագիր (անգլերեն և հայերեն լեզուներով) Մանասե Կարապետի Փափազյանը: Վախճ. 1943 թ. հուլիսի 11-ին, Ֆրեզնոյում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոչնակ», 1939, № 24 («Պատիվ մը և հովիվ մը»), 1943, № 29 («Մահաբան»), № 31 («Վեր. Մ. Կ. Փափազյան», «Կենսագրա-կան գիծեր»), № 33 («Վեր. Մ. Կ. Փափազյան»):

Փետրվարի 20. «Արշալույս արարատյանը» (№ 747), Մաղաթիա Հարությունյանի՝ հունարեն քնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է «Բարոյական պատմություն տղա-յոց համար» պատմվածքը:

Փետրվարի 20. «Մեղու Հայաստանին» (№ 6), արևելահայերեն, հրատարակում է Պերճ Պողոյանի «Պատվելի խմբագիր» թատերախոսա-կանը (բարձրացված է թատրոնի ժողովրդականության հարցը) և ուս-սերեն քնագրից կատարված լատիներ թարգմանությամբ, Ի. Կոկլովի լեզվով Պառնասի վերա» առակը (թարգմանելը չի նշված):

Փետրվարի 25. Շապին-Գարահիսարում (Արևելյան Թուրքիա) ծնվեց հայ ժողովրդի ազգային հերոս, զորավար, հուշագիր, ռազմական գործի տեսաբան Անդրանիկը (Անդրանիկ Թորոսի Օզանյան): Վախճ. 1927 թ. օգոստոսի 30-ին, Չիքոյում (Ֆրեզնո, ԱՄՆ):

Անդրանիկի թաղումը տեղի է ունենում սեպտեմբերի 7-ին, Ֆրեզնոյի հայկական «Արարատ» գերեզմանատանը: 1928 թ. կե-սերին, զորավարի աճյունը փոխադրվում է Փարիզ և թաղվում Պեր-Լաշեզում: 1945 թ. նոյեմբերի 4-ին, կատարվում է Անդրա-նիկի հուշարձանի հանդիսավոր բացումը:

Փետրվարի 26. «Մեղուն» (№ 259), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Գարեգին Սրվանձտյանցի «Շինական հայոց կյանք ի Հայաստան (Թշվառ նկարագրություն)» ազգագրական ուսումնասիրությունը։ Ավարտ՝ № 270 (հունիսի 23)։

Փետրվարի 27. «Մեղու Հայաստանին» (№ 7), Գեորգ Տեր-Աղեքսանդրյանցի՝ ուսներեն քննարկից թիֆլիսահայ բարբառով կատարած թարգմանությամբ, հրատարակում է Ի. Կոխլովի «Շեն մեռիլն առակը, իսկ 11-ում (մարտի 27)՝ Ս-ի (Մկրտիչ Սանահյանց ?) շնորհակալական ողջուն» բանաստեղծությունը։

Փետրվարի 27. «Մասիսը» (№ 681), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Երևակ» հոդվածը։

Հոդվածից. «Երևակը», որ հասկացած շերիկը, թե օրագրի մը պարտքը հին պատմությունները խառնել չէ ալ ապագայն պատրաստել։ ...Երևակը կրնա ուզածին չափ միջին դարուց պատմությունները տակնուվրա րնել, բայց ասով յուր զենքերը ճիզվիտականության զինարանն հանած ըլլալը չկրնար ժխտել, քանի որ այն զենքերուն վրա ձուլողներուն դրոշմը կիսալիւ Բայց շնք դիտել թե... թերթ մը, որ շատ անգամ իր խոսքովը բռնված է, ինչպե՞ս շուտով Վոլտերական և անհավատ տիտղոսը կուտա այլոց, որք բացիբաց կմերժեն Վոլտերն և անոր նմանները։ ...Երևակը, որ փիլիսոփայության մեջ ձեռնարկության (ի՞մա. ձեռնածություն—Ս. Շ.) կանոններն աղեկ սովորած է, սա հավաքաբանությունը կրնե. Վոլտեր ճիզվիտներուն դեմ էր. դուք ալ ճիզվիտներուն դեմ եք. ուրեմն դուք Վոլտերական եք»։

Փետրվարի 28. «Պեղասցայան թույնիկը» (№ 29), արեւմտահայերեն, հրատարակում է «Արտավազդի», «...նմբագիր» նամակ-հոդվածը, որտեղ քննված են ժամանակի գրական-հասարակական բարքերը։

«Սա անցյալ ութ ամիսներուն մեջ հրատարակված թերթերը մեկ մըն ալ աչքն անցուր և ուշադրութեամբ կարդա՞ պիտի տեսնես, որ մեկը մեկին շողորթթ, մյուսը մեկալին գեղջուկ, մեկը մեկին շահասեր, մյուսը մեկալին փառասեր, ան անոր Վոլտեր, ան ալ անոր ճիզվիտ, մեկը կըսե զրպաւտիչ, մյուսը կըսե չազգասեր, վերջապէս մեկըմեկ կծաղրեն, մեկըմեկ կանարգեն. հետաքրքիր մեկու մը համար այսպիսի գրվածքները՝ խառնուրդ մը չէ, ի՞նչ է»։

Մարտի 5. Հյուսնյնիկ գյուղում (հարբերդի գալստ, Արևել. Թուր-

քիա) իր գոյութիւնն է սկսում կրթական-թատերական «Հայկյան քն-կերութիւնը»: Վերջինս իր միջոցներով կազմակերպում էր թատերական ներկայացումներ, խրախուսում գեղարվեստական գրականութիւնը: «Հայկյան քնկերութիւնը» գոյութիւն ունեցավ մինչև 1880-ական թվա-կանները:

«Հանդես ամսօրյա», 1958, № 9—11 («Պատմութիւն Հայ մշակութա-յին քնկերութիւններու»):

Մարտ. «Բաղմավեպը» (№ 3). արևմտահայերեն, հրատարակում է Քերութեան Քուշներյանի «Նշդարի և Հուրիա» առակը:

Մարտի 5. Աստապատ գյուղում (Հին Նախիջևանի շրջան) ծնվեց հայ գրականութեան պատմաբան, լեզվաբան, բանագետ, պատմիչների բնագրերի քննական հրատարակիչ Մանուկ Խաչատուրի Արեղյանը: Գիտութեան վաստակավոր գործիչ (1935 թ.), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ իս-կական անդամ (1943 թ.): Վախճ. 1944 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Երևա-նում:

«Գիտալուր», «Վարսամ» կեղծանուններով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Հաւանութեան Ս., Մանուկ Արեղյան (կյանքն ու գործը), Երևան, 1970, 668 էջ:

Մարտի 8. Խարբերդում (Արևել. Թուրքիա) ծնվեց հայ գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (հայերենից անգլերեն), խմբագիր (ազգութեամբ անգլիացի) Հերբերտ Ալինը: Վախճ. 1911 թ. հունվարի 12-ին, Պոլսում:

1901 թ. Բոստոնում հիմնել և մինչև 1905 թ. խմբագրել է «Կոչնակ Հայաստանի» շաբաթաթերթը: 1907 թ. մինչև մահը, Պոլ-սում, խմբագրել է «Ավետարեք» շաբաթաթերթը:

«Բյուզանդիոն», 1911, № 4338 («Մահադուլտ»), № 4334 («Մր. Հեր-բերտ Մ. Ալին»), № 4336 («Հաղորդակցութիւն»), № 4342 («Հերբերտ Ալինի՝ Վանա հիշատակներն»):

Մարտի 11. Վանում ծնվեց նշանավոր գեղանկարիչ, Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ (1935 թ.) Փանոս Պողոսի Թերլեմեզյանը: Վախճ. 1941 թ. ապրիլի 30-ին, Երևանում:

Մարտիկյան Ն., Փանոս Թերլեմեզյան, Երևան, 1941, 103 էջ: Հա-ւանութեան Շ., Սաղաւանդ Հայաստանը 40 տարում (տարեգրութիւն), Երևան, 1960, էջ 256:

Մարտ. Պոլսում ծնվեց մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով) Լեոն Մկրտչի Մկրտչյանը, Վախճ. 1932 թ. մարտի 29-ին, Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս)։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Առյուծ», «Թղթակից» կեղծանուններով։

«Հայաստանի կուլակ», 1922, № 18 («Հայ ազգային կյանք»), № 21 («Լեոն Մկրտչյան»)։

Մարտի 20. «Մասիսը» (№ 684), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ազգային հանգանակություն» գրախոսականը, Գրախոսված է Նահապետ Ռուսինյանի՝ հիշյալ խորագիրը կրող աշխատությունը (տե՛ս ներկա հատորը, 1864 թ.)։

Ապրիլի 11. Զաքարյայում (Ադրբեջանական ՍՍՀ) ծնվեց Բանաստեղծ, թարգմանիչ (ռուսերենից հայերեն) Ալեքսանդր Հովսեփի Մատուրյանը, Վախճ. 1917 թ. մարտի 31-ին, Թիֆլիսում։

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Մնար», «Սլաքյան», «Արծիվյան», «Շիրտակյան», «Բաթիպա» կեղծանուններով։

Իճեկյան Ա., Մատուրյանի կյանքը, Երևան, 1940, 115 էջ, Բեժանյան Ա., Ալեքսանդր Մատուրյան, Երևան, 1960, 183 էջ, Ֆելիքս Զ., Ալեքսանդր Մատուրյան, Երևան, 1965, 271 էջ։

Ապրիլի 15. «Մադիկը» (№ 110), ֆրանսերեն բնագրից կատարված արևմտահայերեն չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Ալֆրեդ դը Մյուսյեի «Առ Նինոն» և Զորջ Բայրոնի «Մնունդ սիրո» և «Հոգիս է մութ» բանաստեղծությունները։

Ապրիլի 16. Պոլսում ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող (հայերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներով), խմբագիր Նշան Գալֆայանը, Վախճ. 1933 թ. հունվարի 18-ին, Թեհրանում։

1900-ական թվականներին, Հայկազուն Պեկյանի հետ համատեղ, Պոլսում, խմբագրել է «Բեսիմլի գրա՝աթ կազեթասի» (ի՛մա. «Պատկերազարդ գյուղատնտեսական լրագիր») պարբերականը։

Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1910, էջ 316, Պոտուրյան Մ., Հայ հանրագիտակ, Բուխարեստ, 1938, էջ 448—449։

Ապրիլի 17. «Մասիսը» (№ 688), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Ազգային առաջադիմության գործը» հրապարակախոսական հոդվածը, Ավարտ՝ № 691 (մայիսի 8)։

Հովվածից. «Առաջադիմություն».— այս մոգական բառը քանի՞ դրոշակներու վրա գրված է... Ընթերցողն անշուշտ հասկցա՞վ, թե մեր խոսքը՝ հայ ազգին կվերաբերի, որ իր ուշադրութիւնը թե՛ պետ առաջադիմութեան վրա դարձուցնէր է, բայց տակաւին զուրկ է այն միջոցներէն, որ զինքն իրեն բաղձացալ նպատակին կառաջնորդեն։ ...Այս միջոցներն երեք տեսակի կրնան բաժնվիլ։ Բարոյական, նյութական կամ տնտեսական և վարչական, այսինքն՝ կրթութիւն և դաստիարակութիւն, հարստութիւն և ճարտարութիւն, կանոնավոր վարչութիւն և ազգային կարգադրութիւնք. ասոնց վրա կարգա՞վ պիտի խոսինք, նախ՝ բարոյականն սկսելով։

Մտաւ—ապրիլ. «Հայկական աշխարհը» (№ 5—6), Ստեփաննոս Սևակեանի և Իշխան Բագրատունու (ի՛մա. երկուսն էլ՝ եօրեն Ստեփանն) ռուսերէն բնագրից կատարած արեւելահայերէն թարգմանութեամբ, հրատարակու՞մ է Ալ. Պուշկինի «Memento mori» և Ալ. Պոլեժանի «Գերի Իրոկեզի երգ» բանաստեղծութիւնները։ Հրատարակված է նաև Մ. Քաշարյանցի «Հայկական թատրոն Ալեքսանդրապոլում» գրախոսականը (գրախոսված է Հ. Կարենյանցի «Շուշանիկ» ողբերգութիւնը), Հարութիւն Ոստանիկի (ի՛մա. Հովհաննէս Քուլութեկյան) «Շոգա» բանաստեղծութիւնը և Սողոմե Ստեփանյանի՝ գերմաներէն բնագրից կատարած արեւելահայերէն թարգմանութեամբ, Գրիմ եղբայրների «Շնկու ճանապարհներ» հեքիաթը։ Իշխան Բագրատունու՝ գերմաներէն բնագրից կատարած արեւելահայերէն շափածո թարգմանութեամբ հրատարակված է նաև Հ. Հայնեի «Նոքա և Նա» բանաստեղծութիւնը։

Ապրիլի 17. «Մեղու Հայաստանին» (№ 13), Ռաֆայել Պատկանյանի գրական գործունեութեանը տրված համառոտ բնութագրականից հետո, տպագրու՞մ է նրա «Վարդան Մամիկոնեայի երգը», «Օտարուհի և հայ երիտասարդ» և «Հայկ ու Լեռնին մոռանանք եղբարք» բանաստեղծութիւնները։

Այրիլ. «Բազմավեպը» (№ 4), Սամվել Կայսերյանի (հետագայում՝ Գանթարյան)՝ իտալերէն բնագրից կատարած գրաբար շափածո թարգմանութեամբ, հրատարակու՞մ է Ալեքսանդր Մանցոնիի մի պոեմը։

Մայիսի 1. «Մեղու Հայաստանին» (№ 15), արեւելահայերէն, հրատարակու՞մ է Սերովբե Ռեստեի (ի՛մա. Պատկանյան) «Շեքիաթ երեխեքի համար» պոեմը։ Ավարտ՝ հաջորդ համարում։

Մայիս. «Բազմավեպը» (№ 5), արևմտահայերէն, հրատարակու՞մ է Քերովբե Քուշներյանի «Անտառ ու կրակ» առակը, որն ունի «Կոիլովա հետեւութեամբ» նշումը։

Մայիսի 1. Պոլսում ծնվեց աստվածաբուն-բանասեր, թարգմանիչ։

(Ֆրանսերենից հայերեն և հայերենից ֆրանսերեն) էդուարդ Սիրունյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1887 թ. ապրիլի 10-ից, վախճ. 1937 թ. հունիսի 25-ին, Վենետիկում:

«Բազմազեպ», 1937, № 6—8 (եդուարդ Սիրունյան):

Մայիսի 8. «Մեղուն» (№ 266), արևելահայերեն, հրատարակում է Աշուղ Կարասյետի (ի՛մա. Ռափայել Պատկանյան) «Հայ և հայութուն» բանաստեղծությունը (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու հատ. 1, Երևան, 1963, էջ 40—42):

Մայիսի 15. «Մեղու Հայաստանին» (№ 17), արևելահայերեն, հրատարակում է «Թուրաստան» բանաստեղծությունը, իսկ № 18-ում (մայիսի 22) Հովհաննես Քուլուբեկյանցի՝ Ֆրանսերեն (?) բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, «Մուր (սուույդ անցք)» պատմեղծությունը: Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Մայիս. «Հայկական աշխարհը» (№ 7), արևելահայերեն, հրատարակում է «Մատենադրություն» հոդվածը (գրախոսված է Ս. Շահադիդի «Լեոնի վիշտը և զանազան բանաստեղծություններ» ժողովածուն) արտատպված է Ստ. Նազարյանցի՝ «Հյուսիսափայլում» (1864 թ. № 12, տե՛ս ներկա հատորը) տպագրված կարծիքը այդ ժողովածվի մասին. գրախոսված է Ռ. Պատկանյանի «Գամառ-Քաթիպայի բանաստեղծություններ» ժողովածուն և «Կոմսուհի Ուրսուլա» վիպակի հայերեն թարգմանությունը (հեղ. Վիլհելմ-Հենրիխ Ռիլ, թարգ. Գր. Մկրտչյան), ինչպես նաև «Մեր ներքին գործեր» ամենամսյա տեսությունը (նկարագրված է Հ. Ալամդարյանի մահվան հերթական տարեկիցի նշումը, բնութագրված են հայկական թատրոնի ներկայացումները):

Հոդվածից. «Մուր» (նկատի ունի Պատկանյանի ժողովածուն—Ս. Շ.), ինչպես և «Լեոնի վիշտ» բովանդակության մասին այժմ այսքան միայն կասենք, որ գրողների մեջ հնչում է մի գրավող, ազատամիտ ձայն, մի ձայն, որ ցանկանում է և պտտում է փրկություն: Հայկական տպագրության մեջ բացառություն են կազմում իհարկե, այսպիսի ազատաշունչ գործեր...»:

Մայիսի 23. Ալեքսանդրապոլում, Հակոբ Կարենյանցի «Շուշանիկ» ողբերգության բեմադրությամբ, իր գոյությունն է սկսում հրետանու սպա Ալեքսանդր Մելիք-Հայկազյանցի ջանքերով ու սատարմամբ ստեղծված «Քաղաքային հայկական թատրոնը»: 1928 թ. նոյեմբերի 1-ին, թատրոնն ստանում է «Լենինականի Ա. Մուսիլյանի անվան դրամատիկական թատրոն» անվանումը և վերցվում է պետության հովանավորության ներքո: ՀԱՄԿ(բ)Կ ԿԿ-ի 1932 թ. ապրիլի 23-ի որոշմամբ («Գրական-գեղարվեստական կազմակերպությունները վերակառուցելու

մասին», թատրոնը հիմնավոր վերակառուցման է ենթարկվում: Տարբեր տարիներին, այնտեղ հանդես են եկել Գեորգ Զմշկյանը, Պետրոս Աղասյանը, Ամիրան Մանդինյանը, Սիրանուշը, Ա. Ոսկանյանը, Արմեն Արմենյանը, Յ. Ամերիկյանը, Վ. Փափազյանը և ուրիշներ: 1965 թ. սեպտեմբերի 24-ին, հանդիսավորությամբ նշվել է Լենինականի Ալ. Մոսվյանի անվան Պետական դրամատիկական թատրոնի 100-ամյա հոբելյանը (հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ՝ Գ. Ղարիբջանյան) և նրան շնորհվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշան: Թատրոնն իր գոյությունը շարունակում է առ այսօր:

Մաղոյան Ռ.. Թատրոնի ուղին, Երևան, 1987, 270 էջ: Հոբելյանյան Ք.. XIX—XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն, հատ. 1, (1801—1900), Երևան, 1980, էջ 66—87:

Մալիս. «Մասյաց աղավին» (№ 5), ռուսերեն ընազորից կատարված գրաբար չափածո թարգմանությամբ, հրատարակում է Մ. Լոմոնոսովի «Նմանողութիւն Յովսէպ ըանաստեղծութիւնը և նալիպյան ուսումնարանի աշակերտների՝ «Ե հանդէս յիսներեակ յորելիի Լազարեան ճեմարանին արևելեան լեզուաց» գրաբար չափածո ստեղծագործությունը:

Մալիսի 27. Կարինում ծնվեց պատմաբան-բանասեր, լրագրող Հակոբ Պողոսի Քոսյանը: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ էր 1887 թ. հոկտեմբերի 2-ից, վախճ. 1937 թ. ապրիլի 27-ին, Վիեննայում:

«Հանդես ամսօրյա», 1937, № 11—12 («Հակոբ Քոսյան»): Աճեմյան Ք.. Կենսագրական ակնարկ Խաթանյուզ վախճանած Վիեննական Մխիթարյան միաբաններու, Պոլիս, 1946, էջ 15:

Մալիս. Ազարազարում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշակութային գործիչ, լրագրող, բանասեր Սերովրե Պուրմալանը: Վախճ. 1949 թ. նոյեմբերի 30-ին, Պոլսում:

«Գեղջուկ տերտեր» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Ալաշոբյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո (Ա հատոր), Կահիրե, 1937, էջ 959—966: «Հայաստանի կոչնակ», 1950, № 5 («Մահ Սերովրե ավագ քահ. Պուրմալանի»):

Մալիսի 29. «Մասիսը» (№ 694), արևմտահայերեն, հրատարակում է «Մեչուխեչային կատաղությունը» հոդվածը:

Պոլսի Հյունքյար Իսկելեսիի դաշտում, Ազգային պահպանագործության տարեգարձի առթիվ կազմակերպված տոնախմբության

ժամանակ, «Համարածում Ճիզմենյան ինքնակոչ Հայկունին ելեր, իր շնորհաբուխ բերանը բացեր է և Մասիսը դատապարտելով այրեր է, իբրև Սահմանադրության տարեդարձին թշնամի: Այս դուրացական գործը կատարել է հետև, պարոն Ճիզմենյան «Մեղուն» համբուրելով օդը բարձրացուցեր է, իբրև միակ ազգասեր, ազատամիտ և անկողմնակալ թերթ մը, և հտքն ալ յեծապատիվ Սերվիլեն էֆենտիլ. և անունը բերանն առնելով, խել մը բարբաջանք ալ անոր դեմ ժայթքեր է»:

Հունիսի 5. «Մասիսը» (№ 695), արևմտահայերեն, հրատարակում է Պողոս Պառնասյանի «Դանտե և Իտալիա» հոդվածը:

Հոդվածից. «Ինչնևտասներորդ դարուս մեջ, ուր նյութականությունը վերացականության հետ համընթաց կերթա, անհնար էր, որ անցյալ հանճարները մոռացության մեջ ընկղմվեին, և անոնց անունները միայն քանի մը սակավաթիվ դիտնականներու և գեղեցկին սիրահար եղողներու ծանոթ ըլլային: Ընթերցումն այսօրվան օրս քաղաքակրթյալ մարդու մը համար ոչինչ նվազ կարևոր պիտույք մ' է, քան թե նյութական կենաց վերաբերյալ բաները: ...Գերմանիա երկու տարի առաջ իր ծափահարություններովն ողջունած էր Շիլլերի արձանը և Անգղիա անցյալ տարի ոչինչ նվազ փառավոր կերպով կատարեց Շեքսպիրի տարեդարձը, և ահա Իտալիա ալ, այս տարի իր մեծ բանաստեղծին, Դանտեի հիշատակը կպատմե: Իտալիա պարտավոր էր իր մեծ բանաստեղծն արժանապես պատվելու, վասնզի անոր գաղափարներն են, որ իր միությունը հաղթական կերպով կանգնեցին և իտալացվոց իրարու նկատմամբ ունեցած նախանձն ու ատելությունը մեծածավ մասամբ բնաջինջ եղան»:

Հունիսի 5. «Մեղու Հայաստանին» (№ 20), գրաբար, հրատարակում է Հովհաննես Քուլուբեկյանցի «Կեցու հայություն» բանաստեղծությունը. իսկ հաջորդ համարում (№ 21, հունիսի 12), արևելահայերեն, «Հովիվ և վարձկան» մոլիսամասը:

Հունիսի 26. «Արշալույս արարատյանը» (№ 756), գրաբար, հրատարակում է «Աղաղակ սրտի ընդդէմ թիւր բաղդի» երգիծական բանաստեղծությունը:

Հունիսի 26. «Մեղու Հայաստանին» (№ 23), արևելահայերեն, հրատարակում է «Մարդագալլ և մանուկ» պոեմը և Սերովբե Ռեստենի (Իմա. Պատկանյան) «Արեգակ և հայ աղջիկ» բանաստեղծությունը:

Հունիս. «Բազմավիպը» (№ 6), գրաբար, հրատարակում է Հակոբ Թոխաթեցու «Տաղ վասն կենաց մարդկան» բանաստեղծությունը, որի քառյակների առաջին տառերը կազմում են հայկական այբուբենը: Հրա-

տարակված է նաև Քերովըն Քուշներյանի «Գորտը խնդրեն յԱրմազդայ ինքեանց թագաւոր» գրաբար առակը:

Հունիսի 27—28. Թիֆլիսում տեղի է ունենում մանր առևտրականների ու արհեստավորների 10 000-անոց ցույցը՝ ուղղված ցարիզմի հարկային քաղաքականության դեմ: Ցույցին մասնակցել են Պետրոս Շանշյանը, Պետրոս Սիմոնյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը և ուրիշներ, այս մասին հողավածներով հանդես են եկել լոնդոնի «Колокол»-ը, Պետերբուրգի «Санкт-Петербургские ведомости»-ն, «Русский ин-вѣстивъ»-ը, ինչպես նաև հայկական ու վրացական այլևայլ պարբերականներ:

Ինքիյուն Ա., Միքայել Նալբանդյանի... տարեգրությունը, Երևան, 1954, էջ 298, Հաղորդվում է., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ մամանակագրություն (1801—1917), Երևան, 1955, էջ 159:

Հունիս—հուլիս. «Հայկական աշխարհը» (№ 8—9), արևելահայկերեն, հրատարակում է Ս. Ստեփաննի (իմա. Խորեն Ստեփանն) «Ազգայնություն» հոդվածը, նույնի՝ ֆրանսերեն ընադրից կատարած արեւելահայերեն թարգմանությամբ ժան Մասեի «Մի կտոր հացի պատմություն» վիպակը (ավարտ՝ 1867 թ. № 1-ում), Գևորգ Փալանթարյանցի «Մահ (հանգուցյալ Հովհաննես Սայաթնյանցի անմոռանալի հիշատակին նվեր)» պոեմը, Իշխան Բազրատունու (իմա. Խորեն Ստեփանն) բնագրերից կատարած թարգմանությամբ՝ բանաստեղծություններ Ֆ. Տյուտչևից (?), (գՏրտում գիշերք), Ն. Օգարևից («Հեղինեն նորան չէր սիրում...»), Ի. Տխորժևսկուց («Անմխիթարին»), Ն. Վոբսից (սՀայրենի ամալի տեղից») և Հ. Հայնեից (սԾթի ունիս հարստություն...): «Հայկական մատենագրություն» խորագիրը կրող գրախոսականում, երկրորդ անգամ գրախոսված է Ռ. Պատկանյանի բանաստեղծությունների ժողովածուն (տե՛ս 1865 թ. մայիս, № 7) և Ստ. Պալասանյանի «Պատմություն հայ գրականության» աշխատությունը: Վերջինս բացասաբար է գնահատված:

«Ազգայնություն» հոդվածից, «Ինչի՞» պարոն նազարյանցի ազգային խնդիրներին վերաբերած բոլոր դատողությունները մենք մի կենսալափ վայելչությամբ և սրտի սաստկացած բաբախմամբ ենք կարդում: Որովհետև նոցա մեջ մենք գտնում ենք մի ոգիացած ազգասիրություն, մի միտք, մի զգացումն, որ գրավում է և հափշտակում է մեզ: Ինչի՞ մենք հափշտակված մենք կարդում Արուսյանի «Վերջ Հայաստանին»: Ինչի՞ ուրախ է բաբախում մեր սիրտը, երբ մենք կարդում ենք պարոն Պոռյանի «Սոս և Վարդի-

թերս գրվածքը՝ Որոշվեցուե նոցա մեջ կա ազգային և մարդկային շնչառութիւն, մարդկային կյանքի պատկեր»:

Հուլիսի 10. «Մեղու Հայաստանին» (№ 25), արեւելահայերեն, հրատարակում է Միքայել Նալբանդյանի «Նամակ առ խմբագիրը» (խնդրում է հրատարակել իր ուղարկած «մի համառոտ բանը») և «Հայտարարութիւն» (տեղեկացնում է, որ աշխարհագրական քարտեզի համար կատարված բաժանորդագրութիւնը չեղյալ է հայտարարվում) գործերը (տե՛ս Իճէիկյան Ա., Միքայել Նալբանդյանի... տարեգրութիւնը, Երևան, 1954, էջ 297—298): Հրատարակված է նաև Միքայել Պատկանյանցի «Ալամդարյան Հարութիւն» վարդապետի հիշատակը արեւելահայերեն հոգվածքը:

Հուլիս. «Բազմավեպը» (№ 7), Վիլեն Հոգոցյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանութեամբ, հրատարակում է մի հատված Ֆրանսուա Շատոբրիանի «Մարտիրոսը» վիպակից: Գերմաներեն բնագրից կատարված արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ հրատարակված է Մորթմանի «Բեռնաքանդակ կամ սեպագիր արձանք ի Այրարատյան աշխարհի» հոգվածք և լեհերեն բնագրից լատինատառ թարգմանութեամբ՝ Յոմա Պադուրայի «Երգ խաղախի» գրաբար բանաստեղծութիւնը:

Հոգոցյանի առաջաքանը. «Քերթուածն Շատոբրիանի, յորչորչեալ Մարտիրոսը կամ Վկայք, մի է ի գեղեցկագոյն երկասիրութեանց նորա և ի հրաշակերտ մատենից գաղղիական դպրութեան: Զի են ի նմա խիտ առ խիտ նկարագիրք վսեմք, և դրուագք մի քան զմի գեղեցիկք զանազանեալք և աննմանք, յորս առանձնապէս փայլէ հանճար քերթողին: Առ ի ճշակ իմն բանասիրաց դքերթուածոյս՝ դիցուք աստ զնկարագիր ճակատամարտի փոռնկաց ընդ հոգմայեցիս»:

Հուլիսի 10. «Արշալույս արարատյանը» (№ 757), գրաբար, հրատարակում է «Հակոբ հայ ըմբիշ» գեղարվեստական հատվածը: Հրատարակութեան է պատրաստել Թագուհի Աղանուրյանը և առաջաբանում տեղեկացնում է, որ այն ինքը հանել է «ի գրոց լեզու հայրենի զպատուիկ ինչ ազգային վիպի, հասնալ առ իս ի պատմական հաւատարիմ աւանդից»:

Հուլիսի 10. «Մասիսը» (№ 700), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Պողոս Պառնասյանի «Բանասիրականք» գրախոսականը: Գրախոսված է Պ. Կարտեի «Ուղեորութիւն Արդու-Ազիզ չայսեր ի Կոստանդնուպոլսոն» գիրքը և դրական է գնահատված:

Հուլիսի 17. «Մեղու Հայաստանին» (№ 26), ռուսերեն բնագրից կատարված արեւելահայերեն համառոտ թարգմանութեամբ (թարգմանիչ՝

Մ. Ա.), հրատարակում է Վ. Բելինսկու «Русская литература в 1845 году» ուսումնասիրությունը, «Բանասիրական» խորագրով:

Օգոստոսի 7. «Ծեղու Հայաստանին» (№ 29), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի «Ան բախտն անագորություն» բանաստեղծությունը, իսկ № 31-ում (օգոստոսի 21), «Պատասխանի ՇՆՎԻՎ և վարձկան» մուխամազի» չափածո ստեղծագործությունը (տե՛ս հո՛ւնիսի 5, № 20):

Օգոստոս. «Բազմավեպը» (№ 8), զրաբար, հրատարակում է Առաքել Բաղդեցու «Ծորգ ի սուրբ Աստուածածինն և ի Գարրիել հրեշտակապետն, օրինակելու ի վարդն և ի պլպուլն» բանաստեղծությունը և Քերոմբե Քուշնիրյանի «Մատղաշ ծառը» արևմտահայերեն առակը:

Օգոստոսի 7. Գաղատայում (Անկյուրա, Արենի, Թուրքիա) ծնվեց աստվածաբան, բանասեր, լրագրող Ստեփաննոս Սարըլյանը: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ 1887 թ. ապրիլի 10-ից, եղեռնամահ՝ 1915 թվականին, Տրապիզոնի մերձակայքում:

1898—1899 թ. խմբագրել է «Բազմավեպ» ամսագիրը:

Մխիթարյան նոթիյուն, Վենետիկ, 1901, էջ 226: «Հանդես ամսօրյա», 1920, № 1—3 («Հայ կաթոլիկ կղերին նահատակները»), «Բազմավեպ», 1919, № 10 («Միաբանության նահատակները 1915-ի ջարդին»), 1903, № 4—7 («Ստեփան վարդապետ Սարըլյան»):

Օգոստոսի 21. «Արշալույս արարատյանը» (№ 760), զրաբար, հրատարակում է «Ներածութիւն բարոյական» գեղագիտական-փիլիսոփայական տրակտատը, որին հաջորդում է «Քերթած բարոյական» բանաստեղծությունը:

Տրակտատից. «Ամենայն փաստ, որ ընդ ինքեան ունիցի ապացուցութուն, ոչ կարօտի երկար փաստաբանութեան: Որ ոգ շունի զլուսաւոր ծնունդս մտաց և զհաղորդութիւն ընդ իմաստուն առաքինիս, զուրկ է յաստուածային շնորհաց և ի քաղաքական բարեաց. ուստի եթէ միտքն տկար և անարգասաւոր՝ ամենայն մարմինն խաւար և անպիտան, մանաւանդ և վնասակար մարդկային ընկերութեանն»:

Օգոստոս—սեպտեմբեր. «Հայկական աշխարհը» (№ 10—11), հրատարակում է Ս. Ս.-ի (Ի՛մա. Խորեն Ստեփանե) «Ժողովրդի նշանակութիւնը ազգային գործերի մեջ» արևելահայերեն հոդվածը, Հովհաննէս Քուլուբեկյանի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած չափածո թարգմանությամբ, Ի. Կոզլովի «Գերի հույնը բանտի մեջ» բանաստեղծությունը և Ոստանիկի (Ի՛մա. Հովհ. Քուլուբեկյան) «Անբախտ էր», «Հետամնացութիւն» բանաստեղծությունները: Իշխան Բագրատունու (Ի՛մա. Խորեն Ստեփանե)՝ բնագրերից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ,

հրատարակվում են Ֆ. Տյուտչեի (?) «Բարի խորհուրդ», «Մտավոր մշակին», Հ. Հայնեի «Իմ վերաս քեզ շատ են խոսած» և Լերմոնտովի նամակները՝ գրված «Բաժանվեցանք մենք...» բանաստեղծությունները:

Հոգվածից. «Ծն կամենում եմ առաջարկել ձեզ Հայկական երրորդականության, լեզվի զարգացման և բարգավաճության բաժանի, և որպես պարագլուխների այդ ասպարեզի մեջ՝ Ստեփաննոս Նազարյանի և Հարություն Սրվաճյանի»:

Սեպտեմբերի 1. Պոլսում ծնվեց լրագրող, արձակագիր (մասնագիտությամբ՝ իրավաբան-օրենսգետ), հասարակական գործիչ Մարգիս Գարագոշը: Վախճ. 1944 թ. մարտի 8-ին:

Թեոդիկ, Ամենու տարեցույցը, Պոլս, 1912, էջ 338: «Ընդարձակ տարեգիրք ազգային հիվանդանոցի», Պոլս, 1944, էջ 403—412:

Սեպտեմբերի 4. «Արշալույս արարատյանը» (№ 761), գրաբար, հրատարակում է «Տրտունջ բանասիրի ուրումն, շարագրեալ ի վաղնջուց ժամանակաց» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 4. «Մասիսը» (№ 705), արևմտահայերեն, սկսում է հրատարակել Թովմաս Թերզյանի «Բանաստեղծություն» ուսումնասիրությունը: Ավարտ՝ № 712 (հոկտեմբերի 23):

«Այսպիսի ժամանակի մը մեջ, ուր նյութական կամ Սկեպտիկյան դրությունը իր հզոր մատնիներով կուղե սահման մը գծել նույնիսկ մտաց ամենն ազատ ծննդյանը, այսպիսի ատեն մը՝ տյարք իմ, պիտի ջանամ ներկայացնել ձեզի Քերթությունը իր սկզբնատիպ մերկությունը մեջ, ինչպես որ մարդկային մտքն կամ սրտն թխեցավ: Նյութիս պարզությանը և բազմադիմի պատճառաբանությանը շկուտակվելուն համար, պիտի ներվի ինձի երեք կետ նկատել խոսքիս մեջ: Ա. ըստ ինքյան բանաստեղծությունն ինչ է. Բ. քերթության զանազան տեսակները. Գ. այլևայլ ազգաց քերթողաց վրա: Մեր ազգային բանաստեղծության վրա հակիրճ խոսքերով և հարևանցի պիտի անցնիմ, քանզի առանձինն ընդարձակորեն պիտի խոսվի անոր վրայով»:

Սեպտեմբերի 10. Թիֆլիսում ծնվեց մանկավարժ, գրական-մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (լեհերենից, ռուսերենից հայերեն), գիտության վաստակավոր գործիչ (1945 թ.) Ստեփան Դանիելի Լիսիցյանը: Վախճ. 1947 թ. հունվարի 4-ին, Երևանում:

Հուլիսյան Մ., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակագրություն (1801—1917), Երևան, 1955, էջ 140: Նույնի՝ Սովետական Հայաստանը 40 տարում, Երևան, 1960, էջ 303: Լիսիցյան Մ., Մարդկաբան (կազմեց Հ. Ղաջյան), Երևան, 1969, 235 էջ: Ստեփանյան Գ. Վենոագրական բուսական, հաս. Բ, էջ 21:

Սեպտեմբերի 11. «Ժամանակ» հանդեսը (№ 70), նդիազար Մուրադյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանությամբ, հրատարակում է Անդրե Շենյեի «Կոլսն ի բանտին բանաստեղծությունը»:

Սեպտեմբերի 11. «Մեղու Հայաստանին» (№ 34), Սերոբբե Ավարյանցի՝ ռուսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Կ. Ստանյուկովիչի «Փոքրիկ Ցունգա» պատմելվածքը, իսկ № 36-ում (սեպտեմբերի 25)՝ «Նորատիպ մատյանն անստորագիր գրախոսականը (գրախոսված է Ստ. Պալասանյանցի «Պատմություն հայոց գրականությանն աշխատությունը»:

Սեպտեմբերի 15. Թիֆլիսում, Պետրոս Շանշյանցի ջանքերով, իր գոյությունն է սկսում «Հայկական ազգային դպրոցը», որը համասարեցվում էր գիմնազիայի Ավանդվում էր ռուսերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, հայերեն, վրացերեն և պարսկերեն լեզուներ, կրոն, ընդհանուր պատմություն, ընդհանուր աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, բնական գիտություններ, վայելչագրություն և նկարչություն:

«Մեղու Հայաստանին», 1863, № 30 («Ազգային»), Սանրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, 447 էջ:

Սեպտեմբերի 18. «Արշալույս արարատյանը» (№ 762), Մաղաքիա Հարությունյանի՝ հունարեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Քարոյական տղայոց համարժանակարժական-գեղարվեստական հոգվածքը Ավարտ՝ հաջորդ համարում:

Սեպտեմբերի 20. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 37), արևմտահայերեն, հրատարակում է Թովմաս Թերզյանի «Առավոտ» բանաստեղծությունը:

Սեպտեմբերի 21. Մարզվանում (Հյուս. Թուրքիա) ծնվեց գրական-մշակութային գործիչ, հոգվածագիր, բանաստեղծ, արձակագիր Ավետիս Կյուլպենկի Կյուլպենկյանը: Վախճ. 1944 թ. դեկտեմբերի 4-ին, Նյու Յորքում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Ստվեր», «Ավու Պոնտացի», «Ավու Հայկազն», «Արամ» կեղծանուններով:

«Հայաստանի կոչնակ», 1935, № 46 («Շոբելիական հանդես»), 1945, № 2 («Պրոֆ. Ավետիս Կյուլպենկյան»), № 11 («Նոսր առ պրոֆ. Ավետիս Կյուլպենկյան»):

Սեպտեմբերի 21. Շամախիում (Ադրբեջանական ՍՍՀ), Դանիել Շահնազարյանցի (Տոսպեցի) նախաձեռնությամբ, Կարապետ Լալայանցի, Պետրոս Մաղաթյանցի, Մովսես Ներսիսյանցի և Գևորգ Թումանյանցի հոգաբարձությամբ, իր գոյությունն է սկսում «Շամախու ազգա-

յին հոգևոր դպրոցը», որն ուներ մինչև 300 աշակերտ: Դպրոցը, ուր սկսանդավում էր հայոց և ռուսաց լեզուներ, կրոն, ազգային պատմություն և աշխարհագրություն, ուներ վեց ուսուցիչ, մեկ քարտուղար:

«Մեղու Հայաստանի», 1865, № 39 («Հարգո խմբագիր»), 1866, № 2 («Զայն ի Շամախու»), № 32 («Կանոնադրություն Շամախու դպրոցի»), 1868, № 13 («Ազգային ուսումնարանը Շամախու»), 1870, № 18 («Հարգո խմբագիր»):

Սեպտեմբերի 30. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 38), արևմտահայերեն, հրատարակում է Թովմաս Թերզյանի «Աստղունք» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբերի 1. Խարբերդում (Արևել. Թուրքիա) իր գոյությունն է սկսում մշակութային «Ամբատյան ընկերությունը», որի նպատակն էր «ազգային առաջադիմությունն ու լուսավորությունը»: Ընկերությունը դադարեց գոյություն ունենալուց 1890-ական թվականներին:

«Հանդես ամսօրյա», 1859, № 5—8 («Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու»):

Հոկտեմբեր. Երևանում, Գ. Զմշկյանի, Մ. Ամրիկյանի և Մ. Մանդինյանի ուժերով, քաղաքի Հոգևոր թեմական դպրոցի ուսուցիչներ Նահապետ Աթանասյանի, Սիմոն Հովակիմյանի, էմին Տեր-Գրիգորյանցի և այլոց աջակցությամբ, թեմական դպրոցի դահլիճում տրված՝ Հ. Կարենյանցի «Նուշանիկ» ողբերգության բեմադրությամբ, իր գոյությունն է սկսում Երևանի առաջին հայկական թատրոնը: Իր գոյությունը (վերջին շրջանում՝ որոշ ընդհատումներով) թատրոնը շարունակում է մինչև 1912 թ.:

Հարությունյան Ն., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակագրություն (1801—1917), Երևան, 1955, էջ 140—141: Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), գիրք Ա, Երևան, 1950, էջ 629—634, Գիրք Բ (1879—1917 թթ.), Անդ, 1963, էջ 456—474:

Հոկտեմբերի 1. Պոլսի Հիսար Տիպի թաղամասում իր գոյությունն է սկսում «Մեզպուրյան աղչկաց վարժարանը»: 1879 թ. վարժարանը փոխադրվում է Իսկյուտար, մասնագիտանում միայն աղջիկների դաստիարակության գործում: Փակվում է 1896-ին: Վերաբացվում է 1900 թ. հոկտեմբերին, Հովնան Փալազաշյանի և Նրա երկու քույրերի ջանքերով: Ավանդվում էր հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներ, կրոն, կարոճե, դաշնամուր: «Մեզպուրյան աղչկաց վարժարանը» 1930-ական թվականներին դեռ գոյություն ուներ:

«Հեղաժակ օրացույց», Պոլիս, 1901, էջ 63—64: Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Պոլիս, 1926, էջ 638:

Հոկտեմբերի 2. «Մեղու Հայաստանին» (№ 37), արևելահայերեն, հրատարակում է Սեյադի (Խմա. Պետրոս Մաղաթյանց), «Մահ արժվո՞ռ առակը, իսկ № 41-ում Հովհաննես Քուչուքեկյանցի «Քոստո մարդ» բանաստեղծությունը:

Հոկտեմբերի 10. «Պեզասյան թռչնիկը» (№ 39), արևմտահայերեն, հրատարակում է Պետրոս Աղամյանի «Իղձք» բանաստեղծությունը (տե՛ս Աղամյան Պ., Երկեր, Երևան, 1956, էջ 131—132):

Հոկտեմբեր. «Բաղձավիպը» (№ 10), գրաբար, հրատարակում է Ստեփան Յազըճյանի «Մեծ է, և կարի մեծ...» հրապարակախոսական հոդվածը:

Հոդվածից. «Կրկին կարևոր պայմանքս հիմունք են քաղաքային ընկերությունն. Սևփական ստացուածք և Իշխանութիւն հօրի վերայ ամուսնոյ և որդւոց և ընտանեաց, զորս գերդաստան կոչեմք: ...Հակառակորդքս այսոքիկ, որոց բազմադիմի են աղանդք... Ընկերականք կամ Ընկերասէրք անուանին (Socialisti), է սոցա և այլ իմն աղգ, որ զառաջին իւր նպատակ ի հաւասարութեան դիտէ ընչից և ի լուծանել զսրբազանն զօր ամուսնականն, և սոքա Հասարակասէրք կոչին (Communisti): Երկոքին աղանդք այսոքիկ ժանտք՝ վեր ի վայր դորդեցին երբեմն զԳաղղիա և յուզեալ տագնապեցին զԵւրոպա ողջոյն: ...Ապաքէն Սեն-Սիմոն, Օուեն, Շարլ Բուրիե, Կաբե և Լուի Բլան, զանազան դրովիեամբք ածին զմեզ ի նոյն պայման հանգամանաց, զոր ի վեր անդր լիշեցաք: Իսկ որ առաւել յանդգնագոյնս պատկեր և կերպարան տայ իւրոց ամբարիշտ կարծեաց, նա ինքն է Պրուդոն, որ դատապարտեալ հալածէ զՍևփականութիւն, գողօն կոչելով զայն և յափշտակութիւնս:

Հոկտեմբերի 17. Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լենինական) ծնվեց արձակագիր, թարգմանիչ (ռուսերենից և գերմաներենից հայերեն), լրագրող Տիրուհի Մկրտչի Կոստանյանցը: Վախճ. 1951 թ. Թիֆլիսում:

«Տիկին Մարգարիտ» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

«Բաղձավիպ», 1904, № 4 («Տիկին Տիրուհի Կոստանյանց»): Ստեփանյան Գ., Գնեսագրական բառարան, հատ. Բ, էջ 128—129:

Հոկտեմբերի 23. Շամախիում ծնվեց ականավոր դերասան, թատերական գործի կազմակերպիչ, Հայկական հանրապետության ժողովրդական դերասան (1925 թ.) Հովհաննես Հարությունի Աբելյանը: Վախճ. 1936 թ. հուլիսի 1-ին, Երևանում:

Մարգարյան Յ., Հովհաննես Արևիյան (հինգերորդան տեղեկություններ), *Թիֆլիս*, 1907, 14 էջ: Մելիքսեթյան Ս., Հովհաննես Արևիյան, Երևան, 1954, 295 էջ: Հովհաննես Արևիյան (կազմեցին Բ. Հովսեփյան և Ս. Հարդենյան), Երևան, 1965, 200 էջ:

Նոյեմբերի 1. «Պեզասյան թույնիկը» (№ 41), արևմտահայերեն, հրատարակում է Պերճի (իմա. Գրիգոր Զիլինկիրյան) «Սիրուն թույնիկ» հրապարակախոսական հոդվածը, նվիրված Ստեփան Ոսկանյանին: Հրատարակված է նաև Թովմաս Թերզյանի «Երկուդ» բանաստեղծությունը:

Հոգվածից. «...Իզմիրցի հայը սիրունի մը կխնկարկե, կպաշտե և արդարացի ամյունով մը համակված աշխարհը կմոռնա: Ո՞վ է այդ սիրունին. Ոսկանյանը. իրոք Ոսկանյանը իզմիր եկավ, և յուր գալուստը տոնախմբություն մ' է քաղաքիս ազգայիններուն համար: Ինչ որ եղավ Գարիբալդիին ազդեցությունը Ալպիոնի գավակաց համար, նույնը կըլլա և Ոսկանյանին գալուստը իզմիրցիոց համար: ...Ոսկանյանը իր մտքին լույսովը և տաղանդին փողփողումովը արդարև ազգային առաջադիմության իբրև արիագույն դրոշակիրը, արժանի էր ոչ միայն իզմիրի հայոց, այլ ամբողջ ազգին գիրկը ընդունվելու և սքողվելու: Ուսումնականը և անուր, աղնիվը և անաղնիվը, հարուստը և աղքատը, քանի մ' օր դեպի միահարկ տուն մը դիմեց հայ գրագետին գալուստը շնորհավորելու, այո, անոր ձեռքը թոթվելու, այնե համակիր ակնարկ մը վայելելու...: Իզմիրի հայը այսօր անկեղծորեն միտք մը կտոնախմբե, հաճախ մը կշոյն և գիտություն գալուստը կշնորհավորե եռանդով:»

Նոյեմբերի 13. «Արշալույս» արարատյանը (№ 766), Մաղաքիա Հարությունյանի՝ հունարեն բնագրից կատարած արևմտահայերեն թարգմանությամբ, տպագրում է «Հովհաննեսին ու Մարիամին պատմությունը» պատմվածքը:

Նոյեմբերի 13. «Մասիսը» (№ 715), արևմտահայերեն, հրատարակում է Մարկոս Աղաբեկյանի «Եղբայր խմբագիր» հոդվածը: Բանավիճելով Մսեր Մսերյանցի՝ լազարյան ճեմարանին նվիրված փառաբանական գրաբար հոդվածի հետ (տե՛ս «Արշալույս» արարատյան» 1865, № 764, հոկտեմբերի 16. «Ի պատիւ յորեւիան հանդիսի լազարեան ճեմարանի արեւելյան լեզուաց. Բան»), Աղաբեկյանը գտնում է, որ այդ հաստատությունը շեղվել է իր հիմնական ուղուց և չի գրադրում հայագետներ, մշակութային հայ գործիչներ, բանասերներ, հայ գրողներ ու արձակագիրներ աճեցնելով:

Նոյեմբերի 25. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 43), արևմտահայերեն, հրատարակում է Գրիգոր Ալեաթճյանի (?) «Վերդի» (ի՛մա. Զուգնպպե Վերդի) հոդվածը՝ նվիրված վերջինիս կյանքին ու գործին, իսկ հաջորդ համարում (№ 45, դեկտեմբերի 10)՝ «Երկու ֆոսֆարիները» խորագիրը կրող հոդվածում վերլուծված է Վերդիի հիշյալ օպերան: № 43-ում հրատարակված է նաև Թովմաս Թերզյանի «Նմանություն» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբեր. «Բաղմավեպը» (№ 11), դրաբար, տպագրում է Թովմաս Թերզյանի «Հողմն» բանաստեղծությունը:

Նոյեմբերի 27. «Արշալույս արարատյանը» (№ 767), արտատպում է Սանփաննոս Նազարյանցի ստորագրությունը կրող «Ազգային թշվառություն» արևելահայերեն հոդվածը, որն, ինչպես հայտնի է, պատկանում է Մ. Նալբանդյանի գրին (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, Երևան, 1940, էջ 103—115, 466—468): Ավարտ՝ № 769 (դեկտեմբերի 25):

Թերթի ծանուցումից. «Այս օրերս... ձեռքերնիս անցավ «Հյուսիսափայլին» 1864 ամին երրորդ ամսատետրը, որուն մեջ «Ազգային թշվառություն» վերնագրով երկար հոդված մը կարգացինք և ցավեցանք մեծապես, տեսնելով անոր հեղինակին, պարոն Ս. Նազարյանցին սխալ և ազգավնաս դատողությունները: Վասնզի Թուրքաստանի ազգային գործոցը վրայոք փորձառություն և ճիշտ տեղեկություններ չունենալով, սեղ՝ ճերմակ, լույսը՝ խավար, իրավը՝ սուտ և բարին՝ չար նկարագրած է, ինչպես նույն ժամանակն մինչև ցայսօր պատահած ազգային դեպքերն ալ լիովին ապացուցին: Այս հոդվածը, որ լի է կրյուք և ազգային երեւիները՝ պեյերը, էֆենդիները և հոգևոր հովիվները շարաշար կպախարակե ու կզրպարտե, կերևի թե դադարյալ «Մեղու» լրագրին ներշնչությամբ գրված է»:

Նոյեմբերի 30. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 44), արևմտահայերեն, հրատարակում է Թովմաս Թերզյանի «Երգ սիրո» բանաստեղծությունը: Ունի «Այս երգը պարսիկ տաղի մը հետևությամբ գրված է» ծանոթությունը:

Դեկտեմբերի 11. «Մասիսը» (№ 719), արևմտահայերեն, հրատարակում է Պողոս Պառնասյանի «Հարմակ և Աշխեն» ողբերգություն պարոն Սրապիոն Հեքիմյանի» գրախոսականը:

Գրախոսականից. «Մարդիկ նյութական կերակրով միայն չեն սնանիր: Իմացական սնունդն ալ ոչինչ նվազ պետք է: Միայն նյութականով գո՛հ եղող մարդիկ, չեմ գիտեր թե ինչ բանով կանչատվին անասուններեն: Փիլիսոփաներն իզուր նմանցուցած չեն նյու-

Քապաշտը խոզի մը, որ տիղմերու մեջ կթափալի: ...Արդի ազգաց մեջ թատրոնն առօրյա պետք մը դարձած է: Ասիկա խիստ երջանիկ ազդեցություն մը պիտի ունենար, եթե դժբախտաբար: Երբեմն իր նպատակեն շվրիպեր: Ո՛ր էր, թե ամեն բանաստեղծը Շեքսպիրի, Կորնելի կամ Մոլիերի պես ըլլային:

... Իսկ հայերը տակալին այս քաղաքակրթության քուրային» ճաշակն առած չէին, ուստի մեծավ խնդությամբ ողջունեցին առաջին կանոնավոր հայերեն ներկայացումները: Ժողովուրդը բնական ձգտմամբ մը իր դուցազունները տեսնել և իր մոլութիւնը կամ առաքինութիւնը պատկերը նշմարել կուզէ թատրոնին վրա: Ամեն մարդ իր ունեցածը կսիրէ, նույնիսկ իր մոլորութիւնները և ամեն ազգ ալ իր ավանդութիւնները: Շարմակ և Աշխենի» մեջ կրից բռնություն և բանաստեղծական փայլակներ կան և գլուտները փափուկ երևակայութիւն մը ծնունդ են: Պարոն Ս. Հեքիմյան կրնա Մուսայից արվեստը մշակելով, դափնիներու իրավունք ստանալ, որոց արդեն արժանի է իր գրվածներովը:

Դեկտեմբերի 18. «Մեզու Հայաստանին» (№ 48), արեւելահայերեն, հրատարակում է Ստեփաննոս Պալասանյանցի «Պարոն Ստեփանե» խորագիրը կրող ընդգիմախոսականը, որտեղ հեղինակը չի ընդունում Ստեփանեի՝ իր «Պատմություն հայոց գրականութեան» աշխատութեան առթիվ արված դիտողությունները (տե՛ս նշվ. պարբերականը, № 34, սեպտեմբերի 11):

Դեկտեմբերի 20. «Պեգասյան թռչնիկը» (№ 46), արեւմտահայերեն, հրատարակում է Մկրտիչ Աճեմյանի «Համառոտ նկարագրություն արդի ընկերության մարդոց» հոդվածը: Տպագրված է նաև մի նամակ Զմյուռնիայից (ունի «Զմյուռնիայեն» խորագիրը), որտեղ բացասաբար է բնութագրված Ս. Ոսկանյան-գործիչը:

Հոդվածից. «Թե որ տկարությունը, հարկը և համամտությունը դրդելով կստիպեն զմարդիկ իրարու մերձենալ և վտանգն խորշելով զիրար պաշտպանել, թե որ հանգիստ ու երջանկություն փափագելով, իրենց վիճակը լավագույն ընելու հնարք կխնդրեն, շատ անգամ ալ կըրբերով կուրցած, ապօրինավոր միջոցներով, անձնական շահը միայն նպատակ առնելով, կմիանան իրենց նմանները ընկճելու: Առաջինները մարդկային ցեղին բարյաց, և վերջինները անոր շարյաց աղբյուր են:

Դեկտեմբերի 25. «Արշալույս արարատյանը» (№ 769), Հովհաննես Ճեզայիրցյանի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարած գրաբար թարգմանութեամբ, հրատարակում է լրկուվյեի «Գերեզմանատուն ի գիւղօրէս» բանաստեղծությունը:

Դեկտեմբեր. «Հայկական աշխարհը» (№ 12), Խորեն Ստեփաննի՝ Ֆրանսերեն բնագրից կատարած արևելահայերեն թարգմանությամբ, հրատարակում է Ֆրանցիսկ Դյուկրոյի «Հայկական գրականություն» հոդվածը:

Գրախոսված է Ամբրոսիոս Գալֆայանի «Բառգիրք հայերենից-ֆրանսերեն» գիրքը և նույնի՝ Ֆենելոնի «Տեղեմաքի» ֆրանսերեն բնագրից կատարած հայերեն թարգմանությունը, որոնք դրական են գնահատված: Այս հենքի վրա տրված է հայ մատենագրության ընդհանուր բնութագրությունը, սկսած 5-րդ դարից մինչև 18-րդ դարի վերջը:

— Տիրաճականություն (Թուրքիա) ժնվեց լրագրող (հայերեն և անգլերեն լեզուներով), խմբագիր, թարգմանիչ (հայերենից անգլերեն) Հայկ էկիսյանը: Վախճ. 1919 թ. մարտի 25-ին, Ֆրեզնոյում (ԱՄՆ):

1888 թ. Զերզի Սիտիում (ԱՄՆ), հիմնել և խմբագրել է «Արեգակ» ազգային և քաղաքական շաբաթաթերթը: 1889 թ. Նյու Յորքում հիմնում և մինչև 1890 թ. խմբագրում է «Սուրհանդակ» ամսաթերթը: 1890 թ. Նյու Յորքում, Խաչատուր Օսկանյանի հետ մեկտեղ, հիմնում և մինչև 1892 թ. համատեղ խմբագրում են «Ազատություն» ամսաթերթը: 1897—1899 թթ. Նյու Յորքում խմբագրել է «Տիգրիս» շաբաթաթերթը: 1902 թ. Ֆրեզնոյում հիմնել և մինչև 1912 թ. խմբագրել է «Քաղաքացի» շաբաթաթերթը (1909-ից, «Նոր սերունդ»): 1914 թ. Ֆրեզնոյում հիմնել և մինչև իր կյանքի վերջը խմբագրել է «Նոր կյանք» շաբաթաթերթը:

Մուշեղ Եղիսկոզյան, «Ամերիկահայ տարեցույցը», Բոստոն, 1912, էջ 268: Թեոդեկ, «Ամենույն տարեցույցը», Պոլիս, 1921, էջ 826:

— Աշտարակում, Պերճ Պոռչյանցի նախաձեռնությամբ, իր գոյությունն է սկսում տեղի արական դպրոցը: Այն պաշտոնապես ճանաչվում է 1868 թ. սեպտեմբերին, ունենում է դպրոցական հոգաբարձուների խումբը (Իսում Շահադիզյանց, Հովհաննես Հարությունյանց, Հովհաննես Աղառյանց և Ալեքսան Մակարյանց) և մինչև 80 աշակերտ: Ավանդվում էր հայոց պատմություն, հայոց և ռուսաց լեզուներ, թվաբանություն, քերականություն, կրոն:

«Միզու Հայաստան», 1869, № 44 («Արգո խմբագիր»):

— (?) Զաքարիայում (Ադրբեջանական ՍՍՀ), Հովհաննես քահանա Առուվյանցի նախաձեռնությամբ և Միքայել Քոչարյանի տեսչությամբ, իր գոյությունն է սկսում մեկդասյա երկսեռ ժխական դպրոցը «Սուրբ Գևորգ» անվամբ: 1870 թ. մայիսի 31-ից, դպրոցն ունենում է

իր սեփական գրադարանը, շուրջ 600 հատոր գրքով (150 ա. արժողու-
թյամբ), որտեղից կարող էին օգտվել նաև քաղաքացիները: «Սուրբ Գե-
վորգ» ծխական դպրոցը և գրադարանը 1918 թ. դադարեցին գոյություն
ունենալուց:

«Մեղու Հայաստան», 1870 թ. № 15 («Հարգա խմբագիր»), 1871 թ.
№ 28 («Հարգա խմբագիր»): «Մշակ», 1919, № 37 («Զաքարյան անց-
յալում»).....

— (1) Քղի գյուղում (նաև՝ Կեղի, Արևել. Թուրքիա) ծնվեց լեզվա-
բան-բանասեր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից, անգլերենից, գերմաներե-
նից հայերեն) Մուշեղ Վալկունին: Վախճ. 1929 թ. հոկտեմբերի 16-ին,
Սան-Ֆրանցիսկոյում (ԱՄՆ):

«Հայաստանի կոչնակ», 1928, № 49 («Գեղարք Մ. Վալկունի մահը»):

— (2) Սեբաստիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց կրթական-մշա-
կութային գործիչ, լրագրող, բանաստեղծ Միհրան Տերտերյանը: Վախճ.
1929 թ. նոյեմբերի 27-ին, Սիլիստրեյում (Բուլղարիա):

«Տերեանտեր» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի
պարբերականներում:

«Հայաստանի կոչնակ», 1930, № 1 («Մահ Միհրան Տերտերյանի»):

— Պարտիզակում (Արևմտ. Թուրքիա) ծնվեց հրապարակագիր,
թարգմանիչ (ֆրանսերենից, գերմաներենից, անգլերենից հայերեն)
խմբագիր Նրվանդ Տեր-Անդրեասյանը: Վախճ. 1945 թ. ապրիլի 26-ին,
Լիոնում:

1908 թ. Պոլսում, Վ. Փափազյանի և Մ. Պապոնյանի հետ հա-
մատեղ, խմբագրել է «Հանրագիտակ» շաբաթաթերթը, իսկ 1909 թ.
«Օրագիր» օրաթերթը (Հ. Տեր-Հակոբյանի և Գ. Թուղյանյանի հետ
համատեղ): Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս
«Ծնունդ», «Փարիզիկեն», «X», «Ահուրամաղդա» կեղծանուններով:

«Ընթերցել տալեցիք Ազգային հիվանդանոցի», Պոլս, 1946,
էջ 268—271:

— Խելբան գյուղում (Մշո գավառ) ծնվեց լրագրող, գրական-մշա-
կութային գործիչ, արձակագիր Գեղամ Կարապետի Տեր-Կարապետյանը՝
Մշո Գեղամը: Վախճ. 1918 թ. նոյեմբերի 28-ին, Պոլսում:

«Գեղամ», «Տատրակ», «Ասողիկ» կեղծանուններով հանդես
էր գալիս ժամանակի պարբերականներում:

Տեղ-Կարապետյան Գ., Տարոնի աշխարհ (պատկերներ ու պատմվածքներ), Փարիզ, 1931, 346 էջ: «Հանգես ամսօրյա», 1932, № 1—2 («Գեղամ Տեղ-Կարապետյան»): «Երիտասարդ գիտաշխատող (Երևանի պետական համալսարան)», 1969, էջ 126—137 («Գեղամ Տեղ-Կարապետյան»):

— Թամարգայում (Հյուս. Թուրքիա) ծնվեց մշակութային գործիչ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից, անգլերենից թուրքերեն և հայերեն), լրագրող (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով) Վարդան Թովմասյանը: Վախճ. 1935 թ. ապրիլի 2-ին, Պոլսում:

«Նոր լուր», 1935, № 5084 («Մահ Վարդան Թովմասյանի»): № 5085 («Մամուլ ողբացյալ վառարկավորը»):...

— Խարբերդում ծնվեց հասարակական կյանքի տեսարան, խմբագիր, թարգմանիչ (անգլերենից հայերեն), արձակագիր Միքայել Մինասյանը: Վախճ. 1936 թ. օգոստոսի 3-ին, Բրուկլինում (ԱՄՆ):

1904—1908 թթ. Բոստոնում խմբագրել է «Լույս» ամսագիրը, 1916—1919 թթ.՝ «Ազգ» օրաթերթը:

«Բազմավեպ», 1934, № 5—6 («Մ. Մինասյան»), «Հայաստանի կուսակ», 1936, № 33 («Պրոֆ. Մ. Մինասյանի մահը»), № 86 («Պրոֆ. Միքայել Մինասյանի հիշատակին»):

— Սերաստիայում (Կենտր. Թուրքիա) ծնվեց լրագրող (հայերեն և թուրքերեն լեզուներով), հրաժշտագետ, խմբագիր Ավետիս Կյուզուրյանը (հոգեւորական աստիճան ստանալուց հետո՝ Ջարմայր քահանա): Վախճ. 1955 թ.:

1910—1915 թթ., Պոլսում, խմբագրել է «Տաճար» պարբերականը, իսկ 1913—1915 թթ.՝ նաև մանկական համանուն ամսագիրը:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառարան, հատ. Բ, էջ 195:

— Նուխիում (Ադրբեջանական ՍՍՀ) ծնվեց արձակագիր, հուշագիր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից և ռուսերենից հայերեն) Միսոն Շխյանցը: Վախճ. 1947 թ., Թիֆլիսում:

Հայ մշակույթի օրօրներ (ներսիսյանցիների հաշիւը), Երևան, 1971, էջ 284—285:

— Պոլսում ծնվեց լրագրող, արձակագիր, թարգմանիչ (ֆրանսերենից հայերեն) Մաթրուհի Զալյանը: Վախճ. 1891 թ. մարտի 18-ին, իր ծննդավայրում:

Ժամանակի պարբերականներում հանդես էր գալիս «Ֆիմի» կեղծանունով:

«Արհեստ», 1891, № 2153 («Տիկին Մաքրուհի Չալան»):

— Շուշիում (լեռնային Ղարաբաղ) ծնվեց բանասեր, գրականագետ, թարգմանիչ (ֆրանսերենից և ռուսերենից հայերեն), լրագրող (հայերեն և ռուսերեն լեզուներով) Եղիշե Միքայելի Մադաթյանը: Վախճ. 1918 թ.:

«Վանգ» կեղծանունով հանդես էր գալիս ժամանակի պարբերականներում, իսկ «Փալատոս Բյուզանդ» մենագրությունը (Վիեննա, 1890 թ.), ստորագրել է «Մ. Ե.» ձևով:

«Լրագիր հասարակական գիտությունների», 1923, № 6 («Եղիշե Մադաթյանի և Գրիգոր Խալաթյանցի նամակագրությունից»), ԶԱԳԱԹ., Եղիշե Մադաթյանի ֆոնդ):

— Վանում ծնվեց լրագրող, հուշագիր Մանվել Միրախորյանը: Վախճ. 1935 թ.:

«Տարեցույց ազգային հիմնադրանքի», Պոլս, 1935, էջ 397:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է էդուարդ Հյուրմյուզյանի «Վրոյրի Որմզդանաց առականց գիրք» ժողովածվի առաջին հատորը: 60 էջ: Երկրորդ հատոր, նույն թվականին, 92 էջ: Հեղինակը ընտրանի սկզբունքով, շափածոյի է վերածել Մխիթար Գոշի, Եզովպոսի (առաջին հատորում) և Նասրեդդին Խոջայի (երկրորդ հատորում) առականքը:

Առաջաբանից (սնախերգանք)

«Մի՛ դու զքաղուած իմ պարսաւէր, բարեհամբոյր ընթերցող,

Զի ոչ ամօթ ինչ համարիմ վարել այլոց հանճարով,

Ըզհայկազինն (ի՛մա. Գոշի— Ս. Շ.) ի շափ տաղի երիւրեալ

գիւտս Եսովպալ

Թէպէտ և ոչ նոր ինչ ի սմա քան ըզնորացն ասիցեմ,

Թէպէտ և ոչ այսու ստեղծիչ և հայր բանի կոչեցայց

Շատ իսկ է ինձ ոչ գու ընադրի աղարտիչս:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է էդուարդ Հյուրմյուզյանի «Աստուածաբանութիւն բարոյական, համառօտեալ ի Ալփոնսսէ Լիկուրեայ» աշխատության Ա հատորը: 486 էջ:

Բ հատոր, նույն թվականին, 563 էջ:

— Վենետիկում, գրաբար, հրատարակվում է Կիրակոս Գանձակեցու «Համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր» աշխատ-

տությունը: Բնագրագիտական աշխատանքները, գրաբար առաջաբանը, ժանոթագրություններն ու անվանացանկը Ղևոնդ Ալիշանի Ժ+265 էջ (եՇարք մատենագրութեանց նախնեաց, հատ. 19):

Առաջաբանից. «Արժան է աստուծոյ յաւելուլ լիբաւունս Կիրակոսի և զհանգամանս գաղափարաց գրոց պատմութեանն ի մեր ձեռն հասելոց, որք երեք միայն էին և ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գրչութիւն... այլ նօտրագիրք ժէ դարու, բազմասխալք և թերաբանք. վասն որոյ հարկ համարեցաք ուրեք թողուլ որպէս և էրն և ուրեք ուղղել զյայտնի վրիպակս՝ որպէս անկն էր լինել և զթերի բառն յաւելուլ նօտրացի դրոշմելով, կամ ի փակագծի ամփոփելով զթերին, զոր առաք ի Դ. օրինակէ. և է սա անսեթեթ տպագիրն փոքրագիր յՈսկանայ Տեր-Գրիգորեան Յովհաննիսեանց, ընծայեալ ի լոյս յամի 1858, ի Մոսկուա, առանց ինչ բնաւ ժանօթութեան զսկզբնագիր գրոցն»:

— Վնենտիկում, գրաբար, բանասիրական առաջաբանով ու ժանոթագրություններով, վերահրատարակվում է Մովսես Խորենացու գործերի ժողովածուն «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք» խորագրով (եՇարք մատենագրութեանց նախնեաց հատ. Իէ), 640 էջ:

Զետեղված են. «Պատմութիւն հայոց», «Թուղթ Սահակայ Արծրունեաց իշխանի, առ երանելի վարդապետն Մովսէս Խորենացի», «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ», «Պատմութիւն սրբոց Հովսփսիմեանց», «Ի յիշատակի սրբոյն Հովսփսիմեանց», «Յաղագս վարդապետին խորհրդոյ», «Յաղագս Պիտոյից», «Մովսէսի քերթողի... խրատաբանութիւն յորդորական» և այլն ժամանակ նրան վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ը:

Անհաթճյան Գր.—501
 Այնն Հերթերտ—487
 «Անհաթճ» — տե՛ս Մաքսյան Ա.
 Անթրանցի 11—93, 252, 316—318
 Անթրանցի V1 (դադ)—246
 Անթրանցի Մանգիսեացի—114
 Անթրանցիյան Ա.—125
 Այթուհայուրի Առ.—318, 333
 Այթուհայուրի Ստ.—333
 Ալիշան Ղևոնդ—21, 23, 29, 31, 34, 45,
 49, 50, 55, 57, 81, 82, 95, 96, 99,
 102, 103, 116, 140, 148, 151, 153,
 166, 184, 192, 198, 213, 216, 217,
 222, 225, 229, 294, 301, 322, 329,
 344, 346, 352, 375, 381, 415, 434,
 479, 507
 Ալիշանյան Ա.—287
 Ալի փաշա—83, 94
 Ալեքսանյան Հ.—195
 Ալլահվերդյան Հ.—143
 Ալլայա—127
 Ալտիօրու Գոնգակա—102
 Ալպուսյան Արշ.—74, 79, 118, 147,
 227, 286, 331, 370, 372, 463, 491
 «Ալփալուան» — տե՛ս Փանոսյան Ալ.
 Ալփիար Հար.—455
 Ալֆիերի Վ.—21, 24, 130, 139, 255
 «Ալֆոնզո Ռաթթի» — տե՛ս Նալբանդյան Մ.
 «Ախթերի» — տե՛ս Նշանյան Ն.
 Ախվերդյան Գ.—86, 136
 Ախվերդյան Մ.—88
 «Ակնառու» — տե՛ս Բաղդասարյան Մ.
 «Ակումիտ» — տե՛ս Մամբյան Հար.
 Ահարոն—469
 Ահարոնյան Հ.—421
 Ահմեդ—Միհրդատ Էֆենդի—60
 Ահմեդ փաշա—98
 «Ա. Հրայրա» — տե՛ս Պապիկյան Վ.
 «Ահրիման» — տե՛ս Հախումյան Սիմոն
 «Անուրամադդա» — տե՛ս Տեր—Անդրեաս-
 յան Ե.
 Աղարեկյան Մ.—274, 285, 291, 313,
 344, 500
 Աղադյուլ (աղուլ)—151
 Աղաղարմ Նազարեթ—121, 327
 Աղաթոն Գրիգոր—287, 399
 Աղաթոն Երզնկ—277

Աղաթոն Մկրտիչ—287
 Աղամալյան Գ.—195
 Աղայան Ս.—486
 Աղայան Ղ.—359
 Աղանյան Գյուլա—160
 Աղանուրյան Արք.—27, 131
 Աղանուրյան Թ.—484
 Աղաշանյան Ստ.—418
 Աղասյան Մ.—121
 Աղալինյան Մ.—79, 90, 147, 228, 294,
 421
 Աղաբեկ Ն.—148
 «Աղթատ ռմե հյուրանոցի» — 398
 Ահառյան Հր.—41, 154
 Ահեմյան Թ.—491
 Ահեմյան Հ.—145, 297
 Ահեմյան Մ.—502
 Ահեմյան Տ.—148
 «Ա. Մ. Ղարաբաղցի» — 275
 Ամատյան Ս.—176
 Ամատունի Մ.—194
 Ամբասի—273
 Ամբեր—463
 Ամբրուսյան Գ.—205
 «Ա. Մ. Գ. — տե՛ս Նիկոմիդացի Միհրդ-
 դատ—Աղարեկ
 Ամբրիկյան Ց.—491
 Ամբրիսյանյան Արամ (Համբարձում)—298
 Ամիրջանյան Տ.—387, 450
 Ամրիկյան Ավգ.—101
 Ամրիկյան Հովհաննես (Միհրդատ)—244,
 275, 281, 360, 417, 455, 498
 Այվազյան Արք.—382, 385, 402, 413,
 419, 470
 Այվազյան Ավ.—59, 226, 257
 Այվազյան Բագր.—363
 Այվազովսկի Գ.—8, 42, 43, 49, 82,
 122, 128, 129, 133, 136, 152, 175,
 198, 202, 208, 219, 222, 225, 244,
 245, 249, 261, 281, 284—287, 289,
 310, 311, 319, 321, 323, 348, 376,
 383, 433, 434, 463, 464, 481, 484
 Այվազովսկի Հ.—484
 Այվատյան Մատթ.—89, 424
 Այվատյան Փ.—294
 Այտրեյան Հ. Ա.—49
 «Անահիտ» — տե՛ս Սիսիլի

Անանիա Նարեկացի—257
 Անանիա Երևակացի—388
 Անդար (արաբ բանաստեղծ)—220
 Անդրանիկ (զորավար)—485
 Անդրեասյան Հովհ.—425
 Անդրոնիկով Ի.—93
 Անեայան Տիմ.—436
 «Անկախ»—տե՛ս Սարգսյան Լեոն
 «Անհայտ»—տե՛ս Տեր—Գրիգորյան Հովհ.
 Անմահունի Գր.—467
 Անեա-Մարիամ—185
 Անսխիլոն—267
 «Անտիդիոս Սիրիացի»—տե՛ս Թովմանեան
 Եղիա
 Անտոնիեիլ Հովհ.—215
 Անտոնիոս—184
 Անտոնյան Ավ.—106
 «Անտրեսի Գրիգոր»—տե՛ս Գրիգորյան Գր.
 «Անուշավան»—տե՛ս Գոյաշյան Մ.
 Անուշավան—432
 «А. Шенский»—տե՛ս Երովանզուդե Ալ.
 «Աշխատասիրաց զերջը կիմանաք»—տե՛ս
 Պատկանյան Գար.
 «Աշխեն»—տե՛ս Փամպուլյան Ս.
 Աշհյան Արամ—144
 «Աշոտ Սրկաթ»—տե՛ս Թիմուրյան Նր.
 «Աշուղ Կարապետ»—տե՛ս Պատկանյան Ռ.
 «Աշուղ Հակոբ»—տե՛ս Նշանյան Ն.
 «Ապանոցյան»—տե՛ս Փանոսյան Ալ.
 «Ազ»—տե՛ս Ղազարյան Հակ.
 «Ապտակ»—տե՛ս Պարոնյան Կ.
 «Ապտակ»—տե՛ս Սմբատ Բյուրատ
 Ապրեսյան Ա.—297
 Ապրեսյան Հ.—451
 Ապրոյան Ս.—70
 «Ապրոսմ»—տե՛ս Դավթյան Սմբատ
 «Առան Սիսակյան»—տե՛ս Բազրատու-
 նի Ա.
 Առանձար Ամատունի—57
 Առաքել Բաղիշեցի—493
 Առաքել վարդապետ—232
 Առաքելյան Հ.—132
 Առնենկուր Վիկ.—173
 «Առլուծ»—տե՛ս Մկրտչյան Լեոն
 Առլուծյան Հովս.—410
 Առն Անտ.—168, 335, 330
 «Ա. Ս.»—տե՛ս Սուքրյան Արսեն

«Ասատուր Զապել»—տե՛ս Սիպիլ
 Ասատուր Հր.—59, 194, 294, 368
 Ասատուրյան Լ.—419
 Ասատուրյան Հրանտ—տե՛ս Ասատուր Հր.
 Ասիլյան Մ.—297
 Ասլանյան Ն.—188
 Ասմարյան Լ.—488
 «Ասողիկ»—տե՛ս Մշո Գեղամ
 «Աստղիկ»—տե՛ս Փանոսյան Ալ.
 «Ասուպ»—տե՛ս Պետրոսյան Մ.
 «Ասուպ»—տե՛ս Պեննեկյան Խ.
 Ասքանազյան Մ.—119
 Ավագյան Աստ.—123, 275, 337
 Ավագյան—375
 Ավագյան Գ.—423
 Ավգերյան Հար.—118, 119, 392
 Ավգերյան Մ.—114, 122
 Ավգերյան Նիկ.—388
 «Ավգուստին Երանեյի»—տե՛ս Հիպպոնիմ
 Ավգ.
 Ավդալյան Հովհ.—229
 Ավետիսյան Վ.—334
 Ավետիսյան Մկրտիչ—448
 Ավետիսյան Գարր.—80
 Ավետիսյան Մարտ.—414
 Ավետուշյան Թար.—223, 367
 Ավետուշյան Ս.—119
 Ավյարյանց Ս.—497
 «Ավո Հայկազն»—տե՛ս Կյուլպենկյան Ավ.
 «Ավո Պոնտաքի»—տե՛ս Կյուլպենկյան Ավ.
 «Աւո»—տե՛ս Կյուրճյան Մ.
 Ավստինոս Գեղիմեա—409
 «Ա. Վրույր»—տե՛ս Պապիկյան Վարդ.
 «Ասամ»—տե՛ս Եահրիկյան Հար.
 Ասովմյան Թաղ.—437
 Ասովմյան Հովհ.—503
 Ասրպետ—275, 412
 Ասրուսի Գ.—379
 «Ատրուշան»—տե՛ս Սթանկուլյան Հակ.
 Արա Հայկազն—167
 «Արա»—տե՛ս Յուսուֆյան Հ.
 Արա Գեղեցիկ—432
 Արամ—432
 «Արամ»—տե՛ս Կյուլպենկյան Ավ.
 Արամ Վրույր—398
 «Արամագ»—տե՛ս Քելյան Բ.

Արամյան Ջ.—8, 15, 38, 174, 175,
 274, 304, 305, 342
 Արապյան Հ.՝—486
 Արապյանենկեր—70
 Արաքսիանյան Ավ.—182
 Արարատյան Ար.—114
 Արարատյան Առ.—209, 235, 236, 262,
 272, 277, 286, 288
 «Արարչություն»—տե՛ս Տաղավարյան Ն.
 «Արաքս»—տե՛ս Ասատուր Հր.
 Արաքսյան Պ.—358
 «Արգաս»—տե՛ս Պալասանյան Ստ.
 Արևյան Հակ.—470
 Արզանյան Հովհ.—212
 Արզումանյան Հ.—8
 Արթիկեթ Տիրուհի—470
 Արիստարքոս—403
 Արիստոտել—162
 «Արծիվյան»—տե՛ս Մատուրյան Ալ.
 «Արձվիկ»—տե՛ս Դավթյան Ս.
 Արծրունի Գր.—16, 18
 Արծրունի Ս.—406
 Արծրունի Վ.—187
 Արժրունյան Մկ.—127
 Արզուիյան Զ.—457
 «Արմեն»—տե՛ս Զամուրյան Հ.
 «Արմեն»—տե՛ս Կանայան Ստ.
 Արմենակ Հակոբյան—29, 38, 184, 190—
 —192, 205—207, 282, 293, 289, 290,
 303, 325, 326, 329, 332, 338, 345,
 352, 361, 394, 398, 402, 409, 413,
 419, 425, 426, 460, 473, 474, 482
 Արմենյան Ա.—491
 Արշակ Երկրորդ—343, 344
 Արշակունի Հովհ.—77
 Արշակունի Վ.—416
 Արշարունի Արշ.—16
 Արշարունի Վ.—121, 294
 Արսլանյան Վ.—421
 Արտամեստյան Մ.—309, 455
 Արտաշես Թագավոր—83, 243, 245, 355,
 357
 «Արտավազդ»—486
 Արտավազդ Թագավոր—53, 54, 82, 83,
 208, 320, 355
 «Արցախեցի»—տե՛ս Նազարյան Տ.
 Արփանյան Պ.—124

Արփիարյան Ա.—58
 Արփիարյան Տ.—69, 144
 Արիլեն—90, 477
 Արիմյան Գ.—238
 «Բ.ձ»—316
 Բաբախանյան Առաքել—տե՛ս Հեռ
 Բաբայանց Ա.—211, 217
 Բաբաջանյան Բ.—192
 Բաբկենց—295
 Բազրատունի Ար.—29, 36, 80—82, 133,
 139, 167, 196, 230, 336, 369, 380,
 422, 446, 468, 469
 Բազրատունյանց Մ.—306
 Բաղդուպանյան Ղ.—314
 Բալակիր (արքունի զվարճարան)—239
 Բալզակ Օնորե—248
 «Բալուրան»—տե՛ս Փյուրջյան Վ.
 «Բաղդուպոլի Մ.ձ»—275
 Բաղդասարյան Բ.—տե՛ս Սահակ Ամա-
 տունի
 Բաղդասարյանց Հովհ.—212, 226, 277
 Բաղդասարյան Մ.—73, 210
 Բաղդասարյան Սահակ—տե՛ս Սահակ
 Ամատունի
 «Բաղդիկ»—տե՛ս Արամ Վրուր
 Բալազի Բ. (Սուլթան)—112
 Բալրոն Զ.—36, 81, 98, 179, 202, 216,
 250, 292, 301, 373, 391, 392, 466
 «Բանասեր ամեն»—73, 208
 Բանուզով Մ.—330
 Բաշինջաղյան Գ.—191, 294
 Բասմանյան Կ.—486
 Բասմանյան Մարի-Լուիզ—350
 Բաստամյան Ե.—260
 Բաստամյան Ս.—329, 330, 454
 Բաստամյանց Վ.—13
 Բարդուղիմեոս վարդապետ—253
 Բարեջանյան Հ.—299
 Բարիզի—233
 Բարեուղարյան Գ.—24, 204, 255, 261,
 278, 280, 283, 322, 327, 377, 395,
 457
 Բարեուղարյան Մ.—378
 Բարսեղյան Խ.—334
 Բարսեղյան Մ.—189
 Բարսեղենի Ժան-Ժակ—136

Բարբառ—258
 Բառագրություններ Ազգլի—146
 Բերանագլ Վ.—93
 Բնական Ա.—488
 Բնականի Վ.—306, 317, 331, 495
 Բնակչություն Սիլվիո—123, 339
 Բնական Ն.—363
 Բնական Նր.—92, 269
 Բնականի Վ.—36, 214
 Բնականի Պր.—24, 26, 209, 210, 243, 244, 333, 326, 332, 354, 462
 Բնական Ն.—24, 221
 Բնական Ազգլի—51
 Բնական—343
 Բնական Ար.—349, 371, 375, 412
 Բնական Մ.—57
 Բնական—տե՛ս Դարաբյան Գ.
 Բնական Ն.—121, 122, 208
 Բնական Նր.—229
 Բնական Նր.—499
 Բնական Ար.—191
 Բնականի Ն.—81
 Բնական Նր.—215
 Բնականի Ն.—447
 Բ. Շ.—401
 Բնական Ն.—282
 Բնական Պ.—98
 Բնական—164
 Բնական Ն.—99, 462
 Բնական Պ.—384
 Բնականի Ն.—244
 Բնական Նր.—155, 262, 368
 Բնականի Ն.—377
 Բնական Նր.—246, 405
 Բնական Ն.—329
 Բնական Բարին—133
 Բ. Պարոյր—տե՛ս Փնայան Բ.
 Բնական Ն.—140, 192, 216
 Բնական—տե՛ս Հարությունյան Բ.
 Բնական—տե՛ս Փափաղյան Վրթանես
 Բնական—82
 Բնական Ա.—459
 Բնական Ն.—465
 Բնական—184
 Բնական Ն.—21, 31, 114, 141
 Բնական Մ.—24, 292, 331, 374, 434
 Բնական Ա.—464

Բ...—247
 Բ. Ա.—տե՛ս Բնականի Ն.
 Բնականի Մ.—117
 Բնականի Մ.—420
 Բնականի Ն.—335
 Բնականի Նր.—298
 Բնականի Նր.—360
 Բնականի Նր.—260
 Բնականի Ն.—167
 Բնական—տե՛ս Լեւոյան Խ.
 Բնականի Ն.—456
 Բնականի Ն.—342
 Բնականի Ն.—65, 128, 471
 Բնականի Ն.—82
 Բնականի Նր.—356
 Բնականի Ն.—145
 Բնական Ն.—118
 Բնականի Ն.—95
 Բնականի Նր.—45
 Բնականի Ն.—414
 Բնականի Ն.—96
 Բնական Ն.—885
 Բնականի Ն.—293
 Բնականի Ն.—362
 Բնականի Ն.—62, 128, 139, 136, 152, 153, 178, 174, 202, 235, 261, 269, 305, 341, 342, 371, 382, 434, 503
 Բնականի Ն.—20—22, 90, 92, 93, 98, 98, 114, 130, 136, 137, 139, 166, 167, 186, 190, 193, 216, 217, 226, 260, 261, 270, 274, 279, 319, 343, 344, 355, 359, 365, 366, 376, 382, 400, 407, 408, 433
 Բնականի Ն.—488
 Բնականի Նր.—190
 Բնական—Փափաղյան—տե՛ս Փափաղյան Բ.
 Բնականի Ն.—Նր.—3.
 Բնականի Ն.—467
 Բնականի Ն.—457
 Բնականի Ն.—253
 Բնականի Ն.—տե՛ս Սիրանույշ
 Բնականի Ն.—246, 400, 406, 408, 409, 412, 489

Գանտու: Կեսար—տե՛ս Փանդու: Կ.
Գաղարանյան Գ.—տե՛ս Կարապետյան
Գր.
Գաղարյան Ա.—61
Գասպարյան Ար.—22, 22
Գաղարյան Ա.—249, 334
Գաղարյան Ա.—203
«Գաղարյան»—տե՛ս Լեո
Գաղարյան Գր.—168
Գաղարյան Լեո Զոհրաբ—148
Գաղարյան Ա. Մ.—60, 203, 274, 366,
393, 424, 472
Գաղարյան Կ.—143
Գաղարյան Տ. Լ.—256, 355, 480
Գաղարյան Ա.—486
Գաղարյան Վ.—148
Գաղարյան Արմանյան (V դարի գոր-
ծիչ)—344
Գաղարյան Եր.—77
Գաղարյան Զ.—500
Գաղարյան Ա.—427
Գաղարյան Ա.—144
Գաղարյան Տ.—144, 470
Գաղարյան Ե.—192, 231, 337
Գաղարյան Պ.—416
«Գաղարյան»—տե՛ս Մյո Գաղարյան
Գաղարյան Գ.—209, 237
«Գաղարյան»—տե՛ս Քրիստինյան
«Գաղարյան տերտեր»—տե՛ս Պարսկյան Ա.
Գաղարյան Ա.—288, 417
Գաղարյան Եր.—274
Գաղարյան 3-րդ թղթավոր—381
Գաղարյան Գաղարյան Փողոսյան—87
Գաղարյան Ք.—324
Գաղարյան Կ.—50, 96, 146, 227, 265,
266, 295, 299
«Գաղարյան»—տե՛ս Պարսկյան Ա.
«Գաղարյան»—տե՛ս Արմանյան Մ.
«Գաղարյան»—տե՛ս Փոլսկյան Տ.
Գ. Խ.—416
«Գ. Լ. Պարսկյան»—տե՛ս Նալբանդ-
յան Մ.
Գ. Լ. Լ.—377
«Գ. Մ. Գաղարյան»—տե՛ս Պարսկյան Խ.
Գաղարյան Զոհրաբ Վոլֆանդ—22, 115, 281,
352
Գաղարյան Ա.—412, 416

Գաղարյան Խ.—232
«Գաղարյան»—տե՛ս Զոհրաբյան Լեո.
Գաղարյան Պ.—296
Գաղարյան Նալբանդ (աղարյան)—150, 151, 375
Գաղարյան Օղի (աղարյան)—478
Գաղարյան Մ.—379
Գաղարյան Ն. Վ.—231
Գաղարյան Ք.—96
Գաղարյան (Լիոն Գրոս)—359
Գաղարյան Կ.—21, 74
Գաղարյան Օլ.—424
Գաղարյան Ան.—163
Գաղարյան Մ.—414
Գաղարյան Լ.—482
«Գ. Սեպուհյան»—տե՛ս Մալաթյան Գ.
Գաղարյան Զ.—92
Գաղարյան Գր.—314
Գաղարյան Փոլսկյան—տե՛ս Կարսեան Լեո.
Գաղարյան Մ. Գ.—93
Գ. Պ.—417
«Գ. Վալսկյան»—տե՛ս Պարսկյան Ա.
«Գ. Տ. Ն.—տե՛ս Զոհրաբյան Գ.
«Գ. Տ. Մ.—տե՛ս Մաղարյան Գր.
«Գ. Տրեյն Մաղարյան»—տե՛ս Մաղ-
արյան Գր.
«Գաղարյան Արման»—տե՛ս Տեղեկագր-
յան Ե.
Գաղարյան Գ.—126
Գրի Բ.—81
Գրիսեղով Ալ.—317
Գրիգոր արքեպիսկոպոս—403
Գրիգոր Երեյ—351
Գրիգոր Լուսավորիչ—104, 105, 288,
260, 390, 391
Գրիգոր Մաղարյան—372, 391, 416
Գրիգոր Նալբանդյան—62, 85, 178, 230,
232, 257, 306, 386, 471
Գրիգոր Մաղարյան—104
Գրիգոր Սկեռայան—105
Գրիգորյան Ա.—224, 246
Գրիգորյան Գր.—334
Գրիգորյան Գ. Մ.—59
Գրիգորյան Զ.—307
Գրիգորյան Կ.—76
Գրիգորյան Լ.—146
Գրիգորյան Մանր Զոհրաբյան—տե՛ս Մը-
սերյան Մանր

Գրիգորյան Պ.—51
 Գրիգորյան Բ.—39
 Գրիգորյան Սմբատ—453
 Գրիգորյան Սահմաննա—394
 Գրիգորովի Գ.—217
 Գրիկոն Արեւ—424
 Գրիմ հղորարներ—439, 442, 444, 451, 453, 463, 477, 489
 Գրիկենցի Իդ.—318
 Գրուլի Կ.—302
 Գույամիրյանց Ս.—184
 Գույասպյան Զ.—67
 Կույսկյան Ք.—277
 Գուրգենբեկյան Հովհ.—16
 Գուրգենյան Հ.—402
 Գուրգենյան Ս.—476
 Գ. Փանակ—տե՛ս Յընաբզյան Գ.

«Դարադ Ղաղոս—տե՛ս Ազեթանդրյանց Գ.
 Դ՛ Ալամբեր—180
 Դանայեզյան Մ.—422
 Դանիել վարդապետ—225
 Դանիելյան Կ.—282, 295
 Դանիելյան Ս.—282
 Դանտե Ալիգերի—99, 456, 492
 Դավթակ Թերթոդ—284
 Դավթյան Ք.—226
 Դավթյան Հայկ—202
 Դավթյան Հակոբ—217
 Դավթյան Մեօրոպ քաճանա—76
 Դավթյան Ն.—421
 Դավթյան Զ.—410
 Դավթյան Ս.—215
 Դավիթ Դանեցի—96
 Դավիթ Սալաեօրեցի—207
 Դավիթ Մշեցի—տե՛ս Դավիթ Սալաեօրեցի
 Դավթթառն Լ.—223
 Դավուդյան Հ.—287
 Դարեհ Վշտասպյան (Թագավոր)—74
 Դելատր Լ.—26, 213
 Դեկարտ Ռեյն—261
 Դեմոսթենես—422
 Դեշանել Էմիշ—137
 Դերժավին Գ.—26, 319, 323
 Դերձակյան Գր.—232
 Դերձակյան Հ.—183
 Դերձակյան Մ.—183

Դեճո Դանիել—202
 Դըբբայ—81
 Դըլիլ Ժակ—52, 161, 237
 Դըլիլ Հակոբ—տե՛ս Դըլիլ Ժակ
 Դիգբո Դենի—180
 Դիւանյան Մ.—78
 Դիւրերյան Գր.—455
 «Դիմակա—տե՛ս Պարոնյան Կ.
 Դիօգինես Սիրակուզացի—289
 «Դիոնեսիոսյան ականչա—տե՛ս Գարրի-
 իյան Կարապետ
 Դիոնիսիոս (Կայսր)—186
 Դիսսկուրոս—81
 «Դիտակա—տե՛ս Լեոնյան Է.
 Դմիտրի Ի.—376
 Դյուլյորին Էդ.—31, 48, 118, 149, 185, 254

Դյուկոն Ֆր.—503
 Դյուլմ Ալ.—21, 22, 27, 71, 186, 241, 246, 338, 366, 388, 392, 428
 Դյուլմ Ալ. (որդի)—188, 366
 Դոգոխյանց Գ.—16, 375, 479
 Դոնիցեօտի Գ.—394
 Դրայդեն Զան—36
 Դուկրե Ստեֆանիա Ֆելիցիտե—տե՛ս Ժանիս
 Դուրա—28, 194, 258
 Դուրյան Եդ.—277
 Դուրյան Պ.—36, 54, 58, 59, 80
 Դ՛ Օրսն—49

Ե. Բ.—330
 Եդիգարյան Ս.—307
 Եզեկյան Ավ.—59
 Եզեկյան Հ.—111
 Եզյան Կ.—478
 Եզնիկ Կոզրացի—116, 305, 386, 471
 Եզնիկ վարդապետ—352
 Եզովպոս—53, 92, 150, 273, 348, 458, 506
 Ելիստրատովա Ա.—86
 Եկատերինա Երկրորդ—237, 321
 Եկենյան Մ.—219
 Եկմայան Մ.—156
 Ե. Հ. Ք.—տե՛ս Նորայր Բուզանդացի
 Եղբայր Սարկավադ—349, 368
 Եղեզնաբերդյան Վ.—88

Եղիազարյանց Խ.—49
 Եղիազարյանց Հովհ.—49
 Եղիազարյան Բողոքներ—74
 Եղիազարյանց Ստեփաննոս—100
 Եղիազարյանց Վ.—330
 Եղիայան Լ. Ս.—55
 Եղիշին (պատմիչ)—38, 48, 67, 81, 105,
 108, 135, 182, 206, 263, 267, 343,
 344, 371, 386, 434, 468
 Եղիշին սարկավազ—375
 Եղոյան Կյուրենդ—118
 Ե. Մ.—382
 Ե. Մ. Տ.—340
 Ենգիբարյան Գ.—422
 Ենովջյան Ս.—401
 «Եռսեյ Վանանգոսեհ—տե՛ս Սեթյան Հովհ.
 Եսայան Բ.—89
 Եսայան Էմ.—163
 Եսայան Հովհ.—277, 279, 284
 Եսայի վարդապետ—320, 325
 Եսթրինգս—422
 Եմբիպիդես—72, 463
 «Եռանգ—տե՛ս Տեր-Անդրեասյան Ե.
 Երամյան Գ.—71
 Երամյան Լ.—186,
 Երանյան Գ.—358
 Երեմիա քահանա Խասգյուղի—471
 Երեմյան Ա. Լ.—58
 Երեցեղաբայանց Բ.—339
 Երզնկյան Ե.—78
 Երզնկյանց Ռ.—240, 257, 276, 293,
 328, 389
 Երիցյան Ալ.—307
 Երիցփոխյան Գ.—128
 «Երկաթյան Երվանդ—տե՛ս Թիմուր-
 յան Ե.
 Երկարակնցյան Ե.—298
 Երվանդ Բ (Թաղալուր)—484
 «Ե. ք. Ե.—տե՛ս Երզնկյան Ե.
 «Հա—տե՛ս Արասխանյան Ա.
 Հափեն վարդապետ—436
 Հարությունյան Գ.—84, 126, 146, 148,
 171, 384
 Հարդարյանց Մ.—135
 Հարդարյան Ռ.—484

Հարդարյան Վ.—100, 133, 277, 282,
 285, 327
 Հարմայր Ազնիհրդի—տե՛ս Զախրյան
 Հարմայր-Ստեփան
 Հարմայր Կահապետ—52, 477
 «Հարմայր քահանա—տե՛ս Կյուրայան
 Ավետիս
 Հարյան Ռ.—362
 «Հարություն—տե՛ս Նազարյանց Տ.
 Հաքարիա սարկավազ—851
 Հաքարյան Գ.—87
 Հաքարյան Պ.—442
 «Հենթունցի—տե՛ս Սեմերճյան Մ.
 «Հ. Խաթթունի—տե՛ս Տեմիրճիպետյան Ե.
 Հիլլոս—403
 Հուհարյան Գ.—146
 Հուհարալ Գր.—69, 256, 284, 323
 Հուհարպյանց Մ.—51, 67, 178, 202,
 211, 219, 237, 256, 263, 293, 344,
 451
 Հորատարեւանց Գր.—58
 Հորայան Ն.—15, 18, 20, 66, 76, 83,
 135, 143, 225
 Հ. Ս. Ա.—տե՛ս Զախրյան Հարմայր-
 Ստեփան
 Հուսիկ Հելվետիացի—106
 Էդիյան Լ.—335
 Էդիսոն Թ.—85, 269
 Էդանֆելդ—126
 Էլմաս (յան) Ստեփան—464
 Էկինյան Լ.—503
 Էմինյան Ս.—105
 Էմին Մկրտիչ—109, 110, 256, 308, 342,
 343
 Էնգելս Ֆր.—91, 93, 98, 162
 Էնիկոլոպյանց Հովհ.—287
 Էնչել Զեմա Զոն—268
 Էնֆիեճյան Գր.—384
 Էսալանյան Է.—54
 Էստերճյան Բ.—54, 333
 Էստերճյան Թ.—228
 Ըփհայմ Թ.—7
 Թ.—տե՛ս Նորայր Բուզանդացի
 Թաղորյան Պերճ-Ավետիս—164

Թողման Ս.—237
 Թաղեան Ռ.—423
 «Թաթա—տե՛ս Սմբատ Բյուրառ»
 Թաթարյան Հովհ.—166
 «Թաթուլ Վանանդեցի»—տե՛ս Մենեկչյան Գ.
 Թաղիադյան Մ.—5, 6, 20, 36, 56, 67, 223, 363, 374, 375, 403, 406, 411, 478
 Թաղիանայան Եր.—467
 Թամազյան Ա.—228, 365, 370, 460
 Թամամշև Գ.—52
 Թամամշյան Գ.—224, 274
 Թամամշյան Մ.—120
 Թամարյան Եր.—տե՛ս Քոփլյան Ե.
 Թամզարյան Վ.—412
 Թամրադյան Հր.—211
 Թառայան Ս.—297
 Թարխանյան Ալ.—423
 Թ. Ե.—143
 Թեղուշ—410
 Թելյան Բ.—402
 Թեոդեիդիս—463
 Թեոդիկ (Թեոդոս Լարճիճյան)—56, 58, 60—62, 70, 77, 78, 88, 100—102, 114, 120, 133, 144—148, 160, 168, 169, 189, 191, 193—195, 215, 226, 229, 246, 248, 256, 259, 265, 376, 378, 394, 395, 398, 399, 315, 334, 335, 350, 372, 377—378, 412, 414, 418—420, 455, 466, 467, 483, 486, 488, 503
 Թեոդոսյան Ե.—125
 Թեոդորյան Ս.—128, 133, 136, 162, 202, 239, 261
 «Թեանիոս—տե՛ս Տեմիրճիդադյան Ե.
 Թերզիրադյան Գ.—264
 Թերզիրադյան Վ.—278
 Թերզյան Թ.—23, 161, 166, 241, 333, 363, 386, 407, 419, 496, 497, 498, 500, 501
 Թերզյան Պաղոս (Պաղոս—Պետրոս ԺԳ Թերզյան)—136, 168
 Թերլեմեզյան Մ.—101
 Թերլեմեզյան Միքայել—101
 Թերլեմեզյան Մկրտիչ—տե՛ս Ավետիսյան Մկրտիչ

Թերլեմեզյան Փանոս—487
 Թերչիմանյան Հ.—93
 Թերցանյան Խ.—404
 Թիմաբյան Ե.—118
 Թիմուրյան Մ.—134
 Թիրաբյան Գ.—406
 Թիրոյան Աթանաս—տե՛ս Տիրոյան Ա.
 Թլկատիեցի—286
 «Թղթակից»—տե՛ս Մկրտչյան Լ.
 «Թղթակից»—տե՛ս Թլկատիեցի
 «Թղթակից Բյուզանդոնի»—446
 «Թղթակից Ի Պոնտոս»—տե՛ս Կյուրճյան Մ.
 Թղլյան Ս.—487
 Թ. Մ.—857
 Թոգաթլյան Մ.—117
 Թոթվյան Մ.—118
 Թալայան Հովհ.—168
 Թախմախյան Ար.—223, 224, 243, 252, 260, 453
 Թախմախյան Մարգար Վանեցի—142
 «Թոռնակ Կրկնիկյան»—174, 179
 Թոռնյան Ս.—82, 123
 Թովմա Արթուր—85, 165
 Թովմա Մեծօփեցի—303, 304, 312
 Թովմա Վանանդեցի—288
 Թովմաճյան Ե.—80
 Թովմաճան Թ.—487
 Թովմախանց Գր.—447
 Թովմախան Խ.—160, 356
 Թովմախան Վ.—505
 «Թառլուն»—տե՛ս Թորգոմյան Վ.
 Թորամանյան Թորոս—446
 Թորամանյան Նազիկ—446
 Թորգոմյան Վ.—212
 Թորոյան Մ.—466
 Թորոս Վարդապետ—325
 Թորոսյան Գր.—271, 302
 Թորոսյան Հովհ.—439, 440
 Թորոսյան Ն.—145
 Թափչյան Ե.—148
 Թափուդյան Հ.—131, 439, 441, 447
 Թրյանց Ռ.—170, 171, 195, 226
 Թրսա Պ.—289
 Թրոֆ Թ.—171
 Թուղլաճյան Գ.—504
 Թուղլաճյան Ստ.—117

Լիսիցյան Տ.—254

Լիզարիս—422

Լյուդովիկոս 14.—237

Լյուդովիկոս 15.—334

Լյուդովիկոս 16.—336

Լյուդովիկոս 17.—220

Լյուֆթյան Վ.—58

Լորուսով Պ.—363

Լոբան (առականգիր)—348

Լոկկ Զ.—92

Լոմոնոսով Մ.—36, 49, 491

Լալուա Իգ.—122

Լեզոս—52

Լեզո իՄ.—238

Լեռու-Մելիքյան Մ.—250

Լեռիզ—տե՛ս Հարությանյան Իսահակ

Լեցրուս—427

ԼԷ. Տոսպուլիս—տե՛ս Լեոնյան Խաչա-

տուր

Լուիսեր Մ.—368

Լուի-Ֆրիեկ—258

Լուկիանոս—90

Լուսինիս—տե՛ս Արասխանյան Ավ.

Լուսինյան Լ.—93, 371

Լուրդ Ս.—280

Խաղանճյան Մկ.—250, 316

Խաղեղյան Ավ.—47, 200, 239

Խալաթյանց Գր.—145, 227, 506

Խալաթյանց Ս.—442, 444, 451

Խալիպյան Հ.—222, 223, 245

Խանճյան Ս.—418

Քեայթեց—տե՛ս Սմբատ Բյուրառ

Խանդյան Զապել—տե՛ս Սիպիլ

Խանդյան Լ.—278

Խալատրյան Աստ.—334

Խալատրյան Հ.—79, 129, 185, 186, 275,

290, 334, 365, 379, 460, 467

Խալատրյան Ռ.—265

Խալատուրյան Պետրոս—479

Խալատուրյան Պողոս—484

Քեայիկ—119

Խաչկյան Թ.—328

Խաչկյան Հովհ.—436

Խաչկոնց Դ.—395

Քեայթեար—տե՛ս Մրմրյան Հ.

Խաչարանյան Գրիգոր—տե՛ս Կարապետ-

յան Գրիգոր

Խաչաթյան Թ.—88

Խաչիսյան Ալ.—236

Խաչիսյան Գ.—344

Խաչիսյան Կ.—420

Քեարազան—տե՛ս Պողոսյան Բյուզանդ

Խարակոզյան Ստ.—222

Քեարբերդի—տե՛ս Թվատինցի

Քե. Ընդերարյան—տե՛ս Հովհաննիս-

յան Խ.

Խիկար իմաստուն—348

Խոջայանց Ա.—407

Խոջայան Հ.—281

Քեոսեակ—տե՛ս Լեոնյան Խ.

Խոսրով Անձևացի—309

Խոսրովիկ Թարգմանիչ—361

Խորասանճյան Ավ.—15

Խորասանճյան Գ.—147, 418

Խորասանճյան Թ.—15

Խորասանճյան Հովհ.—152

Խորեն Խորխոռունի—439

Քեորխոռունի—տե՛ս Գալֆայան Խորեն

Խրիմյոն Խ.—373, 439

Խրիմյան Մ.—20, 67, 108, 133, 157,

183, 186, 211, 218, 323, 373, 403,

413, 418, 439, 466

Խուզարաշյան Ալ.—348

Խուրտանյան Գր.—318, 333

Սալյան Մ.—295

Սաղիկյան Մ.—176

ՔՍառուկ—247

ՔՍառուր Պողոսյանց—տե՛ս Նալբանդ-

յան Միքայել

Սատուրյան Ալ.—488

Սերենց—8, 15, 287, 294

ՔՍերուկ—տե՛ս Լեոնյան Խ.

ՔՍերուկ—տե՛ս Հախումյան Ս.

Սերունյան Ժ.—484

ՔՍիլվան—տե՛ս Լեոնյան Խ.

ՔՍիկլո գրող—տե՛ս Քամալյան Ս.

ՔՍիկլ—տե՛ս Դավթյան Ս.

ՔԼ.Ձ—տե՛ս Փափազյան Վրթանես

Կարեն Էտ.—499

Կազմարարյան Միք.—468

Կալդեերոն Պ.—276
 Կամաարական Տ.—368
 Կայսր—տե՛ս Փափազյան Վրթանես
 Կայսերյան Սամվել—տե՛ս Գանթար-
 յան Ս.
 Կանայան Ստ.—286
 Կանտեմիր Ա.—36
 Կեպեղտա—տե՛ս Գայան Տ.
 Կաղաղեատի Հով.—230
 Կաղար Կամիլլո—161
 Կատրիկնա Է.—284
 Կատոն—269
 Կատուլլոս—80
 Կարազյուզյան Թ.—77
 Կարախանյան Ղ.—47
 Կարամզին Նիկ.—24, 26, 221
 Կարա-Մուրդա թր.—89
 Կարապետ (աշուղ)—151
 Կարապետ Տողրամանյան—տե՛ս Ման-
 վելյան Վ.
 Կարապետ Ուլենցի—263
 Կարապետյան Գրիգոր Խաչարանի—28,
 95, 109, 163, 174, 179, 238
 Կարապետյան Է.—296
 Կարապետյան Հովհաննես—տե՛ս Եփրին
 (աշուղ)
 Կարապետյան Հովհաննես—228
 Կարապետյան Նշան—տե՛ս Ռուբեն Խա-
 չազատ
 Կարգոս—432
 Կարենյան Հ.—112, 202, 226, 234, 261,
 273, 306, 307, 345, 373, 429, 430,
 435, 490, 498
 Կարյնյան Թ.—255, 489
 Կարլոս Տ-րդ—237
 Կարտե Պ.—494
 Կ. Բ. Ն.—478
 Կ. Բ. Վ.—340, 472
 Կենար (թմրիկ)—154
 Կերիմով Մ.—461
 Կիկերոն Մարկոս Տուլիոս—83, 249, 264,
 422, 423
 Կիրակոս Գանձակեցի—165, 237, 238,
 254, 255, 506
 Կիրակոսյան Գր.—263, 279, 283
 Կլավդիոս Օկտ.—150
 Կլարենտոն Գեորգ-Վիլհելմ—161

Կլոպտոկ Գ.—26, 90
 Կլոպտոկ Ավ.—505
 Կլոպտոկ Հ.—86
 Կլոպտոկ Կ.—148
 Կլոպտոկյան Ավ.—497
 Կլոպտոկյան Խ.—118, 207, 217, 219,
 231, 232, 330
 Կլոպտոկյան Պ.—տե՛ս Ս. Սալահյան
 Կլոպտոկյան Կ.—406
 Կլոպտոկյան Մ.—259
 Կոպլով Ի.—495
 Կոմս Էմանուել—տե՛ս Նալբանդյան
 Միքայել
 Կոնիքեր Ֆր.—185, 186
 Կոնֆուցիոս—252
 Կոնյակ Սերաստիոս—տե՛ս Գաբրիլյան Կ.
 Կոստանդինոս (կայսր)—390, 391
 Կոստանդյան Արամ-Գալուստ—7, 20,
 94, 177, 239, 242, 254, 331
 Կոստանդյան Հայկ-Կոստանդ—89, 90
 Կոստանդյան Տ.—499
 Կովալանկի Բ.—94
 Կոտկինիով Ա.—296
 Կորզանով Վասիլ—տե՛ս Ղարդանյան Վ.
 Կորյուն Երանեկ—105, 280, 386
 Կորենի Պ.—21, 36, 72, 75, 137, 229,
 366, 432, 502
 Կորտե Էռ.—65
 Կոցեբու Ավ.—26
 Կոլոզիկա Ալ.—330
 Կոկով Ի.—47, 153, 259, 280—282,
 284—287, 289, 310, 344, 348, 353,
 397, 404, 410, 442, 444, 458, 485,
 486, 489
 Կոռոս—տե՛ս Ղորխմազյան Խաչատուր
 Կ. Տ.—442
 Կոտեհոն—422
 Կ. Տյուրքան—տե՛ս Սարուխանյան Առա-
 քել
 Կրասնիկյան Ն.—451
 Կրեկորի Մարգար—տե՛ս Գրիգորյան Գ. Մ.
 Կրեկյան Ա.—38
 Կրեկյան Հակոբ—15, 249, 274, 301
 Կրեկյան Հովհաննես—61, 70, 124
 Կուկ Զեմս—197
 Կալիկյան Կ.—437
 Կարտիկյան Ստ.—421

«Հ.Յ.—տե՛ս Արփիարյան Ա.
 Հարությունյան Ռ.—229
 «Հ. Ա. Գ.Յ.—տե՛ս Հեռ
 Հ. Ա. Ն.—452
 Հայկական Մատ.—76
 Հայկական շառիվան Ղ.—289
 Հայկական Մ.—436
 Հայկական Ս.—245
 Հակոբ Նվարդյանի—121
 Հակոբ Նրեց—391
 Հակոբ Հմայրյանի—211, 213
 Հակոբ Քաթարյանի—492
 Հակոբ Մանուկյանի—105
 Հակոբյան Ք.—498
 Հակոբյան Հ.—90
 Հակոբյան Միքայել—484
 Հակոբյան Մկրտիչ—114
 Հակոբյան Պ.—238
 Հակոբյան Ս.—193
 Հակոբյան Վ.—331
 Հակոբյան Օգ.—348
 «Հայկական—տե՛ս Սուրբյան Հ.
 Համբարձումյան Հ.—484
 «Հայ—տե՛ս Կանաչյան Ս.
 «Հայ Աստուծա—տե՛ս Սիսյի
 «Հայ-Արմեն—տե՛ս Կանաչյան Ստ.
 «Հայ երիտասարդ մը—472
 «Հայ Համբարձում—տե՛ս Կանաչյան Ստ.
 «Հայաստանի գաղութի D.S.A. de N^o—
 տե՛ս Արամյան Ճ.
 «Հայաստանցիներ—տե՛ս Ութուրյան Գ.
 Հայկ Նահապետ—286, 432, 474, 489
 «Հայկ-Հեռ—տե՛ս Մանուկ Քաթարյան
 Հայկական Մ.—320
 «Հայկական—տե՛ս Արփիարյան Ա.
 Հայկյան Գ.—315
 Հայկյան Հ.—260
 Հայն Հ.—22, 24, 26, 188, 225, 457,
 489, 493, 496
 Հայրապետյան Կ.—466
 Հայրապետյան Ս.—368
 «Հանդիսատեսներ—տե՛ս Գալիմարյան Գր.
 Հանուշ Հովհ.—218
 Հասան-Ջալալյան Բադրատ—257
 Հասան-Ջալալյան Բադրատ—118
 Հասան-Ջալալյան Ռ.—24, 320, 324,
 364

Հասանյան Անտ.—38—42, 67, 69, 75,
 80, 92
 «Հարմար—տե՛ս Ուկանյան Ստ.
 Հ. Արշավիր—221, 253
 Հարությունյան Ս.—500
 «Հարություն Քերզնց—տե՛ս Նորայր
 Բուզանդյանի
 «Հարություն Համասթյան—տե՛ս Փու-
 լյանյան Հովհ.
 «Հարություն Ոստանիկ—տե՛ս Փուլյու-
 րիկյան Հովհ.
 Հարությունյան Փրոգրդյանի—133
 Հարությունյան Ռ.—491
 Հարությունյան Ի.—403
 Հարությունյան Հովհ.—503
 Հարությունյան Հովհ.—տե՛ս Քաթարյանի
 Հարությունյան Մաղաթի—361
 Հարությունյան Մաղաթի—483, 485,
 497, 500
 Հարությունյան Մարիամ—96, 160
 Հարությունյան Մ.—52, 94, 154, 161,
 183, 191, 222, 228, 399, 487, 461.
 487, 493, 496, 498
 Հարությունյան Սամսոն—218
 Հարությունյան Սամվել—228
 Հարությունյան Սանթրո—397
 Հարությունյան Սարգիս—487
 Հարությունյան Վ.—446
 Հասնի Վ.—26, 283, 385
 Հասնի—283, 327
 «Հ. Գ. Մ.—տե՛ս Մարյան Հ.
 Հեթում Ա. (Քաղավիր)—81, 238
 Հեկտոր—477
 Հեկտոր 4-րդ—237
 Հեղափոխ Գ.—251, 271, 277, 308
 Հերթեր Իսահան-Գուրգուր—26, 155
 Հերոդոտ—431, 438, 439
 Հեթումյան Հ.—287
 Հեթումյան Ս.—28, 52, 189, 201, 207,
 358, 396, 401, 473, 501, 502
 Հ. Ք.—տե՛ս Նորայր Բուզանդյանի
 Հիպոկրատ Ավդ.—230
 Հիսարյան Ա.—168
 Հիսարյան Հովհ.—28, 44, 46
 Հիսարյան Մ.—տե՛ս Հիսարյան Հովհ.
 «Հ. Հ. Գ.—71
 Հմայակ Մամիկոնյան—97

Հյուսիս Վ.—5, 22, 27, 28, 36, 93, 96,
 114, 116, 188, 220, 245, 313, 329,
 354, 362, 363, 366, 388, 405, 410,
 415—417, 427, 433, 441, 444, 447,
 453
 Հյուսիսարևելյան լավհ.—282
 Հյուսյան Մ.—323
 Հյուսիսլուդյան Գ.—75, 156, 181, 229,
 230, 469
 Հյուսիսլուդյան էդ.—62, 80, 103, 181,
 140, 149, 162, 255, 267, 300, 336,
 379, 380, 423, 506
 Հոր Երանեյի—49, 491
 Հոգոցյան Վ.—494
 Հոլտ Գ.—154
 Հոմերոս—48, 80, 159, 410, 463, 468,
 477
 Հովակիմյան Բ.—500
 Հովակիմյան Գր.—տե՛ս Զիլեկիբյան Գր.
 Հովակիմյան Հովհ.—305
 Հովակիմյան Ղ.—78
 Հովակիմյան Մ.—436
 Հովակիմյան Ս.—498
 Հովիթյան Ե.—287
 Հովհանյան Խ.—455
 Հովհան Մանդակունի—300
 Հովհաննես Արճիշեցի—309
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի—110
 Հովհաննես Երզնկացի—55, 104
 Հովհաննես Զմյուռեիացի—127, 310
 Հովհաննես Թլկուրանցի—263, 392
 Հովհաննես Թմաստասեր (Սարկավագ)—
 104, 105, 221
 Հովհաննես Կարապետ—66
 Հովհաննես Ոսկերերան—104, 323, 387,
 349, 366, 380
 «Հովհաննես Պոռ Աշտարակեցի»—տե՛ս
 Պոռյան Պերճ
 Հովհաննես Վանական—տե՛ս Հովհաննես
 Տառլեցի
 Հովհաննես Վանանդեցի—7, 110, 111,
 177, 262, 479
 Հովհաննես Վանանդեցի (Բենիկ)—105
 Հովհաննես Տարբերունի—318
 Հովհաննես Տառլեցի—258
 Հովհաննիսյան Արզար—20
 Հովհաննիսյան Աղաջան—13, 163

Հովհաննիսյան Անդրանիկ—284
 Հովհաննիսյան Աշոտ—9, 174, 356
 Հովհաննիսյան Ս.—407
 Հովհաննիսյան Լ.—119, 377
 Հովհաննիսյան Խ.—99
 Հովհաննիսյան Հովհ.—448
 Հովհաննիսյան Մ.—132
 Հովհաննիսյան Ոսկան—տե՛ս Ոսկան Երե-
 վանցի
 Հովհանյան Ղևոնդ—64, 83, 175
 Հովհանյան Պոռոս—197, 309, 388, 389,
 478
 Հովսեփ Թիֆլիսեցի—207
 Հովսեփյան Գ.—448
 Հովսյան Հովհ.—164, 179, 185
 Հովսյան Նիկ.—217
 Հորդանանյան Հ.—286
 Հորդանանյան Մ.—227
 «Հորոս»—տե՛ս Երվանյան Ն.
 Հոֆման էր.—26
 Հոֆման Ծր.—445, 450, 455, 459
 Հոփսիարմյան կույսեր—507
 «Հ. Սիլյան»—տե՛ս Աբամ Վրույր
 Հ. Վրթանես—375
 «Հ. Տ. Գ. Գ.—տե՛ս Տեր-Գրիգորյան Հովհ.
 «Հ. Տալապյան»—տե՛ս Սրվաճյան Հար.
 «Հրազդան»—տե՛ս Արփիարյան Ա.
 «Հրահատ»—տե՛ս Լեռ
 «Հրանդ»—տե՛ս Կյուրճյան Մ.
 «Հրանտ»—տե՛ս Ոսկանյան Ստ.
 «Հրանտ Վհակրոն»—տե՛ս Պեննեյան Խ.
 «Հրպետ»—տե՛ս Արփիարյան Ա.
 Հուգա Բակարեղմացի—469
 Հուլիոս Կեսար—92, 184, 185
 Հոսե Արսեն—454
 «Հուր»—տե՛ս Ասատուր Հրանտ
 «Հուր Հայրան»—տե՛ս Տեմիրճիպալյան Ծ.
 Հ. Փ.—324

Ղազարյան Ար.—61
 Ղազար (աշուղ)—151
 Ղազար Փարպեցի—109
 Ղազարյան Ի.—451
 Ղազարյան Հակոբ—467
 Ղազարյան Հայկ—389
 Ղազարյան Ն.—477

Ղազիկյան Ա.—84, 126, 156, 174, 181,
 304, 384, 395, 473,
 Ղահրամանյան Ս.—186
 Ղայթմազյան Հովհ.—210
 Ղալաբյան Հ.Ձ.—496
 Ղարաբյան Գ.—228, 334, 353
 Ղարապետյան Ն.—296
 Ղարաբեկյան Գ.—451
 Ղևոնդ Եպիսկոպոս—տե՛ս Հովանկիմ-
 յան Ղ.
 Ղևոնդ Երեց—185, 199, 371, 403, 404
 Ղևոնդ պատմիչ—տե՛ս Ղևոնդ Երեց
 Ղևոնդ վարդապետ—տե՛ս Հովանկիմյան
 Ղ.
 Ղոնսախճյան Անանիա—տե՛ս Գոնսախ-
 ճյան Անանիա
 Ղորիմազյան Խ.—79
 Ղորղանյան Վ.—483
 Ղուկ Հովհաննես (աղուղ)—359, 364
 Ղուկաս Պեղոսյան—291
 Ղուկասյան Պողոս—292, 320

Ժաղարքեկյան Հ.—468
 Ժամբյան Փ.—65, 163
 Ժամպազյան Հովհ.—170
 Ժանաչյան Մ.—74, 323
 Ժանապարհորդ աղջասեր ունե—246
 Ժանրման Մ.—184, 350, 385
 Ժանիկյան Հովհ.—360
 Ժարյան Արթ.—171
 Ժեղնաժորս—տե՛ս Տեմիրճիպաշյան Ե.
 Ժեղաշիրյան Մ.—45
 Ժեղաշիրյան Հ.—502
 Ժելալյան Գր.—130, 267, 300, 336,
 381, 423
 Ժելալյան Հ. Ս.—335
 Ժիզմենյան Ա.—տե՛ս Արմենակ Հալ-
 կունի
 Ժիզմենյան Համբարձում—տե՛ս Արմենակ
 Հալկունի
 Ժիլն Հակոբ—տե՛ս Տեմիրճիպաշյան
 Ժիլա
 Ժիվանյան Ն.—59
 Ժիվենկյան Տ.—77
 Ժուլարտյան Ս.—361
 Ժուլուրյան Հ.—282, 460

Մ. Ա.—495
 Մազարյան Ե.—145, 508
 Մազարյան Ռ.—151
 Մազարյանց Պետրոս—տե՛ս Սեյա-
 լաշուկ
 Մադոյան Ա.—312
 Մադոյան Թ.—391
 Մազեբով Ալ.—343
 Մազմանյան Գ.—334
 Մարտոսյան Լ.—453, 455
 Մալաթյան Կ.—295
 Մալեգյան Հովհ.—99
 Մալեգյան Հ.—209
 Մալեգյան Վ.—99, 209
 Մալխասյան Գր.—419, 455
 Մալխասյանց Ետ.—192
 Մակարյանց Ալ.—503
 Մակեբուրն—473
 Մամադ (չուհ)—459
 Մամանյան Մ.—195
 Մահմեդյան Վ.—348
 Մաղաթիա արեղա—165
 Մաղաթյան Բ.—427
 Մաղաթյան Պ.—333
 Մաղուսյան Հ.—324
 Մաղոս—տե՛ս Շիրվանզադե Ալ.
 Մամադուլյան Բ.—285
 Մամիկոնյան Գր.—206, 217, 318
 Մամիկոնյան Գ.—51
 Մամիկոնյան Իս.—285, 314
 Մամիկոնյան Հ.—38
 Մամիկոնյան Ն.—290
 Մամիկոնյան Ստ.—229
 Մամուրյան Ղ.—273
 Մամուրյան Մատ.—22, 94, 119, 137,
 161, 162, 247, 288, 313, 325, 358,
 384, 482
 Մանանդյան Հ.—280
 Մանասյան Ս.—428
 Մանգինյան Ամ.—491
 Մանգինյան Սեդրակ—151, 205, 210,
 357, 361
 Մանգինյան Ստեփանես—312, 216,
 225, 235, 245, 246, 248, 249, 252,
 272, 314, 316, 331, 457, 498
 Մանիկյան Սիմյոն—տե՛ս Նաթանզյա-
 Միրախլ

Մանիսանյան Հովհ.—351
 Մանսնի Ալ.—258, 424, 488
 Մանկասարյան Մ.—266
 «Մանկավարժ»-տե՛ս Հարությանյան
 Իսահակ
 Մանվելյան Լ.—463
 Մանվելյան Վ.—468
 Մանուկյան Թ.—86, 160
 Մանուկյան Մ.—292
 «Մանուկ»-տե՛ս Մենեիշյան Գ.
 Մառ Նիկ.—465
 Մասն Ժ.—493
 Մասնիկյան Հովհ.—443
 Մասիյան—256
 Մավյան Հովհ.—481
 «Մավրա»-տե՛ս Ղարաբյան Գևորգ
 Մատանյան Գ.—78
 Մատթեոս արքեպիսկոպոս—տե՛ս Մատ-
 քեոս կաթողիկոս
 Մատթեոս Եղեմացի—165
 Մատթեոս Ա. Կաթողիկոս—46, 85, 172,
 190, 252, 302, 342, 390, 430
 Մատթեոս Ուռուշեցի—48, 221
 Մատիսյան Ս.—417
 «Մար-Ամադա»-տե՛ս Հախումյան Սիմյոն
 Մարգարեան—112
 Մարգար Վանանդեցի—186
 Մարգարյան Գր.—77, 166, 169
 Մարգարյան Հարություն—285
 Մարգարյան Հովհաննես—226
 Մարգարյան Հովսեփ—131
 Մարգարյան Միքայել-Առանձար—55, 118,
 168
 Մարգարյան Վ.—191
 Մարգարիտի Գ.—223
 Մարդանյան Յ.—500
 Մարդանալ Ի.—257
 Մարիամ աստվածամայր—140
 Մարիամ Սուրբարտ—327
 Մարկոս Անտոնիոս—423
 Մարկոս Ամբրոսիոս—337
 Մարկոսյան Գր.—70, 304
 Մարկոսյան Հակոբ—354
 Մարկվարտ Լ.—464
 «Մարսիկ»-տե՛ս Զահրապ Գրիգոր
 Մարտիկյան Ե.—418, 487
 Մարտիրոս Խարաչեան—245

«Մարտիրոս Սահակյան»-տե՛ս Նալ-
 բանդյան Մ.
 Մարտիրոս Վեսպեր—183
 «Մարտիկ»-հղեմություն—տե՛ս Տեր-Նա-
 ռանդյան Ղ.
 Մարքոս Կ.—81, 93, 98, 161, 162
 Մաքսաբյան Արամ—տե՛ս Արամ Վրույս
 Մաքսատյան Հովհ.—86
 Մաքսուդյան Ղ.—79
 Մաֆֆին—338
 «Մ. Ե. և տե՛ս Մադաթյան Եղիշե
 Մեղունքոր—412
 Մեղակուրյան Ն.—340, 385, 425, 428,
 475
 «Մեկ»-տե՛ս Երվանդադե Ալ.
 «Մեկանիս»-տե՛ս Տեմիրճիպաշյան Եղիշե
 «Մեկնիս»-տե՛ս Երվանդադե Ալ.
 Մեկիք-Աղարյան Թ.—294
 Մեկիք-Հակոբյան Հակոբ —տե՛ս Բաֆֆի
 Մեկիք-Շահնազարյան Ս.—385
 Մեկիքյան Գ.—182
 Մեկիքյան Եղ.—214
 Մեկիքյան Պ.—86
 Մեկիքաշյան Պ.—տե՛ս Ֆիզիկա Պողոս
 Մեկիք-Հայկազյան Ալ.—490
 Մեկիք-Շահնազարյան Կոստանդին—տե՛ս
 Տաթևյի Խաչյան
 Մեկիքսեթյան Ս.—500
 Մեկիքսեթիկ հայտնություն—տե՛ս Մուրադ-
 յան Մեկիքսեթիկ
 Մեկիքսեթ Թիֆլիզեցի—314
 Մեկթոր—87
 «Մեծածորեցի»-տե՛ս Մենեիշյան Գ.
 Մեծատունյան Ե.—414
 Մեծարենց Մ.—144
 Մեհրաբյան Հ.—92
 «Մեղրածած»-տե՛ս Աղանադյան Մ.
 «Մեղր»-Երվանդ—տե՛ս Նահապետյան
 Գաբրիել
 «Մենավոր»-տե՛ս Երվանդադե Ալ.
 Մենդելսոն—288, 289, 326
 Մենեիշյան Գ.—447
 «Մենեթ»-տե՛ս Պեննեյան Խ.
 «Մեշուրիս»-տե՛ս Սըվաճյան Հարու-
 թյան
 Մեստր Փավլին դը—210, 363, 374

Մեքսիկայի Մաչուպիկ—91, 104, 105, 121, 162, 341, 394

«Մեքսիկայի հայրենասիրական»—տե՛ս Տեր-Մովսիսյանի Մ.

Մեքսիկայի վարչապետ—352

«Մեքսիկայի վարչապետ»—տե՛ս Տեր-Մովսիսյանի Մ.

Մեքսիկայի Ն.—263, 277, 453

Մեքսիկայի Պ.—90, 111, 223

Մեքսիկայի Ն.—318

Մեքսիկո—64

Մեքսիկոյի Պ.—367, 423

Մեքսիկայի Ս.—373

Մեքսիկայի Գր.—121

Մեքսիկայի Արքեպիսկոպոս—190

Մ. Ջ. Ա.—տե՛ս Զահարյանի Մ.

«Միաբան»—տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գ.

Միաբանական Մ.—309, 313, 320, 371, 374—376

«Միաբանական»—տե՛ս Արամ Վրույր

Միլիոն Շ.—163

Միլիոն Ջ.—36, 80, 81, 92, 187, 227, 282, 336, 369

Միլիոնի Մ.—225

Միլիոնի Վ.—465

Միլիոնի թագավոր—55, 234, 245

Միլիոնական Ք.—66, 81, 309, 347, 353, 406, 452

Միլիոն կամար—120

«Մ. Միլիոնական»—տե՛ս Պապիկյանի Ռ.

Միլիոնական Ազնիվ—տե՛ս Ազնիվ Հրաչյա

Միլիոնական Ն.—450

Միլիոնական Մ.—505

Միլիոնական Պ.—84, 122, 448

Միլիոնական Վ.—466

Միլիոնական Մաղաթիւ—Տրդատ—151

Միլիոն Մ.—260

«Միտք»—տե՛ս Մուրադյան Ս.

Միտքական Ն.—126, 174, 252, 258, 304, 403

Միտքի Ռուբիկ (աշտուղ)—150, 151

Միտքորդական Մ.—506

Միտքական Գ.—420

Միտքական Վ.—305

Միտքական Գր.—130—133

Միտքական Մանուկ պոետ—83

Միտքական Ն.—414, 417

524

Միտքական Գ.—187, 332, 375

Միտքական Ա.—21, 142

Միտքական Առարկա—165

«Միտքական» վարչապետ—տե՛ս Պապիկյանի Ռ.

Միտքական Ա.—112

Միտքական Քր.—247

«Միտքական»—տե՛ս Փամպուկյան Ս.

«Միտքական»—տե՛ս Փամպուկյան Ս.

Միտքական Արքեպիսկոպոս—165, 308

Միտքական Գր.—85, 92, 122, 153, 160, 232, 306, 348, 372, 458, 506

«Միտքական» Պապիկյանի Մ.

«Միտքական» Պապիկյանի—տե՛ս Գրական Նախ.

Միտքական Սերաստական—91, 162, 214

Միտքական Սկսական—203

«Միտքական» վարչապետ—տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Մ.

Միտքական Ա.—13, 53, 76, 88, 100, 127, 152, 178, 201, 212, 261, 306, 373, 374, 390, 435

Միտքական Ն.—216

Միտքական Մ.—245, 389

Միտքական Նախ.—316, 362, 375

Միտքական Գ.—490

Միտքական Ն.—488

Մ. Ղ.—219, 221

«Մ. Միտքական»—տե՛ս Պապիկյանի Ռ.

Միտքականի Պապիկյանի Գրական-Նախ.—220

Միտքական—102

Միտքական Ա.—27, 455, 488

Միտքական Ց.—392

Միտքական Մ.—333

Միտքականի Պապիկյանի—տե՛ս Պապիկյանի Ռ.

«Միտքական»—տե՛ս Տեմիրճիպուրյանի Նախ.

«Մ. Շապուրյան»—տե՛ս Հովհաննիսյանի Ն.

Միտքական Գր.—504, 505

Միտքական Ս.—303

Միտքական Գ.—128, 153, 322, 340, 355, 480, 502

«Միտքական»—տե՛ս Ասատուր Հրանտ

Միտքական Մ.—304

«Միտքական»—տե՛ս Տեմիրճիպուրյանի Նախ.

Միտքականի Նախ.—(Ջուլիանյան)—373

Միտքական Վ.—173, 408

«Միտքական»—տե՛ս Արքեպիսկոպոսի Ն.

Մասերը Լ.—148
 Մեղսն Բլեյնի—265
 Մեղսն Խորենացի—5, 38, 48, 50, 56,
 81, 95, 117, 121, 208, 227, 234,
 261, 275, 322, 371, 386, 402, 430,
 431, 435, 507
 Մեղսն Կազանկաովացի—75, 165, 204,
 308
 Մեղսն Մարգարե—245
 Մեղսն Պատրվակ—Հանդիման—տե՛ս
 Պատվական Միջայի
 Մեղսնյան Ալեքսանդր—տե՛ս Շիրվան-
 զադե
 Մերման—494
 Մեր Զեմեդի—140, 141
 Մերվան—427
 Մուսլյան Աս.—490, 491
 Մահրյան Գր.—157, 373
 Մանրյան Զ.—9, 20, 176, 206, 237,
 245, 250, 253, 255, 261, 263, 277,
 283, 284, 286, 314, 316, 323, 333,
 480
 Մանրյան Մ.—9, 20, 47, 51, 73, 110,
 150, 151, 177, 193, 306, 207, 216,
 219, 237, 243, 245, 250, 251, 255,
 257, 260, 272, 283, 286, 288, 289,
 308, 322, 332, 349, 351, 365, 369,
 375, 378, 391, 480, 500
 Մարյան Ս.—245
 ՄԲ. Վ.՝—տե՛ս Ոսկանյան Ստ.
 ՄԲ. Վ.՝—տե՛ս Դանադյուլյան Մ.
 Մուսն զարդասեր—տե՛ս Դանադյուլ-
 յան Մ.
 ՄԲ. Վարդապետ—428
 Մ. Տ. Ս.—84
 Մարտկա—տե՛ս Պուլանյան Բյուլանդ
 Մարտկա—տե՛ս Սմբատ Բյուրառ
 Մրնն—81
 Մրմրյան Լ.—294
 Մուրադյան Սարգիս—տե՛ս Ասրպետ
 Մուհամեդ—271
 Մուհամեդ Էմին Ալի փաշա—161
 Մուլեդ Եպիսկոպոս—167, 370, 503
 Մուլիք-Վաթիֆ փաշա—94
 Մուպաշանյան Լավհ.—117
 Մուստաֆա-Ջարիֆ փաշա—94
 Մուր—81

Մուրադյան Աբր.—164
 Մուրադյան Գարեգին—տե՛ս Մուրադ-
 յան Մ.
 Մուրադյան Ծղիղաբ—235, 439, 497
 Մուրադյան Ծփրեմ—273
 Մուրադյան Մել.—89, 211, 256, 288
 Մուրադյան Մ.—484
 Մուրադյան Ս.—299
 Մուրադյան Յր.—228
 Մուրադյան Ն. Ն.—94
 Մուրատ—382
 Մուրատ—տե՛ս Մազմանյան Գ.
 Մուրադյան—119

Մազմանյան Լ.—150
 Մազմանյան Վրթ.—337
 Մազմանյան Ճանիկ—264
 Մազմանյան Ստ.—499
 Մազմանյան Կ.—296
 Մազմանյան Ստ.—101
 Մազմանյան Մ.—140
 Մարալյան Գ.—347
 Մեհաբեկ Կարաբեկ—85
 Մ. Ն.—386
 Մ. Շ. Վ.՝, Մ. Շ. Վ. Մ.՝—տե՛ս Շա-
 հնյան Լավհանյան Վանեցի
 Մալմանյան Գրիգոր—տե՛ս Անճառնի
 Գրիգոր
 Մալմանյան Ս.—158, 161
 Մանիկ Էդ.—95, 269, 338, 368, 369
 Մուկուլյան Նիկ.—419
 Մուսուֆյան Զ.—98
 Մուսուֆյան Լ.—194
 Մուսուֆյան Տ.—182, 246

Նազարյան Լ.—265
 Նադիրյան Ս.—407
 Նազարեթյան Գ.—335
 Նազարյան Ա.—283, 320, 328, 330,
 347, 348, 371
 Նազարյան Էմ.—78
 Նազարյան Ստ.—9, 16, 18, 20, 21,
 23—26, 28, 34, 35, 68, 110, 111,
 157, 187, 199, 204, 208, 210, 212,
 214, 216, 217, 219, 221, 224—226,
 235—237, 240, 245, 247, 249, 251,
 255, 256, 262, 264, 278, 278, 279,

284, 287, 288, 289, 291—293, 313,
 316, 318, 320, 324—327, 330, 348,
 351, 352, 358, 363, 367, 369, 396,
 397, 403, 437, 438, 442, 445, 450,
 455, 459, 461, 479, 490, 493, 496, 501
 Նազարյան Ն.—367, 371
 Նազարյանց Տ.—222
 Նազիկյան Մ.—100
 Նազինյան Ա.—315
 Նաթանյան Կ.—456
 Նաթանյան Մ.—298
 Նալբանդյան Ա.—414
 Նալբանդյան Մ.—9, 11, 16, 20, 21,
 23, 24, 25, 29, 30, 48, 51, 53, 175,
 200, 206, 309, 212—214, 219, 221,
 224—226, 237, 240, 251, 252, 256,
 261—263, 273, 275, 284—287, 290—
 292, 314—316, 320—322, 327, 328,
 330—333, 341, 352, 356, 371, 375,
 390, 400, 403, 405, 411, 442, 443,
 445, 464, 477, 484, 494, 501
 Նուհապետ—տե՛ս Ալիշան Ղևոնդ
 Նահապետ Քուչակ—55
 Նահապետյան Գ.—181, 182
 Նազաշ Հովնաթան—395
 Նանուկյան Ռ.—448
 Նապոլեոն Ա.—237, 399
 Նապոլեոն Գ.—454
 Նասրեդդին խոջա—126, 348, 506
 Նավասարդյան Բ.—77
 Նավասարդյան Տ.—315
 Նավասարդյան Փ.—359
 Նար-Պեյա—տե՛ս Գալֆայան Խորեն
 Ն. Գ. Վ.—472
 Նեմցն Գ.—259
 Նեվ Ֆել.—312
 Ներկարարյան Ե.—266
 Ներսես Աղտարակեցի—186, 208, 262,
 343
 Ներսես Լամբրոնացի—67, 81, 105, 245,
 256, 309
 Ներսես Մեծ—64, 104, 221, 238, 405
 Ներսես Ենոքչալի—105, 108, 127, 153,
 215, 219, 266, 361
 Ներսիսյանց Մ.—497
 Ներսիսյանց Պողոս—263
 Ներսիս Ժ.—27, 28, 135

Նիկոլ Քորոսավի—476
 Նիկոլայ I—86, 151, 317
 Նիկոլայ Պապունյան—տե՛ս Ալադաթ-
 յան Ն.
 Նիկոմիդացի Միհրդատ-Ազարիկ—49, 69
 Ներնիա—տե՛ս Եւֆրիկյան Հ.
 Ներսանի (աշուղ)—150, 212, 479
 Նյուտոն Իս.—92
 Նշանյան Հար.—79
 Նշանյան Ն.—265
 Նշկյան Հակ.—120
 Նոյման—198
 Նոսպազ—տե՛ս Պապունյան Մ.
 Նովիկ Ա.—461
 Նորայր Բուզանդացի—311
 Նորատուկյան Գ.—75, 76
 Ն. Ս. Ն.—243
 Նուրբաբ—տե՛ս Ղարաբյան Գ.
 Նումա Պոմպիլիոս—103
 Նուրիբեկյան—տե՛ս Ընդիբարյան Գ.
 Նուրիբեկյան Բ.—287
 Նուրիբեկյան Մ.—162, 375, 326, 364,
 432, 456
 Նուրիբեկյան—տե՛ս Տեմիրբեկյան Ե.
 Նուրիխանյան Մ.—113
 Նուրիջանյան Հ.—423
 Նուրյան Հովհ.—160
 Նշարի Զալալիա—տե՛ս Հախումյան Ս.
 Շահադի Ե.—154, 236
 Շահադի Ս.—24, 36, 189, 250, 263,
 309, 320, 355, 358, 369, 371, 376,
 377, 384, 450, 454, 455, 457, 461,
 490
 Շահադիյանց Ի.—503
 Շահան-Ջրպետյան Հ.—284
 Շահրազ Գր.—194
 Շահրուզադյան Գր.—62
 Շահինա—տե՛ս Կյուրեյան Մ.
 Շահինյան Հովհաննես Վանեցի—126,
 136
 Շահնարաթյան Մ.—352
 Շահնազարյան Գանիել (Տոպալեցի)—429,
 497
 Շահնազարյան Կ.—13, 164, 165, 199,
 250, 262, 269—271, 303, 304, 390,
 391, 404, 430

Եանաքարյան Հովհ.—169
 Եանաքար Մ.—288
 «Եան-Սվար»—տե՛ս Լեռնյան Խ.
 Եանվեճեղյան Հակոբ—156
 Եանվեճեղյան Հ.—454, 455, 460
 Եանվերդյան Ալ.—89, 156
 Եահրամանյան Հովհ.—տե՛ս Նիրանի
 (աշուղ)
 «Եահրթար»—տե՛ս Առաքելյան Հ.
 Եահրեկյան Հ.—295
 Եազուրաթյանց Մ.—286
 Եամբլյանց Ա.—50
 Եամիխ Մելքոս—151
 Եամտանեճյան Գր.—78
 Եամտանեճյան Մ.—69
 Եանշյան Պ.—182, 493, 497
 Եապչյան Պ.—121
 «Եավապա»—տե՛ս Կյուրճյան Մ.
 Եատորրիան Ֆր.—26, 28, 36, 115, 142,
 232, 251, 348, 358, 364, 494
 «Եարժեհ»—տե՛ս Տեմիրճիպաշյան Եղիա
 Եարուրյան Ա.—54, 457
 Եատենշտայն Կարլ-Ֆերդինանդ—161
 Եելլի Պ.—38
 «Եեկպետ»—տե՛ս Սարուխանյան Ա.
 Եենեիս Անդ.—80, 213, 497
 Եերամ (աշուղ)—185
 Եերիդան Ռ.—269
 Եերմազանյան Գ.—320, 324, 376
 Եեթսպիր Վ.—6, 21, 90, 92, 100, 330,
 349, 354, 376, 410, 454, 482, 502
 Եիլլեր Ֆր.—24, 26, 45, 49, 247, 251,
 255, 313, 328, 366, 461, 492
 Եիշմանյան Ա.—61
 Եիշմանյան Հովսեփ—տե՛ս Ծերենց
 Եիշմանյան Վ.—195
 «Եիտակյան»—տե՛ս Մատուրյան Ալեք-
 սանդր
 Եիրին (աշուղ)—150, 151, 212
 Եիրվանզադե Ալ.—211
 Եխյանց Ս.—505
 Եմաթյան Մ.—264
 Եմավոն հպիսկոպոս—105
 «Եմեդ»—տե՛ս Քամայան Ս.
 Եմիդտ Քր.—57, 103, 121, 346
 Եմիդտ Յ.—83, 324, 360
 Եյուլյուրյան Ն.—226, 273, 302

Եռշար (աշխարհագրագետ)—162
 Եվարց Էդ.—220
 Ետիկյան Ա.—34, 35, 103, 121, 127,
 149, 173, 217, 267, 294, 317, 342,
 346, 380, 396
 Ետուրերգ Լ.—216
 Եարալ—183
 Եուշանիկ (Վարդան Մամիկոնյանի դուս-
 տրը)—105, 248, 307, 345, 361, 396
 «Եուշեցի»—տե՛ս Նազարյանց Տ.
 Եփիկյան Ար.—62

 «Ռ. Բ.ա»—տե՛ս Զորայան Ն.
 Ռիմպիանոս—122
 «Ռմն արդի բանահյուսից»—252, 253,
 «Ռմն յազգասիրաց»—84
 Ռսկան Երեսնցի—150, 176, 237, 296,
 251, 507
 Ռսկան Երվանդ—144
 Ռսկան Հակոբ—?, 22, 75, 91, 116, 214,
 241, 338, 339, 358
 Ռսկանյան Ար.—491
 Ռսկանյան Ստ.—8, 11, 15, 18, 21, 22,
 27, 28, 30, 34, 41, 66, 91, 95, 106,
 108, 126, 134, 135, 137, 138, 140—
 —143, 154, 155, 196, 242—244,
 247—254, 257, 256, 274, 403, 404,
 440, 443, 445, 446, 448, 449, 451—
 454, 482, 484, 485, 500, 502
 Ռսկանյան Վռամշապուհ-Մելքոն—117
 Ռսկերյան Հովհ. Վաղարշապատցի—261,
 272
 Ռսկյան Գր.—280
 Ռսկյան Կ.—420
 Ռսկյան Մ.—299
 «Ռստանիկ»—տե՛ս Դանազուրյան Մ.
 Ռվիդիոս Նազոն—356, 371

 Զագրճյան Ե.—63, 83, 197, 207, 231
 Զագրճյան Հ.—118
 Զալբիյան Ա.—151
 Զալբիյան Ս.—471
 Զալխուշյան Գր.—408
 Զալյան Մ.—505, 506
 Զախրյան Զարմայր-Ստեփան—95, 250,
 444, 447, 453
 Զամյան Հ.—160

Չամաւանի Հովհ.—18, 56, 85, 109,
130, 182, 179, 180, 223, 224, 286,
290, 302, 314, 315, 341, 406, 411,
429, 441, 484

Չամբարյան Հակ.—147

Չայան Ե.—114, 115

Չայան Հ.—117

Չայանի Կ.—467

Չառույթ—344

«Չարափառ Հայ մըս—տե՛ս Ոսկանյան Ս.

Չափրաստեան Գ.—208, 232

Չերազ Գ.—146

Չերազ Մ.—74

Չերքեզյան Լ.—278, 291, 316, 324,
325, 327, 330

Չիլիկիբյան Գր.—117, 137, 139, 178,
325, 326, 328, 329, 347, 350, 357,
358, 363, 367, 376, 415, 417, 441,
500

Չիլիկիբյան Եղ.—420, 421

Չիլիկիբյան Լ.—377

Չիթի Նիկ.—99

Չձձիկի Ս.—283, 279

Չձձյան Գեորգ—415, 456, 491, 498

Չձձյան Գրիգոր—80, 79, 417

Չձձյան Ս.—392

Չալազյան Տիմ.—338

Չապանյան Ա.—54

Չասեր Զ.—90, 92, 261

Չարայան Հ.—61

Չափաւանյան Կ.—267

Չափաւանյան Մատթեոս—տե՛ս Մատթեոս
կաթողիկոս

Չափաւանյան Տ.—358

Չաղազաւ Յովն—494

«Չաղիլ խան»—տե՛ս Բարոնդյան Մ.

Չալազյան Արմենակ—Մարգիթ—45, 73,
82, 95, 113, 272

Չալառանյան Սո.—252, 393, 397, 400,
402, 403, 408, 430, 453, 456, 493,
497, 502

Չալազարյան Ղ.—8, 19, 32, 409, 454

Չալճյան Թովմա-Գեղամ—72

Չալճյան Ալ.—127

Չալմերտսոն Հենրի-Ջոն—402

Չայան Ս.—482, 486

Չայան Ն.—13, 15, 68, 98, 214, 339

Չայան Ս.—15

Չայան Տ.—299

Չահառքյան Ա.—172

«Չահալուսին»—տե՛ս Մարգարյան Վ.

«Չահալուսին»—տե՛ս Պողոսյան Պերճ

Չայան Գ.—276

Չայան Հ.—270

Չանայի—31

Չապայան Ա.—419

Չապայան Սիմոն—419

Չապայան Միքայիլ—116, 143

Չապայան Օնեիկ—419

Չապիկյան Հակ.—158

Չապիկյան Վարդան—297

Չապոնյան Մ.—120, 504

Չանասյան Պ.—80, 394, 398, 399, 401,
402, 405, 406, 410, 483, 492, 494,
501

Չասմանյան Կարապետ—տե՛ս Բասմաշ-
յան Կ.

Չափիլ 1—363

Չատկանյան Գաբրիել—23, 48, 49, 51,
53, 187, 380, 375, 431, 433, 476, 477

Չատկանյան Հովհ.—202

Չատկանյան Միքայիլ—67, 112, 212,
228, 272, 278, 306, 345, 367, 371,
398, 401, 494

Չատկանյան Ռաֆայիլ—16, 18, 23, 47,
49, 50, 52, 154, 178, 185, 187, 189,
202, 208, 214, 250, 273, 290, 325,
329, 333, 333, 354, 360, 368, 375,
392, 393, 431, 476, 479, 489, 490, 493

Չատկանյան Սեդուկ—200, 488, 492

Չատկանյան Վահագն—417

Չատկանյան Փերոյիլ—16, 34, 219, 236,
274, 374, 375

Չատկանյան Օլգա—478

Չարզյան Ս.—13

Չարթիյան Ս.—60

Չարնի Հովարդ—Գեղիկ—48

Չարոնյան Կ.—70

Չարոնյան Հովհ.—11, 41, 164

Չարոնյան Ս.—373

Չարոսմայան Մարտիրոս—380

Չարոսմայան Միքայիլ—81, 118

Չարոսմայան Ռ.—418

Պարտիզական Գր.—184
 Պարտիզական հ.—98
 Պարտիզոնի վ.—115
 Պարույր Հայկարդի—49
 Պեռզուս Հ.—436
 Պեղճյան Զենոբ—379
 Պեղճյան Հ.—475
 Պենյան Աբր.—179
 Պենյան Հ.—488
 Պեննէնյան Խ.—458
 Պենշկիթայի Մ.—23, 49, 92, 153,
 160, 182, 184, 241, 244, 247, 287,
 350, 357, 358, 376, 410, 419, 479,
 481
 Պենշկիթայի Վ.—210
 Պետեֆի Ե.—331
 Պետիկյան Ա.—264
 Պետրարկա Ֆր.—22, 188
 Պետրոս առաքյալ—127
 Պետրոս կաթողիկոս—416
 Պետրոս Մեծ (թագավոր)—137, 176,
 237, 239, 431
 Պետրոսյան Ալ.—տե՛ս Սանդալ
 Պետրոսյան Անդ.—314
 Պետրոսյան Հովհ.—265, 280, 296, 413
 Պետրոսյան Մ.—147
 Պետրոսյան Յու.—14
 Պետրոսյան Ս.—265
 Պերդրան Ալ.—257
 Պերճե—տե՛ս Զիլինկիրյան Գր.
 Պերճե—Պարույր—տե՛ս Մենջմյան Աբր.
 Պերոն էդ.—138, 143
 Պերպերյան Ավ.—84, 118, 475
 Պերպերյան Հրանտ—տե՛ս Ալատին Հը-
 րանտ
 Պիդպե Պոզոս—195
 Պիդդարոս—463
 Պիոս Զ-րդ պապ—41, 113, 123, 126
 Պիպեռճյան Առ.—120
 Պիտաբա—տե՛ս Պետրոսյան Մ.
 Պլանշար Զ.—233, 301
 Պլատոն—162, 167, 207, 303
 Պլարամպեկյան Միք.—484
 Պլուզյան Մ.—335
 Պլուտարքոս—219, 220, 267
 Պ. Յ. Ա.—368
 Պոզաճյան Բերուզ—299

Պոզաճյան Բյուզանդ—246
 Պոթթա—383
 Պունժան Ալ.—469
 Պոդոս Յոսեֆյան—87
 Պոդոս վարդապետ—286
 Պոդոս Պատրիարք—418
 Պոդոսյան Ե.—68, 101, 117, 136, 179,
 183, 243, 288, 358, 370, 391, 419,
 441, 459, 484
 Պոդոսյան Հայկազ—367
 Պոդոսյան Հովակիմ—363
 Պոդոսյան Ղազարոս—7
 Պոդոսյան Ղուկասյան—298
 Պոդոսյան Մ.—132
 Պոմպինիոս Ատտիկոս—83
 Պոյաճյան Ալ.—484
 Պոյաճյան Վ.—151
 Պոյաճյան Հ.—189
 Պանտաֆի—տե՛ս Կյուրճյան Մ.
 Պոզպ Ալ.—36, 73, 81, 269
 Պոռաբոյան Մ.—59, 73, 74, 101, 120,
 121, 144, 146, 148, 169, 170, 191,
 194, 215, 264, 277, 282, 298, 354,
 416, 419, 421, 488
 Պոռյան Պերճ—219, 274, 285, 288, 307,
 316, 398, 407, 429, 478, 485, 493,
 503
 Պոռնոսովյան Միլան—տե՛ս Միլան Կամ-
 ար
 Պորնուս Ռենցիո դը—384
 Պրեո արքա—250
 Պրիամոս—477
 Պրոթեոս—291
 Պրոկոպիոս—343
 Պրուզոս Պիեր-Ժոզեֆ—499
 Պրուսեկ Գեմետրիոս—166
 Պուլվեր Հեն.—397
 Պուլլի—382
 Պուլկին Ալ.—24, 28, 36, 212, 231,
 283, 321, 352, 378, 404, 438, 488
 Պուրկեր Յուհան—տե՛ս Բիրքեր Հովհ.
 Պուրմյան Ս.—491

 Քալալեդդին—տե՛ս Հասան-Ջալալ-
 յան Բ.
 Ջալալեդդ Զ.—245, 246
 Ջալալյան Ս.—13, 208, 256

Զախչախյան Մ.—36, 80, 114, 115
 Զանգույան Հ.—148
 Զանչյան Գ.—54
 Զիվանշիր իշխան—75, 284
 Զրպեայան Հակոբ—տե՛ս Շահան-Ջըր-
 պեայան Հակոբ
 Զոնդ Աստ.—137, 152, 174, 198
 Դարիկ Ֆր.—384
 Դադիշլև Ա.—317
 Դամբա Ա.—318
 Դավթիս Վ.—51
 «Դաշիդա—տե՛ս Այվազյան Բ.
 Դասին Ժան—21, 36, 71—73, 336, 357,
 366, 407, 410, 432, 469
 «Դաստամեհա—տե՛ս Ալիիտր Հարսիթյան
 Դափայիկ Սանցիո—452
 Դափայիկյան Մ.—116
 Դեխլով Բ.—37
 Դեյն—128
 Դենան Ժազեֆ-Էրենստ—460
 Դեռտեն Սերովբե—տե՛ս Պատկանյան
 Սերովբե
 Դիլ Վիլհելմ-Հենրիխ—271, 490
 «Դշտունիա—տե՛ս Սարգարյան-Արեշտա-
 յան Արամ
 Դոքերտ Կլեմանս—26, 237
 Դոքերտսեն—65
 Դոբովամ—469
 Դոզուլ—410
 Դուեն Ե.—273
 «Դոստոմբեկա—տե՛ս Դանտզյուզյան Մել-
 քան
 Դոստոմյան Դ.—292, 451
 Դոստովցե Յա.—317
 Դոտա—333
 Դոտինյան Մ.—236
 Դոքեն Խանազատ—352, 353
 Դուստա Լոպն դը—214
 Դուժն դը Լիլ Կ.—7
 Դոմյանցե Պ.—237
 «Դոմաճաթ—տե՛ս Լեո
 Դոմթափելի Ե.—284
 Դուրինյան Ն.—15, 18, 98, 106, 129,
 151, 358, 399, 480, 486
 Դուստ Ժան-Բատիստ—213, 215
 Դուստ Ժան-Ժակ—142, 160, 180, 364,
 384

Դոստամ (աշուղ)—151
 «Ս.ա—տե՛ս Սանահյանց Մ.
 Սաադի—250, 367, 464
 Սազայան Ան.—61
 Սազաթյանց Ման.—24, 219, 262, 437
 Սադունյանց Ս.—50
 «Սալիհա—տե՛ս Պառնասյան Պ.
 Սալլանթյան Միք.—127
 Սալուստիոս Գալստ—171
 Սահակ (աշուղ)—411
 Սահակ Ամասթունի—170
 Սահակ Արթուրյան—507
 Սահակ-Մեարոպ—59
 Սահակ Պարթև կաթողիկոս—91, 104,
 163, 287, 394
 Սահակ փարդապետ—տե՛ս Սահակ Ամա-
 տունի
 Սահակյան Երեմիա—տե՛ս Իսահակյան
 Երեմիա
 Սահակյան Մ.—75
 Սահակյան Սա.—47
 Սահառունի Իս.—204
 Սահրազյանց Հովհ.—476, 477, 488
 «Սահրաթա—տե՛ս Սուրիայան Եփրեմ
 Սաղաթնյան Մ.—79
 Սաղյան Մ.—185, 219, 245, 251, 255,
 261, 283, 285, 287, 292, 330, 322,
 324, 326, 331, 332, 333, 348, 355,
 358, 364, 373, 377, 436, 450, 454—
 —457, 462
 Սամիկյան Բ.—54
 Սամյան Անդ.—365
 Սամյան Սեթ—367
 Սամվելյան Լ.—100
 Սամվելյան Ս.—160
 Սամուել Անեցի—165
 Սայաթ-Նովա—85, 136, 167, 212, 375,
 479
 Սայաթնյանց Գ.—207, 216
 Սայաթնյանց Մ.—287
 Սայաթնովյանց Հով.—49, 52, 210, 212,
 220, 242, 259, 263, 293, 294, 326,
 493
 Սայիլյան Աթանես—տե՛ս Աթա
 Սանահյան Մ.—486
 Սանասարյանց Մ.—216, 325

Սանգալ—228
 Սանդուխտ կույս—104, 354, 362, 386
 Սանթրոսյան Մ.—497
 Սանտալճյան Ա.—147
 Սանտո ժյուլ—300, 352
 Ս. Սապահյուլյան—147
 Սավայանյան Տ.—254, 281
 Սարաֆյան Հովհ.—459
 Սարգիս—384
 Սարգիս արքեպիսկոպոս—338
 Սարգիս զորավար—105
 Սարգիս Շնորհալի—340
 Սարգիս Վանանդեցի—234, 238, 254
 Սարգիսյան Բ.—73
 Սարգիսյան Հ.—158
 Սարգիսյան Ղ.—367
 Սարգիսյան Ն.—267, 469
 Սարգսյան Լ.—378
 Սարգսյան Սարգիս—145
 Սարգսյան Սմբատ—71, 117
 Սարգսարյան-Արեշատյան Արամ—166
 Սարդու—366
 Սարսյան Ստ.—495
 Սարինյան Ռ.—182
 Սարինյան Ս.—34, 37, 119
 Սարոփանյան Առ.—372
 Սաֆարյան Հ.—98
 Ս. Բ.—211
 ՇԱ. Բ.—տե՛ս Տաղավարյան Ն.
 Սեբեոս—66, 71, 73, 81
 Սեբերիանոս Գարաղացի—110
 ՇԱԽԱ—տե՛ս Սուքիասյան Ն.
 ՇԱԽԱ—տե՛ս Ասատուր Հրանտ
 ՇԱԽԱ—տե՛ս Զուղուրյան Հ.
 ՇԱԽՍ—Սամա—տե՛ս Սամյան Սեթ
 Սեթյան Կ.—62, 230
 Սեթյան Հովհ.—100, 399
 Սելիմ Գ. (սուլթան)—13
 Սելիմ փաշա (զորահրամանատար)—95
 Սեկյուր—380
 Սեդեհատրոս Հայրապետ—390, 391
 Սեմերճյան Մ.—267
 Սեմյոնով Վ.—483
 Սեյյադ (աշուղ)—150, 151, 187, 210—
 —212, 215, 221, 223—225, 244, 246,
 247, 249—251, 253, 261—263, 274,
 276, 279, 283, 319, 320, 322, 328,

327, 375, 448, 452, 459, 466, 479,
 495, 497, 498
 Սեյյադ Շամախեցի—տե՛ս Սայաթնով-
 յանց Հովհ.
 Սեյյան—տե՛ս Մադույան Արշակ
 Սենեկա—361
 Սենեքերիմ Արծրունի—309
 Սեն-Պիեռ Բ.—46, 174, 237, 300, 473
 Սեն-Սիմոն Անրի Կլոդ—498
 Սեստինի Բ.—406
 Սնիկյանց Հր.—362
 Սնիկյանց Մ.—444, 455
 Սերմնացան—տե՛ս Տեր-Միքեյլյան Գր.
 Սերբյանց Հակոբ Թաթումչի—324
 Սերոբեր խալատուրյան Եահրեզ—տե՛ս
 Նալբանդյանց Մ.
 Սերվանտես Մ.—90
 Սերվերյան Մ.—259
 Սերվիլեն—15, 97, 389, 492
 Սերունի Բ.—437
 Սեցիմյան Աբր.—378
 Սերվանյան Հար.—11, 15, 18, 20, 21,
 29, 76, 164, 184, 190, 281, 288,
 286, 290, 315, 321, 323, 331—333,
 340, 349, 359, 360, 365, 366, 369,
 370, 376, 395, 443, 445—447, 464,
 496
 Սթանպուլյան Հ.—378
 Սթուրմ—258
 Սիբարիս—տե՛ս Դավթյան Ս.
 Սիմոն ժյուլ—143, 256, 325
 Սիմոնյանց Մ.—434
 Սիմոնյանց Պ.—16, 205, 493
 Սիմոնյանց Վ.—52
 Սինապյան Գր.—360
 Սիպիլ—368, 414
 Սիպիլյան Կ.—63, 65
 Սիսակյանց Մ.—356
 Սիվերս (կոմս)—464
 Սիբրար—տե՛ս Քելեկյան Տ.
 Սիրանուշ (դերասանուհի)—362, 491
 Սիբրոզ—տե՛ս Փայանթար Ալեքսանդր
 Սիրոնյան Էդ.—490
 Սլաբյան—տե՛ս Մատուրյան Ալ.
 Սկայարդի—տե՛ս Մսերյանց Զարմայր
 Սկանդարյան Գ.—345, 347
 Սկանդարյան Ս.—345

«Անկաղաթիկ»—տե՛ս Արփիարյան Արփիար
 Ակրիկ է.—368, 480
 Ակրիկ Մ.—401
 «Ակունակ բանասեր»—տե՛ս Տաղավարյան
 Նաղարեթ
 Ակուղիների (ճարտարապետ) —52
 Ամբաստ Բագրատունի—243
 Ամբաստ Բյուրատ—354
 «Ամբաստ Բյուրատաղենց»—տե՛ս Ամբաստ
 Թյուրատ
 Ամբաստ Գունդատարի—165, 176, 262,
 271, 371
 Ամբաստ Մամիկոնյան—253
 Ամբաստ Սպարապետ—տե՛ս Ամբաստ Գուն-
 դատարի
 Ամբաստյան Գ.—461
 Ամբաստյան Մ.—13
 Ամիտ Աղամ—92
 Այու Նոսեն—41, 107, 200, 224, 248,
 258, 340, 404, 433
 Այսերմեհլյան Ա.—101
 «Նեար»—տե՛ս Մատուրյան Ալ.
 «Ս. Շաճրեզ».—տե՛ս Նալբանդյան Մ.
 Ս. Ո.—տե՛ս Ոսկանյան Ստեփան
 Սոսվյան Ֆրանցիսկոս—115, 156, 157,
 197, 301, 404
 Սուխ—85
 Սուլժյան Հ.—412
 «Սոխակյան»—տե՛ս Սուլժյան Հ.
 «Սոխ».—տե՛ս Սուլժյան Հ.
 Սոկոլովսկի—128
 Սոկրատ—159, 324, 326, 327
 Սոդիկյան Ս.—103
 «Սոդոմոնյան»—տե՛ս Փանոսյան Ալ.
 Սոմայան Ս.—267
 Սոֆոկլես—72
 Սպենսեր Հ.—92
 «Ս. Ս.»—տե՛ս Սամյան Սեթ
 Ս. Վ.—տե՛ս Ամատունի Սահակ
 Սվազլյան Մ.—378
 «Սվին»—տե՛ս Ճուղուրյան Հ.
 Սվիֆտ Զ.—203, 237, 269
 Ստանյուկովիչ Կ.—497
 «СТЕРЖ».—տե՛ս Քառայան Ս.
 «Ս. Տ. Արկոմեդ».—տե՛ս Ղարապյան Գ.
 Ստեփան Լորեն—473, 474
 Ստեփան Լ.—13, 205, 285, 286, 282,

461, 462, 482, 483, 489, 493, 495,
 502, 503
 Ստեփանյան Գ.—58, 59, 74, 78, 79,
 99, 101, 102, 120, 138, 144, 145,
 167, 170, 194, 252, 264, 266, 277,
 290, 294, 295, 297, 312, 333, 334,
 358, 360, 377—379, 419—422, 437,
 443, 455, 459, 464, 466—468, 483,
 496, 499, 505
 Ստեփանյան Գ.—163
 Ստեփանյան Զ.—325
 Ստեփանյան Մ.—277
 Ստեփանյան Ս.—489
 Ստեփանես Առողիկ—165, 250, 270,
 371
 Ստեփանես Սյունեցի—տե՛ս Ստեփանես
 Օրբելյանց
 Ստեփանես Ստեփան—տե՛ս Ստեփան Լորեն
 Ստեփանես Օրբելյանց—165, 237, 269,
 342, 371
 «Ստվեր»—497
 Ստրիգակի Տոկմի—356
 «Սրինգ».—տե՛ս Պապիկյան Վ.
 Սրվանձայան Գրեգորի—183, 206, 210,
 252, 263, 264, 277, 313—315, 319,
 324, 349, 352, 357, 412, 486
 Սուլթան (աղաղ)—151
 Սուլթանյան Վ.—245, 253
 Սուլթանյան Անտիա—16, 261, 278, 281
 Սուլթան Մ.—321
 Սոմարոկով Ալ.—26, 36
 Սունդուկյան Գ.—415, 417, 418, 420,
 498
 Սուլեյման Էմ.—46, 478
 Սուլթոկ Ա.—237
 «Սուրեն».—տե՛ս Միքայելյան Փ.
 Սուրենյան Սո.—100
 Սուրենյան Վ.—276
 Սուրմակ—85
 Սուրխաթյան Ա.—417
 Սուրխաթյան Ե.—145, 457
 Սուրխաթյան Լ.—457
 Սուրբյան Ա.—56
 «Ս. Փ. Ե.»—տե՛ս Փամայան Ս.
 Վազենի Մ.—65, 248

Վախեցիկի Ալ.—161
 Վալեբրիտ—178
 Վաճան և Բամյանա—տե՛ս Մանրյանց
 Մանր
 Վաճան Գաղթնացի—105
 Վահան Մամիկոնյան—180
 Վահանյան Ս.—38
 Վահան—տե՛ս Ռեկանյան Ստ.
 Վահրամ Եղիսեցի—165
 Վահրամ Ռուբինյան—տե՛ս Զախախ-
 յան Մ.
 Վահրամ Ռաբունի—178, 271
 Վահրամի—տե՛ս Արթուրի Վահան
 Վահրամի—331—333
 Վաղարշ—տե՛ս Պառնասյան Պ.
 Վաղարշակ—տե՛ս Եւրիկյան Լ.
 Վաղարշակ-Պողոս Պառնասյան—տե՛ս
 Պառնասյան Պ.
 Վալկոմի Մ.—504
 Վանեզա—տե՛ս Մաղաթյան Եղիշ
 Վան-Գեյլ—347
 Վանու—տե՛ս Տեր-Գրիգորյան Լեւոն.
 Վաշինգտոն Զորք—150
 Վասայան Փ.—478
 Վասակ Սյունեցի—85, 108, 249
 Վասպուրականեցի—տե՛ս Փափազյան
 Վրթանես
 Վարդան Այգեկցի—135, 348
 Վարդան Բարձրաբերդցի—104, 165, 288,
 343, 343
 Վարդան Մամիկոնյան—51, 105, 249,
 250, 260, 267, 307, 309, 325, 328,
 344, 345, 385, 375, 376, 385, 387,
 432, 434, 480, 489
 Վարդան Վարդապետ—380—381
 Վարդգես—տե՛ս Փափազյան Վրթանես
 Վարդ Մամիկոնյան—123
 Վարդ-Մեխակ—տե՛ս Գարանֆիլյան Վ.
 Վարդանյան Լեւոնի—41, 89, 91, 421
 Վարդապետ Լակոթ—333
 Վարդապետիկ Եղիշ—135
 Վարձապետյան Ն.—167
 Վարձկանց Ս.—52
 Վարչամյանց Ա.—875
 Վարչամյանց Ս.—287, 318
 Վարպետյան Մ.—467
 Վարքա—տե՛ս Արեղյան Մանուկ

Վահանյան—տե՛ս Աւետիկ Լրանա
 Վահանյան Գ.—13
 Վահանյան Մ.—227
 Վերնե Լորա—410
 Վերնե Վ.—268
 Վերա եղբայրասիրի—395
 Վերդի Ջ.—476, 501
 Վերդը կիմանաց—տե՛ս Պառնասյան
 Գաբրիել
 Վինյե Ալ.—326
 Վինյան Սերովոն—տե՛ս Սերովին
 Վիրգիլիոս Պալլիոս—62, 80, 138, 218,
 255
 Վիրգիլիոս Պալլիոս—տե՛ս Փելեկյան Տ.
 Վիկա—տե՛ս Լեոնյան Ս.
 Վլ. Մատան—տե՛ս Մաղոյան Ա.
 Վալտեր Ֆր.—22, 119, 137, 161, 162,
 180, 218, 269, 285, 364, 384, 386,
 419, 486
 Վորմ Ն.—493
 Վորոնցով Մ.—52
 Վ. Զ.—տե՛ս Զիքի Նիկողայոս
 Վ. Պ. Պառնաս—տե՛ս Պառնասյան
 Պողոս
 Վաստապուր արքա—117
 Վատարանդի—տե՛ս Զամուրյան Լ.
 Վատարանդի—տե՛ս Ոսկյան Մ.
 Վրանգել Կ.—93
 Վրան—տե՛ս Քորգոյան Վ.
 Վրթանես վարդապետ—413
 Վրթին—տե՛ս Փալանթար Ալեքսանդր
 Վրուլ—տե՛ս Մամուրյան Մ.
 Վրուլ Բրմզյան—տե՛ս Լյուբովու-
 յան էդ.

Տալան Գրիգոր—տե՛ս Երամ
 Տալ-Փափ—տե՛ս Փելեկյան Տ.
 Տաղավարյան Ն.—377
 Տամատյան Ստ.—98
 Տանուտեր Լարա—տե՛ս Փելյան Բ.
 Տապար—տե՛ս Սյովյան Լ.
 Տապտ Տորկվատո—246
 Տապյան Ա.—98, 190, 458
 Տապան Լ.—15, 98
 Տապան Մ.—140, 474
 Տապան Ն.—386
 Տապան Պ.—43, 472

Տատյան Ս.—98
 «Տառարկն—տե՛ս Մշտ Գեղամ
 «Տարաբազդ ավ ի Կալկաթառ—388
 Տարլի Ե.—9, 94
 Տել Վիլհելմ—182
 «Տեղեկատու—տե՛ս Գալիմթյարյան Գ.
 ՏեմիրՏիպաշյան Ե.—54
 Տեյան էմ.—216
 Տեղկանց Ս.—145
 Տեռեյան Արամ-Կարապետ—6, 7, 89,
 91, 94, 100, 111, 113, 254, 349,
 353, 371, 405, 433, 450
 Տեսեյան Հայկ-Հակոբ—7, 92, 126, 153,
 433
 Տեսեյան Ս.—6, 94, 111
 Տեսեյան Տիգրան-Հարության—6, 7, 53,
 71, 94, 111, 126, 153, 346, 383
 Տեր-Աբրահամյան Ն.—347
 Տեր-Աղաստյան Ե.—281, 327, 328
 Տեր-Աղարյան Մ.—325, 328
 Տեր-Աղեքսանդրյան Գ.—211, 256, 259,
 291, 307, 389, 397, 404, 414, 417,
 418, 454, 486
 Տեր-Անդրեասյան Ե.—504
 Տեր-Անդրեասյան Հ.—195
 Տեր-Առաքելյան Հարության—տե՛ս Աղան-
 յան Գյուլտ
 Տեր-Աստվածատրյան Ն.—114, 170
 Տեր-Ավետիսյան Ղեոնդ—297
 Տեր-Բարսեղյան Վ.—95
 Տեր-Գալուստյան Կ.—121
 Տեր-Գրիգորյան Գր.—360
 Տեր-Գրիգորյան Եմմա—477
 Տեր-Գրիգորյան էմմա—129, 498
 Տեր-Գրիգորյան Հար.—290, 417
 Տեր-Գրիգորյան Հովհ.—59
 Տեր-Գրիգորյան Մ.—283, 360, 416
 Տեր-Դանիելյան Ն.—214
 Տեր-Դավթյան Կ.—322, 377
 Տեր-Խոշտատրյան Գ.—484
 Տեր-Կարապետյան Գաբրիել-Հովհաննես—
 73, 89, 98
 Տեր-Կարապետյան Գեղամ—տե՛ս Մշտ
 Գեղամ
 Տեր-Կարապետյան Հովհաննես—տե՛ս Զա-
 մուռյան Հովհ.
 Տեր-Հակոբյան Աբրահամ—225

Տեր-Հակոբյան Արմենակ—285
 Տեր-Հակոբյան Կարապետ—234
 Տեր-Հակոբյան Հովհ.—451, 504
 Տեր-Հարությանյան Գ.—244, 257
 Տեր-Հարությանյան Ե.—255
 Տեր-Հովհաննիսյան Գաբրիել—16, 24,
 322
 Տեր-Հովհաննիսյան Գրիգոր—տե՛ս Մու-
 րացան
 Տեր-Հովհաննիսյան Ստեփաննոս—տե՛ս
 Վահանի
 Տեր-Ղազարյան Ս.—Տե՛ս Սմբատ Բա-
 րսատ
 Տեր-Մարգարյան Պող.—225
 Տեր-Մարգարյան Հովհ.—227
 Տեր-Մինասյան Մկ.—328
 Տեր-Միրաթյան Հովհ.—365
 Տեր-Միրաթյան Կատարինե—439, 462
 Տեր-Միքայելյան Քեթևան—440, 444,
 451, 484
 Տեր-Միքայելյան Ա.—442, 443
 Տեր-Միքայելյան Գր.—61
 Տեր-Մկրտչյան Գ.—280
 Տեր-Մկրտչյան Ե.—448
 Տեր-Մկրտչյան Մ.—468
 Տեր-Մովսեսյան Գ.—463
 Տեր-Մովսեսյան Մ.—450
 Տեր-Նահապետյան Ղ.—101
 Տեր-Նիկողոսյան Մ.—227
 Տեր-Շմավոնյան Ն.—50
 Տեր-Պողոսյան Ա.—179
 Տեր-Պողոսյան Գ.—304
 Տեր-Սարգսյան Գ.—457
 Տեր-Սարգսյան Սեդրակ—տե՛ս Տեղկանց
 Սեդրակ
 Տեր-Սարգսյան Ստեփաննոս—346
 «Տերանտերա—տե՛ս Տերանդան Մ.
 Տերոյանց Առամ—302, 340, 387
 Տերոյանց Հովհ. Պառապի—տե՛ս Զա-
 մուռյան Հովհ.
 Տեր-Վարդանյան Ա.—50
 Տերտերյան Ա.—119, 211
 Տերտերյան Մ.—504
 Տերտուլիանոս Կվինտիլիոս—275
 «Տիգրան—տե՛ս Արփիարյան Տ.
 Տիգրանյան Մկրտիչ—452, 454, 475
 Տիգրանյան Նիկողայոս—163

Տիգրանյան Սարգիս—223
 Տիգրանյան Սիրադան—280
 «Տիգրին Մարգարիտա—տե՛ս Կատան-
 յանց Տ.
 «Տիշլիկյան—տե՛ս Մարգարյան Գր.
 Տիվիթճյան Հակ.—125, 172
 Տիրոյան Ա.—180, 181
 Տիրոյան Հ. 403
 «Տիւնիշ—տե՛ս Տաղավարյան Նազարէթ
 Տլիվիկյան Մ.—207
 Տխորժեակի Ժ.—493
 Տմբալի Խաչան—186
 Տյուղյան Կարապետ—143
 Տյուղյան Պողոս—186
 «Տյունցի—տե՛ս Քիչիկյան Տ.
 Տյուսար Ս.—457
 Տյուաչի Յ.—481, 483, 486
 Տնտեսյան Էդիս—471
 Տողրամանյան Տ.—114
 Տոմիկյան Տիգրան—386
 Տոնելյան Զապէլ—տե՛ս Սիպիլ
 Տոնիկյան Գր.—197
 «Տ. Ս.—տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գ.
 «Տ. Վ. Պ.—տե՛ս Պալյան Տ.
 Տրդատ Թաղավոր—63, 288, 280, 387,
 390, 391
 «Տրդատ Լիւնցի—տե՛ս Լիւնցիան Տ.
 Տրեդիակոպակի Վ.—26, 36
 Տրիֆանով Նիկ.—178
 Տուրնյան Գ.—283
 Տուրգենև Ժ.—317
 Բաֆֆի—24, 35, 163, 211, 218, 290,
 316, 330
 Բուկիոս Սեքստոս—264
 Բոսսի Պրոպերցիա—213
 Բալալժէն—180, 186
 Բաթուրյան Արմ.—187
 Բաթուրյան Գ.—56
 Բաթուրյան Խաչ.—233, 424
 Բաթուրյան Կար.—8, 15, 20, 57, 68, 88,
 98, 109, 125, 128, 186, 189, 258,
 339, 347, 357, 389, 411, 424, 454,
 476
 Բաթուրյան Ման.—474
 Բիպիս Ե.—96, 184

Ուլանդ Լ.—166, 181
 «Ուխտավոր—տե՛ս Մարյան Հ.
 Ուսկեր Գանեմարքաթի—116
 Ուսամ Արսեն—տե՛ս Հուսոն Արսեն
 «Ուսուցիչ—403
 Փալազայան Հ.—276, 438
 Փանյան Ք.—287
 Փանսայան Ալ.—228
 Փանսայան Կար.—404, 472
 Փաշայան Կար.—466
 «Փաշայան—տե՛ս Արամ Վրալր
 Փաշկյան Հովհ.—420
 «Փառախոտ Յուլիանցի—տե՛ս Նալբանդ-
 յան Մ.
 Փառանձիմ Թադաւիշ—347
 «Փառնակ—տե՛ս Քիչիակիցի
 «Փափառա Բյուզանդացի—տե՛ս Քիչյան
 Բյուզանդ
 Փափստոս Բուզանդացի—38, 55, 56,
 315, 343
 «Փարիզիէն—տե՛ս Տեր-Անդրեասյան Եր-
 վանդ
 Փարսաղանյան Բ.—77, 188, 484
 Փափաղյան Արբ.—415
 Փափաղյան Գար.—162, 209, 226
 Փափաղյան Ժ.—73
 Փափաղյան Կ.—266
 Փափաղյան Ի.—168
 Փափաղյան Մանասէ—485
 Փափաղյան Մարտիրոս—224
 Փափաղյան Մանուկ—357
 Փափաղյան Միհրան—տե՛ս Հովհաննիս-
 յան Մ.
 Փափաղյան Ռաբին-Անդրեաս—46, 95,
 100, 113, 268, 273
 Փափաղյան Սարգիս—77, 349
 Փափաղյան Ստ.—111, 268, 340, 353,
 358, 371, 376, 387, 393, 413, 424,
 426, 475
 Փափաղյան Վիկտորիա—76
 Փափաղյան Վահրամ—491
 Փափաղյան Վրթանէս—448, 504
 Փափաղյան Տ.—144
 Փնդրոս—տե՛ս Յնդրա
 Փնշամալճյան Գր.—127, 274
 Փնշամալճյան Տ.—137

Փիլիպոս կաթողիկոս—373

Փիլոսյան Ա.—69

Փերոզյան Գ.—333

Փերիմյան Հ.—143

Փերդաւնյան Նահապետ—263

Փիրումյան Տ.—368

Փոխանյան Հակոբ-Արշավիր—տե՛ս Հ.

Արշավիր

Փոնդայան Հ.—235, 236

Փոսկար Նուսն—469

Փուլիսյան Նիկ.—350, 396, 401, 417

Փաթանյանց Հովհ.—330

ժամօրդատ—տե՛ս Ծառարյան Ալ.

Փալանթար Ալ.—138

Փալանթարյան Գ.—483

Փալանթարյան Խ.—414

Փալանթարյան Հ.—260, 361, 443

Փալանթարյան Ն.—360

Փալանթարյան Պ.—տե՛ս Արաքսյան Պ.

ժամկէրցի Շաքար Մանուկյանց—տե՛ս

Տեր-Աղեքսանդրյանց Գ.

ժամկէրցի վաճառական Գեո Ավետի-
սով—տե՛ս Տեր-Աղեքսանդրյանց Գ.

Փամայան Ա.—283

Փանոսիյան Գ.—154

Փանոսիյան Խ.—451

Փանդու Կեռար—73, 311, 335, 481

Փանթիկ Հանրի—444

Փաշանի Մ.—149, 197, 301

ժամջանի—տե՛ս Արամ Վրալր

ժամօրձ—տե՛ս Գուլումյան Մ.

Փառտի Զիւմանի—255

Փելեկյան Տ.—372

Փելեկյան Լ.—286

Փելյան Բ.—69, 256

Փիլիկ Օղլան (աշուկ)—151

Փիպարյան Վ.—146

Փրոնցճյան Մ.—474

Փյանհան-արզի (աշուկ)—151

Փյուրճյան Ռ.—480

Փյուրճյան Վ.—417

ժմեար—տե՛ս Պեննէկյան Խ.

ժմեադատ—տե՛ս Լեւոնյան Խ.

Փշարյան Կ.—429

Փշարյան Միք.—381, 489, 503

Փսայան Հովհ.—75, 481

Փոխառ Կ. Ս.—186, 245

Փսենֆան—55, 324, 326, 327

ժժրիտնթնմ—տե՛ս Ալփիար Հարսթյան

ժժրիտնայլ—տե՛ս Պաղանյան Բերալ

ժժրիտնայլ—տե՛ս Լեւոնյան Խ.

Փաւնիւրյան Փ.—487, 499, 493, 495

Փաւնիկ Վանեցի—351

Փաւսերեկյան Հովհ.—24, 323, 324, 261,

386, 355, 372, 377, 394, 395, 418,

438, 441, 436, 457, 483, 489, 490,

492, 495, 499

ժժաւնիկ Հովհաննիսյան—տե՛ս Հովհան-
նիսյան Խ.

Օդարն Ն.—483

Օդարաշյան Գ.—13, 76

Օդարաշյան Հ.—13, 76

Օդանյան Անդրանիկ—տե՛ս Անդրանիկ

Օթարյան Խ. Ա. Թ.—367, 376

Օդիւկալ—128

Օլիվի Ֆ.—236

Օհան ալլի (աշուկ)—353

Օհանյան Ա.—281, 443

Օմէր փաշա—93

Օսկանյան Խաչ.—256, 405, 503

Օսման (աշուկ)—111

Օսթրան—80, 92, 473

«Յ. Տ. Vetti—տե՛ս Կոուպիկա Ալ.

Օսայան Գր.—13, 66, 71, 235, 241, 267,
302, 319, 399, 432

Օտյան Ն.—226

«Օր. Ալիս—տե՛ս Միպիլ

«Օ. Օրբել—տե՛ս Ռովանյան Սա.

Օրբելի Հովսեփ—250

Օրբելիանի Գր.—93

«Օրթոդոքս—տե՛ս Ղարաշյան Գ.

«Օրթոդոք Մենիկ—տե՛ս Միլիթ-Աղար-
յան Թ.

Օրլով Ալ.—161

Օրմանյան Մ.—91, 136

Օսան Ռ.—489

Յեղր—80, 149, 150, 348, 458

Յեթմէյան Ա. 415

Յելեքյան Հար.—488

Յելեքյան Ա.—369

«Յիլքոս—տե՛ս Արեւունի Վահան

Յենեյուն Յր.—96, 115, 173, 257, 289,
 306, 423, 456, 458, 503
 Յենյն Օգտավ—401
 Յերգինանգառ—178
 Յերեալ Մ.—476
 Յերուսալեմյան Մ.—386
 Յերուսալեմի Գ.—870
 Յիզիկա Պաղոս—123
 Յիլիսի էֆենդի—60
 Յիլիսի II—24
 Յիլյան Լ.—86
 «Յիմիա—տե՛ս Զալյան Մ.
 Յիրգուսի—117, 459

Յլեսրի Լամե—381
 Յլորիան Ժան-Պիեր—28, 102, 140, 164,
 250, 385, 423, 435
 Յլորիվալ էգ.—56
 Յոսեբ—300
 Յոնիդիս Գ.—350
 Յոնտան Ք.—400
 Յրանգյան Ե.—247
 Յրանկլիս Բ.—260, 261
 Յրանսանի (Կարգինալ)—67
 Յրենկյան Գր.—216, 322
 Յրիդրիկ Մեծ—237
 Յուրիս Ե.—429

ՇՏԻԿՑԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԱՐՇԱՎԻՐԻ

ՀԱՅ ԵՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1851—1865)

Հրատ. խմբագիր Ա. Վ. Հովսեփյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գուրադյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուշյան
Սրբագրիչ Է. Ա. Սախիյան

ИБ № 776.

Հանձնված է շարվածքի 2. 11. 82 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7. 07 1983 թ.:
Վճ 06802 Չափը 60×90¹/₁₆ թուղթ № 1: Տառատեսակը - Գրքի տպարանային, բարձր
տպագրություն: Տպագր. 33,75 մամուլ: Հրատ. հաշվարկ. 32,14 մամուլ:
Տպաքանակ 2000 Պատվեր № 1168, հր. № 5807 Գինը 5 ա. 80 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ.
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

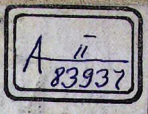

[4.008]

10.

ՀՀ ԿՈՄԻՏԵ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՆՍԵՐՎԱՆԻՆԻ

A 11
83937